ประชุมพงศาวดาร

เล่ม ๗

(ภาคที่ ๒๗–๓๑)

พิมพ์ที่โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์
๑๑๗—๑๑๙/๒ หน้าวัดราชบพิธ
ถนนเฟื่องนคร พระนคร

นายประยูร พิศนาคะ
ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๐๗
โทร. ๒๙๗๓๒

ประชุมพงศาวดาร

หอสมุดแห่งชาติ
กรมศิลปากร

ฉบับหอสมุดแห่งชาติ

เล่ม ๑๒

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

❋ ❋ ❋ ❋ ❋

สำนักพิมพ์ก้าวหน้า

ผู้พิมพ์จำหน่าย

รวมพิมพ์ติดต่อทั้งชุดครั้งแรก

เล่ม ๗: พฤศจิกายน ๒๕๐๗

สำนักพิมพ์ก้าวหน้า

๘๘๒ วังบูรพา พระนคร โทร. ๒๖๕๔๑

ผู้จัดการพิมพ์

เลขห้อง ๑๙๗.

959.3

เลขหมู่ ๑๗ 247

เลขทะเบียน น. ๗๑ บ. ๑๖๕๙

๖๕๖

กระดาษปอนด์ราคา ๖๕ บาท

กระดาษปรู๊ฟราคา ๕๐ บาท

คำนำ

สำนักพิมพ์ก้าวหน้า ได้แจ้งแก่กรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือชุดประชุมพงศาวดารออกจำหน่ายเผยแพร่ โดยจะจัดรวมภาคต่าง ๆ เข้าเป็นเล่มในขนาดที่เหมาะสม กรมศิลปากรพิจารณาแล้ว เห็นว่า หนังสือชุดประชุมพงศาวดารนี้ เป็นหนังสือที่มีค่าและเป็นที่ต้องการของบรรดานักศึกษา ประชาชน และผู้สนใจมาก เนื่องจากเล่มแรกคือภาคที่ ๑ ได้ตีพิมพ์ขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๗ แล้วใช้เวลาพิมพ์ติดต่อกันมาจนถึงปัจจุบันนี้ รวมทั้งสิ้น ๗๘ ภาค จึงเป็นหนังสือที่ผู้ต้องประสงค์จะหาให้ครบชุดได้ยาก และเนื่องจากไม่มีซื้อขายทั่วไป นอกจากพิมพ์แจกในงานกุศล หนังสือประชุมพงศาวดารนี้ จึงมีราคาสูง และหาอ่านยาก ทำให้นักศึกษาค้นคว้าและผู้สนใจทางด้านประวัติศาสตร์ ขาดหนังสือประกอบการค้นคว้าที่สำคัญ ฉะนั้น กรมศิลปากรจึงเห็นสมควรอนุญาตให้สำนักพิมพ์ก้าวหน้าจัดพิมพ์ขึ้นจำหน่ายเผยแพร่ได้ มีบางภาคซึ่งเป็นพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์ เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และกรมศิลปากรได้มอบให้เป็นลิขสิทธิ์ของมูลนิธิดำรงราชานุภาพ เพื่อหาผลประโยชน์บำรุงมูลนิธิฯ ทางมูลนิธิฯก็ได้อนุญาตให้สำนักพิมพ์ก้าวหน้าจัดพิมพ์ได้เช่นกัน ที่ได้จัดพิมพ์ไปแล้ว คือ

เล่ม ๑ รวมภาคที่ ๑ และภาคที่ ๒

เล่ม ๒ รวมภาคที่ ๓ ภาคที่ ๔ และภาคที่ ๕

เล่ม ๓ ภาคที่ ๖
เล่ม ๔ รวมภาคที่ ๗, ๘, ๙, ๑๐ และภาคที่ ๑๑
เล่ม ๕ รวมภาคที่ ๑๒, ๑๓, ๑๔, ๑๕, ๑๖, ๑๗, ๑๘ และภาคที่ ๑๙
เล่ม ๖ รวมภาคที่ ๒๐, ๒๑, ๒๒, ๒๓, ๒๔, ๒๕ และภาคที่ ๒๖
ส่วนเล่มนี้ นับเป็นเล่ม ๗ รวมภาคที่ ๒๗, ๒๘, ๒๙, ๓๐ และภาคที่ ๓๑

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๗ เรื่องไทยกับฝรั่งเศสเป็นไมตรีกัน ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ นายอรุณ อมาตยกุล แปลจากหนังสือภาษาฝรั่งเศสชื่อ Relations de la France et du Royaume de Siam de 1662 a 1703 ซึ่งมองซิเออร์ลันเย (Mons. Lanier) แต่ง และพิมพ์ที่เมืองแวร์ซาย ประเทศฝรั่งเศส เมื่อคริสต์ศักราช ๑๘๘๓ (พ.ศ. ๒๔๒๖) เมื่อแปลแล้วได้ตีพิมพ์เป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกโท พระยาเพชรพิไชย (เจิม อมาตยกุล) ที่พิมพ์ครั้งนี้นับเป็นครั้งที่สอง สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์คำอธิบายชี้แจงเหตุที่ไทยจะเป็นไมตรีกับฝรั่งเศสเมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ดังได้พิมพ์ไว้ตอนต้นของเรื่องแล้ว นอกจากนั้นยังได้ทรงอธิบายไว้ในคำนำอีกว่า

"หนังสือพงศาวดารเรื่องที่กล่าวนี้ มองซิเออร์ลันเย ผู้แต่งได้พยายามตรวจค้นจดหมายเหตุ และหนังสือซึ่งแต่งว่าด้วยเรื่องที่ฝรั่งเศสเข้ามาในกรุงพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เก็บเนื้อเรื่องมาเรียบเรียงแต่งเป็นพงศาวดารขึ้น ให้ความรู้การครั้งนั้นเป็นอย่างดีที่จะพึงได้จากฝรั่งเศส มีเรื่องราวที่ชาวเรายังไม่เคยทราบปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องนี้เป็นอันมาก เชื่อได้แน่ว่า ถ้าใครเอาใจใส่ในเรื่องโบราณคดี คงยินดีที่จะได้รับหนังสือเรื่องนี้ไปอ่านไม่เว้นตัว...แต่ขอตักเตือนไว้ในที่นี้ว่า หนังสือซึ่งมองซิเออร์ลันเยแต่งนั้น ตรวจเก็บเรื่องมาจากจดหมายเหตุและหนังสือ ซึ่งคนฝรั่งเศสได้แต่งไว้แต่โบราณ ความคิดความเห็นที่กล่าวในหนังสือย่อมเป็นความคิดเห็นของฝรั่งเศสทั้งนั้น มีความเห็นหลายอย่างที่ไทยเราจะเห็นด้วยไม่ได้ แต่ต้องเห็นอกเขาอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยหนังสือเก่าซึ่งมองซิเออร์ลันเยได้อาศัยเก็บความมานั้น มักกล่าวความแตกต่างกัน มองซิเออร์ลันเยต้องเลือกเชื่อตามอัตโนมัติ เพราะเกิดไม่ทันรู้เห็นเหตุการณ์ครั้งนั้นด้วยตนเอง แต่ข้อที่เขาสรุปลงเป็นใจความว่า ที่ฝรั่งเศสมาเสียการครั้งนั้น เพราะพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ไม่ทรงทราบความที่เป็นจริงอยู่ในเมืองไทยอย่างไร ไม่รู้กำลังและความคิดของไทย หลงเชื่อพวกยาทหลวงว่า สมเด็จพระนารายณ์จะเข้ารีตทรงถือศาสนาคริสตัง และเสียการเพราะพวกฝรั่งเศสมาเกิดแตกร้าวกันขึ้นเอง เป็นที่สุดดังนี้เห็นว่าถูกต้อง แม้ส่วนความคิดเห็นจะเป็นอย่างไรก็ตาม

แต่รับรองได้ว่า รายการที่ปรากฏในหนังสือพงศาวดารที่มองซิเออร์ลันเยแต่งนี้ จะเป็นประโยชน์แก่การศึกษาโบราณคดีได้มากทีเดียว”

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘ เรื่องพงศาวดารญวน และประวัติพระนายิมะหะหมัด ได้พิมพ์เป็นครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงศพ อำมาตย์เอก พระยาประมูลธนรักษ์ (ผูก ผลโลประการ) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ ที่พิมพ์ครั้งนี้นับเป็นครั้งที่สอง หนังสือทั้งสองเรื่องนี้ พระยาประมูลธนรักษ์ เป็นผู้เสาะหามาถวายไว้แก่หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์อธิบายไว้ว่า “เดิมเป็นหนังสือทางราชการ รัฐบาลให้ถามคำชี้แจงของผู้รู้ไว้ เรื่องพงศาวดารญวนนั้น ปรากฏในบานแพนกว่า ได้เก็บรวบรวมจากฉบับเก่า ซึ่งได้ขดไว้แต่ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๓๖ ส่วนประวัติเรื่องพระนายิมะหะหมัดนั้น ปรากฏในบานแพนกว่า รวบรวมเมื่อวันอังคาร เดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ ในรัชกาลที่ ๔ แต่ฉบับที่มีก็ไม่จบ ถึงกระนั้นเรื่องราวเพียงที่มีอยู่ก็น่าอ่าน

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๙ อธิบายเรื่องราชทูตไทยไปยุโรป พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงไว้แต่ครั้งยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ กับเรื่องขดหมายเหตุ ของ หม่อมราโชทัย (ม.ร.ว. กระต่าย) เรื่องราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษในรัชกาลที่ ๔

เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ หนังสือนี้ได้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ในงานทำบุญฉลองอายุครบ ๖๐ ปี ของ นายพิณเทพเฉลิม ยุนนาค ต่อมาได้พิมพ์ครั้งที่สองในงานศพ นายโป๊ รัตนาปณทก์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ และได้พิมพ์เป็นครั้งที่สาม ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระพหิทธานุกร (ส่วน นวราช) เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ ที่พิมพ์ครั้งนี้จึงนับเป็นพิมพ์ครั้งที่ ๔

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๑ จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม หมอ ดี. บี. บรัดเล แต่ง ลงพิมพ์ในหนังสือยางกอกคาแลนดา ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ออกปีละเล่ม เริ่มแต่ ค.ศ. ๑๘๕๔ ในรัชกาลที่ ๔ มาจนถึง ค.ศ. ๑๘๗๓ ในรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๐๒—๒๔๑๖) สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเห็นว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องทางโบราณคดีที่น่ารู้ จึงให้

นายป่วน อินทุวงศ์ (ต่อมาภายหลังได้รับพระราชทานยรรดาศักดิ์เป็นหลวงบริบาลบุริภัณฑ์) แปลเป็นภาษาไทย แล้วได้ให้ตีพิมพ์เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ สำหรับแจกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาสารสินสวามิภักดิ์ (เทียนฮี้ สาระสิน) [ซึ่งเคยเป็นศิษย์พวกมิชชันนารีอเมริกัน และปรากฏว่าเป็นชาวไทยคนแรกที่ได้เรียนวิชาแพทย์ฝรั่งจากหมอเฮาส์ (House) มิชชันนารีอเมริกัน แล้วได้มีโอกาสออกไปศึกษาวิชานี้ต่อในประเทศอเมริกา จนได้ประกาศนียบัตรของมหาวิทยาลัยต่างประเทศ] ต่อมาได้พิมพ์หนังสือนี้เป็นครั้งที่สอง ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ นั้นเอง เพื่อแจกในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าชายเขจรจรัสฤทธิ์ แล้วพิมพ์ครั้งที่สามเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ ในงานพระราชทานเพลิงศพ อำมาตย์เอก พระยามหาวิสูตร (ชุ่ม ยัตรประกร) พ.ศ. ๒๔๙๓ ได้พิมพ์เป็นครั้งที่สี่ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี พระประศาสน์พิทยายุทธ (วัน ชูถิ่น) ครั้งนี้จึงนับเป็นพิมพ์ครั้งที่ห้า

ในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้แก้ไขตัวสะกดการันต์ตามพจนานุกรม เพื่อมิให้ลักลั่นกัน ต่แชื่อบุคคล ชื่อสถานที่ และชื่ออื่น ๆ ได้คงรักษาไว้ตามฉบับเดิม นอกจากว่าชื่อเหล่านั้นยังเขียนลักลั่นกันอยู่ ก็ได้แก้ไขเสียให้ตรงกัน กรมศิลปากรหวังว่าท่านผู้อ่านหนังสือนี้ คงได้รับประโยชน์ตามสมควรทั่วกัน.

กรมศิลปากร

๑๐ พฤศจิกายน ๒๕๐๗

สารบาญ

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๗

หน้า

เรื่องไทยกับฝรั่งเศสเป็นไมตรีกัน ครั้งแผ่นดินสมเด็จ
พระนารายณ์ ๑
อธิบายเรื่องเบื้องต้นที่ไทยจะเป็นไมตรีกับฝรั่งเศส ๑
๑. เรื่องบาทหลวงฝรั่งเศสเข้ามากรุงสยาม ๙
เรื่องพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มีพระราชสาส์นมาถวายสมเด็จ
พระนารายณ์ ๑๕
๒. พรรณนาว่าด้วยการค้าขายของชาวต่างประเทศ
ทางตะวันออก ๑๙
เรื่องฝรั่งเศสแรกเข้ามาตั้งห้างในกรุงสยาม ๒๕
เรื่องสมเด็จพระนารายณ์ โปรดฯ ให้ออกพระพิพัฒน์
ราชไมตรี เป็นราชทูตไปประเทศฝรั่งเศส แต่ไปเย็น
อันตรายเสียกลางทาง ๒๘
๓. ว่าด้วยสมเด็จพระนารายณ์รับพระราชสาส์นพระเจ้าหลุยส์
ที่ ๑๔ ครั้งที่ ๒ ... ... ๒๙
เรื่องบาทหลวงฝรั่งเศสได้รับอนุญาตไปเที่ยวตั้งสอน
ศาสนาในเมืองไทย ๓๑
เรื่องฝรั่งเศสคิดจัดวางรูปการค้าขายในกรุงสยาม ๓๒
ว่าด้วยประวัติของฟอลคอน (เจ้าพระยาวิชเยนทร์)
ตอนก่อนรับราชการ ๓๙

หน้า

ว่าด้วยประวัติของฟอลคอนตอนรับราชการ ๔๑
เรื่องฟอลคอนแนะนำพวกฝรั่งเศสให้ทำสัญญาค้าขาย
กับไทย ๔๕
เรื่องฟอลคอนอุดหนุนพวกฝรั่งเศสให้คิดแย่งชิงการ
ค้าขายจากพวกฮอลันดา ๔๗
๔. ว่าด้วยสมเด็จพระนารายณ์แต่งข้าราชการไปสืบข่าว
ราชทูตที่ไปครั้งแรก ๕๐
เรื่องข้าราชการไทยที่ไปสืบข่าวทูตเข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์
ที่ ๑๔ ... ... ๕๒
เรื่องพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ให้เชวาเลียเดอโชมองเป็น
ทูตเข้ามากรุงสยาม ๕๗
เรื่องระยะทางของเชวาเลียเดอโชมอง ๖๖
๕. พรรณนาว่าด้วยภูมิประเทศของกรุงสยาม ๖๙
เรื่องเชวาเลียเดอโชมองเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยา ๗๔
เรื่องไทยจัดการรับทูตฝรั่งเศส ๗๕
เรื่องสมเด็จพระนารายณ์เสด็จออกรับทูตฝรั่งเศส ๗๗
เรื่องทูตฝรั่งเศสพยายามชักชวนสมเด็จพระนารายณ์ให้
ทรงถือศาสนาคริสตัง ๘๐
เรื่องไทยกับฝรั่งเศสทำสัญญาว่าด้วยการสอนศาสนา
และการค้าขาย ๘๗

หน้า

เรื่องฟอลคอนจัดการรับรองและพาทูตฝรั่งเศสไปเที่ยวชม
สถานที่ต่างๆ ๙๓
เรื่องสมเด็จพระนารายณ์ทรงขอมองซิเออร์เดอฟอร์แบง
กับมองซิเออร์ เดอลามาร์ ไว้รับราชการฝ่ายทหารเรือ
ชายทะเล ๙๕
เรื่องทูตฝรั่งเศสทูลลาสมเด็จพระนารายณ์ ๙๘
เรื่องสมเด็จพระนารายณ์ โปรดให้ออกพระวิสูตรสุนทร
(โกษาปาน) เป็นราชทูตไทยไปประเทศฝรั่งเศส ... ๙๙
๖. เรื่อง (โกษาปาน) ราชทูตไทยไปถึงประเทศฝรั่งเศส ... ๑๐๐
เรื่องฝรั่งเศสรับราชทูตไทย ๑๐๒
เรื่องพนักงานฝรั่งเศสพาราชทูตไทยเที่ยวชมสถานที่ต่างๆ ๑๐๕
เรื่องราชทูตไทยเข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ... ... ๑๑๐
๗. เรื่อง (โกษาปาน) ราชทูตทูลลาพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ... ๑๑๔
เรื่องพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ให้มองซิเออร์ เดอลาลูแบร์
เป็นราชทูตพาทหารฝรั่งเศสมากรุงสยาม ๑๑๗
ว่าด้วยความประสงค์ของฝรั่งเศสที่ส่งทหารเข้ามา
กรุงสยาม ๑๒๑
ว่าด้วย (โกษาปาน) ราชทูตไทยกลับมากับมองซิเออร์
เดอลาลูแบร์ ทูตฝรั่งเศส ๑๒๙

หน้า

๘. ว่าด้วยอำนาจและความประพฤติของฟอลคอน ซึ่งเกี่ยวกับพวกฝรั่งเศส ๑๓๑
๙. เรื่องโกษาปานกับทูตฝรั่งเศสมาถึงกรุงศรีอยุธยา ๑๓๘
เรื่องทูตฝรั่งเศสปรึกษากับไทย ๑๓๘
เรื่องการแตกร้าวระหว่างทูตฝรั่งเศสกับเสนาบดีไทย ... ๑๔๑
เรื่องสัญญาที่ฟอลคอนร่างจะทำกับฝรั่งเศส ๑๔๕
เรื่องฟอลคอนจัดการเรื่องทหารฝรั่งเศส ๑๔๘
เรื่องว่ากล่าวกันในการที่ทูตฝรั่งเศสจะเข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ ๑๕๒
เรื่องทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ ๑๕๖
เรื่องการโต้ตอบระหว่างฟอลคอนกับทูตฝรั่งเศสด้วยเรื่องที่จะทำหนังสือสัญญา ๑๕๗
เรื่องทูตฝรั่งเศสเกิดเบื่อปากเสียงกันขึ้นกับฟอลคอนด้วยเรื่องยืนใหญ่กระสุนแตก ๑๗๖
เรื่องทูตฝรั่งเศสทำสัญญากับไทยในการยางอย่าง ๑๗๙
เรื่องทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าทูลลาสมเด็จพระนารายณ์ ๑๘๔
เรื่องราชทูตฝรั่งเศสให้อุปทูตไปจัดการที่เมืองมะริด ... ๑๘๖
เรื่องสมเด็จพระนารายณ์โปรดให้ยาทหลวงตาชาด์เป็นราชทูตพิเศษ ไปประเทศฝรั่งเศสกับมองซิเออร์เดอลาลูแบร์ ๑๘๘

หน้า

เรื่องมองซิเออร์ เดอลาลูแบร์ กลับจากกรุงศรีอยุธยา ... ๑๙๑
เรื่องมองซิเออร์ เดอลาลูแบร์ กับยาทหลวงตาชาติเกิด
อริกันไปในกลางทาง ๑๙๗
๑๐. เรื่องมองซิเออร์ เดอลาลูแบร์ กับยาทหลวงตาชาติถึง
ประเทศฝรั่งเศส ๒๐๐
ว่าด้วยรายงานต่าง ๆ ของทูตฝรั่งเศส ๒๐๐
ว่าด้วยพระราชดำริของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ที่จะวางการใน
เมืองไทย ๒๐๔
ว่าด้วยคำสั่งต่าง ๆ ที่รัฐบาลฝรั่งเศสสั่งพวกที่จะเข้ามา
ทำการในเมืองไทย ๒๐๙
๑๑. ว่าด้วยพระเพทราชาเตรียมการที่จะชิงราชสมบัติ ๒๑๗
เรื่องฟอลคอนเตรียมตัวต่อสู้พระเพทราชา ๒๒๓
เรื่องพระเพทราชาชิงราชสมบัติ และจับฟอลคอนกับพวก
ฝรั่งเศส ๒๒๘
เรื่องพระเพทราชายึดบุตรของนายพลเดฟาช์ไว้เป็นตัว
จำนำ และให้ฆ่าฟอลคอนกับพรรคพวก ๒๓๑
เรื่องไทยที่ป้อมที่ฝรั่งเศสรักษา ณ เมืองธนบุรี ๒๓๔
เรื่องการเจรจาสงบศึกระหว่างไทยกับทหารฝรั่งเศส ... ๒๓๗
เรื่องทหารฝรั่งเศสยอมออกจากกรุงสยาม ๒๔๑

หน้า

เหตุการณ์ระหว่างเวลาเดินทางของพวกฝรั่งเศสที่ไปจากกรุงสยาม ๒๔๒
เรื่องไทยควบคุมพวกฝรั่งเศสที่เหลืออยู่ในกรุงสยาม ... ๒๕๐
๑๒. ว่าด้วยบาทหลวงตาชาด์คิดการจะกลับมาเมืองไทย ... ๒๕๖
เรื่องบาทหลวงตาชาด์โดยสารเรือรบฝรั่งเศสมาขึ้นที่เมืองปอนดิเชรี ๒๖๒
เรื่องเกิดสงครามระหว่างฝรั่งเศสกับฮอลันดา ๒๖๖
๑๓. เรื่องบาทหลวงตาชาด์มิจฉาหมายถึงพระยาพระคลัง ... ๒๖๘
เรื่องบาทหลวงตาชาด์คิดจะเชิญพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสที่ตกค้างเข้ามาถวายพระเจ้าแผ่นดินไทย ๒๗๐
รายงานของบาทหลวงตาชาด์เมื่อกลับไปประเทศฝรั่งเศส ๒๗๕
เรื่องพวกฝรั่งเศสยังพยายามจะเบียนไมตรีกับไทย ๒๗๖
ว่าด้วยความเสื่อมถอยอำนาจของฝรั่งเศส ๒๘๐

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘

พงศาวดารญวน ๒๘๓
ประวัติพระนาบีมะหะหมัด ๒๙๘

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๙

อธิบายเรื่องราชทูตไทยไปยุโรปแต่โบราณเมา ๓๑๐
ตำนานนักเรียนสยามที่ศึกษาภาษาอังกฤษ ๓๓๗

หน้า

จดหมายเหตุของหม่อมราโชทัย ๓๔๖

ตอนที่ ๑ ว่าด้วยราชทูตออกจากกรุงเทพฯ ถึงเมืองสิงคโปร์ ๓๔๖

ตอนที่ ๒ ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองสิงคโปร์ไปเมืองไกโร ๓๕๔

ตอนที่ ๓ ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองไกโรไปถึงเกาะมอลตา และยิบรอเตอ เมืองไวโคและเมืองปอร์ตสมัท ๓๖๗

ตอนที่ ๔ ว่าด้วยราชทูตไปจากเมืองปอร์ตสมัทถึงเมืองลอนดอน และภูมิการละเล่นต่างๆ ... ๓๗๒

ตอนที่ ๕ ว่าด้วยราชทูตนำพระราชสาส์นขึ้นไปเฝ้ากวีน ๓๘๑

ตอนที่ ๖ ว่าด้วยพระนางเจ้าเชิญราชทูตไปเลี้ยงโต๊ะ ๓๘๗

ตอนที่ ๗ ว่าด้วยที่ว่าราชการ ชื่อปาลิเมนต์ และเมืองเบอมิงฮัม เมืองแมนเชสเตอร์ เมืองลิเวอปูล และเมืองชิพิลด์ ๓๙๒

ตอนที่ ๘ ว่าด้วยการเฝ้ากวีนที่วังบักกิงฮัม และภูมิการรำเท้า การซ้อมทหาร และการอาวาหะเจ้าลูกเธอหญิงใหญ่ ๔๐๑

หน้า

ตอนที่ ๙ ว่าด้วยกวินให้เจ้าหญิงลูกเธอ ปรินเซสกัย
ปรินส์เฟรดดริกวิลเลียมลาไปเมืองปรูเซีย
และราชทูตไปดูคุก ดูคลัง และดูแม่น้ำเทมส์ ๔๐๘

ตอนที่ ๑๐ ว่าด้วยกวินตั้งขุนนาง และราชทูตเข้าเฝ้า
ทูลลา ราชทูตไปดูที่ขังคนบ้า และ
บรัดชมวเซยม ๔๑๒

ตอนที่ ๑๑ ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองลอนดอนไปถึง
ท่าโดเวอร์และว่าด้วยประเทศเครดบริดติน ๔๑๖

ตอนที่ ๑๒ ว่าด้วยผู้รับใช้ปรนนิบัติราชทูตที่โฮเต็ล และ
ราชทูตออกจากลอนดอนจะกลับมาเมืองไทย
มาแวะที่เมืองฝรั่งเศส ๔๒๔

ตอนที่ ๑๓ ว่าด้วยราชทูตอยู่เมืองสุเอส และกลับมาถึง
เมืองคาลิ และเมืองสิงคโปร์ จนถึง
กรุงเทพฯ ๔๓๑

ตอนที่ ๑๔ ต่อจดหมายเหตุของหม่อมราโชทัย ว่าด้วย
แขกเมืองที่มาส่งราชทูตเข้าเฝ้า ๔๓๙

ใบเพิ่มที่ ๑ บัญชีคนที่ไปในกองทูต ... ๔๔๒

ใบเพิ่มที่ ๒ บัญชีเครื่องราชบรรณาการ
และสิ่งของส่งไปพระราชทาน ๔๔๔

หน้า

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๐

จดหมายเหตุของพระณรงค์วิชิต (จอน บุนนาค) เรื่อง
ราชทูตไทยไปประเทศฝรั่งเศสในรัชกาลที่ ๔ ... ... ๔๕๐
อธิบาย ๔๕๐
ระยะทางราชทูตสยามไปกรุงฝรั่งเศส ๔๕๕
ตอนที่ ๑ ว่าด้วยราชทูตออกจากกรุงเทพฯ ไปจนถึงเมือง
สิงคโปร์ ๔๕๕
ตอนที่ ๒ ว่าด้วยราชทูตออกจากสิงคโปร์จนถึงเกาะลังกา ๔๖๔
ตอนที่ ๓ ว่าด้วยราชทูตออกจากเกาะลังกาจนถึงเมือง
เอเดน ๔๗๖
ตอนที่ ๔ ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองเอเดนจนถึงเมือง
ไกโร และเมืองอาเล็กซันดริ ๔๘๑
ตอนที่ ๕ ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองอาเล็กซันดริจนถึง
เมืองตูลน เมืองมาเซ เมืองไลยอน
และเมืองปาริส ๔๙๓
ตอนที่ ๖ ว่าด้วยราชทูตเข้าเฝ้าเอมเปอเรอฝรั่งเศส ... ๕๐๔
ตอนที่ ๗ ว่าด้วยราชทูตเที่ยวดูสถานที่ต่างๆ ๕๑๒

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๑

เรื่องมิชชันนาริอเมริกันมาประเทศสยาม ๕๒๐

หน้า

ชื่อพวกมิชชันนารีที่เข้ามาเมืองไทย ๕๒๐
เหตุที่มิชชันนารีเข้ามาเมืองไทย ๕๒๐
มิชชันนารีคณะที่ ๑ ... ... ๕๒๑
มิชชันนารีคณะที่ ๑ มาถึงกรุงเทพ ฯ ๕๒๑
มิสเตอร์เม็ตเธิสต์เข้ามาถึงเมืองสงขลา ๕๒๑
พวกมิชชันนารีได้รับความเออเฟอจากกงสุลโปรตุเกส ๕๒๒
พวกโรมันคาทอลิครียาพวกมิชชันนารี ๕๒๒
พวกมิชชันนารียื่นคำร้องต่อเจ้าพระยาพระคลัง ๕๒๓
พวกมิชชันนารีแจกหนังสือสอนศาสนาและยารักษาโรค ... ๕๒๔
พวกมิชชันนารีเรียนหนังสือไทย ๕๒๔
พวกมิชชันนารีแปลคัมภีร์ไบเบิลเป็นภาษาไทย ๕๒๔
มิสเตอร์กัตส์ลาฟไปเมืองสิงคโปร์ ๕๒๕
พวกมิชชันนารีเขียนภาษาไทยด้วยตัวอักษรโรมัน ๕๒๕
พวกมิชชันนารีแปลพระคัมภีร์ออกเป็นภาษาไทย
ภาษาลาวและภาษาเขมร ๕๒๕
พวกมิชชันนารีแต่งอภิธานอังกฤษเป็นไทย กับไวยากรณ์
ภาษาไทยและภาษาเขมร ๕๒๕
พวกมิชชันนารีพิมพ์หนังสือไทยด้วยตัวอักษรโรมัน ๕๒๕
พวกมิชชันนารีส่งหนังสือภาษาไทย ภาษาลาว ภาษาญวน
ไปให้สมาคมการศาสนาในอเมริกา ๕๒๕

หน้า

มิสเตอร์ทอมลินไปสิงคโปร์ ๕๒๕
มิสเตอร์ทอมลินแต่งงาน ๕๒๖
มิสเตอร์กัตส์ลาฟกลับมาเมืองไทย ๕๒๖
นางกัตส์ลาฟถึงแก่กรรม ๕๒๖
มิสเตอร์กัตส์ลาฟไปประเทศจีน ๕๒๗
จดหมายเหตุของ มิสเตอร์กัตส์ลาฟ ๕๒๗
หมอบรัดเลสรรเสริญมิสเตอร์กัตส์ลาฟ ๕๒๘
มิสเตอร์กัตส์ลาฟขอมิชชันนารีจากประเทศพม่า ๕๒๙
มิสเตอร์กัตส์ลาฟเขียนจดหมายถึงคณะอเมริกันบอดออฟ
คอมมิชชันเนอร์ฟอร์ฟอเรนมิชชันส์ในประเทศอเมริกา ... ๕๒๙
เรเวอเรนต์ เอบิล ได้รับคำสั่งให้มาเมืองไทย ๕๓๐
มิสเตอร์ทอมลินกลับมาเมืองไทย ๕๓๐
เรเวอเรนต์ เอบิล มาถึงเมืองไทย ๕๓๐
มิสเตอร์ทอมลินแจกหนังสือสอนศาสนาและยารักษาโรค ... ๕๓๑
มิสเตอร์ทอมลินตั้งโรงสวด ๕๓๑
เรเวอเรนต์ เอบิล เขียนหนังสือถึงคณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอม. ... ๕๓๑
เรเวอเรนต์ เอบิล กับทอมลินไปสิงคโปร์ ๕๓๒
เรเวอเรนต์ เอบิล กลับมาเมืองไทย ๕๓๒
เรเวอเรนต์ เอบิล แจกหนังสือและยารักษาโรค ๕๓๒

หน้า

จดหมายเหตุของ เรเวอเรนต์ เอบิล ๕๓๓

พวกมิชชันนารีได้จินบุญติเป็นกำลังในการศาสนา ๕๓๔

เรเวอเรนต์ เอบิล ไปสิงคโปร์ ๕๓๕

เรเวอเรนต์ โรเบิดเบิน ถึงแก่กรรม ๕๓๖

เรเวอเรนต์ เอบิล รับตำแหน่งหัวหน้าสอนศาสนาที่สิงคโปร์ ๕๓๖

เรเวอเรนต์ เอบิล ออกจากสิงคโปร์ไปประเทศอเมริกา ... ๕๓๖

คณะกรรมการประกาศว่าจะส่งมิชชันนารีเข้ามาเมืองไทย ... ๕๓๗

เรเวอเรนต์ ยอน เทเลอร์ โยนส์ เดินทางจากพม่ามาสิงคโปร์ ... ๔๓๗

เรเวอเรนต์ เอบิล พบกับ เรเวอเรนต์ โยนส์ ที่สิงคโปร์ ... ๕๓๗

มิชชันนารีชุดที่ ๒ และชุดที่ ๓ ... . ๕๓๘

มิชชันนารีชุดที่ ๒ และชุดที่ ๓ มาถึงเมืองไทย ๕๓๘

มิชชันนารีเช่าที่ดินทำที่พัก ๕๓๙

กิจการของพวกมิชชันนารี ๕๓๙

ประวัติ เรเวอเรนต์ ยอน เทเลอร์ โยนส์ ๕๓๙

ประวัติ หมอ ดี.บี. บรัดเล ๕๔๐

มิสเตอร์ฮันเตอร์รับบัญชาจากพระยาศรีพิพัฒน์ให้มาเชิญ
หมอบรัดเลไปหา ๕๔๑

พระนายพาหมอบรัดเลไปตรวจดูคนไข้ ๕๔๑

หน้า
หมอบรัดเลตั้งร้านขายยา ๕๔๒
หมอบรัดเลรักษาคนป่วยที่ร้านขายยา ๕๔๒
เจ้าฟ้าน้อย (พระปิ่นเกล้า ฯ) เสด็จเยี่ยมพวกมิชชันนารี ... ๕๔๓
หมอบรัดเลไปเฝ้าเจ้าฟ้าน้อย ๕๔๓
หมอบรัดเล กับรอบินสันไปเฝ้าพระองค์ น. ๕๔๓
เจ้าพนักงานมาตรวจร้านขายยา ๕๔๔
นายกลิ่นเริ่มเตือนเรื่องที่อยู่ ๕๔๔
พวกมิชชันนารีไปดูเรือยีรามัส ๕๔๔
มิสเตอร์ฮันเตอร์พาพวกมิชชันนารีไปหาผู้ช่วยเจ้าพระยา
พระคลัง ๕๔๕
มิสเตอร์ฮันเตอร์นำเรื่องที่ไปเจรจากับพระยาโชฎึกมาแจ้ง
แก่พวกมิชชันนารี ๕๔๖
กัปตันเวลเลอร์เกิดวิวาทกับพระวัดเกาะ ๕๔๖
หมอบรัดเลไปเยี่ยมกัปตันเวลเลอร์ ๕๔๗
มิสเตอร์ฮันเตอร์เตือนให้ชำระเรื่องพระกับกัปตันเวลเลอร์ ... ๕๔๘
นายกลิ่นเร่งให้พวกมิชชันนารีย้ายไปจากที่อยู่ ๕๔๘
พระสงฆ์วัดเกาะที่กับกัปตันเวลเลอร์ถูกลงทัณฑกรรม ๕๔๘
มิสเตอร์ฮันเตอร์เลี้ยงโต๊ะ ๕๔๙
ผู้ช่วยเจ้าพระยาพระคลังเชิญพวกมิชชันนารีไปฟังคำ
เด็ดขาดเรื่องที่อยู่ ๕๔๙

หน้า

พวกมิชชันนารีย้ายที่อยู่ ๕๔๙

ลูกสาว ยอนสัน ตาย ๕๕๐

พวกมิชชันนารีย้ายไปอยู่หน้าวัดประยุรวงศาวาส ๕๕๐

พวกมิชชันนารีไปดูในหลวงเสด็จพระราชดำเนิน

ทางชลมารค ๕๕๑

หลวงนายสิทธิมาหาพวกมิชชันนาร ๕๕๒

พวกมิชชันนารีไปบ้านหลวงนายสิทธิ์ ๕๕๒

พวกมิชชันนารีไปดูเรืออาเรียล ซึ่งหลวงนายสิทธิ์

ต่อมาจากเมืองจันทบุรี ๕๕๓

ท่านผู้หญิงกลิ่น ๕๕๓

เรื่องลูกของพวกมิชชันนารี ๕๕๔

เปิดร้านขายยาใหม่ ๕๕๔

หลวงนายสิทธิ์ชวนยอนสัน กับภรรยาไปเมืองจันทบุรี ๕๕๔

หมอบรัดเล กับยอนสัน ลงเรือไปเมืองจันทบุรี ๕๕๕

มารดาและภรรยาของหลวงนายสิทธิ์ ๕๕๕

มารดาของหลวงนายสิทธิ์กลับเพียงลอนดอน ๕๕๖

ศรีมหาราชา ๕๕๖

แหลมสิงห์ ๕๕๗

ท่าเรือเมืองจันทบุรี ๕๕๗

อยู่ต่อเรือไทยที่เมืองจันทบุรี ๕๕๘

หน้า

หมอบรัดเลไปถึงบางกะจะ ๕๕๘
พวกมิชชันนารีไปถึงบ้านหลวงนายสิทธิที่เมืองจันทบุรี ๕๕๘
หมอบรัดเลลงเรือเดินทางกลับมากรุงเทพฯ ๕๕๘
หมอบรัดเลกลับถึงกรุงเทพฯ ๕๕๙
พระยาภัยโณฤทธิ ๕๕๙
หมอบรัดเลรักษาพระยาภัยโณฤทธิ ๕๕๙
กงสุลโปรตุเกสเลี้ยงโต๊ะ ๕๕๙
เจ้าฟ้าน้อยเชิญหมอบรัดเลไปที่วัง ๕๖๐
ธรรมเนียมอยู่ไฟของหญิงไทย ๕๖๐
หม่อมเจ้าหญิงใหญ่ สิ้นชีพิตักษัย ๕๖๑
หมอบรัดเลเฝ้าสมเด็จพระราชินีศรีสุริเยนทร ๕๖๔
พวกมิชชันนารีจะไปอยุธยา ๕๖๕
พวกมิชชันนารีไปหาพระยาพิพัฒน์โกษา ขอหนังสือเดินทาง
ไปอยุธยา ๕๖๖
หมอบรัดเลรักษาพระยาพิพัฒน์โกษา ๕๖๗
ฤดูสำเภาเข้าออกเมืองไทย ๕๖๘
พวกชาววังมาหาพวกมิชชันนารี ๕๖๘
ระเบียบรักษาพระสงฆ์ของพวกมิชชันนารี ๕๖๙
แห่พระศพ พระองค์เจ้าลักษณานุคุณ ๕๖๙
จีนเบ็นครูการพนัน ๕๗๐

หน้า

นายทหารเรืออเมริกันมาหาหมอบรัดเล ๕๗๑
เข้าฟ้าใหญ่ (พระจอมเกล้าฯ) ตรัสสั่งให้หมอบรัดเล ไปเฝ้า
ที่วัดราชาธิวาส ๕๗๒
รอบินสันเลี้ยงน้ำชา ๕๗๒
อัครราชทูตอเมริกันเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน ๕๗๓
หมอบรัดเลรักษาเข้าฟ้าใหญ่ ๕๗๓
หมอบรัดเลกับมิสเตอร์ฮันเตอร์ ไปหาเจ้าพระยานคร ๕๗๔
หมอบรัดเลตรวจโรคเจ้าพระยานครกับลูกชายและลูกสาว ... ๕๗๖
เรเวอเรนต์ ยอนสัน กับภรรยากลับจากเมืองจันทบุรี ๕๗๖
พวกคนไข้ของหมอบรัดเล ๕๗๗
เข้าฟ้าใหญ่มีลายพระหัตถ์ถึงหมอบรัดเล ๕๗๗
หมอบรัดเลแจกหนังสือสอนศาสนาแก่เจ้าพระยานคร ๕๗๘
ลูกชายของรอบินสันตาย ๕๗๘
พิมพ์หนังสือไทยฉบับแรก ๕๗๘
เจ้าพระยาพระคลังกลับจากเมืองจันทบุรี ๕๗๘
เจ้าฟ้าน้อยทรงสัพยอกหมอบรัดเล ๕๗๙
ธรรมเนียมประชุมในวันพุธของพวกมิชชันนารี ๕๘๐
พระยาพิพัฒน์และพระยาโชฎึกต้องโทษ ๕๘๐
มิสเตอร์ริด กับเดเวนปอร์ต กลับมาจากสิงคโปร์ ๕๘๐
เจ้าพระยาพระคลังให้หมอบรัดเลแสดงเครื่องมือผ่าตัด ๕๘๑

หน้า
หมอบรัดเลขอเช่าที่ดินของเจ้าพระยาพระคลัง ๕๘๑
มิสเตอร์ริด กับมิสเตอร์เดเวนปอร์ต ไปหาเจ้าพระยาพระคลัง
เรื่องที่อยู่และที่สร้างโรงพิมพ์ ๕๘๑
วันเกิดของหมอบรัดเล ๕๘๒
นางเดเวนปอร์ตมาถึงกรุงเทพ ฯ ๕๘๒
พระยาช้างเผือกเจ็บ ๕๘๓
เจ้าพระยาพระคลังเป็นกังวลเรื่องพระยาช้างเผือก ๕๘๓
สมเด็จพระราชินีศรีสุริเยนทรสวรรคต ๕๘๔
หญิงชาวอยุธยา ๕๘๔
พวกมิชชันนารีพิมพ์หนังสือไทย ๕๘๔
เรือรบไทยน้ำหนัก ๗๐๐— ๘๐๐ ตัน ๕๘๕
หมอบรัดเลเริ่มปลูกผี ๕๘๕
เจ้าพระยาพระคลังอนุญาตให้หมอบรัดเลเรียกเอาค่า
ปลูกผีคน ๕๘๕
จดหมายเหตุทั่วไปของพวกมิชชันนารี พ.ศ. ๒๓๗๙ ... ... ๕๘๖

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๗

เรื่องไทยกับฝรั่งเศสเป็นไมตรีกัน ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์

อธิบายเบื้องต้นที่ไทยจะเป็นไมตรีกับฝรั่งเศส

เดิมการไปมาค้าขายในระหว่างนานาประเทศที่อยู่ในยุโรปกับประเทศทั้งหลายทางตะวันออกนี้ต้องเดินทางบก พวกฝรั่งโปรตุเกสพยายามหาทางแล่นเรือกำปั่นอ้อมทวีปอาฟริกามาถึงอินเดียได้ก่อนชาติอื่นเมื่อ พ.ศ. ๒๐๔๑ ในสมัยนั้น พวกชาวประเทศทางตะวันออกยังไม่สันทัดใช้ปืนไฟเหมือนฝรั่ง พวกโปรตุเกสก็อาศัยใช้อาวุธปืนไฟเป็นกำลัง เที่ยวปราบปรามเมืองน้อยใหญ่ตามชายทะเล ได้เมืองขึ้นแต่อินเดียเป็นระยะมาถึงเมืองมละกาในแหลมมลายู และตลอดไปจนเหล่าเกาะชวา และเมืองมาเก๊าแดนจีนเป็นที่สุด แต่พวกโปรตุเกสหามาเบียดเบียนได้ถึงเมืองไทยไม่ เป็นแต่ให้มาทำทางพระราชไมตรีในครั้งรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ณ กรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๐ แต่นั้นก็มีพวกโปรตุเกสเข้ามาตั้งค้าขายอยู่ในเมืองไทย (สืบเชื้อสายมาจนถึงพวกที่อยู่ในตำบลกุฎีจีนในบัดนี้) เมื่อพวกโปรตุเกสเข้ามาตั้งค้าขายอยู่ไม่ช้านัก มาอาสาเป็นทหารเข้ากองทัพหลวงสมเด็จพระไชยราชาธิราช ไปรบพม่าที่เมืองเชียงกราน* มีชำเหน็จ

* ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกชื่อควบกันว่า เชียงไกร เชียงกราน เพราะภาษามอญเรียกว่า เดิงไกรน์ เดี๋ยวนี้อังกฤษเรียกว่า เมืองอัตตะรัน ไปทางด่านพระเจดีย์ ๓ องค์

ความชอบ สมเด็จพระไชยราชาธิราชจึงพระราชทานที่ตำบลบ้านดินริมแม่น้ำฝั่งตะวันตก เหนือปากคลองตะเคียน ให้พวกโปรตุเกสตั้งบ้านเรือนเป็นภูมิลำเนา และพระราชทานอนุญาตให้สร้างวัดศาสนาคริสตังในที่นั้น ก็มีตำบลบ้านฝรั่งโปรตุเกสที่กรุงศรีอยุธยาแต่นั้นมา

พวกโปรตุเกสใช้เรือไปมาค้าขายถึงประเทศทางตะวันออกได้กำไรร่ำรวยอยู่แต่ชาติเดียวเกือบร้อยปี จนราว พ.ศ. ๒๑๓๙ พวกฮอลันดากับพวกอังกฤษสืบรู้หนทางที่พวกโปรตุเกสเดินเรือ จึงพยายามแล่นเรืออ้อมทวีปอาฟริกาออกมาถึงประเทศตะวันออกได้บ้าง พวกฮอลันดามาถึงเมืองไทยตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๑ พวกอังกฤษมาถึงเมืองไทยในต้นรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๕๕ ต่างเชิญพระราชสาส์นขอเป็นทางพระราชไมตรีมาจากเจ้านายของตน เพื่อจะได้ไปมาค้าขายยังเมืองไทย ก็โปรดฯ พระราชทานอนุญาตให้ไปมาค้าขายได้เหมือนพวกโปรตุเกส

แต่พวกโปรตุเกสเป็นอริกับพวกฮอลันดาและอังกฤษที่ในยุโรป สาเหตุเกิดแต่ถือลัทธิศาสนาคริสตังต่างกัน พวกโปรตุเกสถือลัทธิโรมันคาทอลิก ซึ่งยอมอยู่ในโอวาทของโปปณกรุงโรม ฝ่ายพวกฮอลันดาและอังกฤษนั้น ถือลัทธิโปรเตสตันต์ของพวกที่เอาใจออกหากจากโปปไปตั้งเป็นลัทธิขึ้นใหม่ เลยวิวาทถึงรบพุ่งกัน เมื่อพวกฮอลันดากับพวกอังกฤษออกมาได้ถึงประเทศทางตะวันออก ก็มาร่วมมือกันรบรานแย่งชิงบ้านเมืองและสมบัติที่โปรตุเกสมาได้ไว้ทางตะวัน

ออกนั้น พวกโปรตุเกสก็อ่อนกำลังลงเป็นอันดับมา อังกฤษตั้งหน้าหาอำนาจทางอินเดีย ส่วนฮอลันดามาตั้งหน้าหาอำนาจทางเหล่าเกาะชวา เกาะชวาอยู่ใกล้เมืองไทยกว่าอินเดีย จึงมีพวกฮอลันดาเข้ามาตั้งขายอยู่ ณ กรุงศรีอยุธยาก่อนพวกอังกฤษ พวกฮอลันดามาทำความชอบในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ ด้วยอาสาสงครามเป็นต้น ก็ได้พระราชทานที่ให้ตั้งภูมิลำเนาทางริมฝั่งแม่น้ำฟากตะวันออกใกล้ปากน้ำแม่เบี้ย ตรงกับบ้านพวกโปรตุเกสข้าม ครั้นต่อมาถึงแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม พวกฮอลันดาทำความชอบยิ่งขึ้น จึงได้พระราชทานที่ที่ปากน้ำเจ้าพระยาทางฝั่งตะวันตก ตรงริมคลองบางปลากดข้างเหนือเมืองสมุทรปราการ ให้สร้างเป็นสถานที่ไว้สินค้าอีกแห่งหนึ่ง พวกฮอลันดาก็ก่อสร้างสถานที่ต่าง ๆ ขึ้น ณ ที่นั้น เป็นทำนองเมืองของพวกฮอลันดา เรียกชื่อว่าเมืองแอมสเตอร์แดมใหม่ (เดี๋ยวนี้น้ำเซาะพังลงน้ำไปหมดแล้ว) พวกฮอลันดาก็มีกำลังยิ่งขึ้นในประเทศนี้

ก็และลักษณะการค้าขายของพวกฮอลันดาในชั้นแรกที่มาตั้งในเมืองไทยนั้น ต้องอาศัยไทยเป็นกำลังอยู่หลายอย่าง เป็นต้นว่าข้าวปลาอาหารที่พวกฮอลันดาต้องการใช้เป็นเสบียง ณ เมืองบันตัม ซึ่งฮอลันดาตั้งเป็นที่มั่นที่เกาะชวา ก็ต้องมาหาซื้อไปจากเมืองไทยอีกประการหนึ่ง ที่จะค้าขายต่อไปทางเมืองจีน เมืองญี่ปุ่น พวกฮอลันดาจะไปค้าขายโดยลำพังไม่ได้ เพราะแต่ก่อนมาพวกโปรตุเกสได้เคยไปทำรุกรานไว้ทางนั้น จนจีนและญี่ปุ่นเกลียดชังคนผมแดง

(คือฝรั่ง) ทั่วไป ไม่ว่าชาติไหน ๆ ไม่ยอมให้ไปมาค้าขายในเขตแดนทั้งนั้น และในสมัยนั้นมีเรือไทยไปมาค้าขายกับเมืองจีนเมืองญี่ปุ่นอยู่เป็นนิจ พวกฮอลันดาได้อาศัยฝากสินค้าของตนที่ซื้อขายทางเมืองจีนเมืองญี่ปุ่นไปมาด้วยเรือไทย จึงต้องพยายามเอาใจดีต่อไทยมาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ จนตลอดรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม ครั้นถึงรัชกาลพระเจ้าปราสาททอง ฮอลันดาได้บ้านเมืองทางเกาะชวา มีอำนาจยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน และได้ไปคิดอ่านว่ากล่าวทางเมืองจีนเมืองญี่ปุ่น ขออนุญาตให้เรือของฮอลันดาไปค้าขายได้เอง ยังคงต้องอาศัยเมืองไทยแต่ในการซื้อหาเสบียงอาหารบ้างเล็กน้อย กับที่จะซื้อขายสินค้าหากำไรในเมืองไทย ไม่ต้องพึ่งไทยมากเหมือนแต่ก่อน ครั้นพระเจ้าปราสาททองโปรดฯ ให้ตั้งคลังสินค้าของหลวงขึ้น รับซื้อสินค้าที่เป็นสิ่งสำคัญจากราษฎรในพื้นเมืองขายให้ชาวต่างประเทศ และเลือกซื้อสินค้าจากชาวต่างประเทศไปจำหน่ายในพื้นเมืองเป็นการหลวง พวกฮอลันดาก็ไม่พอใจ ในชั้นแรกดูเหมือนจะตั้งหน้าฝ่าฝืนจนเป็นเหตุให้พระเจ้าปราสาททองทรงขัดเคืองพวกฮอลันดา ถึงทรงพระราชดำริจะให้กองทัพเรือยกลงไปตีเมืองบันตัม ซึ่งเป็นที่มั่นของพวกฮอลันดา ณ เกาะชวา มีความปรากฏในจดหมายเหตุของพวกฮอลันดา ว่าในครั้งนั้นพระเจ้าปราสาททองมีรับสั่งให้เรียกตัวพวกแขกและจีนที่ชำนาญการเดินเรือไปไต่ถามเอาความรู้แผนที่ทะเลสำหรับจะให้กองทัพเรือยกไป ความที่กล่าวนี้ประหลาดที่มีหลักฐานด้วยแผนที่ทะเลอันแสดงเค้าเงื่อนว่าได้ทำขึ้นในราวสมัยนั้น ปรากฏ

อยู่ในท้ายหนังสือไตรภูมิ์ฉบับที่มีอยู่ในหอพระสมุด ฯ บัดนี้ จึงเห็นว่า จะเป็นความจริงดังพวกฮอลันดากล่าว แต่เหตุที่ไทยเกิดเป็นอริกับพวกฮอลันดาครั้งแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองนั้น ลงที่สุดระงับกลับดีกันไปได้ หาถึงต้องรบพุ่งกันไม่

มาถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อพวกอังกฤษตั้งมั่นได้ในอินเดียแล้ว ก็เริ่มเข้ามาตั้งค้าขายในเมืองไทย คอนสตันตินฟอลคอน ที่มาได้เป็นเจ้าพระยาวิชเยนทร์ เข้ามาเมืองไทยกับพวกอังกฤษในครั้งนั้น ด้วยเป็นลูกจ้างของพ่อค้าอังกฤษออกมาจากยุโรป แต่ส่วนตัวเป็นชาติกรีกมิได้เป็นอังกฤษ ครั้นมาเห็นประโยชน์ที่จะค้าขายในเมืองไทยโดยลำพังตน จึงเลิกรับจ้างอังกฤษ แล้วสมัครเข้ามารับราชการเป็นที่สุด การที่อังกฤษมาตั้งค้าขายในเมืองไทย ต้องไปมาติดต่อกับอินเดียซึ่งเป็นที่มั่น ทางที่จะไปมาได้ใกล้นั้นมาจอดเรือกำปั่นที่เมืองมะริด อันอยู่ปากน้ำเมืองตะนาวศรี ซึ่งในเวลานั้นอยู่ในอาณาเขตกรุงสยาม แล้วลงเรือถ่อพายขึ้นทางลำน้ำตะนาวศรีขึ้นถึงปลายน้ำ แล้วขึ้นเดินบกข้ามเขาบรรทัดเข้ามาทางด่านสิงขรลงชายทะเลอ่าวสยามที่ตรงเกาะหลัก (อันตั้งที่ว่าการจังหวัดประจวบคีรีขันธ์บัดนี้) แล้วเดินเลียบชายทะเลขึ้นมาจนถึงเมืองเพชรบุรี จึงลงเรือเข้ามาพระนครศรีอยุธยา ทางเส้นนี้เป็นทางสำคัญในการไปมาค้าขายในระหว่างกรุงสยามกับประเทศต่าง ๆ ทางทิศตะวันตก เช่น อินเดีย ประเทศเปอร์เซีย ประเทศอาหรับ ตลอดจนยุโรปมาแต่โบราณ เพราะการที่จะแล่นเรืออ้อมแหลมมลายูมาเข้าอ่าวสยามมาได้แต่บางฤดู ตั้งแต่อังกฤษเข้ามาตั้งค้าขายในกรุงศรีอยุธยา การ

ไปมาค้าขายทางเมืองตะนาวศรีมีมากขึ้น เมืองตะนาวศรีและเมืองมะริดซึ่งเป็นเมืองท่าปลายทางนี้ ก็ยิ่งสำคัญขึ้น

ทางพระราชไมตรีที่ไทยเคยมีกับฮอลันดาและอังกฤษ มาเกิดขัดข้องให้แปลกแปลงเมื่อในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ หลายอย่าง ว่าเฉพาะส่วนพวกอังกฤษ การที่อังกฤษออกมาค้าขายทางประเทศตะวันออกแต่เดิม เป็นการที่พวกพ่อค้าเข้าทุนกันเป็นบริษัทมาค้าขาย รัฐบาลอังกฤษเป็นแต่อุดหนุน อำนาจอังกฤษที่มาเจริญขึ้นทางตะวันออกตกอยู่ในมือบริษัทนั้น บริษัทไม่ยอมให้คนอังกฤษนอกจากที่ทำการให้บริษัทค้าขายโดยลำพังเพื่อประโยชน์ของตนเอง พวกอังกฤษที่มารับจ้างบริษัทมาเห็นช่องทางที่จะค้าขายหาผลประโยชน์ได้มากกว่าที่บริษัทให้ค่าจ้าง ก็เกิดไม่พอใจที่จะอยู่กับบริษัท แต่จะออกไปค้าขายโดยลำพังตนกลัวจะถูกบริษัทรังแกกดขี่ต่างๆ เมื่อวิชเยนทร์เข้ามารับราชการของไทย ได้มีตำแหน่งอยู่ในกรมพระคลังสินค้า ซึ่งมีหน้าที่อำนวยการค้าขายของหลวง วิชเยนทร์รู้วิธีการค้าขายของพวกชาวต่างประเทศ คิดเห็นว่า ถ้าได้ฝรั่งมาเดินเรือและทำการค้าขายของหลวง การค้าขายก็จะเจริญได้กำไรเข้าพระคลังยิ่งขึ้นอีกเป็นอันมาก จึงเกลี้ยกล่อมพวกอังกฤษที่เอาใจออกหากจากบริษัทมารับราชการในการเดินเรือค้าขายของหลวง สัญญายอมอนุญาตให้พวกอังกฤษเหล่านั้นฝากสินค้าของตนไปมาในเรือหลวงได้ ก็มีคนอังกฤษสมัครเข้ามารับราชการตั้งร้อย การอันนี้ย่อมไม่เป็นที่พอใจของบริษัทอังกฤษ ส่วนทางพวกฮอลันดานั้น มาในตอนนี้พวกฮอลันดามีทั้ง

กำลังเรืองรบและเรือค้าขายเจริญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ก็คิดจะรวบเอาการค้าขายในระหว่างเมืองไทย เมืองจีนกับเมืองญี่ปุ่นที่ไปมาทางทะเลไว้ในมือของพวกฮอลันดาให้หมด เมื่อเห็นไทยขัดการค้าขายของหลวงแข็งแรงขึ้นก็ไม่พอใจ อังกฤษกับฮอลันดาเคยเข้ามือกันมาแต่ก่อน ครั้นมาผิดใจขึ้นกับไทยด้วยกัน ต่างก็คิดตั้งขึงแข็งเอาแก่ไทย พอไทยเกิดรบกับพม่าขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๗ ฮอลันดาเห็นไทยติดทำสงครามอยู่ทางอื่น ก็หาเหตุเอากองทัพเรือยึดปากน้ำ สมเด็จพระนารายณ์ฯ จำต้องยอมสัญญาว่า จะไม่ค้าขายแข่งขันพวกฮอลันดาทางตะวันออก ฝ่ายข้างอังกฤษเห็นพวกฮอลันดาแข็งขึงขึ้นแก่ไทยทางนี้ ก็แข็งขึงขึ้นแก่ไทยทางตะวันตกบ้าง ได้ความปรากฏมาว่า อังกฤษจะคิดยึดเอาเมืองตะนาวศรีและเมืองมะริด ซึ่งเป็นเมืองท่าค้าขายของไทยทางตะวันตกเป็นของอังกฤษเสีย มิให้ไทยมีช่องทางที่จะค้าขายแข่งอังกฤษด้วยเหมือนกัน ในขณะนั้นทางยุโรป พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มีอานุภาพขึ้น พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงศาสนาลัทธิโรมันคาทอลิก เป็นข้าศึกกับพวกอังกฤษและฮอลันดา ซึ่งถือลัทธิโปรเตสตันต์ ให้มาขอเป็นทางพระราชไมตรี สมเด็จพระนารายณ์ฯ จึงทรงรับทางไมตรีของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ หวังจะเอาเป็นสัมพันธมิตร มิให้พวกฮอลันดาและอังกฤษมารุกรานเมืองไทย

ส่วนความมุ่งหมายของฝรั่งเศสที่สมัครมาเป็นไมตรีกับไทยครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ฯ นั้น ที่จริงทีเดียวจะเป็นอย่างไร ก็ทรายไม่ได้แน่ในเวลานี้ แต่สังเกตตามความที่ปรากฏอยู่ในเรื่องราวที่

พิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้ ดูเหมือนส่วนพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เองกับพวกยาทหลวง จะมุ่งหมายเพียงจะเกลี้ยกล่อมไทย ตั้งแต่สมเด็จพระนารายณ์ฯ เป็นต้น ให้เข้ารีตถือศาสนาคริสตังตามลัทธิโรมันคาทอลิก ให้เป็นเกียรติยศในการศาสนูปถัมภกอย่างหนึ่ง กับจะอาศัยเมืองไทยหาผลประโยชน์ในการค้าขายของฝรั่งเศสแข่งอังกฤษ และฮอลันดาอย่างหนึ่ง หาได้คิดมุ่งหมายที่จะทำลายอิสรภาพของเมืองไทยเอาไปเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสไม่ แต่มีฝรั่งอีกพวกหนึ่ง คิดมุ่งหมายถึงจะเอาเมืองไทยไปเป็นเมืองขึ้น ยางทีความข้อที่ว่ามานี้เองจะเป็นมูลเหตุให้พวกฝรั่งเศสมาเดินอุยายแตกกันในประเทศนี้ มีความประหลาดอยู่ในสมุดเล่มนี้แห่งหนึ่ง ซึ่งยังมิได้เคยปรากฏเค้าเงื่อนในที่อื่น คือที่เจ้าพระยาวิชเยนทร์รู้สึกตัวมาช้านานว่า ทางที่ตัวปฏิบัติราชการอาจจะเกิดเป็นภัยอันตรายแก่ตนได้ในเวลาหนึ่ง ถึงได้ซื้อบ้านช่องและส่งทรัพย์สมบัติไปเตรียมไว้ในประเทศฝรั่งเศส และยังมีความข้ออื่นอยู่ในสมุดเล่มนี้อีกหลายแห่ง ที่ชวนให้คิดเห็นว่า เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อครั้งตอนปลายแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ยังจะคิดค้นหาความจริงให้พิสดารยิ่งกว่าที่เรารู้กันอยู่ในบัดนี้ได้อีก เพราะฉะนั้น ขอเชิญท่านทั้งหลายผู้เอาใจใส่ในความรู้เรื่องโบราณคดี จงอ่านเรื่องราวซึ่งปรากฏอยู่ในสมุดเล่มนี้ โดยเอาใจใส่พิจารณาให้รู้เหตุการณ์ในพงศาวดารที่จริงให้ยิ่งขึ้นไปเทอญ.

ด.ร.

๓๗๙๒

พงศาวดารเรื่องฝรั่งเศสกับไทย

ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๖๖๒ ถึง ๑๗๐๓

(พ.ศ. ๒๒๐๕ ถึง พ.ศ. ๒๒๔๖)

—๑—

ในเรื่องที่ประเทศฝรั่งเศสได้มีราชการติดต่อกับประเทศสยามนั้น มิมาเพียงครั้งแผ่นดินพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ลงมาเท่านั้น ตั้งแต่ก่อนมาจนถึงปี ค.ศ. ๑๖๖๙ (พ.ศ. ๒๒๑๒) ประเทศฝรั่งเศสมีผู้แทนอยู่ในประเทศอินโดจีนก็แต่มิชชันนารี ตั้งแต่นั้นมาประเทศฝรั่งเศสได้พยายามที่จะไปตั้งห้างในทะเลจีน โดยถือเอาการศาสนาเป็นหลัก ซึ่งเป็นการกระทำให้การคอลอนีของฝรั่งเศสเจริญขึ้นด้วยความคิดอันนี้เป็นเรื่องที่ได้ดำริมาจากพระราชวังเวอซาย ซึ่งมุ่งหมายทั้งจะปกครองรักษาพวกเข้ารีต และหาหนทางตั้งท่าเรือเพื่อจะต่อสู้กับกองทัพเรือข้าศึก และเป็นท่าสินค้าสำหรับส่งสินค้าฝรั่งเศสไปจำหน่ายด้วย ถ้าจำเป็นแล้วก็จะได้เอาท่าเรือนั้น ๆ เป็นที่ประชุมกำลังทหารสำหรับทำการสงครามในทะเลตะวันออกได้ด้วย

การที่ฝรั่งเศสได้พยายามจะเป็นใหญ่ในประเทศสยามนั้น ก็เกิดจากความคิดของผู้ล้างยาป และที่ปรึกษาของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งในเวลานั้นกำลังฟื้นเรื่องศาสนาขึ้น เพราะฉะนั้นชั้นต้นที่ฝรั่งเศส

ะไปตั้งตัวเป็นใหญ่ในประเทศสยาม จึงได้เอาการศาสนาเป็นที่อ้าง และเอาพวกมิชชันนารีสำหรับเป็นผู้นำทาง คณะยาทหลวงฝ่ายต่างประเทศซึ่งคอมเบอนาดเดอแซนต์เทเรศ สังฆราชเดอบาบิลอน ได้ตั้งขึ้นเมื่อปี ค.ศ. ๑๖๖๓ (พ.ศ. ๒๒๐๖) นั้น ก็ได้ตั้งขึ้นสำหรับฝึกหัดนักพรตหนุ่ม ๆ สำหรับไปทำการแผ่ศาสนาให้เจริญออกไป ตั้งแต่ปี ค.ศ. ๑๖๕๘ (พ.ศ. ๒๒๐๑) เป็นต้นมา มองซิเออร์ ปาลู สังฆราชเดลิโอโปลิศกับมองซิเออร์ เดอลาม้อตล่าแบต์ สังฆราชเดอเบริซ ได้รับคำสั่งจากโปปให้ออกไปทางทิศตะวันออกพร้อมด้วยมิชชันนารีหลายคน สังฆราชทั้ง ๒ กับมิชชันนารีได้เดินทางผ่านเมืองซีเรีย เมืองเปอร์เซีย เมืองอินเดีย เมืองเบงกอล และแหลมมลายู ได้รับความลำบากและฝ่าอันตรายในระหว่างเดินทางถึง ๓ ปี จึงได้ไปถึงกรุงศรีอยุธยาราชธานีของประเทศสยาม เมื่อวันที่ ๒๒ เดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๖๖๒ (พ.ศ. ๒๒๐๕) ไทยได้ต้อนรับสังฆราชและมิชชันนารีโดยดี สังฆราชจึงได้ไปตั้งอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา โดยได้รับอนุญาตให้สั่งสอนศาสนาคริสเตียน อย่างที่ไทยได้อนุญาตให้พวกมหะหมัดสอนศาสนาของเขาเหมือนกันนั้น ในเวลานั้นในประเทศสยามมิได้ห้ามปรามการถือศาสนาอย่างใด ๆ นอกจากสิ่งที่ขัดกับกฎหมายของบ้านเมืองเท่านั้น การที่พระเจ้าแผ่นดินฝ่ายตะวันออกมีพระทัยอันดี อนุญาตให้ชาวต่างประเทศถือศาสนาได้ตามพอใจ เฉพาะในเวลาซึ่งเจ้าแผ่นดินในทวีปยุโรปอันถือศาสนาลัทธิโรมันคาทอลิก คอยบังคับกดขี่พวกถือศาสนาต่าง ๆ นั้น เป็นการที่ไม่น่าจะเชื่อเลย แต่ข้อนี้มีหลักฐาน

อันแน่นอนโดยที่สังฆราชฝรั่งเศส ซึ่งพึ่งไปถึงเมืองไทยได้มีหนังสือมารับรอง ว่าเป็นความที่จริง มองซิเออร์เดอลามอตลำแยต์ได้เขียนจดหมายมา มีใจความว่าดังนี้

"ข้าพเจ้าเชื่อว่า ในโลกนี้จะหาเมืองไหนที่จะมีศาสนามากอย่างและที่อนุญาตให้ปฏิบัติตามศาสนานั้น ๆ ได้ เท่ากับเมืองไทยเห็นจะหาไม่ได้แล้ว พวกที่ไม่ได้ถือศาสนาคริสเตียนก็คือ พวกเข้าริตก็คือพวกมหะหมัดก็คือ ซึ่งแยกกันออกเป็นคณะเป็นหมู่ ก็ปฏิบัติการศาสนาตามลัทธิของตัวได้ทุกอย่างโดยไม่มีข้อห้ามปรามกีดขวางอย่างใดเลย พวกชาวโปรตุเกส อังกฤษ ฮอลันดา จีน ญี่ปุ่น มอญ เขมร แขกมาลากา ญวน จามและชาติอื่นๆ อีกหลายชาติ ก็มาตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมืองไทย พวกเข้าริตลัทธิคาทอลิกมีอยู่ประมาณ๒,๐๐๐คน คนเหล่านี้โดยมากเป็นชาวโปรตุเกส ซึ่งได้ถูกไล่มาจากอินเดีย จึงได้หนีเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองไทย และได้ตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นหมู่บ้านหนึ่งต่างหาก พวกโปรตุเกสเข้าริตเหล่านี้ มีวัดเข้าริตอยู่ ๒ วัด ๆ หนึ่งนั้นอยู่ในความปกครองของบาทหลวงคณะเยซุวิต อีกวัดหนึ่งนั้นอยู่ในความดูแลของบาทหลวงคณะเซนต์โดมินิก บาทหลวงทั้ง๒คณะนี้ และพวกเข้าริตทั้งหลาย ก็ปฏิบัติการศาสนาได้ทุกอย่างดุจจะอยู่ในเมืองโกอาเหมือนกัน *"

---

* เมืองโกอาซึ่งในเวลานี้ไม่ได้เป็นบ้านเมืองแล้วนั้น ในครั้งนั้นเป็นเมืองที่สำคัญเท่ากับเป็นอ่างกลางสำหรับให้โปรตุเกสแผ่อำนาจในอินเดีย ในทุกวันนี้เกาะโกอาหมดผู้คน และไม่มีการค้าขายอย่างใดแล้ว จึงได้มีชื่อว่าเป็นเกาะในอินเดียสำหรับเพาะพ่อครัวและเพาะคนเบ่าขลุ่ยเท่านั้น

ที่จะทำการให้ศาสนาแพร่หลายออกไปได้ เพราะฉะนั้นเมื่อเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๖๖๓ (พ.ศ. ๒๒๐๖) สังฆราชเดอเบริธจึงได้จัดให้มองซิเออร์ เดอร์ บูร์ช ถือหนังสือไปยังประเทศฝรั่งเศส และมีหนังสือไปทูลโปปด้วย มองซิเออร์ เดอ บูร์ช ได้ลงเรืออังกฤษ และได้ไปถึงประเทศอังกฤษ เมื่อวันที่ ๒๐ เดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๖๕ (พ.ศ. ๒๒๐๘)

ในระหว่างที่มองซิเออร์ เดอ บูร์ช ยังไปยุโรปอยู่นั้น มองซิเออร์ปาลู กับมองซิเออร์ เดอลา ม้อตล่ำแบต์ ก็คิดอ่านจัดคณะบาทหลวงขึ้นในเมืองไทย ได้ช่วยกันปรึกษาตั้งข้อบังคับและวิธีดำเนินการเมื่อคิดกันเสร็จแล้ว สังฆราชเดลิโอโปลิศจึงได้ไปยังกรุงโรม เพื่อไปขออนุญาตต่อโปป ในระหว่างที่สังฆราช เดลิโอโปลิศไปกรุงโรมอยู่นั้น สมเด็จพระนารายณ์ก็มีพระราชประสงค์จะทรงพบกับมิชชันนารีฝรั่งเศส จึงได้โปรดให้มิชชันนารีเข้าเฝ้าที่พระราชวัง ในการที่มิชชันนารีเข้าเฝ้าคราวนี้ สมเด็จพระนารายณ์ได้ให้มิชชันนารีกราบทูลเล่าถึงพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และให้สังฆราชเดอเบริธ กราบทูลอธิบายถึงข้อศาสนาด้วย สมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงตั้งพระทัยฟังคำอธิบายของสังฆราชในเรื่องศาสนา แต่สมเด็จพระนารายณ์ทรงซื่อตรงต่อศาสนาที่พระองค์ได้เคยนับถือมาแต่เดิม จึงได้ทรงผัดว่า การที่จะให้พระองค์เข้ารีตนั้นให้รอไว้เวลาอื่นก่อน และได้ทรงพระกรุณาพระราชทานที่ดินสำหรับสร้างบ้านให้สังฆราชอยู่ และโปรดพระราชทานของสำหรับสร้างวัดและสร้างบ้านด้วย สังฆราชจึงได้สร้างโรงเรียนสามเณรขึ้น และในไม่ช้าก็ได้มีนักเรียนเข้าไปอยู่ นอกจากการสอนศาสนานั้น

พวกมิชชันนารียังได้ทำการเออเฟอช่วยเหลือพลเมือง คือจ่ายยารักษาโรคบ้าง พยาบาลรักษาโรคบ้าง ชะล้างแผลบ้าง รักษาไข้บ้าง และการที่มิชชันนารีพยายามปฏิบัติรักษาร่างกายนั้น ก็โดยหวังว่าจะได้รักษาวิญญาณของคนเหล่านั้นได้ง่ายขึ้น ครั้นมองซิเออร์ เดอบูร์ช ได้กลับมาถึงเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๖๖๙ (พ.ศ. ๒๒๑๑) และรับอำนาจจากโปปให้พวกบาทหลวงมีอำนาจทำการได้เต็มที่นั้น การที่สังฆราชคิดจะแผ่ศาสนาให้แพร่หลาย จึงได้คิดจัดการให้ใหญ่โตยิ่งกว่าเก่าไปอีก โดยไปตั้งคณะบาทหลวงเป็นสาขาออกไปอีก มองซิเออร์ ลาโน ซึ่งภายหลังได้เป็นสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศ ได้แต่งคำถามคำตอบข้อศาสนา หนังสือสวดมนต์ของพวกเข้าริตก็ได้แปลเป็นภาษาไทย ได้แต่งหนังสืออธิบายถึงพระผู้เป็นเจ้า ได้แต่งไวยากรณ์และพจนานุกรมภาษาไทยสามัญและภาษาบาลี ในไม่ช้าโรงเรียนสามเณรก็มีนักเรียนทุกชาติทุกภาษากว่า ๗๐๐ คน

เมื่อสังฆราชเดลิโอโปลิศได้กลับมาถึงเมืองไทย เมื่อเดือนพฤษภาคม ค.ศ. ๑๖๗๓ (พ.ศ. ๒๒๑๖) การศาสนากำลังจะเจริญรุ่งเรือง สังฆราชได้พามิชชันนารีออกมาอีก ทั้งมีของและมีเงินติดตัวมาด้วย และได้เชิญศุภอักษรของโปปและพระราชสาส์นพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส กับทั้งเครื่องราชบรรณาการมาสำหรับถวายสมเด็จพระนารายณ์ด้วย สังฆราชเดลิโอโปลิศอ้างตัวว่า การที่เชิญพระราชสาส์นมาคราวนี้ ก็โดยมาในตำแหน่งราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และของโปป แต่พระราชสาส์นนั้นสังฆราชเดลิโอโปลิศหาได้เชิญ

การที่สมเด็จพระนารายณ์มิพระทัยดี ไม่ขัดขวางต่อการศาสนานั้น เป็นด้วยเหตุที่ทรงเอาพระทัยใส่ในการค้าขาย มิได้ทรงถืออธรรมในการศาสนาอย่างใด สมเด็จพระนารายณ์ได้ขึ้นครองราชสมบัติเมื่อได้ทรงปราบปรามพวกขบถที่ได้คิดการประทุษร้ายอยู่ช้านานครั้นได้เสวยราชสมบัติแล้ว ก็มิได้ทรงฟังคำคัดค้านต่าง ๆ ของขุนนางข้าราชการ แต่ก็ได้ทรงพยายามชักชวนให้ชาวต่างประเทศได้เข้าไปในพระราชอาณาเขตของได้ ครั้นชาวต่างประเทศได้เข้าไปอยู่ในประเทศสยามแล้ว สมเด็จพระนารายณ์ก็โปรดปล่อยให้ต่างคนต่างอยู่ตามความพอใจของตัว ใครจะซื้อขายสินค้าอย่างใด ใครจะตั้งห้าง หรือนับถือศาสนาอย่างใด ก็มิได้ทรงห้ามปรามว่ากล่าวเลย เป็นแต่ทรงห้ามมิให้พวกชาวต่างประเทศมาทำการอย่างใด ๆ ที่จะกระทำให้เกิดจลาจลหรือเกิดการวุ่นวายในบ้านเมืองเท่านั้น การที่มีศาสนาต่าง ๆ หลายอย่างมารวมอยู่ในแห่งเดียว ซึ่งอาจจะทำให้เกิดการลำบากขึ้นได้นั้น สมเด็จพระนารายณ์มิได้ทรงพระวิตกถึงเลย เพราะทรงเห็นเป็นแน่แล้ว ว่าการที่ชาวต่างประเทศเข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ในประเทศสยามนั้น เป็นหนทางดีสำหรับทำให้การค้าขายเจริญอย่างหนึ่ง ทำให้วิชาความรู้เกิดขึ้นในบ้านเมืองอย่างหนึ่ง และทำให้บ้านเมืองมั่งคั่งสมบูรณ์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง

อนึ่ง นิสัยของไทยซึ่งเห็นว่าศาสนาทุก ๆ ศาสนาไม่แปลกอะไรกัน และเป็นศาสนาที่ดีด้วยกันทั้งนั้น เป็นนิสัยที่ดีสำหรับทำให้ชาว

ต่างประเทศเข้าไปอยู่ในพระราชอาณาเขตได้ง่าย ในเรื่องนี้ สังฆราชเดอเบริ่ว เขียนว่าดังนี้

"พวกไทยพูดว่า สวรรค์นั้นเปรียบเหมือนพระราชวังอันใหญ่ และหนทางทั้งหลายก็ต้องมารวมอยู่ที่สวรรค์ทั้งนั้น หนทางบางแห่งก็สั้น บางแห่งก็มีคนไปมามาก บางแห่งก็ไปยาก แต่จะอย่างไรก็ตามหนทางเหล่านี้ก็ไปรวมอยู่ที่พระราชวังนั้นทั้งสิ้น สุดแล้วแต่ความคิดความชอบที่มนุษย์ได้แสวงหาไว้"

การที่ไทยไม่มีความรังเกียจในศาสนาต่าง ๆ นี้เอง กระทำให้สังฆราชเดอเบริ่ว วิตกว่าจะเป็นข้อขัดขวางในการที่จะชักชวนให้ไทยเข้ารีต เพราะการที่ไทยไม่รังเกียจเช่นนี้ บรรดาพระสงฆ์ในเมืองไทยก็เห็นชอบด้วย แต่ถึงดังนั้นสังฆราชเดอเบริ่วก็มิได้ท้อถอยเลย ด้วยเชื่อใจว่า นานไปคงจะทำการสำเร็จให้จงได้ และหวังว่าคงจะโอนเอาพระทัยของสมเด็จพระนารายณ์ ให้ได้ทรงนับถือศาสนาคริส-เตียนด้วย *

การที่ไทยได้ต้อนรับสังฆราชเป็นอย่างดี จึงกระทำให้ท่านสังฆราชมีความหวังในการแผ่ศาสนายิ่งขึ้นไปอีก แต่สังฆราชเห็นว่ายาทหลวงผู้ที่จะเป็นลูกมือก็ยังไม่พอ ผลประโยชน์ที่จะหาได้สำหรับบำรุงคณะยาทหลวงก็ยังน้อยนัก อำนาจของสังฆราชก็ยังไม่เพียงพอ

* ราษฎรพลเมืองไทยนับถือพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาที่นับถือกันโดยมากในทวีปอาเซียตอนกลางและฝ่ายตะวันออก ในบรรดาจดหมายเหตุต่าง ๆ ซึ่งได้กล่าวในเรื่องนี้ ก็พอจะเห็นได้ ว่าพระสงฆ์เป็นบุคคลที่คนไทยมีความนับถือเป็นอันมาก

ติดตัวมาด้วยไม่ แต่ได้ฝากไว้ที่เจ้าเมืองบันตำ เพราะอยากจะพังเสียก่อนว่า สมเด็จพระนารายณ์จะโปรดรับพระราชสาส์นวันใดแน่ ในข้อนี้กว่าสังฆราชจะทราบเรื่องได้ก็ต้องคอยฟังอยู่นานมาก เพราะประเพณีของเมืองไทยไม่เคยมีตัวอย่าง ที่พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จออกแขกเมืองรับชาวต่างประเทศเลย แต่สมเด็จพระนารายณ์ทรงทราบว่าเกียรติยศเกียรติคุณของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และของโปปมีเพียงไร จึงได้รับสั่งให้มาบอกแก่สังฆราชว่า จะได้โปรดเสด็จออกแขกเมืองให้สังฆราชเฝ้า เพื่อทรงแสดงความนับถือที่พระองค์มีต่อพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสและโปป

แต่ก็ยังเกิดการขัดข้องขึ้นอีก เพราะตามธรรมเนียมไทยเวลาพระเจ้าแผ่นดินเสด็จออก ผู้ใดจะยืน หรือจะนั่ง หรือจะสวมรองเท้าไม่ได้เป็นอันขาด และจะต้องหมอบหน้าติดกับดินเท่านั้น ธรรมเนียมนี้ไม่เคยได้ยกเว้นให้ใครเลย จนที่สุดราชทูตก็ต้องปฏิบัติตามธรรมเนียมนี้เหมือนกัน ในเรื่องนี้ได้ปรึกษาหารือโต้เถียงกันอยู่ ๔ เดือน สมเด็จพระนารายณ์ จึงได้โปรดพระราชทานพระราชานุญาต ให้สังฆราชสวมรองเท้าในเวลาเฝ้าได้ และให้สังฆราชนั่งกับพรมและให้กระทำความเคารพอย่างธรรมเนียมของประเทศยุโรปได้

สังฆราชกับมิชชันนารีและชาวฝรั่งเศสอีก ๕—๖ คน ทั้งมองซิเออร์โดดเมนิล ซึ่งผู้อำนวยการฝรั่งเศส ได้จัดให้มายังเมืองไทยด้วยนั้น ได้เชิญพระราชสาส์นและศุภอักษรเข้าไปยังพระราชวัง และได้เชิญพระราชสาส์นวางบนพานทองคำอันประดับอย่างงดงาม เจ้าพนักงานจึงได้เข้าแตรสังข์เชิญพระราชสาส์นผ่านซลา ๔ แห่ง ซึ่ง

เต็มไปด้วยทหารและข้าราชการในระหว่างที่แห่พระ ราชสาส์นเข้าไปนั้น ท่านสังฆราชและมิชชันนารีต้องคอยระวังปฏิบัติให้ถูกแบบธรรมเนียมทุกผีก้าวไป

พอพระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกมา บรรดาข้าราชการทุกคนได้กราบลงโดยเอาหน้าก้มลงติดกับพรม พระเจ้ากรุงสยามจึงได้เสด็จประทับยนพระโทรนอันงดงามอย่างยิ่ง และทรงฉลองพระองค์อันงาม ซึ่งประดับล้วนแล้วด้วยเพชรและพลอยต่าง ๆ ส่วนอัครมหาเสนาบดีและข้าราชการผู้ใหญ่ก็หมอบคอยอยู่หน้าที่นั่ง ต่างคนสวมหมวกรูปคล้ายน้ำตาลกรวย (ลอมพอก) และโดยมากมีเกี้ยวทองคำติดอยู่กับหมวกด้วย

เจ้าพนักงานได้อ่านและแปลพระราชสาส์นและศุภอักษรถวายศุภอักษรของโปปนั้น มีใจความขอบพระเดชพระคุณสมเด็จพระนารายณ์ ในการที่ทรงตั้งพระองค์เป็นกลาง ไม่ลำเอียงฝ่ายใด และทรงกรุณาแก่ศาสนาคริสเตียน กับขอให้สมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงโปรดปกครองพวกสังฆราชและพวกเข้ารีตด้วย พระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่๑๔นั้น มีใจความแสดงพระราชประสงค์จะให้ศาสนาคริสเตียนได้แพร่หลายออกไป การที่สังฆราชได้เฝ้าในเวลาเสด็จออกแขกเมืองในครั้งนี้ ไม่ใช่แต่เฝ้าครั้งเดียว ต่อมาก็ได้เข้าเฝ้าอีกถึง ๒ ครั้งและได้เฝ้าอยู่หลายชั่วโมง ซึ่งทำให้พวกขุนนางข้าราชการประหลาดใจ และทำให้พวกมัวร์ขัดเคืองมาก เพราะมีความริษยาด้วยพระเจ้ากรุงสยามไม่เคยพระราชทานเกียรติยศให้พวกของตัวดังนี้เลย สมเด็จพระนารายณ์ได้รับสั่งถามสังฆราชถึงพระราชวงศ์

ฝรั่งเศส ถามจำนวนทหารของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ถามถึงการที่พระเจ้าหลุยส์ได้มีชัยชนะแก่พวกฮอลันดาในเมืองอินเดีย และรับสั่งถามถึงพระดำริของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ว่า ต่อไปข้างหน้าจะทรงคิดการอย่างไร แล้วได้รับสั่งถามถึงโปปว่าเป็นคนชาติใด มีเกียรติยศเพียงใด และมีเมืองขึ้นเท่าไร สังฆราชได้กราบทูลตอบตามรับสั่งทุกข้อ และได้เล่าถวายถึงเรื่องพระเจ้าคอนซตันตินในเวลาที่เข้ารีตเป็นคริสเตียนให้ทรงทราบด้วย สมเด็จพระนารายณ์จึงได้โปรดให้เอาผลไม้และของหวานมาเลี้ยงสังฆราช ผลไม้และของหวานที่เอามาเลี้ยงนั้น ได้ใส่ชามเงินใหญ่ ๔๐ ชาม แล้วสมเด็จพระนารายณ์จึงได้ให้สังฆราชเลือกว่า จะสมัครอยู่ที่เมืองลพบุรีหรือจะอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา จนที่สุดได้โปรดพระราชทาน ม้า ช้าง และเรือให้กับสังฆราช สมเด็จพระนารายณ์ได้รับสั่งว่า ทรงนับถือพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มาก เพราะฉะนั้นจะโปรดให้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงเลือกท่าเรือในเมืองใดเมืองหนึ่งในพระราชอาณาเขต ให้นามเมืองนั้นตามพระนามของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส เพื่อพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงเห็นชอบด้วยแล้ว จะได้จัดอุปราชมาอยู่ในเมืองนั้นแทนพระองค์ต่อไป

พวกสังฆราชเห็นว่า สมเด็จพระนารายณ์มีพระทัยเอื้อเฟื้อเช่นนี้ จึงได้คิดอ่านจัดการให้ศาสนาคริสเตียนได้แพร่หลายออกไป เมื่อปี ค.ศ. ๑๖๗๗ (พ.ศ. ๒๒๒๐) ได้มีบาทหลวงมาจากยุโรปเพิ่มเข้ามาอีก สังฆราชจึงได้จัดการตั้งคณะบาทหลวงขึ้นอีก ๕ แห่ง คือที่กรุงศรีอยุธยาแห่งหนึ่ง ที่บางกอกแห่งหนึ่ง ที่เมืองตะนาวศรีแห่ง

หนึ่ง ที่ค่ายมอญแห่งหนึ่ง และที่เมืองพิษณุโลกอีกแห่งหนึ่ง ในปีนั้นมองซิเออร์ปาลู สังฆราชเดอเบริ่อได้ถึงแก่กรรม พวกยาทหลวงจึงได้จัดการทำศพ มีพิธีใหญ่โต และพระเจ้ากรุงสยามก็ได้โปรดให้ข้าราชการผู้ใหญ่ กับพระสงฆ์มาช่วยในการศพนั้นด้วย เวลานั้นอำนาจของฝรั่งเศสในเมืองไทยมีมากขึ้นแล้ว สมเด็จพระนารายณ์จึงได้ทรงพระราชดำริจะแต่งทูตไปยังประเทศฝรั่งเศส การที่ทรงพระราชดำริเช่นนี้เป็นด้วยพวกสังฆราชกราบทูลแนะนำด้วย แต่การที่จะแต่งทูตไปนั้นต้องเลื่อนเวลาไป เพราะได้ทรายข่าวมาว่า พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ประกาศสงครามกับพวกฮอลันดาแล้ว สมเด็จพระนารายณ์จึงโปรดให้รอจนกว่าจะเลิกสงครามกันเสียก่อน ยางทีก็จะทรงคอยดูว่า ผลที่สุดของการสงครามจะเป็นอย่างไร และเมื่อฝ่ายใดชนะก็คงจะทรงทำไมตรีกับฝ่ายนั้นก็จะเป็นได้ แต่ก็คงรับสั่งเอาพระทัยช่วยให้ฝรั่งเศสชนะอยู่เสมอ การที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงเอาพระทัยช่วยฝรั่งเศสนั้น เป็นด้วยเหตุหลายประการ คือ ๑. พวกฮอลันดาได้ทำการกดขี่ทางฝ่ายทะเลมาก ๒. อาณาเขตของฮอลันดาก็แผ่กว้างใหญ่ออกไปทุกที ซึ่งเป็นข้อน่าวิตกอยู่ และ ๓. พวกมิชชันนารีคอยกราบทูลแนะนำและช่วยเหลือฝ่ายไทยมาก

— ๒ —

บริษัทฮอลันดาสำหรับทำการค้าขายในฝ่ายอินเดียตะวันออกนั้น ได้ตั้งขึ้นเมื่อปี ค.ศ. ๑๖๐๒ (พ.ศ. ๒๑๔๕) บริษัทนี้มีสิทธิโดยเฉพาะที่จะทำการค้าขายได้อย่างหนึ่ง มีอำนาจที่จะสร้างป้อมได้

อย่างหนึ่ง มีอำนาจทำสัญญาเป็นไมตรีกับนานาประเทศอย่างหนึ่ง และมีอำนาจที่จะไปตั้งคอลอนีในทะเลอินเดีย และทะเลจีนได้อีกอย่างหนึ่ง การที่บริษัทฮอลันดามีสิทธิ์เด็ดขาดดังนี้ จึงได้ทำการค้าขายต่อ ๆ มาถึง ๖๐ ปี และในระหว่าง ๖๐ ปีนี้ บริษัทฮอลันดาได้รวบเอาสินค้าเครื่องเทศเป็นของตัวทั้งหมด ได้ขับไล่พวกโปรตุเกสออกจากที่เหล่านั้น และได้ยึดห้างต่าง ๆ ของพวกโปรตุเกสไว้ทั้งหมด ในเวลานั้น พวกฮอลันดาเป็นใหญ่อยู่ในฝ่ายอินเดีย และประเทศอังกฤษกับประเทศฝรั่งเศสก็พึ่งจะตั้งต้นทำการแข่งขันกับพวกฮอลันดา อีกประการหนึ่ง พวกฮอลันดาก็เป็นเจ้าของสิทธิขาดของเกาะยาวาและเกาะโมลุก และหนังสือสัญญาที่ทำกันที่เมืองมุนซเตอร์ ก็ได้รับรองในการที่พวกฮอลันดาได้เป็นใหญ่ในเกาะเหล่านี้ ซึ่งเป็นการทำให้พวกเมืองสเปญกับเมืองโปรตุเกสได้รับความเสียหายมาก เพราะประเทศทั้งสองนี้ได้เป็นผู้มาตั้งคอลอนีในเกาะเหล่านี้ก่อนพวกฮอลันดา เรื่องนี้เป็นต้นเหตุที่ทำให้พวกฮอลันดาเจริญนัก ทั้งเป็นต้นเหตุทำให้พวกฮอลันดาได้ผลประโยชน์ร่ำรวยอย่างที่สุด และทำให้กองทัพเรือของฮอลันดามีกำลังมาก เมื่อปี ค.ศ. ๑๖๖๙ (พ.ศ. ๒๒๑๒) มองซิเออร์คอลแบต์ได้มีจดหมายไปถึงมาควิสเดอปอมปอน เอกอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงฮอลันดา บอกไปว่า ในจำนวนเรือต่าง ๆ ที่ทำการค้าขายตามชายทะเลรวมทั้งสิ้น ๒๕,๐๐๐ ลำนั้น เป็นเรือของพวกฮอลันดาเสีย ๑๖,๐๐๐ ลำ และเป็นเรือของฝรั่งเศสเพียง ๖๐๐ ลำเท่านั้น และได้เล่าต่อไปว่า บริษัทฮอลันดาได้ทำการค้าขายมีกำไรมากอย่างที่สุด เงินกำไรที่แบ่งกันประจำปีภายใน ๔๓ ปี คือตั้งแต่ปี

ค.ศ. ๑๖๐๕ ถึง ค.ศ. ๑๖๔๘ (พ.ศ. ๒๑๔๘ ถึง พ.ศ. ๒๑๙๑) นั้น ได้แบ่งกำไรถัวปีหนึ่งถึง ๒๒ เปอร์เซ็นต์ และตั้งแต่ปี ค.ศ. ๑๖๔๙ ถึง ค.ศ. ๑๖๘๔ (พ.ศ. ๒๑๙๒ ถึง พ.ศ. ๒๒๒๗) ซึ่งในระหว่างนั้น พวกฮอลันดาต้องทำสงครามอันเปลืองทรัพย์อย่างยิ่งถึง ๓ ครั้ง ก็ยังได้แบ่งกำไรอยู่เสมอไม่ต่ำกว่าปีละ ๑๗ เปอร์เซ็นต์สักปีเดียว และในเวลาที่พวกฮอลันดาได้ค้าขายมีกำไรมากที่สุด ก็ได้เคยแบ่งกำไรถึงปีละ ๖๒ เปอร์เซ็นต์ก็มี

การที่พวกฮอลันดาได้ทำการค้าขายได้ประโยชน์มากมายอันน่าพิศวงเช่นนี้ กระทำให้มองซิเออร์คอลแบต์เกิดความริษยาขึ้นในใจ แต่การที่คิดริษยานั้นมิได้ริษยาในส่วนตัว แต่ริษยาแทนประเทศฝรั่งเศส เพราะตัวรู้สึกน้อยใจและน้อยหน้าในตำแหน่งที่ตัวเป็นเสนาบดีอยู่ มองซิเออร์คอลแบต์จึงคิดอ่านจัดตั้งบริษัทฝรั่งเศสสำหรับทำการค้าขายในอินเดียฝ่ายตะวันออกขึ้นเมื่อปี ค.ศ. ๑๖๖๔ (พ.ศ. ๒๒๐๗) วิธีที่จะจัดตั้งบริษัทขึ้นนั้น ในชั้นต้น พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสก็ได้พระราชทานเงินให้แก่บริษัทอย่างหนึ่ง เสนาบดี คือ มองซิเออร์คอลแบต์ก็เที่ยวชักชวนให้คนเข้าหุ้นอย่างหนึ่ง มองซิเออร์ชาบั่นเตียได้ไปเที่ยวชักชวนให้คนเข้าหุ้น* อย่างหนึ่ง และได้ทำตราอย่างงดงาม

* มองซิเออร์คอลแบต์ได้มอบธุระให้มองซิเออร์ชาบั่นเตีย แต่งหนังสือทำเป็นสมุดเล็ก ๆ สำหรับชักชวนให้คนเข้าหุ้นในบริษัทใหม่ มองซิเออร์ชาบั่นเตียได้พยายามชี้แจงว่า เกาะมาดากาศกาเป็นทำเลที่ดีกว่าเมืองบาตาเวียด้วยประการทั้งปวง เพราะจะทำการค้าขายก็สะดวก อากาศก็ดี ผู้ที่จะไปตั้งคอลอนีก็จะได้อยู่อย่างสุขสบาย เพราะชาวเกาะมาดากาศกาเป็นคนที่ใจดี เกาะนั้นก็อยู่ในทำเลที่เหมาะเรือแพจะเข้าออกได้สะดวก ฯลฯ

ในกองทัพเรือซึ่งมองซิเออร์ เดอลาเฮ คุมมานั้น มีพ่อค้าหลายคนออกมายังอินเดียเพื่อช่วยในการค้าขาย และมีอยู่คนหนึ่งชื่อฟรังซัวมาแตงก็ได้มาด้วย ฟรังซัวมาแตงคนนี้ แต่เดิมก็ได้เคยทำการค้าขายในบังคับฮอลันดา แต่ครั้นทราบว่าได้เกิดตั้งบริษัทฝรั่งเศสขึ้นแล้ว ฟรังซัวมาแตงจึงลาจากพวกฮอลันดา เพื่อมาทำการร่วมกับคนชาติของตัว

มองซิเออร์มาแตงเป็นคนหมั่นเพียรอย่างที่สุด และคิดแต่จะหาประโยชน์และเกียรติยศให้แก่ประเทศของตัวเท่านั้น

ทั้งเป็นคนรู้จักเอาการไหวพริบของการค้าขายมาประกอบกับวิธีดำเนินการของคนซื่อ บางทีก็เป็นพ่อค้า บางทีก็เป็นดิโปลแมต สรุปรวมความก็คือ มองซิเออร์มาแตงเป็นคนสำคัญคนหนึ่ง ที่ได้ช่วยในการตั้งคอลอนีฝรั่งเศสในฝ่ายทิศตะวันออก เมื่อเมืองซังตอเมได้ตกอยู่ในเงื้อมมือฝรั่งเศสแล้ว มองซิเออร์ ลาเฮ กับมองซิเออร์ บารองได้กลับไปยังเมืองซุรัต ส่วนมองซิเออร์ มาแตงได้คุมพรรคพวก ๖๐ คน ไปสร้างบ้านเรือนอยู่ที่เหนือเมืองคอเลรน และได้พยายามเกลี้ยกล่อมพวกชาวเมืองเพื่อทำการค้าขายด้วย ผลที่สุดเป็นผู้ตั้งต้นสร้างเมือง ซึ่งพวกอินเดียเรียกว่า เมืองพุลเชริ แต่ที่ชาวยุโรปเรียกว่า เมืองปอนดิเชริ เมืองปอนดิเชริตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะอย่างที่สุด ท่าเรือนั้นก็อยู่ในที่กำบัง ไม่ถูกมรสุม และพอป้องกันไม่ให้เรือรบเข้าใกล้ได้ อากาศก็เป็นอากาศที่เย็นสบาย และเป็นทำเลอันเหมาะสำหรับแลกเปลี่ยนสินค้าได้ เมื่อได้ไปตั้งอยู่ที่เมือง

ปอนดิเชรีได้ ๒ ปีแล้ว มองซิเออร์ มาแตง ก็ได้สร้างโรงงานขึ้นหลายหลัง ทั้งสร้างบ้านสร้างห้างโรงไว้สินค้า สร้างป้อม ต่อเรือ แย่งยึดที่ดินให้คนทำไร่นา จัดกองทัพยกขึ้นสำหรับป้องกันบ้านเมือง แล้วมองซิเออร์ มาแตง ก็มีหมายไปถึงผู้อำนวยการบริษัทที่เมืองซูรัต ว่าเวลานี้มองซิเออร์ มาแตงจะส่งผ้าต่าง ๆ ออกจากเมืองได้ทุก ๆ ปี ๆ ละกว่า ๑ ล้านแฟรง

ความเจริญอันนี้ ซึ่งเกิดจากความหมั่นเพียรและความฉลาดเฉลียวของฟรังซัวมาแตง หาได้หยุดเพียงเท่านี้ไม่ เพราะบริษัทฝรั่งเศสก็คอยหาโอกาสให้การได้เจริญยิ่งขึ้นไปอีก โดยแผ่การค้าขายออกไปในเมืองอื่น ๆ เรื่อยไป และคิดที่จะแข่งค้าขายกับพวกฮอลันดา ซึ่งมีกำไรอย่างงามในตลาดทิศตะวันออก เพราะในเวลานั้น พวกพ่อค้ากรุงแอมซเตอแดมได้รวบสินค้าต่าง ๆ อยู่ในกำมือหมด ดูประดุจะไม่มีใครที่จะทำการแย่งสินค้าเหล่านั้นมาได้

ครั้นพวกผู้อำนวยการของบริษัทได้ทราบข่าวว่า พระเจ้าแผ่นดินสยามได้ต้อนรับพวกมิชชันนารีอย่างดี ผู้อำนวยการบริษัทจึงตกลงจะไปตั้งห้างในประเทศสยาม มองซิเออร์ บารอง ผู้แทนมองซิเออร์ คารองที่เมืองซูรัต จึงได้จัดให้มองซิเออร์ เดลานด์บูโร ซึ่งเป็นคนมีความชำนาญและซื่อตรง ไปเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ มองซิเออร์ เดลานด์ได้รับคำสั่งให้นำจดหมายและของต่าง ๆ ไปถวายพระเจ้ากรุงสยามในนามของบริษัท และให้ไปทูลขอสิทธิ์ต่าง ๆ สำหรับทำการค้าขายในประเทศนั้น

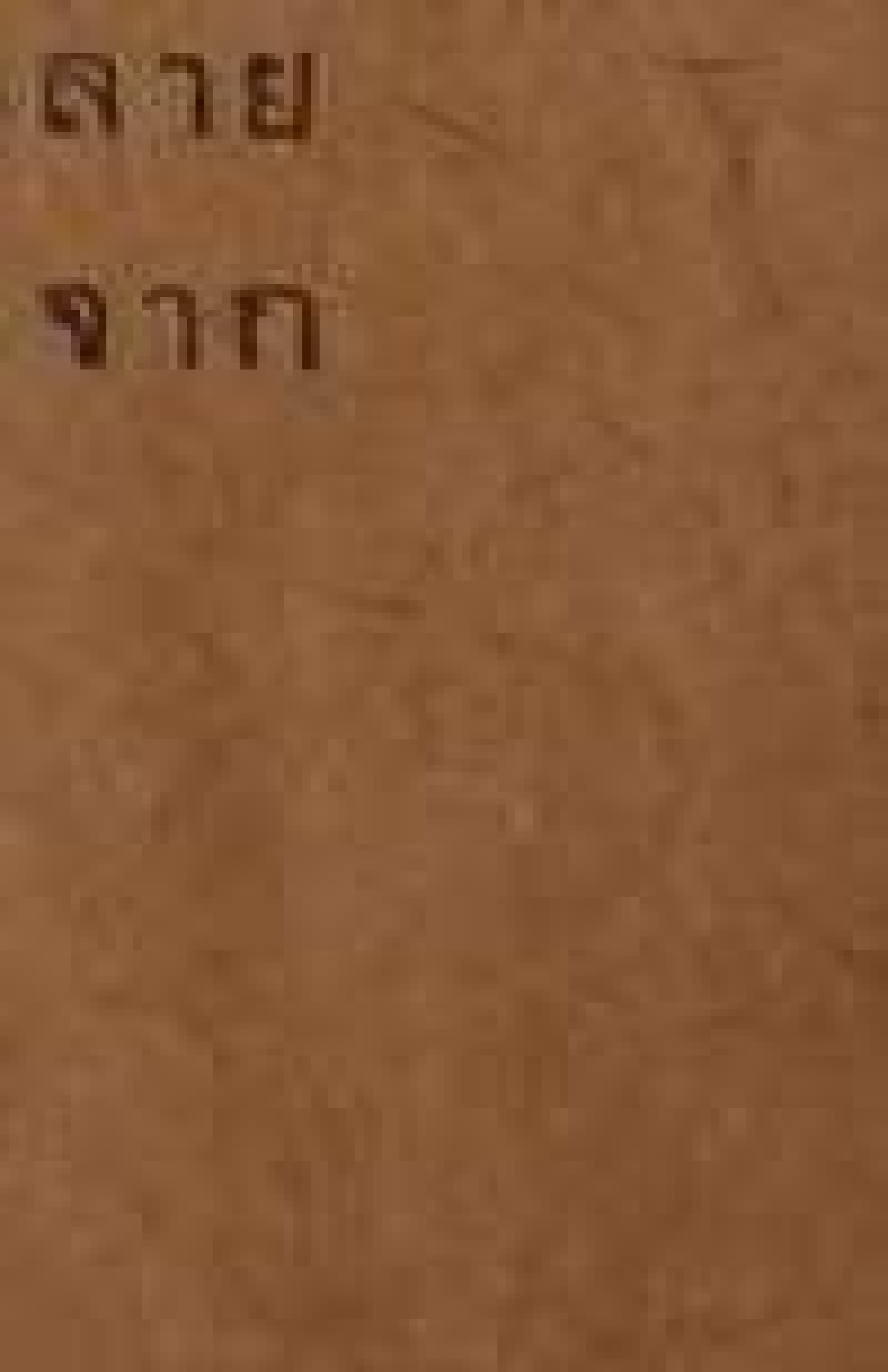
เรือ เลอโวตูร์ ซึ่งมีนายเรือชื่อคอนูเอลนั้น ได้ไปถึงสันดอนประเทศสยามเมื่อเดือนกันยายน ค.ศ. ๑๖๘๐ (พ.ศ. ๒๒๒๓) สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้ทรงทราบว่าเรือบริษัทได้ไปถึงเมืองไทย ก็ทรงยินดีเป็นอันมาก จึงได้มีรับสั่งให้ผู้รักษาป้อมที่บางกอกซึ่งเป็นคนชาติตุรกี ให้ยิงสลุตตอบรับเรือโวตูร์ และการที่ยิงสลุตนี้ก็เป็นการผิดประเพณีของเมืองไทยอยู่แล้ว แต่ในเวลานั้นเรือไทยยังหาได้มีธงสำหรับชาติไม่ เคยชักแต่ธงฮอลันดาซึ่งเป็นธงที่ใช้กันโดยมากในทะเลแถบนั้น ผู้รักษาป้อมเข้าใจว่าจะให้เกียรติยศต่อเรือฝรั่งเศส จึงได้ชักธงฮอลันดาขึ้น นายเรือฝรั่งเศสก็ชักธงขึ้นรับ แต่คัดค้านในการที่ไทยชักธงฮอลันดา และยอกว่า จะไม่ยอมยิงสลุตให้แก่ธงชาติใด ๆ ในทวีปยุโรปเป็นอันขาด ผู้รักษาป้อมก็ตามใจนายเรือได้ชักธงฮอลันดาลง และได้ชักธงอันเป็นธงที่ไม่มีใครรู้จักว่าจะเป็นชาติใดขึ้น เรือโวตูร์ก็ได้ยิงสลุตเป็นคำนับ ที่ป้อมก็ได้ยิงสลุตตอบนัดต่อนัด จนสิ้นสลุตของเรือฝรั่งเศสแล้ว แต่ข้างป้อมไทยจะต้องการให้เกียรติยศแก่เรือฝรั่งเศสยิ่งขึ้นไปอีก จึงได้ยิงสลุตต่อไปอีกหลายนัด

พระยาพระคลังหรืออัครมหาเสนาบดี ได้ออกรับผู้แทนของบริษัท และได้นั่งสนทนากันอยู่ช้านาน หนังสือและของต่าง ๆ ที่บริษัทฝากมานั้นก็ได้ส่งเข้าไปถวายสมเด็จพระนารายณ์ ๆ ก็โปรดของเหล่านั้นเป็นอันมาก แต่โปรดโคมกิ่งและเชิงเทียนมากกว่าของอย่างอื่น แล้วสมเด็จพระนารายณ์ก็โปรดเสด็จออกมา ให้มองซิเออร์เดลานด์

กับมองซิเออร์ คอนูเอลเฝ้า ที่ที่เสด็จออกนั้นเป็นซลาใหญ่ มีทหารล้อมอยู่รอบซลา ๖๐๐ คน ได้รับสั่งกับมองซิเออร์ เดลานด์สักสองสามนาที และได้พระราชทานเสื้อเข้มขายมาจากเมืองเปอร์เซีย ให้มองซิเออร์เดลานด์กับมองซิเออร์ คอนูเอล คนละเสื้อ

ห้างฝรั่งเศสเป็นอันตกลงได้ตั้งเป็นห้างแรกในกรุงสยาม ในครั้งนั้นเอง สมเด็จพระนารายณ์จึงรับสั่งให้มาบอกว่า จะทรงพระกรุณาพระราชทานพระราชานุญาตให้พวกฝรั่งเศสได้ทำการค้าขายโดยไม่มีขัดขัดขวางทั่วพระราชอาณาจักร และจะโปรดพระราชทานท่าเรือแห่งหนึ่งแห่งใดให้แก่ฝรั่งเศส แล้วแต่ฝรั่งเศสจะเลือกเอาที่แห่งใดก็ได้ นอกจากนี้ยังได้โปรดพระราชทานไม้และเครื่องสำหรับสร้างบ้านเรือนให้แก่พวกฝรั่งเศสด้วย ครั้นได้ทรงทราบว่ามีเรือของบริษัทได้แวะเข้าไปที่เมืองตะนาวศรีลำหนึ่ง จึงโปรดพระราชทานยกเว้นการเก็บภาษีแก่เรือลำนั้น

ในครั้งนั้นสมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงพระราชดำริ จะแต่งทูตออกไปเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เพราะที่กรุงศรีอยุธยาได้ทราบข่าวมาว่าได้ทำสัญญาสงบการสงครามที่เมืองนิเมกแล้ว ฝ่ายพวกมิชชันนารีซึ่งมีอำนาจแผ่ออกไปทุกที ก็ได้กราบทูลสมเด็จพระนารายณ์ยกย่องอำนาจของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ โดยมุ่งหมายจะเอาทางราชการมาช่วยบำรุงการศาสนา และหวังว่าถ้าได้แต่งทูตไปแล้ว คงจะเป็นหนทางให้สมเด็จพระนารายณ์ได้เข้ารีตถือศาสนาคริสเตียน บางทีพวกมิชชันนารีจะเชื่อใจในพระทัยอันดีของพระเจ้ากรุงสยาม หรือจะคาดคะเนว่าสมเด็จพระนารายณ์จะขัดขืนอำนาจของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ไม่ได้

พนักงานคนใช้กว่า ๒๐ คน บุตรชายของราชทูตที่ ๑ กับบาทหลวงเกมมิชชันนารี ซึ่งมาเป็นหน้าที่ล่าม ก็ได้มาพร้อมกับพวกราชทูต ราชทูตได้นำของเครื่องราชบรรณาการ และของพระราชทานเป็นอันมาก ของเหล่านี้เตรียมไว้สำหรับถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ บ้าง ถวายพระมเหสีบ้าง พระราชทานมกุฎราชกุมารฝรั่งเศสบ้าง ดุกดอเลียงบ้าง มองซิเออร์ คอลแบต์ และมองซิเออร์เบเรียบ้าง และยังมีของอื่น ๆ อีกเป็น โต๊ะ ตู้ หีบแปลก ๆ มาจากเมืองญี่ปุ่น เสื้อคลุมยาว โถเงิน โถทองคำ ของต่าง ๆ ทำด้วยไหม และของต่าง ๆ อีกหลายอย่างสำหรับพระราชทานโปป และเข้าพนักงานของโปปที่กรุงโรม นอกจากของเหล่านี้ ยังส่งช้างเล็ก ๆ มาด้วย ๒ ช้าง

มองซิเออร์ เลอกิลเฮน ได้จัดการต้อนรับราชทูตสยามที่เมืองบันตำอย่างดีที่สุดที่จะทำได้ และได้ขอให้ส่งเรือดี ๆ ที่แข็งแรงกว่าเรือ เลอโวตูร์ มาจากเมืองซุรัต เพื่อจะรับราชทูตสยามไปยังประเทศฝรั่งเศส บริษัทจึงได้จัดเรือ โซเลย์ดอเรียงรับราชทูต แต่เผอิญเป็นเวลาเคราะห์ร้าย เรือลำนี้ได้ไปถูกพายุอย่างแรงที่ฝั่งเกาะมาดากาศกา เรือได้แตกจมหมด ทั้งคนในเรือก็สูญไปหมดสิ้น

—๓—

เมื่อสังฆราชเดลิโอโปลิศได้กลับไปถึงกรุงศรีอยุธยา เมื่อวันที่ ๔ เดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๘๒ (พ.ศ. ๒๒๒๕) ที่กรุงศรีอยุธยา

ก็จะเป็นได้ แต่อย่างไรก็ตาม พระราชดำรัสของสมเด็จพระนารายณ์หรือข้อรับรองต่าง ๆ ของพระองค์ ก็ไม่ปรากฏว่าจะมีข้อใดที่จะทำให้มิชชันนารีหวังการเช่นนั้น และถึงการที่แต่งทูตสยามออกไปประเทศฝรั่งเศสนั้น ก็ไม่ได้สั่งทูตให้ไปรับรองในการเรื่องศาสนาเลย *

ฝ่ายบริษัทฝรั่งเศสในประเทศอินเดียก็เป็นที่พอใจมาก โดยเห็นว่าการที่จะส่งราชทูตไปเช่นนั้น ก็เท่ากับเป็นเครื่องหมายหรือพยานอันสำคัญว่า ประเทศทั้งสองจะได้เป็นพระราชไมตรีกัน และเห็นต่อไปว่า การที่ประเทศสยามจะได้เป็นพระราชไมตรีกับประเทศฝรั่งเศสนั้น เป็นหนทางเบื้องต้น ที่จะทำลายการค้าขายของพวกฮอลันดาได้ มองซิเออร์ เลอกิลเฮน ผู้แทนบริษัทฝรั่งเศสที่เกาะบันตำได้บอกข่าวไปยังผู้อำนวยการของบริษัทว่า มองซิเออร์ เดลานด์ได้ลงเรือ โซเลย์ดอเริ่งออกไปกรุงสยามแล้ว และยอกไปในขณะเดียวกันนั้นว่าราชทูตสยามได้มาถึงเกาะบันตำในเรือ เลอโวตูร์แล้ว ราชทูตสยามที่ไปประเทศฝรั่งเศสคราวนี้ มีข้าราชการ ๓ คน ** กับเจ้า

---

* ในเวลาที่พวกสังฆราชฝรั่งเศสได้เฝ้าสมเด็จพระนารายณ์หลายครั้งนั้น สังเกตดูสมเด็จพระนารายณ์ ก็มีพระทัยลำเอียงจะเข้ารีตอยู่บ้างแล้ว อีกประการหนึ่งสมเด็จพระนารายณ์ทรงนับถือพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มาก เพราะฉะนั้น จึงเชื่อกันว่าถ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้เชิญเสด็จพระนารายณ์ให้เข้ารีตแล้ว สมเด็จพระนารายณ์ก็คงจะเข้ารีตตามคำเชื้อเชิญของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เป็นแน่ ถ้าเป็นเช่นนั้นได้จริงพระเกียรติยศของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จะทวีมากขึ้นอีกหลายเท่า ด้วยเหตุว่าในระหว่างเวลาที่พระองค์กำลังกำจัดพวกมิจฉาทิฐิในประเทศฝรั่งเศส ก็ได้ทำลายการมิจฉาทิฐิในประเทศอันรุ่งเรืองในฝ่ายทิศตะวันออกได้ด้วย (เรื่องนี้แปลจากจดหมายเหตุ ซึ่งอยู่ในกระทรวงคอลอนีที่เมืองปารีส)

** ออกญาพิพัฒน์ราชไมตรี หลวงศรีวิศาลสุนทร ขุนนครวิไชย

พนักงานคนใช้กว่า ๒๐ คน บุตรชายของราชทูตที่ ๑ กับยาทหลวงเกมมิชชันนารี ซึ่งมาเป็นหน้าที่ล่าม ก็ได้มาพร้อมกับพวกราชทูต ราชทูตได้นำของเครื่องราชบรรณาการ และของพระราชทานเป็นอันมาก ของเหล่านี้เตรียมไว้สำหรับถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ บ้าง ถวายพระมเหสีบ้าง พระราชทานมกุฎราชกุมารฝรั่งเศสบ้าง ดุกดอเลียงบ้าง มองซิเออร์ คอลแบต์ และมองซิเออร์เบเริยบ้าง และยังมีของอื่น ๆ อีกเป็น โต๊ะ ตู้ หีบแปลก ๆ มาจากเมืองญี่ปุ่น เสื้อคลุมยาว โถเงิน โถทองคำ ของต่าง ๆ ทำด้วยไหม และของต่าง ๆ อีกหลายอย่างสำหรับพระราชทานโปป และเข้าพนักงานของโปปที่กรุงโรม นอกจากของเหล่านี้ ยังส่งช้างเล็ก ๆ มาด้วย ๒ ช้าง

มองซิเออร์ เลอกิลเฮน ได้จัดการต้อนรับราชทูตสยามที่เมืองบันตำอย่างดีที่สุดที่จะทำได้ และได้ขอให้ส่งเรือดี ๆ ที่แข็งแรงกว่าเรือ เลอโวตูร์ มาจากเมืองซุรัต เพื่อจะรับราชทูตสยามไปยังประเทศฝรั่งเศส บริษัทจึงได้จัดเรือ โซเลย์ดอเริยงรับราชทูต แต่เผอิญเป็นเวลาเคราะห์ร้าย เรือลำนี้ได้ไปถูกพายุอย่างแรงที่ฝั่งเกาะมาดากาศกา เรือได้แตกจมหมด ทั้งคนในเรือก็สูญไปหมดสิ้น

—๓—

เมื่อสังฆราชเดลิโอโปลิศได้กลับไปถึงกรุงศรีอยุธยา เมื่อวันที่ ๔ เดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๘๒ (พ.ศ. ๒๒๒๕) ที่กรุงศรีอยุธยา

ยังหาทราบกันไม่ว่า เรื่อที่พาราชทูตสยามไปประเทศฝรั่งเศสได้แตกเสียแล้ว ฝ่ายสังฆราชและยาทหลวงก็ได้พยายามจัดการจนทางราชการในระหว่างประเทศสยามและประเทศฝรั่งเศส ได้เป็นไมตรีติดต่อกันอย่างเรียบร้อย พระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์ได้มีพระราชสาส์นโต้ตอบกัน และต่างพระองค์ก็ได้ส่งเครื่องราชบรรณาการไปถวายตอบแทนกัน ในการที่มีพระราชสาส์นโต้ตอบกันเช่นนี้ พระเจ้าแผ่นดินทั้งสองก็ต่างยอพระเกียรติซึ่งกันและกัน แต่หาได้พูดถึงราชการบ้านเมืองอย่างใดไม่ ในพระราชสาส์นซึ่งโต้ตอบกันนั้นก็มีแต่ข้อความยกย่อง “พระเกียรติยศอันสูงสุด” ต่างพระองค์ถวายพรให้ได้ทรงพระเจริญ ให้พระชนม์ยืนยาว และให้ได้ครองราชสมบัติโดยความสุขความเจริญ ทั้งสองพระองค์ก็ต่างแสดงว่าจะทรงพระราชดำริ หาทางที่จะได้เป็นพระราชไมตรีให้แน่นหนายืดยาวชั่วกาลนาน แต่หนทางที่จะเป็นพระราชไมตรีจะมีอย่างใดนั้นก็ไม่กล่าวถึงเลย*

---

* “เมื่อข้าพเจ้าได้เห็นแม่ทัพเมืองซุรัต ส่งเรือมาตามพระราชดำริของพระองค์ เพื่อมารับพระราชสาส์นและราชทูตของเราไปจากกรุงศรีอยุธยานั้น ก็รู้สึกในน้ำใจของเราว่าได้รับผลอันต้องการตามที่ได้หวังไว้แล้ว เพราะฉะนั้น เราจึงได้จัดราชทูตรวม ๓ นาย เพื่อให้เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการของเราไปถวายต่อพระองค์ เพื่อในระหว่างเราทั้ง ๒ จะได้เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน และจะได้เป็นพระราชไมตรีอันแน่นหนา ซึ่งไม่มีอันใดจะทำให้ขาดได้ในภายหน้า ถ้าพระองค์จะต้องพระราชประสงค์ของสิ่งใด ก็ขอได้รับสั่งให้ราชทูตของเราทราบ”
(พระราชสาส์นสมเด็จพระนารายณ์ถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔)

สมเด็จพระนารายณ์ได้โปรดให้จัดการรับพระราชสาส์นฉบับที่ ๒ ของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ โดยมีพิธีใหญ่โตงดงามเหมือนที่เคยรับพระราชสาส์นฉบับแรก และได้รับสั่งว่า "ทรงประหลาดพระทัยในการที่พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงอานุภาพอันใหญ่ยิ่ง ได้ถวายพระราชสาส์นมาเป็นครั้งที่ ๒ โดยยังหาได้ทันรับคำตอบพระราชสาส์นฉบับแรกไม่"

แต่ของเครื่องราชบรรณาการที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พระราชทานมากับสังฆราชเดลิโอโปลิศนั้น สังฆราชหาได้กล้านำถวายไม่ เพราะได้มีข้าราชการผู้หนึ่ง ได้บอกกับสังฆราชว่า ของเหล่านี้เป็นของที่ไม่สมพระเกียรติยศพระเจ้าแผ่นดินทั้งสอง ไม่ควรจะนำเข้าไปถวาย แต่ข้าราชการผู้นั้นได้แนะนำกับมองซิเออร์ปาลู ให้เอาของเหล่านี้ถวายในนามของมองซิเออร์ปาลูเอง มองซิเออร์ปาลูก็ได้ทำตามคำแนะนำนั้น และสมเด็จพระนารายณ์ ก็ทรงรับของถวายเหล่านั้นไว้ ข้าราชการผู้นั้นซึ่งเป็นคนที่มีอำนาจมาก ได้มาอาสารับจะช่วยพวกสังฆราช โดยอ้างตัวว่าเป็นผู้ที่มีความจงรักภักดีต่อประเทศฝรั่งเศส ท่านสังฆราชเดลิโอโปลิศได้ขอวัดหนึ่งหลัง สมเด็จพระนารายณ์ ก็ทรงรับรองจะสร้างวัดพระราชทานให้แก่สังฆราช เป็นวัดทำเป็น ๓ ตอน ยาว ๒๐ วา สูงและกว้างตามส่วน มียอดแหลมสองยอดอยู่ข้าง ๆ ในเรื่องนี้มองซิเออร์ปาลู ได้มีจดหมายชี้แจงไปยังคณะบาทหลวงที่กรุงปาริสโดยละเอียด และขอร้องให้คณะบาทหลวงที่กรุงปาริสช่วยด้วย เพราะคณะบาทหลวงได้ไปตั้งในเมือง

ตังเกี๋ย เมืองญวน เมืองจัมปา เมืองเขมรแล้ว และในเมืองไทยก็ได้ตั้งคณะยาทหลวงแยกออกไปถึง ๖ แห่ง บางแห่งก็ไกลจากกรุง หนทางตั้ง ๘๐ ถึง ๑๐๐ ไมล์ก็มี ในที่คณะยาทหลวงเหล่านี้ต้องเลี้ยงผู้เลี้ยงคนวันหนึ่งกว่า ๘๐ คนทุกวัน และยังต้องบำรุงโรงพยาบาลกับร้านจำหน่ายยา ซึ่งเปิดรักษาและจำหน่ายยาให้คนป่วยทุกชนิดโดยไม่ได้คิดค่ายาหรือค่ารักษา แต่เมื่อผู้ใดมาขอยา ก็จ่ายให้ไปทุกราย การที่ได้รักษาพยาบาลคนป่วยเจ็บและแจกจ่ายยาเช่นนี้ เป็นทานอันดีซึ่งทำให้ราษฎรพลเมืองมีความรักใคร่พวกฝรั่งเศส ทั้งทำให้สมเด็จพระนารายณ์โปรดปรานพวกฝรั่งเศสมากขึ้นด้วย ฝ่ายองค์สมเด็จพระนารายณ์ ก็ทรงโปรดปรานรักใคร่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อย่างน่าพิศวง จนถึงกับรับสั่งเรียกพระรูปพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งสังฆราชเดลิโอโปลิศได้ถวายไว้ มาทอดพระเนตรวันหนึ่งถึง ๓—๔ ครั้ง

ส่วนบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดีย ก็มีความยินดีที่ได้เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามมีพระทัยดีเช่นนี้ มองซิเออร์เดลานด์ผู้แทนของบริษัทในกรุงสยาม ก็มีหนังสือบอกข่าวไปให้ผู้อำนวยการบริษัทที่เมืองซุรัตทราบอยู่เนือง ๆ ตามจดหมายและรายงานต่าง ๆ ที่มองซิเออร์เดลานด์ได้มีไปถึงผู้อำนวยการบริษัทที่เมืองซุรัตนั้น พอจะเห็นได้ว่า มองซิเออร์เดลานด์เป็นผู้ที่มีไหวพริบระวังการงานในหน้าที่ของตัวและเป็นคนฉลาดมาก มองซิเออร์เดลานด์ทราบได้ดีว่า ถ้าจะทำการอย่างใดให้สำเร็จแล้ว จำเป็นจะต้องเอาของถวายพระเจ้าแผ่นดินและให้กับอัครมหาเสนาบดี และการที่มองซิเออร์บารองมิได้ส่งของ

มาถวาย อันผิดด้วยขนบธรรมเนียมของบ้านเมืองฝ่ายอินเดีย มองซิเออร์เดลานด์ก็ต่อว่ามองซิเออร์บาร์รองว่าทำการไม่ถูก*

ในจดหมายมองซิเออร์เดลานด์มีความยอกไปว่า ถ้ามองซิเออร์บารองได้ส่งสิงโต (ไลออน) ที่อยู่ที่เมืองซุรัตเข้ามาถวายพระเจ้ากรุงสยามแล้ว ก็คงจะเป็นสิ่งที่โปรดมาก แต่ถ้าจะส่งสิงโตเข้ามาถวายแล้ว ก็ควรส่งของอื่นเข้ามาถวายด้วย ถ้าจะส่งแต่เฉพาะสิงโตมาตัวเดียวไม่มีของอื่นติดมาด้วยแล้ว ก็อย่าส่งเข้ามาเสียทีเดียวดีกว่า**

---

* "เป็นธรรมเนียมที่มีมาช้านานแล้วว่า ถ้าเรือลำใดจะเป็นเรือของบริษัทก็ตาม หรือจะเป็นเรือของบุคคลก็ตาม ได้มาถึงแล้ว และเรือนั้นได้รับความยกเว้นไม่ต้องเสียภาษี บริษัทหรือเจ้าของเรือจะต้องนำของถวายต่อพระเจ้าแผ่นดิน และส่งของให้แก่พระยาพระคลัง และธรรมเนียมนี้ข้าพเจ้าเห็นว่า เราจะงดเสียไม่ได้เป็นอันขาด เพราะเมื่อเราได้จัดการเอาท่านพระคลังมาเป็นเพื่อนเป็นมิตรกับเราแล้ว ของที่เราได้ให้แก่ท่านพระคลังนั้น เราคงจะได้มีโอกาสได้ของนั้นคืนตั้ง ๑๐๐๐ เท่า ถึงของที่ถวายพระเจ้าแผ่นดินนั้น ก็ไม่ใช่เป็นของที่เสียเปล่า เพราะเราคงมีโอกาสได้ของอย่างอื่นคืน ชดเชยกับของที่เราถวายอยู่เสมอ" (คัดจากจดหมายมองซิเออร์เดลานด์บูโรถึงมองซิเออร์บารอง ลงวันที่ ๒๖ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๒ พ.ศ. ๒๒๒๕)

** ไลออนที่อยู่ที่เมืองซุรัตนั้นเป็นอันได้ตกลงส่งไปถวายที่เมืองลพบุรี และเป็นไลออนที่ใหญ่และงามมาก ในเรื่องไลออนที่ส่งเข้าไปถวายสมเด็จพระนารายณ์คราวนั้น บาทหลวงบูเวต์เขียนอธิบายว่าดังนี้ "ที่นอกพระราชวังเราได้ไปเห็นไลออนตัวหนึ่ง ซึ่งบริษัทฝรั่งเศสได้ส่งเข้ามาถวายพระเจ้ากรุงสยาม ไลออนตัวนี้ตามที่ข้าพเจ้าได้สังเกต เห็นว่า ใหญ่กว่า งามกว่า และมีกำลังมากกว่าตัวที่อยู่ที่ตำบลแวงเชน แต่สีเหลืองนั้นอ่อนกว่าตัวที่แวงเชน ข้าพเจ้าได้พิเคราะห์ดูไลออนตัวนี้ เห็นว่าหน้าตาคล้ายกับจอมพลตูเรนมาก คนอื่นๆ ที่ดูก็เห็นว่าคล้ายเหมือนกัน ถ้าคำภาษิตที่ว่า คนทุกคนต้องมีสัตว์ประจำตัวแล้ว ข้าพเจ้าจะต้องเชื่อว่าไลออนตัวนี้เป็นสัตว์ประจำตัวจอมพลตูเรน"

มองซิเออร์เดลานด์ มิความน้อยใจมากที่ได้เห็นพวกอังกฤษและฮอลันดาทำการค้าขายต่าง ๆ และส่วนตัวมองซิเออร์เดลานด์เองมิได้ทำอะไรเลย ซึ่งเป็นการทำให้พระเจ้ากรุงสยามประหลาดพระทัยเป็นอันมาก จนถึงกับรับสั่งถามหลายหนว่า เหตุใดบริษัทฝรั่งเศสจึงได้หวงเรือหวงสินค้าและหวงต้นทุนเช่นนี้ เมื่อการเป็นดังนี้ ห้างฝรั่งเศสในกรุงศรีอยุธยาจะมีประโยชน์อะไร ถ้าบริษัทเห็นว่า การตั้งห้างไม่เป็นประโยชน์แล้ว ก็ควรจะถอนเสีย และปล่อยให้พวกสังฆราชทำการเอาพระทัยพระเจ้าแผ่นดินแต่ฝ่ายเดียวจะดีกว่า มองซิเออร์เดลานด์ได้รับสุรา ๔ หีบกับเหล้ายรั่น ๑ ถัง ที่บริษัทส่งของมาให้แต่เพียงเท่านี้ ในแห่งที่เต็มไปด้วยชาวต่างประเทศดังนี้ บริษัทเห็นว่าเป็นการพอเพียงแล้วหรือ และในเมื่อนี้จะทำตระหนี่เหนียวแน่นไม่ได้ ต้องทำใจคอกว้างขวางการต่าง ๆ จึงจะดำเนินดี ในเวลานั้น ที่กรุงศรีอยุธยาไม่พอใจในความประพฤติของชาวประเทศอื่น เพราะพวกนั้นทำการค้าขายไม่ใคร่จะมีความซื่อตรงเลย* มองซิเออร์เดลานด์จึงหวังใจว่า ต่อไปพระเจ้ากรุงสยามคงจะโปรดให้เอาสินค้าของหลวงลงบรรทุกเรือของบริษัท แต่ในระหว่างที่บริษัทฝรั่งเศสยังไม่ได้ส่งเรือมาเลยนั้น พระเจ้ากรุงสยามก็โปรดพระราชทานพระ

---

* ในจดหมายที่มองซิเออร์เดลานด์มีไปถึงมองซิเออร์บารองนั้น ได้เล่าถึงคน ๆ หนึ่ง ชื่อลำปตอง ได้รับของหลวงไปจำหน่าย แต่ครั้นได้เอาของนั้นไปจำหน่ายขายเสร็จแล้ว พระเจ้ากรุงสยามและข้าราชการก็เกิดความสงสัยว่า มองซิเออร์ลำปตองได้ทำการทุจริต [จดหมายฉบับนี้ลงวันที่ ๒๒ เดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๒ (พ.ศ. ๒๒๒๕)]

ราชานุญาต ให้บริษัทฝรั่งเศสได้บรรทุกสินค้าต่าง ๆ ลงเรือสยามได้ และสินค้านั้นมิได้ขีดคั่นว่าจะเป็นสินค้าชนิดใด ส่วนสินค้าทองแดงที่จะบรรทุกมาจากเมืองญี่ปุ่นนั้น ก็โปรดยกเว้นมิให้บริษัทต้องเสียค่าระวางหรือค่าภาษีอย่างใด

ฝ่ายท่านพระคลังก็ประหลาดใจในการที่บริษัทฝรั่งเศสมิได้จัดการอย่างใดเลย และได้เล่าให้มองซิเออร์เดลานด์ฟังว่า พวกพ่อค้าอังกฤษกำลังค้าขายกันอย่างแข็งแรง และเล่าว่าพวกฮอลันดาเป็นพวกที่ไม่จริงต่อใคร เพราะในเวลานี้พวกฮอลันดาได้ไปตีเอาเมืองบันตำได้แล้ว แต่ก่อนที่จะไปตีเมืองบันตำนั้น พวกฮอลันดาก็ได้สัญญาไว้ว่า จะได้เป็นไมตรีกับพระเจ้ากรุงสยาม และเล่าต่อไปว่าพวกฮอลันดาได้ทำให้การค้าขายในเกาะบันตำนี้เสียหายหมด เพราะคอยห้ามมิให้เอาสินค้าขึ้นจากเรือได้ พวกฮอลันดามีความประสงค์อยากจะได้เกาะถลาง และเมืองตะนาวศรีก็น่ากลัวจะต้องตกไปอยู่ในเงื้อมมือของพวกฮอลันดา เพราะเหตุเหล่านี้ท่านพระคลังจะยอมยกเมืองยะโฮร์ให้กับฝรั่งเศส และอนุญาตให้ฝรั่งเศสไปตั้งอยู่ในเมืองนั้น จะสร้างป้อมหรือทำอะไรก็ได้ ด้วยในเวลานั้น เจ้าแผ่นดินเมืองยะโฮร์ได้สวามิภักดิ์ขึ้นต่อกรุงสยาม และมีความวิตกในการกดขี่บีบคั้นของของพวกฮอลันดา จึงอยากจะสร้างป้อมขึ้นในเมืองนั้น เพราะฉะนั้นการที่จะได้ไปตั้งอยู่ที่เมืองยะโฮร์ และทำการแข่งขันกับพวกฮอลันดานั้น ก็ตกเป็นหน้าที่ของประเทศฝรั่งเศส ส่วนไทยนั้นจะได้แต่งทูตไปยังเจ้าแผ่นดินเมืองยะโฮร์ และพระเจ้ากรุงสยามจะได้มีพระราชสาส์นไปให้เจ้าแผ่นดินเมืองยะโฮร์รับรองและอุดหนุนพวกฝรั่งเศสทุกประการ

ผู้แทนของบริษัทฝรั่งเศสก็เล็งเห็นว่า ถ้าได้ไปตั้งที่เมืองยะโฮร์แล้ว ก็จะได้ประโยชน์ในทางค้าขายเป็นอันมาก เพราะเมืองยะโฮร์นี้ตั้งอยู่ที่ปลายแหลมทางทิศใต้แหลมมลายู ตรงกับเมืองสิงคโปร์ เมื่อราว ค.ศ. ๑๘๐๐ ถึง ๑๙๐๐ พวกอังกฤษได้ผลประโยชน์จากเกาะสิงคโปร์นี้มากมายสักเพียงไร เป็นสิ่งที่ย่อมทราบกันทุกคนแล้ว และในเรื่องเมืองยะโฮร์นี้ มองซิเออร์เคลานด์ ได้เขียนอธิบายถึงความสำคัญของเมืองนี้มากว่า ๒๐๐ ปีแล้วว่าดังนี้ “แม่น้ำเมืองยะโฮร์อยู่ที่ตรงช่องสิงคโปร์ดังจะเห็นได้ตามแผนที่ และเป็นทำเลที่ดีสำหรับป้องกันมิให้เรือต่าง ๆ ข้ามจากช่องสิงคโปร์ไปทะเลใต้หรือไปช่องเกาะมลากาได้ แต่จะต้องมีเรือไว้ในที่นั้นจึงจะป้องกันเช่นนี้ได้ แม่น้ำเมืองยะโฮร์เป็นแม่น้ำที่ใหญ่และงามมาก จะเอาเรือเข้าไปอาศัยจอดอยู่ในแม่น้ำนั้นได้หลายลำ อนึ่ง ถ้าจะออกจากเมืองยะโฮร์ก็จะไปตามทะเลใต้ได้ทุกแห่งตลอดถึงเมืองอินเดีย และถ้าจะไปเมืองฝรั่งเศสก็จะไปได้ในคราวเดียวกับที่จะไปเมืองบันตำ ถ้าผู้ใดได้เป็นเจ้าของเมืองยะโฮร์แล้ว ก็อาจจะทำการค้าขายได้อย่างเดียวกับที่ทำการค้าขายในเมืองบันตำ และจะรวบรวมสินค้าพริกไทยไว้ก็ได้ ในเวลาเกิดศึกสงคราม เมืองยะโฮร์นี้ก็เป็นทำเลอันเหมาะสำหรับรังแกเกาะต่าง ๆ อันเป็นทำเลค้าขายเครื่องเทศของพวกฮอลันดา และที่สุดจะไปรังแกเกาะมลากาและเมืองยาตาเวียก็จะสะดวกดีเหมือนกัน”

มองซิเออร์เคลานด์เห็นว่า ไทยได้ยอมผ่อนผันและอุดหนุนทุกอย่างเช่นนี้ จึงได้นำความไปปรึกษากับสังฆราชเดลิโอโปลิส ทั้ง

สองคนจึงเป็นอันตกลงพร้อมใจกันจะส่งผู้แทนไปยังเมืองยะโฮร์ แต่ผู้แทนนั้นให้ไปอย่างบุคคลสามัญหามีตำแหน่งหน้าที่อย่างใดไม่ เพื่อไปตรวจตราไว้ก่อนเท่านั้น แต่การจะตกลงกันเด็ดขาดอย่างใดนั้น มองซิเออร์เดลานด์ต้องรอคำสั่งของบริษัทเสียก่อน

สมเด็จพระนารายณ์ได้โปรดปรานมองซิเออร์เดลานด์ เหมือนที่ได้ทรงโปรดปรานมองซิเออร์ ฟรังซัวมาแตง มาแต่ครั้งก่อนนั้นแล้ว วันหนึ่ง สมเด็จพระนารายณ์ได้รับสั่งให้หามองซิเออร์เดลานด์เข้าไปเฝ้ายังพระราชวัง เจ้าพนักงานจึงได้นำมองซิเออร์เดลานด์เข้าไปในท้องพระโรง ซึ่งเต็มไปด้วยขุนนางข้าราชการ พอได้เวลาเจ้าพนักงานก็รูดพระวิสูตรซึ่งบังพระโทรนอยู่ สมเด็จพระนารายณ์ก็เสด็จออกประทับบนพระโทรน และแต่งพระองค์ประดับเพชรพลอยต่าง ๆ เต็มพระองค์ สมเด็จพระนารายณ์จึงได้รับสั่งถามมองซิเออร์ เดลานด์ ว่าเหตุใดพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจึงไม่ได้ตอบพระราชสาส์น แต่ในข้อนี้มองซิเออร์ เดลานด์ไม่ทราบว่าจะกราบทูลชี้แจงได้อย่างไร แล้วสมเด็จพระนารายณ์ได้พระราชทานเสื้อเข้มขาบ ให้แก่มองซิเออร์เดลานด์ ๑ เสื้อ มองซิเออร์เดลานด์ก็ได้สวมเสื้อพระราชทานต่อหน้าที่นั่งนั้นเอง ในเรื่องสมเด็จพระนารายณ์โปรดให้มองซิเออร์เดลานด์เฝ้าพระราชทานเสื้อด้วยนั้น มองซิเออร์เดลานด์เขียนหนังสือถึงบริษัทมีความว่าดังนี้

"การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้พระราชทานเกียรติยศให้แก่ข้าพเจ้าดังนี้ เป็นการที่คนทั่วไปนึกประหลาดใจทุกคน

พวกอังกฤษและพวกโปรตุเกสได้ทราย ก็ได้มีความริษยาอย่างที่สุด และหัวหน้าพวกฮอลันดา ถึงจะเป็นเพื่อนรักใคร่กับข้าพเจ้าก็จริงอยู่ แต่มีความริษยาจนอดที่จะแสดงให้เห็นไม่ได้ ส่วนตัวข้าพเจ้าเองก็ต้องสารภาพว่า ได้นึกประหลาดใจเหมือนกัน แต่การที่สมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงกรุณาแก่ข้าพเจ้าเช่นนี้ ก็คงเป็นเพราะเหตุที่พระองค์ทรงโปรดปรานประเทศของเรานั่นเอง”

เพราะฉะนั้น มองซิเออร์ เดลานด์ จึงหวังใจว่า บริษัทคงจะเป็นที่พอใจ และคงจะยอมให้มองซิเออร์เดลานด์รักษาเสื้อพระราชทานไว้ต่อไปได้

ในขณะนั้น พวกชาวฝรั่งเศสที่เป็นทั้งมิชชันนารีและเป็นพ่อค้าได้เกิดเคราะห์ดีขึ้น ด้วยไปพบข้าราชการผู้หนึ่ง* ซึ่งได้เอาใจช่วยพวกฝรั่งเศส และได้เอาอำนาจของตัวช่วยให้การงานของฝรั่งเศสในประเทศอินโดจีนได้ดำเนินโดยสะดวก การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้ทรงนับถือพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จนถึงกับเอาพระรูปไปทอดพระเนตรวันละหลาย ๆ หนอย่างหนึ่ง การที่พวกมิชชันนารีได้อยู่อย่างสบายโดยไม่ต้องกลัวอันตรายเลยอย่างหนึ่ง และการที่พวกเสมียนพนักงานของบริษัทฝรั่งเศส ได้รับสิทธิที่จะทำอะไรได้ทุกอย่างแต่ก็ไม่ทำ ซึ่งมองซิเออร์เดลานด์ไม่พอใจอย่างยิ่งอย่างหนึ่งนั้น ก็เพราะข้าราชการคนสนิทของสมเด็จพระนารายณ์ผู้นี้ได้ช่วยจัดการทั้งสิ้น คนโปรดของสมเด็จพระนารายณ์ผู้นี้ ซึ่งได้รับตำแหน่งอย่างสูงในราชการไทย

* เจ้าพระยาวิชาเยนทร์

เมื่อเร็ว ๆ นี้ ก็คือข้าราชการผู้ที่ได้แนะนำการต่าง ๆ กับมองเซนเยอร์ปาลู ก่อนที่มองเซนเยอร์ปาลูได้เข้าเฝ้านั้นเอง และการที่สมเด็จพระนารายณ์จะโปรดพระราชทานวัดให้แก่พวกบาทหลวงคริส-เตียนนั้น ก็เป็นพยานอันสำคัญที่จะให้เห็นว่า ข้าราชการผู้นี้ได้พยายามช่วยการศาสนาอย่างยิ่ง

คอนซตันซ์ หรืออีกนัยหนึ่งที่เรียกกันว่าคอนซตันตินฟอลคอน เป็นคนชาติกรีกแต่กำเนิด เกิดที่เกาะเซฟาโลนีเมื่อปี ค.ศ. ๑๖๔๘ (พ.ศ. ๒๑๙๑) ยิดามารดานั้นจะเป็นใครแน่เป็นข้อความเถียงกันอยู่ มองซิเออร์ เดลานด์นั้นกล่าวว่า ยิดามารดาของคอนซตันตินฟอล-คอนเป็นคนไม่มีชื่อและไม่มีใครรู้จัก ส่วนมองซิเออร์ฟอร์แบงกล่าวว่า ยิดามารดาของคอนซตันตินฟอลคอนเป็นผู้ออกร้านชำสำหรับขายสุรา แต่บาทหลวงตาชาด์กับบาทหลวงดอเลียง ซึ่งเป็นผู้แต่งตำนานเรื่องคอนซตันตินฟอลคอนกล่าวว่า ยิดามารดาเป็นคนมีตระกูลในเมืองเวนิซและเป็นเจ้าเมืองเวนิซด้วย การที่คอนซตันตินฟอลคอนต้องทิ้งชาติบ้านเมืองเพราะเหตุใดนั้น ยากที่จะทราบได้ แต่เมื่อมาพิเคราะห์ดูตำนานของคอนซตันตินฟอลคอนแล้ว ก็พอจะคาดคะเนได้ว่า การที่คอนซตันตินฟอลคอนต้องเตร็จเตร่เที่ยวไปอยู่ในที่ต่าง ๆ นั้น ก็เพราะเป็นคนมีนิสัยทะเยอทะยานอยากหาชื่อเสียง และไม่เป็นคนชอบอยู่ในที่เดียว ต้องการไปเที่ยวเตร่ในที่ต่าง ๆ เมื่อคอนซตันตินฟอลคอนอายุได้ ๑๐ ขวบ ได้ลงไปอยู่ในเรือกับนายเรืออังกฤษผู้หนึ่ง และได้ทำการอยู่ในเรือลำนั้นานเรือเดินได้หลายเที่ยว ภายหลังคอนซตันตินฟอลคอนเกิดยาดหมางแตกร้าวกับนายเรือผู้นั้น คอนซตันตินฟอลคอน

จึงออกจากเรือ ในเวลาที่ออกจากเรือนั้น คอนซตันตินฟอลคอนได้เก็บหอมรอมริบจนมีทรัพย์ขึ้นบ้างเล็กน้อยแล้ว จึงได้เช่าเรือเป็นส่วนตัวลำหนึ่ง แต่เผอิญเรือลำนี้ก็ไปแตกเสียที่ฝั่งเมืองมาลาบา* เมื่อคอนซตันตินฟอลคอนได้รอดพ้นมาจากการที่เรือแตกได้ ก็ได้เลยไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเมืองไทย ได้ทำทั้งการค้าขายและทั้งรับราชการของไทยด้วย ในเวลานั้นพระเจ้าแผ่นดินสยามได้ทำการค้าขายอยู่และสินค้าทั้งปวงซึ่งตกเข้าไปในพระราชอาณาจักรสยาม ก็ตกอยู่ใน

---

* ในหนังสือตำนานของมองซิเออร์คอนซตันซ์ ซึ่งบาทหลวงตาชาด์กับบาทหลางดอเลียงได้แต่งไว้นั้น มีข้อความอันเคลือบคลุมและน่าสงสัยมาก แต่ในเรื่องที่เรือไปแตกที่เกาะมาลาบานั้น ได้แต่งเป็นทีว่า คอนซตันตินฟอลคอนเป็นผู้ที่มีคุณวุฒิวิเศษอันอัศจรรย์ ในตำนานที่บาทหลวงทั้งสองแต่งไว้นั้น มีเล่าว่า เมื่อเรือได้แตกแล้ว คอนซตันตินฟอลคอนได้หนีขึ้นบกได้ จึงได้ลงนอนริมหาดชายทะเลก็เกิดนิมิตขึ้น คือในผันเห็นคนผู้หนึ่ง ท่าทางสง่าผ่าเผยมายืนหัวเราะอยู่ แล้วพูดกับฟอลคอนด้วยเสียงอันอ่อนหวานว่า “กลับเถิด เจ้าจงกลับไปตามทางเดิมที่มานั้นเถิด” เวลานั้นฟอลคอนเที่ยวเดินอยู่ริมชายทะเล กำลังตรึกตรองจะกลับไปเมืองไทย ก็เห็นคนอีกคนหนึ่ง เปียกน้ำชุ่มทั้งตัว หน้าตาเศร้าสลดเดินเข้ามาหา แต่เป็นข้อที่อัศจรรย์มาก คนที่เปียกน้ำนั้นกลายเป็นราชทูตของพระเจ้ากรุงสยามกลับจากเมืองเปอร์เซียก็มาถูกเรือแตกที่ตรงนี้เหมือนกัน และตัวราชทูตก็ได้หนีขึ้นบกรอดตายได้ ราชทูตสยามกับฟอลคอนจึงได้ปรึกษากัน ตกลงฟอลคอนจึงได้เอาเงิน ๑๐,๐๐๐ แฟรงค์ที่ยังเหลืออยู่ซื้อเรือเล็กๆ ลำหนึ่ง และซื้อเสื้อผ้าเสบียงอาหารสำหรับตัวและราชทูต และทั้งสองคนก็แล่นเรือกลับไปเมืองไทย ครั้นถึงเมืองไทย ผู้ที่เป็นราชทูตคิดถึงบุญคุณของฟอลคอน จึงได้นำฟอลคอนเข้าถวายตัวต่อพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเป็นต้นเหตุที่ฟอลคอนจะได้ร่ำรวยและได้ดิบได้ดีขึ้น การที่เล่าเรื่องเช่นนี้ก็เห็นจะปรารถนาสำหรับทำให้คนมีใจสงสาร แต่จะต้องจำไว้ว่า ในการที่บาทหลวงตาชาด์ได้แต่งตำนานเช่นนี้ ก็คงได้เนื้อความจากคำบอกเล่าของฟอลคอนเอง และในเวลานั้น ฟอลคอนก็เป็นเสนาบดีของพระเจ้ากรุงสยามอยู่แล้ว คงจะไม่ทิ้งนิสัยของชาติกรีก ถ้าจะว่าไปก็เป็นกรีกยิ่งกว่ากรีกเสียอีก

เงื้อมพระหัตถ์ของพระเจ้าแผ่นดินองค์เดียว เหมือนกับพระเจ้าแผ่นดินสยามได้ผูกขาดในสินค้าทั้งปวงแต่องค์เดียวก็ว่าได้ ฝ่ายมองซิเออร์ คอนซตันตินฟอลคอนเป็นพ่อค้าชาวต่างประเทศ ก็จำเป็นต้องคบค้าสมาคมกับพระยาพระคลัง หรือผู้ที่ดูแลตรวจตราการทั้งปวงทั่วพระราชอาณาเขตอยู่เอง มองซิเออร์ คอนซตันตินฟอลคอนเป็นคนที่ไหวพริบฉลาดเฉลียว เป็นคนใจดีรู้จักผ่อนสั้นผ่อนยาว กิริยาท่าทางโอนอ่อนสุภาพ ทั้งเป็นคนเข้าใจการงานได้ง่าย จนพวกราชทูตฝรั่งเศสได้รับรองเป็นเสียงเดียวกันว่า เป็นคนที่ดีใครเห็นก็ต้องชอบทุกคน * เมื่อนิสัยคอนซตันตินฟอลคอนเป็นเช่นนี้ แล้วก็เป็นที่พอใจของท่านอัครมหาเสนาบดี ๆ จึงได้เอาคอนซตันตินฟอลคอนไปเลี้ยงไว้ และไว้วางใจทุกอย่าง ภายหลังท่านอัครมหาเสนาบดีเห็นว่าคอนซตันตินฟอลคอนเป็นคนที่จะทำราชการได้ดีคนหนึ่ง จึงได้นำตัวถวายต่อพระเจ้ากรุงสยาม

เมื่อคอนซตันตินฟอลคอนได้ทำราชการแล้ว สมเด็จพระนารายณ์ก็พลอยหลงโปรดปรานมาก เพราะเป็นคนที่มีคุณวุฒิทำการงานมากได้ดี ส่วนท่านพระยาพระคลังเป็นคนเกียจคร้าน เกิดมาจากนิสัยชอบหาความสนุกเพลิดเพลิน จึงมอบหน้าที่ของตัวให้คอนซตัน

* ข้าพเจ้ายังได้มีโอกาสสนทนากับมองซิเออร์ คอนซตันซ์ ก็ยิ่งเห็นว่าเขาเป็นคนที่ฉลาด และพูดจาอย่างไพเราะน่าฟัง จะโต้ตอบเรื่องใดก็ตอบโดยทันที เป็นคนที่รู้เท่าคน ทำการอย่างระวัง และไม่มีอะไรที่จะทำให้เขาตื่นหรือตกใจได้ ภายในครึ่งชั่วโมง มองซิเออร์ คอนซตันซ์ อาจจะฟังคำร้องของคนได้ ๑๐๐ คน ตอบเรื่องราวและคำร้องได้ ๑๐๐ อย่าง ใครพูดไม่เป็นหลักฐานก็ตัดทอนเสียให้สั้นลง ทั้งเป็นคนที่ชำนาญทำการใหญ่ ๆ ก็ได้ หรือจะเป็นเรื่องเล็กน้อยมโนสาเร่ก็ได้ เป็นคนที่เจรจาการบ้านเมืองได้ดี ทั้งชำนาญการก่อสร้างด้วย ข้าพเจ้าเชื่อว่าถ้ามองซิเออร์ ลูวัว ได้รู้จักกับเขาแล้วก็คงจะรักมาก (คัดจากจดหมายเหตุบาทหลวงเดอชัวซี)

ตินฟอลคอนทำแทน คอนซตันตินฟอลคอนก็พยายามรวบเอาอำนาจของพระยาพระคลังเข้าในกำมือของตัวเองทีละเล็กละน้อย ไม่ช้าคอนซตันตินฟอลคอน ก็ทำให้สมเด็จพระนารายณ์เห็นในความจงรักภักดีซื่อสัตย์สุจริตของตัว และได้เห็นความฉลาดไหวพริบของตัว โดยกราบทูลให้ทรงทราบถึงความทุจริตของพวกแขกมหะหมัด เพราะสมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงมอบให้พวกแขกมหะหมัดเป็นธุระดูแลการค้าขายแทนพระองค์ แต่พวกนี้ก็ทุจริตคบคิดกันยักยอกเอาพระราชทรัพย์มาเป็นประโยชน์ของตัวเอง เมื่อคอนซตันตินฟอลคอนได้กราบทูลให้ทรงทราบดังนี้ สมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงยินดีอย่างยิ่ง จึงทรงมอบให้คอนซตันตินฟอลคอนเป็นธุระดูแลตรวจตราการงานทั้งปวง ต่อมาไม่ช้าเท่าไรนัก จะเป็นด้วยเหตุพระยาพระคลังถึงอนิจกรรม หรือเป็นด้วยเหตุที่คอนซตันตินฟอลคอนได้ทำให้สมเด็จพระนารายณ์เกิดความสงสัยไม่ไว้พระทัยพระยาพระคลังอย่างใดอย่างหนึ่ง คอนซตันตินฟอลคอนก็ได้ทำการในหน้าที่อัครมหาเสนาบดี แต่หาได้รับตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีไม่ คอนซตันตินฟอลคอนจึงขัดการกราบทูลขอให้ตั้งพระยาพระคลังขึ้นใหม่อีกคนหนึ่ง และคอนซตันตินฟอลคอนก็ระวังมิให้อำนาจตกไปอยู่กับพระยาพระคลังคนใหม่ได้ เป็นแต่ให้มีชื่อว่าเป็นพระยาพระคลังเท่านั้น ในส่วนทางราชการนั้น คอนซตันตินฟอลคอนได้ทำการเอาพระทัยสมเด็จพระนารายณ์จนทรงเชื่อฟังถ้อยคำทุกอย่าง และในที่สุดคอนซตันตินฟอลคอนได้พยายามทุกอย่าง จนถึงกับใช้การกดขี่ก็มี จนบรรดาข้าราชการทั้งผู้น้อยผู้ใหญ่

กลัวเกรงนขนอยคอนซตันตินฟอลคอนทุกคน และคอนซตันตินฟอล-คอนได้บังคับบัญชาการงานทั้งปวงได้อย่างเด็ดขาด

แต่การที่คอนซตันตินฟอลคอนได้เป็นใหญ่เช่นนี้ ก็หาได้หลงในยศของตัวไม่ คงรู้สึกตัวอยู่เสมอว่าการที่ได้เป็นใหญ่เช่นนี้ มิเป็นการถาวรหลักฐานอย่างใดเลย ทางที่ตัวจะหมดอำนาจมีหลายอย่างนัก เช่นถ้าพระเจ้ากรุงสยามได้เสด็จสวรรคตเสียแล้ว การที่เคยทรงโปรดปรานก็จะหมดลงไปทันที หรือถ้าได้เกิดขบถขึ้นเวลาใดหรือถ้าพระเจ้าแผ่นดินสิ้นโปรดลงเวลาใด ก็อาจทำให้คอนซตันตินฟอล-คอนหมดอำนาจวาสนาลงทันที เพราะฉะนั้นคอนซตันฟอลคอนจึงต้องคิดการสำหรับวันหน้าต่อไป ก็ตกลงเห็นว่าถ้าได้จัดการให้ประเทศใหญ่อันมีอำนาจได้มาตั้งอยู่ในเมืองไทยแล้ว ประเทศนั้นก็อาจจะเป็นที่พึ่งแก่ตัวได้ คอนซตันตินฟอลคอนจึงพยายามกราบทูลสมเด็จพระนารายณ์ อธิบายเหตุผลต่าง ๆ ว่า การที่จะเชิญคอนุญาตให้นานาประเทศได้เข้ามาตั้งอยู่ในพระราชอาณาเขต และทำการติดต่อกับนานาประเทศ ทั้งบางแห่งก็ควรให้ชาวยุโรปได้เป็นผู้ว่าราชการในที่นั้น จะเป็นหนทางอันดีสำหรับความเจริญของบ้านเมืองเป็นอันมาก สมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงฟังคอนซตันตินฟอลคอนกราบทูล ก็ทรงเชื่อเอาง่าย ๆ และเมื่อทรงเลือกว่าจะควรเป็นไมตรีกับประเทศใดจึงจะดี ก็ทรงตกลงได้โดยเร็ว เพราะในเวลานั้นสมเด็จพระนารายณ์ไม่โปรดพวกฮอลันดาเลย เพราะการที่พวกฮอลันดาแผ่การค้าขายออกกว้างขวางเช่นนี้ ทำให้ทรงวิตกเป็นอันมาก ส่วนคอนซตันตินฟอลคอน

เองก็ไม่ไว้ใจพวกอังกฤษ และพวกสเปญกับพวกโปรตุเกสในเวลานั้น ก็หมดกำลังแล้ว จะเอามาทำประโยชน์อะไรไม่ได้ เพราะฉะนั้นจึงตกลงเลือกเอาชาติฝรั่งเศส สำหรับจะได้เป็นไมตรีกันต่อไป ในชั้นต้นคอนซตันตินฟอลคอนได้ไปทำไมตรีกับพวกฝรั่งเศสที่มาอยู่ในเมืองไทย และได้ไปติสนิทกับมองซิเออร์ บูโรเดลานด์ และสังฆราชฝรั่งเศสสามคน ซึ่งได้เข้ามาอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาแล้ว คอนซตันตินฟอลคอนได้จัดการให้สมเด็จพระนารายณ์พระราชทานสิทธิต่างๆ ให้แก่บริษัทฝรั่งเศส และสัญญาว่าจะให้สิทธิแก่บริษัทยิ่งกว่านี้ไปอีก แล้วคอนซตันตินฟอลคอนได้เปลี่ยนศาสนากลับมาเข้ารีต ถือลัทธิโรมันคาทอลิก ในเวลาที่เข้ารีตนั้นได้ทำพิธีใหญ่โตออฉาวมาก และเมื่อเข้ารีตเสร็จแล้ว คอนซตันตินฟอลคอนได้แสดงอย่างเปิดเผยว่าต่อไปตัวจะเป็นผู้ปกครองและบำรุงศาสนาคาทอลิก

ฝ่ายมองซิเออร์เดลานด์ก็หาโอกาสที่จะยกย่องสรรเสริญความดีของฟอลคอนอยู่เสมอ เพราะฟอลคอนก็หาหนทางที่จะประจบประแจงมองซิเออร์ เดลานด์อยู่เสมอเหมือนกันจนที่สุดมองซิเออร์เดลานด์ไม่ทราบว่าจะตอบบุญคุณของฟอลคอนได้อย่างไร

คอนซตันตินฟอลคอนทำการค้าขายเฉพาะแต่คนเดียว มากกว่าพ่อค้าทั้งหลายรวมกันทั้งหมด และมีหน้าที่ต้องไปเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินวันละ ๒ ครั้งทุกวัน เพราะสมเด็จพระนารายณ์โปรดฟังฟอลคอนกราบทูลการต่างๆ และบางทีก็โปรดให้คอนซตันตินฟอลคอนกราบทูลเล่าเรื่องต่างๆ ถวายครั้งละสองสามชั่วโมงก็มี เพราะฉะนั้นมองซิ-

เออร์ เดลานด์ เห็นว่าการที่จะเป็นมิตรกับออกพระสำคัญ และมีอำนาจอันใหญ่ยิ่งผู้นั้น จะเป็นคุณเป็นประโยชน์ต่อบริษัทมาก จึงได้ติสนิทเข้าหาฟอลคอนเลยเป็นเพื่อนรักชอบกันอย่างสนิท และเมื่อได้เป็นเพื่อนกับฟอลคอนเช่นนั้นแล้ว มองซิเออร์ เดลานด์ ก็เอาฟอลคอนเป็นสายสำหรับเข้าถึงสมเด็จพระนารายณ์ได้ง่าย ในเวลาที่มองซิเออร์ เดลานด์ เป็นเพื่อนกับฟอลคอนนั้น มองซิเออร์ เดลานด์ ก็ฝากฝังพวกมิชชันนารีขอให้ฟอลคอนเป็นธุระช่วยด้วย จนที่สุดเมื่อพวกมิชชันนารีจะคิดการอย่างไรหรือจะทำอย่างใด ก็ต้องไปปรึกษาหารือคอนซตันตินฟอลคอนเสียก่อน แล้วให้ฟอลคอนจัดการเรื่องนั้น ๆ ต่อไป

คอนซตันตินฟอลคอนได้แนะนำให้มองซิเออร์ เดลานด์ ทำสัญญาอันจะเป็นประโยชน์ต่อบริษัทฝรั่งเศสมาก สินค้าต่าง ๆ ที่บริษัทฝรั่งเศสจำหน่ายไม่ออก ฟอลคอนก็รับซื้อไว้โดยมากโดยบริษัทได้กำไรอย่างงาม ถ้าพวกจีนกับพวกฝรั่งเศสเกิดวิวาทกันขึ้น คอนซตันตินฟอลคอน ก็เป็นธุระชำระว่ากล่าว จีนคนใดไต่สวนเป็นสัตย์ว่าได้ทำร้ายต่อไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ฟอลคอนก็เอาตัวไปล่ามโซ่ตรวน หรือเอาตัวมัดประจานไว้ ถ้ามีโอกาสคราวใดคอนซตันตินฟอลคอน ก็หาช่องทางที่จะยกย่องสรรเสริญคุณความดีของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และได้เอาพระรูปของพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสแขวนไว้ที่บ้านในที่เปิดเผยด้วย

การที่คอนซตันตินฟอลคอนทำการเช่นนั้น กระทำให้ชนชาว

ยุโรปอื่น ๆ เกิดความริษยาขึ้น และพวกที่ริษยามากที่สุดยิ่งกว่าใครๆ ก็คือพวกอังกฤษและฮอลันดา ฝ่ายมองซิเออร์เดลานด์อยากจะเอาใจและอยากจะตอบบุญคุณของผู้ที่มีอำนาจเช่นนี้ เพราะเมื่อมองซิเออร์เดลานด์จะมีธุระไปหาพระยาพระคลังเวลาใด คณะซตันตินฟอลคอนก็อุตส่าห์ทิ้งการงานที่ตัวทำค้างอยู่ เพื่อไปกับมองซิเออร์ เดลานด์ ๆ จึงได้มีจดหมายไปยังผู้อำนวยการของบริษัทขอร้องให้ผู้อำนวยการฝากของมาให้ฟอลคอนบ้าง เพื่อได้เอาน้ำใจไว้ เพราะฟอลคอนได้ทำการช่วยเหลือบริษัทโดยไม่ได้คิดหาประโยชน์ส่วนตัวเลย ในหนังสือที่มองซิเออร์ เดลานด์ ขอให้ผู้อำนวยการของบริษัทฝากของมาให้ฟอลคอนนั้น มีความว่าดังนี้

"ของที่ฝากนั้นควรเป็นสุราเมืองเปอร์เซียสัก ๔—๕ หีบ น้ำดอกไม้เทศบ้าง ผลไม้และของรับประทานอย่างอื่นบ้าง อาวุธดี ๆ และงามๆ บ้าง รูปภาพและของแปลกๆ จากประเทศยุโรปบ้าง และข้าพเจ้าขอให้ท่านเชื่อเถิดว่าของที่จะฝากมาให้มองซิเออร์คอนซตันซ์ราคาสักเหรียญหนึ่ง คงจะทำให้บริษัทได้ประโยชน์กว่า ๕๐ เหรียญ"

การที่มองซิเออร์ เดลานด์ได้แนะนำไปดังนี้ ผู้อำนวยการบริษัทที่เมืองซูรัตก็ได้ทำตามทุกอย่าง และผู้อำนวยการบริษัทก็มีหนังสือสั่งมายังมองซิเออร์ เดลานด์ ให้คิดอ่านทำสัญญาค้าขายกับสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม อันจะเป็นสัญญาที่มั่นคงและยั่งยืน ผู้อำนวยการจึงได้ส่งหัวข้อที่จะสัญญามาให้มองซิเออร์ เดลานด์ คือ ๑. ให้บริษัทฝรั่งเศสมีอำนาจที่จะทำการค้าขายโดยไม่มีข้อขัดข้องอย่างใด

๒. บริษัทมีอำนาจที่จะซื้อทองแดงและสินค้าอย่างอื่น ซึ่งจะมาจากนอกพระราชอาณาเขต ๓. บริษัทจะรับซื้อพริกไทยทั้งหมดที่ได้เพาะปลูกในประเทศสยาม โดยตั้งราคาซื้อคงตัวไม่มีขึ้นไม่มีลง ๔. พ่อค้าคนใดไม่ว่าจะเป็นคนชาติใดจะมาค้าพริกไทยไม่ได้ นอกจากพนักงานของบริษัทฝ่ายเดียวเท่านั้น

หนังสือสัญญาฉบับนี้ได้ทำกันและเซ็นชื่อกันแล้ว ข้อความตามสัญญานั้นก็เดินตามหัวข้อที่ผู้อำนวยการได้จดมาให้ และยังมีข้อความเพิ่มเติมว่า ถ้าขับพริกไทยได้จากพ่อค้าต่างประเทศคนใดแล้วก็ให้ริบพริกไทยและปรับผู้นั้นด้วย แต่พนักงานของบริษัทจะต้องทำบัญชีจำนวนพริกไทยที่ได้ซื้อไว้ยื่นต่อเจ้าพนักงานคลังหลวง และเจ้าพนักงานคลังหลวงจะได้ชักพริกไทยไว้ ๑๐ ส่วนชักไว้ส่วนหนึ่ง

ฝ่ายมองซิเออร์ คอนซตันซ์ ก็เป็นหัวหน้าสำหรับชักนำให้คนเข้ารีตและเป็นหัวหน้าสำหรับจัดการให้การค้าขายได้เจริญขึ้น ส่วนพริกไทยทั้งหมดอันเพาะปลูกกันในเมืองไทย มองซิเออร์ คอนซตันซ์ก็ห้ามหวงไว้สำหรับให้บริษัทฝรั่งเศสได้ซื้อแต่ฝ่ายเดียว ในระหว่างนั้นมองซิเออร์ คอนซตันซ์ ก็ได้จัดการให้สร้างวัดเข้ารีตเล็ก ๆ หลายหลัง ได้ให้แปลนสำหรับสร้างโบสถ์ เที่ยวกะเกณฑ์ให้นักเรียนเข้าโรงเรียนบาทหลวง เที่ยวชักชวนให้คนเข้ารีต และไปเที่ยวเอาใจพระสงฆ์จนพระสงฆ์ก็ยอมมารับคำสั่งสอนในศาสนาคริสเตียน ส่วนสังฆราชเดลิโอโปลิส ก็ได้รับความเอื้อเฟื้ออุดหนุนจากคอนซตันติน ฟอลคอน ผู้เป็นเพื่อนของประเทศฝรั่งเศสไม่น้อยกว่ามองซิเออร์ เดลานด์เลย

ฝ่ายพวกฮอลันดา ก็ออกจะรู้สึกว่าการค้าขายที่ตัวเคยได้ทำแต่ฝ่ายเดียว จะต้องแบ่งแยกไม่ได้ทำเหมือนแต่ก่อน จึงได้พยายามนักหนาที่จะให้สินค้าในทะเลฝ่ายใต้คงตกอยู่ในกำมือของตัวฝ่ายเดียวอย่างเดิม เพราะอำนาจของฮอลันดาในทวีปยุโรปจะมากหรือน้อย ก็แล้วแต่อำนาจของตัวในฝ่ายอินเดีย เวลานั้นพวกฮอลันดาเป็นเจ้าของและเป็นผู้ปกครองเกาะทั้งหลายและเมืองทุก ๆ เมืองที่มีเครื่องเทศ และเพื่อจะกันมิให้สินค้าเครื่องเทศตกไปในมือคนอื่นได้ พวกฮอลันดาจึงได้ทำการกดขี่ และหวงห้ามสินค้าเหล่านั้นอย่างสาหัส จนบรรดาประเทศทั้งปวงในทวีปยุโรปพากันบ่นร้องว่าเดือดร้อนทั่วหน้ากันหมด ในจดหมายที่มองซิเออร์ คอลแบต์ ได้มีไปถึงมองซิเออร์ เดอแซงโร-แมง เอกอัครราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงลิสบอน ฉบับหนึ่งนั้น มองซิเออร์คอลแบต์หาว่าพวกฮอลันดาได้ทำลายบ้านเมืองซึ่งมีเครื่องเทศ จนบ้านเมืองเหล่านั้นร้างไปหมดแล้ว ในส่วนทางประเทศสยามนั้น พวกฮอลันดาทำท่าทางกิริยาเหมือนจะยึดเอาบางกอกเป็นของตัว ดังที่พวกฮอลันดาได้ยึดเอาเมืองบันตำเป็นตัวอย่างมาแล้ว

ฝ่ายบริษัทฝรั่งเศสก็รู้สึกดีว่า บางกอกนั้นเป็นแห่งที่สำคัญอย่างไร เพราะบางกอกนี้เป็นทำเลท่ามกลางในระหว่างอ่าวสยาม ท่าเรือต่าง ๆ ในพระราชอาณาเขตสยาม และท่าเรือในประเทศจีนด้วย แต่เมืองมะริดนั้นบริษัทก็อยากได้ไว้เหมือนกัน เพราะเป็นทำเลอันเหมาะสำหรับการค้าขายในอ่าวเบงกอล

น.ว.ม.ป. 1561 พิ. 959.3 ป 247 ๖๕๖

ที่สองแห่งนี้ คือยางกอกและมะริด ถ้าได้สร้างป้อมอย่างดี และมีทหารรักษาแข็งแรง มีท่าจอดเรืออย่างมั่นคง และสร้างโรงเก็บของใหญ่ ๆ ไว้ให้หลายหลัง ก็คงจะทำให้สินค้าทั้งปวงในฝ่ายอินเดียและแหลมมลายูมารวมอยู่ในที่นี้ทั้งหมด เมื่อยางกอกและมะริดได้ขัดอย่างว่านี้ได้แล้ว ก็จะเป็นทางป้องกันมิให้เรือฮอลันดา อังกฤษ และโปรตุเกส มาสู้ในการค้าขายได้ ตั้งแต่ฝั่งคอรอมันเดลตลอดไปถึงเมืองญี่ปุ่นทีเดียว ในการเรื่องนี้ได้มีผู้คิดและได้ปรึกษาหารือกันตั้งแต่ปี ค.ศ. ๑๖๘๔ (พ.ศ. ๒๒๒๗) มาแล้ว และพวกบริษัทฝรั่งเศสกับพวกคณะบาทหลวงก็เห็นชอบด้วยกันทุกคน ฝ่ายคอนซตันติน ฟอลคอนน่าจะคัดค้านในความคิดอันนี้ ก็หาได้คัดค้านไม่ กลับรับรองจะช่วยให้การนี้ได้สำเร็จไป เพราะฟอลคอนทราบอยู่เต็มใจว่า ไม่มีใครพอใจในพวกฮอลันดา แม้แต่ชื่อก็ไม่อยากได้ยิน และการที่พวกฮอลันดาทำกิริยาองอาจเอาแต่ได้เป็นประมาณนั้น จึงทำให้พระเจ้าแผ่นดินตลอดถึงราษฎรเกลียดชังพวกฮอลันดายิ่งนัก ความประพฤติของพวกฮอลันดา ได้ทำให้คนกลัวและเกลียดทั่วไปหมด เพราะพวกนี้เที่ยวไปฉกลักปล้นสดมภ์พวกพลเมือง และขับเอาเข้าแผ่นดินและเข้าเมืองที่ว่ายาก ขังเสียหมด จนเมื่อเร็ว ๆ นี้เอง เจ้าหญิงเมืองอาชินซึ่งเป็นเมืองหลวงเกาะซูมาตรา ได้มาชักชวนสมเด็จพระนารายณ์ให้ทำสัญญาสู้และรบ เพื่อช่วยกันกำจัดพวกฮอลันดา แต่สมเด็จพระนารายณ์ทรงปรึกษากับฟอลคอน ไม่ยอมสัญญากับเจ้าเมือง

อาซิน ด้วยคิดจะกำจัดพวกฮอลันดาด้วยวิธีอย่างอื่น ซึ่งดีกว่าจะออกสู้รบกับพวกฮอลันดา เพราะฉะนั้น คอนซตันตินฟอลคอนคนโปรดของพระนารายณ์ จึงได้พยายามหาโอกาสจัดการตามที่ดำริไว้

ข้อนี้เป็นเรื่องที่ควรจะยกมาอ้างสำหรับให้ฝรั่งเศสเข้ามาเกี่ยวข้องในการของเมืองไทย ดีกว่าที่จะแต่งราชทูตมาสำหรับชักชวนให้ไทยเข้ารีต ซึ่งเป็นการไม่เหมาะสำหรับทางราชการเลย ในเวลานั้นรัฐบาลของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ หวังประโยชน์เกินต้องการ จึงได้คิดทำการพร้อมกันทั้ง ๓ อย่างทีเดียว คือ ๑. จะให้ไทยเข้ารีต ๒. จะเอาเมืองไทยเป็นเมืองขึ้น ๓. จะค้าขายด้วย แต่มิได้ตรองเลยว่า มิชชันนารี ทหารและพ่อค้าจะทำการร่วมกันได้อย่างไร และยิ่งอยู่ใกล้พระราชวังเวอซายด้วยแล้ว คน ๓ จำพวกนี้ก็คงจะต่างไปหาความดีและหาประโยชน์ส่วนตัวเท่านั้น ที่ไหนจะไปรวมกันทำการสำหรับช่วยกันหาเกียรติยศให้แก่พระผู้เป็นเจ้า และพระเจ้าแผ่นดินของตัวเล่า

—๔—

ราชทูตสยามซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ได้แต่งให้ไปยังประเทศยุโรป ได้ออกเรือจากกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ปลายปี ค.ศ. ๑๖๘๐ (พ.ศ. ๒๒๒๓) และภายหลังมาอีก ๓ ปี ที่กรุงศรีอยุธยาก็ยังหาทราบกันไม่ว่า เรือที่พาราชทูตไปนั้นได้ไปแตกเสียแล้ว การที่ไม่ได้ข่าวคราวมาช้านานถึงเพียงนี้ ได้ทำให้สมเด็จพระนารายณ์ร้อนพระทัยขึ้น จึงทรงพระราชดำริจะให้ออกไปสืบสวนว่า ราชทูตได้เงียบหายไปด้วย

เหตุใด ในข้อนี้เชื่อได้แน่ว่า คอนซตันตินฟอลคอนกับพวกสังฆราชฝรั่งเศส คงจะกราบทูลหนุนให้ทรงแต่งข้าราชการออกไปสืบข่าวราชทูต ในจดหมายของมองเซนเยอร์ลาโน เขียนที่กรุงศรีอยุธยา และลงวันที่ ๓ เดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๖๘๔ (พ.ศ. ๒๒๒๗) ถึงผู้อำนวยการคณะต่างประเทศฉบับหนึ่งนั้น ก็มีใจความปรากฏอีกว่า สมเด็จพระนารายณ์ยังทรงโปรดประเทศฝรั่งเศสมาก และมีพระราชประสงค์ยิ่งนัก ที่จะให้บริษัทฝรั่งเศสในอินเดีย ได้ทำการค้าขายให้กว้างขวางออกไป เพราะฉะนั้น จึงเป็นอันตกลงจะส่งข้าราชการออกไปเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ สองคน แต่ไปในตำแหน่ง เอนวอย พิเศษ หาได้ไปในตำแหน่งราชทูตไม่ ในเรื่องส่งข้าราชการไทยไปฝรั่งเศสครั้งนี้ มองเซนเยอร์ลาโนเขียนข่าวบอกไปว่า ข้าราชการทั้งสองนี้จะต้องไปแวะที่กรุงโปรตุเกสก่อน เพื่อไปขอบพระเดชพระคุณที่พระเจ้ากรุงโปรตุเกสได้แต่งทูตไปยังกรุงสยามเมื่อปีก่อน เมื่อได้เฝ้าพระเจ้ากรุงโปรตุเกสแล้ว ก็ให้เลยไปยังประเทศฝรั่งเศส เพื่อนำของไปถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และนำจดหมายท่านพระยาพระคลังไปส่งให้แก่มองซิเออร์เดอครัวซี่ และให้ข้าราชการไทยทั้งสองไปแสดงความเสียใจในการที่พระมเหสีได้สิ้นพระชนม์ลง กับให้ไปสืบข่าวถึงราชทูตด้วย

ข้าราชการไทยทั้งสองได้ออกจากเมืองไทยพร้อมด้วยไทยอีก ๖ คน ล่ามคนหนึ่ง และมิมิชชันนารีเก่าในเมืองญวนชื่อยาทหลวงวาเช ได้กำกับข้าราชการไทยไปด้วย เพราะเป็นคนที่มีความหมั่นและ

ชำนาญการต่าง ๆ และบาทหลวงวาเชมีหน้าที่จะต้องนำข้าราชการไปหาเสนาบดีของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ การที่ได้เลือกบาทหลวงวาเชให้ไปกับข้าราชการไทยนั้น ก็โดยคอนซตันตินฟอลคอนกับพวกสังฆราชได้ปรึกษาเห็นชอบพร้อมกัน บาทหลวงวาเชยังมีหน้าที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือจะต้องไปแสดงให้ปรากฏในประเทศฝรั่งเศส ว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงไว้วางพระราชหฤทัย ในพวกมิชชันนารีและชาวฝรั่งเศสเป็นอันมาก ความจริงการที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงไว้พระทัยในพวกมิชชันนารี และทรงหาโอกาสเออเฟอแก่พวกบาทหลวงและสังฆราชนั้น ไม่เป็นเหตุพอที่จะทำให้หวังว่า สมเด็จพระนารายณ์จะได้ทรงเข้ารีตเลย ถึงในจดหมายต่าง ๆ ของพวกสังฆราช ก็ไม่ได้กล่าวในข้อนี้เลย

เมื่อวันที่ ๒๕ เดือนมกราคม ค.ศ. ๑๖๘๔ (พ.ศ. ๒๒๒๗) ราชทูตสยาม* ได้ลงเรืออังกฤษออกจากกรุงศรีอยุธยา เรือได้ไปถึงเมืองคาเลโดยเรียบร้อย หามีเหตุการณ์ตามทางอย่างใดไม่ เจ้าพนักงานฝรั่งเศสจึงได้พาราชทูตไปยังกรุงปารีส ค่าเดินทางและโสหุ้ยรายทางนั้น พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้ออกพระราชทานให้ทั้งสิ้น แต่ราชทูตทั้งสองนี้ หาได้มีหน้าที่ที่จะไปเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ โดยตรงไม่ เป็นแต่ให้ไปหาเสนาบดีฝรั่งเศสเท่านั้น เจ้าพนักงานฝรั่งเศสจึงได้จัดให้พักที่โฮเตลคอลแบต์ ซึ่งเป็นบ้านของ มาควิสเดอเซงแล อยู่ที่ถนนเนิฟเดซ์เปอติชัง

* ในตอนนี้ภาษาฝรั่งเศสใช้คำว่า ราชทูต ไม่ได้ใช้คำว่า เอนวอย

จดหมายเหตุซึ่ง กาเซตเดอฟรันซ์ ประจำวันที่ ๒๕ เดือนพฤศจิกายน ลงข่าวในเรื่องนี้ว่า ราชทูตสยามได้ไปหาเสนาบดีกระทรวงทหารเรือ และได้แจ้งต่อท่านเสนาบดีว่า ราชทูตได้มาในคราวนี้ เพื่อจะมาจัดการค้าขายให้ติดต่อกันในระหว่างไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามและชาวประเทศฝรั่งเศส แต่ในข่าวนี้ มองซิเออร์ ดังโย ลงข่าวเพิ่มเติมว่า ราชทูตสยามได้มาสำหรับจัดการเรื่องการค้าขาย และได้มาประเทศฝรั่งเศสเฉพาะสำหรับเรื่องการค้าขายอย่างเดียวเท่านั้น

ครั้นเมื่อวันที่ ๒๗ (พฤศจิกายน) บาทหลวงเลอวาเชได้นำข้าราชการไทยทั้งสองไปหาเสนาบดีว่าการต่างประเทศ คือ มองซิเออร์ คอลแบต์เดอครัวซี ข้าราชการไทยได้แจ้งต่อเสนาบดีว่าการต่างประเทศว่า “สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงใช้ให้มา เพื่อมากราบทูลขอให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ได้ทรงแต่งราชทูตให้ไปเฝ้าพระเจ้ากรุงสยาม และเพื่อจะมากราบทูลแสดงความยินดี ที่ท่านดุกเดอบรูกอยน์ได้ประสูติแล้ว” เจ้าพนักงานได้พาข้าราชการไทยเข้าไปในพระราชวังในเวลาที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เสด็จประพาส พอข้าราชการไทยได้เห็นองค์พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ก็ลงหมอบทันที หน้าติดกับพื้นมือประสานอยู่บนศีรษะ อย่างแบบที่เคยทำกันมาในเมืองไทย ข้าราชการไทยได้หมอบอยู่อย่างนั้นนาน จนพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงรำคาญพระทัยจึงรับสั่งถามว่า คนไทยจะไม่ลุกขึ้นบ้างเลยหรืออย่างไร บาทหลวงเลอวาเชจึงกราบทูลว่า หน้าที่นั่งข้าราชการไทยจะต้อง

หมอบอยู่อย่างนี้ เหมือนที่เขาเคยปฏิบัติต่อหน้าที่นั่งพระเจ้ากรุงสยาม จะลุกหรือนั่งท่าอื่นไม่ได้ พระเจ้าหลุยส์จึงรับสั่งถามว่า ข้าราชการไทยมาเฝ้าคราวนี้มีกิจอะไร ข้าราชการไทยได้กราบทูลขอบพระเดชพระคุณที่ได้เสด็จออกมาให้เฝ้า พระเจ้าหลุยส์รับสั่งตอบว่า ที่พระองค์ได้ทรงพบกับข้าราชการไทย ก็ทรงยินดีเหมือนกัน แล้วจึงรับสั่งให้ล่ามบอกข้าราชการไทยให้ลุกขึ้น แล้วก็เสด็จกลับ เจ้าพนักงานจึงได้พาข้าราชการไทยไปชมพระราชอุทยานในพระราชวัง เมื่อดูทั่วแล้ว ก็พาข้าราชการไทยกลับไปกรุงปารีส

ในเวลาที่ข้าราชการสยามได้พบสนทนากับมองซิเออร์เดอ-เซงแลและมองซิเออร์คอลแบต์เดอครัวซีนั้น ข้าราชการสยามได้แสดงว่า พระเจ้ากรุงสยามมีพระราชประสงค์อย่างยิ่ง ที่จะให้ราชทูตฝรั่งเศสไปยังกรุงศรีอยุธยา ข้าราชการไทยได้พูดถึงการค้าขาย ได้พูดเป็นความเคลือบคลุม แต่ในเรื่องการศาสนานั้น ข้าราชการไทยได้พูดโดยมีหลักฐานมากกว่าเรื่องการค้าขาย ถ้าจะเชื่อข้าราชการไทยแล้ว ก็จะต้องเข้าใจว่า ไม่ใช่แต่ไทยยอมให้มีพวกพ้องเข้ารีตอย่างเดียว ถึงกับปกครองอุดหนุนพวกเข้ารีตเสียด้วยซ้ำไป เพราะพระเจ้าแผ่นดินสยามก็ไม่ได้ชังศาสนาคริสเตียนอย่างใด กลับโปรดฟังในเรื่องศาสนาเสียอีก บางทีการที่จะทรงเข้ารีตนับถือศาสนาคริส-เตียนนั้น อาจจะเป็นเรื่องที่สำเร็จก็ได้ เพราะฉะนั้น ถ้าฝรั่งเศสได้แต่งทูตไปให้เชิญเสด็จเข้ารีตแล้ว ก็คงจะทำให้พระเจ้ากรุงสยามได้เข้ารีตง่ายขึ้น การที่ข้าราชการไทยได้ชี้แจงดังนี้ บาทหลวงเลอวาเช

เป็นผู้แปล และได้พูดหนุนข้าราชการไทยมากขึ้นอีก เพราะตามคำชี้แจงของไทยเช่นนี้น่าเชื่อมาก แต่เมื่อพิเคราะห์ดูโดยถี่ถ้วนแล้ว ก็เป็นคำหลักลอยทั้งสิ้น ฝ่ายบาทหลวงเดอลาเชซซึ่งเป็นผู้ล้างยาปของพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสและเป็นผู้ที่มีอำนาจ ก็กลับพูดหนุนรับรองบาทหลวงเลอวาเชเข้าอีก เสนาบดีจึงได้นำความทั้งหลายทั้งปวงเหล่านี้กราบทูลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ดูจะเป็นเรื่องที่ได้ตกลงกันเด็ดขาดแล้ว เสนาบดีได้กราบทูลอธิบายว่า การที่จะทรงชักชวนให้เจ้าแผ่นดินในทวีปอาเซียได้โอนมานับถือศาสนาโรมันคาทอลิก เป็นการที่จะสมพระเกียรติยศยิ่งนัก และพระเจ้าแผ่นดินองค์นั้นก็ได้นำทางให้ทรงจัดการอยู่แล้ว พระเจ้าหลุยส์ได้ทรงฟังก็ทรงเชื่อเอาง่าย ๆ เพราะทรงเห็นว่าการที่จะแต่งทูตไปเช่นนี้ ก็ไม่เป็นการเสียพระเกียรติยศอย่างใด ทั้งในเวลานั้น ก็กำลังทรงจัดการรวบรวมการศาสนาให้เป็นคณะเดียวกัน และโดยที่ทรงเชื่อถือผู้ที่ทูลยุยง ก็ทรงเซ็นคำสั่งล้างประกาศเมืองนานต์ โดยมิได้ระลึกถึงพระอัยกีเลย

นอกจากการที่มีผู้กราบทูลอธิบายเหตุผลที่เกี่ยวด้วยการศาสนาแล้ว ยังมีข้ออื่น ๆ อีก ซึ่งกระทำให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสตกลงในพระทัยที่จะแต่งทูตไปยังกรุงสยาม กล่าวคือการต่าง ๆ อันเกี่ยวด้วยทางราชการและการค้าขายนั้นเอง เพราะในเวลานั้นเป็นเวลาที่ควนจะประกาศสงครามกับฮอลันดาอยู่แล้ว และเป็นเวลาที่ยรรดาประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปควนจะรวมกันเป็นพวกเดียวกันอยู่ด้วย ซึ่งเป็นความคิดของ กิลโยมดอรังช์ ที่คิดจะจัดการให้ยรรดาพ่อค้า

ทั้งหลายทำการขัดความคิดของคอลแบต์ และทำการให้เกียรติยศของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ตกต่ำไป ในเวลานั้นพวกพ่อค้าประเทศทั้งหลายได้พาเรือไปตามทะเลทุกหนทุกแห่ง และเที่ยวเอาสินค้าสาดไปทั่วโลก ฝ่ายคอลแบต์ก็คิดจะตัดกำลังของพ่อค้าเหล่านี้ โดยตั้งเก็บภาษีให้แรง และห้ามสินค้าบางอย่าง แต่การที่คอลแบต์คิดการเช่นนี้ก็หาเป็นผลสำเร็จไม่ พวกพ่อค้ากลับทำการค้าขายแผ่ใหญ่ออกไปทุกที ถ้าจะตรวจดูตามรายงานและหนังสือโต้ตอบต่าง ๆ ก็คงจะเห็นได้ว่า คอลแบต์มีความหนักใจและริษยาพวกที่ทำการค้าขายเช่นนี้สักเพียงไร เมื่อคอลแบต์ได้ถึงแก่กรรมแล้ว บุตรชายผู้ทำการแทน คือ มาควิสเดอเซงแล ก็ได้รับมรดกของบิดาที่จะต้องคิดจัดการในเรื่องนี้ต่อไป

เมื่อจะเทียบประเทศฝรั่งเศสกับประเทศฮอลันดาแล้ว จะต้องเห็นว่า ฝรั่งเศสมีทางที่จะจัดการให้เมืองขึ้นอันอยู่ชายทะเลได้เจริญขึ้น ผู้คนพลเมืองของฝรั่งเศสก็มากกว่าฮอลันดา ๑๐ เท่า อากาศก็ดีกว่า ทำเลก็ดีกว่า เพราะเป็นเมืองอยู่ที่ท่ามกลาง พระเจ้าแผ่นดินก็เป็นผู้ที่ไม่ยอมให้ใครเป็นใหญ่กว่า และไม่ยอมให้ใครมาแข่งขัน เพราะฉะนั้น เมื่อฮอลันดาทำการค้าขายตามชายทะเลจนร่ำรวยมาก บริษัทของฮอลันดาก็เป็นบริษัทที่ใหญ่มีทุนมาก กับทั้งมีอาณาเขตเมืองขึ้นในที่ใกล ๆ ก็เป็นการควรที่ฝรั่งเศสจะคิดริษยาอยู่บ้าง อำนาจของพวกฮอลันดามิได้มีอยู่ในทวีปยุโรปเลย ไปอยู่ในฝ่ายอินเดียทั้งสิ้น ถ้าได้ทำให้ห้างฮอลันดาล้มหรือยึดห้างฮอลันดาเสียได้อย่างหนึ่ง ยึดทางไม่ให้ฮอลันดาเข้าไปในเมืองอันค้าขายเครื่องเทศอย่างหนึ่ง และ

จัดการมิให้ฮอลันดาค้าขายได้แต่ฝ่ายเดียวอีกอย่างหนึ่ง จึงจะเป็นการเท่ากับแทงหัวใจของฮอลันดาทีเดียว

เมื่อการเป็นอยู่ดังนี้ก็จำเป็นอยู่เอง ที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จะต้องดำริส่งทูตไปยังเมืองไทย ข้อนี้ได้เป็นอันตกลงกันแน่นอนเมื่อเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๔ (พ.ศ. ๒๒๒๗) จึงได้โปรดตั้งให้เชอวาเลียเดอโชมองเป็นราชทูตที่ ๑ เพราะเชอวาเลียเดอโชมองผู้นี้เป็นเชื้อชาติผู้ดี เกิดจากตระกูลเก่าแก่ในประเทศฝรั่งเศส ได้เคยเป็นนายเรือ และเคยเป็นผู้บังคับการทหารเรือในฝ่ายตะวันออกด้วย เดิมเชอวาเลียเดอโชมองได้ถือศาสนาลัทธิคาลวินิซต์ แล้วภายหลังได้กลับมาเข้ารีตถือลัทธิคาทอลิก เป็นคนที่มีความไหวพริบฉลาดเฉลียวและอยู่ในศีลในธรรมด้วย และเพราะเหตุว่าพระเจ้าหลุยส์มีพระราชประสงค์อย่างเดียวแต่จะให้ศาสนาคริสเตียนได้แพร่หลาย และให้สมเด็จพระนารายณ์ได้เข้ารีต จึงเป็นการยากที่จะหาคนเหมาะยิ่งกว่าเชอวาเลียเดอโชมองได้ แต่ทางที่จะไปเป็นทางไกล เต็มไปด้วยอันตรายต่าง ๆ ราชทูตอาจจะไปตายกลางทางก็ได้ เพราะฉะนั้นจึงจำเป็นต้องเลือกหาราชทูตที่ ๒ ไว้

ในเวลานั้นที่โรงเรียนสามเณรคณะต่างประเทศมีบาทหลวงอยู่คนหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้มีอัธยาศัยดี และความที่กลัวจะตายเพราะพิ้นฟื้นจากความเจ็บป่วยซึ่งจวนจะตายอยู่แล้ว จึงได้ละความประพฤติอันน่าอายยอดสู ซึ่งตัวได้เคยประพฤติมา บาทหลวงคนนี้คือชื่อฟรังซัวดิโมเลอองเดอชัวซี พอบาทหลวงเดอชัวซีได้ทราบเรื่องพระเจ้าหลุยส์

จะแต่งทูตไปเมืองไทย ก็นึกในใจว่าถ้าตัวได้ไปทดลองแผ่ศาสนาในประเทศอันไกลเช่นนี้ได้แล้ว ก็คงจะเป็นความดีความงามมาก บาทหลวงเดอชัวซี จึงได้ไปหาเพื่อนของตัวคือ คาดินาลเดอบูยองอ้อนวอนขอให้คาดินาลเดอบูยอง ได้จัดการขอให้ตัวได้ไปเป็นผู้ช่วยราชทูต ส่วนพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ก็ไม่ใคร่จะทรงยอม เพราะไม่เคยได้ยินได้เห็นตำแหน่งผู้ช่วยราชทูตเลย แต่ถึงพระเจ้าหลุยส์จะคัดค้านอย่างไร ก็ได้มีคนกราบทูลอ้อนวอน จนผลที่สุดก็เป็นอันตกลงทรงตั้งให้บาทหลวงเดอชัวซีเป็นผู้ช่วยราชทูต พระเจ้าหลุยส์ทรงกะให้บาทหลวงเดอชัวซีไปอยู่ในเมืองไทยในตำแหน่ง เอนวอยสามัญ และให้อยู่กับพระเจ้ากรุงสยาม จนกว่าพระเจ้ากรุงสยามจะได้เข้าริต

ถ้าจะพูดที่จริงแล้ว บาทหลวงเดอชัวซีผู้นี้ไม่สมเป็นมิชชันนารีหรือเป็นราชทูตเลย เพราะความประพฤติของตัวเมื่อยังหนุ่ม ๆ อยู่เลวทรามมาก ที่ราชสำนักของอานเมืองออสเตรีย ผู้ที่ปลอมตัวเป็นผู้หญิงสำหรับเป็นเครื่องเพลิดเพลินของท่านดุกดังยูนั้น ก็คือบาทหลวงเดอชัวซีคนนี้เอง และภายหลังตัวของตัวนึกสนุกขึ้นมา ก็ได้ปลอมตัวเป็นผู้หญิง ใส่ต่างหู ใส่แหวนและประดับเครื่องเพชร และทำท่าทางกิริยาเป็นผู้หญิง บางทีก็ปลอมตัวเป็นมาดามเดอซังซี บางทีก็ปลอมตัวเป็นเคาน์เตศเดบาร์ และเมื่อได้ปลอมตัวเป็นผู้หญิงเช่นนี้แล้ว ก็ไปเที่ยวเต้นรำในที่ต่าง ๆ และไปเป็นตัวละครในโรงละครทั่วไป บาทหลวงเดอชัวซีได้ทำพยศอยู่เช่นนี้จนปี ค.ศ. ๑๖๘๓ เพราะได้ล้ม

ป่วยมีอาการมาก ครั้นหายป่วยแล้วบาทหลวงเดอชัวซีจึงได้ละการผ่ายโลกและเข้าวัดต่อไป ตกลงผู้หญิงเข้าชู้กลายเป็นคนรู้จักบุญและบาป การที่พระเจ้าหลุยส์จะแต่งทูตไปกรุงสยามนั้น ได้ทำให้บาทหลวงเดอชัวซีทะเยอทะยานอยากไป เพื่อเป็นหนทางทำการแก้ตัวที่ตัวได้ประพฤติชั่วมาแต่ก่อน ๆ และบาทหลวงเดอชัวซีก็ตั้งใจที่จะไปจนสุดโลก เพื่อจะจัดการโอนเอาประเทศใหญ่ให้ถือศาสนาคริสเตียนต่อไป บางทีการที่บาทหลวงเดอชัวซีคิดจะไปเช่นนี้ ก็เพื่อจะหนีเจ้าหนี้อันมีอยู่มากมายก็จะเป็นได้ แต่อย่างไรก็ตาม บาทหลวงเดอชัวซีได้ไปยังเมืองไทย โดยบิดามารดาญาติพี่น้องไม่มีใครเห็นชอบด้วยสักคนเดียว และบาทหลวงเดอชัวซีเล่าว่า "บิดามารดาญาติพี่น้องพากันโกรธมาก และที่โกรธเช่นนี้สำหรับเป็นเหตุที่จะไม่ต้องให้เงินข้าพเจ้ากระมัง"

บาทหลวงเดอชัวซีได้เตรียมตัวที่จะไปคราวนี้อย่างตั้งใจจริง ๆ จึงได้แต่งเป็นจดหมายเหตุขึ้นสองฉบับ จดหัวข้อต่าง ๆ เป็นข้อ ๆ ว่าตัวจะไปทำอะไรให้เป็นประโยชน์ได้บ้าง หัวข้อที่เป็นข้อใหญ่นั้นก็คือเรื่องศาสนาเรื่องการค้าขาย และเรื่องของแปลก ๆ บาทหลวงเดอชัวซีเชื่อใจเป็นแน่ว่า ทำอย่างไรสมเด็จพระนารายณ์ก็คงจะไม่กล้าถือศาสนามหะหมัด และในจดหมายเหตุที่แต่งขึ้นนั้น ก็ได้พูดเรื่องการค้าขายในประเทศอินโดจีน ดูจตัวเข้าใจการค้าขายเสียอย่างดี ในข้อเรื่องของแปลก ๆ นั้น บาทหลวงเดอชัวซีก็พูดโดยยืดยาว และอวดอ้างว่าไม่ช้าตัวคงจะรู้จักเมืองไทยได้ดีเท่ากับที่ตัวรู้จักเมืองฝรั่งเศส บาทหลวงเดอชัวซียังคิดที่จะพาช่างเขียน ผู้ชำนาญดาราศาสตร์ หมอ ช่าง

แปรธาตุ ผสมธาตุไปกรุงศรีอยุธยาด้วย และคิดจะหาตำรายา ยาต่าง ๆ น้ำมันใส่แผลและยาอย่างอื่น ๆ ไปด้วย ทั้งคิดจะให้ช่างเขียนเขียนพระรูปพระเจ้ากรุงสยาม เขียนรูปเจ้านายข้าราชการในราชสำนักสยาม เขียนรูปภาพงาม ๆ ในเมืองไทย เขียนรูปบ้านเรือนทิ่งดงาม เขียนรูปวัดวาอาราม และเขียนรูปเสื้อผ้าการแต่งกายของคนไทยทั้งหญิงและชาย นอกจากการเหล่านี้บาทหลวงเดอชัวซี ยังจะคิดหารวบรวมของต่าง ๆ เช่นอาวุธต่าง ๆ เงินตราต่าง ๆ เหรียญต่าง ๆ รูปป้อมต่าง ๆ สมุดหนังสือต่าง ๆ พงศาวดารวิธีปกครองบ้านเมืองและของอื่น ๆ อีกหลายอย่างเป็นสิ่งที่บาทหลวงเดอชัวซีตั้งใจจะไปรวบรวมไว้ เพื่อพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจะได้ตั้งพิพิธภัณฑ์ขึ้นที่พระราชวังเวอซาย การที่บาทหลวงเดอชัวซีตั้งโปรแกรมในใจไว้เช่นนี้ ก็ดูน่าเพลิดเพลินดี คล้ายกับฝัน แต่ไม่ช้าเมื่อได้ไปถึงเมืองไทยแล้ว ความฝันนั้นก็ต้องละลายหายสูญไป และมองซิเออร์เดอเซงแล ซึ่งไม่ได้ฝันเหมือนบาทหลวงเดอชัวซี ก็ได้ห้ามปรามไว้ตั้งแต่แรกจะออกจากประเทศฝรั่งเศส ด้วยเกรงว่าความฝันอันไม่เป็นแก่นสารเช่นนี้ จะกระทำให้เกิดลำบากขึ้นในภายหลัง

ฝ่ายเซอวาเลียเดอโชมองนั้น คิดจะให้การที่ตัวได้เป็นเอกอัครราชทูตเอกเกริกใหญ่โต และเป็นเกียรติยศมากขึ้น จึงได้จัดคนสำหรับไปในงบราชทูต ๑๒ คน เลือกแต่เฉพาะคนหนุ่ม ๆ ที่มีชาติตระกูล และซึ่งเป็นคนที่อาจจะทำราชการได้ดี เมื่อตัวได้เดินทางถึง ๑๒,๐๐๐ ไมล์ และได้ไปเห็นราชการมาถึง ๒ ปีแล้ว ในคนหนุ่ม ๆ

จำพวกนี้มีอยู่คนหนึ่ง ชื่อเชอวาเลียเดอฟอร์แบงเป็นนายเรือโท คิดการไว้ว่าถ้าตัวได้ไปราชการกับเชอวาเลียเดอโชมองแล้ว ก็คงจะได้สมปรารถนา ๓ ประการ คือ ๑. จะพอพระทัยพระเจ้าแผ่นดิน ๒. จะได้เลื่อนยศและตำแหน่งขึ้น และ ๓. จะได้เห็นของแปลก ๆ ต่าง ๆ สมความคาดหมาย*

ข้าราชการไทยกับบาทหลวงมิชชันนารี ซึ่งได้พาข้าราชการไทยมายังประเทศฝรั่งเศสนั้น ก็ได้ไปพร้อมกับเชอวาเลียเดอโชมอง นอกจากนี้ยังมีมิชชันนารี ๔ คนกับบาทหลวงเยซวิต๖คน ไปในงบราชทูตฝรั่งเศสด้วย มิชชันนารีกับบาทหลวงทั้ง ๑๐ คนนี้ เป็นคนที่มีวุฒิสมควรจะไปจัดการให้ศาสนาคริสเตียนแพร่หลายออกไปได้ บาทหลวงเยซวิต ๖ คนนั้น ได้รับ ๆ สั่งจากพระเจ้าหลุยส์โดยเฉพาะให้ไปยังประเทศอินเดียและประเทศจีน เพื่อไปตรวจตราวิชาต่าง ๆ ในประเทศนั้น ๆ ทั้งให้ตรวจภูมิศาสตร์อย่างละเอียด เพื่อเรือแผนาวาจะได้เดินไปมาได้อย่างสะดวกพ้นจากอันตรายต่าง ๆ โรงเรียนใหญ่สำหรับสอนวิชาต่าง ๆ ได้จดหัวข้อสำหรับให้บาทหลวงเยซวิตไปตรวจสอบคือ ภูมิประเทศและพื้นที่ของบ้านเมืองอย่างหนึ่ง เดือนดาวและสิ่งที่เกี่ยวด้วยดาราศาสตร์อย่างหนึ่ง วิชาที่เกี่ยวด้วยร่างกายของมนุษย์และ

---

* เชอวาเลียเดอฟอร์แบงผู้นี้เป็นคนว่องไวใจเร็ว คิดการตั้ง ๑๐๐ อย่าง และเป็นคนชาวเมืองโปรวังซ์ คงจะเป็นคนที่มีชื่อเสียงตั้งเนื้อตั้งตัวได้ ถ้าไม่ได้ก็คงจะไม่ใช่เพราะความผิดของเขา ในระหว่างเดินทางนั้นเขาเป็นนายเรือโท และทำธุระในกิจการต่าง ๆ ของเรือ เป็นผู้ที่ชำนาญการทะเลมาก ถ้าจะพูดสั้น ๆ แล้วเขาเป็นคนดีคนหนึ่ง และคงจะไม่เป็นนายเรือโทอยู่เช่นนั้นนานเท่าไรนัก (คัดจากจดหมายเหตุของชัวซี)

สัตว์อย่างหนึ่ง และวิชาที่เกี่ยวด้วยต้นไม้อีกอย่างหนึ่ง และได้หาแผนที่อย่างดีที่มีอยู่ในหอสมุดทั้งเครื่องมือสำหรับจะใช้ทุกอย่าง เช่น นาฬิกาแบ่งส่วนวินาที เครื่องวัดที่สูงและวัดทางไกล กระจกส่องกล้องส่อง กล้องดูของละเอียดให้ใหญ่ขึ้น ปรอทดูร้อนดูหนาว ปรอทตรวจอากาศ เข็มทิศและเครื่องมืออย่างอื่นอีกหลายอย่าง

การที่ราชทูตฝรั่งเศสจะไปกรุงสยามในคราวนี้ เจ้าพนักงานได้เตรียมการทุก ๆ อย่างโดยถี่ถ้วน และมาควิสเดอเซงแล ได้มีคำสั่งไปถึงมองซิเออร์ เดคลูโซหัวหน้าเมืองเบรสต์ ให้ระวังในการยาเรืออย่าให้รั่วได้ และให้เลือกคนที่ดีและแข็งแรงสำหรับลงเรือราชทูต นอกจากนี้มาควิสเดอเซงแลยังสั่งกำชับการอีกหลายอย่าง เช่น ให้เอาคนนำร่องจากเมืองดีเย็ปซึ่งได้เคยไปเมืองไทยแล้ว ลงเรือไปด้วย ๒ คน จัดให้มองซิเออร์ ลามาร์ ผู้ชำนาญการเอนยินเนียลงเรือไปด้วย เพื่อไปสอนและชี้แจงให้เจ้าพนักงานหนุ่มเข้าใจสายน้ำทะเล ทั้งให้ไปทำแผนที่บ้านเมืองต่าง ๆ ด้วย และมาควิสเดอเซงแลได้ระวังกำชับถึงหน้าที่ของเจ้าพนักงานทุก ๆ คน แต่ยกให้เชอวาเลียเดอโชมองเป็นนายใหญ่ สำหรับสั่งการงานทุกอย่างได้โดยเด็ดขาด

ในจดหมายบันทึกซึ่งมองซิเออร์เดอเซงแลได้สั่งให้ทำขึ้นนั้น ได้กำหนดการทุก ๆ อย่าง ที่เกี่ยวด้วยเรือที่จะไปในราชการทูตคราวนี้ คือ เรือ ลัวโซเป็นเรือน้ำหนัก ๖๐๐ ตัน มีปืนใหญ่ ๓๖ กระบอก ลูกเรือนายเรือรวม ๑๓๒ คน เป็นเรือสำหรับข้าราชการฝ่ายสยาม และสำหรับเอกอัครราชทูตฝรั่งเศสกับคนที่จะไปในงบราชทูต และ

พวกมิชชันนาริกับคนที่จะไปรับราชการของพระเจ้ากรุงสยาม ๖ คน พร้อมทั้งบ่าวและคนใช้รวมหมดด้วยกัน ๗๗ คน แต่จะต้องสังเกตข้อประหลาดอยู่ข้อหนึ่ง คือในจดหมายบันทึกฉบับนี้หาได้กล่าวถึงบาทหลวงเดอชัวซีไม่ ในบัญชีคนที่จะไปในเรือนั้น ก็ไม่มีชื่อบาทหลวงเดอชัวซี จริงอยู่ในจดหมายบันทึกนั้นมีกล่าวว่า ข้าราชการไทย ๓ คน ซึ่งความจริงมีแต่เพียง ๒ คนเท่านั้น ข้อที่น่าเสียใจในเรื่องนี้ก็คือที่ตัวบาทหลวงเดอชัวซีเองหาได้รู้สึกไม่ว่าชื่อของตัวขาดไป ถ้าได้รู้สึกแล้วก็คงจะแต่งความเยาะเย้ยในจดหมายเหตุที่ตัวได้แต่งขึ้น เพราะตัวของตัวหมายแต่จะเป็นเพียงนักพรตเท่านั้น แต่เจ้าพนักงานได้เลื่อนยศให้ตัวได้เป็นถึงตำแหน่งราชทูตเช่นนี้

ในคำสั่งฉบับหนึ่ง ซึ่งมาควิสเดอเซงแล ได้สั่งไปยังเชอวาเลียเดอโชมอง เป็นคำสั่งเขียนที่พระราชวังเวอซาย ลงวันที่ ๒๑ เดือนมกราคมนั้น มีความว่าดังนี้

"ข้อสำคัญซึ่งกระทำให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส แต่งทูตไปยังกรุงสยามในคราวนี้ ก็โดยทรงหวังพระทัยตามข่าวที่พวกมิชชันนาริได้บอกมาว่า การที่ได้มีทูตไปยังประเทศสยามนั้นจะเป็นคุณเป็นประโยชน์ต่อศาสนามาก ทั้งพวกมิชชันนาริก็เชื่อใจด้วยว่า เมื่อพระเจ้ากรุงสยามได้ทรงเห็นว่าพระเจ้าฝรั่งเศสทรงนับถือพระองค์เช่นนี้ ก็คงจะทรงเข้ารีต เพราะพระองค์ก็โปรดในศาสนาคริสเตียนอยู่บ้างแล้ว และตามความที่พวกมิชชันนาริบอกมาดังนี้ ก็ดูจะมีเหตุผลพอจะเชื่อว่า

จะเป็นความจริงได้ พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจึงทรงวางพระทัยว่า พระราชดำริในเรื่องนี้ คงจะได้จัดการให้ได้สำเร็จสมพระราชประสงค์ เพราะทรงทรายอยู่ว่าเซอวาเลียเดอโชมองเป็นคนที่อยู่ในศีลในธรรม ในการที่โปรดให้ราชทูตไปในคราวนี้ก็โดยมีพระราชประสงค์อีกอย่างหนึ่ง ที่จะให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์ได้ทำการค้าขายอย่างเจริญในฝ่ายประเทศอินเดีย และเพื่อจะให้สืบสวนอย่างละเอียดว่าในเมืองไทยจะทำการค้าขายอย่างใดได้บ้าง เพราะฉะนั้นเซอวาเลียเดอโชมองควรจะทรายไว้ว่า พระเจ้าแผ่นดินสยาม ได้ทรงตกลงยอมจะทำการค้าขายร่วมกับบริษัทฝรั่งเศสในอินเดีย กล่าวคือเรือกำปั่นของไทยควรจะไปทำการค้าขายกับประเทศจีนและญี่ปุ่นทุก ๆ ปี และในขากลับนั้น พระเจ้ากรุงสยาม ซึ่งเป็นผู้ทำการค้าขายในเมืองไทยแต่ฝ่ายเดียว จะได้พระราชทานสินค้าเหล่านั้นให้แก่บริษัทฝรั่งเศส โดยจะแลกเปลี่ยนกัน หรือจะให้เงินสดก็ได้ เมื่อการเป็นดังนี้จริง และพระเจ้ากรุงสยามจะยอมขายสินค้าเหล่านั้นโดยราคาถูก ๆ แล้วก็จะเป็นประโยชน์ และฝรั่งเศสก็จะได้เปรียบเป็นอันมาก พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจึงมีพระราชประสงค์จะให้เซอวาเลียเดอโชมองจัดการให้ผู้แทนของบริษัทฝรั่งเศสได้ทรายข้อความละเอียดในข้อนี้ เพื่อเป็นทางสำหรับจะได้ดำริจัดการต่อไป เมื่อได้ทรงทรายข้อความอย่างละเอียดแล้ว จะได้ทรงปรึกษาหารือกับเสนาบดี ถึงวิธีที่จะได้ทำการค้าขายในเมืองไทย

ต่อไป อนึ่ง เป็นที่เชื่อได้ว่า พระเจ้ากรุงสยามคงจะแต่งราชทูตให้มาพร้อมกับเรือที่พาเชอวาเลียเดอโชมองกลับมา เพราะฉะนั้น พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจึงมีพระราชประสงค์ให้เชอวาเลียเดอโชมองได้พาราชทูตไทยมายังประเทศฝรั่งเศส และในระหว่างที่เดินทางอยู่นั้น ใช้เชอวาเลียเดอโชมองได้เป็นธุระอุตหนุนเอื้อเฟื้อแก่ราชทูตสยามทุกประการ"

เชอวาเลียเดอโชมองไปเป็นทูตคราวนี้ ได้เชิญพระราชสาส์นพระเจ้าหลุยส์ที่๑๔ ไปถวายพระเจ้ากรุงสยามฉบับหนึ่ง กับนำจดหมายมองซิเออร์เดอเชงแล ถึงอัครมหาเสนาบดีไทยอีกฉบับหนึ่ง ในจดหมายมองซิเออร์เชงแลนั้นมีความว่า มองซิเออร์เชงแลเสียใจมากในการที่ราชทูตสยามคราวแรกได้ไปถูกอับปาง และแสดงความนับถือและรักใคร่ต่อพระเจ้ากรุงสยามและตัวอัครมหาเสนาบดีด้วย

แล้วพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้มอบของให้ข้าราชการไทย นำไปถวายพระเจ้ากรุงสยามด้วย ของที่ส่งไปถวายนั้นมีกระจกเงา โคมกิ่ง เชิงเทียนกิ่งทำด้วยเงิน เครื่องแก้ว ผ้าไหมทองอย่างดี ๑๒ ผืน ผ้าสีแดงสีน้ำเงินและสีอื่น ๆ อย่างละ ๑๐๐ หลา นาฬิกามีลูกตุ้ม ๒ เรือน นาฬิกาใหญ่ ๓ เรือน ปืนพก ๘ คู่ ปืนยาว ๑๒ กระบอก และยังมีโต๊ะตู้เครื่องประดับเรือน พรม ตาย พระรูปพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงม้า ๑ รูป พระรูปลงยาประดับเพชร ๒ รูป และกระเป๋าใส่เหรียญและเหรียญทองต่าง ๆ ๑ กระเป๋า ฝ่ายข้าราชการไทยก็เที่ยวซื้อของแปลก ๆ ไปด้วยเป็นอันมาก และมองซิเออร์ดังโยรายงานว่า ข้า-

ราชการไทยได้ซื้อกระจกเงางาม ๆ ทั้งชุด สำหรับไปประดับท้องพระโรงซึ่งพระเจ้ากรุงสยามได้สร้างขึ้นใหม่

เอกอัครราชทูตฝรั่งเศสกับข้าราชการไทย พร้อมด้วยผู้คนบริวารได้ลงเรือที่เมืองเบรสต์ เมื่อวันที่ ๓ เดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ (พ.ศ. ๒๒๒๘) เรือที่ไปในคราวนี้ คือเรือ ลัวโซลำหนึ่ง กับเรือรบชื่อลามาลินอีกลำหนึ่ง มองซิเออร์โวดริกูร์ กับ มองซิเออร์ยัวเยอเป็นผู้บังคับเรือ ๒ ลำนี้ เรือได้เดินทางอย่างสะดวก หาได้มีเหตุการณ์อย่างใดไม่ และได้ไปทอดสมอที่เคปออฟกุดโฮป เจ้าเมืองเคปออฟกุดโฮปเป็นชาวฮอลันดา ชื่อวันแดซตัล ได้ต้อนรับอย่างดี และได้ส่งของรับประทานมาให้ในเรือ พวกบาทหลวงเยซวิตได้ขึ้นจากเรือไปอยู่บนบก เพื่อไปตรวจภูมิพื้นประเทศ และผู้อำนวยการใหญ่ของบริษัทฮอลันดาในอินเดีย ชื่อวันเรเดน ถือว่าบาทหลวงเยซวิตเหล่านั้นเป็นผู้ชำนาญการเลข หาได้ถือว่าเป็นนักพรตไม่ จึงได้จัดให้บาทหลวงเยซวิต ไปพักอยู่ในสวนอันงดงามของบริษัท ในเรื่องนี้บาทหลวงตาชาได้เขียนเล่าว่าดังนี้

"พวกเราได้มีความประหลาดใจทุกคน ที่ได้พบการต้อนรับอย่างดี ที่แหลมเคปออฟกุดโฮปเช่นนี้"

ท่านเอกอัครราชทูตฝรั่งเศส กับท่านเจ้าเมืองฮอลันดา ต่างคนได้ส่งของให้ซึ่งกันและกัน และได้ตกลงจะได้ยิงสลุตรับกันตามจำนวนที่ได้นัดหมายไว้ คือแม่ทัพเรือจะได้ยิง ๗ นัด ป้อม ๗ นัด และเรือที่จอดอยู่ในที่นั้น จะได้ยิงลำละ ๕ นัดทุกลำ ข้อตกลงอันนี้

ทั้งสองฝ่ายได้ระวังอย่างกวดขันมิให้พลาดได้ และปืนใหญ่ทั้งสองฝ่ายก็ได้ยิงสลุตโต้ตอบกันนัดต่อนัด

ฝ่ายบาทหลวงเดอชัวซีก็ได้แต่งจดหมายเหตุ เขียนเรื่องต่าง ๆ ที่มีขึ้นเป็นรายวันทุกวัน นับว่าเป็นผู้สำหรับจดระยะทางและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น เพราะเป็นคนที่สนุก ใจคอดีอยู่เสมอ และการที่ต้องอยู่บนไม้กระดาน ๕–๖ แผ่นกลางมหาสมุทร ถึงหัวจะเขาสักเท่าไร หรือจะเมาคลื่นสักเท่าไร ก็อดที่จะพูดคำกับไพเราะน่าฟังไม่ได้ ถึงหัวใจของบาทหลวงคนนี้จะอ่อนสักปานใด แต่ปากกาของท่านบาทหลวงมิได้ละเว้นเลย คงเขียนอยู่เสมอ จดหมายเหตุที่บาทหลวงเดอชัวซีแต่งนั้น คงมีข้อความเผ็ดร้อนอยู่เป็นนิจ เล่าถึงการที่เป็นไปในเรือ เช่นเรื่องการฝึกซ้อมทหาร เรื่องตกเบ็ดหาปลา เรื่องเทศนาสั่งสอนศาสนา เรื่องการดีดสีตีเป่า และการเต้นรำเป็นต้น ยกตัวอย่างข้อความที่มีในจดหมายเหตุนั้นมีว่า บาทหลวงตาชาเทศนาสั่งสอนพวกกะลาสีเรือ ห้ามไม่ให้พวกกะลาสีใช้คำด่า พวกไหนที่แตกสามัคคีหรือไม่ชอบกัน ก็ยังคับให้มาจูบกอดกัน ส่วนบาทหลวงเดอชัวซีนั้นเรียนภาษาโปรตุเกส และพูดภาษาไทยเหมือนคนเป็นอ่าง เอากล้องส่องพระจันทร์พร้อมกับบาทหลวงฟอนเตอเน เล่นหมากรุกชนะเชอวาเลียเดอฟอร์แบงดังนี้เป็นต้น

เรือ ลัวโซ กับเรือ ลามาลิน ได้ไปทอดสมอที่ปลายแหลมทิศตะวันตกของเกาะยาวาในทะเลในหน้าเมืองบันตำ ในเวลานั้นเมืองบันตำ ซึ่งเป็นเมืองอันมีความไข้เจ็บมาก เป็นเมืองขึ้นกับพวกฮอลันดา

และเป็นทำเลสำคัญสำหรับทำการค้าขายในแถบเหล่านั้น ท่านราชทูตฝรั่งเศสได้จัดให้มองซิเออร์ ยัวเยอและเชอวาเลียเดอฟอร์แบง ขึ้นไปคำนับท่านเจ้าเมืองในนามของราชทูต และให้ไปขออนุญาตขึ้นไปเอาน้ำมาไว้ในเรือ กับขออนุญาตขึ้นไปซื้อเสบียงอาหารสำหรับเลี้ยงคนป่วยและลูกเรือ เจ้าเมืองจึงได้ตอบว่าจะออกมารับชาวฝรั่งเศสทั้งสองนั้นไม่ได้ ส่วนที่สองของท่านเจ้าเมืองก็ได้ออกมารับเชอวาเลียเดอฟอร์แบง แต่ก็หาได้อนุญาตให้อย่างใดไม่ เพราะในเวลานั้นพวกฮอลันดาเชื่อหรือแกล้งทำเชื่อว่า เรือสองลำที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ส่งออกมานั้นจะมาช่วยพวกชาวเกาะให้คิดการขบถต่อเจ้าแผ่นดินเมืองบันตำ พวกฮอลันดาจึงแกล้งอ้างว่า เจ้าแผ่นดินเมืองบันตำห้ามมิให้ชาวต่างประเทศได้เข้ามาในเมืองเป็นอันขาด ท่านเจ้าเมืองจึงเชื้อเชิญให้พวกฝรั่งเศสไปหาเจ้าเมืองยาตาเวียเถิด มองซิเออร์ฟอร์แบงได้ไปหาเจ้าเมืองยาตาเวีย และได้กลับมาโดยสำเร็จความปรารถนาทุกประการ ด้วยเจ้าเมืองยาตาเวียได้ต้อนรับมองซิเออร์ฟอร์แบงอย่างเป็นคนกันเอง ได้พูดภาษาฝรั่งเศสด้วยตลอดเวลาที่พบกัน และได้อนุญาตตามคำขอมองซิเออร์ฟอร์แบงทุกอย่าง พวกที่ป่วยเจ็บอยู่ในเรือจึงได้พากันขึ้นบก เสบียงอาหารก็ได้ซื้อหามาบรรทุกเรือทั้งสองลำ เจ้าเมืองก็ได้ส่งโค แกะ และผลไม้อย่างดีมาให้เชอวาเลียเดอโซมองด้วย

พวกฝรั่งเศสได้พักอยู่ที่เมืองยาตาเวีย เพื่อพักผ่อนร่างกาย ๘ วัน ในระหว่างนั้น ยาทหลวงเดอชัวซีได้วิ่งไปที่ร้านขายสมุด ซึ่งมีอยู่ในเมืองนั้นแต่เฉพาะร้านเดียว คนขายหนังสือได้เอาสมุดซื้อ

แมคูร์กาลัง มาขายให้แก่ยาทหลวงเดอชัวซี แต่ท่านยาทหลวงหาซื้อไม่ เพราะสมุดเล่มนี้มีขายกันทั่วโลก ส่วนเชอวาเลียเดอฟอร์แบงนั้นก็มิได้ทิ้งการในหน้าที่ของตัว แต่ก็มิได้วายจัดการในเรื่องส่วนตัวด้วย และในระหว่างที่มีโอกาสพักอยู่นั้น ได้เอากัลยังหาซึ่งเพื่อนผู้หญิงที่กรุงปารีสที่ฝากมาให้ขายนั้น ไปขายแก่พ่อค้าจีน ๒ หีบ จีนผู้นั้นได้ว่าซื้อตามน้ำหนักซึ่งหนักอยู่ประมาณ ๖๐๐๐ ปอนด์ (ฝรั่งเศส) กัลยังหานี้ขายได้ที่ฝรั่งเศสอย่างมากก็เพียงแต่ ๕๐๐ แฟรงเท่านั้น แต่มองซิเออร์ฟอร์แบงมาขายที่จีนได้ราคาอันเป็นที่พอใจมาก

เมื่อวันที่ ๒๓ เดือนกันยายน ราชทูตฝรั่งเศสได้มาถึงสันดอนแม่น้ำเจ้าพระยา ได้เดินทางรวมทั้งสิ้น ๖ เดือนกับ ๒ วัน

—๕—

ประเทศสยามซึ่งมีภูเขาอย่างสูง ๆ ล้อมรอบนั้น ในเวลานั้นมีเขตแดนต่อกับลาว เขมร มอญ และอังวะ ในระหว่างเขาเหล่านั้นก็มีแม่น้ำเจ้าพระยา บางแห่งกว้างตั้งแต่ ๘๐ ถึง ๑๐๐ ไมล์ และลำคลองและลำรางตกมาเป็นอันมาก ซึ่งทำให้ลำแม่น้ำเจ้าพระยาใหญ่ขึ้น แม่น้ำเจ้าพระยานี้ไหลตกในอ่าวสยาม มีปากน้ำ ๓ ปาก แต่ปากน้ำที่เรือเดินได้สะดวกนั้นก็ปากน้ำทางทิศตะวันออก ทางใต้นั้นแม่น้ำนี้ใหญ่โตและสง่างดงามมาก ลึกหลายวา และในปีหนึ่งน้ำคงท่วมตามทุ่งนาราว ๓—๔ เดือน ถ้าจะเทียบแล้วแม่น้ำเจ้าพระยานี้เหมือนกับเป็นแม่น้ำไนล์ของเมืองอียิปต์ ในเวลาที่น้ำท่วมนั้นก็เท่ากับ

เอาปุ๋ยมาใส่ตามไร่นาอันมีมากมายอย่างที่สุด และในเมืองไทยนั้น นอกจากนาซึ่งเป็นการเพาะปลูกอันเจริญนั้น ก็ยังมีไร่พริกไทย เครื่องเทศ ใยซาและฝ้าย ในประเทศสยามนี้ยังมีบ่อแร่ทองแดง ดีบุก เหล็ก และตะกั่ว บ่อทองคำเป็นสายๆ แม่เหล็ก พลอยต่างๆ ไม้ต่างๆ สำหรับใช้ในการก่อสร้างได้หลายอย่างหลายชนิด และยังมีไม้ไผ่ ไม้สัก* ไม้แดง กล้วยและของต่างๆ ซึ่งเป็นสิ่งสำหรับทำให้คนบริบูรณ์ และถึงจะมีพลเมืองมากกว่าที่มีอยู่ในเวลานี้สัก ๑๐ เท่า ของต่างๆ ที่มีในเมืองไทยก็ยังพอสำหรับทำให้คนบริบูรณ์ได้ทั่วหน้า

แต่พลเมืองชาวสยามต้องอยู่ในความกดขี่ของเจ้าแผ่นดิน อันมีอำนาจสิทธิขาดซึ่งเป็นนายและเจ้าของชีวิตและทรัพย์สมบัติของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั่วไป การที่ไทยต้องเสียส่วยสาอากรก็เพื่อเป็นประโยชน์ของพระเจ้าแผ่นดิน การใช้จ่ายในทางราชการจะมากน้อยสักเท่าไร ก็แล้วแต่พระทัยของพระเจ้าแผ่นดินทั้งสิ้น ในปีหนึ่งคนไทย

* บ่าไม้สักในเวลานี้ยังมีอยู่ข้างเหนือประเทศสยามเป็นอันมาก ไม้อันมีราคาชนิดนี้ มีคนต้องการมากสำหรับต่อเรือ ไม้สักซึ่งยาวต้นหนึ่งตั้งแต่ ๑๐-๑๒-๑๕ และบางทีถึง ๒๐ และ ๒๕ เมตรนั้น ได้ผูกมัดเป็นแพแล้วล่องลงมาตามลำน้ำในฤดูฝนจนถึงบางกอก เมื่อถึงบางกอกแล้ว คนไทยก็ตัดเป็นเหลี่ยมและเลื่อยเป็นไม้กระดาน ซึ่งเลื่อยกันด้วยแรงคนทั้งนั้น แต่โดยมากตามโรงเลื่อยเหล่านี้มักจะเป็นจีนเป็นผู้ดูแล แต่เมื่อหลายปีมาแล้ว ได้มีห้างอังกฤษได้ออกไปทำบ่าไม้ในตอนเหนือ แล้วเอาไม้สักนั้นมาเลื่อยด้วยเครื่องจักร ซึ่งเขาได้ตั้งขึ้นที่บางกอก และเครื่องไม้ที่ใช้สดมนั้นก็เป็นเครื่องที่ได้ทำที่กรุงลอนดอน ให้ดูหนังสือริวิวมาริติมเอคอโลเนียว Revue maritime el colonial เดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๗๓ พ.ศ. ๒๔๑๕

ต้องถูกเกณฑ์ทำการของเจ้าแผ่นดิน ๖ เดือน ทำการของตัวเอง ๖ เดือน เป็นดังนี้ทุก ๆ ปี และการที่ทำงานหลวงนั้น ก็ต้องเสียค่าใช้จ่ายของตัวเอง ของหลวงหาออกให้ไม่ ส่วนการสินค้าที่ติดต่อกับต่างประเทศก็ตกอยู่ในอำนาจพระเจ้าแผ่นดินทำแต่ผู้เดียวเท่านั้น คนอื่นจะทำไม่ได้เป็นอันขาด การที่เจ้าแผ่นดินกดขี่บีบคั้นรายฎรเช่นนี้ กระทำให้การหัตถกรรมทั้งปวงเสียหายไปหมด และเป็นเครื่องกีดขวางในความเจริญของบ้านเมืองอันได้เป็นประเทศใหญ่มาช้านานแล้ว และซึ่งฝึกหัดเป็นทาสมาตั้งแต่ดั้งเดิม*

---

* ในสมุดของลาลูแบ ชื่อ ดูรัวโยมเดอสยาม Du Royaume de Siam มีข้อความกล่าวว่า ถ้าจะเชื่อตามพยานในสมัยหลัง เช่น มองเซนเยอร์ ปาเลอกัว สังฆราชเดอมาโล วิแกอาปอศโตลิกประจำในเมืองไทยแล้ว ภายใน ๒๐๐ ปี การทั้งหลายเหล่านี้ก็ยังหาได้เปลี่ยนแปลงอย่างใดไม่ ยังคงรูปเดิมอยู่นั่นเอง และตามที่เคาน์เดอบูวัวแต่งในหนังสือ โอตูร์ดูมอนด์ ยาวาสยามคานตอน (Voyage autour du monde Java, Siam Canton) นั้นก็มีความว่าดังนี้ ในเมืองไทยมีทั้งขุนนางและทาส แต่ไม่มีพ่อค้า มีชาวบ้านนอกซึ่งเก็บผักมาขายตามตลาดในหมู่บ้านและเมืองที่ใกล้ ๆ แต่ก็ไม่มีคนทำสวนทำนา ถ้าทองคำยังพอหาได้ตามหัวเมือง ถ้าการเก็บภาษีอากรได้เงินพอเพียงสำหรับคลังหลวง เพื่อเอามาประดับเกียรติยศภายนอกแล้ว จะมีเหตุอย่างใดที่จะทำให้คนไทยได้ทำการงานอย่างเหนื็ดเหนื่อยล่า เพราะถึงจะทำงานเหนื่อยสักปานใด เมื่อได้ผลแล้ว ผลอันนั้นก็ตกไปเป็นของพระเจ้าแผ่นดินทั้งสิ้น

ถ้าหากว่าจะมีการอย่างอื่นนอกจากการที่พวกขุนนางข้าราชการหลงในการมีเมียมาก และหลงในทาสสำหรับถือหีบหมาก ถ้าหากว่าจะมีการอย่างใด ๆ ซึ่งจะทำให้คนได้ทำงานอันมีประโยชน์ โดยมีมานะอยากหาประโยชน์ และไม่ใช่ทำงานเพราะกลัวหวายแล้ว พูดสั้น ๆ ถ้าเมืองนี้ได้ทำการต่าง ๆ อันมีอยู่ในพื้นเมืองโดยจริงจังแล้ว พวกพลเมืองที่ได้รับความเดือดร้อนอยู่ในเวลานี้ จะได้เป็นสุขขึ้นสักปานใด

ทำเลอันเป็นที่ตั้งของประเทศสยามนั้น ดูก็จะเป็นทำเลอันเป็นท่ามกลางสำหรับทำการค้าขายในเมืองต่าง ๆ ในประเทศอินโดจีน เพราะเมืองไทยอยู่ในท่ามกลางเมืองอินเดีย เมืองจีน เมืองญี่ปุ่นและเกาะฟิลิไปน์ และอยู่ตรงกับเกาะซูมาตรา เกาะยาวา เกาะบอนิโอ และเกาะต่าง ๆ ในแหลมมลายู ทั้งมีอ่าวถึงสองอ่าวอันเรือจะเดินได้อย่างสะดวก และอยู่ตรงกับปากช่องอันเป็นหนทางสำคัญ ซึ่งสินค้าทั่วโลกจะต้องผ่านทางนั้น ทั้งชายทะเลของประเทศสยามก็มียาวด้วย เพราะฉะนั้น ประเทศสยามจึงเป็นทำเลอันเหมาะ สำหรับการที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จะหาที่มั่นในฝ่ายทิศตะวันออก สำหรับจะต่อสู้ทางฝ่ายทะเลกับอังกฤษและฮอลันดา และจะทรงหาที่สำหรับให้บริษัทฝรั่งเศสในฝ่ายอินเดียตะวันออกได้ตั้งห้างสำหรับต่อสู้ในการค้าขายกับบริษัทอังกฤษและฮอลันดาด้วย

อนึ่งตามชายทะเลของประเทศสยามนั้น ก็มีท่าเรือที่เป็นทำเลเหมาะและมั่นคงหลายแห่ง คือเมืองตะนาวศรี เมืองมะริด เมืองภูเก็ต อยู่ทางอ่าวทะเลเบงกอล ตรงกับที่ตั้งค้าขายของฝรั่งเศสที่ฝั่งคอรอมันเดล เมืองสงขลา เมืองนครศรีธรรมราช เมืองเพชรบุรีอยู่ทางอ่าวสยาม และบางกอกซึ่งเท่ากับเป็นลูกกุญแจของประเทศสยามฝ่ายใต้ ก็เป็นทำเลอันสินค้าทั้งหลายทั้งปวงต้องมารวมอยู่ทั้งสิ้น เพราะเหตุว่าบางกอกตั้งอยู่ใกล้กับปากน้ำเข้าพระยา เป็นเมืองซึ่งอาจแข่งกับยาตาเวียได้ และในเวลานั้นเกาะมาลากาก็หมดราคาแล้ว ทั้งสิงคโปร์ซึ่งในทุกวันนี้เป็นที่ประชุมของเรือทั้งปวงในทวีปทั้งสอง ในเวลานั้นก็เป็นแต่เกาะเล็ก ๆ ไม่มีมนุษย์อยู่ หรือเป็นที่ชุมนุมของเรือเท่านั้น

ข้างฝ่ายทางบกนั้นเล่า อาณาเขตของประเทศสยามก็มีชายแดนอันอุดมไปด้วยสรรพสิ่งต่าง ๆ ข้างฝ่ายตะวันตกก็มีเมืองกาญจนบุรี ข้างเหนือนั้นก็มีเมืองพิษณุโลก ข้างตะวันออกก็มีเมืองนครราชสีมาและเมืองจันทบุรี เมืองเหล่านี้ล้วนแต่ส่งสินค้าไปแลกเปลี่ยนกับเมืองมอญ เมืองจีน เมืองลาว เมืองเขมร และเกาะต่างๆ ตามแหลมมลายู สินค้าที่ส่งไปแลกเปลี่ยนนั้น มีงาช้าง ข้าวสาร ข้าวเปลือก พริกไทย นอแรด หนังสัตว์ต่าง ๆ รง ยาง ยาสูบ หนังต่าง ๆ ฝ้าย พิมเสน ครั่ง ไหม ดีบุก ตะกั่ว ไม้มีราคาต่างๆ ไข่มุก เพชร และของอื่น ๆ อีกหลายอย่าง เวลานั้นเข้าแผ่นดินเขมร ยะโฮร์ ปัตนี ไทรบุรี และยำบี ก็ล้วนแต่เป็นเมืองขึ้นของกรุงสยามทั้งนั้น และทุก ๆ ปีก็ต้องส่งต้นไม้ทองเงินและเครื่องราชบรรณาการมาถวายพระเจ้ากรุงสยามทุกคน

ด้วยเหตุทั้งปวงเหล่านี้ จึงเป็นข้อสำคัญที่ฝรั่งเศสจะต้องไปตั้งอยู่ในประเทศสยาม และจะต้องจัดการแข่งขันหน้าพวกฮอลันดาและอังกฤษ ซึ่งมีความริษยาพวกฝรั่งเศสมาก การที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้แต่งทูตไปเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์นั้น ก็ต้องเชื่อใจได้แน่ว่าไทยคงจะจัดการต้อนรับเป็นอย่างดี เพราะการที่แต่งทูตไปคราวนี้ ก็โดยพระราชประสงค์ของสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งได้รับคำแนะนำของคนโปรดผู้ที่มีความรักใคร่นับถือพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มากนั้นเอง

แต่เป็นการเคราะห์ร้าย ที่ประเทศทั้งสองจะได้เป็นพระราชไมตรีกันนั้นก็ด้วยความประสงค์อันหลักลอย หรืออีกนัยหนึ่งต่างฝ่าย

เข้าใจผิดกัน เพราะพระราชดำริของพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองต้องตกอยู่ในอำนาจของล่าม จึงเป็นเหตุให้เกิดเข้าใจผิดกันขึ้น ด้วยข้างหนึ่งพูดแต่เฉพาะเรื่องค้าขาย อีกฝ่ายหนึ่งก็ตอบทางศาสนา เป็นการตรงข้ามอยู่ เพราะฉะนั้นเมื่อทั้งสองฝ่ายต่างเข้าใจไปคนละอย่างเช่นนี้ จึงเป็นการน่ากลัวว่าผู้ที่จะเจรจาในเรื่องนี้ คงจะทำความตกลงกันไม่ได้ เมื่อเอกอัครราชทูตฝรั่งเศสได้ไปถึงกรุงสยาม ฝ่ายไทยก็ได้จัดรับรองอย่างใหญ่โตงดงามมาก พอราชทูตได้แล่นเรือเข้าไปถึงแม่น้ำเจ้าพระยา คอนซตันตินฟอลคอนก็ได้เป็นธุระจัดเรือลงไปส่งเสบียงอาหารต่าง ๆ และได้เป็นธุระตลอดถึงลูกเรือนายเรือ จนที่สุดกะลาสีคนหนึ่งคงได้รับประทานไก่หรือเป็ดคนละตัวทุกคน ในระยะทางระหว่างบางกอกและกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นเมืองหลวงของประเทศสยามนั้น เจ้าพนักงานได้จัดการรับรองเพิ่มพูนเกียรติยศของท่านราชทูตมากขึ้นทุกที และพระเจ้ากรุงสยามกับมองซิเออร์คอนซตันตินฟอลคอน ก็คอยรับราชทูตอยู่ที่กรุงศรีอยุธยานั้นเอง

เซอวาเลียเดอโชมองได้รับเกียรติยศในคราวนี้ เท่าเทียมกับเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่ง พวกเรืออังกฤษ ฮอลันดา และโปรตุเกสก็ได้ยิงสลุตรับ และได้จอดเรียงรายกันไปตามทางที่เซอวาเลียเดอโชมองจะต้องไป พวกหัวหน้าบริษัทต่างประเทศก็ได้มาหาเป็นคำนับ และราษฎรพลเมืองทั้งหมดก็มาคอยอยู่ริมตลิ่งสองฝั่งแม่น้ำ พอเห็นกระบวนเรือราชทูตผ่านมา ต่างคนก็ลงหมอบท้องติดดิน ประนมมือและหน้าผากซบอยู่กับฝุ่น

ส่วนบ้านที่เชอวาเลียเดอโชมองจะพักนั้น ก็ได้ทาสีแดงเพื่อเป็นเกียรติยศพิเศษ เพราะสีแดงนั้นนอกจากพระราชวังและพระราชสำนักต่าง ๆ แล้ว บ้านใครจะทาสีแดงไม่ได้เป็นอันขาด สมเด็จพระนารายณ์ได้มีพระราชดำรัสสั่งให้คอนซตันตินฟอลคอน ขอกบรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ทุกคน ให้พร้อมกันไปคอยต้อนรับราชทูตและให้คอยนำท่านราชทูตฝรั่งเศสตลอดทาง การที่ได้มีรับสั่งเช่นนี้ ก็ได้ทำให้ขุนนางบางคนบ่นว่า ตั้งแต่ไหน ๆ มาก็ไม่เคยให้เกียรติยศต่อผู้ใดถึงเพียงนี้ จนที่สุดราชทูตจีน ราชทูตโมโกล์ ราชทูตเปอร์เซีย ก็มิได้รับเกียรติยศอย่างนี้เลย แต่คอนซตันตินฟอลคอนได้ชี้แจงและพูดเป็นคำเด็ดขาดว่าพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสมีพระเดชานุภาพมาก และกำลังทแกล้วทหารก็มีมาก เพราะฉะนั้นต้องถือว่า พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสเป็นพระเจ้าแผ่นดินเหนือเจ้าแผ่นดินอื่น ๆ *

ครั้นถึงวันที่สมเด็จพระนารายณ์จะเสด็จออกแขกเมืองให้ราชทูตฝรั่งเศสเฝ้านั้น ก็ได้มีพิธีต่าง ๆ ใหญ่โตยิ่งขึ้นไปอีก เมื่อก่อนที่จะเข้าเฝ้า ๘ วัน คอนซตันตินฟอลคอน กับเชอวาเลียเดอโชมองได้ปรึกษาหารือกัน เพื่อตกลงในระเบียบที่จะเข้าพระนคร และในวิธีที่จะเข้าเฝ้าในพระราชวัง

เมื่อวันที่ ๑๘ เดือนตุลาคม เวลาเช้าราชทูตฝรั่งเศสได้เชิญพระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ที่จะถวายสมเด็จพระนารายณ์

---

* ข้าราชการเหล่านั้นได้รับพระราชโองการใส่เกล้า ฯ ต่างคนก็นึงไป (คัดจากจดหมายเหตุบาทหลวงเดอชัวซี)

นั้นบรรจุใส่หีบทองคำ แล้วหีบทองคำนั้นได้วางบนพานทองคำอีกชั้นหนึ่ง ออกญา ๒ คน* กับขุนนางชั้นผู้ใหญ่อีก ๔๐ คน ได้มาหาเชอวาเลียเดอโชมอง เพื่อกระทำความเคารพต่อราชทูต และเพื่อมาถวายบังคมพระราชสาส์น เมื่อขุนนางเหล่านี้ได้กลับไปแล้ว ท่านราชทูตก็มอบให้บาทหลวงเดอชัวซีเชิญพระราชสาส์นไป แล้วก็ได้เดินกระบวนแห่ลงไปถึงริมแม่น้ำ

ตามลำแม่น้ำเต็มไปด้วยเรือยาว (เรือซึ่งขุดจากต้นไม้ลำเดียวไทยเรียกว่าเรือบัลลังก์) เจ้าพนักงานจึงเชิญพระราชสาส์นลงเรือลำที่งามที่สุด ซึ่งยิดทองทั้งลำ และสลักเป็นลวดลายงดงามมาก แล้วเรือที่บรรทุกพระราชสาส์นจึงได้เคลื่อนออกจากที่ และมีขุนนางผู้ใหญ่ที่สุดในเมืองไทย ๒ คน ได้ลงเรือยาวคนละลำเคียงเรือพระราชสาส์นข้างละลำเรือที่ขุนนางทั้ง ๒ นั่งไป ก็ยิดทองอย่างงดงามเหมือนกัน ต่อเรือพระราชสาส์นนั้นก็ถึงเรือเชอวาเลียเดอโชมอง แล้วเรือบาทหลวงเดอชัวซีกับชาวฝรั่งเศสที่มาในงบราชทูต ก็ตามเรือราชทูตเป็นลำดับไป ครั้นเรือกระบวนได้ขึ้นมาถึงกรุงยี่ปุ่นใหญ่ก็ได้ยิงคำนับ เจ้าพนักงานจะเชิญพระราชสาส์นออกจากเรือ ก็ได้ทำพิธีเหมือนกับที่เชิญพระราชสาส์นลงเรือ เจ้าพนักงานจึงได้เชิญพระราชสาส์นขึ้นประดิษฐานบนราชรถยิดทองเทียมม้า และมีคนรุนข้างหลัง

---

* โอญา หรือออกญานี้ เป็นตำแหน่งอันสูงสุดในประเทศสยาม และที่เรียกกันว่า ออกพระ หรือโอพระ และพระยาก็มี บาทหลวงเดอชัวซีกล่าวว่า ตำแหน่งออกญานี้ เทียบกับดุกของฝรั่งเศส

ด้วย ส่วนเชอวาเลียเดอโชมอง ได้ขี่นเก้าอี้ยีดทองมีคนหาม ๑๐ คน บาทหลวงเดอชัวซีได้ขี่นเก้าอี้ตัวหนึ่ง แต่ไม่งามเหมือนตัวที่เชอวาเลียเดอโชมองนั่งไป และมีคนหามเพียง ๘ คน เท่านั้น ข้าราชการฝรั่งเศสที่มาในงบราชทูต และข้าราชการไทย ๒ คน ได้ขี่นม้าตามไป นอกนั้นเดินตามกระบวนไปทั้งนั้น ในระหว่างที่แห่พระราชสาส์นไปตามทางตลอดถึงพระราชวัง ได้มีเครื่องปี่พาทย์ทำเพลงบรรเลงไปเสียงสนั่นหวั่นไหวหนวกหูเต็มที แต่ถ้าจะว่าไปก็พอฟังได้ เครื่องปี่พาทย์นั้น มีแตร มีกลอง มีฆ้อง มีแตรฝรั่งเศส มีระฆัง และมีปี่* ครั้นมาถึงพระราชวัง กระบวนแห่ได้เดินในระหว่างทหารสองแถวถือปืนข้าง ถือธนูข้าง ถือหอกข้าง ทหารเหล่านี้ ใส่หมวกเป็นโลหะคล้ายทอง สวมเสื้อสีแดง และนุ่งผ้าสีผืนยาวต่างกางเกง เมื่อกระบวนแห่ได้คลี่ยไปแล้ว ทหารเหล่านี้ก็ได้เข้าไปยืนเรียงในท้องพระโรงซึ่งจะเสด็จออกแขกเมืองนั้น ในการที่ออกแขกเมืองคราวนี้ ได้เกิดเรื่องอันน่าขันขึ้นเรื่องหนึ่ง คือ

ในสุดท้องพระโรงนั้น มีพระวิสูตรกั้นอยู่ ครั้นเจ้าพนักงานได้รูดพระวิสูตรแล้ว จึงได้เห็นองค์สมเด็จพระนารายณ์ประทับอยู่บนที่

---

* ในหนังสือที่มองซิเออร์ลาลูแบร์แต่งเรื่องเมืองไทยนั้น มีเล่าถึงเครื่องบีพาทย์ของไทยว่า ในเครื่องบีพาทย์นั้น มีเครื่องทำเสียงชนิดหนึ่ง รูปร่างเหมือนซอ แต่มีสามสายเท่านั้น มีเครื่องเป่าเสียงแหลมที่ไทยเรียกว่าปี มีกลองสองอย่าง มีฆ้องวง และมีฆ้อง ซึ่งตีด้วยไม้สั้น ๆ สำหรับทำจังหวะ กับมีแตรด้วย เมื่อราชทูตมาถึง บีพาทย์ก็ทำเพลงขึ้น และในพิธีหลวงต่าง ๆ เครื่องบีพาทย์เหล่านี้ ก็ทำเพลงเสียงแซ่ไปหมด

คล้ายขัลลังก์สูงมาก เซอวาเลียเดอโชมองเห็นดังนั้นก็ตกใจ เพราะได้ตกลงกันไว้กับฟอลคอนแล้วว่า พระเจ้ากรุงสยามจะได้ประทับในที่ที่สูงเพียงชั่วคนเท่านั้น เพื่อจะได้ทรงเอาพระหัตถ์รับพระราชสาส์นพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ตรงจากมือราชทูตได้ เซอวาเลียเดอโชมอง จึงกระซิบกับบาทหลวงเดอชัวซีว่า “ข้อที่ได้สัญญาไว้เขาทำลืมเสียแล้ว แต่ทำอย่างไรก็จะไม่ถวายพระราชสาส์นให้สูงเกินตัวข้าพเจ้า”

พานทองซึ่งวางพระราชสาส์นนั้นมีเท้าสูงอยู่ในราว ๓ ฟีต ไทยเข้าใจว่าท่านราชทูตคงจะขับเท้าพาน เพื่อชูขึ้นถวายพระเจ้ากรุงสยามซึ่งประทับอยู่บนพระโทรน แต่ท่านเซอวาเลียเดอโชมองหายอมที่จะทำตลกเช่นนั้นไม่ จึงได้ถวายคำนับต่อสมเด็จพระนารายณ์ แล้วเอาหมวกสวมศีรษะ จึงได้นั่งลงและอ่านคำกราบบังคมทูลทีเดียว ครั้นเสร็จแล้วจึงได้เดินตรงเข้าไปยังที่ประทับ มือก็เชิญพานทองที่วางพระราชสาส์น แล้วจึงถวายพระราชสาส์นต่อสมเด็จพระนารายณ์ แต่ได้ยกแขนขึ้นครึ่งเดียวเท่านั้น ในทันใดนั้นคอนซตันตินฟอลคอนซึ่งกำกับราชทูตไปด้วยนั้น ก็ได้คลานศอกลากท้องอย่างแบบฝ่ายตะวันออกเข้าไปใกล้ราชทูต ทั้งทำท่าด้วยมือและพูดด้วยปาก “ชูให้สูงขึ้น ชูให้สูงขึ้น” แต่ท่านเซอวาเลียทำเป็นไม่เห็นและไม่ได้ยิน สมเด็จพระนารายณ์ทรงเห็นดังนั้นก็ทรงพระสรวลออกมา จึงทรงยืนขึ้นแล้วก้มพระองค์ลงมาครั้งหนึ่ง ก็ทรงหยิบพระราชสาส์นจากพานทอง ราชทูตจึงได้ถวายคำนับอย่างแบบฝรั่งเศสอีกครั้งหนึ่ง และได้

เลยเผ้ากราบทูลความต่าง ๆ อยู่ช้านาน ข้อความที่ราชทูตได้กราบทูลในคราวนี้ โดยมากก็ได้กราบทูลเรื่องพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และพระราชวงศ์ของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กับกราบทูลเรื่องพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้ไปทำสงคราม และทรงมีชัยชนะ สมเด็จพระนารายณ์จึงได้รับสั่งรับรองกับเชอวาเลียเดอโชมองว่า จะได้ทรงจัดการหาทางที่จะให้เป็นเครื่องพอพระทัยพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทุกอย่างในคราวนั้น คอนซ-ตันตินฟอลคอนได้รับธุระเป็นล่ามในเวลาที่เฝ้าอยู่ เขาได้แปลทั้งพระราชดำรัส และคำกราบทูลของราชทูต แต่การที่แปลนั้น ได้แปลตรงบ้างก็มี ไม่ตรงกับคำพูดก็มี ตามแต่คนชาติกริกคนนี้จะเห็นว่าควรแปลหรือไม่ เมื่อได้เฝ้าอยู่ประมาณสักชั่วโมงหนึ่ง สมเด็จพระนารายณ์ก็เสด็จขึ้น ท่านราชทูตกับข้าราชการที่ไปในงบราชทูต ก็ได้พร้อมกันไปยังบ้านอัครมหาเสนาบดี ท่านเชอวาเลียเดอโชมองได้แจกเงินแก่คนหามเก้าอี้และคนพายเรือสิ้นเงินไป ๘๐๐—๙๐๐เหรียญ (เงินสเปญ) เพื่อจะทำให้ไทยเห็นว่าตัวเป็นผู้แทนพระเจ้าแผ่นดินที่มีอานุภาพมากที่สุดในโลกนี้ และฝ่ายบาทหลวงเดอชัวซีก็ได้ปลื้มใจที่สุด ที่ได้รับเกียรติยศอันสูงได้เชิญพระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อันอยู่ในพานทองคำหนักถึง ๑๐๐ ปอนด์ (ฝรั่งเศส) และเดินถึง ๓๐๐ ก้าว*

---

* ในเรื่องที่เชอวาเลียเดอโชมอง ได้เฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ในคราวนี้ และเรื่องราวต่าง ๆ อันได้มีขึ้นในระหว่างที่เชอวาเลียเดอโชมองอยู่ในกรุงศรีอยุธยานั้น เป็นเรื่องที่ทราบกันโดยมากแล้วจึงไม่จำเป็นจะต้องมากล่าวซ้ำในที่นี้ เรื่องนี้มีกล่าวโดยละเอียดในหนังสือต่างๆ คือ Journal de Choisy, Relation de Chaumont, Voyage de Siam du Pere Tachard, Memoires de Forbin

ไม่ช้าเท่าไรนักพวกราชทูตฝรั่งเศสก็รู้สึกว่าได้ถูกไทยหลอกเสียแล้ว ตั้งแต่วันแรกที่เชอวาเลียเดอโชมองได้มาถึงเมืองไทยนั้นแล้ว สังฆราชเดอเมเตโลโปลิศก็ได้เตือนให้ท่านราชทูตระวังในเรื่องนี้ เพราะท่านสังฆราชเอง ก็ออกประหลาดใจที่เห็นว่ามีคนเข้าใจว่าพระเจ้ากรุงสยามจะทรงเข้ารีตได้ง่าย ๆ เช่นนี้ ท่านสังฆราชจึงได้บอกอย่างชัดเจน ว่ายังไม่ถึงเวลาที่จะให้สมเด็จพระนารายณ์เข้ารีตได้ ท่านสังฆราชจึงเตือนว่าในการสำคัญเช่นนี้ต้องทำการระวังอย่างที่สุด ครั้นท่านราชทูตได้อ่านคำที่จะกราบทูลสมเด็จพระนารายณ์ให้สังฆราชฟัง ท่านสังฆราชก็ทักว่าใช้คำแรงนัก เพราะในคำที่จะกราบทูลนั้นไม่ได้พูดเรื่องอื่นนอกจากเรื่องศาสนา และเกือบจะเป็นหนังสือเทศน์ หาใช่คำกราบทูลยอพระเกียรติไม่ แต่การที่สังฆราชตักเตือนให้ระวังดังนี้ เชอวาเลียเดอโชมองกลับเห็นว่าสังฆราชขลาด ท่านราชทูตไม่เข้าใจเลยว่าเหตุใดจึงได้ขี้ขลาดกันดังนี้ ท่านเชอวาเลียจึงตอบว่า การที่มาคราวนี้มาโดยหน้าที่อย่างหนึ่ง ซึ่งจะต้องจัดการให้หน้าที่นั้นได้สำเร็จจึงได้ เพราะฉะนั้นเมื่อจะทูลพระเจ้ากรุงสยามจะต้องพูดตรง ๆ จะพูดอ้อมค้อมไม่ได้

แต่ท่านสังฆราชและท่านราชทูตก็มีความหวังอยู่ในคอนซตันตินฟอลคอน และบาทหลวงเดอลียอนก็ได้กล่าวว่า คอนซตันตินฟอลคอนได้ทำการต่าง ๆ โดยช่วยแท้ ๆ มิได้คิดหาประโยชน์ส่วนตัวเลย แต่ถ้าประเทศฝรั่งเศสจะให้เกียรติยศแก่ฟอลคอนเช่นให้ตราเซนต์มิเชล หรือให้สายสะพายสินำเงินแล้ว ฟอลคอนก็คงจะยินดีเป็นอันมาก และบาทหลวงเดอลียอนก็แนะนำว่า ถ้าจะเอาฟอลคอนไว้

เป็นพวกให้เขาช่วยจริง ๆ แล้ว ก็ต้องจัดการอย่างว่านี้จึงจะสำเร็จ ในชั้นแรกเชอวาเลียเดอโชมองยังไม่รับรองด้วยยังไม่กล้า แต่ครั้นภายหลังก็ต้องแพ้คำอธิบายของบาทหลวง เชอวาเลียเดอโชมองจึงสัญญาว่า ถ้าคอนซตันตินฟอลคอนได้จัดการให้พระเจ้ากรุงสยามได้เข้ารีตเป็นการสำเร็จแล้ว เชอวาเลียเดอโชมองจะได้จัดการให้ฟอลคอนได้รับเกียรติยศฝรั่งเศสอย่างว่า การที่ตกลงกันดังนี้ ก็เท่ากับแผ่การที่ทำอยู่ในประเทศฝรั่งเศสมาช้านานแล้ว ออกมาทำต่อในประเทศทางตะวันออกเท่านั้น

ฝ่ายคอนซตันตินฟอลคอนก็ระวังมิให้ท่านราชทูตท้อใจ และไม่คัดค้านในความคิดของราชทูตเลย การที่ราชทูตรับรองจะให้เกียรติยศฝรั่งเศส และได้ยอว่าฟอลคอนเป็นคนซื่อสัตย์เป็นคนดี และยอต่าง ๆ นั้น ฟอลคอนก็รับยอทุกอย่าง แต่ฟอลคอนก็บอกราชทูตว่าการเรื่องนี้เป็นเรื่องที่ยาก และจะต้องจัดการอย่างระวังที่สุด และได้ทักว่า คำกราบทูลของราชทูตแรงไปสักหน่อย จึงขอตัดเนื้อความออกเสียบ้าง แต่มองซิเออร์เดอโชมองไม่ยอมเป็นอันขาด ฟอลคอนจึงขอร้องจะเป็นล่ามในเวลาที่ราชทูตจะเข้าเฝ้าทุก ๆ คราว ฝ่ายเชอวาเลียเดอโชมองก็ไม่เต็มใจ ด้วยอยากจะเอาสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศเป็นล่าม แต่ฟอลคอนก็ไม่ยอม จะต้องการเป็นล่ามให้จงได้ ท่านราชทูตจึงต้องยอมให้ในข้อนี้ เพราะถ้าการที่จะให้พระเจ้ากรุงสยามเข้ารีตได้เกิดเรื่องขึ้นแล้ว ล่ามก็อาจจะทำให้เรื่องหนักกลายเป็นเรื่องเบาไปก็ได้

ในพระราชสาส์นที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มีไปถวายพระเจ้ากรุงสยามนั้น ก็ยังไม่ได้ใช้คำกล้าหาญเหมือนกับคำกราบทูลของเชอวาเลียเดอโชมองเลย เพราะเชอวาเลียเดอโชมองไม่ได้พูดเรื่องอื่นเลย นอกจากเรื่องที่จะให้พระเจ้ากรุงสยามทรงเปลี่ยนศาสนาเท่านั้น แต่ในพระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นั้น ยังมีเรื่องการค้าขายแทรกลงบ้าง พระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มีความดังนี้

"เรามีความเสียใจเป็นอันมากที่ได้ทราบว่า ราชทูตที่พระองค์ได้จัดส่งมาหาเราเมื่อปี ค.ศ. ๑๖๘๑ (พ.ศ. ๒๒๒๔) ได้ถูกอับปางสูญหายไปเสียแล้ว เราได้ทราบจากพวกบาทหลวงมิชชันนารีที่ได้กลับมาจากเมืองไทย และได้ทราบจากจดหมายที่เสนาบดีของเราได้รับจากผู้ที่พระองค์ทรงมอบหมายการงานสำคัญ ๆ นั้น ว่าพระองค์ทรงปรารถนาอยากจะเป็นพระราชไมตรีกับตัวเรา เรามีความประสงค์จะตอบแทนพระราชไมตรีของพระองค์ จึงได้จัดให้เชอวาเลียเดอโชมอง เป็นราชทูตของเราเพื่อไปเฝ้าพระองค์ เราจะมีความยินดีที่จะคอยหาโอกาสขอบพระเดชพระคุณในการที่พระองค์ยังคงปกครองและบำรุงพวกสังฆราชและมิชชันนารีอื่น ๆ ซึ่งไปทำการสั่งสอนศาสนาคริสเตียนต่อไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์ และการที่ตัวเรามีความนับถือพระองค์โดยเฉพาะจึงกระทำให้เรามีความประสงค์อยากให้พระองค์ได้ฟังคำสั่งสอนของพวกสังฆราชเสียด้วย เพื่อจะได้ทรงทราบถึงความจริงแห่งกฎหมายของพระผู้เป็นเจ้าที่แท้ เราได้มอบให้ราชทูต

ของเรานำของแปลกๆในเมืองของเราไปถวายต่อพระองค์ เพื่อเป็นเครื่องแสดงความนับถือของเรา และราชทูตก็จะได้ทูลให้ทรงทราบ ว่าเรามีความประสงค์อย่างใด สำหรับให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของเราได้หาผลประโยชน์ในทางค้าขายด้วย ในที่สุด เราขอพระผู้เป็นเจ้าได้โปรดเพิ่มพูนพระเกียรติยศของพระองค์ด้วย”

เขียนที่พระราชวัง ณ วันที่ ๒๑ เดือนมกราคม ค.ศ. ๑๖๘๕ (พ.ศ. ๒๒๒๘)

(เซ็น) หลุยส์

ต่ำลงมาเซ็น คอลแบต์

เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ได้เสด็จออกแขกเมืองแล้ว ภายหลังมา ก็ได้โปรดให้เชอวาเลียเดอโชมองได้เฝ้าเป็นพิเศษอีกหลายคราว ในการเฝ้าพิเศษนั้น สมเด็จพระนารายณ์มักรับสั่งแต่ในเรื่องพวกฮอลันดาโดยมาก เพราะทรงถือว่าพวกฮอลันดาเป็นศัตรูอันน่ากลัว และเป็นคนที่ไม่มีความจริงเลย ในเวลาที่สมเด็จพระนารายณ์รับสั่งอยู่กับเชอวาเลียเดอโชมองนั้น คอนซตันตินฟอลคอนเฝ้าอยู่ในที่นั้นก็ดูร้อนใจเรื่องพวกฮอลันดาเหมือนกัน แต่ในเรื่องนี้ฟอลคอนจะมีความกลัวพวกฮอลันดาจริง หรือจะคิดเอาหน้าแก่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสอย่างไรก็ตาม แต่ในเรื่องที่ฟอลคอนร้อนใจเรื่องพวกฮอลันดานั้น ฟอลคอนมิได้ยึดยังเลย แต่ได้อธิบายชี้แจงถึงเหตุผลต่าง ๆ ที่พวกฮอลันดาจะคิดขัดขวางบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดีย ในเวลานั้น ก็ยังไม่ได้ตกลงอะไรกันเลยสักอย่างเดียว แต่ฟอลคอนก็เอ่ยถึงเรื่องจะทำ

สัญญาสู้และรบ (Offensive & Defensif Alliance) กับฝรั่งเศสเสียแล้ว ฝ่ายราชทูตฝรั่งเศสก็ปล่อยให้ฟอลคอนพูดไป และเมื่อราชทูตจะพูดตอบก็เอาเรื่องที่ตัวเป็นราชทูตมาในคราวนี้ตอบฟอลคอน คือขอให้พระเจ้ากรุงสยามได้ทรงนับถือศาสนาคริสเตียน และเมื่อราชทูตพูดในเรื่องใด ๆ ก็ตาม ลงท้ายก็เอาเรื่องที่จะให้สมเด็จพระนารายณ์เข้ารีตแทรกเข้าเสมอทุกเรื่อง แต่เมื่อราชทูตฝรั่งเศสพูดดังนี้คราวใด สมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงนิ่งหาได้รับสั่งว่าอย่างไรไม่ ฝ่ายฟอลคอนก็ทำนายว่า ถ้าพระเจ้ากรุงสยามจะเปลี่ยนศาสนาโดยรวดเร็วเช่นนี้ ก็คงจะเกิดขบถในเมืองไทยยุคใหญ่เป็นแน่

แต่ในเรื่องที่ได้เจรจากันต่าง ๆ นั้น เป็นการจำเป็นจะต้องให้สิ้นสุดสักคราว โดยทำหลักฐานไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ทั้งฝ่ายเชอวาเลียเดอโชมองจึงต้องมีหนังสือโต้ตอบกันกับคอนซตันตินฟอลคอน เชอวาเลียเดอโชมองนั้นอ้างเหตุว่า เป็นการจำเป็นที่พระเจ้ากรุงสยามจะต้องนับถือศาสนาคริสเตียน คอนซตันตินฟอลคอนจึงตอบอธิบายโดยยืดยาว โดยเอาข้อศาสนามาอ้างเป็นหลักและปรารภในการที่เอาข้อศาสนาเป็นใหญ่ จึงจะได้เป็นไมตรีกับฝรั่งเศส และได้ชี้แจงต่อไปว่า

> "พระผู้เป็นเจ้าที่แท้ที่จริง ผู้ซึ่งได้สร้างดินฟ้าและอากาศ ทั้งสร้างมนุษย์และสิงสาราสัตว์อันมีรูปพรรณและลักษณะต่าง ๆ กันนั้น ถ้าประสงค์จะให้มนุษย์ทั้งหลายได้ถือศาสนาให้เหมือนกันหมด และให้มนุษย์ทั้งหลายได้อยู่ใต้กฎหมายอันเดียวกัน

แล้ว พระผู้เป็นเจ้าก็คงจะจัดให้เป็นดังนั้นได้ง่ายที่สุด แต่พระผู้เป็นเจ้าก็ได้สร้างสิงสาราสัตว์ต้นหมากรากไม้ ให้มีลักษณะต่างกันทั้งนั้น เพราะฉะนั้น พระผู้เป็นเจ้าก็คงประสงค์ให้ถือศาสนาต่างกันเหมือนกัน”*

ขริงอยู่ เมื่อฟอลคอนในเวลาหมอบอยู่ข้างพระยาทพระเจ้ากรุงสยาม ได้แปลคำชักชวนที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้รับสั่งมากับราชทูตนั้น ฟอลคอนก็กลัวจนตัวสั่น และสมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้อภัยแก่ฟอลคอน แต่ก็ได้รับสั่งว่า ได้ทรงนับถือศาสนาอันได้นับถือต่อ ๆ กันมาถึง ๒๒๒๙ ปีแล้ว เพราะฉะนั้น ที่จะให้พระองค์เปลี่ยนศาสนาเสียนั้น เป็นการที่พระองค์จะทำไปไม่ได้

---

* ในจดหมายที่ฟอลคอนได้มีถึงเดอโชมองนั้นมีใจความว่าดังนี้ ในการที่ท่านได้กราบทูลพระเจ้ากรุงสยามเมื่อเช้านี้ ยกเหตุต่าง ๆ อันไพเราะน่าฟังมาอ้าง เพื่อจะชักชวนให้พระองค์ได้ทรงนับถือศาสนาของเรานั้น การที่ท่านได้กราบทูลเช่นนี้เห็นจะเป็นด้วยความมุ่งดีเกินไปกระมัง แต่ข้าพเจ้าจะบอกให้ท่านทราบได้ว่า ข้าพเจ้าผู้เป็นคริสเตียนผู้หนึ่ง และมีความเจตนาเท่ากับคนอื่น ที่จะให้พระเจ้ากรุงสยามได้เข้ารีต ทั้งข้าพเจ้าก็เป็นเสนาบดีของพระเจ้ากรุงสยามผู้เป็นนายของข้าพเจ้า ทั้งเป็นเพื่อนรักของท่านด้วยนั้น ข้าพเจ้ายังเห็นว่า การที่ท่านได้กราบทูลพระเจ้ากรุงสยามโดยไม่ได้ตรึตตรองนั้น เป็นการไม่สมควรเลย ข้าพเจ้าเองเป็นผู้รู้ในตำริของท่าน และการงานทั้งปวงจะดำเนินกันอย่างไร ข้าพเจ้าทราบอยู่เต็มใจทุกอย่าง ข้าพเจ้าจึงต้องบอกให้ท่านทราบว่า แม้พระเจ้ากรุงสยามทรงยอมเข้ารีตโดยพระองค์มิได้ทรงศึกษาการสนทนา และโดยมิได้ระวังการทั้งปวงให้รอบข้างสมกับพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงพระปรีชาญาณแล้ว ข้าพเจ้าผู้เป็นคริสเตียนคนหนึ่ง ก็จำเป็นจะต้องห้ามปรามขัดขวางมิให้พระองค์ได้เข้ารีต จนกว่าพระองค์จะได้ทรงเข้าพระทัยในข้อศาสนาโดยถ่องแท้นั้นแล้ว

ผลที่สุดของเรื่องนี้ ถึงคอนซตันตินฟอลคอนจะสัญญาไว้ว่าอย่างไรก็ตาม หรือบาทหลวงเลอวาเชจะได้รับรองไว้อย่างไรก็ดี ก็เป็นอันต้องทอดจาลัย เป็นอันเห็นแล้วว่า การที่ราชทูตฝรั่งเศสจะมาเชิญเสด็จสมเด็จพระนารายณ์ให้เข้ารีตนั้น เป็นการที่จะไม่สำเร็จ แต่ในข้อนี้บาทหลวงเดอชัวซีทำใจเย็นมาก มิได้มีความหนักใจอย่างใดเลย คงทำการในหน้าที่ผู้ช่วยราชทูตอยู่เสมอ และกลับประกาศว่า ฟอลคอนเป็นคนดีมากโดยใช้ศัพท์ว่า "เป็นนายคน" ในเรื่องนี้ บาทหลวงเดอชัวซีได้เขียนกล่าวว่าดังนี้

"ข้าพเจ้าได้ทราบแน่แก่ใจอยู่แล้วว่า การที่พูดกันว่าพระเจ้ากรุงสยามจะทรงเข้ารีตนั้น เป็นคำพูดที่เกินกว่าเหตุมาก ข้าพเจ้าได้รู้สึกอยู่ว่า พระเจ้ากรุงสยามทรงยอมที่จะปกครองและบำรุงพวกเข้ารีต แต่หาใช่พระองค์เองจะเข้ารีตด้วยไม่ การที่พระองค์ทรงปฏิบัติเช่นนี้ ก็โดยพระราชดำริจะชักนำให้ชาวต่างประเทศและสินค้าได้เข้าไปในพระราชอาณาเขต เพื่อเป็นทางป้องกันมิให้พวกฮอลันดามารังแกข่มเหงพระองค์ได้ เพราะบรรดาเจ้าแผ่นดินฝ่ายอินเดียทุกองค์มีความกลัวพวกฮอลันดามาก

เพื่อจะให้การที่เชอวาเลียเดอโชมองเสียอกเสียใจที่ตัวมาทำการไม่สำเร็จได้เบาบางน้อยลงไปนั้น คอนซตันตินฟอลคอนคนโปรดของพระเจ้าแผ่นดิน ได้ทำการเออเฟอเอาใจราชทูตฝรั่งเศสทุกอย่าง คือ ฟอลคอนได้เอาแปลนและแบบต่าง ๆ มาปรึกษาเชอวาเลียเดอโช-มองบ้าง ได้มาอ้อนวอนในนามของพระเจ้ากรุงสยาม ขอให้ราชทูต

ช่วยไปตรวจดูป้อมและดีว่าจะควรแก้ไขอย่างไรบ้าง กับอ้อนวอนขอให้เชอวาเลียเดอโชมองบอกให้ทรายว่า ขนบธรรมเนียมของบ้านเมืองมีสิ่งใดที่ราชทูตไม่พอใจบ้าง เพื่อจะได้ลบล้างหรือแก้ไขธรรมเนียมนั้น ๆ เสีย ในการที่จะชักชวนให้สมเด็จพระนารายณ์ได้เข้ารีตนั้น ดูฟอลคอนทำการช้า ๆ ก็จริงอยู่ แต่ก็ได้ทำการแก้ตัวในข้อนี้ โดยได้อุตหนุนบำรุงเออเฟอแก่พวกฝรั่งเศสที่ถือศาสนาคริสเตียนทุกสิ่งทุกอย่าง และพวกฝรั่งเศสจะให้ฟอลคอนอุตหนุนยิ่งกว่านี้อีกเห็นจะไม่ได้แล้ว การที่ฟอลคอนได้ทำให้แก่พวกฝรั่งเศสนั้น คือ ได้จัดให้สร้างวัดเข้ารีตให้หลังหนึ่ง วัดเล็ก ๆ หลายหลัง ได้ให้สร้างโรงเรียนหลายหลัง สร้างหอส่องดาวอย่างแบบที่กรุงปักกิ่งหลังหนึ่ง ได้ชักนำให้บุตรหลานของขุนนางข้าราชการไปเล่าเรียนที่พวกฝรั่งเศส และได้เป็นผู้นำให้ชาวฝรั่งเศสได้เข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินได้ ตามที่ฟอลคอนได้จัดทำไปเท่านี้ก็ยังหาพอใจไม่ แต่ได้เอาคำขันทึกของราชทูต ซึ่งกล่าวด้วยการศาสนาถวายต่อสมเด็จพระนารายณ์ และได้ยึดเอาคำขันทึกของราชทูตฝรั่งเศสเป็นหลักสำหรับทำสัญญาในระหว่างไทยกับฝรั่งเศสด้วย

หนังสือสัญญาฉบับนี้ได้เซ็นชื่อกันที่เมืองลพบุรี เมื่อวันที่ ๑๐ เดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ (พ.ศ. ๒๒๒๘) มีข้อความอนุญาตให้พวกบาทหลวงมิชชันนารีเทศน์สั่งสอนศาสนาได้ โดยไม่ต้องมีใครห้ามปรามขัดขวางอย่างใด และอนุญาตให้พวกมิชชันนารี ได้สอนหนังสือ รักษาพยาบาลโรคต่าง ๆ และรับคนเข้ารีตได้ทั่วพระราชอาณาจักร โดยอยู่ในความปกครองและอุตหนุนของพระเจ้าแผ่นดิน

การที่ได้อนุญาตเช่นนี้มีแต่ข้อห้ามอย่างเดียวเท่านั้น คือ ห้ามมิให้บาทหลวงมิชชันนารีสอนการอย่างใด อันจะทำให้ราษฎรพลเมืองกลับใจทรยศหรือคิดร้ายต่อรัฐบาลและกฎหมายของบ้านเมือง ส่วนโรงเรียนของพวกเข้ารีตนั้น ก็จะได้รับความบำรุงและมีสิทธิเท่ากับโรงเรียนอื่น ๆ ของบ้านเมือง พวกไทยที่ได้เข้ารีตแล้วจะได้รับความยกเว้นไม่ต้องทำการงานในวันอาทิตย์ และวันนักขัตฤกษ์ของพวกคริสเตียน และในที่สุดพระเจ้ากรุงสยามจะได้ทรงเลือกตั้งขุนนางข้าราชการ ซึ่งเป็นคนดีตั้งอยู่ในความยุติธรรมสำหรับเป็นผู้พิจารณาคดีต่าง ๆ ในระหว่างพวกเข้ารีต โดยข้าราชการผู้นั้นไม่ต้องคิดเอาเงินหรือผลประโยชน์จากคู่ความอย่างใด

ในการทำสัญญากันนี้ บริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียก็มีหุ้นด้วยเหมือนกัน ด้วยได้ทำสัญญาโดยเฉพาะฉบับหนึ่ง ซึ่งอนุญาตให้บริษัทฝรั่งเศสมีอำนาจทำการค้าขายได้ทุกอย่างโดยไม่มีข้อขัดคั่น และไม่ต้องเสียภาษีทั้งขาเข้าและขาออกอย่างใด แต่มีข้อห้ามมิให้บริษัทฝรั่งเศสซื้อขายสินค้าที่ผิดด้วยกฎหมาย สินค้าชนิดนี้บริษัทจะซื้อได้แต่จากพนักงานคลังหลวงแห่งเดียวเท่านน สวนนายเรือของบรษัทนนมีหน้าที่จะต้องเปรียบเทียบและพิจารณาคดีต่างๆ ซึ่งเกิดขึ้นในระหว่างคนทำงานของบริษัท และให้นายเรือลงโทษผู้ทำผิดได้ตามข้อบังคับของบริษัท เว้นแต่ถ้าคดีเกี่ยวแก่ชาวฝรั่งเศสซึ่งทำราชการอยู่ในพระเจ้ากรุงสยามแล้ว นายเรือของบริษัทจะพิจารณาในคดีนั้น ๆ ไม่ได้ตามข้อความในหนังสือสัญญาฉบับนี้ ไทยได้ยอมให้บริษัทฝรั่งเศสค้าคีบุกในเกาะภูเก็ตได้แต่ฝ่ายเดียว และอนุญาตให้ฝรั่งเศสไปตั้งห้างที่

เกาะภูเก็ตได้ด้วย ยังมีข้อสัญญาพิเศษอีกข้อหนึ่ง ซึ่งอนุญาตให้ฝรั่งเศสไปตั้งห้างได้ทั่วพระราชอาณาจักร แต่ต้องไปตั้งห้างในที่ต่างๆ ตามความเห็นชอบของเสนาบดีสยาม และในที่สุดนั้นไทยได้ยกเมืองสงขลาให้แก่บริษัทฝรั่งเศส และอนุญาตให้ฝรั่งเศสได้สร้างป้อมและจัดการได้ทุกอย่างตามชอบใจ

ตามที่ฝรั่งเศสได้ประโยชน์และได้เปรียบเท่านี้แล้ว ยังหาเป็นการพอใจคอนซตันตินฟอลคอนไม่ ด้วยคอนซตันตินฟอลคอนจะต้องการให้ฝรั่งเศสได้เปรียบยิ่งกว่านี้อีก การที่ฟอลคอนคิดเช่นนี้ก็เพราะต้องการไมตรีของฝรั่งเศสยิ่งนัก และต้องการจะให้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พอพระทัยด้วย ในเรื่องนี้เป็นการที่ฟอลคอนต้องทำยาก เพราะเหตุว่าจะต้องคิดตอบแทนราชทูต แต่อย่าให้ราชทูตเห็นได้ว่าถูกหลอก จะต้องทำเป็นยอมในข้อสัญญาต่างๆ แต่อย่าให้ราชทูตหมดความหวังในทางศาสนาได้ ราชทูตจะพูดอย่างไรฟอลคอนก็จะต้องทำเป็นเห็นด้วย แต่ก็อย่าให้ขาดความจงรักภักดีต่อไทย และจะต้องคิดจัดการเอาพระทัยพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองอันประทับคนละสุดโลก และซึ่งความต้องการอันร่วมพระทัยกัน ไม่ตรงกับความที่ต่างพระองค์นับถือศาสนาคนละอย่าง แต่ในข้อนี้คอนซตันตินฟอลคอนก็ได้แต่จัดการอย่างฉลาดที่สุด และได้ทำการอย่างแข็งแรงอันน่าดูมาก เพราะว่าการที่ราชทูตได้เฝ้าเป็นพิเศษ หรือเฝ้าในเวลาเสด็จออกขุนนางก็ดี การไปยิงเนื้อยิงสัตว์ก็ดี การเที่ยวเตร่ดูของต่างๆ ก็ดี การเลี้ยงโต๊ะก็ดี พิธีต่างๆ เกี่ยวด้วยการศาสนาก็ดี หนังสือสัญญาก็ดี หนังสือ

โต้ตอบก็ดี ของกำนัลที่ให้ซึ่งกันและกันก็ดี ก็ล้วนเป็นสิ่งประกอบสำหรับให้ฟอลคอนได้จัดการในเรื่องที่คิดจะเอาใจฝรั่งเศสทั้งสิ้นเพราะฟอลคอนประสงค์จะทำการติดต่อกับฝรั่งเศสให้เป็นหลักฐานมั่นคง และคิดจะเอาสัญญาซึ่งเกี่ยวด้วยศาสนา และการค้าขายเป็นหนทางสำหรับทำสัญญาทางปอลิติกให้ถาวรจริงๆ คอนซตันตินฟอลคอนได้มีจดหมายอันยืดยาวถึงเชอวาเลียเดอโชมอง แนะนำวิธีที่จะจัดการสำหรับให้ไทยกับฝรั่งเศสได้เป็นไมตรีกัน แต่ในข้อความที่เขียนมานั้น ได้แสดงความจงรักภักดีต่อพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสมากนัก จนเกือบจะปรากฏว่า ความซื่อสัตย์ของตัวพระเจ้ากรุงสยามไม่ใคร่จะมีเท่าไรนัก ฟอลคอนได้แนะนำกับเชอวาเลียเดอโชมองขอให้ทำสัญญาสู้และรบ (Ligue offensive & défensive) สำหรับต่อสู้กับพวกฮอลันดา เชอวาเลียเดอโชมองก็ได้ตอบว่า ในเรื่องนี้เชอวาเลียเดอโชมองหาได้รับคำสั่งมาอย่างใดไม่ เพราะฉะนั้นเชอวาเลียเดอโชมองจะทำอะไรไม่ได้ นอกจากจะถวายพรขอให้พระเจ้ากรุงสยามได้ทรงพระเจริญเท่านั้น

แต่การที่ราชทูตฝรั่งเศสได้ตอบดังนี้ ก็หาได้ทำให้คอนซตันตินฟอลคอนท้อใจไม่ ฟอลคอนเห็นว่าราชทูตฝรั่งเศสไม่เล่นด้วยแล้วจึงหันไปหาพวกบาทหลวงเยซุวิตต่อไป ในบรรดาพวกบาทหลวงเยซุวิตที่ได้ไปเมืองไทยในหน้าที่ผู้ชำนาญวิชาเลขในคราวนี้ และซึ่งจะต้องไปอยู่ในเมืองจีนต่อไปนั้น มีบาทหลวงเยซุวิตอยู่คนหนึ่ง ซึ่งเป็นคนเหมาะใจของฟอลคอน เพราะบาทหลวงผู้นี้เป็นคนที่มีวิชาความรู้

เป็นคนฉลาดรู้การของโลกทั่วไป และเป็นคนช่างคิดตลบตะแลงดี ยาทหลวงคนนี้ ชื่อยาทหลวง กี ตาชาด์ เมื่อเจ้าพนักงานได้เลือกยาทหลวงตาชาด์ให้ไปเมืองไทยนั้น ยาทหลวงตาชาด์พึ่งกลับมาจากคอลอนีอเมริกา ซึ่งได้ไปพร้อมกับจอมพลเดสตเร และได้ไปอยู่ในคอลอนีอเมริกันถึง ๔ ปี โดยไปรับหน้าที่เป็นทั้งยาทหลวงนักปราชญ์และคนชำนาญเรื่องการบ้านเมืองด้วย ยาทหลวงเดอลาเชซมีความนับถือยาทหลวงตาชาด์เป็นอันมาก เพราะเห็นว่าในเวลาที่มีความลำบากหรือขัดข้องต่าง ๆ ยาทหลวงตาชาด์ก็มิได้ย่อท้อ แต่คงมีปัญญาแก้ไขข้อขัดข้องนั้น ๆ ทั้งเป็นคนหมั่นทำการงานมิได้คิดแก่ความเหน็ดเหนื่อยเลย และเมื่อมุ่งในการอย่างใดแล้วก็คงจะทำการนั้นจนกว่าจะสำเร็จ *

คอนซตันตินฟอนคอนรู้จักนิสัยยาทหลวงตาชาด์ได้ดี ว่าเป็นคนช่างคิดช่างทำ และทราบด้วยว่า พวกเยซวิตและพวกมิชชันนารี

---

* บาทหลวงตาชาด์คนนี้เป็นชาวบ้านนอก เกิดที่เมือง กีเยน เมื่อบาทหลวงตาชาด์ได้ไปยังประเทศอเมริกา (ค.ศ. ๑๖๘๐–๘๔ พ.ศ. ๒๒๒๓–๒๒๒๗) และได้ไปเมืองไทย ๒ ครั้ง ค.ศ. ๑๖๘๕ และ ๑๖๘๗ พ.ศ. ๒๒๒๘ และ ๒๒๓๐) ก็เลยไปอยู่ที่ประเทศอินเดียตลอดชีวิต พยายามไปตั้งคณะเยซวิตขึ้นที่อินเดีย และได้พยายามจะกลับไปเมืองไทยหลายหนแต่หาสำเร็จไม่ ดังจะได้เห็นต่อไปในสมุดเล่มนี้ บาทหลวงตาชาด์ได้ตายที่เมือง จันเดอนากอร์ เมื่อวันที่ ๒๑ เดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๗๑๒ (พ.ศ. ๒๒๕๕) ดังมีปรากฏอยู่ในทะเบียนคนตายของเมืองนั้น หาได้ตายใน ค.ศ. ๑๗๑๔ (พ.ศ. ๒๒๕๗) ดังบาทหลวงโอกุศแตงเดอบาเกอร์กล่าวในหนังสือ (Bibliothèque des ecrivains de la Compagnie de Jesus) ไม่ บาทหลวงตาชาด์ได้แต่งพจนานุกรมภาษาฝรั่งเศส-ละติน และละติน-ฝรั่งเศส เล่มหนึ่ง ที่กรุงปารีส เมื่อปี ค.ศ. ๑๖๘๙ (พ.ศ. ๒๒๓๒)

อาปอสตอลิกมิได้ปรองดองกัน ฟอลคอนจึงได้เอาบาทหลวงตาชาด์เป็นคนสนิท ได้เล่าความลับในใจให้ฟัง และจะยกให้บาทหลวงตาชาด์เป็นผู้ทำการตามความคิดของตัวซึ่งเป็นการที่เซอวาเลียเดอโซมองไม่รับทำอยู่แล้ว คอนซตันตินฟอลคอนจึงอธิบายให้บาทหลวงตาชาด์ฟังว่า ถ้าพระเจ้าแผ่นดินสยามและพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสได้เป็นพระราชไมตรีดังฟอลคอนคิดไว้แล้ว ก็จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง เช่นพวกเข้ารีตก็จะได้รับผลอันดี และต่อไปในภายหน้าถ้ามีกองทหารฝรั่งเศสได้มารักษาการอยู่ที่บางกอกแล้ว พวกมิซซันนารีทั่วไปและพวกเยซวิตโดยเฉพาะ ก็จะได้ทำการสอนศาสนาตามหน้าที่ได้โดยไม่ต้องหวาดหวั่นกลัวอันตรายอย่างใดเลย

ฝ่ายบาทหลวงตาชาด์ ก็นึกปลื้มใจที่ฟอลคอนเจาะเฉพาะตัวสำหรับให้ทำการเรื่องนี้ ก็รับรองว่าการที่ฟอลคอนคิดไว้นั้นไม่เห็นจะเป็นการยากอะไร บาทหลวงตาชาด์จึงรับเป็นธุระจะจัดการตามความคิดของฟอลคอน และรับรองว่าจะจัดการให้สำเร็จให้จงได้ บาทหลวงตาชาด์จึงได้บอกกับฟอลคอนว่า เซอวาเลียเดอโซมองกับบาทหลวงเดอชัวซี หามีอำนาจในราชสำนักฝรั่งเศสอย่างใดไม่ และในเรื่องนี้ถ้าบาทหลวงเดอลาเชซได้ช่วยด้วยแล้ว ทำอย่างไร ๆ บาทหลวงเดอลาเชซก็คงจะจัดการจนสำเร็จ *

---

* ในเรื่องนี้ บาทหลวงเดอชัวซีได้เขียนไว้ในจดหมายเหตุว่าดังนี้ คอนซตันซ์ได้ใช้บาทหลวงตาชาด์เป็นเครื่องมือ เพราะเห็นว่าบาทหลวงตาชาด์เป็นคนใจเย็นโอนอ่อนและเป็นคนกล้า คอนซตันซ์จึงได้เอาความคิดของตัวเล่าให้บาทหลวงตาชาด์ฟัง ซึ่งเป็นความคิดที่พวกเราเห็นว่า เป็นความคิดอันหลักลอยหาประโยชน์มิได้

เพราะเหตุด้วยคอนซตันตินฟอลคอนเป็นผู้จัดการ และบาทหลวงตาชาต์ได้เข้าแทรกวุ่นด้วย จึงเป็นอันตกลงที่ไทยจะได้แต่งราชทูตไปใหม่อีกครั้งหนึ่ง และกำหนดจะให้ราชทูตสยามนี้ได้ลงเรือไปประเทศฝรั่งเศสพร้อมกับเชอวาเลียเดอโชมอง บาทหลวงเดอชัวซีก็เป็นอันหมดหวังที่จะได้ชัยหนทางอันดี ให้แก่พระเจ้าแผ่นดินของประเทศสยามต่อไป และที่คอนซตันตินฟอลคอนได้ล่อบาทหลวงเดอชัวซีว่าจะให้ตัวเป็นผู้นำของพระราชทานไปให้โปปนั้น บาทหลวงเดอชัวซีก็หมดหวังในเกียรติยศอันนี้ทีเดียว ในเรื่องนี้บาทหลวงเดอชัวซีได้เขียนความว่าดังนี้

"การที่ได้กลับกลายไปเช่นนี้กระทำให้บาทหลวงตาชาต์ได้รับพระราชทานไม้กางเขนทองคำอย่างงดงาม ซึ่งข้าพเจ้าควรจะได้ในเวลาที่เข้าเฝ้าทูลลา แต่ซึ่งกลับไปพระราชทานให้แก่บาทหลวงตาชาต์เสียแล้ว ซึ่งเป็นการสมควรอยู่บ้าง เพราะเชอวาเลียเดอโชมองกับตัวข้าพเจ้า กลายเป็นตัวเล่นละครเสียแล้ว แต่บาทหลวงตาชาต์กลายเป็นตัวราชทูตซึ่งได้รับคำสั่งทางลับสำหรับไปเจรจาการบ้านเมือง"

คอนซตันตินฟอลคอน ได้ทำการทุกอย่างที่จะให้พวกฝรั่งเศสเห็นในอำนาจของตัว ได้เอาของต่าง ๆ มาให้พวกฝรั่งเศสในนามของตัวบ้าง เป็นของพระราชทานบ้าง ของเหล่านี้ล้วนแต่ของดี ๆ มีราคามากและมีหลายอย่างหลายชนิด เช่นผ้าต่าง ๆ เครื่องลายคราม โถแจกัน หีบรูปต่าง ๆ อาวุธต่าง ๆ และของอย่างอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก

แล้วฟอลคอนได้มีการเลี้ยงเพื่อเป็นเกียรติยศแก่พวกราชทูต และในการเลี้ยงนั้นเครื่องใช้ เช่น จาน ชาม ก็ล้วนแล้วไปด้วยทองคำลงยา และอาหารเครื่องรับประทานนั้นก็มีกับข้าวญี่ปุ่น ไทย และโปรตุเกส สุราที่ดื่มนั้นก็เป็นสุรามาจากเมืองสเปญ เมืองเปอร์เซีย เมืองฝรั่งเศส และเหล้าเบียร์นั้นก็เป็นเบียร์มาจากเมืองอังกฤษ ถึงวันเฉลิมพระชนม-พรรษาของพระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกส และอังกฤษ ฟอลคอนก็ได้มีการเลี้ยงดู และได้เชื้อเชิญพวกราชทูตให้มารื่นเริงพร้อมๆ กัน และในเวลาที่เลี้ยงนั้น ฟอลคอนก็ได้ดื่มถวายพรแก่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ตั้ง ๑๐๐ ครั้ง และได้ดื่มถวายพรแก่พระราชวงศ์บูรบอง ทั้งดื่มให้พรแก่ราชทูตและพวกที่มานั่งโต๊ะด้วย นอกจากนี้คอนซตันตินฟอลคอนได้พาพวกราชทูตไปดูการจุดไฟเวลาเฉลิมพระชนมพรรษา และพาไปดูดอกไม้เพลิง ได้พาไปดูคล้องช้าง และไปดูเสือกัดกัน ยังพาไปดูละครไทย และงิ้วของจีก นอกจากการเพลิดเพลินเหล่านี้ ฟอลคอนยังได้พาพวกราชทูตไปชมพระราชวังต่างๆ ในกรุงศรีอยุธยา และที่เมืองลพบุรี เมื่อไปถึงเมืองลพบุรี พวกราชทูตก็ได้เลยเข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ ในที่สุดฟอลคอนก็ได้พาพวกราชทูตไปชมตามวัดวาอาราม อันงดงามซึ่งเต็มไปด้วยพระพุทธรูปหล่อด้วยทองคำ และฝังเพชรทับทิมและมรกต อันดูพราวตาไปหมด*

---

* ในเรื่องพวกราชทูตเที่ยวแลดูของแปลกๆ ต่างๆ นั้น บาทหลวงเดอชัวซีได้เขียนไว้ในจดหมายเหตุอย่างน่าฟังมาก แต่โดยที่มีนิสัยอยากแต่จะหาเหตุจึงอดที่จะล้อเลียนไม่ได้ ในสิ่งต่างๆ ที่ได้ไปดูในคราวนั้นสิ่งที่น่าชมน่าดูที่สุดก็คือช้างเผือกอันมีชื่อเสียงโด่งดัง ช้างเผือกตัวนี้มีขุนนางเฝ้าอยู่เสมอ ๔ คนเป็นนิจ และขุนนาง

ด้วยคำขอร้องของท่านอัครมหาเสนาบดี และด้วยพระราชประสงค์ของสมเด็จพระนารายณ์ เชอวาเลียเดอโชมองจึงยอมให้นายเรือโท ฟอร์แบง กับเอนยินเนีย เดอลามาร์ อยู่รับราชการในเมืองไทยต่อไป คือ มองซิเออร์ ฟอร์แบงนั้นจะได้เป็นนายพลเรือ และเป็นแม่ทัพบังคับการกองทหารไทยทั่วไป และมองซิเออร์ เดอลามาร์นั้นจะได้ไปสร้างป้อมในที่ต่าง ๆ ตามชายทะเลในพระราชอาณาเขต และจะได้สร้างป้อมใหม่ที่บางกอกเพื่อให้กองทหารฝรั่งเศสรักษา เพราะสมเด็จพระนารายณ์ได้มีรับสั่งให้ราชทูตสยามกับบาทหลวงตาชาด์ไปขอทหารฝรั่งเศสจากพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แล้ว

---

๔ คนนั้นมีหน้าที่ต้องคอยเอาพัดโบกให้ช้างเย็น คอยเอาใบไม้ปัดแมลงวัน และมีร่มคอยกางมิให้ช้างเผือกถูกแดดได้ ช้างนั้นใหญ่โตน่านับถือ เป็นบ่าวอันดีของประเทศ เป็นนักรบอันจะสู้กองทัพได้ทั้งกอง เพราะเมื่อไทยได้รบกับมอญช้างได้ฆ่าคนเสียตั้ง ๕ แสน หรือ ๖ แสนคน

การที่บาทหลวงเดอชัวซีอธิบายและสรรเสริญช้างเช่นนี้ ขอผู้อ่านจงอย่าเข้าใจว่าจะเป็นจริงดังนั้นทุกอย่าง เพราะในเรื่องช้างเผือกนี้บาทหลวงตาชาด์กับบาทหลวงบูเวต์ ก็ได้แต่งอธิบายเหมือนกันแต่ก็ไม่มีความยกย่องถึงเพียงนี้ พวกที่ไปเที่ยวชมของต่าง ๆ ในสมัยหลัง ๆ ก็ได้เล่าถึงวัดบางวัดซึ่งงามจริงแต่มิได้พูดเลยว่าทำด้วยทองคำแท้ เพราะของเหล่านี้เป็นสิ่งที่ปิดทองเท่านั้น สังฆราช ปาเลอกัว มองซิเออร์ ชังรีมูโซต์ กับมองซิเออร์ เดอโบวัวก็ได้แต่งอธิบาย ถึงฝาผนังและเสาปิดทองและเขียนลายภาพต่าง ๆ ได้อธิบายถึงพระพุทธรูปที่ผึ่งพลอย และได้อธิบายถึงพระนอนองค์ใหญ่ที่บางกอก ซึ่งยาว ๕๐ เมตรปิดด้วยทองคำเปลวทั้งองค์ มองซิเออร์ เดอโบวัวตีราคาว่าทองคำเปลวที่ปิดพระนอนองค์นี้มีราคาหลายล้าน (ในเรื่องนี้ให้ดูหนังสือ Deux semaines à Bangkok ของมองซิเออร์ เดคูกิซ์ด้วย)

สมเด็จพระนารายณ์ได้โปรดปรานมองซิเออร์ฟอร์แบงมาก และได้พระราชทานตำแหน่งออกพระศักดิสงคราม และฝ่ายฟอลคอนนั้นก็จัดแจงติสนิทจะเอามองซิเออร์ฟอร์แบงไว้เป็นมิตร แต่มองซิเออร์ฟอร์แบงหาได้หลงในการที่ฟอลคอนมาติสนิทไม่ เพราะฟอร์แบงไม่ใคร่จะนับถือฟอลคอนเท่าไรนัก และดูถูกอย่างยิ่งในความคิดของฟอลคอนที่จะให้ไทยกับฝรั่งเศสเป็นไมตรีกัน ในเรื่องนี้มองซิเออร์ฟอร์แบงได้เขียนไว้ในจดหมายเหตุว่าดังนี้

"การที่ข้าพเจ้าได้กลับไปประเทศฝรั่งเศสนั้น คอนซตันซ์เห็นว่าเป็นการที่ขัดขวางในความมุ่งหมายของเขา เพราะเขาได้เห็นว่า ข้าพเจ้าเป็นคนใจคอกว้างขวาง พูดอะไรก็พูดตรงๆ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้ามีนิสัยพูดอ้อมค้อมไม่ได้ จึงต้องพูดตรงๆ ตามเรื่องทีมขึน เมื่อคอนซตันซ์คิดเห็นดังนี้ จึงเกรงว่าเมื่อข้าพเจ้าได้ไปถึงเมืองฝรั่งเศสแล้ว ข้าพเจ้าก็คงจะพูดอะไรก็พูดตรงๆ เหมือนอย่างที่ข้าพเจ้าเคยปฏิบัติในเมืองไทย และถ้าข้าพเจ้าได้ไปเล่าถึงการต่างๆ ตามที่ข้าพเจ้าได้รู้ได้เห็นในเมืองไทยแล้ว ก็จะกระทำให้การที่เขาได้หวังนั้นได้ล้มละลายงดไป"

การที่มองซิเออร์ฟอร์แบงกล่าวดังนี้จะเชื่อเอาเป็นจริงทุกคำก็ไม่ได้ เพราะในคุณความดีของเขานั้น ขาดความถ่อมตัว และการที่เขาโกรธแค้นไทยนั้นจึงทำให้ความเป็นกลางในใจลำเอียงไป และทำให้เขาเล่าเรื่องต่างๆ มากเกินกว่าความที่เป็นจริงไปมาก มองซิเออร์

ฟอร์แยงก็เห็นและรู้สึกว่า การที่ฝรั่งเศสจะได้ทำไมตรีกับไทยนั้น จะเป็นประโยชน์แก่ฝรั่งเศสมาก แต่ฟอร์แยงก็ทายถูกว่า ฟอลคอนจะคิดการอย่างไร และที่ฟอลคอนทำอุบายต่าง ๆ นั้น ก็เป็นเรื่องที่ฟอร์แยงดูถูกมาก มองซิเออร์ฟอร์แยงก็มีความเห็นในเรื่องนิสัยของฟอลคอนอย่างเดียวกับบาทหลวงเดอชัวซี แต่ฟอร์แยงใช้คำแรงกว่าบาทหลวงเดอชัวซีมาก และในเรื่องนิสัยของฟอลคอนนั้น บาทหลวงเดอชัวซีก็ได้แต่งลงไว้ในจดหมายเหตุ และเวลาที่แต่งนั้น ก็เป็นเวลาที่บาทหลวงเดอชัวซีได้ชั่งน้ำหนักหมดแล้ว มิได้มีเรื่องคิดต่อกับฟอลคอนแล้ว เรื่องที่บาทหลวงเดอชัวซีได้แต่งไว้นั้นมีดังนี้

> "ฟอลคอนเป็นคนที่ฉลาดใจคอกว้างขวาง เป็นคนกล้า มีความคิดมักได้ทางฝ่ายสูงมาก และบางทีที่ฟอลคอนจะต้องการทหารฝรั่งเศส ก็เพื่อจะยกตัวเองขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินเสียเองก็จะเป็นได้ เพราะฟอลคอนรู้สึกอยู่แล้วว่า สมเด็จพระนารายณ์จวนจะสวรรคตอยู่แล้ว ฟอลคอนเป็นคนที่ถือตัวใจคอดุร้ายเหี้ยมโหด และอยากหาดีจนไม่มีขีดคั่น การที่ฟอลคอนได้อุดหนุนศาสนาคริสเตียนนักนั้น ก็เพราะฟอลคอนได้เห็นว่า ศาสนาเป็นหนทางที่จะอุดหนุนตัวเขาเองเท่านั้น และส่วนตัวข้าพเจ้าเอง ไม่มีความไว้ใจฟอลคอนเลยในการทั้งปวง เพราะการอย่างใดที่ฟอลคอนได้ทำขึ้นก็โดยประสงค์จะหาดีใส่ตัวอย่างเดียวเท่านั้น"

เมื่อวันที่ ๑๒ เดือนมกราคม เซอวาเลียเดอโชมองได้เฝ้าทูลลา สมเด็จพระนารายณ์ได้โปรดพระราชทานของเพิ่มเติมอีก ซึ่งเป็นของใหม่และงดงามมาก ของต่าง ๆ เหล่านี้ได้พระราชทานมาหลายวันแล้ว เป็นของพระราชทานราชทูตบ้าง ส่งไปถวายพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสบ้าง ส่งไปพระราชทานพระราชวงศ์ฝรั่งเศส และเสนาบดีฝรั่งเศสบ้าง คอนซตันตินฟอลคอนเองเป็นผู้ทำบัญชีว่า ของอย่างใดจะให้ใครเท่าใด ในการพระราชทานของคราวนี้ ก็หาได้ทรงลืมพวกบาทหลวงเยซุวิตไม่ เพราะเมื่อคราวหนึ่ง สมเด็จพระนารายณ์ได้ทอดพระเนตรจันทรคราส พร้อมด้วยบาทหลวงเยซุวิตที่พระราชวังทะเลชุบศร และได้ทรงหยิบกล้องส่องจากมือบาทหลวง ดุจพระองค์เป็นเพื่อนรักอันสนิทของบาทหลวงผู้นั้น เพราะฉะนั้น จึงได้โปรดพระราชทานเสื้อยาวคลุมทำด้วยผ้าเข้มขาบให้แก่พวกบาทหลวงเยซุวิตฝ่ายบาทหลวงตาชาร์ดนั้น ได้พระราชทานไม้กางเขนทองคำเพิ่มขึ้นอีกสิ่งหนึ่ง และคอนซตันตินฟอลคอนก็ได้ฝากหนังสือถึงบาทหลวงเดอลาเชซฉบับหนึ่ง ให้บาทหลวงตาชาร์ดรับไปเหมือนกัน ในจดหมายที่ฟอลคอนมีไปถึงบาทหลวงเดอลาเชซนั้น ได้ยกย่องและยอพระเกียรติพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ชมเชยสรรเสริญพวกราชทูตและบาทหลวงเยซุวิต และได้อวดอ้างในพระเมตตากรุณาของพระเจ้ากรุงสยาม กับทั้งขอให้บาทหลวงเดอลาเชซจัดส่งบาทหลวงที่ชำนาญวิชาเลขให้มารับราชการในเมืองไทย ๑๒ คน แต่คอนซตันซ์ก็หาได้ลืมกิจส่วนตัวไม่ ด้วยเป็นคนระวังหน้าหลังเล็งเห็นได้ว่า ในภายภาคหน้าตัวอาจจะล่มจมก็ได้ เพราะฉะนั้น ฟอลคอนจึงกราบทูลขอให้

สมเด็จพระนารายณ์ทรงฝากฝั่งกับพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส เพื่อต่อไปข้างหน้าจะเกิดเคราะห์ร้ายตัวจะต้องถูกเนรเทศออกจากเมืองไทย จะได้หาที่สำนักในทวีปยุโรปได้*

ครั้นถึงเวลาที่จะลงเรือ เจ้าพนักงานได้แห่พระราชสาส์นของสมเด็จพระนารายณ์ที่จะถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ลงเรือลำของเชอวาเลียเดอโชมอง และในเวลาที่แห่พระราชสาส์นลงเรือนั้น เจ้าพนักงานก็ได้ยิงปืนใหญ่เป็นคำนับ ราชทูตสยาม ๓ คน กับข้าราชการ ๒๐ คน ที่จะไปเมืองฝรั่งเศสกับราชทูตด้วยนั้น ได้ลงเรือ ลัวโซ และเรือ ลามาลิน ยาทหลวงเดอชัวซีได้สัญญาว่า จะได้แนะนำการต่าง ๆ ให้แก่ราชทูตสยาม และรับรองว่า จะได้สอนให้ราชทูตไทยพูดภาษาฝรั่งเศสวันละ ๖ คำทุก ๆ วัน แต่ขอให้ราชทูตไทยตอบแทนโดยสอนพงศาวดารฝ่ายทิศตะวันออกให้ยาทหลวงเดอชัวซีทรายบ้าง ฟอลคอนจะต้องการไปส่งพวกราชทูตจนถึงสันดอน และเมื่อเรือได้

---

* ในเรื่องนี้เชอวาเลียเดอโชมองได้เขียนเล่าว่าดังนี้ สมเด็จพระนารายณ์ได้รับสั่งกับข้าพเจ้าว่า จะได้ทรงมอบหมายให้ข้าพเจ้าไปกราบทูลพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสขอให้ทรงถือว่ามองซิเออร์คอนซตันซ์ได้ทำราชการของพระองค์อย่างดี และเป็นคนที่ทรงโปรดปรานมาก แต่มีคนริษยามองซิเออร์คอนซตันซ์มาก และองค์สมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงพระชรามากแล้ว ถ้าสวรรคตลงเวลาใด การบ้านเมืองก็คงจะเปลี่ยนแปลงไปหมด เพราะฉะนั้น บางทีมองซิเออร์คอนซตันซ์จะต้องออกจากเมืองไทย และจะต้องไปอยู่ในเมืองฝรั่งเศส ข้าพเจ้าจึงได้กราบทูลว่า ถ้าจะมีเหตุเกิดขึ้นดังรับสั่งแล้ว ข้าพเจ้าจึงเชื่อว่า พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสคงจะทรงชุบเลี้ยงมองซิเออร์คอนซตันซ์เป็นแน่ และขอให้ทรงวางพระทัยว่าเมืองฝรั่งเศสคงจะเป็นที่อาศัยของมองซิเออร์ฟอลคอนได้ และประเทศฝรั่งเศสก็คงจะเลี้ยงดูตามคุณวุฒิของเขา.....

แล่นลงไปใต้บางกอกมากแล้ว ฟอลคอนจึงได้ลากลับ ในระหว่างที่ราชทูตฝรั่งเศสพักอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาสามเดือนนั้น ฟอลคอนได้ทำการอย่างแข็งแรงน่าประหลาดมาก เพราะเขาต้องทำการเอาหน้าให้เป็นที่พอพระทัยพระเจ้าแผ่นดินถึง ๒ พระองค์

—๖—

เรือ ลัวโซ กับเรือ ลามาลิน ได้กลับไปถึงท่าเรือเมืองเบรสต์เมื่อวันที่ ๑๘ เดือนมิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๖ (พ.ศ. ๒๒๒๙) เชอวาเลีย เดอโชมองได้รีบขึ้นบกไปพระราชวังเวอซายก่อน อีกสามวันบาทหลวงเดอชัวซีจึงได้ตามไป การที่บาทหลวงเดอชัวซีได้ไปเมืองไทยในคราวนี้ ก็มิได้รับผลดีอย่างไร นอกจากได้รับหมายตั้งจากสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศที่กรุงศรีอยุธยาเท่านั้น ซึ่งเป็นการทำให้บาทหลวงเดอชัวซีปฏิญาณตัวว่า จะได้เป็นนักพรตจนตลอดชีวิต และจะไม่คิดไปดูละเม็งละครอีกต่อไป ที่บาทหลวงเดอชัวซีคิดจะสอนศาสนาแก่คนไทยนั้น ก็ไม่เป็นการสำเร็จ แต่บาทหลวงเดอชัวซีก็มิได้ย่อท้อเมื่อสอนคนไทยไม่ได้ ก็หันไปสอนศาสนาแก่พวกกะลาสีเรือลัวโซ จนพวกในเรือก็เรียกบาทหลวงเดอชัวซีว่าเป็นครูสอนศาสนา เพราะได้อธิบายเรื่องนรกอย่างแข็งแรงมาก ในระหว่างที่เดินทางกลางทะเลหลายเดือนนั้น บาทหลวงเดอชัวซีก็ได้พยายามเรียนภาษาต่าง ๆ และพยายามแต่งเรื่องการปอลิติก การโซเชียล การศาสนาและ

ภูมิศาสตร์ของประเทศสยาม และได้แต่งจดหมายยันทึกในเรื่องการค้าขายของฝรั่งเศสในอินเดีย เพื่อยื่นให้เสนาบดีกระทรวงทหารเรือในระหว่างเดินทางนั้น บาทหลวงเดอชัวซีก็พยายามดูนิสัยของข้าราชการไทยที่บาทหลวงตาชาด์ได้พามาในคราวนี้ และได้แต่งเรื่องข้าราชการไทยเหล่านี้ว่าดังนี้

"ราชทูตไทยเหล่านี้เป็นคนดีมีไหวพริบ ไม่ถือยศ และมีอัธยาศัยดีกว่าราชทูตครั้งก่อนมาก เพราะราชทูตครั้งก่อนไม่รับประทานน้ำไม่รับประทานอาหารและไม่พูดเลย ราชทูตคราวนี้ถือกระดานชนวนอยู่ในมือมิได้เว้นเลย และถ้าใครถามอะไรเขาถึง ๔ ข้อ เขาก็กลับย้อนถามตั้ง ๖ ข้อ"

การที่บาทหลวงเดอชัวซีมีนิสัยชอบสอดรู้สอดเห็นการต่าง ๆ จะให้ผลร้ายอย่างใดนั้น บาทหลวงเดอชัวซีคงจะได้เห็นในไม่ช้าแล้ว*

---

* เมื่อบาทหลวงเดอชัวซีและพวกฝรั่งเศสอื่น ๆ ได้กลับมาจากเมืองไทย ก็เป็นผู้มีชื่อเสียงเลื่องลืออยู่คราวหนึ่ง มีคนต้องการพบปะสมาคมด้วยเป็นอันมาก ก่อนที่เราจะได้จากกับบาทหลวงเดอชัวซีไป เราอดที่จะเล่าเรื่องขัน ๆ ที่เกี่ยวกับบาทหลวงคนนี้ไม่ได้ ซึ่งมีอยู่ถึง ๒ เรื่อง และซึ่งบาทหลวงเดอชัวซีได้เล่าในจดหมายเหตุว่าดังนี้ "พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้รับสั่งถามข้าพเจ้าในเรื่องต่าง ๆ หลายเรื่อง และรับสั่งถามข้าพเจ้าว่า คำว่า กินข้าว นั้น ภาษาไทยพูดว่าอย่างไร ข้าพเจ้าก็กราบทูลตอบว่า ไทยพูดว่า กิน อีกสักครู่ใหญ่ ๆ กลับรับสั่งถามข้าพเจ้าอีกว่า คำว่า กินน้ำ ภาษาไทยพูดว่าอย่างไร ข้าพเจ้าก็ทูลตอบว่า พูดว่า กิน พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จึงรับสั่งว่า "จับผิดได้แล้ว แต่เมื่อกี้นี้บอกว่า กิน แปลว่า กินข้าว อย่างไรล่ะ" ข้าพเจ้าจึงกราบทูลว่า "จริง ได้กราบทูลเช่นนั้นจริง แต่คำไทยที่ใช้ว่า กิน นั้น ต้องแปลว่า กลืน เพราะฉะนั้นถ้าจะพูดว่า กินข้าว ต้องแปลว่า กลืนข้าว ถ้าจะพูด กินน้ำ ก็ต้องหมายความว่า กลืนน้ำ" พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ก็ทรงพระสรวลรับสั่งว่า "ดี ออกตัวได้คล่องดี"

การที่ราชทูตสยามและข้าราชการไทยได้มาถึงเมืองฝรั่งเศสนั้น ได้ทำให้ข้าราชการในราชสำนักฝรั่งเศส ตลอดทั้งผู้คนพลเมืองมีความตื่นเต้นยินดีกันมาก เมื่อราชทูตสยามได้ถึงเมืองเบรสต์แล้ว เจ้าพนักงานก็ได้พาราชทูตออกจากเมืองเบรสต์ไปเมืองนานต์ แล้วเดินเลียบตามลำแม่น้ำลัวตลอดถึงเมืองออลีอัง แล้วจากเมืองออลีอังได้พาราชทูตไปทางเมืองฟอนเตลโปล เมืองเมลัง และเมืองแบร์นี ครั้นถึงเมืองแบร์นี ราชทูตต้องหยุดรอพักอยู่ เพราะของเครื่องราชบรรณาการและของพระราชทานต่าง ๆ ยังมาไม่ถึง ด้วยของเหล่านี้ได้ส่งทางเรือ ต้องอ้อมทะเลและขึ้นมาตามลำแม่น้ำเซน -

---

สมเด็จพระนารายณ์ได้ส่งของมาพระราชทานคาดีนาลเดอบูยอง ซึ่งเป็นผู้ปกครองของบาทหลวงเดอชัวซี และได้ทรงฝากของเหล่านั้นมากับบาทหลวงเดอชัวซี แต่เป็นการเคราะห์ร้าย เผอิญในระหว่างที่บาทหลวงเดอชัวซีเดินทางอยู่นั้น คาดินาลเดอบูยองได้เสียชื่อและถูกขับไล่ออกจากเมืองเสียแล้ว ครั้นเดอชัวซีได้ไปถึงฝรั่งเศส ก็ต้องการกราบทูลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ด้วยตนเองในเรื่องของที่สมเด็จพระนารายณ์พระราชทานมายังคาดีนาลเดอบูยองนั้น ครั้นวันหนึ่ง พระเจ้าหลุยส์จะเสด็จไปโรงสวด ก็พบกับเดอชัวซี ๆ จึงกราบทูลขอเฝ้าในห้องไปรเวต พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จึงรับสั่งให้บาทหลวงเดอชัวซีไปเฝ้าในเวลาเมื่อเสวยแล้ว ครั้นเดอชัวซีได้เข้าไปเฝ้า จึงทูลเรื่องของต่าง ๆ ที่พระเจ้ากรุงสยามได้พระราชทานมายังคาดีนาลเดอบูยอง พระเจ้าหลุยส์ก็รับสั่งถามขึ้นกลางคันว่า "พระเจ้ากรุงสยามพระราชทานของมาด้วยเหตุใด และการที่ได้พระราชทานมานั้น ใครเป็นผู้ทูลแนะนำ" ข้าพเจ้าจึงได้ทูลตอบว่า ข้าพเจ้าเองเป็นผู้ทูลแนะนำสมเด็จพระนารายณ์ โดยเชื่อว่าการที่พระเจ้าแผ่นดินอันใหญ่ยิ่ง เช่นสมเด็จพระนารายณ์ได้พระราชทานของมาให้คนโต เช่นคาดีนาลเดอบูยองนั้น จะเป็นพระเกียรติยศแก่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส พอข้าพเจ้าได้ทูลดังนั้น พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสก็ทรงหันพระองค์มาทางข้าพเจ้า และทรงมองข้าพเจ้าทำพระพักตร์หน้ากลัว จนข้าพเจ้าอยากจะมุดตัวหนีไปอยู่ใต้ดินลึกสัก ๑๐๐ ฟีต แล้วรับสั่งถามว่า "ที่ท่านได้ทำดังนี้ ได้ทำด้วยหัวสมองของท่านเองหรือ" ข้าพเจ้าจึงทูลตอบว่า ในเรื่องนี้ข้าพเจ้าได้ปรึกษากับเชอวาเลียเดอโชมองแล้ว

ได้มีคนไปมาหาสู่เยี่ยมเยียนราชทูตสยามเป็นอันมาก และในจำพวกคนที่ไปเยี่ยมนั้น บาทหลวงเดอลาเชซก็ได้ไปด้วย เมื่อราชทูตสยามได้พบปะกับพวกผู้หญิง ก็ได้แสดงกิริยาอันสุภาพเรียบร้อยน่าชมน่าดูมาก เมื่อเวลาจะพูดจาโต้ตอบสนทนากัน ราชทูตสยามก็ได้ใช้วาจาอันไพเราะน่าฟังมาก จนที่สุดพวกข้าราชการในเชอวาเลียเดอโชมองก็ได้เห็นชอบด้วย ในเวลานั้นพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ก็ได้ทรงตั้งให้คาดีนาลเดอบูยองไปอยู่ที่ศลูนี เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะทราบไม่ได้ว่า จะเกิดกริ้วคาดีนาลเดอบูยองขึ้นเช่นนั้น พระเจ้าหลุยส์จึงรับสั่งว่า "พอแล้ว" แล้วก็ทรงหันหลังให้ข้าพเจ้า ๆ ก็ได้ออกมาจากห้องเฝ้า พบพวกขุนนางข้าราชการเป็นอันมาก พวกนี้ก็จะมาแสดงความยินดีในการที่ข้าพเจ้าได้เข้าเฝ้า แต่ข้าพเจ้าก็ได้รีบเดินออกจากพระราชวังโดยเร็ว และได้เข้าไปซ่อนตัวในห้องเล็กแห่งหนึ่ง เพื่อขอบพระเดชพระคุณพระผู้เป็นเจ้าที่ได้ทำให้ข้าพเจ้าเสียชื่อเช่นนี้ ข้าพเจ้าได้รู้สึกตัวว่าข้าพเจ้ามีใจหยิ่งเกินไป เพราะเข้าใจเสียว่า ที่ข้าพเจ้าได้ทำการให้พวกเยซุวิตและมิชชันนารีพอใจข้าพเจ้านั้น เป็นการที่ข้าพเจ้าได้มีความดีความชอบอยู่แล้ว และการที่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้ทำพระพักตร์แก่ข้าพเจ้าเช่นนี้ ได้ทำให้ข้าพเจ้าหายหยิ่งไป

บาทหลวงเดอชัวซีจึงได้เข้าไปอยู่ในโรงเรียนสามเณร ไม่คิดจะไปไหนเลย แต่ครั้นมาภายหลังเดอชัวซีต้องกลับเข้าวังอีก เพราะต้องเป็นผู้พาและเป็นล่ามของราชทูตไทย บาทหลวงเดอชัวซีจึงแต่งหนังสือถวายพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ๒ เล่ม ล้วนแต่เป็นเรื่องยอพระเกียรติทั้งนั้น พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสก็หายกริ้ว เมื่อปี ค.ศ. ๑๖๘๗ (พ.ศ. ๒๒๓๐) มหาวิทยาลัย (อากาเดมี่) ฝรั่งเศสได้รับเอาบาทหลวงเดอชัวซีเข้าเป็นสมาชิกด้วยผู้หนึ่ง บาทหลวงเดอชัวซีได้ถึงแก่กรรมเมื่อปี ค.ศ. ๑๗๒๔ (พ.ศ. ๒๒๖๗) อายุได้ ๘๑ ปี ในเวลาที่บาทหลวงเดอชัวซีได้แก่เฒ่าลงไปและละพยศหมดแล้ว ก็ยังมีคนรู้สึกว่า เดอชัวซีเป็นคนที่อดสนุกไม่ได้อยู่นั่นเอง เพราะเป็นคนที่รู้จักเอาใจคนในเวลาเข้าประชุมชน แต่เป็นคนที่หากิริยามิได้ บาทหลวงเดอชัวซีได้รู้สึกตัวอยู่เสมอว่า ความศึกษาเล่าเรียนที่ตัวได้เรียนมาก็เรียนอย่างแบบผู้หญิง เพราะฉะนั้น เมื่อตัวอายุมากจะปลอมตัวเป็นผู้หญิงไม่ได้อีกแล้ว ก็ไม่มีสติจะกรีกตรองอย่างผู้ชายเลย

ราชสำนักเวอซายได้ฟังราชทูตพูดจาโต้ตอบ ก็มีความประหลาดใจเป็นอันมาก*

จอมพลเดอลาเฟอยาด กับมองซิเออร์ มิเชลเดอยอนเนย ซึ่งมีหน้าที่สำหรับนำราชทูต ได้ออกไปรับราชทูตสยามที่ตำบลแซน-อันตัวน์ เมื่อวันที่ ๑๒ เดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๖๘๖ (พ.ศ. ๒๒๒๙) ราชทูตได้เดินเป็นกระบวนเข้ากรุงปาริส มีรถเทียมม้า ๖ ม้านำ และตามรถราชทูต ๖๐ หลัง และในรถเหล่านี้ล้วนแต่เจ้านายทั้งหญิงและชาย ซึ่งเป็นเจ้านายในราชวงศ์นั่งไปทั้งสิ้น เมื่อราชทูตสยามได้ไปถึงเมืองใด ตำบลใด ข้าราชการรายฎรพลเมืองได้ต้อนรับโดยให้เกียรติทุกอย่าง และพวกที่มาดูก็เห็นเป็นสิ่งที่ประหลาดอยู่บ้าง ในข้อนี้บาทหลวงเดอชัวซีเล่าว่า "คนที่มาดูได้ล้อมเราโดยรอบเกือบจะเท่ากับที่เขามาดูเราเหมือนเห็นสัตว์หมี"

---

* การที่ประหลาดใจกันว่า ราชทูตสยามพูดจาอย่างฉลาดเฉลียวเช่นนี้ ไม่ใช่แต่เฉพาะพวกข้าราชการในราชสำนักพวกเดียว ถึงคนอื่นก็นึกประหลาดใจเหมือนกัน ในเรื่องนี้มองซิเออร์ลาบลูเยได้เขียนไว้ดังนี้ ถ้าแม้ว่าราชทูตของเจ้าแผ่นดินต่างประเทศจะเป็นลิงซึ่งเขาหัดให้เดินด้วยเท้าหลัง และเมื่อจะพูดให้คนเข้าใจจะต้องใช้ล่ามแปลแล้ว เราก็จะไม่มีความประหลาดใจเท่ากับที่ได้เห็นและได้ฟังราชทูตสยามพูดจาอันถูกต้องและมีคติน่าฟังโดยมาก เพราะเหตุที่จะไปยังเมืองไทยเป็นการยาก และคนไทยทั้งประเทศเป็นคนที่หัวสูงถือตัว จึงทำให้เราลืมว่า มนุษย์ประเทศใดๆ ก็ตาม ก็เป็นมนุษย์อันมีสติและความคิดเหมือนกันหมด และสักแต่ว่าเป็นคนแล้ว จะเป็นคนชาติใดก็ตาม ก็ย่อมมีความยุติธรรมด้วยกันทั้งนั้น และถ้าพวกที่เราเรียกว่าคนบ่ำ (บาเบเรียน) ได้ทำกับเราอย่างที่เราได้ทำกับเขาแล้ว เราก็คงจะไม่พอใจเหมือนกัน

เจ้าพนักงานได้พาราชทูต และข้าราชการสยามไปดูสิ่งที่น่าดูและของแปลก ๆ ทุกอย่างในกรุงปาริส ได้พาไปฟังการสวดที่โบสถ์โนตร์ดำ ได้พาไปดูละครอิตาเลียน ได้พาไปดูเต้นรำที่ตำบลแซงคลู และได้พาไปดูละครโอเปราแสดงบท อารมิด นอกจากนี้เจ้าพนักงานยังได้พาราชทูตไปที่โรงเรียนวิทยาลัยหลุยส์เลอกรัง และที่โรงเรียนนี้ก็ได้เล่นละครเรื่อง โคลวิส ให้ราชทูตสยามดู กับได้พาไปที่โรงเรียนสามเณรคณะต่างประเทศ และที่โรงเรียนนี้มองซิเออร์บริซาเซียได้กล่าววาทายกย่องราชทูตเป็นภาษาฝรั่งเศส และได้แสดงว่าบาทหลวงอื่น ๆ ในคณะนี้จะได้กล่าววาทาชมเชยสรรเสริญราชทูต และจะได้ผลัดกันพูด เพื่อจะได้สมเกียรติยศ เพราะฉะนั้นบาทหลวงเหล่านี้จะได้พูดเป็นภาษาฮิบรู ภาษากรีก ภาษาละติน และภาษาไทย

ต่างคนต่างพูด ต่างคนก็ต่างออกความเห็นในเรื่องที่พระเจ้าแผ่นดินสยามจะเข้ารีต แต่ฝ่ายราชทูตที่หนึ่งในเวลาที่ตอบนั้น มิได้เอ่ยถึงการศาสนาเลยจนคำเดียว แล้วเจ้าพนักงานได้พาพวกไทยไปที่ตำบลแมนเตอนอง เพื่อไปดูการที่กองทหารสร้างสะพานข้ามน้ำ และได้ไปดูไปชมที่วังเจ้านายต่าง ๆ ที่ตำบลเมอดองและตำบลแซงคลู ฝ่ายมาดำเดอมองเตซปั่ง ก็ได้ต้อนรับราชทูตสยามที่วัง คลันยิ ซึ่งเป็นวังที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ โปรดพระราชทานให้มาดำมองเตซปั่งอยู่ ราชทูตและข้าราชการสยามได้แสดงคำชมเชยสิ่งต่าง ๆ ที่ได้เห็นตามบ้านเมือง และตามบ้านต่าง ๆ และได้ชมพระราชวังเวอซาย

หลังใหม่เย็นอันมากซึ่งสร้างยังไม่ทันแล้วดี ทั้งชมสวนราชอุทยานและถนนกับถ้ำต่าง ๆ ในสวนนั้นด้วย

พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ก็ได้มีรับสั่งให้เจ้าพนักงานพาราชทูตและข้าราชการสยาม ไปเที่ยวตามหัวเมืองฝ่ายเหนือและให้พาไปดูเมืองแฟลนเดอร์ด้วย ค่าใช้จ่ายในการที่ราชทูตสยามไปเที่ยวนั้น พระเจ้าหลุยส์โปรดให้เอาเงินส่วนพระองค์จ่ายให้ทั้งสิ้น ราชทูตสยามได้ไปถึงแห่งใด ก็ได้มีการรับรองอย่างใหญ่โตซู่ซ่ามาก ยิ้นใหญ่ก็ได้ยิงสลุตรับทุกแห่ง บรรดาข้าราชการฝรั่งเศสก็ได้กล่าววาจาเลือกแต่เฉพาะคำที่ไพเราะน่าฟังทุกตำบล บรรดาคนที่เป็นผู้ช่างพูดก็ได้ฉวยโอกาสนี้ที่จะแสดงวาจากล่าวสรรเสริญยอพระเกียรติพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อย่างไพเราะที่สุด และการที่กล่าววาจายอพระเกียรติเช่นนี้ ก็อ้างว่าเพื่อให้เป็นเกียรติยศแก่พระเจ้ากรุงสยาม*

โดยมากพวกฝรั่งเศสได้เอาการศาสนามาเป็นหลักสำหรับแสดงว่าตัวเป็นคริสตศาสนิกชนดีผู้หนึ่ง ที่เมืองอาราซ์ เมืองตูร์เน เมืองดเอ เมืองคำเบร เมืองเปรอน เมืองแซงกังแตง เมืองลิล ล้วนแต่ปี

---

* ในบรรดาผู้ที่กล่าววาจายอพระเกียรติพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ไม่มีใครที่จะสู้พวกข้าราชการเมืองอาราซ์ได้ เพราะพวกนี้เป็นผู้ที่ช่างคิดหาเรื่องต่าง ๆ มากล่าว เช่นมองซิเออร์เลอเฟฟได้เอาพระเจ้าหลุยส์มาเทียบกับพระเจ้าซีซา และเรียกว่าพระเจ้าหลุยส์เท่ากับเป็นพระเจ้าซอลอมอนของสมัยนั้น ข้าราชการฝรั่งเศสในมณฑลอาตัวได้พูดจาโดยยืดยาวและได้ให้พรแก่คนไทยโดยที่ไทยได้อุตส่าห์ข้ามทะเลมาหลายแห่งสำหรับมาเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน อันได้มีชัยชนะแก่ข้าศึกอย่างรวดเร็ว คล้ายกับพระองค์ทรงทราบถึงวิธีหมุนของพระอาทิตย์ เพราะพระองค์ได้เอาพระอาทิตย์เป็นหลักที่พระองค์จะได้ดำเนินการต่าง ๆ

เอาเรื่องพระเจ้ากรุงสยามเข้ามาเป็นเรื่องสำหรับที่จะพูดกัน ในเวลาที่ฝรั่งเศสพูดเรื่องนี้ บางทีราชทูตสยามก็นิ่งเสียบ้าง บางทีก็ตอบโดยเสียไม่ได้ อย่างที่ได้ตอบมองซิเออร์เลอเฟฟว่า ในประเทศของเราก็มีสังฆราชที่พอจะสอนศาสนาแก่พวกเราได้

ที่เมืองวาลังเซียนนั้น มองซิเออร์ชาโตผู้เป็นที่ปรึกษาในเมืองนั้น ได้พูดขาอันมีหลักฐานอยู่บ้าง เพราะพูดในหน้าที่พ่อค้า คือมองซิเออร์ชาโต ได้เอาผ้าซึ่งทอในเมืองนั้นให้แก่ราชทูตสยามเป็นตัวอย่างและได้กล่าวว่า หวังใจว่าจะได้เห็นสินค้าผ้าอย่างนี้ ได้เจริญในประเทศสยามต่อไป

ครั้นราชทูตสยามได้กลับมาจากเมืองแฟลนเดอแล้ว ก็คงมีการรื่นเริงต่าง ๆ เรื่อยไปมิได้หยุดเลย มหาวิทยาลัยอากาเดมีเดซเบลเลตร์ (Académie des Belles-Lettres) ได้ทำเหรียญขึ้น เพื่อเป็นเกียรติยศแก่ราชทูตสยาม * และเจ้าพนักงานก็ได้เขียนรูปราชทูตเป็นรูประยายสีติดไว้ในห้องพระราชวังเวอซาย ยังมีคนแต่งหนังสือต่าง ๆ หลายเรื่องหลายเล่ม กล่าวอธิบายถึงการรับรองต่าง ๆ ที่พวกฝรั่งเศสได้จัดรับราชทูตสยาม และได้เล่าถึงการที่ราชทูตไปเที่ยว กับอธิบายถึงแบบธรรมเนียมการแต่งตัว วิธีดื่มน้ำและรับประทานอาหารของราชทูต จนที่สุดราชทูตสยามทำท่าทางกิริยาอย่างไร ก็

* ในเหรียญนั้นทำเป็นรูปพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ประทับอยู่บนพระโทรน ใต้พระโทรนบนคั่นล่างที่สุดนั้น มีราชทูตสยามสามคนแต่งตัวอย่างแบบฝ่ายตะวันออกหมอบเฝ้าอยู่

ลงอธิบายในหนังสือเหล่านั้น และคำใดที่ราชทูตได้กล่าว ซึ่งเป็นคำพอหูของพวกฝรั่งเศส ก็เก็บลงไว้ในหนังสือเหล่านั้นด้วย บางทีมีบางคำที่ราชทูตไม่พูดเลย แต่พวกแต่งหนังสือได้เขียนเอาเองและอ้างว่าเป็นคำของราชทูตสยามก็มี หนังสือพิมพ์ชื่อ แมร์คูร์กาลัง ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ที่รู้ข่าวมากที่สุดในสมัยนั้น ได้เต็มไปด้วยข่าวเรื่องราชทูตสยามซึ่งเป็นเรื่องที่คนทั่วไป อยากรู้ด้วยกันทุกคน และผู้ที่แต่งเรื่องลงหนังสือพิมพ์นั้น ก็ได้กล่าวว่าข้าราชการไทยเป็นคนที่ดีและเป็นคนที่มีความรู้ที่สุดในฝ่ายทิศตะวันออก * แต่ในข่าวต่าง ๆ ที่ลงในหนังสือพิมพ์นั้น ก็มีแต่ข่าวเรื่องเที่ยวเรื่องการรื่นเริงต่าง ๆ และเรื่องเบ็ดเตล็ดเท่านั้น ในสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ในการที่ราชทูตสยามมาพูดราชการคราวนี้โดยมากไม่มีได้นึกถึงเลย

ในจดหมายเหตุที่เซอวาเลียเดอโชมองได้แต่งไว้ ได้ลงบัญชีของต่าง ๆ ที่พระเจ้ากรุงสยามส่งมาถวายพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส โดยละเอียดมาก คือมีคนโทน้ำทำด้วยทองคำ ขวดทองคำ ถ้วยทองคำ หีบทองคำ ตู้เล็ก ๆ ทำด้วยกระ หีบและโต๊ะญี่ปุ่น พรมมาจากเมือง

---

* จริงอยู่พระวิสูตรสุนทร (โกษาปาน) ราชทูต เป็นคนที่ฉลาดไหวพริบดังบาทหลวงเดอชัวซีได้เป็นพยานด้วยตัวเอง เพราะเดอชัวซีได้รู้จักคุ้นเคยกับท่านราชทูตที่ ๑ มาก ท่านราชทูตพูดจาว่องไว เมื่อใครยอก็เข้าใจยอตอบ แต่บางทีคำที่ใช้นั้นจะไม่ใคร่สมควรก็จะเป็นได้บ้าง คอนโนเดอวีเซบรรณาธิการของหนังสือพิมพ์แมร์คูร์ได้เอาคำเฉียบแหลมของราชทูตไทยลงพิมพ์หลายเรื่อง เมื่อผู้ใดชอบพึ่งในข่าวเช่นนี้ ก็ควรจะพลิกดูหนังสือพิมพ์ แมร์คูร์ประจำเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๑ และมกราคม ๑๖๘๗ (พ.ศ. ๒๒๒๙)

ฮินดูซตัน และพรมเมืองจีน กับเรือทำด้วยทองคำ ๑ ลำ และขันใหญ่ปลอกเงิน ๒ กระยอก และเครื่องลายครามอย่างงามที่สุด ๑๕๐๐ ชิ้น ส่วนของที่คอนซตันตินฟอลคอนส่งมาถวายนั้นมี สายสร้อยทองคำถ้วยแก้ว กาใส่ซอกอเล็ต กล่องใส่ยานัตถุ์ เครื่องลายคราม ลับแลแจกัน ผ้าต่างๆ ลูกยี่ด นอแรด เขากระบือ และของต่างๆ อีกหลายอย่าง นอกจากของเหล่านี้ยังมีของที่พระเจ้ากรุงสยามส่งมาพระราชทานมกุฎราชกุมารฝรั่งเศส ของที่พระราชินีสยามส่งมาพระราชทานมกุฎราชกุมารี ซึ่งมีหีบเขียนหนังสือทำด้วยกระ ๓ หีบ และหัวใจทำด้วยเงิน ๑ อัน และยังมีของที่พระราชินีสยามส่งมาพระราชทานท่านดุกเดอบูรกอยน์ และดุกดังยูอีก กับของต่างๆ ที่คอนซตันตินฟอลคอนฝากมาให้มาควิสเดอเซงแล และมาควิสเดอครัวซี รวมทั้งสิ้นเป็นของกว่า ๓๐๐๐ สิ่ง และของบางอย่างได้ทำด้วยฝีมืออย่างประณีตงดงามยิ่งนัก ของต่างๆ เหล่านี้ได้วางเรียงไว้ในท้องพระโรงทั้งสิ้น ฝ่ายมองซิเออร์ลูวัว ซึ่งมีความริษยามองซิเออร์เดอแซงแลอยู่ก็แสดงว่าของเหล่านี้ไม่เป็นเรื่องอะไรเพราะมองซิเออร์ลูวัวมีนิสัยไม่ชอบสิ่งที่ตัวไม่ได้ด้วย ครั้นพบกับยาทหลวงเดอชัวซี มองซิเออร์ ลูวัวก็พูดว่า “ของต่างๆ ที่ท่านเอามาด้วยนั้น จะมีราคาถึง ๑๕๐๐ เหรียญ (สเปญ) ที่เดียวหรือ” ยาทหลวงเดอชัวซีได้ฟังดังนั้นก็ย่อมจะขัดเคือง จึงได้ตอบว่า “ข้าพเจ้าทรายไม่ได้ว่าของเหล่านี้จะมีราคาสักเท่าไร แต่ข้าพเจ้าทรายได้เป็นแน่ ว่าแต่น้ำหนักทองคำยังมีน้ำหนักกว่า ๒๐,๐๐๐ แฟรง ค่าช้างทำยังไม่ได้คิดเสียซ้ำไป”

เมื่อวันที่ ๑ เดือนกันยายน ค.ศ. ๑๖๘๖ (พ.ศ. ๒๒๒๙) พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้เสด็จออกแขกเมืองให้ราชทูตสยามเฝ้าที่ท้องพระโรงที่เรียกกันว่า ซาลองเดอลาเป (Salon de la Paix) ในครั้งนั้น พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ทรงฉลองพระองค์พันทอง ประดับเพชรเม็ดใหญ่ ๆ ทั้งพระองค์ ในเวลาที่เสด็จออกนั้น ราชทูตสยามได้อยู่ใต้พระโทรนจนถึงเวลาที่ราชทูตจะถวายพระราชสาส์นของสมเด็จพระนารายณ์ ราชทูตสยามจึงได้ขึ้นไปยืนโทรนจนถึงขั้นที่สุด เพื่อถวายพระราชสาส์น ราชทูตสยามได้แสดงกิริยาอย่างเคารพนบนอบที่สุด และเมื่อได้ถวายพระราชสาส์นเสร็จแล้ว ก็ได้เดินถอยหลังจนสุดท้องพระโรง เพราะการที่ราชทูตจะหันหลังให้แก่พระเจ้าแผ่นดินนั้นเป็นการผิดแบบ แล้วราชทูตสยามได้กราบทูลยกย่องยอพระเกียรติพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แต่การที่ยอพระเกียรตินั้นก็มากเกินไปจนเกือบจะยกพระเจ้าหลุยส์เป็นพระพุทธเจ้าอยู่แล้ว แต่การที่เป็นเช่นนี้จะโทษพวกตะวันออกแต่ฝ่ายเดียวก็ไม่ได้ เพราะตามข้อความที่บาทหลวงเดอชัวซีได้เขียนไว้ในจดหมายเหตุนั้น ก็เห็นได้ว่าคนอื่นช่วยคิดช่วยแต่งให้ บาทหลวงเดอชัวซีได้เขียนว่าดังนี้ “ความจริงราชทูตสยามก็ได้ใช้ถ้อยคำเป็นภาษาไทยตามสำนวนของเขาบ้าง และบาทหลวงเดอลิยอนเป็นผู้แปลเป็นภาษาฝรั่งเศส แต่มองซิเออร์ติแยร์ช์ก็ได้แต่งเนื้อความตามเนื้อเรื่องให้ไพเราะขึ้น และข้าพเจ้าเองก็ได้เพิ่มเติมความบ้างเล็กน้อย”

ในคำที่ราชทูตสยามได้กราบทูลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งล่ามได้แปลโดยแก้ไขเพิ่มเติมเอาเองบ้างนั้น ราชทูตได้ยกย่องถึงคุณความ

ดีของพระเจ้าหลุยส์ ได้ยอว่าทรงพระปรีชาญาณอย่างสูงสุดและได้กล่าวว่า

"ชีวิตของพวกข้าพเจ้าสั้นนัก และโลกนี้ก็เล็กน้อย เพราะฉะนั้นจะป่าวร้องถึงพระเกียรติยศเกียรติคุณ ตามที่พวกข้าพเจ้าได้แลเห็นนั้นไม่ได้ ของต่าง ๆ ที่พวกข้าพเจ้าได้มาพบมาเห็นนั้น ยากที่พวกข้าพเจ้าจะทรงจำไว้ทั้งหมดได้ เพราะฉะนั้นเมื่อได้พบได้เห็นสิ่งไร พวกข้าพเจ้าจึงต้องจดไว้เป็นตัวหนังสือให้เป็นหลักฐานต่อไป"

การที่ราชทูตสยามได้ยกยอพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นั้น ก็มากเหลือเกินอยู่แล้ว แต่ยังสู้คำยกยอที่ราชทูตได้กล่าวไว้ในที่อื่นยังไม่ได้ เพราะนอกจากการที่ราชทูตสยามได้กราบทูลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นั้น ยังได้ไปพูดสยีชในที่อื่น ๆ อีกถึง ๑๖ ครั้งในวันเดียวนั้นเอง คือไปยอพระเกียรติเจ้านายในพระราชวงศ์ทั้งผู้หญิงและผู้ชาย ยกตัวอย่างเช่นที่ท่านดุกเดอบูรกอยน์ ราชทูตสยามได้ไปยอว่า "ในวันหน้าต่อไปดุกเดอบูรกอยน์จะได้เป็นใหญ่และจะได้เป็นเครื่องเชิดชูของโลกนี้" และได้ไปทูลเบริซึ่งได้ประสูติก่อนราชทูตสยามได้มาถึงฝรั่งเศสสัก ๒—๓ วันว่า

"ขอให้เทวดาชั้นฟ้าได้โปรดให้พระองค์ได้มีชัยชนะในการทัพศึก พวกข้าพเจ้าจะได้มีโอกาสที่จะได้นำข่าวให้พระเจ้ากรุงสยาม นายของข้าพเจ้าได้ทรงทราบเป็นคราวแรกในข่าวส่วนพระองค์ และพระเจ้ากรุงสยามนายของข้าพเจ้าก็

คงจะทรงพระโสมนัสยินดีที่ได้ทราบจากข้าพเจ้าว่า พระองค์ได้ประสูติแล้ว”

ราชทูตสยามได้ไปที่แห่งใด ก็ได้แสดงข้อความคล้าย ๆ กันอย่างนี้ทุกแห่ง ชาวฝรั่งเศสได้ชมเชยวาจาอันไพเราะของราชทูตสยามเป็นเสียงเดียวกันหมด และมองซิเออร์ดังโยก็กล่าวว่าราชทูตสยามพูดดีมาก

ราชทูตสยามได้พักอยู่ในประเทศฝรั่งเศสจนสิ้นฤดูหนาว และที่ยังไม่กลับไปประเทศสยามนั้น ก็เพราะคอยให้ได้ฤดูสำหรับเดินเรือให้สะดวก ทั้งคอยให้การที่ตัวได้มาเป็นราชทูตในคราวนี้ได้มีผลขึ้น และในฝ่ายฝรั่งเศสก็ยังเตรียมการต่าง ๆ ซึ่งพวกราชทูตสยามหารู้เรื่องด้วยไม่*

---

* ถ้าหากว่าจะมีใครมาบอกเราว่า การที่ไทยได้แต่งทูตมาฝรั่งเศส ก็เพื่อประสงค์จะมาชักชวนพระเจ้าแผ่นดินผู้ถือศาสนาคริสเตียน ให้ละศาสนาของตัวเสีย และขออนุญาตพาพระสงฆ์เข้ามาในเมืองฝรั่งเศส และให้พระสงฆ์นั้นเข้าไปตามบ้านตามช่องของเรา เพื่อมาสอนพุทธศาสนาแก่บุตรภรรยาและตัวเรา แล้วพระสงฆ์พวกนี้จะมาก่อวัดวาอารามในเมืองของเรา และจะเอารูปหล่อด้วยโลหะมาตั้งตามวัดเหล่านั้นเพื่อให้คนบูชา ถ้าเป็นเช่นนี้จริงเราจะคิดว่าอย่างไร เราจะไม่นึกหวั่นเกรงในใจและเราจะไม่สงสัยคนจำพวกนั้นหรือ ก็เมื่อเป็นเช่นนั้นเหตุใดเราจึงอุตส่าห์ข้ามน้ำข้ามทะเลตั้ง ๖๐๐๐ ไมล์ สำหรับจะไปชักชวนประเทศอินเดีย ประเทศสยาม ประเทศจีน และญี่ปุ่น ให้ถือศาสนาคริสเตียนเล่า การที่เราทำเช่นนี้ เราก็ได้ทำโดยสุจริตและตั้งใจจะให้เป็นเช่นนั้นจริงๆ แต่พวกนั้นได้พึ่งพวกเราไปพูดเช่นนี้จะไม่นึกว่าเราเป็นบ้าหรือ แต่ถึงดังนั้นพวกอินเดียและพวกไทยก็ยังอุตส่าห์รับเลี้ยงพวกถือศาสนาของเราและพวกบาทหลวงเรา บางทีพวกไทยก็พึ่งคำสั่งสอนพวกบาทหลวงก็มีเป็นบางครั้งบางคราว และอนุญาตให้พวกบาทหลวงสร้างวัดและสอนศาสนาตามหน้าที่ของเขาได้ ความจริงจะว่าใครใจดี เขาหรือเรา (คัดจากหนังสือลาบรูแยร์แต่ง)

ในระหว่างที่ราชทูตสยามไปทำให้พวกฝรั่งเศสได้รับความเพลิดเพลิน และราชทูตเองก็ได้รับความเคารพสมกับเกียรติยศนั้น ผู้ที่เป็นผู้แทนและเป็นตัวการของเสนาบดีไทย คือบาทหลวงตาชาด์นั้น ก็ได้ไปเที่ยวหาเสนาบดีฝรั่งเศสหลายกระทรวง และได้อธิบายถึงความประสงค์อันจริงใจในการที่แต่งราชทูตสยามมาในคราวนี้ บาทหลวงตาชาด์พร้อมด้วยบาทหลวงเดอลาเชซ ซึ่งแทรกเข้ามาช่วยด้วย จึงได้จัดการในเรื่องที่จะส่งกองทหารฝรั่งเศสไปยังบางกอก เพื่อไปช่วยอุดหนุนความคิดของคอนซตันตินฟอลคอนต่อไป กองทหารฝรั่งเศสได้เตรียมการพร้อมที่จะออกจากเมืองฝรั่งเศส เมื่อเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๖๘๗ (พ.ศ. ๒๒๒๙)

การที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ส่งราชทูตไปประเทศสยามในคราวแรกนี้ นับว่าไม่มีผลอันใด นอกจากแต่งให้ราชทูตไปเที่ยวออกอำนาจในประเทศสยามเท่านั้น ข้อสัญญาต่าง ๆ ที่ได้สัญญาไว้ที่เมืองลพบุรีสองฉบับนั้น เท่ากับเป็นเรื่องฝัน และถ้าไม่ใช้กำลังแล้ว ข้อสำคัญเหล่านั้น ก็เป็นอันไม่ต้องได้ทำกัน ฝ่ายพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสก็ทรงพระดำริจะจัดการตามทางที่ข้าราชการฝรั่งเศสไทย คือคอนซตันตินฟอลคอนได้เยียดหนทางถวายให้แล้ว จึงได้ทรงตั้งพระทัยให้ไปยึดท่าเรือ ๒ แห่งที่ฟอลคอนได้ถวายไว้ โดยโปรดให้กองทหารไปประจำรักษาและให้สร้างป้อมขึ้นในที่เหล่านั้นด้วย และการที่ได้มีชาวต่างประเทศคิดทรยศต่อพระเจ้าแผ่นดิน อันได้ทรงวางพระทัยไว้ทุก

อย่างนั้น จึงได้ทำให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้มีโอกาสไปปกครองบ้านเมือง อันรายฎรที่เกิดมาในเมืองนั้น ก็ไม่มีนิสัยอย่างอื่นนอกจากจะมีนิสัยเป็นทาสเขาเท่านั้น

แต่การที่คอนซตันตินฟอลคอน ได้ทรยศต่อพระเจ้ากรุงสยามเช่นนี้ ก็มิได้ซื่อตรงต่อพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเหมือนกัน เพราะคอนซ-ตันตินฟอลคอนก็ได้คิดล่อลวงพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส เท่ากับที่ตัวหลอกพระเจ้ากรงสยามเช่นเดียวกัน การที่คอนซตันตินฟอลคอนทำการเช่นนี้ ก็เพราะคิดเอาประโยชน์ส่วนตัวเป็นใหญ่ ด้วยคอนซตันตินฟอลคอนรู้สึกอยู่แล้วว่า มีวันหนึ่งก็วันใดตัวคงจะต้องเสียชื่อเป็นแน่ จึงจำเป็นจะต้องหาที่พึ่งอันมีอำนาจและกำลังมาก การที่คิดโปลิติกอย่างหลักลอยเช่นนี้ เป็นปฐมเหตุที่จะทำให้ประเทศฝรั่งเศสฉิบหายทรัพย์ไปหลายล้านอย่างหนึ่ง ทำให้ราชวงศ์ซึ่งได้ครอบครองราชสมบัติในประเทศสยามในเวลานั้น ต้องเสียราชสมบัติไปอย่างหนึ่ง และกระทำให้คนชาติกริกไทย ซึ่งเป็นคนโปรดของพระเจ้าแผ่นดิน และเป็นคนมีอำนาจมาก คือคอนซตันตินฟอลคอน ต้องเสียชีวิตไปด้วยอีกอย่างหนึ่ง

—๗—

เมื่อวันที่ ๑๔ เดือนมกราคม ค.ศ. ๑๖๘๗ (พ.ศ. ๒๒๒๙) ราชทูตสยามได้ไปยังพระราชวังเวอซายเพื่อเฝ้าทูลลา ในคราวนั้นพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้เสด็จออกประทับบนพระโทรน เหมือนอย่างราชทูตสยามได้เข้าเฝ้าในคราวแรก แต่ในคราวนี้ผิดกับที่พระเจ้าหลุยส์ทรงแต่งพระองค์อย่างธรรมดา ในคราวนี้บาทหลวงเดอลิยอนได้เป็น

ล่ามอีกครั้งหนึ่ง ได้แปลคำกราบทูลยอพระเกียรติต่าง ๆ ซึ่งคนทั้งหลายได้เห็นว่า เป็นคำกราบทูลที่ไพเราะน่าฟังมาก การที่ราชทูตสยามได้กราบทูลและทูลยอพระเกียรตินั้น ในครั้งหลังได้ทูลถึง ๑๐ ครั้ง บางคราวก็ทูลโดยสั้น ๆ แต่ไม่ได้ทูลเหมือนกันหรือซ้ำคำจนครั้งเดียว ซึ่งทำให้แลเห็นได้ว่า ภาษาไทยเป็นภาษาที่หาคำใช้ได้ไม่สิ้นสุดเลย ทั้งทำให้เห็นว่า ล่ามช่างแปลผันผ่อนตามคำพูดได้ทุกอย่าง ราชทูตสยามได้ทูลท่านดุกดังยูว่า จะได้นำความไปกราบทูลพระเจ้ากรุงสยาม ให้ทรงทราบถึงพระปริชาสามารถและพระทัยดีของดุกดังยู ในเวลาที่ยังทรงพระเยาว์อยู่เช่นนี้ และได้ทูลท่านดุกเดอเบริอีกครั้งหนึ่งว่า ราชทูตจะมีความยินดีอย่างยิ่ง ที่จะนำข่าวกราบทูลพระเจ้ากรุงสยาม ซึ่งเป็นข่าวครั้งแรกที่ยังไม่มีใครไปกราบทูลเสย และพระเจ้ากรุงสยามคงจะทรงโสมนัสยินดีที่ได้ทรงทราบว่าท่านดุกเดอเบริได้ประสูติแล้ว และการที่ได้มีราชทูตมาในคราวนี้ก็เป็นฤกษ์อันดี สำหรับที่พระองค์จะได้เป็นใหญ่ต่อไปในภายหน้า

เครื่องราชบรรณาการที่พระเจ้าหลยส์ได้ส่งไปถวายสมเด็จพระนารายณ์นั้น เป็นของที่งดงามและมีราคามาก ซึ่งตั้งแต่ไหน ๆ มาไม่เคยมีเทียบเทียมเลย เพราะเจ้าหลยส์ได้ทรงตั้งพระทัยปฏิบัติให้สมกับที่พระทัยดี ของที่พระเจ้าหลยส์ได้ส่งไปถวายพระเจ้ากรุงสยามในครั้งนี้ คือ มงกุฎทองคำมีช่อดอกไม้ฝังเพชร ทับทิม มรกต และไข่มุกอย่างหนึ่ง รูปขนนกทำด้วยทองคำฝังพลอยต่าง ๆ อย่างหนึ่ง เข็มขัดหลายอันอย่างหนึ่ง อานม้าอย่างหนึ่ง กระจกเงาอย่างดีกรอบ

ทองคำฝังพลอยต่าง ๆ อย่างหนึ่ง นาฬิกาพกตลับทองคำหลายเรือน อย่างหนึ่ง เสื้อเกราะอย่างหนึ่ง ปืนเล็กอย่างหนึ่ง และยังมีผ้าต่าง หลายพับกับผ้าไหมทอง มีโต๊ะศิลาอ่อนหลายโต๊ะ กับรูปลูกโลกกลม ซึ่งทำรูปชั้นฟ้าแสดงเดือนดาวทุกอย่างทำถ่ายแบบตัวจริง เดือนดาว เหล่านี้ทำด้วยทองคำ และอยู่ตรงเส้นแลติจูต ลองติจูตตามตัวจริง ในลูกโลกกลมเหล่านี้มีนาฬิกา มีระฆังตีทุกครึ่งชั่วโมง นาฬิกานี้ ทำให้ลูกโลกหมุน ซึ่งทำให้ดาวเดือนพระอาทิตย์หมุนประจำวันและ ประจำปีด้วย

นอกจากของที่พระเจ้าหลุยส์ส่งไปถวายนี้ มกุฎราชกุมารก็ ได้ส่งของไปถวายสมเด็จพระนารายณ์เหมือนกัน และฝ่ายมกุฎราช กุมาริก็ได้ส่งของไปถวายพระราชินีสยาม คือ ดอกกุหลาบทำด้วย เพชร กระจกเงา หีบเล็ก ๆ และหีบสลักลาย ตัวราชทูตสยามก็ได้ รับของพระราชทานเหมือนกัน และส่วนคอนซตันตินฟอลคอนก็จะได้ รับของพระราชทาน และรับของฝากจากดุกดูเมน มองซิเออร์เดอ-เซงแล มองซิเออร์เดอครัวซี และมองซิเออร์เดอลูวัว ซึ่งจำเป็นต้อง กลั้นความริษยาไว้ และต้องส่งของไปฝากฟอลคอนเหมือนกับเพื่อน ข้าราชการทั้งหลายบ้าง ของที่พระราชทานและฝากไปให้ฟอลคอนนั้น มีรูปภาพต่าง ๆ รูปเขียนและของต่าง ๆ สำหรับไปวางประดับและแขวน ตามผนังบ้าน

แต่เป็นการน่าเบื่อที่สุดที่ได้อ่านในตอนหลังว่า เมื่อของต่าง ๆ เหล่านี้ไปถึงเมืองเบรสต์ ก็เสียหายชำรุดเสียโดยมาก จนจะหา ของที่ยังดีอยู่จนสิ่งเดียวก็ไม่ได้ และยิ่งของต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องแก้ว

นาฬิกา และเครื่องทำด้วยอำพัน และกัลปังหาก็ชำรุดยิ่งกว่าสิ่งอื่น ๆ การที่ของต่าง ๆได้ชำรุดเสียหายดังนี้ เป็นด้วยเหตุประกอบกันหลายอย่าง คือคนที่เอาของบรรทุกหีบสัมเพราบ้าง คนขับรถบรรทุกของไม่ระวังบ้าง และถนนหนทางในเวลานั้นก็ไม่ดีด้วย จนรถต้องติดหล่มติดโคลนก็มี เพราะฉะนั้น เมื่อของเหล่านั้นได้ไปถึงเมืองไทย ก็ดูเหมือนจะไม่มีของที่ไม่เสียหรือไม่ชำรุดเหลืออยู่เลยจนสิ่งเดียว เพราะได้ถูกทั้งคลื่นและลมตามทาง เมื่อการเป็นดังนี้ ก็ต้องเรียกว่าตั้งต้นไม่ดี เป็นลางอันน่าเสียใจที่การที่คิดทำไมตรีกับฝ่ายทิศตะวันออกจะเป็นการไม่สำเร็จ เพราะของอันแบบบางเช่นนี้ ได้แตกทำลายเสียก่อนไปถึงที่เสียแล้ว

เมื่อวันที่ ๑ เดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๖๘๗ (พ.ศ. ๒๒๒๙) ราชทูตสยามกับราชทูตฝรั่งเศสพร้อมด้วยข้าราชการบริวาร ได้ไปพร้อมกันที่เมืองเบรสต์ จึงได้ลงเรือ ๒ ลำชื่อ เลอกายยาด์ลำหนึ่ง ลัวโซลำหนึ่ง มองซิเออร์เดอโวดริกูร กับมองซิเออร์ ดูเคนกิตอง เป็นผู้บังคับเรือ ๒ ลำนี้ มีเรือบรรทุกของ ๔ ลำ กับกองทหารราบ ๑๒ หมวด รวมทั้งนายและพลเป็นคน ๖๓๖ คน ทหารรายเหล่านี้เป็นทหารที่จะได้จัดให้ไปประจำรักษาป้อมที่บางกอก และที่เมืองมะริด ซึ่งเป็นเมืองที่คอนซตันตินฟอลคอนได้สัญญาจะถวายแก่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พวกบาทหลวงมิชชันนารี กับพวกเยซุวิตที่จะไปยังเมืองไทยในหน้าที่ผู้ชำนาญวิชาเลขนั้น ได้แบ่งแยกกันลงเรือทั้ง ๖ ลำ และบาทหลวงตาชาด์ก็มีความเสียใจมาก ที่จะพาพวกเยซุวิตไปเมืองไทยได้เพียง

๑๔ คนเท่านั้น พวกเยซวิตที่อาสาจะไปเมืองไทยนั้นมีถึง ๑๕๐ คน ในพวกเยซวิตที่ได้ไปเมืองไทยเมื่อคราวปี ค.ศ. ๑๖๘๖ (พ.ศ. ๒๒๒๙) ครั้งหนึ่งแล้วนั้น พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสก็ทรงมอบหมายหน้าที่ให้ไปตรวจตราการต่าง ๆ ที่จะให้เป็นประโยชน์แก่วิชา และมหาวิทยาลัยอากาเดมีที่สอนวิชาต่าง ๆ นั้น ก็ได้แนะนำและจัดเครื่องมืออย่างดีให้พวกเยซวิตด้วย

หัวหน้าราชทูตฝรั่งเศสที่จะไปเมืองไทยคราวนี้ มีสองคน คือ ซีมองเดอ ลาลูแบร์คนหนึ่ง กับโครดเซเบเรต์ ดู บูเลคนหนึ่ง มองซิเออร์ เดอลาลูแบร์นั้นเป็นคนที่เคยแต่งบทกลอน เป็นคนชำนาญวิชาเลขและชำนาญในภาษาต่าง ๆ ได้ไปทำราชการครั้งแรกในเมืองสวิสเซอแลนด์ในบังคับมองซิเออร์ แซงโรแมง มองซิเออร์ ลาลูแบร์ผู้นี้เป็นคนที่นึกแต่ถึงตัวของตัว เป็นคนหยิ่งถือตัวและโทโสขัด เมื่อคิดการอย่างไรก็ดื้อ ยืนตามความคิดของตัว ไม่ใคร่จะฟังเสียงใครไม่ยอมลงใคร แต่เป็นคนถือแบบธรรมเนียมจัด เพราะฉะนั้น เมื่อมองซิเออร์ลาลูแบร์มีนิสัยเช่นนี้ ก็ดูไม่เหมาะแก่ตำแหน่งราชทูต และน่ากลัวจะไปทำการยากอันนี้ไม่สำเร็จ เพราะการที่เป็นทูตไปคราวนี้ มีข้อขัดข้องและลำบากหลายอย่างนัก ซึ่งต้องการคนที่อ่อนหวานมากกว่าคนที่ถือตัว ฝ่ายมองซิเออร์เซเบเรต์นั้น เป็นเจ้าพนักงานในกระทรวงทหารเรือ และเป็นผู้อำนวยการผู้หนึ่งในบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดีย มีนิสัยตรงกันข้ามกับมองซิเออร์ เดอลาลูแบร์ ด้วยมองซิเออร์ เซเบเรต์มีนิสัยอ่อนโยน สติปัญญาเฉียบแหลมมาก

เป็นคนชอบอะลุ้มอล่วย มีอัธยาศัยเฉย ๆ ไม่ชอบติ้งตัง ถ้ามีข้อสำคัญเกิดขึ้นแล้วก็ไม่ยอมง่าย ๆ และระวังตัวนักไม่ยอมให้ใครหลอกได้เลย ทั้งเป็นคนรู้จักผ่อนสั้นผ่อนยาว รู้จักบังคับเอาใจคน สุดแต่ให้ได้สำเร็จกิจที่จะต้องทำเป็นประมาณ การที่มองซิเออร์ เซเบเรต์ มีนิสัยใจคอเป็นคนตรงและยุติธรรม อุตส่าห์พยายามทำการของพระเจ้าแผ่นดิน และการของบริษัทให้เจริญ ทั้งเป็นคนหมั่นต่อการงาน และมีกิริยาอันสุภาพอันอ่อนหวาน น้ำใจก็ดีรู้จักทุกข์สุขของเพื่อนมนุษย์นั้น จึงเป็นคนเหมาะสำหรับพูดจาการบ้านเมือง และสมกับตำแหน่งที่จะต้องไปจัดการในเรื่องของบริษัทฝรั่งเศสด้วย

มองซิเออร์ ลาลูแบร์ ซึ่งได้รับตำแหน่งเป็นอัครราชทูตนั้น มีหน้าที่จะไปพูดทางโปลิติกและไปจัดการทางศาสนา แต่การที่จะพูดจานี้ก็ต้องปรึกษากับมองซิเออร์ เซเบเรต์ด้วย* ฝ่ายมองซิเออร์เซเบเรต์นั้น มีหน้าที่โดยเฉพาะที่จะไปจัดในเรื่องการค้าขาย และได้รับคำสั่งให้ไปขอเมืองแซงธอเมคินจากเขาแผ่นดินเมืองกอลกอนดา

---

* ชิมองเดอลาลูแบร์ เป็นบุตรผู้พิพากษาเมืองตูลูซ ได้เกิดที่เมืองตูลูซ เมื่อปี ค.ศ. ๑๖๔๒ (พ.ศ. ๒๑๘๕) เป็นผู้แต่งบทกลอนเพลงร้องต่าง ๆ มากกว่าคนอื่นในสมัยนั้น เมื่อหนุ่ม ๆ ได้มีชื่อว่าเป็นคนที่มีกิริยาดีต่อผู้หญิง ซึ่งเป็นชื่อที่ติดตัวจนแก่ เมื่อไปทำราชการที่เมืองสวิสเซอแลนด์นั้น ได้เป็นเลขานุการของเอกอัครราชทูตฝรั่งเศส ชื่อมองซิเออร์เดอแซงโรแมง ในต่อไปนี้จะได้เห็นว่า มองซิเออร์ลาลูแบร์ได้ไปทะเลาะกับบาทหลวงตาชาร์ในเมืองไทย ซึ่งเป็นการกระทำให้ลาลูแบร์เสียชื่อ เมื่อได้กลับมาจากเมืองไทย ลาลูแบร์ได้ไปราชการลับที่กรุงสเปญและโปรตุเกส ซึ่งเป็นการไม่ได้ผลอะไรเลย

กับให้ไปเที่ยวตรวจตามห้างฝรั่งเศสต่าง ๆ ในฝ่ายอินเดีย เพื่อคิดจัดการให้การค้าขายในแถบเหล่านั้นได้แพร่หลายออกไป*

ฝ่ายกองทหารรายฝรั่งเศสนั้น มีมองซิเออร์เดฟาซ์เป็นผู้บังคับการ มองซิเออร์เดฟาซ์ผู้นี้ แต่ก่อนเคยเป็นนายพันโทบังคับกองทหารของพระราชินี เป็นคนที่กล้าหาญอย่างที่สุดไม่กลัวอันตรายเลย และถ้าถึงที่คับขันแล้ว ก็ยอมเอาชีวิตเข้าแลกเสมอ มองซิเออร์เดฟาซ์ขาดความไหวพริบเป็นข้อสำคัญ และเมื่อถึงเวลาสำคัญที่จะต้องรู้เท่าทันคน มองซิเออร์เดฟาซ์ก็ไม่ฉลาดพอที่จะแก้ไขการนั้น ๆ ได้ เพราะเป็นคนไม่มีปัญญาที่จะดูนิสัยของคน ทั้งไม่รู้ว่าการสิ่งใดจะจริงและสิ่งใดจะเท็จ มองซิเออร์เดฟาซ์เป็นคนมีอัธยาศัยใจคอแคบมาก เห็นตัวของตัวดีอยู่เสมอ ใจก็ไม่แน่นอน เป็นคนช่างกระดากและโทโสร้าย ไม่มีจริงต่อใคร และเมื่อคิดการเรื่องอะไร ก็ไม่มีความเห็นอันแน่แก่ใจเลย บางทีเชื่อเขาเหลือเกิน บางทีก็ไม่ไว้ใจใครเสียเลยก็มี ข้อที่เสียอย่างสำคัญก็คือ มองซิเออร์เดฟาซ์

---

* โคลดเซเบเรต์เจ้าแห่งบูเล ได้เกิดที่กรุงปารีสเมื่อปี ค.ศ. ๑๖๔๗ (พ.ศ. ๒๑๙๐) เป็นบุตรของโคลดเซเบเรต์เจ้าพนักงานกระทรวงทหารเรือ มองซิเออร์เซเบเรต์ได้ไปทำการค้าขาย และทำราชการในคราวแรกที่เมืองมาดีนิก เมื่อปี ค.ศ. ๑๖๖๙ (พ.ศ. ๒๒๑๒) โดยไปเป็นเลขานุการของมองซิเออร์เดอบาซ์ ผู้เป็นเจ้าเมืองฝ่ายเกาะต่าง ๆ ในทวีปอเมริกา แล้วภายหลังได้เป็นหัวหน้าเสมียนของบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียตะวันตกที่เมืองฟอรัวยัล เมื่อเซเบเรต์ได้กลับมาจากเมืองไทย ได้รับตำแหน่งเป็นเยเนราลคอมมิชันเนอร์ที่เมืองปอร์หลุย (ค.ศ. ๑๖๙๐ พ.ศ. ๒๒๓๓) และได้เป็นผู้จัดการเรื่องการเดินเรือค้าขายของบริษัทฝ่ายอินเดีย มองซิเออร์เซเบเรต์ได้ตายที่เมืองดันเคิก ปี ค.ศ. ๑๗๐๒ (พ.ศ. ๒๒๔๕)

ชอบเงินมากนัก ซึ่งเป็นการไม่เหมาะสำหรับบ้านเมืองอันชอบให้เงินทองกันสำหรับทำกำนัลเพื่อให้การของตัวสำเร็จไป ในเรื่องนี้มองซิเออร์เดลานด์ก็เขียนว่า "มองซิเดอร์เดฟาซ์หาได้ออกจากเมืองฝรั่งเศสเพราะประสงค์จะตากอากาศอย่างเดียวไม่"

ส่วนที่เมืองมะริดนั้นได้มอบให้มองซิเออร์ ดูบรูอัง เป็นผู้บังคับการ และมองซิเออร์ดูลาริกได้รับหน้าที่เป็นผู้ดูแลทหารบึนใหญ่ และบังคับทหารบึนใหญ่ที่ได้ส่งไปเมืองไทย ๑๐ คนด้วย

ตามคำสั่งที่ได้มอบไว้กับเดฟาซ์ ซึ่งได้รับหน้าที่เป็น "จอมพลผู้บังคับการค่ายและกองทัพบกของพระเจ้าแผ่นดิน" นั้น ได้ดำเนินความโดยถือว่า ถ้ามีทหารฉกรรจ์สัก ๖๐๐ คน และกองทัพเรือ ๑ กอง ซึ่งยังกำลังเตรียมอยู่ที่เมืองเบรสต์นั้น มองซิเออร์เดฟาซ์คงมีกำลังพอ "ที่จะทำอะไรได้หมด และจะทำให้บ้านเมืองในประเทศอินเดียทุกแห่งมีความกลัว"

เสนาบดีฝรั่งเศสได้กำชับให้มองซิเออร์เดฟาซ์ คอยระวังในการบังคับบัญชากองทหารอย่าให้ระเบียบอ่อนลงไปได้ ถ้าไทยยังไม่ได้มอบบางกอกและมะริดให้แก่ฝรั่งเศสแล้ว ก็อย่าให้เดฟาซ์ยอมให้กองทหารออกจากเรือเป็นอันขาด และถ้าแม้ว่าพระเจ้ากรุงสยามมิได้ปฏิบัติตามที่ได้ทรงสัญญาไว้ ก็ให้มองซิเออร์เดฟาซ์คุมกองทหารเข้าตีเอาบางกอกให้จงได้ เพราะที่บางกอกนี้ป้อมคูประตูหอรบก็ไม่มี และการพิทักษ์รักษาก็อ่อนแอมากเป็นธรรมดาอยู่แล้ว เมื่อมองซิเออร์เดฟาซ์ ได้ไปตีบางกอกและกองทหารฝรั่งเศสได้เข้าไปยึดบาง

กอกไว้แล้ว ก็ให้ไปตีเมืองมะริดต่อไปโดยเร็ว เมื่อได้เมืองมะริดแล้ว ก็ให้ส่งกองทหารออกไปพอสมควรที่จะรักษาเมืองไว้ได้ กองทหารที่จะไปเมืองมะริดนี้จะควรเดินทางบกหรือไปทางทะเลก็แล้วแต่จะสะดวก ให้ขัดเสบียงอาหารไว้ในที่ ๒ แห่งนี้ คือ บางกอก และมะริด ให้พอ ๑๘ เดือน กับให้รีบทำป้อมและค่ายที่บางกอกและมะริดโดยเร็ว เพื่อป้องกันมิให้ไทยยู่มาตีได้ และเพื่อป้องกันมิให้พวกฮอลันดามาตีเอาบางกอกและมะริดไปได้ด้วย

ในเรื่องนี้มองซิเออร์เดฟาซ์ได้รับคำสั่งให้คอยปรึกษาหารือกับมองซิเออร์ลาลูแบร์ และมองซิเออร์เซเบเรต์ และฝ่ายมองซิเออร์ลาลูแบร์ กับเซเบเรต์ก็ได้รับคำสั่งให้ทูลถามพระเจ้ากรุงสยาม ว่าในการที่จะขุดดินถมดิน และการสร้างป้อมนั้นจะต้องพระราชประสงค์คนมากน้อยสักเท่าใด ถ้าแม้ว่าพระเจ้ากรุงสยามจะมีพระราชประสงค์ให้มองซิเออร์เดฟาซ์กระทำสัตย์สาบานอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วไซร้ พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ก็โปรดอนุญาตให้มองซิเออร์เดฟาซ์กระทำสัตย์สาบาน แต่คำสาบานนั้นจะมีข้อความอย่างอื่นไม่ได้นอกจากเป็นคำที่มองซิเออร์เดฟาซ์จะสาบานตัวว่า จะไม่คิดช่วยหรืออุดหนุนข้าศึกศัตรูของพระเจ้ากรุงสยาม แต่จะได้ช่วยหรือทำการฉลองพระเดชพระคุณพระเจ้ากรุงสยามทุกประการ

ถ้าหากว่าพระเจ้ากรุงสยามมีพระราชประสงค์จะขอทหารเพื่อไปรักษาพระองค์แล้ว ก็อนุญาตให้มองซิเออร์เดฟาซ์ถอนคนจากกองทหารได้ แต่ต้องระวังอย่าให้กำลังสำหรับที่จะรักษาเมืองมะริดและบางกอกน้อยเกินกว่าสมควร และอนุญาตให้มองซิเออร์เดฟาซ์ขัดนาย

ทหารทั้งยกทั้งเรือ สำหรับให้ไปฝึกหัดทหารเรือและทหารยกของพระเจ้ากรุงสยามได้ด้วย

ในคำสั่งที่มอบไว้แก่มองซิเออร์เดฟาซ์ฉบับนี้ ในตอนปลายมีข้อความยอกซัดเขน ในความประสงค์ ๒ อย่างของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งมีความว่าดังนี้

"ขอให้มองซิเออร์เดฟาซ์จำไว้ว่าในเรื่องนี้ ถ้าจะให้การทั้งปวงได้สำเร็จไปตามพระราชประสงค์ของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสแล้ว ก็ต้องตั้งการค้าขายให้เป็นหลักเสียก่อนจึ่งจะทำการอื่นได้ เพราะฉะนั้นถ้ามองซิเออร์เดฟาซ์ จะต้องการทำการฉลองพระเดชพระคุณพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสแล้ว ก็ขอให้มองซิเออร์เดฟาซ์ช่วยป้องกันและอุดหนุนหัวหน้าของบริษัทุกอย่าง แล้วแต่หัวหน้าบริษัทจะขอร้องให้ช่วยอย่างไร เพราะหัวหน้าของบริษัทได้รับคำสั่งให้ไปตั้งห้างในที่สำคัญในเมืองไทย ซึ่งเป็นแห่งที่มองซิเออร์เดฟาซ์จะต้องไปประจำรักษาอยู่แล้ว

การที่ได้คิดไว้คราวนี้ ได้เอาการค้าขายเป็นหลัก และการทั้งหลายทั้งปวงจะเป็นการสำเร็จตามพระราชดำริของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ก็ด้วยการค้าขายได้ตั้งเป็นหลักฐานแล้วก็จริงอยู่ แต่มองซิเออร์เดฟาซ์ก็ควรจะทรายไว้ว่า ข้อสำคัญที่ทำให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงพระราชดำริ จะให้ชาวฝรั่งเศสไปอยู่โดยมั่นคงถาวรในเมืองไทยนั้น ก็เพราะมีพระราชประสงค์จะให้การศาสนาได้แพร่หลายเจริญยิ่งขึ้นไปด้วย"

ส่วนคำสั่งสำหรับมองซิเออร์ลาลูแบร์และมองซิเออร์เซเบเรต์นั้น ก็ดำเนินความคล้าย ๆ กับคำสั่งของมองซิเออร์เดฟาซ์ คือ หน้าที่ของมองซิเออร์ลาลูแบร์กับมองซิเออร์เซเบเรต์นั้นจะต้องไปจัดการให้ชาวฝรั่งเศสได้ทำการค้าขายทุก ๆ อย่างตลอดทั้งชมพูทวีป และให้มองซิเออร์ลาลูแบร์กับมองซิเออร์เซเบเรต์ เป็นธุระตรวจตราดำริว่าจะจัดการอย่างใดจึงจะเหมาะเพื่อให้ได้สมพระราชประสงค์ของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสที่ทรงพระราชดำริไว้ในข้อสำคัญ ๒ ข้อ กล่าวคือ ให้ศาสนาคริสเตียนได้แพร่หลายไปทั่วทิศฝ่ายตะวันออก และให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์ได้ทำการค้าขายในฝ่ายทิศตะวันออกทั่วไปด้วย *

---

* การที่เอาศาสนาและการค้าขายมาควบกันเช่นนี้ เป็นธรรมเนียมของฝรั่งเศสในสมัยนั้น ถ้าบริษัทฝรั่งเศสจะไปตั้งการค้าขายที่แห่งใดในอินเดียตะวันออกแล้ว ก็ต้องมีการศาสนาเข้าแทรกด้วยทุกแห่ง ในประกาศอนุญาตตั้งบริษัทฝรั่งเศสในอินเดียตะวันออกนั้นมีความว่าดังนี้ “บริษัทจะต้องมีนักพรตในเกาะมาดากาศกาและเกาะอื่น ๆ ซึ่งบริษัทจะได้ไปตั้งการค้าขาย ให้มีจำนวนเพียงพอแล้วแต่บริษัทจะเห็นสมควร เพื่อไปสอนราษฎรให้ทราบในศาสนาคาทอลิก อาปอศตาลิก และโรมัน และให้นักพรตเหล่านั้นได้รับตำแหน่งเป็นเจ้าอธิการและตำแหน่งอื่น ๆ อันจำเป็นสำหรับทำการสวดและการอื่น ๆ ที่เกี่ยวด้วยศาสนา” ในข้อบังคับตั้งบริษัทฝรั่งเศสในเมืองจีนซึ่งได้ตั้งขึ้นเมื่อปี ค.ศ. ๑๖๖๐ (พ.ศ. ๒๒๐๓) และซึ่งพ่อค้าอันบริบูรณ์ชื่อแฟมาแนลเป็นผู้แต่งแก้ไขนั้นมีข้อความว่าดังนี้ ความประสงค์อันเป็นหลักนั้นก็คือเกียรติยศของพระผู้เป็นเจ้าและเพื่อให้การศาสนาได้แพร่หลายออกไป และเพื่อจะให้คนทั้งหลายได้นับถือศาสนาคริสเตียนต่อไปนั้น จึงจำเป็นจะต้องมีสังฆราชและมิชชันนารีประจำอยู่ในเรือ สังฆราชและมิชชันนารีเหล่านี้จะได้มีหน้าที่ไปรับคนเข้ารีต สังฆราชเหล่านี้โปปจะได้เป็นผู้ตั้ง และจะได้ส่งสังฆราชเหล่านี้ไปไว้ในเมืองต่าง ๆ ในเมืองตังเกี๋ย เมืองญวน และเมืองจีน

ฝ่ายมาควิสเดอเซงแลก็ได้อธิบายเหตุผลต่าง ๆ อันเกี่ยวด้วยบริษัท ให้ราชทูตทั้งสองฟังโดยละเอียด เพราะบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียนี้ขวนลมมาถึงสองครั้งแล้ว ที่รอดตัวมาได้ก็เพราะด้วยพระกรุณาของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงช่วยไว้ และมาในคราวนี้บริษัทก็จะถูกล่มจมลงไปอีกโดยเหตุอันไม่มีใครรู้สึกเลย บริษัทนี้ได้ย้ายที่ทำการจากเกาะมาดากาศกาไปตั้งที่เมืองซุรัต ตั้งแต่ปี ค.ศ. ๑๖๗๐ (พ.ศ. ๒๒๑๓) ในเวลานั้นพวกฮอลันดาได้ทำการแข่งขันอย่างแข็งแรง และเป็นเวลาที่ประเทศฝรั่งเศสต้องทำศึกสงครามไม่หยุดหย่อนเลย แต่การของบริษัทก็ได้เจริญอย่างรวดเร็วที่สุด ในเวลานั้นสินค้าสำคัญของบริษัทก็คือผ้าขาวและผ้าดอก และบริษัทได้รับผ้าไหมทองและไหมเงินเป็นสินค้าส่งเข้าไปฝรั่งเศส และบางทีบริษัทก็ได้เอาผ้ามาเขียนลายอย่างแบบของอินเดียก็มี การที่บริษัทได้ค้าขายผ้าเหล่านี้ร่ำรวยมาก ก็เพราะเวลานั้นผ้าชนิดนี้เป็นของแปลกและขายกันราคาถูก ๆ ด้วย จนเกิดเป็นการแข่งกับสินค้าผ้าในประเทศฝรั่งเศส พวกโรงทอผ้าในประเทศฝรั่งเศสโดยมากจึงเกิดถวายเรื่องราวต่อพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ร้องว่าการที่บริษัทฝรั่งเศสค้าขายผ้าชนิดนี้ทำให้พวกบริษัททอผ้าขาดทุนเพราะเป็นการแข่งขันกันเสียแล้ว พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจึงตั้งพระทัยระงับการแข่งขันอันทำให้พ่อค้าฝรั่งเศสขาดทุนเช่นนี้ เพราะฉะนั้นเมื่อวันที่ ๒๓ เดือนมกราคม ค.ศ. ๑๖๘๗ (พ.ศ. ๒๒๒๙) จึงได้ออกประกาศห้ามไม่ให้บริษัทขายผ้าลายในประเทศฝรั่งเศส นับตั้งแต่

วันที่ ๑ เดือนมกราคม ค.ศ. ๑๖๘๘ (พ.ศ. ๒๒๓๐) เป็นต้นไป และห้ามไม่ให้ทำผ้าชนิดนี้นับตั้งแต่วันที่ ๑ เดือนมกราคม ค.ศ. ๑๖๘๙ (พ.ศ. ๒๒๓๑) เป็นต้นไป และในวันที่กำหนดนี้โรงทอผ้าจะต้องปิดหมด และเครื่องเคราต่าง ๆ ต้องทำลายทั้งสิ้นโดยห้ามมิให้ตั้งขึ้นอีกเป็นอันขาด เมื่อการเป็นเช่นนี้ก็ต้องนับว่าห้างฝรั่งเศสที่เมืองซุรัตต้องเป็นอันล้ม ห้างก็คงยังตั้งอยู่แต่ก็ไม่มีผลประโยชน์อะไร และเมื่อบริษัทฝรั่งเศสได้ไปตั้งห้างขึ้นที่เมืองปอนดิเชริกับเมืองจันเดอนากออีกสองแห่ง ห้างที่เมืองซุรัตก็ได้ฉิบหายเลยตั้งไม่ติดทีเดียว

เพราะเหตุฉะนี้ จึงเป็นการจำเป็นที่ผู้อำนวยการของบริษัทจะต้องคิดหาทางอื่นที่จะส่งสินค้าไปได้ เพราะสินค้าอันสำคัญที่เคยมีกำไรมาก ก็ต้องเลิกเสียแล้ว ในข้อนี้เสนาบดีฝรั่งเศสได้มอบหมายให้มองซิเออร์เซเบเรต์ไปจัดการ เพราะเซเบเรต์เป็นผู้ชำนาญการชนิดนี้ นอกจากในเรื่องการค้าขายนี้ คำสั่งประจำตัวราชทูตทั้งสองในข้ออื่น ๆ ก็คล้ายคลึงกับคำสั่งถึงมองซิเออร์เดฟาช์ เป็นแต่คำสั่งถึงราชทูตนั้นมีข้อความละเอียดกว่าของเดฟาช์ ในคำสั่งนั้นมีกล่าวว่า “ในชั้นแรกจะต้องทำเป็นที่ไว้ใจในวาจาของมองซิเออร์คอนซ-ตันซ์ทั้งสิ้น” แต่ตามสำนวนในคำสั่งนั้นก็ดูเหมือนเสนาบดีฝรั่งเศสจะมีความนับถือมองซิเออร์คอนซตันซ์อยู่บ้าง เพราะฉะนั้น การที่บาทหลวงตาชาด์ได้มายกย่องและอุดหนุนคอนซตันซ์ที่ฝรั่งเศสนั้นก็ไม่เป็นการที่เหนือยเปล่า เพราะมองซิเออร์ลาลูแบร์ก็ได้เชิญตราเซนต์มิเชลออกไปพระราชทานให้แก่คอนซตันตินฟอลคอน และได้นำหมาย

อนุญาตให้ฟอลคอนได้แปลงชาติ และอนุญาตให้ฟอลคอนใช้ดอกไม้สีทองเป็นเครื่องหมายยศในตราได้ มองซิเออร์ลาลูแบร์ยังได้ทำหนังสือที่ดินซึ่งพระราชทานให้แก่บุตรฟอลคอน เป็นที่ดินซึ่งมีค่าเช่าถึง ๓๐๐๐ แฟรง กับนำยศเคานต์มาพระราชทานให้บุตรฟอลคอนด้วย ในคำสั่งสำหรับให้ราชทูตไปปฏิบัตินั้นยังมีข้อความอื่นๆ อีกหลายอย่าง เช่นแนะนำให้ราชทูตใช้บาทหลวงตาชาร์ด เป็นคนกลางสำหรับไปพูดกับไทย กำชับในเรื่องบางกอกกับมะริดนั้นอย่าให้ราชทูตปล่อยให้หลุดลอยได้เป็นอันขาด แต่ให้ไปยึดที่ทั้งสองแห่งนี้เป็นของฝรั่งเศสให้จงได้ ในชั้นแรกให้ราชทูตทำการอย่างโอนอ่อนเย็นไมตรีก่อน เมื่อเห็นไม่ไหวแล้ว จึงให้ใช้กำลังทหารสำหรับไปยึดบางกอกและเมืองมะริด ในเรื่องนี้เสนาบดีฝรั่งเศสได้คาดการทุกอย่าง และได้แนะนำราชทูตถึงวิธีที่จะต้องปฏิบัติ จนที่สุดถ้าหากว่าจะต้องเกิดรบกับไทย หรือในเมืองไทยได้เกิดขบถขึ้นแล้ว เสนาบดีก็ได้แนะนำราชทูตจนตลอดเรื่อง แต่ข้อที่เสนาบดีได้กำชับเป็นนักหนานั้น ก็คือว่า ทำอย่างไรๆ ก็อย่าให้บางกอกและเมืองมะริดตกไปถึงมือคนอื่นได้เป็นอันขาด

ในส่วนข้อต่างๆ ที่เกี่ยวด้วยการศาสนานั้น เสนาบดีก็ได้สั่งราชทูตอย่างละเอียดทุกข้อ เช่นว่าในการสำคัญเช่นการศาสนานี้ให้ราชทูตทั้งสองได้ปรึกษาหารือ และทำการปรองดองกับสังฆราชเดอ-เมเตโลโปลิศ และให้ราชทูตไปชี้แจงให้พวกมิชชันนารี และพวกเยซวิตเป็นที่เข้าใจว่า ในการที่จะให้ศาสนาแพร่หลายถาวรนั้น เป็นการจำเป็นที่พวกมิชชันนารี และเยซวิตจะต้องปรองดอง รวบรวมกัน

เป็นคณะเดียวจึงจะได้ อีกประการหนึ่งเสนาบดีฝรั่งเศสได้กำชับราชทูตให้คิดอ่านเลิกในการที่จะแต่งราชทูตตอบกันไปตอบกันมา เพราะฉะนั้นให้ราชทูตฝรั่งเศสกราบทูลพระเจ้ากรุงสยามให้เข้าพระทัย ว่าในการที่ฝรั่งเศสกับไทย จะมีหนังสือโต้ตอบกันนั้นไม่จำเป็นจะต้องแต่งทูต แต่จะมีหนังสือไปมาถึงกันโดยฝากทางบริษัทฝรั่งเศสก็ได้

คำสั่งต่าง ๆ ดังได้พรรณนามานี้ ถ้าจะว่าไปก็ได้อธิบายโดยชัดเจนแจ่มแจ้งในข้อประสงค์ต่าง ๆ แต่ขาดความสำคัญที่มิได้แยกหน้าที่ของบุคคลให้เด็ดขาดออกไป และขาดในข้อที่ให้เข้าหน้าที่ต่าง ๆ เหล่านี้ได้ทำการพร้อมเพรียงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพราะพวกฝรั่งเศสที่ไปในราชการทูตคราวนี้ ล้วนแต่มีนิสัยต่างกันทั้งนั้น และต่างคนก็ต่างจะชิงหาดีกัน เพราะฉะนั้น เสนาบดีควรจะคาดการล่วงหน้าเล็งเห็นว่า เมื่อคนจำพวกนี้ได้ไปห่างจากเวอซายหนทางไกลถึง ๖๐๐๐ไมล์ ดังนี้แล้ว การที่วางอำนาจและหน้าที่ให้เด็ดขาดลงไปแล้ว ก็อาจจะทำให้แตกพวกแตกคณะออกไปได้ การที่จะเกิดยุ่งยากกันขึ้นนั้น ก็เป็นด้วยบาทหลวงตาชาด์ได้แทรกอยู่ในงบราชทูตด้วย เพราะบาทหลวงตาชาด์ได้ถือหนังสือพิเศษเฉพาะตัว และได้รับคำสั่งพิเศษอันลับด้วยหนังสือและคำสั่งเหล่านี้ เป็นหนังสือของมองซิเออร์เดอเซงแลบ้าง เป็นหนังสือบาทหลวงเดอลาเชซบ้าง และหนังสือเหล่านี้กับคำสั่งลับพิเศษจะมีข้อความว่าอย่างไรนั้น บาทหลวงตาชาด์ไม่ยอมบอกให้ราชทูตฝรั่งเศสทราบ ชั่วแต่บอกความเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งไม่เป็นความสำคัญอย่างใดเลย ในระหว่างที่เดินทางอยู่ยังไม่ทัน

ถึงเมืองไทยเสียซ้ำไป ยาทหลวงตาชาด์เกิดหยิ่งจองหองขึ้น และแสดงตัวว่าจะทำการต่าง ๆ ตามความพอใจของตัวทุกอย่าง การที่ยาทหลวงตาชาด์เกิดหยิ่งขึ้นเช่นนี้ ก็เพราะเหตุที่ตัวได้ไปทำการติดต่อกับราชสำนักไทยและฝรั่งเศสเป็นการสำเร็จซึ่งตัวไม่ได้คาดหมายเลย และผู้ล้างยาปของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ผู้มีอำนาจอันใหญ่ยิ่งก็ได้ฝากเครื่องโรเมออย่างงาม มาให้ยาทหลวงตาชาด์นำถวายสมเด็จพระนารายณ์ด้วย ในคราวนี้ต้องนับว่ายาทหลวงตาชาด์เป็นหัวใจของทูตครั้งนี้ เพราะทูตนี้จะเรียกว่าเป็นทูตสำหรับไปทำการรบก็ไม่ได้ จะว่าเป็นทูตสำหรับไปทำการค้าขายก็ไม่ได้ หรือจะว่าเป็นทูตสำหรับไปจัดการเรื่องศาสนาก็ไม่ได้เหมือนกัน แต่ถ้าจะพิเคราะห์ดูหน้าที่ของทูตแล้ว ก็ต้องไปจัดการทั้งสามอย่างนี้พร้อมกัน

ในระหว่างเดินทางตั้งแต่ท่าเรือเมืองเบรสต์ ตลอดถึงแหลมอินโดไชนานั้น หาได้มีการปรองดองเป็นสามัคคีกัน เหมือนเมื่อครั้งทูตเมื่อปีก่อนไม่ ในคราวนี้ขาดยาทหลวงเดอชัวซีไปผู้หนึ่ง และในคราวนี้ดูความรื่นเริงก็ขาดไป ทั้งความเจ็บไข้ในเรือก็ชุกชุมขึ้น ยาทหลวงตาชาด์ได้แต่งหนังสือกล่าวถึงระยะทางที่เดินเรือ ได้เล่าว่าพวกกะลาสีในเรือเป็นคนที่ดีมาก ยุหริก็ไม่สูบ การพนันก็ไม่เล่น หนังสือที่อ่านก็ล้วนแต่เป็นหนังสือที่ดีทั้งนั้น ตั้งใจสวดมนต์ทั้งเช้าและเย็น และหมั่นฝึกหัดการงาน ทั้งหมั่นฝึกหัดเรียนวิชาเลขและวิชาทำป้อมทุก ๆ วัน แต่ในระหว่างที่เดินเรืออยู่นั้น อากาศก็ร้อนจัด

อย่างที่สุด ต้องรับประทานน้ำกันไม่หยุด น้ำที่รับประทานก็เป็นน้ำที่ไม่บริสุทธิ์ ทั้งเสบียงอาหารของรับประทานก็เป็นของไม่ดี จึงได้เกิดความไข้และโรคผิวหนังขึ้นในระหว่างเดินทางตั้งแต่เมืองเบรสต์ ถึงแหลมเคปออฟกุดโฮป ซึ่งกินเวลาถึง ๓ เดือนกับ ๑๓ วันนั้น ในเรือโดรมาแดลำเดียวเท่านั้น มีคนป่วยถึง ๒๐๐ คน และได้ตายไปถึง ๒๖ คน ตั้งแต่แหลมเคปออฟกุดโฮปถึงเมืองบาตาเวีย ก็ยังมีคนตายเรื่อยไป และเมื่อถึงเมืองบาตาเวียแล้ว ซึ่งหวังกันว่าจะได้ขึ้นบกพอรักษาความไข้เจ็บได้บ้าง ก็เกิดเจ้าเมืองบาตาเวียทำใจเหี้ยมโหดเสียแล้ว เพราะก่อนเดียได้ทราบข่าวมาว่า ได้ถอนเลิกประกาศเมืองนานต์แล้วอย่างหนึ่ง ได้ทราบเรื่องพวกถือศาสนาถูกกดขี่บีบคั้นอย่างหนึ่ง และได้ทราบเรื่องประเทศต่าง ๆ ได้รวมกันสู้กับฝรั่งเศส ซึ่งกิโยมเดอนาโซเป็นต้นคิดอีกอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น ถึงมองซิเออร์ดูเคนจะไปขอร้องขอความเอื้อเฟื้อให้แก่พวกลูกเรือ ซึ่งได้ถูกบอยช้ำเหน็ดเหนื่อยมา และขอให้พวกที่ป่วยเจ็บได้ขึ้นบกสักเท่าไร เจ้าเมืองชาวฮอลันดาก็หาฟังเสียงไม่ แต่ไม่ยอมให้พวกในเรือขึ้นบกเป็นอันขาด โดยอ้างว่ารายฎรไม่พอใจที่จะให้บาทหลวงเข้าไปในเมือง ถ้าพวกรายฎรได้เห็นบาทหลวงขึ้นบกแล้ว ก็อาจจะลุกทำการจลาจลได้ ฝ่ายมองซิเออร์ลาลูแบร์ก็ขอไปเยี่ยมมองซิเออร์คำบีซแม่ทัพฮอลันดา และจะไปอย่างเงียบ ๆ มิให้ใครรู้ว่าตัวเป็นราชทูต แต่พวกฮอลันดาก็ตอบมาอย่างไม่มีไมตรีว่า ถ้าท่านแม่ทัพว่างเมื่อไร จึงจะบอกให้ลาลูแบร์ทราบ ครั้งหนึ่งมีนายทหารฝรั่งเศสคนหนึ่ง ได้ขึ้น

ไปรับประทานอาหารที่โฮเต็ลแห่งหนึ่ง ก็ได้มีแขกคำคนใช้ของเจ้าเมืองมาไล่นายทหารฝรั่งเศสผู้นั้นลุกจากโต๊ะ และออกจากเมืองโดยทันที เพราะหาว่านายทหารฝรั่งเศสผู้นั้นได้บังอาจยกย่องพระเกียรติยศของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสโดยเปิดเผย และยังอาจยกย่องประเทศฝรั่งเศสด้วย ในเวลานั้นได้เกิดลือกันต่างๆ หลายพันอย่าง ซึ่งเป็นข่าวเท็จทั้งนั้นในเรื่องฝรั่งเศสกับไทย และการที่ลือกันนั้น ก็ประสงค์จะให้ราชทูตฝรั่งเศสตกใจ ครั้นพวกฝรั่งเศสได้ไปพบข้าราชการไทยที่เมืองบาตาเวีย ก็ได้ทำให้พวกฝรั่งเศสมีใจขึ้น จึงได้เดินทางต่อไป ราชทูตฝรั่งเศสได้ไปถึงสันดอนแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อวันที่ ๒๗ เดือนกันยายน ค.ศ. ๑๖๘๗ (พ.ศ. ๒๒๓๐) ได้เดินทางรวมทั้งสิ้น ๖ เดือนกับ ๒๗ วัน และทหารฝรั่งเศสก็ได้ลงเรือที่เมืองเบรสต์มีจำนวน ๖๓๖ คนนั้น ก็เหลือแต่เพียง ๔๙๒ คนเท่านั้น

ตั้งแต่ราชทูตฝรั่งเศสเชอวาเลียเดอโชมอง ได้ออกจากเมืองไทยกลับไปยังประเทศฝรั่งเศสนั้น ก็ได้ล่วงเวลามาถึง ๒๒ เดือนแล้ว แต่ข้อสัญญาและข้อรับรองกันไว้ต่างๆ อันได้สาบานกันอย่างแน่นหนาได้มีผลอย่างไรบ้างเล่า ข้อนี้ไม่ช้าราชทูตฝรั่งเศสที่มาใหม่ในคราวนี้ คงจะรู้สึกได้ดีทีเดียว เมื่อราชทูตฝรั่งเศสได้มาถึงกรุงศรีอยุธยา คอนซตันตินฟอลคอนก็คงรับหน้าที่ในตำแหน่งเดิมนั้นเอง และสมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงโปรดปรานยิ่งกว่าก่อน ฟอลคอนจะ

กรายเพ็ดกรายทูลอย่างไร สมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงเชื่อมากขึ้นกว่าเดิม จนมีคนเรียกล้อว่า “พระคลังที่สอง”*

ในเวลานั้น ไม่ว่าบุคคลชนิดใดต้องอ่อนน้อมยอมคอนซตันตินฟอลคอนทุกคน ฝ่ายฟอลคอนเองมั่นใจแน่ว่า พวกมิชชันนารีคณะเยซุวิตคงจะเข้าเป็นพรรคพวกของตัว ทั้งเชื่อแน่ว่าประเทศฝรั่งเศสคงจะเป็นไมตรีกับไทย และได้ช่วยเหลืออุดหนุนบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียให้ทำการได้โดยสะดวก เพื่อประโยชน์ทำให้ตัวของตัวมั่งคั่งบริบูรณ์ขึ้นนั้น จึงได้เกิดขัดขวางในการงานต่าง ๆ ขึ้น และเมื่อจะทำการสิ่งใด ก็ออกจะทำอำนาจดุจจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินเสียเอง ยกตัวอย่างเช่นคราวหนึ่ง มีชาวฝรั่งเศสผู้หนึ่งชื่อมองซิเออร์เดอรูอัง ไม่ยอมขายไม้จันทน์ให้ฟอลคอนตามราคาที่ฟอลคอนกะเอาเอง ฟอลคอนจึงได้ปรับมองซิเออร์เดอรูอังเป็นเงินมากอยู่ และมิหนำซ้ำเอาตัวมองซิเออร์เดอรูอังไปใส่คุกเสียด้วย ยังอีกเรื่องหนึ่งคือ นายเรืออังกฤษคนหนึ่ง พูดจาไม่ระวังตัว ไปเรียกฟอลคอนว่าเป็นคนชาติกรีก คอนซตันตินฟอลคอนได้ทราบ ก็จับเอานายเรืออังกฤษผู้ไม่กระทำความเคารพนับถือใส่ขื่อเสีย อย่างคนไทยสามัญ

---

* ตำแหน่งพระคลัง หรือที่พวกโปรตุเกสเรียกเป็นเสียงเพี้ยนว่า บาคาลองนั้น มีหน้าที่ดูแลในเรื่องการค้าขายทั่วไปทั้งในและนอกพระราชอาณาจักร เป็นหัวหน้าพระคลังของพระเจ้าแผ่นดินสยาม หรือถ้าจะพูดอีกอย่างหนึ่ง ก็คือเป็นข้าราชการหัวหน้ารองแต่พระเจ้าแผ่นดินลงมา ตำแหน่งพระคลังนี้ทำการหน้าที่เสนาบดีว่าการต่างประเทศด้วย เพราะการต่างประเทศก็รวมอยู่ในการค้าขายนั่นเอง และบรรดาชาวต่างประเทศที่เข้าไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเมืองไทยนั้น เมื่อมีกิจธุระอย่างใดก็ต้องไปหาท่านพระคลังทั้งสิ้น เพราะการที่มีชาวต่างประเทศเข้าไปอยู่ในเมืองไทยนั้น ก็เพราะประสงค์จะไปทำการค้าขายเท่านั้น

ฝ่ายเชอวาเลียเดอฟอร์แบง ซึ่งรับตำแหน่งนายพลเรือและแม่ทัพของประเทศสยาม ได้ทำการเกินกว่าคำสั่งของฟอลคอนผู้เป็นคนโปรดอันมีอำนาจเต็มบริบูรณ์ ฟอลคอนจึงได้มีความโกรธเชอวาเลียเดอฟอร์แบง ฝ่ายเดอฟอร์แบงผู้ที่ไม่รู้จักเอาใจใคร ก็เรียกสมเด็จพระนารายณ์ว่า "เป็นคนโง่และหยาบคาย" และเกลียดฟอลคอนเป็นอย่างยิ่ง ทั้งดูถูกประเทศสยามทั้งประเทศด้วย ข้อเสียของเดอฟอร์แบงนั้นก็คือ เมื่อตัวนึกอย่างไรก็ไม่รู้จักยั้งเสียด้วย ถ้านึกอย่างไรก็มักจะแสดงออกมาให้คนทั้งหลายรู้สึกด้วย เดอฟอร์แบงก็ทำงานให้ฟอลคอน แต่ก็ทำโดยอาการให้ฟอลคอนไม่พอใจ

ในเวลานั้นมีพวกแขกมากาซาอยู่ในเมืองไทยมาก และโดยมากมักเป็นพวกทหารสำหรับรักษาพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน พวกแขกเหล่านี้ได้คบคิดกันเป็นขบถ จะถอดสมเด็จพระนารายณ์ออกจากราชสมบัติ และจะเอาเจ้าพวกของตัวขึ้นครองราชสมบัติต่อไป การที่พวกแขกมากาซาได้คบคิดกันจะทำการประทุษร้ายเช่นนี้ ได้ทรายถึงฟอลคอน ๆ จึงระดมคนไทยและชาวยุโรปสี่ห้าคน และได้ยกไปตีพวกแขกมากาซาถึง ๒ คราว ในคราวแรกพวกอังกฤษและฝรั่งเศสได้ถูกพวกแขกมากาซาฆ่าตายเสียหลายคน ตัวฟอลคอนเองซึ่งเดินนำหน้าก็เกือบถูกพวกแขกฆ่าตายเสียเหมือนกัน ครั้นต่อมาพวกแขกมากาซาสู้ไม่ได้ และเจ้าของพวกแขกก็ตายในที่รบ พวกแขกจึงพากันลงเรือหนีไปตามลำน้ำเพื่อจะออกทะเล ในทางที่พวกแขกจะหนีไปนั้นจำเป็นจะต้องล่องผ่านบางกอกซึ่งฟอร์แบงรักษาอยู่ และเวลานั้นฟอร์แบงก็อยู่ในฐานะเสียซื้ออยู่บ้างแล้ว ฟอลคอนจึงสั่งให้ฟอร์แบง

คิดอ่านขับพวกแขกที่หนีโดยละม่อม แต่ฟอร์แบงทำการไม่สำเร็จ จึงได้ใช้กำลังทหารขับพวกแขกเหล่านี้ ฝ่ายพวกแขกมากาซากำลังเมายาฝิ่น จึงได้เอากริชซึ่งชุบยาพิษต่อสู้กองทหาร แต่ลงท้ายที่สุดก็ขับแขกได้ทุกคน ที่ตายเสียก็มาก และได้ถูกเข้าพนักงานทรมานอย่างแสนสาหัสก็มาก การที่เดอฟอร์แบงได้ใช้กำลังทหารเช่นนี้เป็นการทำให้ฟอลคอนไม่พอใจ เห็นจะเป็นด้วยเหตุที่ฟอลคอนไม่ได้สั่งให้ทำเช่นนั้น ฟอลคอนจึงได้เอาโอกาสอันนี้เป็นเหตุอ้างสำหรับกำจัดนายทหารอันไม่อยู่ในถ้อยคำและไม่มีความยำเกรงตัวด้วย เพราะฉะนั้น ฟอลคอนจึงได้มีจดหมายถึงฟอร์แบงเป็นสำนวนแรงมาก เชอวาเลียเดอฟอร์แบงก็ขอลาออกจากราชการทีเดียว ฟอลคอนจึงบังคับให้ฟอร์แบงทำคำชี้แจงว่า การที่ขอลาออกนั้น มีเหตุผลอย่างไร ฟอร์แบงไม่ยอมทำคำชี้แจง ฟอลคอนจึงบังคับให้เชอวาเลียเดอฟอร์แบงออกไปพ้นพระราชอาณาเขตภายใน ๔๘ ชั่วโมง ในเรื่องนี้มองซิเออร์เวเรต์ได้เขียนว่า “มองซิเออร์ฟอร์แบงได้ถูกไล่ดุจเป็นคนร้ายที่สุด แต่ที่จริงก็หาได้มีความผิดอย่างใดไม่”

ในบรรดาพวกที่เกลียดมองซิเออร์ฟอลคอนนั้น ไม่มีใครจะเกลียดอย่างร้ายแรงเท่ากับมองซิเออร์เวเรต์ หัวหน้าของห้างฝรั่งเศสที่กรุงศรีอยุธยา ซึ่งได้มาเมืองไทยพร้อมกับเชอวาเลียเดอโชมอง ในหนังสือและรายงานต่าง ๆ ที่มองซิเออร์เวเรต์ส่งมายังผู้อำนวยการของบริษัทที่อินเดียนั้น มองซิเออร์เวเรต์คงกล่าวถึงเสนาบดีฟอลคอนทุกฉบับ โดยหาว่าฟอลคอนเป็นคนที่ใจโหดร้ายและเป็นคนไม่มีจริงต่อใคร และมองซิเออร์เวเรต์ได้เขียนอธิบายนิสัยของฟอลคอนว่า

เป็นคนมักได้ใฝ่สูง โลภในการเงิน และเป็นคนอาฆาตพยาบาทชอบแต่คนที่ยอและคนที่ประจบ และกล่าวต่อไปว่า "คนที่โกงอย่างร้ายกาจเช่นนี้อาจจะทำการทรยศอย่างร้ายแรงได้"

แต่ข้อความตามที่มองซิเออร์เวเรต์กล่าวนั้น ไม่ควรจะเชื่อว่าเป็นจริงทุกอย่าง เพราะเจ้าพนักงานรองของบริษัทผู้นี้ ซึ่งใช้ภาษาสำนวนอย่างหยาบ และเขียนหนังสือก็ไม่ใคร่ถูกอักขระ มักจะเอาแต่เรื่องเล็กน้อยมาเป็นเรื่องใหญ่ และมักจะหาข้อวิวาทซึ่งเป็นเรื่องหยุมหยิมโดยมาก แต่มองซิเออร์เวเรต์ก็เป็นผู้ที่ได้เห็นความจริงด้วยตัวของตัวเอง เพราะเป็นผู้ที่ได้อยู่ในท่ามกลางของการเหล่านี้ มองซิเออร์เวเรต์ก็เป็นผู้ที่ได้เข้าไปเกี่ยวในเรื่องการค้าขายทุกๆอย่าง และบางทีก็ได้เข้าเกี่ยวในการเรื่องศาสนา และการของบ้านเมืองด้วยก็มี เพราะฉะนั้น เมื่ออ่านจดหมายและรายงานของมองซิเออร์เวเรต์ ก็พอจะเลือกหยิบสิ่งที่เป็นประโยชน์ได้บ้าง แต่ในเวลาที่อ่านนั้นจะต้องจำไว้ว่า คำของพยานคนนี้กลับกลอกไม่ใคร่จริงเลย เพราะในเวลาที่กล่าวถึงฟอลคอน ประเดี๋ยวก็กล่าวว่าฟอลคอนเป็นคน "ดีที่สุด" ประเดี๋ยวก็กล่าวว่าเป็นคน "โกงที่สุดในโลกนี้" และการที่กล่าวว่าฟอลคอนชอบคนประจบนั้น ตัวมองซิเออร์เวเรต์เองก็ประจบฟอลคอนเหมือนกับคนอื่นๆ เพราะฉะนั้น ดูมองซิเออร์เวเรต์ไม่ระวังเลยที่จะให้ความประพฤติของตัวตรงกับวาจาที่ได้กล่าวออกไป เวลาที่เวเรต์เขียนถึงผู้อำนวยการของบริษัทนั้น ดูอะไรๆจะหาดีสักอย่างเดียวก็ไม่ได้ ตัวอย่างที่มองซิเออร์เวเรต์รายงานไปนั้น มีดังนี้

รัฐบาลของประเทศสยามโลภอย่างที่สุด และทำอำนาจอย่างที่สุด จนถึงกับพ่อค้าต่างประเทศต้องหนีออกจากเมืองเพราะทนความกดขี่ข่มเหงของเจ้าพนักงานไทยไม่ได้ พวกอาณาประชาราษฎร์ก็ยากจนอย่างยิ่ง และผู้ที่มียศบรรดาศักดิ์ก็ไม่มีสมบัติอะไร นอกจากสิ่งที่ลักขโมยจากผู้น้อย การที่ไทยประสงค์จะชักชวนพวกฝรั่งเศสให้เข้าไปอยู่ในเมืองไทย ก็ปรารถนาอย่างเดียวที่จะคิดเอาเงินแก่พวกฝรั่งเศสเท่านั้น พ่อค้าฝรั่งเศสก็ได้อุตส่าห์พยายามเข้าไปในพระคลังหลวง แต่ในพระคลังหลวงก็ไม่มีอะไร นอกจากผ้าหยาบบรรจุหีบ วางระเกะระกะรกไปหมด และยังมีหีบอีกหลายหีบ แต่จะมีอะไรในหีบนั้นบ้างก็รู้ไม่ได้ เพราะเจ้าพนักงานไม่ยอมให้ดู

ฝ่ายผู้อำนวยการก็ต่อว่ามองซิเออร์เวเรต์ว่า ไม่จัดหาทับทิมและพลอยสีต่าง ๆ ส่งไปยังบริษัท แต่มองซิเออร์เวเรต์ก็ตอบไปว่า “ทับทิมและพลอยสีต่าง ๆ หาในเมืองไทยยาก เท่ากับหาดาวในเวลากลางวัน” ส่วนพริกไทยที่ได้ทำสัญญาจะขายให้แก่บริษัทฝรั่งเศสนั้น มองซิเออร์เวเรต์ก็ต้องการไปดูไร่พริกไทยด้วยตัวเอง แต่มองซิเออร์คอนซตันซ์ไม่ยอมให้ไป เพราะการที่จะไปดูไร่พริกไทยเช่นนี้ ดูเป็นการไม่เหมาะเลย มองซิเออร์เวเรต์ก็จะคิดไปให้จงได้ ได้ขออนุญาตและรอรับอนุญาตอยู่ถึง ๓ เดือนก็ยังไม่ได้ มองซิเออร์เวเรต์เบื่อเข้าเต็มทีไม่อยากรอใบอนุญาต จึงได้ตั้งใจจะไปเฝ้าพระเจ้ากรุงสยามและขอพระราชานุญาตด้วยตัวเอง มองซิเออร์เวเรต์จึงได้ขึ้นไปยังเมืองลพบุรี ไปพบมองซิเออร์ฟอลคอน มองซิเออร์ฟอลคอนจึงได้บอก

มองซิเออร์เวเรต์ว่า การที่ผู้แทนของบริษัทจะไปเที่ยวในพระราชอาณาเขตเช่นนี้เป็นการไม่สมควร และจะทำให้ชาวประเทศอื่น ๆ เกิดความสงสัยได้ ในข้อที่เกี่ยวด้วยสัญญาที่ไทยทำให้นั้น มองซิเออร์เวเรต์ก็พูดว่า ถึงจะอวดอ้างในข้อสัญญาเหล่านี้สักเท่าใดก็ตาม แต่จะเชื่อใจคนเมืองนี้ได้แล้วหรือ เพราะคนไทยล้วนแต่เป็นคนที่เกียจคร้านและโกงทุกคน ไทยจะหลอกมองซิเออร์เวเรต์ว่าพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ๆ ตามวัดต่าง ๆ ทำด้วยทองคำแท้ และว่าแหวนที่ใส่ตามนิ้วพระพุทธรูปฝังเพชรจริง ๆ แต่ความจริงที่เรียกกันว่าทองคำแท้นั้นก็เป็นทองยีคทับปูนขาว และโลหะต่าง ๆ อันดูงดงามนักนั้นก็ทำด้วยทองแดง และของต่างๆ เหล่านี้ไทยก็ไม่ยอมให้มองซิเออร์เวเรต์เข้าไปพิจารณาใกล้ๆ เลย ในที่สุดของเรื่องต่างที่มองซิเออร์เวเรต์รายงานไปยังผู้อำนวยการของบริษัทนั้น ก็มีความว่าดังนี้

"ขอให้ท่านเชื่อเถิดว่าเมืองไทยนี้เป็นเมืองที่ยากจนอัตคัดอย่างยิ่ง จะหาเมืองใดในโลกนี้ที่จะอัตคัดเลวทรามยิ่งกว่าเมืองนี้เป็นหาไม่ได้แล้ว ความปฏิบัติของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แม้จะเป็นสิ่งที่เล็กน้อย ก็มีราคามากกว่าการทั้งปวงที่พระเจ้าแผ่นดินสยามทุก ๆ พระองค์รวมกันได้เคยปฏิบัติมา และข้าพเจ้าขอยอกกล่าวให้ทราบโดยไม่ได้กล่าวเท็จเลย ว่าชาวบ้านนอกของเราที่เลวทรามที่สุด ก็ยังมีบ้านอยู่ และมีอาหารรับประทานดีกว่าเจ้านายของประเทศนี้มาก"

แต่มองซิเออร์คอนซตันตินฟอลคอนนั้น ได้ถูกมองซิเออร์

เวเรต์ติเตียนมากกว่าผู้อื่น ด้วยมองซิเออร์เวเรต์หาว่ามองซิเออร์ฟอลคอนเป็นศัตรูอย่างร้ายกาจของบริษัทฝรั่งเศส และกล่าวต่อไปว่า

"แต่เป็นการเคราะห์ดีอยู่ข้างที่คอนซตันซ์มีกิจที่จะต้องการใช้ท่าน (คือบริษัท) มากกว่าที่ท่านจะต้องการใช้เขา และเวลานี้ ก็น่ากลัวคอนซตันซ์จะต้องเสียชีวิตตลอดทั้งบุตรและภรรยา และทรัพย์สมบัติก็จะต้องฉิบหายไปด้วย เพราะฉะนั้นถ้าคอนซตันซ์ไม่หาที่พึ่งไว้ ก็คงจะต้องถูกฆ่าตายวันหนึ่งเป็นแน่"*

—๙—

พอเรือที่พาราชทูตได้มาถึงสันดอนแม่น้ำเจ้าพระยา ราชทูตฝรั่งเศสก็ได้ขัดให้ยาดหลวงตาชาด์ลงเรือลัวโซล่วงหน้าเข้าไปยังกรุงศรีอยุธยาก่อน เพื่อให้ไปพบกับคอนซตันตินฟอลคอนและจัดการต่าง ๆ ในการที่ราชทูตฝรั่งเศสจะได้เข้าเมือง ราชทูตฝรั่งเศสได้

---

* เวเรต์กับฟอลคอนได้เคยขัดใจกันหลายครั้ง และจะต้องชมเวเรต์ว่าเป็นคนที่กล้าขัดฟอลคอน เพราะฟอลคอนไม่ใช่เป็นคนที่ใจเย็นนัก วันหนึ่งเวเรต์กับฟอลคอนกำลังเถียงกัน เวเรต์พูดจะหาดีให้แก่บริษัทฝรั่งเศส บาทหลวงเดอชัวซีซึ่งอยู่ในที่นั้นด้วย จึงพูดเยาะเวเรต์ว่า เวเรต์เป็นคนกล้าที่สุดในโลกนี้ ยิ่งกว่ามองซิเออร์เดอตูเรนเสียอีก แต่ความจริงในเรื่องนี้บาทหลวงเดอชัวซีเยาะเวเรต์เช่นนั้นไม่ถูก และข้อที่เวเรต์เถียงฟอลคอนในวันนั้น ถ้าจะนับไปก็มีน้ำหนักมากกว่ารายงานต่าง ๆ ที่เวเรต์เขียนมา

การที่ผู้แทนของบริษัทฝรั่งเศสติเตียนไทยต่าง ๆ นั้น บางคราวก็ติมากเกินไป เพราะเกิดจากความเกลียดชังของเวเรต์ แต่ถ้าจะสรุปความแล้ว ข้อติเตียนของเวเรต์นั้นก็จริงโดยมาก หรือถ้าจะพูดอีกอย่างหนึ่ง ก็ใกล้กับความจริง มากกว่าความสรรเสริญเยินยอของบาทหลวงเดอชัวซีหรือบาทหลวงตาชาด์

สั่งให้บาทหลวงตาชาด์ไปจัดการ ๒ ข้อ ซึ่งดำเนินความตามคำสั่งที่ราชทูตได้รับจากรัฐบาลฝรั่งเศสมาแล้ว ข้อ ๑ นั้นเกี่ยวถึงแบบแผนและขนบธรรมเนียมในการเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน และให้ไปชี้แจงให้ไทยทราบถึงเกียรติยศต่าง ๆ ที่ประเทศฝรั่งเศสได้ทำให้แก่ราชทูตสยามในเวลาที่ราชทูตสยามอยู่ในเมืองฝรั่งเศส กับให้เตือนในข้อสัญญาต่าง ๆ ที่คอนซตันตินฟอลคอนได้สัญญาไว้ในเรื่องยกย่องให้แก่ฝรั่งเศส และในเรื่องที่จะบำรุงอุดหนุนศาสนาคริสเตียนด้วย คำสั่งข้อ ๒ ที่ราชทูตฝรั่งเศสได้สั่งให้บาทหลวงตาชาด์ไปจัดการนั้น ราชทูตได้กำชับให้ทำเป็นความลับไปก่อน เพราะคำสั่งอันนี้เกี่ยวถึงการยกย่องคุณความดีของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งได้ทรงเชื่อถือกระดายแผ่นเดียวอันมีลายเซ็นของเสนาบดีชาวต่างประเทศเท่านั้น จนถึงกับทรงอุตสาหะจัดหาเรือห้ำลำกับกองทหารให้ไปหนทางอันไกลจากประเทศฝรั่งเศส เพื่อพระราชประสงค์ให้ทหารเหล่านี้ ได้ทำราชการของพระเจ้ากรุงสยาม ๆ จะได้ทรงจัดทหารเหล่านี้ให้ไปพิทักษ์รักษาที่แห่งใด ๆ ได้แล้วแต่จะพอพระทัยเช่นนี้ เพราะเหตุฉะนี้ราชทูตฝรั่งเศสจึงขอร้องให้ไทยได้จัดการตามสัญญา ซึ่งได้มอบธุระให้บาทหลวงตาชาด์ไปพูดที่พระราชวังเวอซายโดยเร็วด้วย คือขอร้องให้ยกบางกอกและเมืองมะริดให้แก่ฝรั่งเศสโดยทันที และผู้รักษาเมืองกับผู้บังคับการทหารในที่สองแห่งนี้จะต้องเป็นคนฝรั่งเศส เพื่อให้เป็นคุณเป็นประโยชน์แก่พระเจ้ากรุงสยามและพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส เป็นประโยชน์แก่การค้าขายของประเทศทั้งสอง และเพื่อประโยชน์ของศาสนาคริสเตียนด้วย ในท้ายคำสั่งนี้มีความว่า

"ในเรื่องเมืองมะริดและยางกอกนี้ ขอท่านบาทหลวงตาชาด์อย่าฟังเสียงอย่างอื่นเลยเป็นอันขาด เพราะพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้ทรงกำชับมิให้เราจัดการอย่างอื่นในเรื่องนี้เลย"

แต่การที่บาทหลวงตาชาด์ ได้รับคำสั่งจากราชทูตไปเช่นนี้ บาทหลวงตาชาด์มิได้ปฏิบัติตามคำสั่ง นอกจากเฉพาะในสิ่งที่ตรงกับความมุ่งหมายของตัวและตรงกับคำริของบาทหลวงเดอลาเชซ และหัวหน้าคณะของตัวเท่านั้น บาทหลวงตาชาด์ได้ทำกิริยาภายนอกเป็นที่ว่าเห็นด้วยกับราชทูตทั้งนั้น และได้ทำกิริยาอย่างสุภาพซึ่งภายหลังได้เห็นกันโดยชัดว่า เป็นแต่ความอุบายของบาทหลวงตาชาด์เท่านั้น เพราะตาชาด์มุ่งแต่จะหาดีใส่ตัว และตั้งใจแต่จะทำการให้แก่ฟอลคอน และทำการให้เป็นประโยชน์แก่คณะของตัวเท่านั้น ถึงการที่ทำไปนั้นจะเป็นการเสื่อมเสียพระเกียรติยศของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส บาทหลวงตาชาด์ก็หาได้เหลียวแลไม่ จนที่สุดเมื่อราชทูตจะขึ้นบก มองซิเออร์เซเบเรต์ ก็ได้ชวนบาทหลวงตาชาด์มาสนทนาในเรื่องความลับต่าง ๆ แต่บาทหลวงตาชาด์พูดตัวความอย่างเด็ดขาดว่า ถ้าจะทำความติดต่อกับคอนซตันซ์แล้ว ก็จะต้องทำการโดยบอกความจริงใจให้คอนซตันซ์ทราบทุกอย่าง จะทำลับลมคมในไม่ได้ และการที่จะพูดจากับคอนซตันซ์นั้น ถึงจะมีวิธีพูดเป็นอุบายอย่างไร ก็ไม่เป็นประโยชน์สำหรับที่จะพูดกับคอนซตันซ์เลย

ตั้งแต่วันแรกที่ราชทูตฝรั่งเศสได้ไปถึงเมืองไทย ราชทูตฝรั่งเศสทั้งสองคน ก็ได้เกิดแตกร้าวยาดหมางกับเสนาบดีไทยเสียแล้ว เพราะเมื่อได้ไปถึงสันดอนแม่น้ำเจ้าพระยา มองซิเออร์ลาลูแบร์กับมองซิเออร์เซเบเรต์ก็เกิดสงสัยในใจ ด้วยเห็นกิริยาอันน่าสงสัยของบาทหลวงตาชาด์ ทั้งได้รับข่าวอันน่าเสียใจด้วย เพราะเมื่อเรือได้ไปถึงสันดอน มองซิเออร์เวเรต์ก็ลงไปหาราชทูตฝรั่งเศสในเรือ และได้เล่าเรื่องต่าง ๆ ให้ฟัง คือ ๑. เรื่องเชอวาเลียเดอฟอร์แบงต้องเสียชื่อขนถึงกับต้องออกจากเมืองไทยไปยังฝั่งคอโรมันเดล ๒. ความยิบคั้นและความหยิ่งจองหองของคนโปรดที่เป็นชาติกรีก ๓. เรื่องแขกมากาซาเกิดจลาจลขึ้น ซึ่งได้ปราบให้สงบลงได้ ก็ด้วยกำลังของพวกฝรั่งเศสไปช่วย ๔. เรื่องพวกอังกฤษที่เมืองมะริดถูกผู้ร้ายฆ่าตาย ๕. เรื่องอังกฤษอุบายประกาศสงครามกับพระเจ้ากรุงสยาม ๖. เรื่องอังกฤษจะส่งเรือมา ๒๕ ลำกับทหาร ๗,๐๐๐ คน เรือและทหารเหล่านี้จะได้มาจากปากน้ำแม่น้ำแกนซ์ เพื่อมาทำการแก้แค้นต่อไทยอย่างสาหัส และยังมีเรื่องอื่น ๆ ที่มองซิเออร์เวเรต์นำมาเล่าให้ราชทูตฟังอีกหลายเรื่อง เพราะมองซิเออร์เวเรต์กำลังโกรธแค้นไทยอยู่ จึงได้เล่าอะไรต่ออะไรเรื่อยไป และเรื่องที่เล่าต่าง ๆ นั้นก็เป็นเรื่องที่ไม่ตรงกับความจริงก็มี เป็นเรื่องที่เท็จก็มี ซึ่งราชทูตฝรั่งเศสทั้งสองคนได้ฟังและเชื่อเอาเป็นจริงทั้งหมดเสียด้วย ครั้นมีข้าราชการไทยขึ้นไปบนเรือสองคนโดยที่ราชทูตไม่รู้ตัวว่าจะมา และข้าราชการไทยก็สอดส่องเห็นการในเรือทั่วไป ก็กลับทำให้ราชทูตฝรั่งเศสไม่ไว้ใจหนักขึ้นไปอีก

จดหมายต่างๆ ที่บาทหลวงตาชาด์เป็นผู้นำมาส่งให้มองซิเออร์ฟอลคอนนั้น บาทหลวงตาชาด์ได้แต่งเป็นภาษาโปรตุเกสหมดทุกฉบับ ซึ่งเป็นเหตุทำให้มองซิเออร์เซเบเรต์ขัดเคือง ด้วยเกิดถือตัวขึ้นมาว่าเป็นการไม่สมควร มองซิเออร์เซเบเรต์จึงคัดค้านไม่ยอมให้ใช้ภาษาโปรตุเกส ซึ่งเป็นภาษาต่างประเทศในเวลาที่จะเจรจาการงานต่างๆ เพราะเห็นว่าภาษาฝรั่งเศสเป็นภาษาที่ดีสำหรับพูดจาเข้าใจกันได้ง่าย ทั้งเป็นภาษาที่สมควรแก่เกียรติยศของราชทูตด้วย แต่บาทหลวงตาชาด์ก็ทำเฉยเสีย และมองซิเออร์ฟอลคอนก็เขตนาแกล้งย้วตอบราชทูตฝรั่งเศสเป็นภาษาโปรตุเกสทุกเรื่องไป

ข้างฝ่ายมองซิเออร์ลาลูแบร์ ก็เกิดความประหลาดใจขึ้นว่าเหตุใดไทยจึงชักช้าไม่รีบต้อนรับราชทูต ครั้นทราบว่าฟอลคอนไม่เต็มใจที่จะให้เกียรติยศเท่าเทียมกับราชทูตจริงๆ เพราะถือว่าลาลูแบร์กับเซเบเรต์เป็นแต่เพียงเอนวอยพิเศษเท่านั้น ลาลูแบร์ก็ขัดเคืองอย่างที่สุด ครั้นบาทหลวงตาชาด์ได้กลับมาถึงเรือ จึงได้เกิดข้อวิวาทกันอย่างใหญ่โต เพราะฟอลคอนจะต้องการให้ราชทูตฝรั่งเศสได้กระทำความเคารพต่อพระเจ้ากรุงสยาม ในชั้นแรกราชทูตฝรั่งเศสไม่ยอมทั้งสองคน ครั้นภายหลังก็ตกลงยอมกระทำความเคารพต่อพระเจ้ากรุงสยาม เพราะถือเสียว่าการเคารพกันนั้น ก็เป็นแต่พิธีอันมีหลายพันอย่างในฝ่ายทิศตะวันออก ครั้นราชทูตฝรั่งเศสได้ตกลงยอมในการกระทำความเคารพต่อพระเจ้าแผ่นดินแล้ว จึงได้ทราบจากบาทหลวงตาชาด์คนสนิทของฟอลคอน ว่าคำที่ใช้กันว่ากระทำความ

เคารพนั้น ความจริงนั้นจะต้องทำอย่างไร ฝ่ายฟอลคอนก็ตกลงในใจ และยืนคำอยู่ว่า ถ้าพวกฝรั่งเศสไม่ยอมถือน้ำสาบานตัวว่าจะมีความจงรักภักดีซื่อสัตย์สุจริตต่อพระเจ้ากรุงสยาม และต่อตัวของฟอลคอนอยู่ตราบใด ฟอลคอนก็จะไม่ยอมมอบบางกอกให้แก่ทหารฝรั่งเศสอยู่ตราบนั้น ยาทหลวงตาชาด์ได้ชี้แจงแก่ราชทูตว่า

"คอนซตันซ์เป็นถึงอัครมหาเสนาบดี เพราะฉะนั้นเมื่อเมื่อคอนซตันซจะลงมาที่บางกอก คงไม่ยอมมาอย่างคนสามัญ เพราะคอนซตันซ์มีหน้าที่แต่จะบังคับการและบังคับผู้คนทั่วไป"

ราชทูตฝรั่งเศสจึงตอบว่า

"ถ้าจะให้สาบานตัว ว่าจะมีความซื่อสัตย์กตัญญูต่อพระเจ้าแผ่นดินสยาม ตามแบบแผนที่พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ได้เคยให้ทำมาก็ได้ไม่ขัดข้องอะไร แต่ที่จะให้สาบานตัวต่อคอนซตันซ์เป็นไม่ได้เป็นอันขาด"

ยาทหลวงตาชาด์จึงนำความมายอกฟอลคอนว่า ราชทูตฝรั่งเศสไม่ยอมสาบานตัว ฟอลคอนจึงได้ตอบยาทหลวงตาชาด์เป็นอุบายว่า สมเด็จพระนารายณ์คงจะไม่ต้องพระราชประสงค์ที่จะให้ราชทูตฝรั่งเศสสาบานตัว เพราะทรงไว้วางพระราชหฤทัยในราชทูตเป็นอันมาก แต่ส่วนตัวฟอลคอนเองนั้นก็ไม่ได้คิดอะไร นอกจากมีความมุ่งหมายจะให้ประเทศทั้งสองได้มีความเจริญรุ่งเรืองเท่านั้น แล้วฟอลคอนจึงได้อธิบายแก่ยาทหลวงตาชาด์ต่อไปว่า

"ข้าพเจ้าต้องขอยอกกล่าวให้ท่านทราบอีกครั้งหนึ่งว่า ข้าพเจ้าไม่ได้คิดมักใหญ่ใฝ่สูงในทางราชการ หรือไม่ได้คิดที่จะบังคับปกครองคนอื่น ข้าพเจ้าจึงต้องพูดและทำเช่นนี้ เพราะใครๆก็ย่อมทราบอยู่แล้วว่าข้าพเจ้าดำรงอยู่ในตำแหน่งอันสูงและปกครองผู้คนอยู่ในตัวแล้ว อีกประการหนึ่งข้าพเจ้าก็รู้ตัวว่า การที่มียศฐาบรรดาศักดิ์และมีอำนาจในสมัยนี้ไม่ได้เป็นผลดีอะไรเลย เพราะข้าพเจ้าต้องรับความรำคาญและเดือดร้อนในหน้าที่มามากแล้ว ท่านเองก็ทราบอยู่เต็มใจว่าเมื่อข้าพเจ้าได้เห็นการที่ดำริกันนี้เป็นการสำเร็จ ซึ่งข้าพเจ้าจะไม่ต้องวุ่นวายด้วยอีกต่อไปแล้ว ข้าพเจ้าก็ต้องการลาออกพักเสียคราวหนึ่ง"

และเพื่อจะแสดงให้เห็นจริงว่าฟอลคอนจะต้องการลาออกพักเสียคราวหนึ่งนั้น ฟอลคอนจึงได้ปรึกษากับบาทหลวงตาชาด์และจัดการร่างหนังสือสัญญาขึ้นฉบับหนึ่งมีความอยู่ ๑๕ ข้อ ร่างสัญญาฉบับนี้บาทหลวงตาชาด์ได้นำมาส่งให้แก่ราชทูตฝรั่งเศส ในสัญญาที่ร่างขึ้นนั้น ในข้อหนึ่งมีความว่า

"กองทหารฝรั่งเศสซึ่งประจำอยู่ที่บางกอกและที่เมืองมะริด จะอยู่ในบังคับคนไทยหรือบังคับคนชาวต่างประเทศคนหนึ่งคนใดไม่ได้เป็นอันขาด แต่จะต้องกระทำตามคำสั่งซึ่งอัครมหาเสนาบดี จะได้สั่งมาอันไม่ผิดกับคำสั่งของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส"

นอกจากนี้ ข้อความในหนังสือสัญญาที่ฟอลคอนได้ร่างขึ้นนั้น มีความว่า ๑. สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม จะได้รับสั่งให้แม่ทัพฝรั่งเศสชักพลทหารไปทำราชการไม่เกินกว่าครึ่งของจำนวนทหารที่มีอยู่ เพื่อจะได้ไม่ให้กำลังของกองทหารน้อยลงไป ๒. ยรรดานายทหารซึ่งบังคับกองทหารและซึ่งไม่ใช่คนชาติฝรั่งเศส ผู้ใดจะตั้งแต่งไม่ได้นอกจากฟอลคอนจะเป็นผู้ตั้งแต่งได้แต่คนเดียว ๓. แปลนและแบบต่าง ๆ สำหรับทำการก่อสร้าง และสำหรับสร้างป้อมนั้น จะต้องเสนอต่อฟอลคอนเสียก่อน เมื่อฟอลคอนเห็นชอบด้วยแล้ว จึงจะเป็นอันทำได้ ๔. การให้บำเหน็จรางวัล และการลงโทษ จะทำได้ก็แต่เมื่อฟอลคอนได้เห็นชอบและได้อนุญาตแล้ว ๕. คนทุก ๆ คนคือ ผู้รักษาป้อม แม่ทัพ นายทหาร และพลทหาร จะต้องพึงยังคับบัญชาฟอลคอนทุกอย่าง ๖. ถ้าจะมีข้อโต้เถียงกันอย่างใด ก็ให้นำความกราบทูลพระเจ้าแผ่นดิน แปลว่าฟอลคอนกับยาทหลวงตาชาด์ซึ่งจะได้เป็นผู้ตัดสินโดยเด็ดขาด

ในร่างสัญญาฉบับนี้ยังมีข้อสัญญาลับอยู่อีกข้อหนึ่ง มีความว่า "ข้อสัญญาเหล่านี้ ได้เป็นอันตกลงยินยอมกันในระหว่างมอง-ซิเออร์คอนซตันซ์และบาทหลวงตาชาด์ ผู้ซึ่งได้นำความแจ้งให้แก่ท่านมองซิเออร์ลาลูแบร์ และมองซิเออร์เซเบเรต์แล้ว และท่านทั้งสองนี้ก็ได้สาบานตัวต่อหน้าคัมภีร์แล้วว่าข้อความเหล่านี้จะได้ปกปิดไว้เป็นความลับ จะไม่บอกเล่าแพร่งพรายให้ผู้ใดทราบเลย และได้สัญญาว่า จะไม่เอาข้อ

ความเหล่านี้คงในหนังสือจดหมายเหตุ และจะไม่บอกให้ใครรู้ทั้งทางอ้อมและทางตรง เว้นแต่สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส และท่านมาควิสเดอเซงแลเท่านั้น และการที่จะกราบทูลและบอกเล่าแก่ท่านทั้งสองนี้ ก็จะกราบทูลและบอกเล่าด้วยปาก มิให้ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรขึ้นได้เลย”

ตามที่ฟอลคอนได้ร่างหนังสือสัญญามีข้อความเช่นนี้ ก็เท่ากับกองทหารฝรั่งเศสอยู่ในอำนาจสิทธิขาดของฟอลคอนคนโปรด เมื่อราชทูตได้อ่านตรวจดูก็เห็นว่า “สัญญานี้จะให้เป็นไปตามนี้ไม่ได้” และมองซิเออร์เซเบเรต์ก็พูดว่า “การเรียบเรียงข้อสัญญาเหล่านี้ไม่ได้ถ้อยความอย่างใดเลย” แต่ฝ่ายบาทหลวงตาชาร์นั้นเห็นชอบด้วยตามข้อสัญญาที่ร่างมานั้น และยืนยันว่า ข้อความเหล่านี้ตรงกับพระราชดำริพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และตรงกับดำริของมาควิสเดอเซงแลทุกประการ เมื่อการเป็นดังนี้ พวกราชทูตฝรั่งเศสต้องทำความตกลงในใจใน ๓ อย่างนี้ คือ ๑. จะต้องกลับไปยังประเทศฝรั่งเศสโดยมาราชการคราวนี้ มิได้จัดการอย่างใดได้เลยจนสักอย่างเดียว หรือ ๒. จะให้ขาดพระราชไมตรี และจะยกกองทหารเข้าตีและยึดเอาบางบอกให้จงได้ หรือ ๓. จะยอมตามข้อสัญญาวิปลาสเหล่านี้

พวกราชทูตฝรั่งเศสจึงได้ประชุมปรึกษาหารือกัน ข้อ ๑. พวกฝรั่งเศสทั้งหลายไม่เห็นชอบด้วย เป็นอันงดไม่ต้องนึกถึง ส่วนข้อ ๒. นั้น มองซิเออร์เดฟาซ์ได้อธิบายชี้แจงว่า ตัวมองซิเออร์เดฟาซ์

เองก็ยอมตายที่บางกอก แต่ในเวลานั้นซึ่งมีพลทหารน้อยลง ทั้งหมดกำลังวังชาด้วยเหน็ดเหนื่อยยอยช้ามาตามทาง จึงเป็นการไม่เหมาะที่จะยกกองทหารเข้าตีบางกอก ตกลงคงเหลือแต่ข้อ ๓. ซึ่งเป็นการจำเป็นจำใจโดยแท้ ราชทูตฝรั่งเศสจึงได้ยอมเซ็นหนังสือสัญญานั้น ซึ่งเป็นการทำให้บาทหลวงตาชาด์ดีใจอย่างยิ่ง เพราะตาชาด์เห็นว่าข้อสัญญาเหล่านี้จะเป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ตัวของตัวหลายพันอย่าง การที่บาทหลวงตาชาด์ได้แสดงความยินดีเช่นนั้น ก็ทำให้ราชทูตฝรั่งเศสทั้งสองคนขัดเคืองมาก ราชทูตทั้งสองเห็นว่า บาทหลวงตาชาด์ทำการผิดปรกติอันน่าสงสัย

เมื่อวันที่ ๑๘ เดือนตุลาคม มองซิเออร์เดฟาช์ได้นำกองทหารฝรั่งเศสเข้าไปที่บางกอก รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง พวกราชทูตก็ได้ขึ้นบกแล้ว จึงได้ลงเรือยาวอันประดับประดาอย่างงดงามซึ่งเจ้าพนักงานได้เตรียมคอยไว้ ในเรือยาวลำนี้มีฉัตรสามชั้นอย่างเดียวกับฉัตรสำหรับเจ้านาย และมีเรืออีกเป็นอันมากได้แห่นำล้อมเรือราชทูตขึ้นไปตลอดจนถึงกรุงศรีอยุธยา พิธีการรับรองคราวนี้เหมือนกับที่ไทยจัดรับคราวเชอวาเลียเดอโชมอง แต่ไทยได้ให้เกียรติยศแก่ราชทูตคราวนี้เป็นพิเศษ ซึ่งมิได้มีครั้งเชอวาเลียเดอโชมองมาเป็นราชทูต เกียรติยศพิเศษคราวนี้คือ มีปี่ กลอง และเครื่องดนตรี ซึ่งมองซิเออร์เซเบเรต์เล่าว่า ฟังแต่ไกลเป็นอันฟังไม่ถูกหูเลย

การที่ไทยได้จัดรับรองราชทูตฝรั่งเศสเช่นนี้ ดูภายนอกเหมือนประหนึ่งการที่วิวาทกันเมื่อสองสามวันก่อน เป็นอันสงบเรียบ

ร้อยกันไปแล้ว แต่ถึงจะอย่างไรก็ตาม ข้อที่เกิดสงสัยกันขึ้นก็ยังคงสงสัยระแวงอยู่นั่นเอง และการที่จะปรองดองกันต่อไป ก็นับว่าเป็นอันหมดหนทางที่จะปรองดองกันได้แล้ว

พอไปถึงบางกอกทหารก็ได้ยิงปืนใหญ่รับราชทูต แล้วราชทูตก็ได้ขึ้นไปดูป้อมซึ่งนายช่างเดอลามาร์กำลังสร้างอยู่ในที่นั้น ทำเป็นเนินใหญ่หนา ๒๐ ฟีต แต่ยังเป็นโคลนเลอะไปหมด ต่อหน้าแล้งแดดเผาดินนั้นจึงจะแข็งตัว กองทหารฝรั่งเศสได้เข้ามาพักในที่ซึ่งอากาศไม่ดีเลย และถึงมองซิเออร์เซเบเรต์จะระวังสักปานใด โดยแจกจ่ายเสบียงอาหารให้บริบูรณ์ และจ่ายฟูกให้ทหารคนละผืนก็หาพ้นไม่ ด้วยพลทหารและนายทหารก็ล้มเจ็บกันโดยมาก และได้ตายด้วยโรคบิดก็มาก ในเวลานั้น มีทหารไทยและโปรตุเกสรักษาป้อมนี้อยู่รวม ๔๐๐ คน และคอนซตันตินฟอลคอนก็จะต้องการให้ทหารไทยกับโปรตุเกสเหล่านี้ ได้อยู่รวมกันกับทหารฝรั่งเศสที่มาใหม่

พอมองซิเออร์เดฟาซ์ได้ไปอยู่ที่บางบอกไม่ทันกี่วันเลย คอนซ-ตันตินฟอลคอนก็เลือกเอานายทหารฝรั่งเศส และนักเรียนนายร้อยบางคนให้เป็นผู้บังคับกองทหารไทย การที่ฟอลคอนเลือกนายทหารฝรั่งเศสเช่นนี้ มองซิเออร์เดฟาซ์ก็หาทราบเรื่องไม่ และถ้าจะคิดดูก็เป็นวิธีอันฉลาดสำหรับบังคับทางอ้อม ให้นายทหารฝรั่งเศสได้ทำราชการของพระเจ้ากรุงสยามต่อไป คอนซตันตินฟอลคอนจึงได้ยกย่องและให้ของแจกแก่นายทหารฝรั่งเศส ยังไม่ใช่แต่เท่านั้น

ฟอลคอนยังจัดการเอาอกเอาใจพวกพลทหารฝรั่งเศส เพื่อจะได้ให้พลทหารมีความรักตัวของตัว กล่าวคือฟอลคอนได้ประกาศว่า ตัวจะได้ออกทุนทรัพย์ส่วนตัว สำหรับจะเลี้ยงดูทหารฝรั่งเศสมีกำหนด ๑๕ วัน และว่าพระเจ้ากรุงสยามจะได้โปรดพระราชทานมุ้งให้แก่ทหารคนละหลัง เพื่อกันไม่ให้ริ้นยุงกัดได้

การที่ฟอลคอนได้จัดการดังนี้และได้ต้อนรับมองซิเออร์เดฟาซ์เป็นอย่างดี จึงทำให้มองซิเออร์เดฟาซ์พอใจโอนอ่อนเข้าหาฟอลคอน และได้รับรองกับฟอลคอนว่า ต่อไปเดฟาซ์จะมีความจงรักภักดีต่อฟอลคอน แล้วเดฟาซ์จึงได้คิดจะจัดทหารยืนใหญ่ ซึ่งได้พามาจากฝรั่งเศสด้วยนั้น ให้ไปเป็นทหารรักษาตัวฟอลคอนโดยเฉพาะ แต่ฟอลคอนได้ปรึกษากับยาทหลวงตาชาด์ในเรื่องนี้ ตาชาด์ได้ออกความเห็นว่า เวลานี้ยังไม่เหมาะที่จะเอาทหารมารักษาตัวเช่นนี้ ฟอลคอนจึงไม่ยอมรับทหารยืนใหญ่มารักษาตัวดังเดฟาซ์ได้คิดไว้ เป็นแต่ฟอลคอนได้ส่งข้อยังคับไปยังเดฟาซ์ ซึ่งยกอำนาจการลงโทษทหารให้แก่ฟอลคอน ข้อยังคับอันนี้ถ้าจะว่าไป ก็ผิดด้วยข้อสัญญาทั้งหลายทั้งปวง แต่ถึงดังนั้น ยาทหลวงตาชาด์ก็ได้เซ็นชื่อในตำแหน่งเลขานุการของฟอลคอนลงไปด้วย

การที่เป็นไปเช่นนี้ กระทำให้ราชทูตฝรั่งเศสทั้งสองคนประหลาดใจเป็นอย่างยิ่ง และที่ฟอลคอนได้เอาทหารไทยอยู่รวมกับทหารฝรั่งเศสที่บางกอกนั้น ราชทูตทั้งสองได้ร้องคัดค้านอย่างแข็งแรง เพราะการที่จะเอาทหารมารวมปนกันเช่นนี้ ไม่เคยมีตัวอย่างเลย

ประเทศใดในทวีปยุโรปได้เคยไปรักษาเมืองในอินเดียเช่นนี้บ้าง ไม่เคยมีเลย นอกจากจะไปรักษาโดยเต็มอำนาจของตัว อีกประการหนึ่ง การที่ฝรั่งเศสมาอยู่ในบังคับบัญชาของพระเจ้าแผ่นดินสยามเช่นนี้ ถ้าหากว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามสวรรคตลง หรือถ้าคนโปรดของพระเจ้าแผ่นดินจะเกิดเสียชื่อจนหมดอำนาจลง หรือหากว่าประเทศใด ๆ จะยกกองทัพเข้ามาตีเมืองไทยดังนี้ กองทหารฝรั่งเศสอันอยู่ในอำนาจของไทยจะทำประการใดเล่า

ในเรื่องนี้มองซิเออร์ลาลูแยร์ มองซิเออร์เซเบเรต์ กับบาทหลวงตาชาด์ได้ประชุมปรึกษาหารือกันอยู่ช้านาน บาทหลวงตาชาด์ซึ่งเป็นผู้แทนของคอนซตันตินฟอลคอน จึงได้ทักท้วงขึ้นว่า ราชทูตได้กล่าวขวัญให้ร้ายแก่ฟอลคอนหลายอย่าง ราชทูตฝรั่งเศสจึงได้ตอบว่า ความเสียหายที่จะมีแก่ตัวราชทูตเองก็ไม่น้อยเหมือนกัน จึงเป็นการที่จะยอมให้เป็นไปดังนี้ไม่ได้ และถ้าการได้เป็นไปดังนี้ไม่ใช่แต่จะเสียหายถึงราชทูตอย่างเดียว แต่จะเสียเกียรติยศของประเทศฝรั่งเศสด้วย ลงท้ายที่สุดราชทูตฝรั่งเศสทั้งสองคน ก็ยอมให้ทหารไทยอยู่ที่บางกอก ๑๐๐ คน สำหรับแทนทหารฝรั่งเศสที่ได้ตายไปตามทาง

แล้วราชทูตฝรั่งเศสทั้งสอง ก็ได้ชี้แจงอ้อนวอนบาทหลวงตาชาด์ ขออย่าให้บาทหลวงตาชาด์แตกพวกแตกคณะไปจากราชทูต แต่ขอให้ช่วยกันป้องกันรักษาเกียรติยศและประโยชน์ของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เถิด แต่บาทหลวงตาชาด์ก็ได้ตอบราชทูตว่า เมื่อกองทหารฝรั่งเศสได้เข้าไปอยู่ในบางกอกแล้ว ก็เป็นอันหมดธุระและหน้าที่

ของบาทหลวงตาชาด์แล้ว และตั้งแต่นี้ต่อไปบาทหลวงตาชาด์มีนายแต่คนเดียวเท่านั้น ผู้ที่เป็นนายนั้นก็คือฟอลคอน เพราะฉะนั้นบาทหลวงตาชาด์จึงเอาตัวออกหาก ไม่เกี่ยวแก่ราชการฝรั่งเศสตั้งแต่เวลานั้นไป และยอมตัวเป็นคนของอัครมหาเสนาบดีไทย ตั้งแต่นั้นเป็นต้นไป

ในเวลาที่บาทหลวงตาชาด์ไปเยี่ยมเยือนราชทูตฝรั่งเศส ก็ได้ปรากฏทุกครั้งว่า บาทหลวงตาชาด์เอาใจใส่ช่วยฟอลคอนโดยเต็มใจที่สุด เพราะบาทหลวงตาชาด์ได้ไปอยู่กับฟอลคอน และฟอลคอนก็ใช้ให้บาทหลวงตาชาด์ไปในที่ต่าง ๆ แทนตัว ถ้าจะมีการประชุมปรึกษาหารือราชการอย่างใด บาทหลวงตาชาด์ก็ต้องนั่งในที่ประชุมด้วยทุกคราว ถ้าจะมีข้อความตกลงกันอย่างใด ก็ต้องได้รับคำแนะนำของตาชาด์ทุกเรื่องไป คอนซตันตินฟอลคอนจะคิดอ่านหรือมุ่งหมายอย่างใด บาทหลวงตาชาด์ก็คงมีความคิดและความมุ่งหมายพ้องด้วยเสมอ บาทหลวงตาชาด์จะพูดว่าอย่างไรหรือจะทำการสิ่งใดก็คงพูดและทำสิ่งนั้นในนามของคนชาติกรีกผู้มีอำนาจมาก เพราะบาทหลวงตาชาด์เป็นทั้งล่าม เสมียน คนสนิท และข่าวของฟอลคอน*

* ในการที่บาทหลวงตาชาด์หลับตาทะเยอทะยานรับใช้นายใหม่นั้น บาทหลวงตาชาด์มิได้คิดเลยว่า การที่ตัวจะทำนั้นควรเป็นสิ่งที่สมกับเกียรติยศของตัว ในข้อนี้มองซิเออร์เซเบเรต์ได้แต่งเล่าในจดหมายเหตุว่าดังนี้ วันหนึ่งคอนซตันซ์ได้เชิญให้ราชทูตรับประทานอาหารค่ำ เมื่อเวลาที่เดินเข้าไปในห้องรับประทานอาหารซึ่งมีนายทหารฝรั่งเศสคอยอยู่แล้วนั้น คอนซตันซ์จึงพูดกับบาทหลวงตาชาด์อย่างเสียงดัง ๆ ให้ตาชาด์ไปที่ครัว บอกให้เขายกข้าวมากิน บาทหลวงตาชาด์ก็ไปที่ครัวตามคำสั่ง ครั้นกลับมาคอนซตันซ์ก็เอ่ยพูดถึงเรื่องเซอวาเลียเดอโชมอง ได้เล่าถึงการที่โชมองมาในเมืองไทย พอบาทหลวงตาชาด์ได้ยินพูดเรื่องนั้น ก็เอาเท้าเหยียบเท้าคอนซตันซ์เป็นเครื่องหมาย คอนซตันซ์ก็หยุดพูดเรื่องนั้น เอาเรื่องอื่นมาสนทนาโดยทันที

ในเรื่องบาทหลวงตาชาด์ยอมตัวเป็นบ่าวฟอนคอนนั้น มองซิ-เออร์เซเบเรด์ได้เขียนแต่งไว้ในจดหมายเหตุ ด้วยความแค้นเคืองมากว่าดังนี้

"การที่เราจะพูดให้บาทหลวงตาชาด์เชื่อในเรื่องต่าง ๆ เป็นการยากนัก ไม่เหมือนคอนซตันซ์ ซึ่งพูดอะไรบาทหลวงตาชาด์ก็เชื่อง่าย ๆ ตามการที่ควรนั้นบาทหลวงตาชาด์ควรจะแนะนำการต่าง ๆ กับเราด้วยจริงใจทุกอย่าง แต่ก็หาเป็นเช่นนั้นไม่ บาทหลวงตาชาด์กลับคิดแต่จะหลอกเราเท่านั้น ข้อความเรื่องใดที่บาทหลวงตาชาด์มาแนะนำแก่เรา ก็เท่ากับเอากระดูกมาให้เราแทะเท่านั้น"

แต่ก็ถึงเวลาสมควรแล้วที่มองซิเออร์ลาลูแบร์ และมองซิ-เออร์เซเบเรด์จำเป็นจะต้องพบปะกับฟอลคอน และเป็นเวลาสมควรที่จะต้องเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงสยามอยู่แล้ว แต่ในเรื่องนี้ก็คงมีข้อขัดข้องไม่สิ้นสุดเลย เมื่อได้จัดการในเรื่องที่เกี่ยวด้วยการทหารเป็นที่เรียบร้อยแล้ว อีกสามสี่วันต่อมา ออกพระวิสูตรสุนทรราชทูตสยาม (คือโกษาปาน) ก็มาหาราชทูตฝรั่งเศส ราชทูตสยามผู้นี้ซึ่งได้รับความเออเฟอและเกียรติยศต่าง ๆ ที่เมืองฝรั่งเศสนั้น มิได้เห็นชอบในการที่จะเป็นไมตรีกับฝรั่งเศสเลย เมื่อราชทูตสยามผู้นี้ไปอยู่ที่ฝรั่งเศสก็ได้ดำเนินการอย่างดี ทั้งในราชสำนักในกรุงปารีสและตามหัวเมืองฝรั่งเศส และได้ทำกิริยาอันเรียบร้อยตรงกับที่ฟอลคอนได้สอนไว้แต่ไม่ช้าราชทูตผู้นี้ก็รู้เท่าในพระราชดำริของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔

เพราะฉะนั้น ราชทูตสยามผู้นี้มิได้ไว้ใจบาทหลวงตาชาร์เลย และเกลียดฟอลคอนยิ่งนัก เพราะเห็นว่า ฟอลคอนคิดอ่านจะนำศาสนาและนำอำนาจต่างประเทศเข้ามาในเมืองไทย ซึ่งเป็นการที่ราชทูตสยามไม่พอใจเลย เพราะเขาไม่ยอมที่จะลดความอิสรภาพของเมืองไทยสำหรับให้ไปเพิ่มพูนเกียรติยศของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งเป็นการตรงกันข้ามกับความคิดของฟอลคอน ทั้งไม่ยอมที่จะละเว้นลัทธิอันพระสงฆ์ได้เคยปฏิบัติมาสำหรับฟังคำสั่งสอนของพวกมิชชันนารี

เมื่อราชทูตสยามมีความเห็นดังนี้ ก็เป็นที่เชื่อได้ว่าเขาคงจะไปเล่าความวิตกต่าง ๆ ของเขาให้พระยาพระคลังฟัง เพราะฉะนั้นการที่ทหารของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ไปรักษาบางกอกและเมืองมะริดทั้งคอนซตัสตินฟอลคอนก็เย่อหยิ่งหนักขึ้นทุกที จึงทำให้พวกไทยโกรธแค้นยิ่งนัก

การที่ราชทูตสยามผู้นั้น ไปหาราชทูตฝรั่งเศสนั้น ก็โดยพระยาพระคลังใช้ให้ไปถามมองซิเออร์ลาลูแบร์ และมองซิเออร์เซเบเรต์ว่าในเวลาที่จะเข้าเฝ้านั้นราชทูตจะต้องการเกียรติยศอย่างไร และให้ถามมองซิเออร์ลาลูแบร์กับมองซิเออร์เซเบเรต์ดูด้วยว่า การที่ท่านทั้งสองนี้มาในตำแหน่งเอนวอยพิเศษนั้น จะเป็นตำแหน่งเท่าเทียมกับราชทูตธรรมดาหรือประการใด ลาลูแบร์จึงชี้แจงโดยยืดยาวว่า ตามแบบธรรมเนียมของทวีปยุโรปนั้น ตำแหน่งเอนวอยเป็นตำแหน่งที่มีเกียรติยศมากกว่าตำแหน่งแอมบาซาเดอร์ (ราชทูต) และได้อ้างเรื่องจอมพลดูเมียเป็นตัวอย่าง ซึ่งได้เคยรับตำแหน่ง

เอนวอยไปยังราชสำนักอังกฤษ ฝ่ายราชทูตไทยได้ฟังคำอธิบายของลาลูแบร์ ก็ทำท่วงทีเหมือนเชื่อ และได้พูดสองสามครั้งว่า “ดีแล้ว ดีแล้ว”

เมื่อราชทูตได้อธิบายถึงเรื่องเกียรติยศในตำแหน่งหน้าที่แล้ว ก็เกิดได้รับความติดขัดจากคอนซตันตินฟอลคอน และยาทหลวงตาชาด์คนสนิทของฟอลคอนขึ้นอีก เพราะลาลูแบร์เป็นคนโทโสร้าย และเหตุผลตามการที่เป็นไปนั้น ก็สมควรที่จะให้ลาลูแบร์โกรธเคืองอยู่บ้าง แต่การที่ลาลูแบร์แสดงโทษะเช่นนั้นเป็นเหตุทำให้ฟอลคอนหาเรื่องที่จะพูดต่อไปได้ โดยฟอลคอนแกล้งพูดว่าได้รับความเสียหายอับอายจากการที่ลาลูแบร์โทโสอยู่เสมอ “เพราะเขาไม่มีเวลาที่สร่างโกรธเลยและทำโมโหโทโสต่อหน้าผู้คน และในเวลาที่โมโหนั้นก็ขยายความลับออกจนหมดสิ้นด้วย” เมื่อคอนซตันตินฟอลคอนหาความเช่นนี้ ราชทูตฝรั่งเศสก็ปฏิเสธโดยทันที แต่ทั้งหมดไม่มีใครเข้าใจภาษาและคำพูดของฟอลคอนเหมือนยาทหลวงตาชาด์เลย และความต่าง ๆ ที่ทราบไปถึงฟอลคอน ก็ได้ทราบจากยาทหลวงตาชาด์ทั้งสิ้น เพราะตาชาด์คอยรายงานให้ฟอลคอนทราบอยู่เสมอถึงความโทโสโมโหของมองซิเออร์ลาลูแบร์ ซึ่งตามการที่ควรแล้วยาทหลวงตาชาด์จะต้องคอยยับยั้งจะถูก

แต่การที่ราชทูตฝรั่งเศสจะได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์นั้นต้องนัดเลื่อนเวลาไปอีก เพราะยังต้องซ่อมแซมของเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งได้บุบสลายเสียหายมาตามทาง และของที่เสียหายมากนั้น

ก็คือลูกโลกและนาฬิกาเรือนใหญ่ ๆ ในขณะนี้คอนซตันตินฟอลคอน ได้ลงมาที่ยางกอกและได้มาหาราชทูตฝรั่งเศส เมื่อราชทูตฝรั่งเศสกับฟอลคอนได้พบปะกันในครั้งนี้ซึ่งเป็นครั้งแรกที่ได้พบกันนั้น ดูท่าทางกิริยาก็สนิทสนมกันดี ต่างคนก็ต่างแสดงกิริยาและวาจาอันดีเข้าหากัน ต่างคนก็ต่างดื่มสุราที่มาจากอินเดียร่วมกัน ถ้าจะเปรียบก็เหมือนข้าศึกอันได้เคยประจัญบานกันมาแล้ว ได้สงบศึกมาปรองดองกันชั่วคราว แต่ฝ่ายฟอลคอนนั้นยังไม่แสดงไมตรีออกมาเต็มที่ เพราะยังมีเจตนาอยู่เสมอที่จะคิดรังแกพวกราชทูต ซึ่งเป็นการประหลาดยิ่งนัก เพราะเมื่อครั้งเชอวาเลียเดอโชมองมาเป็นทูต ฟอลคอนเองเป็นผู้วิ่งเข้าประจบประแจงเชอวาเลียเดอโชมอง แต่มาคราวนี้ฟอลคอนได้พูดแก้ตัวว่า ถ้าราชทูตเรียกฟอลคอนให้มาหาแล้ว ฟอลคอนคงจะได้ลงมาแต่ก่อนนานแล้ว

ครั้นราชทูตฝรั่งเศสได้ขึ้นไปถึงกรุงศรีอยุธยาพบกับฟอลคอนพร้อมกับยาทหลวงตาชาด์ซึ่งห่างกันไม่ได้เลยนั้น สังเกตดูกิริยาฟอลคอนกลับหยิ่งเย่อยิ่งกว่าก่อน และวาจาที่พูดก็ไม่มีอ่อนหวานเลย ในครั้งนี้ได้เกิดเถียงกันโดยยืดยาวอีก ถึงข้อเกียรติยศของทูตเอนวอยและทูตแอมบาซาเดอร์ ว่าตำแหน่งใดจะใหญ่กว่ากัน และได้โต้เถียงกันยืดยาวถึงขนบธรรมเนียมที่ใช้กันในยุโรป จะต่างกันกับขนบธรรมเนียมของอินเดียอย่างไร เมื่อฟอลคอนได้ "ยั่วเย้า" ราชทูตฝรั่งเศสช้านานพอแล้ว ฟอลคอนก็เลยชวนราชทูตให้อยู่รับประทานอาหารค่ำ กิริยาที่ฟอลคอนเชิญราชทูตรับประทานอาหารนั้นไม่มี

กิริยาสุภาพอย่างใดเลย เท่ากับเชิญโดยเสียไม่ได้ แต่ถึงดังนั้น ราชทูตทั้งสองก็รับเชิญ และที่รับเชิญนั้นเซเบเรต์ได้เขียนอธิบายว่า "ในระหว่างเวลาที่เราอยู่ในบังคับเขาเช่นนี้ ถ้าเราจะไม่รับเชิญก็ดูจะไม่สู้เหมาะ" ในเวลาที่กำลังรับประทานอาหารอยู่นั้น ฟอลคอนได้เอาเรื่องที่เชอวาเลียเดอโชมองมาเป็นราชทูตเป็นเรื่องสำหรับสนทนากัน และได้เล่าเป็นที่เยาะเย้ยอันเกือบจะฟังไม่ได้ ว่าการที่เชอวาเลียเดอโชมองมาเป็นทูตในครั้งนั้น ไม่ยอมพูดและฟังในเรื่องอื่นเลย แต่จะพูดเรื่องจะให้พระเจ้ากรุงสยามเข้ารีตอย่างเดียวเท่านั้น แล้วฟอลคอนได้กล่าวโทษพวกมิชชันนารีในข้อปฏิบัติต่าง ๆ ซึ่งเป็นครั้งแรกที่ฟอลคอนจะกล่าวโทษเช่นนี้ มองซิเออร์เซเบเรต์จึงเห็นว่า การที่ฟอลคอนกล่าวโทษพวกมิชชันนารีเช่นนี้ ก็เป็นอุบายสำหรับจะล่อลวงเอาใจบาทหลวงตาชาต์เท่านั้น

กว่าราชทูตฝรั่งเศสจะเข้าเฝ้าได้ ก็ต้องเสียเวลาโต้เถียงกันหยุมหยิม อีกถึง ๕ วัน ต่อวันที่ ๒ เดือนพฤศจิกายน ราชทูตฝรั่งเศสจึงได้เข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พิธีการเฝ้าแหนและการถวายพระราชสาส์นในครั้งนี้ ก็มีคล้ายกับเมื่อครั้งเชอวาเลียเดอโชมองถวายพระราชสาส์น คือพระราชสาส์นนั้นได้เชิญลงพานทอง ๆ นั้นได้วางบนพานแว่นฟ้าทอง และบุตรของมองซิเออร์เซเบเรต์เป็นผู้เชิญพานพระราชสาส์น เมื่อได้เคลื่อน

กระบวน ยืนใหญ่ก็ยิงเป็นคำนับ ราชทูตฝรั่งเศสทั้งสองคนก็เดินในระหว่างขุนนางข้าราชการอันหมอบอยู่สองข้างทาง *

ในเวลาที่เฝ้านั้นราชทูตทั้งสองก็ระวังทุกอย่าง ที่จะไม่ให้ไทยดูหมิ่น หรือที่จะให้ไทยเห็นว่าเกียรติยศของตัวต่ำไป เพราะฉะนั้นเวลาที่ราชทูตพูดจึงได้ยืนพูด เพราะรู้สึกว่าการที่ยืนพูดนั้นดูเป็นสง่าผ่าเผยดีกว่านั่งบนกระดานกว้าง ๑ ฟุต ๔ เหลี่ยม ในเวลาที่เฝ้าสมเด็จพระนารายณ์นั้น คอนซตันตินฟอลคอนเป็นล่าม และสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศ กับบาทหลวงตาชาด์ก็ได้เฝ้าอยู่ในที่นั้นด้วย ข้อ

---

* ในเรื่องนี้มองซิเออร์เซเบเรต์รายงานว่า ในเวลาที่เดินตามพระราชสาส์นไปนั้น ต้องลงเดินด้วยเท้ากำลังแดดร้อนจัดเต็มที่ และศีรษะก็ไม่ได้สวมหมวก เพราะเมื่อจะเข้าไปถึงพระราชวัง เจ้าพนักงานได้เอาร่มไปเสีย เมื่อหมดพิธีถวายพระราชสาส์นแล้ว ราชทูตทั้งสองก็ได้ร้องต่อฟอลคอนในเรื่องที่เจ้าพนักงานได้เอาร่มไปเสียเช่นนี้ ฟอลคอนก็ตอบว่า เมื่อครั้งเชอวาเลียเดอโชมอง เจ้าพนักงานก็ไม่ยอมให้โชมองกางร่มเหมือนกัน การที่ราชทูตต้องเดินตากแดดเช่นนี้ ทำให้มองซิเออร์เซเบเรต์บ่วย จนถึงกับไปนั่งโต๊ะรับประทานอาหารในพระราชวังตอนกลางคืนไม่ได้ การที่ราชทูตฝรั่งเศสถูกทรมานเช่นนี้ คงจะเกิดจากการแกล้งของพระยาพระคลัง หรือจะเป็นการแกล้งของฟอลคอนเองก็จะเป็นได้ และการที่มองซิเออร์เซเบเรต์บอกบ่วยนั้น ฟอลคอนก็แสดงความไม่พอใจอย่างยิ่ง และฝ่ายสมเด็จพระนารายณ์ก็มีรับสั่งให้มาถามอาการเนือง ๆ และโปรดจะให้แพทย์หลวงมารักษาพยาบาลราชทูตด้วย (คัดจากหมายเหตุของมองซิเออร์เซเบเรต์)

ในจดหมายเหตุที่บาทหลวงตาชาต์แต่งไว้นั้น ก็ได้กล่าวถึงการที่มองซิเออร์เซเบเรต์บ่วยเหมือนกัน แต่หากล่าวว่าบ่วยเพราะถูกแดดขับไม่ แต่กลายเป็นว่ามองซิเออร์เซเบเรต์บ่วยท้องเสีย การที่บาทหลวงตาชาต์กล่าวเช่นนี้ ก็เพราะเหตุว่าในเรื่องที่ราชทูตต้องถูกริบร่มไปนั้น บาทหลวงตาชาต์มิได้พูดถึงเลย จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องอธิบายความบ่วยของราชทูต แล้วแต่จะพอใจ

ข้อความที่ราชทูตฝรั่งเศสได้กราบทูล และพระราชดำรัสตอบนั้น ก็เป็นความคล้าย ๆ กับที่เคยโต้ตอบกันมาแล้ว อันจะหาสาระไม่ได้เลย สมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงรับพระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จากมือมองซิเออร์ลาลูแบร์ และได้รับสั่งถามว่าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กับพระราชวงศ์ทรงสบายดีอยู่หรืออย่างไร แล้วก็เสด็จขึ้นโดยทรงมอบให้พระยาพระคลังเป็นหน้าที่สำหรับคอยรับพระราชโองการสั่งราชทูตต่อไป

ราชทูตฝรั่งเศสกับคอนซตันตินฟอลคอนได้พบปะกันเป็นบางครั้งบางคราว แล้วแต่ฟอลคอนจะพอใจพบหรือไม่ บางทีฟอลคอลก็ทำกิริยาท่าทางดึงดัง บางทีก็ทำเฉยเมินดึง ๆ แต่ในที่ประชุมชนทั้งปวง เมื่อราชทูตไปที่แห่งใด บรรดาราษฎรพลเมืองก็ได้แสดงความเคารพทุกแห่ง ข้างฝ่ายไทยได้จัดให้ข้าราชการ ๒ นาย เป็นผู้ประจำอยู่กับราชทูต ข้าราชการ ๒ นายนี้ เป็นผู้สำหรับนำราชทูตไปในที่ต่าง ๆ ที่กรุงศรีอยุธยานั้น ราชทูตฝรั่งเศสได้ไปดูวัดวาอารามต่าง ๆ และได้เข้าไปชมพระราชวังที่เมืองลพบุรีนั้น ราชทูตได้เข้าเมืองโดยแสงคบเพลิง และผู้รักษาเมืองลพบุรีกับเจ้าพนักงานในเมืองนั้นทุกคน ได้มาต้อนรับและนำราชทูตไปดูที่ต่าง ๆ แล้วเจ้าพนักงานได้จัดให้ราชทูตพักในโฮเต็ลใหญ่และงดงามมาก ซึ่งมีเครื่องเรือนล้วนแล้วไปด้วยของจีนทั้งสิ้น

เมื่อฟอลคอนได้สร้างวัดเล็ก ๆ ในบ้านก็ได้มีงานฉลอง มีสวดมนต์และพิธีต่าง ๆ อย่างในวัดเมืองฝรั่งเศส ในงานฉลองวัดของฟอลคอนนี้ ท่านราชทูตฝรั่งเศสทั้งสองก็ได้ไปช่วยงานด้วย ฝ่ายราชทูตก็เชิญอัครมหาเสนาบดีไทยมาเลี้ยงอาหาร และฟอลคอนก็ได้

เลี้ยงราชทูตตอบแทนบ้าง เมื่อวันที่ ๕ เดือนพฤศจิกายน ฟอลคอนได้เชิญราชทูตฝรั่งเศสไปเลี้ยงอาหาร ในคราวเลี้ยงครั้งนี้ได้มีงานละครรำของไทย หุ่นกระบอกของแขกมัวและดอกไม้เพลิง นอกจากการละเล่นเหล่านี้ได้เลี้ยงอาหารเดินโต๊ะอย่างแพยุโรป และของที่รับประทานนั้นมีเครื่องเกาเหลา กับข้าวจีนกว่า ๘๐ สิ่ง แต่เป็นข้อที่ประหลาดมาก ด้วยในกับข้าว ๘๐ สิ่งซึ่งล้วนแต่เป็นของต่าง ๆ กันทั้งนั้น ดูก็เป็นของน่ารับประทาน แต่ก็ไม่มีอะไรที่จะอร่อยจนสิ่งเดียว เพราะล้วนแต่เป็นของเลวทั้งสิ้น

แต่การที่เลี้ยงดูกันเช่นนี้และที่มีกับข้าวต่าง ๆ หลายอย่างอันน่ากลัวดังที่บรรยายมาแล้ว ก็หาได้ทำให้ราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ หลงไม่ เพราะการที่เลี้ยงดูกันเช่นนี้ เป็นแต่ทำกิริยาภายนอกมากกว่าความจริงใจ ในเรื่องนี้ มองซิเออร์เซเบเรต์ได้เขียนเมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายนว่า

"ในเวลาที่รับประทานอาหารอยู่นั้น ดูครึกครื้นสนุกสนานมาก และความที่สนุกจนถึงกับถ้วยแก้วได้แตกไปหลายถ้วย มองซิเออร์คอนซตันซ์ถึงกับลองทำนายว่า พวกเรามีความรักใคร่มากกว่าใคร"

พอรุ่งขึ้น การไมตรีและความที่รักชอบกันอันได้แสดงไว้ในเวลาเลี้ยงอาหารนั้น ก็กลับกลายสูญหายไปหมด และข้อวิวาทที่ได้สงบไปชั่วคราวนั้น ก็ได้เกิดกันขึ้นอีก

เรื่องที่ฝรั่งเศสจะทำสัญญาเป็นสัมพันธมิตรกับไทยนั้น ดูไม่มีหนทางที่จะตกลงกันได้และไม่มีทางที่จะแก้ไขได้เลย เพราะข้างฝ่ายราชทูตฝรั่งเศสก็ขอร้องมากเกินกว่าเหตุ ข้างฝ่ายคอนซตันตินฟอล-

คอนและบาทหลวงตาชาด์ ก็แนะนำอย่างระวัง มิให้ไทยเสียเปรียบได้นอกจากการที่กองทหารฝรั่งเศสได้เข้าไปอยู่ที่บางกอกเป็นการสำเร็จแล้ว ลาลูแบร์กับเซเบเรต์ก็ยังต้องคอยให้ไทยได้จัดการต่าง ๆ ตามที่ได้สัญญาไว้ง่าย ๆ เพราะเมืองมะริดนั้นก็ยังไม่ได้เป็นของฝรั่งเศส บริษัทอินเดียก็ยังไม่ได้รับสิทธิอย่างใดที่แปลกออกไปเลย และการที่คิดจะให้ "ประเทศอันใหญ่และพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงอานุภาพมาก" ได้เข้ารีตนั้น ก็เกือบจะไม่มีใครพูดถึงแล้ว

เมื่อวันที่ ๔ เดือนพฤศจิกายน เมื่อได้รับประทานอาหารค่ำกันเสร็จแล้ว ฟอลคอนได้เอาหนังสือที่ตัวได้จดข้อความในเวลาที่ได้เฝ้าพระเจ้ากรุงสยามนั้น ออกอ่านให้ราชทูตฝรั่งเศสฟัง ในข้อความอันไม่มีแก่นสารเหล่านี้ ซึ่งได้แต่งเป็นภาษาโปรตุเกสนั้น ฟอลคอนได้ขยายความออกมาข้อหนึ่ง ซึ่งไม่มีใครได้นึกถึงเลย คือว่า การที่พระเจ้าแผ่นดินสยามยังไม่ได้ทรงเข้ารีตนั้น ก็เพราะเหตุว่ายังไม่ได้ทรงรับความศึกษาในข้อศาสนาคริสเตียนเพียงพอ และการที่เป็นเช่นนี้ ก็ต้องโทษสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศ เพราะสังฆราชได้มาอยู่ในเมืองไทยถึง ๒๕ ปีแล้ว ก็ยังพูดไทยไม่ชัดเลย จนจะกราบทูลพระเจ้ากรุงสยามว่าอย่างไร ก็ไม่ทรงเข้าพระทัยได้เลย การที่หาความแก่สังฆราชเดอเมเตโลโปลิศเช่นนี้ ก็อาจจะคะเนถูกว่าเป็นความคิดของใคร เพราะในข้อนี้บาทหลวงตาชาด์ได้พยายามทำให้ราชทูตรู้สึกในความยกพร่องของสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศ และได้พูดด้วยว่า " จะต้องรอให้พวกบาทหลวงคณะเยซุิตเรียนรู้ภาษาไทยเสียก่อน จึงค่อยลงมือกราบทูลสอนศาสนาต่อพระเจ้ากรุงสยามต่อไป

ภายหลังมาสักสามสี่วัน มองซิเออร์ลาลูแบร์ได้เรียกบาทหลวงตาชาด์มาถามอีก ในเรื่องที่จะประกาศข้อสัญญาที่ว่าด้วยศาสนา บาทหลวงตาชาด์ผู้เป็นเลขานุการคนสนิทของฟอลคอน จึงตอบว่า "การที่จะขอร้องให้ประกาศข้อสัญญานั้น เป็นข้อที่น่ากลัวจะมีอันตรายขึ้นได้ เพราะเหตุว่าจะต้องมีคนเข้ารีตเสียก่อน จึงจะให้สิทธิแก่คนเข้ารีตได้ อีกประการหนึ่ง พระเจ้ากรุงสยามก็มีประราชประสงค์จะทรงรับความเล่าเรียนในข้อศาสนาด้วย"

เมื่อสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศได้มาหาราชทูต มองซิเออร์ลาลูแบร์ก็ถามสังฆราชเช่นเดียวกับที่ได้ถามบาทหลวงตาชาด์ และถามต่อไปว่า ในข้อที่ว่าพระเจ้ากรุงสยามไม่เข้าพระทัยในเรื่องศาสนานั้น ท่านสังฆราชจะเห็นว่าอย่างไร สังฆราชเดอเมเตโลโปลิศก็ตอบไม่รับผิดรับชอบในข้อนี้ และได้อธิบายชี้แจงเหตุผลต่าง ๆ อันกระทำให้แลเห็นว่า สังฆราชก็ได้ทำการตามหน้าที่ทุกอย่าง แล้วสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศจึงกลับเป็นโจทก์กล่าวหาคนอื่นบ้าง คือว่าการที่ไม่ได้ประกาศข้อสัญญา ซึ่งได้ทำไว้กับเซอวาเลียเดอโชมองนั้น ก็มีแต่คอนซตันตินฟอลคอนคนเดียวเท่านั้น ที่ขัดขวางกีดกัน ไม่ยอมให้ประกาศข้อที่ว่าทรงพระกรุณาแก่พวกเข้ารีต โดยโปรดอนุญาตให้สร้างวัดเข้ารีตได้นั้น ก็เป็นเรื่องที่หลอกลวงทั้งนั้น และการที่จะอนุญาตให้พวกเข้ารีตสร้างวัดได้นั้น ก็ไม่เห็นจะเป็นความกรุณาพิเศษอย่างใดเลย เพราะส่วนพวกแขกมหะหมัดนั้น ไทยก็อนุญาตให้พวกแขกก่อสร้างสุเหร่าขึ้น ส่วนพวกจีน ไทยก็อนุญาตให้สร้างวัด

จีนขึ้นในเมืองไทยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ที่ว่าไทยจะยอมให้พวกเข้ารีตสร้างวัดเข้ารีตนั้น ก็ไม่เป็นการแปลกประหลาดอะไรเลย ในข้อที่เกี่ยวด้วยเรื่องพูดภาษาไทยนั้น ท่านสังฆราชยืนยันว่า ตัวพูดภาษาไทยได้อย่างดีที่เดียว และท่านสังฆราชก็ได้ยกตัวอย่างให้ราชทูตเห็นเป็นพยานว่า สังฆราชพูดภาษาไทยได้ดีจริงหรือไม่ เช่นเมื่อครั้งสมเด็จพระนารายณ์เสด็จออกแขกเมือง ให้ราชทูตเฝ้าถวายพระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นั้น สังฆราชเดอเมเตโลโปลิศได้ยินด้วยตัวเองว่า ในเวลาที่คอนซตันตินฟอลคอนแปลข้อความในพระราชสาส์นนั้น ฟอลคอนก็ได้แปลกลับความเสียหมด และในข้อที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงชมเชยสรรเสริญราชทูตสยามนั้น ฟอลคอนหาได้แปลถวายว่า พระเจ้าหลุยส์ทรงชมเชยราชทูตสยามไม่ แต่กลับแปลว่า พระเจ้าหลุยส์ทรงชมเชยยกย่องตัวของตัวเองดังนี้ แล้วสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศจึงได้เล่าต่อไปว่า

"ได้มีคนหลายคนมาเล่าให้ข้าพเจ้าฟัง ซึ่งเป็นความไม่ควรเชื่อว่า ถ้าข้าพเจ้าได้จัดการให้สมเด็จพระนารายณ์ได้เข้ารีตสมปรารถนาแล้ว ฟอลคอนเกรงว่าข้าพเจ้าจะเป็นคนโปรดแทนฟอลคอนต่อไป"

อนึ่ง การที่พวกมิชชันนารีอาปอศโตลิกแตกสามัคคี ชิงดีกันกับพวกคณะเยซุวิตนั้น มิเป็นการกระทำให้หน้าที่ของราชทูตฝรั่งเศสง่ายขึ้น หรือกระทำให้การทั้งปวงที่ฝรั่งเศสคิดจะมาทำเพื่อแผ่อำนาจทางอินเดียได้เป็นผลสำเร็จขึ้นเลย เพราะเป็นเรื่องที่ทำให้คณะบาทหลวงตกอยู่ในอำนาจของคอนซตันตินฟอลคอน ด้วยต่าง

คณะก็ต่างชิงกันจะหาความชอบต่อฟอลคอน และการที่จะหาความชอบนั้น ก็เกี่ยวด้วยการที่จะต้องถ่อมตัวยอมอยู่ในบังคับของฟอลคอน

ไม่ช้ามองซิเออร์ลาลูแบร์และมองซิเออร์เซเบเรต์ ก็ได้เห็นปรากฏในข้อที่หาว่า พระเจ้ากรุงสยามคงไม่เข้าพระทัยในเรื่องที่เกี่ยวด้วยศาสนาคริสเตียนเลยนั้น คือเมื่อวันที่ ๒๖ เดือนพฤศจิกายน ราชทูตฝรั่งเศสได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ ได้มีรับสั่งถามถึงการที่ราชทูตได้เดินทาง และทรงกล่าวโทษพวกผู้แทนบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดีย ว่าพวกนี้ทำการไม่ซื่อตรง เพราะเชื่อคนที่แนะนำการไม่ดี เมื่อราชทูตได้กราบทูลตอยข้อรับสั่งทุกข้อแล้ว ราชทูตฝรั่งเศสได้คาดคั้นให้ฟอลคอนซึ่งเป็นล่ามอยู่ในเวลานั้น ให้กราบทูลสมเด็จพระนารายณ์โดยตรง ๆ ว่า "การที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงพระราชดำริที่จะแผ่การค้าขายในอินเดียนั้น ก็เพราะมีพระราชประสงค์จะให้ศาสนาคริสเตียนแพร่หลายออกไปด้วย"

ฟอลคอนได้อึกอักอ้อมแอ้มอยู่ช้านาน จะไม่ยอมแปลตามที่ราชทูตพูด แต่ครั้นราชทูตได้คาดคั้นหนักเข้า ฟอลคอนจึงได้กราบทูลโดยยืดยาว จะเป็นข้อความว่าอย่างไรนั้นทรายไม่ได้ แต่สังเกตดูในคำที่ฟอลคอนกราบทูลนั้น มีคำ คัศติล ฮอลันดา และซิงตามาเรียเตอลอเรตตาแทรกเข้าไปบ่อย ๆ ฝ่ายสมเด็จพระนารายณ์หาได้รับสั่งตอบว่ากระไรไม่ แล้วก็เสด็จขึ้น ฟอลคอนจึงได้กระซิบบอกให้ยาทหลวงตาซาด์แปลคำที่ได้กราบทูลนั้น ให้ราชทูตฟัง โดยให้อธิบายว่า ฟอลคอนได้กราบทูลว่า พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ไม่ได้คิดที่จะไปตีเอาบ้านเอาเมืองเหมือนกับประเทศสเปญและฮอลันดาเลย และได้ทรงเอาโนตร์คำเตอลอเลตเยี่นที่พึ่ง แต่การที่ฟอลคอน

ได้กล่าวความเท็จเช่นนี้ ราชทูตฝรั่งเศสก็หาเชื่อไม่ มองซิเออร์เซเบเรต์ได้เขียนความว่าดังนี้

"เราได้สั่งเกตเห็นว่า ในสิ่งที่เกี่ยวด้วยศาสนาคริสเตียนแล้ว มองซิเออร์คอนซตันซ์ไม่กล้ากราบทูลพระเจ้ากรุงสยามเลย และในเวลานี้มองซิเออร์คอนซตันซ์ ก็ยังไม่กล้าขัดกว่าเมื่อครั้งเชอวาเลียเดอโชมองเลย"

ฝ่ายบาทหลวงตาชาด์ก็พยายามอยู่เสมอ ที่จะพูดแก้ตัวแทนเพื่อนของเขา คือ คอลฟอน และในการที่ไทยยังไม่ได้ประกาศข้อสัญญาที่เกี่ยวด้วยการศาสนานั้น บาทหลวงตาชาด์ก็โทษว่า เป็นความผิดของสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศ เช่นเดียวกับที่ตาชาด์ได้เคยโทษสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศมาแล้ว ในเรื่องที่สมเด็จพระนารายณ์ยังไม่ได้ทรงเข้ารีต ในข้อหนึ่งแห่งสัญญานั้น ห้ามมิให้พวกมิชชันนารีสั่งสอนการอย่างใด ๆ ซึ่งจะเป็นการประทุษร้ายต่อแผ่นดิน ถ้าพวกมิชชันนารีขืนฝ่าฝืนความข้อนี้ ก็จะต้องงดสิทธิทั้งปวงที่ได้พระราชทานไว้แก่พวกมิชชันนารี และในข้อนี้สังฆราชเดอเมเตโลโปลิศก็ทรายอยู่เต็มใจ ว่าฟอลคอนคอยหาเหตุอยู่ ถ้าพวกมิชชันนารีคนใดคนหนึ่งได้กระทำผิดในข้อนี้แม้แต่เล็กน้อย ฟอลคอนก็จะขยับเป็นโอกาสสำหรับงดสิทธิทั้งปวง

ฝ่ายท่านสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศได้ถูกหาในความผิดต่างๆ ดังกล่าวมาแล้ว ก็ปฏิเสธว่าเป็นความไม่จริงและได้ชี้แจงว่า มองซิเออร์คอนซตันซ์เป็นคนที่เข้าใจนิสัยยาก ความข้อนี้ก็เป็นความจริงอยู่บ้าง เพราะฟอลคอนได้คิดกีดขวางในการที่จะให้ศาสนาได้แพร่

หลาย แต่ในระหว่างที่ถืดขวางแก่การศาสนาเช่นนี้ ก็ได้เออเฟอเจ้าขานแก่พวกเข้ารีตทุกอย่าง และการที่ฟอลคอนได้เออเฟอแก่พวกเข้ารีตหลายอย่างหลายประการนั้น ถ้าจะแต่งเรื่องก็ออกจะเป็นสมุดเล่มใหญ่ ๆ ทีเดียว การที่ทำนั้น คือ ฟอลคอนได้ให้สร้างโรงเรียนสามเณรด้วยทุนรอนของตัวเอง และได้ออกทรัพย์ส่วนตัวสำหรับเลี้ยงนักเรียนในโรงเรียนนั้น ส่วนภรรยาของฟอลคอนนั้น ก็เอาเด็กผู้หญิงและผู้ชายไปเลี้ยงไว้เป็นอันมาก และเมื่อเด็กผู้หญิงเติบโตขึ้นแล้ว ก็เป็นธุระจัดการทำการวิวาหะให้ การที่ฟอลคอนประพฤติตัวอย่างน่าพิศวงเช่นนี้ เมื่อพิเคราะห์ดูฐานะของฟอลคอนก็ออกจะพอแลเห็นได้ว่าเหตุใดจึงต้องประพฤติเช่นนี้ ก็คือ ฟอลคอนได้ทำราชการจนพระเจ้าแผ่นดินอันมีอำนาจสิทธิขาดได้โปรดปรานมาก จำเป็นที่ฟอลคอนจะต้องพยายามกระทำการงานทั้งปวงให้เป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระเจ้าแผ่นดินต่อไป แต่ในเวลาที่ทำการงานให้เป็นที่พอพระราชหฤทัยนั้น ฟอลคอนก็ต้องระวังตัว คอยข้องกันมิให้ขรรดาขุนนางข้าราชการอันมีความอิจฉาริษยาคิดทำร้ายตัวได้ แต่ยังไม่ใช่แต่เท่านี้ เพราะในเวลานั้น ชาวต่างประเทศก็มีมากหลายชาติหลายภาษา ศาสนาก็มีแปลก ๆ ต่าง ๆ กัน ฟอลคอนก็ต้องคอยปฏิบัติการให้พวกชาวต่างประเทศพอใจบ้าง เมื่อความประสงค์ของชาวต่างประเทศต่าง ๆ กัน ถึงกับชิงกันหาประโยชน์และอิจฉาริษยากันเช่นนี้ การที่ฟอลคอนได้ทำการเล็ดลอดเอาตัวรอดไปได้ ก็ต้องนับว่าเป็นด้วยความฉลาดและความโกงอย่างยิ่ง จึงยังคงมีอำนาจอยู่ได้ แต่อำนาจนั้นจะนับว่าเป็นสิ่งที่มั่นคงนักก็ไม่ได้ เพราะบุญวาสนาของฟอลคอนจวนจะสิ้นอยู่แล้ว

การที่ราชทูตฝรั่งเศสได้ขัดขวางไม่ยอมต่อความคิดของฟอลคอนนั้น ได้ทำให้ความหวังที่ฟอลคอนหวังไว้ละลายหายไปหมด ตามที่ได้อธิบายมาข้างต้นนี้แล้ว ก็พอจะเห็นได้ว่า ฟอลคอนได้มุ่งหมายอย่างไร สำหรับกองทหารฝรั่งเศสซึ่งอยู่ในบังคับบัญชาของมองซิเออร์เดฟาซ์นั้น เพราะฟอลคอนได้พยายามทุกอย่างที่จะเอาใจพวกทหารและนายทหารฝรั่งเศส เพื่อให้ทหารเหล่านี้ได้มีความนิยม ที่เมืองลพบุรีและที่กรุงศรีอยุธยา ฟอลคอนก็ได้มีการเลี้ยงโต๊ะให้แก่นายทหารอยู่เสมอมิได้เว้น ถ้าจะมีการนักขัตฤกษ์เวลาใด หรือจะมีการไล่เนื้อยิงสัตว์คราวใด พวกนายทหารฝรั่งเศสคงได้ไปเสมอ ส่วนมองซิเออร์เดฟาซ์เอง ก็ได้ถูกเรียกเข้าไปในพระราชวัง และได้เข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินพร้อมด้วยนายทหารรองๆ พวกนายทหารรองๆ เหล่านี้ก็ได้รับความพอใจหลายคน โดยได้รับพระราชทานเสื้อไหมทองบ้าง ไหมเงินบ้าง สายสร้อยทองคำบ้าง และอาวุธต่างๆ อันมีราคาบ้าง ส่วนท่านผู้บังคับการนั้น ก็ได้รับความยอความชมเชย และได้รับเกียรติยศต่างๆ จากฟอลคอน และได้รับสายสร้อยทองคำถักเป็นลายโปร่งกลางฝังเพชรเม็ดงามมาก สายสร้อยนี้มองซิเออร์เดฟาซ์ได้คลุมหมวกอยู่เสมอเป็นนิตย์ จนที่สุดมองซิเออร์เดฟาซ์หยิ่งเหลือเกิน ราชทูตฝรั่งเศสจึงได้งดมิได้เรียกให้มาประชุมปรึกษาข้อราชการร่วมด้วย เพราะเดฟาซ์มุ่งหมายแต่จะใหญ่โตขึ้น แต่มองซิเออร์ลาลูแบร์ก็พยายามแต่จะให้อำนาจมองซิเออร์เดฟาซ์น้อยลง ฝ่ายเดฟาซ์ก็ลุ่มหลงในข้อสรรเสริญเยินยอของคนชาติกริก จนไม่ช้า

เดฟาซ์ก็กลายเป็นคนของฟอลคอนมากกว่าเป็นข้าแผ่นดินของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และเมื่อเดฟาซ์ได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ และได้เลยถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ฟอลคอนก็มั่นใจแน่ว่า ต่อไปกระบี่ของเดฟาซ์คงจะเป็นสิ่งที่จะป้องกันตัวของตัวได้

ซึ่งการเป็นดังนี้ก็เชื่อได้แน่ว่า มองซิเออร์ลาลูแบร์ก็คงจะได้เรียกเดฟาซ์มาต่อว่าหลายครั้งหลายหน เพราะผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสผู้นี้ ซึ่งกลายเป็นคนสนิทและกินอยู่หลับนอนกับฟอลคอน ได้ประจำการอยู่ในราชสำนักไทย และไม่ยอมทำตามคำสั่งผู้ใด นอกจากพระราชโองการของพระเจ้ากรุงสยามเท่านั้น ทั้งกลายเป็นผู้สมรู้ร่วมคิดกับฟอลคอนในการต่าง ๆ อันไม่บริสุทธิ์ด้วย เมื่อเวลาเดฟาซ์ไปอยู่ที่เมืองลพบุรีก็ดี หรืออยู่ที่กรุงศรีอยุธยาก็ดี ก็มิได้นึกถึงคำสั่งของมาควิสเดอเซงแลเลย ที่มาควิสเดอเซงแลได้สั่งไว้เรื่องเมืองมะริดและบางกอก เรื่องให้ระวังป้องกันกองทหารฝรั่งเศส เรื่องรักษาเกียรติยศของตัวเอง และเรื่องให้มีความจงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดินของตัวนั้น เป็นสิ่งที่เดฟาซ์ได้ลืมทั้งหมด

ครั้นได้ล่วงเวลาถึง ๖ อาทิตย์แล้ว และราชทูตฝรั่งเศสทั้งสองคนได้โต้เถียงขอร้องอย่างใด ก็ไม่เป็นผลสำเร็จเลย ราชทูตฝรั่งเศสจึงได้แนะนำขอร้องให้ส่งกองทหารฝรั่งเศสไปรักษาเมืองมะริด คอนซตันตินฟอลคอนก็แนะนำว่า ควรจะคอยฤดูที่สมควรเสียก่อน เพราะการที่จะให้กองทหารเดินทางบกจากบางกอกไปเมืองมะริดนั้นเป็นหนทางที่กันดารมาก น้ำที่ทหารจะรับประทานคงจะหาไม่ได้

ภายหลังจึงเป็นอันตกลงกันว่า เมื่อมองซิเออร์เซเบเรต์จะเดินทางยกตัดแหลมไปเมืองมะริดตามพระราชโองการของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เมื่อใด ก็จะได้ขัดกองทหารฝรั่งเศสให้มองซิเออร์ดูบรูอังคุมไปด้วย แต่สังเกตดูฟอลคอนไม่ใคร่จะเต็มใจยกเมืองมะริดให้แก่ฝรั่งเศสเลย และเมืองนี้ก็เป็นแห่งที่บริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียอยากได้นัก ครั้นราชทูตฝรั่งเศสเคี่ยวเข็ญคาดคั้นให้ฟอลคอนได้กระทำตามที่ได้สัญญาไว้ ฟอลคอนก็โกรธขึ้นมา ร้องว่าพวกฝรั่งเศสไม่เชื่อใจตัวเสียแล้ว และร้องว่า พวกศัตรูของตัวที่ประเทศฝรั่งเศสคงจะคิดใส่ร้ายให้ และคงจะคิดทำให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสกริ้วตัวเสียแน่แล้ว ในระหว่างที่โต้เถียงกันอยู่นี้ ต่างฝ่ายก็โมโหตึงตังเข้าหากัน ราชทูตฝรั่งเศสเห็นว่าจะเป็นเรื่องที่ชักยืด จึงกลับมาเสีย

รุ่งขึ้น บาทหลวงเยซวิตชื่อเดอเบซได้มาหา และต่อว่ามองซิเออร์ลาลูแบร์กับมองซิเออร์เซเบเรต์ว่า ในเวลาที่โต้เถียงกันนั้นได้ใช้คำที่แรงเกินไป และได้เล่าต่อไปว่า ถึงมองซิเออร์ดูบรูอังจะเป็นคนหัวดื้อสักปานใดก็ตาม แต่ฟอลคอนคงจะคิดอ่านเกลี้ยกล่อมให้มองซิเออร์ดูบรูอังได้เป็นพวกเดียวกับมองซิเออร์เดฟาช์ให้จงได้

ในเรื่องที่ไทยจะยกบางกอกให้แก่ฝรั่งเศสนั้น ราชทูตฝรั่งเศสทั้งสองคนได้คาดคั้นจะเอาความแน่นอนให้จงได้ โดยอ้างเหตุว่ามองซิเออร์เซเบเรต์จะกลับไปประเทศฝรั่งเศสก่อน เมื่อถึงฝรั่งเศสแล้ว ก็จำเป็นจะต้องรายงานให้มองซิเออร์เซงแลทราบว่า สถานที่ที่บางกอกแน่นหนาแข็งแรงหรืออย่างไร มองซิเออร์เซเบเรต์จึงได้ไป

พูดอ้อนวอนมองซิเออร์เดฟาซ์โดยใช้วาจาอย่างระวังมิให้เดฟาซ์โกรธได้ ขอให้เดฟาซ์ชี้แจงในเรื่องยางกอกให้มองซิเออร์เซเบเรต์ทราบโดยละเอียดว่า ๑. กองทหารอยู่ในที่นั้นเป็นที่มั่นคงพ้นอันตรายหรืออย่างไร ๒. ที่นั้นแข็งแรงแน่นหนาพอที่จะไม่ให้ข้าศึกโจมตีเอาได้หรือไม่ ๓. ถ้าจะมีข้าศึกมาโจมตีแล้ว จะมีกำลังพอจะต่อสู้ป้องกันไว้ได้หรืออย่างไร ข้อถามเหล่านี้ซึ่งเป็นคำถามอย่างสภาพก็ได้รับคำตอบจากเดฟาซ์ว่า

"อย่างไร ๆ ก็จะอยู่ในที่นี้ให้จงได้ และถึงจะไม่มีอะไร จะมีแต่เพียงลวดโปร่งยังอยู่ก็จะสู้ให้ได้"

ราชทูตจึงได้ชี้แจงต่อท่านผู้บังคับการว่า ที่ถามนั้นไม่ได้ประสงค์จะถามว่าท่านผู้บังคับการจะสู้หรือไม่ เพราะทราบดีอยู่แล้วว่าท่านผู้บังคับการเป็นคนที่กล้าหาญและชำนาญในกระบวนศึก แต่จะต้องการทราบเพียงแต่ว่า ยางกอกนั้นจะพอต่อสู้กับข้าศึกที่จะมาโจมตีได้หรือไม่เท่านั้น แต่เดฟาซ์ก็ไม่ยอมตอบคำถามอันนี้และไม่ยอมพูดในเรื่องนี้อีกต่อไป เป็นแต่ตอบคำเดียวเท่านั้น ว่าตัวคงจะกระทำการตามหน้าที่

มองซิเออร์เซเบเรต์หมดท่าเข้าแล้ว เพราะจะถามมองซิเออร์เดฟาซ์ก็ไม่ได้ความอะไรเลย จึงหันไปถามมองซิเออร์โวลัง ท่านผู้นี้ค่อยยังชั่ว ไม่ใคร่จะยึดความนัก จึงได้อธิบายว่า ถ้าได้ซ่อมแซมป้อมให้ดีแล้ว ก็พอจะป้องกันยางกอกไว้ได้ ในข้อนี้มองซิเออร์โวลังถึงกับจะยอมทำคำชี้แจงเป็นลายลักษณ์อักษร แต่ก็ไม่ยอมเซ็นชื่อในคำชี้แจงนั้น ครั้นได้อธิบายชี้แจงให้มองซิเออร์เซเบเรต์เข้าใจในเรื่อง

บางกอกเสร็จแล้ว มองซิเออร์โวลังก็นำความไปเล่าให้มองซิเออร์เดฟาซ์ฟังตามหน้าที่ ท่านผู้บังคับการได้ทราบก็โกรธมาก จึงได้ด่าและใช้วาจาอย่างแรงต่อมองซิเออร์โวลังผู้ซึ่งไม่มีสติ ฟอลคอนจึงได้สั่งให้ไล่มองซิเออร์โวลังออกจากเมืองลพบุรีเสีย และโวลังก็ได้รับคำสั่งให้กลับไปอยู่ที่บางกอก มองซิเออร์โวลังมีความโทมนัสน้อยใจมาก จึงได้มาร้องต่อมองซิเออร์เซเบเรต์ และขออนุญาตกลับไปยังประเทศฝรั่งเศส มองซิเออร์เซเบเรต์จึงได้แนะนำให้ทำตามคำสั่งเพื่อจะได้มีโอกาสฉลองพระเดชพระคุณพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้ และได้แนะนำต่อไปว่า ควรมองซิเออร์โวลังจะไปขอคำสั่งจากหัวหน้าและให้บอกหัวหน้าให้ทราบเสียด้วยว่า มองซิเออร์โวลังมิได้คิดเลยที่จะทำตามคำแนะนำของมองซิเออร์เซเบเรต์ทุกประการ *

ในเวลาที่มองซิเออร์เดฟาซ์ไม่ได้ประจำการอยู่ที่บางกอก เพราะถูกเรียกไปประจำอยู่กับฟอลคอน ระเบียบกองทหารที่บางกอกก็เสียหนักขึ้นทุกที และความบ่วยไข้ก็เกิดชุกชุมขึ้น พวกพลทหารฝรั่งเศสมิได้ระวังที่จะรักษาเกียรติยศของตัวเลย ซึ่งเป็นการจำเป็นเพราะตัวอยู่ในท่ามกลางพลเมืองอันมีความตกใจและประหลาดใจที่ได้

---

* มองซิเออร์โวลังมิได้ประจบประแจงเอาใจฟอลคอนเหมือนกับเดฟาซ์ เพราะฉะนั้นฟอลคอนจึงไม่ชอบ ในข้อที่ฟอลคอนไม่พอใจโวลังนั้น มีกล่าวในจดหมายเหตุของเซเบเรต์แต่ข้อเดียว คือว่า โวลังล้อฟอลคอนซึ่งเป็นเรื่องที่ความจะประหารชีวิตโวลังได้โดยแท้ แต่ความจริงในเรื่องนี้ ความที่ฟอลคอนทำการต่าง ๆ อันไม่บริสุทธิ์ จึงกระทำให้พวกฝรั่งเศสแตกสามัคคีกันหมด จนถึงกับพวกเจ้าพนักงานฝ่ายเรือแตกร้าวกับพวกกองทหารบก และกองทหารบกทั้งนายทหารและพลทหารไม่ไปมาหาสู่พวกเรือถึง ๑๕ วัน

เห็นทหารต่างประเทศเข้ามาตั้งอยู่เช่นนี้ แต่กลับประพฤติตัวอย่างไม่ดี มีความเย่อหยิ่งไปเที่ยวล้อเลียนชาวบ้านและเมาสุราประพฤติเกะกะต่าง ๆ อันเป็นกิริยาของผู้ที่มีชัยชนะตีเอาเมืองได้ หาใช่เป็นกิริยาของสัมพันธมิตรอันได้รับหน้าที่ไปรักษาป้อมซึ่งผู้เป็นมิตรได้เปิดประตูรับโดยมิได้รบพุ่งกันเลย ในเรื่องนี้มองซิเออร์เวเรต์ก็ได้เขียนข่าวบอกไปยังราชทูตฝรั่งเศสทั้งสองว่า กองทหารฝรั่งเศสจะเกิดแตกร้าวกับพลเมืองชาวบางกอกขึ้นแล้ว * ข่าวอันนี้ก็เป็นข่าวที่หน้าร้อนใจอยู่ข้างเดฟาซ์ทราย ก็เกิดตกใจ จึงได้ถามราชทูตทั้ง ๒ ว่า ข่าวเรื่องนี้ท่านราชทูตได้ทรายมาทางใด

ราชทูตก็ไม่ยอมบอกให้เดฟาซ์ทราย แต่กลับแนะนำให้เดฟาซ์สืบสวนดูเงียบ ๆ ว่าความจริงเป็นอย่างไร แต่ฝ่ายเดฟาซ์ก็มิได้ร้อนใจที่จะกลับลงไปบางกอก เพราะฟอลคอนได้สั่งไว้ว่า ยังไม่ให้ไป

---

* ระเบียบของพวกฝรั่งเศสที่มากับราชทูตคราวนี้ มิได้กวดขันเหมือนเมื่อครั้งเชอวาเลียเดอโชมองเลย บาทหลวงบูเวต์ได้แต่งจดหมายเหตุกล่าวเรื่องระเบียบของเชอวาเลียเดอโชมองหลายเรื่อง แต่จะยกมาเป็นตัวอย่างในที่นี้แต่เรื่องเดียว เชอวาเลียเดอโชมองได้ประกาศไว้ว่า ถ้าผู้ใดกระทำผิดคำสั่ง หรือผู้ใดไปเมาสุรา หรือไปในที่รับประทานสุรา จะได้ลงโทษผู้นั้นอย่างหนัก ครั้นได้มาถึงเมืองไทยไม่ช้าเท่าไรนัก ท่านราชทูตได้ทราบว่า คนใช้ของท่านคนหนึ่งได้ไปเมาสุรา ท่านจึงได้คิดจะทำโทษคนใช้ที่เมานั้นให้เป็นตัวอย่าง เพื่อคนอื่นจะได้กลัวการเมาและเกะกะจะได้ไม่ลุกลามมากไป ท่านราชทูตจึงสั่งให้ถอดฟอร์มคนใช้เสียก่อน แล้วให้เอาคนใช้ที่เมานั้นไปใส่ขื่อไว้กลางแดดในที่ประชุมชน แล้วให้เอาขวดสุราเปล่า ๆ สองขวดแขวนไว้ที่หูข้างละขวด คนใช้ที่เมาสุรานี้ กำหนดจะต้องรับโทษอย่างนี้ ๒ วัน แต่เผอิญราชทูตสยามที่ได้ไปเมืองฝรั่งเศสได้มาพบเข้า จึงได้มาขอให้เชอวาเลียเดอโชมองยกโทษให้ คนใช้นั้นจึงได้รอดตัวไป มิต้องติดขื่อตากแดดเต็ม ๒ วันดังได้กำหนดไว้เดิม

ราชทูตฝรั่งเศสทั้งสองคนเบื่อหน่ายเต็มทีแล้วที่ทำการต่าง ๆ อย่างไทยเช่นนี้ จึงได้คิดจะกลับเสียที และได้เกิดวิวาทกับฟอลคอนขึ้นเป็นครั้งที่สุด ซึ่งทำให้แตกร้าวบาดหมางกันหนักขึ้นอีก

คือในคราวที่ราชทูตฝรั่งเศสมากรุงสยามเที่ยวนี้ ฝรั่งเศสได้บรรทุกปืนสำหรับยิงลูกแตก ลูกแตกกับทหารปืนใหญ่ลงเรือมาด้วย ๑๐ คน ทหารปืนใหญ่เหล่านี้อยู่ในบังคับบัญชาของมองซิเออร์ดูลาริก ๆ ได้รับพระราชโองการจากพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ที่เมืองเบรสต์ ว่าเมื่อเรือจะกลับไปเมืองฝรั่งเศสเมื่อใด ก็ให้มองซิเออร์ดูลาริกคุมทหารปืนใหญ่กลับไปด้วย เพราะพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงพระราชดำริเห็นว่า เมื่อเรือได้ออกจากเมืองไทยแล้ว คงจะไม่มีเหตุจำเป็นอย่างใดที่จะต้องใช้ทหารปืนใหญ่เหล่านี้ ส่วนคำสั่งถึงมองซิเออร์เดฟาซ์และถึงราชทูตทั้งสอง ก็ดำเนินความคล้ายกับคำสั่งถึงมองซิเออร์ดูลาริก แต่จะต้องสังเกตว่าคำสั่งอันนี้ ได้กล่าวถึงทหารปืนใหญ่โดยชัดเจน ส่วนปืนใหญ่และลูกแตกนั้นไม่ได้กล่าวถึงเลย จึงเป็นข้อต้องสันนิษฐานได้ว่า ในพระราชดำริของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และในดำริของมองซิเออร์เซงแล คงจะมุ่งหมายเอาปืนใหญ่และลูกแตกไว้สำหรับใช้ป้องกันรักษาบางกอกและเมืองมะริดเป็นแน่

ฝ่ายฟอลคอนได้ถูกยาทหลวงตาชาด์ยุแหย่ต่าง ๆ ก็เข้าใจเอาเองง่าย ๆ ว่า ปืนใหญ่และลูกแตกเหล่านี้ ตัวคงจะสั่งให้ใช้ได้ตามความพอใจทุกอย่าง ถ้าจะเชื่อยาทหลวงตาชาด์แล้วก็จะต้องเข้าใจว่าเมื่อมองซิเออร์เซเบเรต์ได้มาถึงเมืองไทย ก็ได้สัญญาไว้ว่าจะได้นำ

ลูกแตกเหล่านี้ถวายไว้ต่อพระเจ้ากรุงสยาม เพราะฉะนั้นฟอลคอนจึงมีอำนาจและหน้าที่ที่จะทวงเอาได้ ครั้นจวนถึงเวลาที่มองซิเออร์เซเบเรต์จะกลับไปจากเมืองไทย สมเด็จพระนารายณ์ก็เกิดมีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรยิงลูกแตก ฟอลคอนจึงขอให้มองซิเออร์เดฟาช์ส่งปืนใหญ่ไปจากบางกอก ๑ กระบอก และให้ส่งลูกแตกขึ้นไปด้วย ๓ ลูก มองซิเออร์เดฟาช์ก็ได้ปฏิบัติตามคำขอร้องของฟอลคอน ซึ่งผิดด้วยคำสั่งที่ตัวได้รับมา และผิดจากคำแนะนำของราชทูตฝรั่งเศสด้วย ในเรื่องนี้มองซิเออร์เดฟาช์เองก็รู้สึกว่าผิด จึงได้มีหนังสือถึงมองซิเออร์เซงแล ยกเหตุแก้ตัวต่าง ๆ

แต่ความคิดและความมุ่งหมายของฟอลคอน จะมีอย่างไรนั้น เผอิญพวกราชทูตฝรั่งเศสได้ทราบตั้งแต่วันแรกมาถึงเมืองไทยเสียแล้ว ราชทูตฝรั่งเศสจึงคัดค้านไว้ ไม่ยอมให้เอาปืนใหญ่และลูกแตกออกจากเรือปืนใหญ่และลูกแตกเหล่านี้จึงคงทิ้งอยู่ในเรือลัวโซนั้นเอง ครั้นฟอลคอนได้ทราบว่าปืนใหญ่ยังอยู่ในเรือ ก็ขัดเคืองมาก และคงเป็นที่เชื่อได้แน่ว่า ในวันนั้นฟอลคอนคงจะโกรธจริง ตามคำบอกเล่าของบาทหลวงตาชาต์คงได้ความว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงตั้งพระทัยในทหารปืนใหญ่และลูกแตกนี้มาก เพราะทรงพระราชดำริไว้ว่าจะได้เอาไว้ใช้ยิงพวกขบถที่เมืองปัตตานี และโดยเหตุที่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส "พระสหายที่รัก" ได้ทรงเออเฟอเช่นนี้ พระเจ้ากรุงสยามจึงได้ทรงขู่ว่า

"พอได้ทรงทราบว่า พวกขบถเมืองปัตตานีได้กำเริบขึ้น

ก็จะได้ทรงใช้ลูกแตกเหล่านี้ยิงพวกขบถให้เป็นผงธุลีเสียทีเดียว”

ในเรื่องลูกแตกนี้ฟอลคอนได้กราบทูลอวดอ้างต่อพระเจ้ากรุงสยามเสียแล้วว่า ปืนใหญ่ของฝรั่งเศสมีฤทธิ์เดชน่าอัศจรรย์นัก ครั้นเห็นว่าการที่กราบทูลไว้จะไม่เป็นผลสำเร็จ จึงปรึกษากับยาทหลวงตาชาด์หาทางที่จะแก้ในพระราชประสงค์ที่จะทอดพระเนตรลูกแตก แต่ก็หาสำเร็จไม่ เพราะพระเจ้ากรุงสยามก็คงยังทรงพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรให้จงได้

พวกขบถที่ทำให้ฟอลคอนร้อนใจนั้น คงจะไม่ใช่พวกขบถเมืองปัตตานีเป็นแน่ แต่จะอย่างไรก็ตามฟอลคอนก็เห็นว่า เครื่องมืออันสำคัญสำหรับจะใช้ป้องกันบ้านเมืองนั้นจะหลุดพ้นมือไปโดยพระราชโองการของ “พระสหายที่รัก” เสียแน่แล้ว ฟอลคอนจึงได้มีจดหมายถึงราชทูตฝรั่งเศสตัดพ้อต่อว่า ว่าราชทูตไม่กระทำตามวาจาที่สัญญาไว้ และเขียนว่า

“ขอให้ท่านราชทูตได้ตรึกตรองดูให้ดี ว่าการที่ราชทูตอันได้รับอำนาจมาจากพระเจ้าแผ่นดิน และมาสัญญากับพระเจ้าแผ่นดินอีกองค์หนึ่งซึ่งเป็นสัมพันธมิตรกัน และราชทูตนั้นจะมาทำเล่นเช่นนี้ จะสมควรหรือไม่”

แต่ถึงฟอลคอนจะตัดพ้อต่อว่าสักเพียงไร และถึงบาทหลวงตาชาด์จะมาช่วยพูดจาว่าอย่างไร ก็มิได้ทำให้ราชทูตฝรั่งเศสหวั่นไหวเลย ฟอลคอนเห็นว่าการที่มีจดหมายไปนั้นไม่เป็นผล จึงได้ไปหาด้วยตัวเองและต่อว่าด้วยปาก มองซิเออร์เซเบเรต์ก็ได้ตอบอย่างเสียไม่ได้ว่า

"จะต้องรู้จักเลือกว่าของสิ่งใดที่ได้ส่งมาถวายพระเจ้ากรุงสยามชั่วคราว และของสิ่งใดที่ส่งมาถวายสำหรับประจำอยู่ในเมืองนั้น เพราะฉะนั้นต้องเข้าใจว่า เรือ ทหารบันใหญ่ และบันใหญ่เป็นของที่ส่งมาถวายชั่วคราวเท่านั้น"

ฟอลคอนได้ฟัง ก็โกรธเป็นนักหนา จึงหันมาหาพวกนายทหารซึ่งอยู่ในที่นั้น และสั่งให้พวกนายทหารได้กระทำตามพระราชโองการของพระเจ้าแผ่นดินสยาม มองซิเออร์เซเบเรต์จึงพูดขึ้นว่า

"ไม่มีแยบอย่างไรเลยที่นายทหารจะออกคำสั่งโดยพลการตนเอง แต่จะต้องปฏิบัติตามคำสั่งของผู้บังคับการ เพราะผู้บังคับการได้รับคำสั่งมาจากพระเจ้าแผ่นดินแล้ว"

ฟอลคอนได้ยินดังนี้ ก็โกรธจนยั้งตัวไม่ได้ จึงร้องตะโกนด้วยเสียงอันดังว่า ไม่ต้องการเอาพวกฝรั่งเศสที่ไม่ทำตามคำสั่งไว้ในเมืองไทย ในเรื่องนี้มองซิเออร์เซเบเรต์เขียนเล่าในจดหมายเหตุว่า

"เมื่อเวลาฟอลคอนพูดดังนี้ ฟอลคอนก็หันหน้าไปพูดกับพวกนายทหาร เผอิญเวลานั้นข้าพเจ้ากำลังพูดอยู่กับยาทหลวงตาชาด์ ข้าพเจ้าจึงแกล้งทำเป็นไม่ได้ยินเสีย เพราะถ้าข้าพเจ้าได้ยินแล้ว ก็จำเป็นจะต้องตอบฟอลคอนอย่างแรงๆ ซึ่งจะไม่เป็นเหตุทำให้การปรองดองได้ดีขึ้นเลย"

การที่ฟอลคอนได้มาแสดงความเย่อหยิ่ง และราชทูตฝรั่งเศสได้ตอบว่าอย่างไรนั้น ราชทูตได้เขียนจดหมายบอกให้มองซิเออร์เดฟาซ์ทรายในวันนั้นเอง ในจดหมายฉบับนี้มีความว่าดังนี้

"ในเรื่องทหารบีนใหญ่ บีนใหญ่และลูกแตกซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสนายของเราได้โปรดให้เอาลงเรือมาด้วย โดยอยู่ในบังคับบัญชาของมองซิเออร์ดูลาริกนั้น มีพระราชดำริไว้ว่า เมื่อเรือหลวงเหล่านี้จะกลับไปประเทศฝรั่งเศสเมื่อใด ก็ให้มองซิเออร์ดูลาริกคุมทหารบีนใหญ่ บีนใหญ่และลูกแตกเหล่านี้กลับไปประเทศฝรั่งเศสเสียด้วย เพราะฉะนั้นให้มองซิเออร์เดฟาซ์ส่งทหารบีนใหญ่เหล่านี้กลับไปตามพระราชโองการของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ถ้าแม้ว่ามองซิเออร์เดฟาซ์มิได้กระทำตามคำสั่งฉบับนี้ แต่ยังคงกักทหารบีนใหญ่ บีนใหญ่ลูกแตกและเครื่องใช้ทั้งปวงสำหรับใช้กับบีนใหญ่เหล่านี้แล้ว ก็ให้มองซิเออร์เดฟาซ์เป็นผู้รับผิดรับชอบเฉพาะตัวต่อพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทีเดียว"

การที่จะเจรจาปรึกษาหารือกันต่อไปนับว่าเป็นอันทำกันไม่ได้แล้ว เพราะฟอลคอนก็ได้แสดงต่อราชทูตฝรั่งเศสมานานแล้ว ว่าทั้งหมดก็มีแต่บาทหลวงตาชาด์คนเดียวที่ฟอลคอนจะไว้ใจได้ จนถึงกับฟอลคอนได้คิดที่จะขัดให้บาทหลวงตาชาด์เป็นเอกอัครราชทูตไปยังประเทศฝรั่งเศสและกรุงโรม

ฝ่ายมองซิเออร์เซเบเรต์มีความท้อใจอย่างยิ่งที่ไทยทำการไม่ซื่อตรง ทั้งเบื่อหน่ายในการที่ตัวได้รับความอับอายขายหน้ามาหลายครั้งหลายหน และเห็นในความไม่มั่นคงของลาลูแบร์ซึ่งมีแต่โทสะอยู่เป็นนิตย์ ทั้งรู้สึกในความรับผิดรับชอบของตัวเองด้วย มองซิเออร์

เซเบเรต์จึงได้บอกให้ฟอลคอนทราบว่า จะได้เตรียมตัวออกจากเมืองไทย ฟอลคอนได้ทราบก็คิดขัดขวางไว้มิให้มองซิเออร์เซเบเรต์กลับไปอย่างไม่รู้ตัวเช่นนั้น และบ่นว่ามองซิเออร์เซเบเรต์ไม่ได้บอกให้รู้ตัวล่วงหน้า รุ่งขึ้นก็เกิดเสียงลือขึ้นว่า พระเจ้ากรุงสยามทรงพระประชวร ซึ่งเป็นเหตุอันเหมาะสำหรับฟอลคอน เพราะมองซิเออร์เซเบเรต์จะเผ้าทูลลายังไม่ได้ คนชาติกรีกอันมีไหวพริบได้รู้เหตุเรื่องนี้ล่วงหน้าเสียแล้ว จึงได้พูดไว้กับมองซิเออร์เดอลาเลอว่า "วันที่ ๑๐ พระเจ้ากรุงสยามทรงพระประชวร "เพราะฉะนั้น พวกราชทูตจะต้องทำใจเย็น ๆ "ไว้" แต่การที่ว่าพระเจ้ากรุงสยามทรงพระประชวรนั้นจะจริงหรือเป็นเรื่องที่แกล้งทำอย่างไรก็ตาม แต่มิได้เป็นการทำให้มองซิเออร์เซเบเรต์เปลี่ยนความคิดเลย มองซิเออร์เซเบเรต์กับมองซิเออร์ลาลูแบร์จึงทำความตกลงกันว่า มองซิเออร์ลาลูแบร์จะได้อยู่ต่อไป แต่มองซิเออร์เซเบเรต์จะอยู่ต่อไปไม่ได้แล้ว เพราะได้รับคำสั่งไว้ให้ออกจากกรุงศรีอยุธยา เดินทางยกไปเมืองมะริด เมื่อถึงเมืองมะริดแล้ว ให้มองซิเออร์เซเบเรต์สั่งเสียการงานทั้งปวงให้พวกฝรั่งเศสได้อยู่ที่นั้นโดยมั่นคง แล้วให้ลงเรือชื่อ เปรซิเดนต์ ซึ่งมองซิเออร์ดูเคนกิตองจะได้พามาเพื่อคอยรับ แล้วให้มองซิเออร์เซเบเรต์ออกเรือไปฝั่งคอรอมันเดลทีเดียว ในเวลานั้น เจ้าแผ่นดินเมืองคอลคอนด์ ได้เอาเกาะเซนต์ตอเมออกจากอำนาจบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดีย และได้กระทำร้ายต่าง ๆ ต่อผู้แทนและคนใช้ของบริษัท

ด้วย เพราะฉะนั้น จึงตกเป็นหน้าที่ของมองซิเออร์ดูเคนกิตองและมองซิเออร์เซเบเรต์ ที่จะไปพูดจาว่ากล่าวในเรื่องนี้ ถ้าจะพูดกันโดยดีไม่ฟังแล้ว ก็ให้ใช้กำลังอาวุธทีเดียว แต่การที่มองซิเออร์เซเบเรต์จะริบกลับไปก่อนเช่นนี้ บาทหลวงตาชาด์กลับเห็นว่า เป็นเพราะเหตุที่มองซิเออร์เซเบเรต์จะต้องการไปถึงเมืองเบรสต์ก่อน เพื่อจะได้ไปรายงานถึงเหตุการณ์ที่ราชทูตได้มาในเมืองไทยก่อนคนอื่นเท่านั้น

แต่การที่มองซิเออร์เซเบเรต์ได้คิดอ่านจะริบกลับไปเช่นนี้ ก็มิได้เป็นการขัดขวางในการที่มองซิเออร์เซเบเรต์จะได้เซ็นหนังสือสัญญา พร้อมด้วยพระยาพระคลังและข้าพนักงานอื่น ๆ ของพระเจ้ากรุงสยาม หนังสือสัญญาที่ได้เซ็นชื่อกันในคราวนี้เป็นหนังสือสัญญาว่าด้วยการค้าขาย ซึ่งผู้อำนวยการของบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียได้ร่างไว้นานแล้ว เพราะมองซิเออร์เซเบเรต์ได้ตั้งใจพยายามให้ประเทศฝรั่งเศสได้รับผลดีจากเมืองต่าง ๆ ที่บริษัทฝรั่งเศสจะได้ไปตั้งขึ้นใหม่ ๆ ในแหลมอินโดจีน

หนังสือสัญญาที่เชอวาเลียเดอโชมองได้เซ็นไว้ เมื่อปี ค.ศ. ๑๖๘๕ (พ.ศ. ๒๒๒๘) นั้น มีข้อความบางข้อซึ่งมาควิสเดอเซงแลและบริษัทฝรั่งเศสไม่พอใจ คณะเสนาบดีที่เรอซายจึงได้แก้ไขเพิ่มเติม ตัดทอนหนังสือสัญญาฉบับนั้น ตามคำแนะนำของผู้อำนวยการบริษัท และได้มอบร่างหนังสือสัญญาที่ได้แก้ไขใหม่นั้น ให้ไว้แก่มองซิเออร์เซเบเรต์ หนังสือสัญญาที่แก้ไขใหม่นี้ได้ปรึกษาหารือกันแยกข้อความที่ยังเคลือบคลุมออกเสีย คำใดที่เป็นคำสงสัยก็ให้ตัด

ออกเสีย และให้มีแต่ข้อความที่เป็นหลักฐานมั่นคง กับสัญญาข้อใดที่ไทยจะยอมยกสิทธิ์ให้ ก็ให้เป็นการแน่นอนทีเดียว ในการที่มองซิเออร์เซเบเรต์จะมาพูดจาในเรื่องข้อสัญญาที่แก้ไขใหม่นี้ ก็ต้องใช้ความตริกตรองใคร่ครวญอย่างสุขุม และในชั้นต้นมองซิเออร์เซเบเรต์ก็ได้ระวังนักหนา มิให้ตัวลุ่มหลงในวาจาอันน่าฟังของฟอลคอนได้ และมิยอมที่จะพูดถึงการงานทั้งปวง จนกว่าไทยจะได้ทำตามที่สัญญาไว้ในเรื่องบางกอก ฝ่ายยาทหลวงตาชาด์ก็มาแนะนำแก่มองซิเออร์เซเบเรต์ว่า ถ้าจะต้องการให้บริษัทฝรั่งเศสได้ประโยชน์ดีต่อไปแล้ว ก็ควรจะเป็นธุระช่วยเหลือให้ความคิดของฟอลคอนได้สำเร็จเสียก่อน แต่มองซิเออร์เซเบเรต์ก็ได้ตอบยาทหลวงตาชาด์ว่า “ต้องเอาราชการของพระเจ้าแผ่นดินเป็นใหญ่กว่าการของคนอื่น”

ข้อสัญญาตามที่ได้ร่างขึ้นใหม่นั้น ก็ดำเนินความตามความประสงค์ของรัฐบาล (สยาม) ทุกอย่าง และมองซิเออร์เซเบเรต์ก็ได้ระวังในการทำสัญญานี้ มิให้เสียเกียรติยศส่วนตัว และไม่ให้เสียเกียรติยศในตำแหน่งที่ตัวเป็นทูต ทั้งระวังมิให้เป็นข้อเสียหายแก่พ่อค้าฝรั่งเศสด้วย

สิทธิต่าง ๆ ที่ไทยได้ยกให้แก่มองซิเออร์เดลานด์ และเชอวาเลียเดอโชมองในเรื่องค้าพริกไทยนั้น ก็คงเป็นไปตามเดิมนั้นทุกอย่าง ฝ่ายพระเจ้ากรุงสยาม ก็พระราชทานที่ดินสำหรับให้บริษัทปลูกห้างปลูกโรงไว้สินค้า และพระราชทานพระราชานุญาตให้บริษัทได้กระทำการค้าขายได้ทุกอย่างทั่วพระราชอาณาจักร โดยไม่ต้องเสียภาษีทั้งขาเข้าและขาออก แต่พระเจ้ากรุงสยามทรงไว้ซึ่งอำนาจที่จะทรง

เลือกสินค้าต่าง ๆ อันเป็นที่พอพระทัยไว้ได้ ส่วนเรือที่จะบรรทุกสินค้านั้น ก็มิได้กำหนดว่าจะต้องมีกี่ลำ และบริษัทจะใช้สิทธิเหล่านี้ไปถึงเรือต่างประเทศซึ่งมารับสินค้าจากโรงเก็บสินค้าของบริษัทก็ได้ ในข้อที่เกี่ยวด้วยคดีต่าง ๆ ในระหว่างพวกฝรั่งเศสและชาวต่างประเทศซึ่งทำการของบริษัทนั้น หัวหน้าใหญ่ของบริษัทจะเป็นผู้ที่จะพิจารณาและตัดสินคดีเหล่านั้นทั้งสิ้น นอกจากนี้ข้างฝ่ายไทยยอมอนุญาตให้บริษัทสร้างโรงงานทุก ๆ ชนิดที่จำเป็นสำหรับการค้าขายนั้น ๆ และยกเว้นมิต้องเสียค่าถ่ายหรือค่าเสียหายในเวลาที่เรือแตกหรือถูกอับปางตามฝั่งชายทะเลด้วย ทั้งไทยยอมยกเกาะต่าง ๆ อันเหมาะ ซึ่งอยู่ห่างกับท่าเรือเมืองมะริด หนทางไม่เกิน ๑๐ ไมล์ให้แก่ฝรั่งเศส และถ้าชาวฝรั่งเศสคนใดมีความประสงค์จะออกจากพระราชอาณาเขตเมื่อใด ก็ไปได้โดยไม่มีข้อกีดขวางอย่างใด เว้นแต่จะต้องชำระหนี้สินให้หมดและบอกกล่าวขออนุญาตเสียก่อน จึงจะไปได้

ตามข้อความที่ได้บรรยายมาข้างบนนี้ เป็นข้อความที่สำคัญในหนังสือสัญญานั้น และถ้าจะสรุปความแล้ว ก็เป็นประโยชน์ต่อบริษัทเป็นอันมาก จริงอยู่ในเรื่องนี้ บาทหลวงตาชาด์หาได้กล่าวในจดหมายเหตุทั้งฉบับเขียนและฉบับพิมพ์จนคำเดียวไม่ แต่มองซิเออร์เดฟาช์ซึ่งทราบกันอยู่แล้วว่า เป็นคนไม่ชอบมองซิเออร์เซเบเรต์ได้เขียนหนังสือถึงมองซิเออร์เซงแล ยกย่องชมเชยในเรื่องสัญญานี้เป็นอันมาก จดหมายที่มองซิเออร์เดฟาช์เขียนไปนั้น ได้เขียนจากบางกอก ลงวันที่ ๒๗ เดือนธันวาคม และใจความในจดหมายฉบับนี้

มิว่า มองซิเออร์เดฟาซ์หวังใจว่าประเทศฝรั่งเศสคงจะมีความพอใจในการที่ได้ตกลงทำสัญญากันดังนี้ และกล่าวต่อไปว่า "ในการทำหนังสือสัญญาฉบับนี้ มองซิเออร์เดฟาซ์ไม่ได้คิดแก่ความเหน็ดเหนื่อย และเชื่อว่าการที่ได้ตกลงกันได้เช่นนี้ ก็ด้วยมองซิเออร์เดฟาซ์ได้ช่วยข้างเล็กน้อย"

ฝ่ายคอนซตันตินฟอลคอนก็ออกจะรู้สึกตัวว่า การที่มองซิ-เออร์เซเบเรต์จะกลับไปครั้งนี้ เป็นการจำเป็นที่ตัวจะต้องทำประการใดประการหนึ่ง ให้เห็นว่าตัวมีความเชื่อถือไว้ใจในบริษัทฝรั่งเศส การที่จะพูดด้วยปากนั้นไม่เพียงพอเสียแล้ว จำเป็นจะต้องคิดอ่านช่วยเหลือให้บริษัทได้ทำการแพร่หลายออกไป และให้ได้กำไรมากขึ้น แต่การที่ฟอลคอนจะแสดงความไว้ใจเช่นนี้ จะทำอย่างไรจึงจะให้คนทั้งหลายรู้สึกได้เล่า ก็อะไรจะดีวิเศษกว่าที่ตัวจะเป็นตัวการเสียเองด้วยเล่า เพราะจะเป็นหนทางที่ตัวจะได้มีโอกาสควบคุมดูแลการเป็นไป และการคดโกงของบริษัทได้ และทั้งเป็นหนทางที่ตัวจะได้เลื่อนชั้นเข้าไปเป็นผู้อำนวยการของบริษัทได้ด้วย เมื่อได้คิดเช่นนี้แล้ว ฟอลคอนจึงได้เซ็นสัญญาพิเศษกับมองซิเออร์เซเบเรต์ ซึ่งได้เขียนเป็นภาษาโปรตุเกสและภาษาฝรั่งเศส ในหนังสือสัญญาพิเศษฉบับนี้ มีความว่า

"คอนซตันตินฟอลคอนสัญญาจะเข้าหุ้นกับบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียตะวันออกเป็นเงิน ๓๐๐,๐๐๐แฟรง และจะได้แบ่งกำไรหรือขาดทุนเท่ากับผู้เข้าหุ้นอื่น ๆ ฟอลคอนจะได้รับส่วนแบ่งกำไรของบริษัทปีละ ๑๐ เปอร์เซ็นต์ทุก ๆ ปี เหมือนกับพวกหุ้นส่วนอื่น ๆ ของบริษัท เมื่อบริษัทได้กำไรมากกว่าเงิน

ที่แบ่งให้ ๑๐ เปอร์เซ็นต์แล้ว กำไรจะยังคงเหลืออยู่อีกมาก น้อยเท่าใด ให้บริษัทเก็บรักษาไว้ แล้วเมื่อถึงปีก็ให้บริษัทจ่ายเงินกำไรนั้น ให้แก่ผู้แทนของฟอลคอนที่กรุงปารีสทุก ๆ ปีไป”

เมื่อได้ทำสัญญากันเสร็จแล้ว มองซิเออร์เซเบเรต์ก็หมดกิจจึงเตรียมตัวจะกลับไปฝรั่งเศส แต่ก็มีความประหลาดใจที่ได้ทราบว่าสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งอยู่ดี ๆ ก็หายประชวรเอาง่าย ๆ จะโปรดให้มองซิเออร์เซเบเรต์ได้เข้าเฝ้าอีกครั้งหนึ่ง แต่ในเรื่องราชทูตฝรั่งเศสได้เข้าเฝ้าในครั้งนี้ เป็นข้อความเถียงกันอยู่ ด้วยบาทหลวงตาชาด์อธิบายว่า การเฝ้าครั้งนี้ได้เฝ้ากันอย่างลับ ไม่เปิดเผย ซึ่งเป็นเรื่องที่สมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงตกลงกับมองซิเออร์เซเบเรต์ ให้เป็นทำนองว่ามองซิเออร์เซเบเรต์ได้เฝ้าในพระราชวังโดยไม่รู้ตัว* แต่จะ

---

* ในเรื่องมองซิเออร์เซเบเรต์เฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ครั้งนี้ บาทหลวงตาชาด์ได้เขียนไว้ในจดหมายเหตุว่าดังนี้ “ด้วยเหตุที่น้ำพระทัยของสมเด็จพระนารายณ์ดีนัก และทรงรักใคร่นับถือพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นัก จึงทรงเห็นว่า ถึงจะยังทรงพระประชวรอยู่ก็จริง แต่เป็นการจำเป็นที่จะต้องโปรดให้มองซิเออร์เซเบเรต์ได้เฝ้าอย่างลับ ๆ มองซิเออร์คอนซตันซ์ จึงได้พูดกับมองซิเออร์เซเบเรต์ว่า เมื่อมองซิเออร์เซเบเรต์ได้ทำใจที่จะออกจากเมืองลพบุรีเช่นนี้แล้ว ในวันที่มองซิเออร์เซเบเรต์จะได้ออกจากเมืองลพบุรีนั้น มองซิเออร์คอนซตันซ์จะได้พามองซิเออร์เซเบเรต์ บุตรมองซิเออร์เซเบเรต์กับตัวข้าพเจ้าไปในที่แห่งหนึ่งในพระราชวัง เพื่อไปดูพลอยทับทิมเม็ดหนึ่งซึ่งงามและใหญ่นัก อันเป็นทับทิมซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ทรงที่พระมาลาบางครั้งบางคราว เมื่อมองซิเออร์เซเบเรต์ได้ไปถึงที่นัดหมายไว้แล้ว สมเด็จพระนารายณ์จะได้เสด็จออกมาให้มองซิเออร์เซเบเรต์เฝ้าตามเวลาที่จะได้กำหนดไว้ ในเรื่องนี้มองซิเออร์คอนซตันซ์ได้มากระซิบบอกข้าพเจ้าเป็นการลับ ข้าพเจ้าจึงได้รีบนำความไปบอกให้มองซิเออร์เซเบเรต์ทราบ ครั้นถึงเวลา—

ต้องเชื่อว่า ในครั้งนี้ความจำของบาทหลวงตาชาด์คงจะไม่แม่นยำเท่าไรนัก เพราะมองซิเออร์เซเบเรต์ได้รายงานถึงการเฝ้าเป็นพิเศษในครั้งนี้ ผิดตรงกันข้ามกับที่บาทหลวงตาชาด์กล่าว ด้วยการเฝ้าครั้งนี้ ก็ได้เฝ้าโดยมีพิธีตามเคย และข้อนี้น่าจะเชื่อมองซิเออร์เซเบเรต์ ว่าเป็นจริงตามที่มองซิเออร์เซเบเรต์กล่าวทุกประการ เพราะมองซิเออร์เซเบเรต์เป็นคนถือตัว ว่าเป็นผู้แทนของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ที่ไหนมองซิเออร์เซเบเรต์จะยอมทำการถ่อมตัวอย่างบาทหลวงตาชาด์ว่าเล่า เมื่อมองซิเออร์เซเบเรต์ได้เฝ้าคราวนี้ สมเด็จพระนารายณ์ได้โปรดมีรับสั่งว่า ทรงเสียพระทัยในการที่มองซิเออร์เซเบเรต์จะกลับไปเสีย และรับสั่งถึงการงานต่างๆ ที่เกี่ยวด้วยการค้าขายของบริษัทฝรั่งเศส แล้วจึงรับสั่งว่า ทรงหวังพระทัยว่ามองซิเออร์เดลานด์บูโร คงจะได้เป็นหัวหน้าของห้างฝรั่งเศสในเมืองไทยแทนมองซิเออร์เซเบเรต์ แล้วสมเด็จพระนารายณ์ได้โปรดให้บุตรมองซิเออร์เซเบเรต์เข้าไปใกล้พระองค์ จึงทรงชมเชยว่า บุตรมองซิเออร์เซเบเรต์หน้าตาดีและกริยาซื่อตี แล้วรับสั่งถามว่า อายุเท่าไร เรียนหนังสือแล้วหรือยัง เมื่อทรงทรายอายุก็รับสั่งว่า อายุ

การก็ได้ดำเนินไปตามที่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้กำหนดไว้ทุกประการ และมองซิเออร์เซเบเรต์ก็ได้รับเกียรติยศเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไทย

แต่ในเรื่องนี้ ฝ่ายมองซิเออร์เซเบเรต์ได้เขียนไว้ในจดหมายเหตุว่า “เมื่อวันที่ ๑๓ ธันวาคม ราชทูตสยามที่ ๑ ที่ไปเมืองฝรั่งเศสกับข้าราชการอื่นๆ อีกหลายคน ได้พาข้าพเจ้าไปเฝ้าพระเจ้ากรุงสยาม การเฝ้าครั้งนี้ได้เฝ้าที่แห่งเดิม และมีพิธีต่างๆ เหมือนกับเมื่อครั้งมองซิเออร์ลาลูแบร์ และตัวข้าพเจ้าได้เข้าเฝ้าในเวลาที่เสด็จออกแขกเมืองรับพระราชสาส์นนั้น

เท่านี้ร่างใหญ่มาก และรับสั่งชมเชยว่า ที่บุตรมองซิเออร์เซเบเรต์ได้ไปเรียนหนังสือที่มหาวิทยาลัยหลุยเลอกรัง พวกเยซุวิตเป็นครูนั้นเป็นการดีมาก เพราะจะไปอยู่กับครูอื่น คงไม่ดีเท่ากับพวกเยซุวิต แล้วจึงโปรดพระราชทานสายสร้อยทองคำให้บุตรมองซิเออร์เซเบเรต์สายหนึ่ง เมื่อจะเสด็จขึ้นได้รับสั่งขอให้มองซิเออร์เซเบเรต์ไปกราบทูลพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ถึงพระราชไมตรีซึ่งพระองค์มีต่อพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส และทรงหวังพระทัย และมีพระราชประสงค์จะให้พระราชไมตรีนั้นได้คงอยู่ชั่วกาลนาน

เมื่อมองซิเออร์เซเบเรต์ได้เฝ้าเสร็จแล้ว ก็ไม่ยอมเสียเวลา จึงได้ริบลามองซิเออร์เดอลาลูแบร์ และเมื่อจะลงเรือนั้น มองซิเออร์ฟอลคอน มองซิเออร์เดฟาซ์ นายทหารฝรั่งเศส และยาทหลวงเยซุวิตได้ตามไปส่งที่เรือ มองซิเออร์เซเบเรต์ได้ล่องเรือจากเมืองลพบุรีลงไปที่กรุงศรีอยุธยา เมื่อไปถึงกรุงศรีอยุธยา มองซิเออร์เซเบเรต์ได้ลาสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศและสังฆราชเดอโรโซลิ แล้วได้ออกจากกรุงศรีอยุธยาล่องลงไปบางกอก เมื่อไปถึงบางกอก มองซิเออร์แวรเดอซาลผู้เป็นที่สองของมองซิเออร์เดฟาซ์ ก็ได้จัดการรับรองมองซิเออร์เซเบเรต์อย่างใหญ่โตมาก แล้วมองซิเออร์เซเบเรต์จึงได้เรียกมองซิเออร์โวดรีคูร์มาสั่งในเรื่องที่มองซิเออร์เซเบเรต์จะกลับมาเมืองไทย ได้เรียกผู้แทนของบริษัทฝรั่งเศสมากำชับถึงการงานต่าง ๆ แล้ว ได้สวนสนามกองทหารซึ่งได้เดินแถวอย่างพร้อมเพรียงมาก เมื่อเสร็จแล้ว มองซิเออร์เซเบเรต์ก็ออกเดินทางตามที่ได้รับคำสั่งไว้ทางราชการ

มองซิเออร์เซเบเรต์ได้เดินทาง๑๔วัน จึงได้ไปถึงเมืองตะนาวศรี ในการเดินทางคราวนี้ บางทีก็ลงเรือไปตามลำแม่น้ำเพชรบุรี บางทีก็ขี่ช้างซึ่งมีเครื่องประดับอย่างงดงามที่สุดและมีกูบสำหรับนั่งบังแดดด้วย บุตรมองซิเออร์เซเบเรต์ได้ขี่ม้าตามบิดาไป และมีช้างสำหรับข้าราชการอื่น ๆ ขี่ไป นำหน้าไป ๒๘ เชือก มีคนสำหรับหามแคร่ไปด้วย ๑๓๐ คน ซึ่งเดินเรียงกันไปเป็นแถวเดียว และมีทหารไปด้วย ๕๐ คน ตอนท้ายที่เดียวยังมีเกวียน ๑๐๐ เล่ม สำหรับขนทุกข้าวของและเสบียงอาหาร หนทางที่ไปนั้น เป็นทำเลอันงดงามมาก แต่ในที่เหล่านี้ไม่มีคนอยู่เลย มีแต่เสือกับช้างป่า นาน ๆ จะไปพบเมืองสักครั้งหนึ่ง แต่ที่เรียกว่าเมืองนั้นจะเรียกได้หรือไม่ได้ก็ไม่ทราย เพราะเมืองเหล่านี้เป็นแต่กระท่อมเป็นหมู่ ๆ กัน และมีวัดทำด้วยไม้ไผ่ ซึ่งใช้เป็นที่พักสำหรับผู้คนที่ไปด้วยกับท่านราชทูต แต่มีที่อยู่หลายแห่งซึ่งได้ปลูกเรือนไว้โดยเฉพาะสำหรับให้ราชทูตพัก

เมื่อวันที่ ๓๐ เดือนธันวาคม มองซิเออร์เซเบเรต์ได้เข้าไปยังเมืองตะนาวศรี มองซิเออร์ฟอร์แบง มองซิเออร์เดอโบเรอกาด์ ซึ่งเป็นออกพระเมืองมะริดได้คอยรับอยู่ในที่นั้น ฝ่ายราษฎรพลเมืองก็ได้มาคอยรับอยู่โดยพร้อมเพรียง และต่างได้แสดงกิริยาอย่างอ่อนน้อมต่อท่านราชทูตทุก ๆ คน

เมื่อวันที่ ๑ เดือนมกราคม ค.ศ. ๑๖๘๘ (พ.ศ. ๒๒๓๐) มองซิเออร์เซเบเรต์ ได้ไปที่เมืองมะริด ซึ่งเป็นเกาะตั้งอยู่ที่ปากน้ำตะนาวศรี และได้ไปตรวจดูทำเลภูมิพื้นที่โดยตลอด ท่าเรือเมือง

มะริดนี้เป็นทำเลที่ดีและเหมาะมาก ถ้าจะตั้งห้างฝรั่งเศสอย่างชั้นที่ ๑ สำหรับทำการค้าขายในทวีปอาเซียฝ่ายตะวันออก ก็จะเป็นทำเลที่ดีที่สุด ครั้งอยู่ ในเมืองนี้ขาดน้ำสำหรับจะบริโภค แต่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามหาได้พระราชทานเมืองมะริดแต่เมืองเดียวไม่ แต่ได้พระราชทานเกาะบาดรากันและเกาะปูโลทวายให้ด้วย และเกาะเหล่านี้ล้วนแต่เต็มไปด้วยป่าไม้งาม ๆ ซึ่งมีไม้อย่างดีสำหรับต่อเรือก็ได้ บางเกาะก็มีน้ำจืดอย่างบริบูรณ์ พอที่จะเชื่อขานไปถึงเกาะมะริดซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กันก็ได้

มองซิเออร์เซเบเรต์ได้บอกให้มองซิเออร์โบเรอกาด์ทราบว่าในไม่ช้ามองซิเออร์ดูบรูอังจะได้คุมทหารมา ๑๒๐ คน และจะได้มาตามทางที่มองซิเออร์เซเบเรต์ได้เดินมาแล้ว เมื่อกองทหารได้มาถึงแล้วจะได้รับเมืองมะริดไว้เป็นของฝรั่งเศสต่อไป ส่วนตัวมองซิเออร์เซเบเรต์เอง จะต้องรีบไปยังฝั่งคอรอมันเดล จะรออยู่อีกไม่ได้ เพราะเรือชื่อเปรซิเดนต์ได้มารอคอยอยู่ที่เมืองมะริด และได้เตรียมการที่จะออกเรืออยู่แล้ว เมื่อวันที่ ๓ เดือนมกราคม มองซิเออร์เซเบเรต์ได้ลงเรือพร้อมด้วยมองซิเออร์ฟอร์แยง เรือจึงได้ถนอมอแล่นใบไปทางเมืองปอนดิเชรี

ที่เมืองปอนดิเชรีนั้น มองซิเออร์ดูแคนก็ตอง ซึ่งได้ลงเรือลัวโซมาจากเมืองไทยนั้นได้มาคอยอยู่แล้ว แต่การที่นายเรือและผู้อำนวยการของบริษัทได้มาตามเวลากำหนดเช่นนี้ ก็ไม่ได้เป็นผลอะไรเลย เพราะทั้งสองคนเมื่อได้ขึ้นบกไปแล้ว ก็ได้ทราบข่าวว่าโมกูลได้ยกทัพไปรบกับเมืองคอลคอน และได้ตีเมืองหลวงแตกเมื่อ

๓ เดือนล่วงมาแล้ว กษัตริย์ใหญ่ฝ่ายอินเดียได้ทำการแก้แค้นแทนพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ แต่การที่ทำครั้งนี้หาได้เป็นประโยชน์แก่บริษัทฝรั่งเศสไม่ เพราะฉะนั้นการที่มองซิเออร์เซเบเรต์ได้รับคำสั่งให้ไปจัดการในเรื่องนี้ ก็ไม่จำเป็นจะต้องไปแล้ว มองซิเออร์เซเบเรต์จึงได้ลงเรือของมองซิเออร์ดูเคนกิตอง กลับไปเมืองฝรั่งเศสทีเดียว เมื่อมองซิเออร์เซเบเรต์ได้ไปถึงแหลมเคปออฟกูดโฮป ก็ได้ข่าวจากเมืองไทยเมื่อวันที่ ๑๓ เมษายน ซึ่งเป็นข่าวที่เรือโดรมาแดได้นำมา คือ มองซิเออร์ดังเดน นายเรือโดรมาแดได้มาเล่าว่า เมื่อวันที่ ๓ เดือนมกราคม บาทหลวงตาชาด์ได้ลงเรือกายยาออกจากเมืองไทยเพื่อไปประเทศฝรั่งเศส การที่บาทหลวงตาชาด์จะไปเมืองฝรั่งเศสคราวนี้ก็ไปโดยตำแหน่งหน้าที่เป็นเอกอัครราชทูตพิเศษของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม และได้พาผู้คนไปด้วยเป็นอันมาก ทั้งบรรทุกสัตว์ต่าง ๆ กับของต่าง ๆ ลงเรือไปด้วย

เมื่อมองซิเออร์เซเบเรต์ได้ออกจากเมืองไทยไปแล้วได้ ๑๕ วัน มองซิเออร์ลาลูแบร์ จึงได้กลับจากเมืองไทย ไม่ต้องสงสัยเลยว่าในระหว่างนั้น การแตกร้าวในระหว่างลาลูแบร์กับฟอลคอนก็คงจะแตกร้าวกันอยู่นั่นเอง เพราะมองซิเออร์เซเบเรต์ผู้ซึ่งเคยเกลียกลายไม่ได้อยู่เสียแล้ว การยาดหมางซึ่งกันและกันก็กลับหนักขึ้นกว่าเดิม จนถึงกับการที่พบปะกัน ก็ห่างน้อยลงไปทุกที เมื่อพบปะกันคราวใดวาจาที่ใช้โต้เถียงกันก็แรงขึ้นทุกคราวไป จนถึงวันที่สุดที่ได้พบปะกันก็เกิดแตกร้าวกัน สมานไม่ติดกันได้อีกต่อไป

ในเรื่องนี้มีข้อความกล่าวไว้ในจดหมายเหตุบาทหลวงตาชาด ฉบับตัวเขียน ว่าฟอลคอนได้เชื้อเชิญให้ราชทูตฝรั่งเศสได้ทำสัญญาการค้าขายเสียให้เสร็จ แต่มองซิเออร์ลาลูแบร์คงจะเห็นว่าหนังสือสัญญานั้นก็เสร็จเรียบร้อยไม่มีข้อที่จะต้องแก้ไขแล้ว จึงได้ตอบไปว่าตัวมองซิเออร์ลาลูแบร์ ไม่มีอำนาจพอที่จะกลับรื้อทำสิ่งที่แล้วไปแล้ว และได้สาบานว่า ในเรื่องสัญญานี้มองซิเออร์ลาลแบร์ จะไม่ยอมรับจดหมายจากฟอลคอนที่กล่าวในเรื่องนี้เป็นอันขาด ในเรื่องที่เกี่ยวด้วยทหารบึนใหญ่นั้น ฟอลคอนก็กลับขอร้องขึ้นอีกและได้ใช้วาจาอย่างแรงยิ่งกว่าครั้งก่อน ฝ่ายลาลูแบร์ก็ตอบอย่างเด็ดขาดเหมือนกันว่าไม่ให้ฟอลคอน จึงได้แจ้งให้ลาลูแบร์ทราบ ว่าการที่มองซิเออร์ดูลาริกจะกลับไปฝรั่งเศสนั้น เป็นเรื่องที่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามจะห้ามปรามขัดขวางไว้ไม่ได้ แต่ได้ตั้งพระทัยไว้เป็นอันแน่นอน ว่าจะทรงเอาพวกทหารบึนใหญ่ไว้ให้จงได้ เมื่อฟอลคอนได้พูดดังนี้ มองซิเออร์ลาลูแบร์ก็ลุกขึ้นตั้งตังจากเก้าอี้ แล้วพูดว่า "ฉันลาก่อน" เป็นภาษาโปรตุเกส แล้วก็เดินออกจากห้องไป ฟอลคอนได้เดินตามไปส่งลาลูแบร์ถึงประตู เมื่อถึงประตูต่างคนก็ต่างพูดอะไรซึ่งไม่มีใครได้ยินเลย

การที่มองซิเออร์ลาลูแบร์ลาไปเช่นนี้ ถ้าจะว่าด้วยวิธีดำเนินทางราชการแล้วดูไม่เหมาะเลย เพราะในเวลานั้นมีขุนนางข้าราชการไทยมีชาวฝรั่งเศส โปรตุเกส อังกฤษ และฮอลันดาอยู่ในที่นั้น ทั้งมีทหารยามอยู่สองข้างทางด้วย การที่มองซิเออร์ลาลูแบร์ประพฤติเช่นนี้ จึงทำให้คนทั้งหลายติเตียนมาก และพวกบาทหลวงที่ติดไปกับ

ลาลูแบร์เสมอนั้น ก็ดีและตกใจมากกว่าคนอื่น * ตั้งแต่นั้นมา คอนซตันตินฟอลคอนกับมองซิเออร์ลาลูแบร์มิได้พบปะกันอีกต่อไปเลย

มองซิเออร์ลาลูแบร์จึงได้ไปสั่งให้บรรดาเรือฝรั่งเศสเตรียมที่จะออกโดยทันที ซึ่งเป็นการที่ฟอลคอนมิได้รู้ตัวเลยและกลับตัวไม่ทันด้วย เพราะถึงแม้ว่าของเครื่องราชบรรณาการและของต่าง ๆ ที่จะส่งไปถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และส่งไปพระราชทานที่ประเทศฝรั่งเศสได้เตรียมไว้หมดแล้วก็จริงอยู่ แต่สินค้าต่าง ๆ ซึ่งฟอลคอนคิดจะส่งไปขายที่ยุโรปเพื่อมาใช้เงินกับค่าสิ่งของต่าง ๆ ที่พระเจ้ากรุงสยามทรงสั่งมาจากประเทศฝรั่งเศสนั้นยังหาได้จัดเตรียมไว้ไม่ เพราะฉะนั้นเมื่อเรือจะชักใบขึ้นเสาอยู่แล้ว มองซิเออร์โวดริคูร์จึงได้เห็นเรือต่างๆ เป็นอันมากทุกอย่างทุกชนิด ทั้งเล็กและใหญ่มาแวะที่เรือใหญ่ เรือต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนแต่บรรทุกของฝากบ้าง บรรทุกสินค้าต่าง ๆ บ้าง แต่สินค้านั้นจะเป็นของสิ่งไรบ้าง ไทยหาได้บอกให้มองซิเออร์โวดริคูร์ทราบไม่ ในชั้นต้นมองซิเออร์เซเบเรต์ก็ได้สั่งมองซิเออร์โวดริคูร์ไว้แล้วว่า ให้เตรียมที่ไว้สำหรับบรรทุกของ ๓๐๐ หีบ มองซิเออร์โวด

---

* ในเรื่องนี้บาทหลวงตาชาด์ได้แต่งไว้ในจดหมายเหตุว่าดังนี้ บาทหลวงพวกของเราสองคนซึ่งติดตัวไปกับมองซิเออร์เดอลาลูแบร์อยู่เสมอนั้น อดไม่ได้ที่จะแสดงความประหลาดใจต่อมองซิเออร์ลาลูแบร์ ในการที่ลาลูแบร์ได้ลาฟอลคอนโดยกิริยาไม่ดีเช่นนี้ มองซิเออร์เดอลาลูแบร์จึงได้บ่นว่า มองซิเออร์คอนซตันซ์ได้ใช้วาจาหยาบช้ามาก และได้ดูหมิ่นมองซิเออร์ลาลูแบร์ด้วยวาจาด้วย และการที่มองซิเออร์ลาลูแบร์ไม่ได้ขอร้องให้พวกฝรั่งเศสซึ่งอยู่ในที่นั้น ช่วยกันทุบต่อยมองซิเออร์คอนซตันซ์นั้น ก็เพราะเหตุว่ารักษาตัวที่ตัวเป็นผู้แทนของพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสเท่านั้นเอง

ริคูร์ ก็จัดที่เผื่อไว้ให้บรรทุกของได้ถึง ๔๐๐ หีบ แต่ของที่ส่งมาคราวนี้ รวมทั้งสิ้นถึง ๗๕๐ หีบ เผอิญเคราะห์ดีที่นายเรือรู้จักจัดบรรทุกของ จึงได้รับบรรทุกของเพียง ๖๐๐ หีบ ของนอกจากนั้นต้องทิ้งไว้บนบก และของ ๆ บริษัทฝรั่งเศสก็ต้องทิ้งไว้หลายหีบด้วย ที่การเป็นเช่นนี้ก็โดยเหตุที่เสนาบดีไทย (ฟอลคอน) ผู้ไม่ยอมฟังเสียงใครได้บังคับให้นายเรือได้ทำตามคำสั่งของตัวให้จงได้ เมื่อภายหลังมองซิเออร์ โวดริคูร์ ได้มีจดหมายจากแหลมเคปออฟกุดโฮปถึงมองซิเออร์เซงแลชี้แจงว่า การที่เอาของบรรทุกลงเรือโดยไม่รู้ตัวเช่นนี้ กระทำให้เป็นการยุ่งผิดระเบียบไปหมด และซึ่งการเป็นดังนี้ก็ต้องโทษมองซิเออร์ฟอลคอนแต่ผู้เดียวเท่านั้น ฝ่ายผู้แทนบริษัทสองคนคือ มองซิเออร์ คอช และมองซิเออร์ ราก๋ิเยน ก็ได้ชี้แจงต่อผู้อำนวยการของบริษัทว่า การเรื่องนี้หาได้เป็นความผิดของมองซิเออร์ โวดริคูร์ไม่ แต่เหตุที่เกิดวุ่นยุ่งเหยิงกันคราวนี้ เป็นความผิดของฟอลคอนแต่ผู้เดียวเท่านั้น*

---

* จดหมายที่มองซิเออร์โวดรีคูร์ ได้เขียนจากแหลมเคปออฟกดโฮปถึงมองซิเออร์เดอเซงแล ลงวันที่ ๒๒ เมษายน ค.ศ. ๑๖๘๘ (พ.ศ. ๒๒๓๑) นั้นมีความว่าดังนี้ มองซิเออร์เดอลาซานและเจ้าพนักงานทั้งหลายของบริษัทคงจะได้บอกให้ท่านทราบ ว่าข้าพเจ้าได้มีความตกใจเพียงใดที่ได้เห็นของต่าง ๆ ส่งมาบรรทุกลงเรือโดยข้าพเจ้าไม่รู้ตัวเช่นนี้ แต่ข้าพเจ้ามีความเสียใจที่จะปฏิบัติการให้ถูกกับพระราชโองการของพระเจ้าแผ่นดิน (ฝรั่งเศส) ไม่ได้ เพราะเหตุของต่าง ๆ บรรจุหีบมานั้น ล้วนแต่ขึ้นชื่อว่าเป็นของสำหรับถวายพระเจ้าแผ่นดิน (ฝรั่งเศส) และสำหรับส่งไปให้แก่บริษัททั้งนั้น

ข้างฝ่ายพวกพนักงานของบริษัทก็บ่นในการที่ส่งของต่าง ๆ เหล่านี้จนสุดเวลาแล้ว

ในจดหมายเหตุฉบับตัวเขียน และในหนังสือที่ลงพิมพ์เรียกว่า เซอกองวัวยาช (Second Voyage) ซึ่งบาทหลวงตาชาด์ได้แต่งไว้นั้นบาทหลวงตาชาด์ได้เล่าว่า ได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์เป็นการเฉพาะตัวถึง ๒ วันติด ๆ กัน ที่พระราชวังทะเลชุบศร ในเวลาที่บาทหลวงตาชาด์เฝ้านั้น มีแต่ฟอลคอนเฝ้าอยู่อีกคนเดียวเท่านั้น นอกจากนั้นไม่มีใครอยู่ในที่เฝ้าเลย สมเด็จพระนารายณ์ได้มีรับสั่งถึงการที่ทรงนับถือและรักใคร่พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสพระองค์หนึ่งและได้ทรงถามชัยบาทหลวงตาชาด์ ซึ่งจะได้ไปประเทศฝรั่งเศสในตำแหน่งราชทูตสยามให้คิดจัดการในเรื่องพระราชไมตรีอันได้ตั้งต้นไว้ดีแล้วให้เป็นผลสำเร็จจงได้ วันที่บาทหลวงตาชาด์เฝ้านั้นเผอิญเป็นวันคริสต์มาส บาทหลวงตาชาด์จึงชื่นชมยินดีนักที่ได้รับเกียรติยศสูงเฉพาะในวันดีเช่นนั้ จึงได้ฉวยโอกาสนั้นกราบทูลสมเด็จพระนารายณ์ให้ทรงทรายถึงข้อความน่าประหลาดเรื่องการประสูติของพระเยซู ในเวลาที่บาทหลวงตาชาด์ได้กราบทูลอธิบายในเรื่องนี้โดยยืดยาว สังเกตดูสมเด็จพระนารายณ์ก็พอพระทัยที่จะฟัง การที่สมเด็จพระนารายณ์พอพระทัยฟังนั้น ทำให้บาทหลวงตาชาด์นึกว่า ถ้าจะไปเจรจาเรื่องพระราชไมตรีนั้ คงเป็นผลสำเร็จเป็นแน่*

---

* ในการที่บาทหลวงตาชาด์แต่งเรื่องต่าง ๆ นั้น ดูไม่ใคร่ระวังที่จะให้ข้อความตรงกันเลย เพราะในจดหมายเหตุฉบับตัวเขียนซึ่งยังไม่ได้แก้ไขนั้น ได้กล่าวแต่ว่า ตัวได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามเท่านั้น และข้อความต่าง ๆ ที่ได้เล่าว่า ได้กราบทูลสมเด็จพระนารายณ์นั้น ในจดหมายเหตุฉบับตัวพิมพ์กล่าวว่า

คอนซตันตินฟอลคอนได้ไปส่งยาทหลวงตาชาด์ที่เมืองลพบุรี ที่กรุงศรีอยุธยา ที่บางกอก และได้ไปส่งตลอดทางถึงสันดอนแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อนที่รักสองคนนี้ไม่ได้ห่างกันเลย ต่อเรือ กายยา ซึ่งมองซิเออร์ โวดริคูร์เป็นนายเรือ จะออกจากแม่น้ำเจ้าพระยาแล้ว เพื่อนทั้งสองนี้จึงได้จากกันไป

ในเรือ กายยา ลำนี้ไม่ใช่มีแต่บาทหลวงตาชาด์ แต่มองซิเออร์ลาลูแบร์ก็ได้ลงเรือไปด้วยเหมือนกัน ซึ่งมองซิเออร์ลาลูแบร์มาราชการคราวนี้ แต่จัดการอย่างใดไม่สำเร็จนั้นได้ทำให้ลาลูแบร์ขัดเคืองใจเป็นอันมาก ทั้งถูกฟอลคอนหลอกลวงต่าง ๆ กับพวกฝรั่งเศสที่มาราชการด้วยได้ทำให้เกิดเรื่องขึ้นต่าง ๆ จึงเป็นเหตุทำให้ลาลูแบร์ออกจากเมืองไทยด้วยความโกรธแค้นและเกลียดไทยอย่างสาหัส ยิ่งซ้ำมาเห็นราชทูตอีกคนหนึ่งมาในเรือลำเดียวกัน และราชทูตผู้นี้ก็มีคนไว้วางใจด้วยจึงทำให้ลาลูแบร์เศร้าสลดใจยิ่งนัก เพราะตัวของตัวเองไม่มีใครไว้วางใจมานานแล้วด้วย ในระหว่างทางตั้งแต่เมืองลพบุรีถึงด่านภาษี มองซิเออร์ลาลูแบร์ก็กลั้นความในใจไว้ไม่อยู่แล้วจึงได้ปล่อยโทสะออกมาเต็มที่ ครั้นมาถึงบางกอกมองซิเออร์ลาลูแบร์ได้

ฟอลคอนเป็นผู้กราบทูล และบาทหลวงตาชาด์คงยังหาความอยู่เสมอว่า สังฆราชเดอเมเตโลโปลิศทำการสำหรับชักชวนให้คนเข้ารีตไม่ดี จริงอยู่ เราไม่มีหลักอะไรที่จะชี้ได้ว่า บาทหลวงตาชาด์จะกล่าวจริงและเท็จแค่ไหน นอกจากคำบอกเล่าของบาทหลวงตาชาด์ผู้เดียวเท่านั้น แต่ก็น่าพิศวงอยู่บ้าง ว่าในเวลาที่มองซิเออร์ลาลูแบร์กับมองซิเออร์เชเบเรต์เข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์โดยเฉพาะ ยังต้องมีพยานเช่นมิชชันนารี ขุนนางข้าราชการ เจ้าพนักงานเฝ้าแหนออกแน่นหนาไป เหตุใดเมื่อบาทหลวงตาชาด์เข้าเฝ้า จึงไม่มีใครเฝ้าอยู่ด้วยเลย

เรียกบรรดานายทหารฝรั่งเศสมาประชุม และได้ยุแหย่มิให้พวกนายทหารเชื่อถือฟอลคอนและเดฟาซ์ และถึงกับกำชับพวกนายทหารว่าเมื่อมองซิเออร์ลาลูแบร์ไม่อยู่แล้ว ก็อย่าให้นายทหารเหล่านี้ฟังบังคับบัญชาของนายพลเดฟาซ์ เพราะนายพลเดฟาซ์ได้ลุ่มหลงในของกำนัลของมองซิเออร์คอนซตันซ์เสียแล้ว แล้วมองซิเออร์ลาลูแบร์ได้แนะนำให้มองซิเออร์โวลังผู้เป็นเอนยินเนีย ส่งแบบที่จะสร้างป้อมที่ยางกอกไปให้ฟอลคอนดู ถ้าฟอลคอนไม่เห็นชอบด้วยแล้ว ก็ให้ตอบว่าจะแก้ไขอย่างอื่นไม่ได้

ในจดหมายเหตุของบาทหลวงตาชาด์ และในจดหมายที่ฟอลคอนเขียนไปถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ โดยยืดยาวนั้น ก็ได้กล่าวถึงความประพฤติไม่ดีของมองซิเออร์ลาลูแบร์อีกหลายเรื่อง แต่เมื่อเวลาจะอ่านข้อความตามที่บาทหลวงตาชาด์ และฟอลคอนกล่าวนั้น ก็จะต้องพินิจพิเคราะห์ให้มาก เพราะข้อความเหล่านั้นคล้ายกับเป็นข้อกล่าวโทษโดยมาก* ในเรื่องทหารยืนใหญ่นั้น มองซิเออร์ลาลูแบร์

---

* ทั้งบาทหลวงตาชาด์และฟอลคอนเล่าทั้งสองโดยใช้สำนวนอย่างเดียวกันว่าที่กรุงศรีอยุธยาและที่เมืองลพบุรี ลาลูแบร์ได้เยาะเย้ยว่ากล่าวบรรดาข้าราชการไทยอยู่เสมอ บางทีข้าราชการไทยไปคอยอยู่ที่ประตูบ้านที่พักเพื่อคอยพาลาลูแบร์ไปลงเรือ ลาลูแบร์ก็แกล้งไปเปลี่ยงเครื่องแต่งตัวเสียที่หลังบ้าน และพวกข้าราชการไทยที่ไปคอยอยู่นั้น ก็ต้องวิ่งกันวุ่นไปเพื่อไปจับตัวลาลูแบร์ ส่วนมองซิเออร์เดฟาซ์นั้น ก็ถูกลาลูแบร์หาความให้เสียชื่อและเสียเกียรติยศ และกลับหาว่ามองซิเออร์เดฟาซ์เป็นคนที่เลวทรามที่สุด จะหามนุษย์คนใดที่จะเลวเท่ากับเดฟาซ์เป็นไม่มี และลาลูแบร์ไปเที่ยวพูดโดยเปิดเผยว่า มีบาทหลวงคณะเซนต์โดมีนิกคนหนึ่ง ไปหาผู้หญิงคนชั่วมาให้เดฟาซ์อยู่เสมอ

จะพยายามเอาตัวกลับไปประเทศฝรั่งเศสให้จงได้ แต่ก็ทำการไม่สำเร็จ เพราะมองซิเออร์เดฟาซ์ได้รับผิดรับชอบเสียเอง ได้เอาทหารขึ้นใหญ่เหล่านี้ถวายไว้ต่อพระเจ้ากรุงสยาม และได้พาทหารขึ้นใหญ่ไปส่งยังกรุงศรีอยุธยาด้วยตนเอง ราชทูตฝรั่งเศสมีความน้อยใจมากที่พวกทหารขึ้นใหญ่ได้ถูกบังคับให้อยู่ในเมืองไทยโดยตัวไม่เต็มใจจะอยู่ และเป็นสิ่งที่ผิดด้วยพระราชดำริของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสด้วย ราชทูตฝรั่งเศสจึงทำนายว่า ไม่ช้าพวกทหารขึ้นใหญ่เหล่านี้คงจะหนีเป็นแน่ แต่ฟอลคอนกลับเป็นประกันว่า ทหารขึ้นใหญ่เหล่านี้เป็นคนที่มีความซื่อสัตย์ จงรักภักดี คงจะไม่หนีเป็นแน่ และยืนยันว่าทหารเหล่านี้ "มีความเต็มใจที่จะทำการให้แก่ฟอลคอน และมีความพอใจทุกคนแล้ว" แล้วฟอลคอนก็ได้กล่าวต่อไปว่า ถ้าทหารเหล่านี้ไม่สมัครจะอยู่แล้ว ฟอลคอนจะได้เป็นธุระจัดการส่งกลับไปเสียโดยเร็ว แต่ในระหว่างนี้ฟอลคอนจะเอาตัวไว้ให้จงได้

บาทหลวงตาชาด์ ผู้ซึ่งเป็นเอกอัครราชทูตพิเศษของสมเด็จพระนารายณ์ได้พาขุนนางไทยไปด้วย ๓ คน นักพรตชาวตังเกี๋ย ๒ คน และไทยหนุ่ม ๆ ๕ คน ไทยหนุ่ม ๆ เหล่านี้ล้วนแต่เป็นบุตรผู้มีตระกูลสูง และจะไปยังประเทศฝรั่งเศส เพื่อเข้าไปเล่าเรียนในมหาวิทยาลัยหลุยเลอกรัง สำหรับจะได้เล่าเรียนขนบธรรมเนียมของผู้ดีชาวฝรั่งเศส ส่วนสมเด็จพระนารายณ์ก็ได้ส่งของต่าง ๆ เป็นอันมากไปถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และของเหล่านี้มองซิเออร์เซเบเรต์ก็ได้บอกกับมองซิเออร์ฟอลคอนไว้แล้วว่าการที่จะส่งของไปถวายไม่หยุดไม่หย่อนเช่นนี้

กระทำให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเบื่อหน่ายอย่างที่สุด แต่ถึงมองซิเออร์เซเบเรต์จะได้แนะนำไว้เช่นนั้นก็จริง แต่ไทยก็หาฟังไม่ คงส่งของไปถวายให้จงได้ จนเสนาบดีคลังฝรั่งเศสก็ไม่พอใจที่ได้ส่งของไปแลกเปลี่ยนกันเช่นนี้ ของที่สมเด็จพระนารายณ์ส่งไปถวายพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสคราวนี้ มีขันใหญ่หุ้มเงิน ๒ กระบอก ตุ๊กตาเป็นรูปผู้หญิงจีนขี่นกยูง ๒ ตัว นกยูงนี้มีกลไกเดินเองได้ ปูทำด้วยเงิน บนหลังปูนั้นมีกบหิ้บบรรจุรังนก ๑ หิ้บ แต่หิ้บนี้จะทำด้วยโลหะอย่างใดหาได้บอกไว้ไม่ นอกจากนี้ยังมีขวดมีถ้วยมีเครื่องลายครามอีกหลายร้อยอย่าง และมีช้าง ๓ เชือก แรด ๑ ตัว แต่ช้างกับแรดนี้ได้ตายเสียกลางทางระหว่างเมืองยาตาเวียและแหลมเคปออฟกูดโฮป แต่เมื่อของเหล่านี้ได้ไปถึงประเทศฝรั่งเศสแล้ว พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ทรงรับรองทั้งของและผู้แทนของพระเจ้ากรุงสยามแต่เพียงปานกลางเท่านั้น

ส่วนของที่มองซิเออร์ฟอลคอนได้ส่งไปนั้น โดยได้รับคำแนะนำของมองซิเออร์แวงซัง ซึ่งมิได้พอใจในมองซิเออร์ฟอลคอนเท่าไรนักนั้น ฟอลคอนจึงได้ส่งแร่ทองและแร่เงินไปรวม ๔๔ หิ้บ เพื่อให้เอาแร่ทองคำและแร่เงินนี้ใช้แปรธาตุทดลองดูที่เมืองฝรั่งเศส

ฝ่ายบาทหลวงตาชาด์เอกอัครราชทูตนั้น ได้รับคำสั่งให้จัดการขำหน่ายสินค้าต่าง ๆ ที่ได้ส่งไปนั้น แล้วให้จัดซื้อของต่าง ๆ ในพระนามของพระเจ้ากรุงสยามด้วย คือ กระจกเงา ๔,๐๐๐ บาน สำหรับจะเอาไปประดับพระราชวังเมืองลพบุรี เครื่องแก้วต่าง ๆ ๓๖,๖๖๐ ชิ้น กับให้ซื้ออาวุธต่าง ๆ หิบต่าง ๆ ผ้าต่าง ๆ และ

หมวก ๕๔ หมวก ให้มีทั้งสีขาว สีน้ำเงิน สีเขียว สีดำ สีแดง สีม่วง สีเลือดหมู สีเหลืองอ่อน และสีใบไม้แห้ง หมวกนั้นจะนุ่มหรือแข็ง จะขนสั้นหรือยาวก็ใช้ได้ ในการที่ไทยส่งให้ซื้อหมวกดังนี้ก็ตรงกับคำที่พระเจ้าเฟรเดอริกที่ ๒ ได้รับสั่งแก่เคาน์เดอบรูลว่า "หมวกเหล่านี้มากเกินสำหรับคน ๆ เดียวอันหามีหัวไม่"

ในคราวที่ยาทหลวงตาซาด์เป็นราชทูตไทยมาในครั้งนี้ ได้รับหนังสือฝากมาเป็นอันมาก หนังสือเหล่านี้เป็นหนังสือที่ฟอลคอนมีไปถวายพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ถวายเจ้านายฝรั่งเศส และฝากไปถึงเสนาบดีฝรั่งเศส ถึงยาทหลวงเดอลาเซซ และถึงผู้อำนวยการการค้าขาย และผู้อำนวยการของบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดีย คนใดที่ฟอลคอนจำเป็นจะต้องคบค้า หรือที่จำเป็นจะต้องขอความเอื้อเฟื้อช่วยเหลือแล้ว ฟอลคอนมิได้ลืมเลยจนคนเดียว ได้มีจดหมายไปถึงทุกคน ฝ่ายยาทหลวงตาซาด์ผู้แทนของฟอลคอนนั้น ก็ได้เตรียมตัวไปพร้อมทุกอย่างที่จะไปพูดจาโต้เถียงในกิจการทั้งปวง และเตรียมข้อชี้แจงไว้ทุกอย่างสำหรับที่จะไปแก้ในคำหาของราชทูตฝรั่งเศส ถึงราชทูตฝรั่งเศสจะไม่แพ้ก็คงจะทำให้หนักเป็นเบาลงไปได้ แต่การที่ยาทหลวงตาซาด์ได้รับตำแหน่งเป็นเอกอัครราชทูตพิเศษไปคราวนี้ ไม่ใช่สำหรับจะไปแก้คดีของฟอลคอนแต่อย่างเดียว แต่ได้รับหน้าที่ไปเมืองฝรั่งเศส เพื่อแนะนำหนทางที่จะเป็นพระราชไมตรีอย่างใหม่ ซึ่งจะเป็นการลบล้างวิธีอันดำเนินมาในทางผิดเสียแล้ว และเป็นหนทางสำหรับให้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้เป็นใหญ่ในอินเดีย ทั้งฝ่ายการค้าขายและฝ่ายทางทหารต่อไปด้วย

การที่บาทหลวงตาชาด์ได้รับหน้าที่มาเช่นนี้ เป็นเรื่องที่จะต้องตริกตรองมากในระหว่างที่เดินทางอยู่ในเรือกายยาถึง ๗ เดือน แต่เพราะเหตุที่มองซิเออร์ลาลูแบร์ก็อยู่ในเรือด้วยนั้น จึงกระทำให้บาทหลวงตาชาด์หนักใจสำหรับการภายหน้า และทำให้วิตกมากว่าการที่คิดไว้จะไม่สำเร็จ และจดหมายเหตุที่บาทหลวงตาชาด์แต่งไว้นั้น เมื่อตอนจะขยก็ได้เล่าแต่เรื่องที่วิวาทกันกับมองซิเออร์ลาลูแบร์และข้อที่วิวาทกันนั้น บาทหลวงตาชาด์ก็โทษลาลูแบร์แต่ฝ่ายเดียวเท่านั้น เมื่อผู้ใดได้อ่านจดหมายเหตุของบาทหลวงตาชาด์ ซึ่งได้แต่งแยกกัน ด้วยความในจดหมายเหตุฉบับตัวเขียนไม่ตรงกับจดหมายเหตุตัวพิมพ์นั้น ก็คงจะอ่านด้วยเห็นว่า เป็นเรื่องที่ขันมากอันจะกลั้นหัวเราะไว้ไม่ได้* เพราะข้อวิวาทในระหว่างราชทูตคนเก่า และ

---

* ก่อนที่จะงดไม่อ้างถึงจดหมายเหตุฉบับเขียนของบาทหลวงชาตาชาด์อีกต่อไปนั้น เราจำจะต้องคัดข้อความต่อไปนี้มากล่าว เพราะเป็นเรื่องที่แสดงว่า บาทหลวงตาชาด์กับมองซิเออร์ลาลูแบร์ ต่างคนต่างเกลียดกันปานใด และเพื่อให้เห็นว่า การที่บาทหลวงตาชาด์เก็บรวบรวมเรื่องต่าง ๆ สำหรับหาความใส่มองซิเออร์ลาลูแบร์นั้น เป็นการที่ไม่สมควรแก่คนที่ถือศาสนาคริสเตียนเลย ข้อความที่บาทหลวงตาชาด์กล่าวนั้น มีว่าดังนี้

น่านมาแล้ว บาทหลวงเดฟาซ์ได้มาตักเตือนให้ข้าพเจ้าคอยระวังเก็บซ่อนหนังสือต่าง ๆ ของข้าพเจ้าให้ดี เพราะบาทหลวงเดฟาซ์ได้ทราบมาเป็นแน่ว่า มีคนคิดปองจะลักเอาหนังสือต่าง ๆ ของข้าพเจ้าไปให้ได้ และมีคนคอยสอดแนมด้อมมองข้าพเจ้าด้วย ครั้นวันหนึ่ง ข้าพเจ้าป่วยไม่สบาย บาทหลวงเดฟาซ์จึงได้มาเยี่ยมข้าพเจ้าและได้นั่งอยู่ข้างเตียงนอนของข้าพเจ้า พอบาทหลวงเดฟาซ์หันตัวจะมาหาข้าพเจ้า ก็ได้สังเกตเห็นแสงสว่างอันผิดปรกติ ครั้นไปตรวจดูก็เห็นว่า แสงสว่างนั้นมาจากรูที่ฝาโตเท่าปลายนิ้ว เป็นรูซึ่งได้เจาะมาจากห้องที่มองซิเออร์ลาลูแบร์อยู่ และรูนี้ได้เจาะจำเพาะพอดีสำหรับมองซิเออร์ลาลูแบร์ หรือเลขานุการของมองซิเออร์ลาลูแบร์ จะมองลอดรูเข้ามาอ่านหนังสือต่าง ๆ บนเตียงนอนของข้าพเจ้า หรือบนโต๊ะเขียนหนังสือก็ได้ และเมื่อใครจะไปมาหาสู่ข้าพเจ้าและใครจะทำอะไรหรือพูด

ราชทูตที่เป็นชั้นใหม่ก็มิไม่หยุดไม่หย่อนเรื่อยไป บางทีลาลูแบร์ก็ไปต่อว่าบาทหลวงเดฟาช์ ในเรื่องที่มองซิเออร์เดฟาช์ยูเป็นพ่อประจบประแจงฟอลคอน และอ้างเป็นพยานว่า ในหนังสือคำสั่งที่ฟอลคอนได้ให้บาทหลวงตาชาด์ไว้นั้น ใช้คำเป็นภาษาโปรตุเกสว่า "อาปุน-ตาโมชช์" (Apuntamos) คำนี้ บาทหลวงตาชาด์ยืนยันว่า แปลว่า "เราเรียกว่า" แต่ลาลูแบร์ยืนยันว่า คำนี้แปลว่า "เราตั้งให้" บางทีลาลูแบร์ก็หาว่า บาทหลวงตาชาด์ได้เกลี้ยกล่อมคนใช้ ชื่อเตราซองให้เอาใจออกหากจากลาลูแบร์ผู้เป็นนาย และพยายามจะให้บาทหลวงตาชาด์เสียชื่อ โดยเอาเรื่องในหนังสือ ปลาตอง มาเปรียบบางคราวมองซิเออร์ลาลูแบร์ก็หาว่า บาทหลวงตาชาด์เป็นคนสอดแนมและทำการไม่สุจริต และหาว่า "บาทหลวงตาชาด์เอาแต่บาท-หลวงเดอลาเชซขึ้นมาอ้างเป็นโล่ แต่บาทหลวงเดอลาเชซเป็นคนที่มิคนเชื่อถือมาก เพราะฉะนั้น คงจะช่วยเหลือบาทหลวงตาชาด์ได้"

อะไรในห้องข้าพเจ้า คนในห้องมองซิเออร์ลาลูแบร์ก็มองดูตามรูนั้น ได้เห็นและได้ยินได้ฟังหมด การที่เกิดมีรูสำหรับค้อมมองได้เช่นนี้ ทำให้ข้าพเจ้าประหลาดใจเป็นอันมาก และข้าพเจ้าก็นึกว่า รูที่ฝาผนังนั้นคงจะเป็นเรื่องที่ประจวบกัน คงจะไม่มีใครพยายามที่จะให้เป็นเช่นนั้นเป็นแน่ ครั้นตรองไปตรองมา ข้าพเจ้าก็เอาเนื้อความนี้ไปเล่าให้มองซิเออร์เดอโวดรีคูร์ฟัง มองซิเออร์โวดรีคูร์ก็อุตส่าห์มาดูในห้องข้าพเจ้า จึงเห็นว่ารูนี้ได้มีคนพยายามเจาะโดยเฉพาะ ซึ่งเป็นอุบายอย่างร้ายกาจไม่มีสิ่งที่จะเปรียบได้ อันไม่สมควรกับคนที่มีความซื่อสัตย์เลย แต่ถึงดังนั้น ข้าพเจ้าก็ยังไม่เชื่อว่า คนที่รักชื่อและเกียรติยศของตัวจะทำการเลวทรามได้ถึงเพียงนี้ ครั้นมองซิเออร์เดฟาช์กลับมาหาข้าพเจ้าอีก มองซิเออร์เดฟาช์ก็พิจารณาที่เจาะฝาผนังนี้ ได้ลองมองดูตามรูนั้นเข้าไปในห้องมองซิเออร์ลาลูแบร์ ก็เห็นเลขานุการของมองซิเออร์ลาลูแบร์นั่งเขียนหนังสืออยู่ข้างรูนั้น อยู่ดีๆ รูนั้นก็หายไป ด้วยมีคนเอาไม้ไปอุดรู ไม้อุดรูนั้นก็ทำเฉพาะพอดีกับรู สีไม้ก็ไม่ผิดกับสีฝา จึงเป็นอันเห็นแน่ชัดว่า ผู้ที่คิดเจาะรูไว้นั้นมีเจตนาอันไม่ดี ข้าพเจ้าจึงได้ปรึกษากับมองซิเออร์

แต่ข้อวิวาทในระหว่างลาลูแยร์กับยาทหลวงตาชาต์นั้น ไม่มีเรื่องใดจะขันเท่ากับเรื่องนักพรตหนุ่มชื่อคาตินาล นักพรตหนุ่มคนนี้อายุ ๑๖ ปี เป็นคนที่ยาทหลวงตาชาต์ควบคุมกักขังไว้ในห้องบนเรือ ถ้านักพรตหนุ่มคนนี้ไม่เรียนหนังสือ ยาทหลวงตาชาต์ก็ทำโทษโดยไม่ให้รับประทานน้ำ และขู่ว่าในเวลาที่ขึ้นยกยาทหลวงตาชาต์จะไม่ให้เงินสำหรับไปซื้อของเล่นเลย ข้างฝ่ายลาลูแยร์ทราบเรื่องนักพรตหนุ่มคนนี้ ก็แกล้งเอาน้ำไปให้รับประทานเสียเต็มอิ่ม หนังสือต่าง ๆ ที่ยาทหลวงตาชาต์ห้ามมิให้นักพรตหนุ่มคนนี้อ่าน ลาลูแยร์ก็เอาแต่เฉพาะหนังสือที่ต้องห้าม ส่งให้นักพรตหนุ่มอ่าน แล้วเอาเงินให้แก่นักพรตหนุ่ม ๓ เหรียญทอง เพื่อไปซื้ออะไรให้เพลินใจที่แหลมเคป-ออฟกุดโฮป

โวตรีคูร์อีกครั้งหนึ่ง และได้ตกลงกันว่า เมื่อเวลารับประทานอาหาร ข้าพเจ้าจะได้พูดกับมองซิเออร์ลาลูแบร์ในเรื่องนี้ เพราะข้าพเจ้าได้ถือตามคำสั่งสอนของศาสนาว่าจะต้องพูดให้มองซิเออร์ลาลูแบร์รู้ตัวต่อหน้าพยาน ครั้นเวลากลางคืนข้าพเจ้าก็ได้พูดกับมองซิเออร์ลาลูแบร์ในเรื่องนี้ สังเกตดูมองซิเออร์ลาลูแบร์ทำท่าทางกระดากอย่างที่สุด ข้าพเจ้าจึงได้ชี้แจงให้มองซิเออร์ลาลูแบร์ฟังว่า คนในเรือโดยมากได้มาล้างบาปที่ข้าพเจ้า เพราะฉะนั้น การที่มาแอบฟังที่รูฝานี้อาจจะได้ยินคำพูดได้ทั้งหมด จึงขอให้มองซิเออร์ลาลูแบร์ตรึกตรองให้ดีว่า การที่ทำเช่นนี้กับทั้งหลายจะเข้าใจว่าอย่างไร และผลที่สุดจะเป็นอย่างไร มองซิเออร์ลาลูแบร์ได้พูดแก้ตัวอย่างฟังไม่ได้ และความที่กระดากจนถึงกับต้องลุกจากโต๊ะ แล้วเรียกคนใช้คนหนึ่ง ซึ่งสังเกตดูกิริยาเหมือนจะเป็นคนที่มองซิเออร์ลาลูแบร์ใช้ให้เป็นผู้เจาะรูนั้นเอง พอมองซิเออร์ลาลูแบร์ได้ลุกจากโต๊ะไปแล้ว ข้าพเจ้าก็ได้กลับไปยังห้องข้าพเจ้าพร้อมด้วยผู้บังคับการเรือ ผู้บังคับการเรือได้ไปตรวจดูไม้อุดรูและได้ลองผลักดู ไม้อุดรูนั้นก็หลุดจากรูตกไปในห้องมองซิเออร์ลาลูแบร์ อีกสักครู่หนึ่ง คนใช้ที่มองซิเออร์ลาลูแบร์ได้เรียกไปนั้น ได้มาหาข้าพเจ้าและขอให้ข้าพเจ้าช่วยพูดกับมองซิเออร์ลาลูแบร์ เพราะมองซิเออร์ลาลูแบร์จะทุบตีโดยหาว่า ในห้องนั้นไม่มีใครนอกจากเลขานุการกับคนใช้คนนี้คนเดียวเท่านั้น เรื่องนี้ได้เล่าลือกันในเรือมาก และคนที่

การที่คนทั้งสองวิวาทกันเช่นนี้ พวกกะลาสีและนายเรือก็เป็นพยานรู้เห็นด้วยทุกคน มองซิเออร์โวดริคูร์นายเรือนั้น ตั้งตัวเป็นกลางไม่เกี่ยวแก่ใคร และถ้ายาทหลวงตาชาด์ไปขอให้นายเรือตัดสินเป็นกลางคราวใด มองซิเออร์โวดริคูร์ก็ตอบแต่ว่า "ต้องรอให้ถึงปารีสเสียก่อน จึงค่อยว่ากล่าวกันต่อไป"

เรือกายยา ได้ไปถึงเมืองเบรสต์ เมื่อเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๘๘ (พ.ศ. ๒๒๓๑)

—๑๐—

บาทหลวงตาชาด์ได้เตรียมข้อชี้แจงไว้พร้อมเสร็จ และถึงแม้ว่ามองซิเออร์เซเบเรต์ ได้ไปถึงเมืองฝรั่งเศสก่อนก็จริง แต่บาทหลวงตาชาด์ได้กลับส่งคำชี้แจงไปยังมองซิเออร์เดอเซงแล และยาทหลวงเดอลาเชซ ก่อนมองซิเออร์เดฟาช์เซเบเรต์เสียอีก ในคำชี้แจงของบาทหลวงตาชาด์ ได้ตั้งต้นอธิบายเหตุผลย่อๆ ที่ตัวได้ไปเมืองไทยคราวนี้ และในท้ายรายงานจึงได้กล่าวความว่าดังนี้

ทราบเรื่องมีความโกรธแค้นมาก ในการที่มองซิเออร์ลาลูแบร์ทำการทุจริตเช่นนี้ จึงได้มีคน ๆ คนหนึ่งได้มาเตือนข้าพเจ้าให้ระวังตัวให้ดี เพราะมองซิเออร์ลาลูแบร์ได้ว่าจ้างคน ๆ นั้น ให้ไปด่าท้าทายและทำการดูถูกข้าพเจ้าต่าง ๆ ที่เมืองลพบุรี ทั้งจะให้คน ๆ นั้นตัดหนวดข้าพเจ้าในกลางถนนอีกด้วย แล้วคนนั้นได้เล่าต่อไปว่ามองซิเออร์ลาลูแบร์ได้เรียกคนใช้ที่เป็นคนฝรั่งเศสไป ณ ที่พักของตัว และได้พูดในเรื่องนี้ให้คนใช้ฟังโดยยืดยาว ซึ่งเป็นการไม่สมควรแก่เกียรติยศของผู้ที่เป็นราชทูตเลย"

ในเรื่องนี้ เราไม่มีพยานอันใดที่จะมาประกอบว่าตามข้อความที่บาทหลวงตาชาด์เล่ามา ทั้งนี้จะจริงเท็จเพียงใด แต่หากว่าลาลูแบร์จะทำการทุจริตจริงดังว่านั้น การที่บาทหลวงตาชาด์เอาเรื่องไปเที่ยวพูดโพนทะนาให้เรื่องเล็กเป็นเรื่องใหญ่จนถึงกับคนเรือก็ทราบเรื่องทุกคนเช่นนี้ จะเป็นการสมควรกับเกียรติยศของมิชชันนารีแล้วหรือ

"ข้าพเจ้าจะขอเรียนให้ท่านทราบว่า ท่านราชทูตฝรั่งเศสทั้งสอง แต่มองซิเออร์เดอลาลูแบร์โดยเฉพาะ คงจะมาร้องกล่าวโทษมองซิเออร์คอนซตันซ์เป็นแน่ และบางทีก็คงจะกล่าวโทษข้าพเจ้าบ้างเหมือนกัน เพราะมองซิเออร์เดอลาลูแบร์ได้กลับจากเมืองไทยโดยไม่มีความพอใจอย่างยิ่ง และฝ่ายสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามก็ไม่พอพระราชหฤทัย และมองซิเออร์คอนซตันซ์ ก็ขัดใจมากเหมือนกัน ส่วนตัวข้าพเจ้านั้น กล้าปฏิญาณตัวต่อท่านได้ว่า ข้าพเจ้ามิได้มุ่งหมายหรือเจตนาจะกล่าวโทษหรือติเตียนฝ่ายใดเลย แต่ตั้งใจจะเล่าให้ท่านฟังแต่เฉพาะตามเรื่องตามราวที่เกิดมีขึ้น โดยเล่าแต่สิ่งที่จริง และตั้งตัวอยู่เป็นกลาง ให้สมกับที่ข้าพเจ้าหาเลี้ยงอาชีวะเป็นนักพรต ทั้งรู้สึกว่าถ้าจะเล่าสิ่งใดให้ท่านฟังจะต้องเป็นเรื่องที่จริงทั้งสิ้น"

ภายหลังบาทหลวงตาชาด์ได้ทำให้เห็น "ความจริง" ชัดขึ้นอีก แต่ความจริงชนิดนี้ คอนซตันซ์คนเดียวก็พอจะชี้แจงได้อยู่แล้ว เพราะในจดหมายที่คอนซตันซ์มิไปถึงมองซิเออร์เดอเซงแลฉบับหนึ่งนั้น ได้ขอร้องให้มองซิเออร์เซงแล คิดอ่านระวังชาวฝรั่งเศสบางคนซึ่งคิดการทุจริต อย่าให้ชาวฝรั่งเศสเหล่านี้ทำการให้พระราชไมตรีในระหว่างประเทศทั้งสองได้มัวหมองไปได้* พวกฝรั่งเศสที่คิดการ

---

* ข้อความเรื่องนี้ มีอยู่ในจดหมายออกญาวิชเยนทร์ ถึงมองซิเออร์เซงแล แต่จดหมายไม่ได้ลงวัน

ทุจริตนั้น มองซิเออร์เซงแลรู้จักชื่อจากใคร ก็คือยาทหลวงตาชาต์ ได้เตรียมไว้ที่จะคอยบอกนั้นเอง

ส่วนพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงสยาม ก็มีข้อความเคลือบคลุม ไม่แปลกกว่าพระราชสาส์น ๒ ฉบับที่พระองค์ได้ส่งไปเมื่อคราวก่อนเลย คำยกย่องสรรเสริญที่ใช้ในพระราชสาส์นนั้น มากเกินกว่าที่ใช้กันเป็นธรรมดาในฝ่ายทิศตะวันออกมากนัก และเนื้อความในพระราชสาส์นนั้น ไม่ได้กล่าวถึงการศาสนาหรือการค้าขายเลยขนคำเดียว ส่วนมองซิเออร์เซเบเรต์นั้น พอมาถึงเมืองฝรั่งเศส ก็ได้เขียนรายงานยอกมองซิเออร์เดอเซงแลโดยตรงว่า

> "ในการเรื่องศาสนานั้น ข้าพเจ้าไม่ได้จัดการให้เป็นผลสำเร็จขึ้นเลย แต่ก็ได้พยายามทุกอย่างที่จะจัดการในเรื่องศาสนาแล้ว"

ฝ่ายยาทหลวงตาชาต์ก็พยายามจะกราบทูลให้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงเห็นว่า เหตุใดการเรื่องศาสนาจึงจัดไปไม่สำเร็จ โดยได้ยกเหตุที่พวกคณะเยซุวิตและคณะมิชชันนารีวิวาทกันมาอ้าง และกล่าวต่อไปว่า

> "ข้าพเจ้ามีความเสียใจอย่างยิ่งที่จะยืดเยื้อข้อยาดหมางและข้อที่เข้าใจผิดกันต่างๆ เสียไม่ได้ เพราะการยาดหมางเหล่านี้ เกิดในระหว่างผู้มีหน้าที่จะต้องการให้ศาสนาแพร่หลายออกไป และการที่ยาดหมางวิวาทกันเช่นนี้ ก็เป็นเหตุกระทำให้หมดหวังในข้อที่จะคิดแผ่ศาสนาอันเป็นการใหญ่ และการที่ได้เสียหายไปแล้ว ก็น่ากลัวจะจัดการแก้ไขให้ดีขึ้นไม่ได้อีกแล้ว"

เมื่อยาทหลวงตาชาด์ได้มีจดหมายถึง มองซิเออร์เดอเชงแล นั้น ก็ได้ส่งจดหมายอันยืดยาวของมองซิเออร์คอนซตันซ์ฉบับหนึ่ง ซึ่งเป็นจดหมายเขียนภาษาโปรตุเกสแล้วแปลเป็นภาษาฝรั่งเศส สำหรับถวายต่อพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และจดหมายฉบับนี้ก็ได้กล่าวในเรื่อง "ศาสนา" เหมือนกัน จดหมายที่มองซิเออร์คอนซตันซ์มีมาถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นั้น ยาทหลวงตาชาด์ได้ประกาศโดยเปิดเผยว่า ตัวยาทหลวงตาชาด์ก็ดี หรือยาทหลวงเยซูวิตคนใดก็ดี มิได้ช่วยมองซิเออร์คอนซตันซ์เขียนเลย ข้อนี้ก็คงจะเป็นจริง แต่ถ้าไม่ได้เอามือช่วยเขียน ก็คงเอาใจและสติปัญญาความคิดช่วยบ้างเป็นแน่ และข้อที่เอาใจและความคิดช่วยนั้น พวกเยซูวิตก็มิได้ปฏิเสธเลย จดหมายของฟอลคอนฉบับนี้ไม่มีอะไรเลย นอกจากเป็นข้อความกล่าวโทษพวกสังฆราช และมิชชันนาริอาปอศตอลิกเท่านั้น ข้อหาต่าง ๆ นั้นนับได้ถึง ๑๔ ข้อ ซึ่งล้วนแต่เป็นข้อหาอันน่าชัง และร้ายแรงมาก อันกล่าวถึงการผิดระเบียบความประพฤติอันชั่วร้าย ของยาทหลวงและมิชชันนาริพวกนี้ และเมื่อจะตรวจดูตามข้อความที่กล่าวแล้ว ก็เป็นข้อความที่กล่าวร้ายอย่างแรง ซึ่งไม่สมควรจะกราบทูลให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงทราบเลย ข้อหาอย่างร้ายแรงนี้ ก็มีน้ำหนักพอกันกับคำสรรเสริญเยินยอพวกคณะเยซูวิต เพราะฉะนั้น เมื่อมองซิเออร์เดอลานยิได้อ่านแล้ว จึงได้พูดกับมองซิเออร์เดอเชงแลว่า ปฐมเหตุที่ทำให้เกิดความลำยากขึ้นในเมืองไทยนั้น ก็คือความแตกสามัคคีและแตกคณะในระหว่างพวกมิชชันนาริอาปอศโตลิกและพวกเยซูวิตนั้นเอง

ฝ่ายพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ หาได้ทรงรอให้ราชทูตของพระองค์ได้กลับมาจากเมืองไทยเสียก่อนไม่ แต่ได้ทรงริบจัดการเพิ่มเติมกำลังทหารที่ไปอยู่ในประเทศสยามให้มากขึ้น เพราะไม่ได้ทรงระแวงสงสัยเลยว่า การที่แต่งทูตไปคราวนี้จะไปจัดการไม่สำเร็จ และทรงเชื่อมั่นพระทัยว่า การที่จะให้ทหารไปรักษาป้อมของไทย คงเป็นการสำเร็จแล้วเป็นแน่ ทั้งทรงเชื่อพระทัยในความซื่อสัตย์สุจริตของมองซิเออร์ฟอลคอน ซึ่งเป็นผู้กระทำการโดยสุจริตแทนพระเจ้ากรุงสยามด้วย ยังไม่ใช่แต่เท่านี้แต่ในเวลานั้น ได้มีการติดต่อกันในระหว่างพระราชวังเวอซายและกรุงศรีอยุธยาอยู่เสมอ ด้วยได้มีหนังสือโต้ตอบกัน และส่งของฝากให้ซึ่งกันและกันมิได้ขาดเลย และที่สุดยาทหลวงแวยูได้นำจดหมายและของฝากมาจากฟอลคอนอีก จึงได้ทำให้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เชื่อพระทัยแน่ขึ้น ในจดหมายของฟอลคอนฉบับหลังนี้ ก็มีความสรรเสริญชมเชยความประพฤติมองซิเออร์เดอลามาร์ผู้เป็นเอนยินเนีย แต่ได้กล่าวโทษในความเย่อหยิ่งของเชอวาเลียเดอฟอร์แบงมายังมองซิเออร์เดอเซงแล และฟอลคอนก็ได้แจ้งให้มองซิเออร์เดอเซงแลทราบว่า ฟอลคอนได้ตกลงใจจะได้เป็นผู้อำนวยการของบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียด้วยผู้หนึ่ง หนังสือที่ฟอลคอนมีมาในครั้งนี้ ทั้งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส และมองซิเออร์เดอเซงแลก็ได้มีลายพระราชหัตถ์ และมีจดหมายตอบไป และได้เขียนคำสั่งขึ้นใหม่สำหรับส่งไปยังมองซิเออร์เดฟาซ์ มองซิเออร์เดอลาซาล

มองซิเออร์คูบรูอัง มองซิเออร์เดอแวเดอซาล และมองซิเออร์คาล วิมาร์ด้วย พระราชหัตถ์และหนังสือที่จะตอบไปยังฟอลคอน ทั้งคำสั่งต่าง ๆ นั้น ได้มอบให้กัปตันเดอเลซตริลผู้บังคับการเรือ ลอริฟลาม เป็นผู้ถือไป กัปตันเดอเลซตริลได้นำเรือออกจากประเทศฝรั่งเศสไปเมืองไทย เมื่อปลายเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๖๘๘ (พ.ศ. ๒๒๓๐) แต่เพื่อจะไม่ให้เสียเวลาซักช้าไป กัปตันเดอเลซตริลจึงได้รับคำสั่งมิให้แวะที่แห่งใด นอกจากแวะที่แหลมเคปออฟกูดโฮปแห่งเดียวเท่านั้น และเมื่อถึงแหลมเคปออฟกูดโฮปแล้ว ให้กัปตันเดอเลซตริลเชิญสายสร้อยทองคำ ๑ สายกับเหรียญทองคำ ๑ เหรียญ ไปส่งให้แก่เจ้าเมืองฮอลันดา เป็นของที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พระราชทานไปยังเจ้าเมืองฮอลันดา เพื่อแสดงความพอพระทัยในการที่เจ้าเมืองผู้นี้ได้ต้อนรับพวกเรือฝรั่งเศสที่มาคราวก่อน กัปตันเดอเลซตริลได้พาทหารไปด้วย ๒๐๐ คน สำหรับเอาไปสมทบกับกองทหารฝรั่งเศสที่ประจำอยู่ในเมืองไทยแล้ว

ในคำสั่งที่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสสั่งไปยังมองซิเออร์เดฟาซ์คราวนี้ มีความอยู่ข้อหนึ่งว่า "ให้มองซิเออร์เดฟาซ์วางใจได้ว่า พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจะได้โปรดให้ส่งเรือออกไปทุก ๆ ปี และการสิ่งใดที่มองซิเออร์เดฟาซ์จะทำไม่สำเร็จในปีนี้ ก็ให้คิดอ่านทำให้สำเร็จในปีหลัง ๆ ต่อไป"

ส่วนเรือลอริฟลามที่จะไปประเทศสยามในคราวนี้ ได้รับคำสั่งห้ามไม่ให้ประจำอยู่ในเมืองไทย แต่เมื่อได้ถึงเมืองไทยแล้วก็ให้รีบ

ไปยังเมืองมะริดโดยเร็ว เพื่อไปตรวจตราตู้พินภูมิประเทศ เมื่อได้ตรวจดูเสร็จแล้ว ก็ให้เรือลอริฟลามกลับไปแวะที่เมืองปอนดิเชรี เพื่อช่วยเหลือแก่ผู้แทน และเจ้าพนักงานของบริษัทฝรั่งเศส ตามแต่จะช่วยได้ และให้กัปตันเรือลอริฟลาม รับแต่เฉพาะสินค้าของบริษัทสำหรับไปส่งตามท่าเรือต่าง ๆ ด้วย

ในข้อที่เกี่ยวด้วยการศาสนานั้น รัฐบาลฝรั่งเศสก็มิได้ลืมเหมือนกัน เพราะเรือลอริฟลามได้บรรทุกสมุดต่าง ๆ ที่เกี่ยวด้วยการศาสนาและเครื่องสำหรับประดับวัดรวมถึง ๕ หีบ กับผู้อำนวยการของคณะมิชชันนารีต่างประเทศ ก็ได้ฝากเงินไปกับเรือลอริฟลามสำหรับไปจำหน่ายจ่ายแจกตามบาทหลวงที่อยู่ในอินเดียด้วย

ข้างฝ่ายมองซิเออร์เดอเซงแลนั้น ก็ได้มีคำสั่งกำชับไปยังมองซิเออร์เดฟาซ์มิให้ใช้พลทหารทำการถมดินสำหรับป้อม แต่ได้ใช้พลทหารเฉพาะแต่การก่อป้อมเท่านั้น และส่วนพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นั้น ก็ได้ทรงกำชับไปยังมองซิเออร์เดฟาซ์ ให้คอยระวังมิให้นายทหารและพลทหารรับประทานเนื้อสัตว์ในวันศุกร์วันเสาร์ และวันอื่น ๆ ซึ่งเป็นวันห้ามของศาสนา เว้นแต่เมื่อมีเหตุจำเป็นจริง ๆ จึงให้รับประทานได้ นอกจากนั้นห้ามมิให้รับประทานเป็นอันขาด แล้วทรงกำชับให้นายทหารพลทหารระวังกิริยาในเวลาเข้าโบสถ์ ทั้งให้มีความนับถือและนบนอบต่อพวกนักพรตด้วย ในที่สุดได้ทรงกำชับห้ามมิให้ทหารได้เล่นไพ่หรือการพนันอย่างใด ห้ามมิให้รับประทานสุรายาเมาหรือไปในที่แห่งใด ซึ่งเกี่ยวด้วยการผู้หญิงและกินเหล้า

เมื่อบาทหลวงตาชาด์ได้กลับไปถึงประเทศฝรั่งเศส ก็รู้สึกว่าราชสำนักฝรั่งเศสยอมที่จะฟังข้อแนะนำใหม่ ซึ่งบาทหลวงตาชาด์ได้รับมาเขรา แต่จะตกลงทีเดียวก็ไม่ได้ เพราะเหตว่าจะต้องตรวจสอบรายงานต่าง ๆ ที่มาจากเมืองไทย และข้อที่สำคัญที่สุดที่จำเป็นจะต้องจัดการเสียก่อนนั้น ก็คือจะต้องจัดการให้คณะนักพรตได้ลงรอยกันเสีย *

ในเวลานั้นพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เสด็จประทับอยู่ที่พระราชวังฟ่อนเตนโบล จึงได้โปรดอนุญาตให้บาทหลวงตาชาด์ไปยังกรุงโรม พร้อมด้วยข้าราชการไทย และนักพรตที่ได้ตามมาด้วย เพราะบาทหลวงตาชาด์ จะต้องเชิญพระราชสาส์นของสมเด็จพระนารายณ์

---

* เมื่อคณะเสนาบดีฝรั่งเศสได้ตรวจสอบรายงานต่าง ๆ แล้วนั้น ข้อความที่เสนาบดีได้จดไว้ในจดหมายฉบับหลังของคอนซตันซ์ เป็นข้อความที่สังเกตได้ว่าคณะเสนาบดีออกจะสงสัยในเรื่องการของเมืองไทยเสียแล้ว เพราะเหตุที่ได้อ่านรายงานของมองซิเออร์เดอลาลูแบร์ และรายงานของมองซิเออร์เซเบเรต์ ข้อที่ทำให้คณะเสนาบดีสงสัยขึ้นนั้น ก็ด้วยเห็นในรายงานถึงการที่เดฟาซ์นบนอบประจบประแจงคอนซตันซ์เหลือเกิน จนถึงกับพูดกับคอนซตันซ์โดยใช้คำ "มองเซนเยอร์" และเวลาที่พูดกับคอนซตันซ์ ก็แสดงกิริยาอย่างนบนอบ ซึ่งเป็นเหตุทำให้ชาวต่างประเทศทั้งหลายเยาะเย้ย และทำให้ผู้แทนของบริษัทร้องคัดค้าน ว่าไม่ควรจะทำกิริยาเช่นนั้น อีกประการหนึ่งการที่ฟอลคอนไม่ยอมประกาศสิทธิต่าง ๆ ที่ยกให้แก่คาสนาคริสเตียน และการที่ฟอลคอนได้ล่อลวงเกลี้ยกล่อมพวกทหารฝรั่งเศสนั้น กระทำให้พวกที่มีสติปัญญาและพวกหัวดื้อ กลับแลเห็นความจริงขึ้นได้

เราได้มีความประหลาดใจมากที่ไม่ได้พบจดหมายของลาลูแบร์ในหอสมุดเลยจนฉบับเดียว ได้พบแต่ลายเซ็นของลาลูแบร์ในหนังสือสัญญาต่าง ๆ เท่านั้น

ข้างฝ่ายมองซิเออร์ยังรีคอเดีย ก็ได้ค้นหนังสือต่างๆ ในหอสมุดของกระทรวงต่างประเทศ ในเรื่องที่เกี่ยวด้วยการฝ่ายตะวันออกอย่างละเอียด ก็ไม่ได้พบจดหมายหรือหนังสือของลาลูแบร์ ผู้เป็นหัวหน้าราชทูต เมื่อปี ค.ศ. ๑๖๘๗ (พ.ศ. ๒๒๓๐) เหมือนกัน

กับของต่าง ๆ ไปพระราชทานโปป อินโนซังที่ ๑๑ และในพระราชสาส์นนั้นก็มีใจความว่า สมเด็จพระนารายณ์จะได้ทรงบำรุงและอุดหนุนบรรดาบาทหลวงและบรรดาพวกเข้ารีตทั้งหลาย ซึ่งจะมีอยู่ในพระราชอาณาจักร เมื่อโปปได้รับพระราชสาส์นและของที่พระราชทานมา และได้ทราบข้อความตามที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงรับรองมานั้น ก็มีความยินดีเป็นอันมาก และเมื่อบาทหลวงตาชาด์ได้ลาโปปเมื่อวันที่ ๔ เดือนมกราคม ค.ศ. ๑๖๘๙ (พ.ศ. ๒๒๓๑) โปปก็ได้ให้ของแก่บาทหลวงตาชาด์ คือ ลูกประคำอย่างงาม ๑ สาย เหรียญทองคำสลักรูปโปปและประดับเพชร ๑ เหรียญ และได้ฝากของไปให้มองซิเออร์คอนซตันซ์กับภรรยา คือ ลูกประคำ ๒ สาย เหรียญทองคำ ๒ เหรียญ หีบทำด้วยศิลา ๑ หีบกับรูปกาโลมาราติ ๑ รูป พวกข้าราชการไทยและนักพรตก็ได้รับของจากโปปเหมือนกัน คือเหรียญทองคำและเหรียญเงิน ขวดน้ำหอมหลายหีบ และเครื่องรับประทานเป็นของหวานหีบใหญ่ ๆ หลายหีบพวกข้าราชการไทยได้เที่ยวชมของต่างๆ ในกรุงโรมเป็นที่พอใจมาก จนถึงกับข้าราชการไทยผู้หนึ่งได้ออกปากพูดกับบาทหลวงตาชาด์ว่า อยากจะอยู่ในประเทศฝรั่งเศสเพื่อเข้ารีตต่อไป และคนใช้ของไทยสองคนก็ได้รับปากว่า จะยอมรับน้ำมนต์เข้ารีตด้วย *

---

* บรรดาพวกไทยที่ได้ไปประเทศฝรั่งเศส โดยเรือของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ คราวนี้ ได้รับน้ำมนต์เข้ารีตโดยมาก ในจดหมายเหตุของบาทหลวงเดอชัวซีลงวันที่ ๑๔ เดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ (พ.ศ. ๒๒๒๘) มีความว่า "มองซิเออร์ คอนซตันซ์ได้ส่งของกำนัลมาให้ท่านราชทูตอย่างหนึ่ง คือบุตรของทาสคนหนึ่ง เพื่อท่านราชทูตจะได้จัดการให้เข้ารีตเสีย ข้าพเจ้าก็ได้รับลูกทาสจากมองซิเออร์คอนซตันซ์คนหนึ่งเหมือนกัน"

ครั้นยาทหลวงตาชาด์ได้กลับมาจากกรุงโรม ก็ได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ถวายพระราชสาส์นของสมเด็จพระนารายณ์

เมื่อวันที่ ๑ เดือนมีนาคม ยาทหลวงตาชาด์ได้ตกลงทำสัญญากับมองซิเออร์เชงแลเป็นเนื้อความ ๙ ข้อ ซึ่งอธิบายข้อความในหนังสือสัญญาที่ทำกันแล้ว แต่เป็นข้อความที่เคลือบคลุมให้แจ่มแจ้งขึ้น ในหนังสือสัญญาฉบับนี้มีข้อความว่า ๑. ผู้ยังคับการกองทหารฝรั่งเศสและผู้ที่จะพิจารณาอรรถคดีทั้งปวงของกองทหารฝรั่งเศส จะต้องเป็นชาวฝรั่งเศส ชนชาติอื่นจะมายังคับไม่ได้ แต่กองทหารฝรั่งเศสจะต้องทำการตามพระราชโองการของพระเจ้ากรุงสยาม ซึ่งจะได้ทรงสั่งมาทางอัครมหาเสนาบดีของพระองค์ แต่การที่ทำนั้นจะต้องไม่ขัดกับคำสั่งของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส และบรรดาป้อมต่าง ๆ ที่รักษาอยู่นั้น ต้องเป็นชนชาติฝรั่งเศสรักษาจึงจะได้ ชนชาติอื่น ๆ จะเข้าไปอยู่ในป้อมเหล่านั้นไม่ได้ เว้นแต่ได้รับอนุญาตของผู้ยังคับการแล้วจึงอยู่ได้ ๒. กองทหารฝรั่งเศสจะไม่สาบานตัวต่อพระเจ้า

มองซิเออร์ยาลได้ไปค้นทะเบียนที่โบสถ์เซนต์ซุลปีซ ได้พบชื่อเด็กไทยชื่อฟรังซัวลิน อายุ ๘–๙ ขวบ ซึ่งฟอลคอนได้ยกให้แก่ชัวซี เด็กคนนี้ได้รับน้ำมนต์เข้ารีตในวัดนี้ เมื่อวันที่ ๑ เดือนเมษายน ค.ศ. ๑๖๘๘ (พ.ศ. ๒๒๓๑)

ในโบสถ์นี้เอง ยังได้มีคนไทยไปเข้ารีตอีก ๑๐ คน เมื่อวันที่ ๑๕ เดือนเมษายน ค.ศ. ๑๖๘๗ (พ.ศ. ๒๒๓๐) คนไทยทั้ง ๑๐ คนนี้ได้ไปรับความเล่าเรียนที่คณะต่างประเทศ ยังมีไทยอีกคนหนึ่ง ซึ่งไปเรียนวิชาทดน้ำ ได้ไปเข้ารีตพร้อมกับแขกตุรกีคนหนึ่งในโบสถ์ที่เวอซาย และเมื่อไทยคนนี้จะรับน้ำมนต์เข้ารีต ก็ได้รับน้ำมนต์โดยอยู่ในความบำรุงของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส และมกุฎราชกุมารี (คัดจากจดหมายเหตุ กาเซต เดอ ฟรางซ์ ประจำวันที่ ๓ เดือนพฤษภาคม ค.ศ. ๑๖๘๗ (พ.ศ. ๒๒๓๐)

กรุงสยามอย่างใด นอกจากจะสาบานว่า จะได้ทำการฉลองพระคุณโดยสุจริต เหมือนกับที่ตนทำการฉลองพระเดชพระคุณพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส เพื่อทำการต่อสู้ราชศัตรูทั้งสองฝ่ายเท่านั้น ๓. จะได้ลงมือก่อป้อมที่บางกอกโดยทันที ๑ ป้อม ๆ นี้ จะต้องมีป้อมเล็กที่มุมทั้ง ๔ มุม และสิ่งของสำหรับสร้างป้อมนี้ พระเจ้ากรุงสยามจะได้ทรงจัดหาให้ทั้งสิ้น

ฝ่ายพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ทรงตอบพระราชสาส์นของสมเด็จพระนารายณ์โดยทรงจัดผู้ชายไปถวาย ๕๐ คน ผู้ชายเหล่านี้ได้เลือกคัดแต่เฉพาะผู้ที่มีตระกูล สำหรับให้เป็นทหารรักษาพระองค์ตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระนารายณ์ คน ๕๐ คนนี้มีนายทหารเป็นผู้บังคับการผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นคนที่มีชื่อเสียงมาก ชื่อว่า มาควิสเดรานยี มาควิสเดรานยีผู้นี้เมื่อไปถึงเมืองไทยแล้ว จะต้องมีหน้าที่ประจำอยู่ในราชสำนักไทย เพราะฉะนั้น พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจึงทรงมอบให้มาควิสเดรานยีไปเป็นธุระในกิจทั้งปวงที่เกี่ยวด้วยการศาสนาอย่างหนึ่ง ให้เป็นธุระตรวจตราความทุกข์สุขของกองทหารฝรั่งเศสอย่างหนึ่ง และให้ช่วยเหลืออุดหนุนการของบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียด้วยอีกอย่างหนึ่ง นอกจากการที่มาควิสเดรานยีได้รับตำแหน่งหน้าที่เป็นผู้บังคับการทหารรักษาพระองค์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามนั้น พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสยังได้ทรงตั้งให้เป็นนายตรวจใหญ่ สำหรับตรวจกองทหารฝรั่งเศสในประเทศสยามด้วยอีกตำแหน่งหนึ่ง เหตุที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ทรงเลือกมาควิสเดรานยีนั้น ก็เพราะท่านผู้นี้เป็นคนที่ฉลาด เป็นคนที่ซื่อสัตย์สุจริต มีความชำนาญชำชองในการต่าง ๆ

มาก ความประพฤติก็เรียบร้อย ทั้งเป็นคนที่เคยรับราชการทางฝ่ายทหารมามากด้วย หน้าที่ของมาควิสเดรานยิในตำแหน่งนายตรวจใหญ่นั้นมีหลายอย่าง คือ ๑. รับคำฟ้อง พิจารณาคดีอาญาและลงโทษผู้กระทำผิด ๒. เป็นผู้ออกข้อบังคับสำหรับระเบียบทหาร และสำหรับการลาดตระเวน ๓. ตรวจตราการบังคับบัญชาฝ่ายทหารและคอยดูให้การทั้งปวงได้เป็นไปตามหนังสือสัญญาทุกประการ ๔. เป็นผู้สั่งจ่ายเงินค่าใช้สอย และโสหุ้ยต่าง ๆ ๕. เป็นผู้กำกับและตรวจตรางบประมาณและบัญชีต่าง ๆ ๖. เป็นธุระช่วยอุดหนุนการค้าขายของบริษัท ข้อเหล่านี้เป็นหน้าที่นายตรวจใหญ่จะต้องทำทั้งสิ้น แต่ในเวลาเข้าประชุม จะต้องยอมให้มองซิเออร์เดฟาช์ออกหน้า

การที่จัดดังนี้ก็โดยเข้าใจว่า ที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงพระราชดำริจะเอาประเทศสยามเป็นเมืองขึ้นแก่ฝรั่งเศสนั้น คงจะเป็นการที่สำเร็จ เพราะเหตุว่า เป็นเรื่องที่ฟอลคอนรู้เห็นเป็นใจ และสมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงยอมอยู่แล้ว แต่นั่นแหละ การที่ว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงยอมนั้น จะเป็นด้วยไม่ทรงรู้สึกความจริง หรือจะทรงแกล้งทำเป็นไม่รู้สึกก็ทรายไม่ได้ แต่เมื่อพิเคราะห์ดูเผิน ๆ แล้วก็น่าจะเป็นการสำเร็จได้จริง เพราะเหตุว่า ต้นทางที่จะเข้าไปในประเทศสยาม คือ บางกอกและเมืองมะริด ก็อยู่ในความปกครองของฝรั่งเศส กองทหารที่มองซิเออร์เดฟาช์เป็นผู้บังคับการ ก็ทำให้พวกไทยที่ไม่พอใจครั่นคร้ามอยู่ ทั้งยึดหนทางมิให้ข้าศึกต่างประเทศเข้ามาทางแม่น้ำเจ้าพระยาได้ด้วย ฝ่ายมาควิสเดรานยิเล่า ก็ประจำอยู่ในราชสำนักไทยเท่ากับเป็นเจ้าของพระราชวัง และองค์พระเจ้า

แผ่นดินก็เท่ากับอยู่ในกำมือ เพราะเป็นผู้มีหน้าที่รักษาพระองค์อยู่แล้ว เพราะฉะนั้น การที่มาควิสเดรานยิเป็นทั้งผู้บังคับทหาร ที่ปรึกษาราชการ และผู้พิพากษาใหญ่อันมีหน้าที่ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนรวมอยู่ในคน ๆ เดียว จึงเป็นโอกาสอันดีให้มาควิสเดรานยิทำกิริยาภายนอกดูเป็นข่าวอันนบนอบและซื่อสัตย์ แต่ความจริงต้องให้มาควิสเดรานยิจัดการให้ประเทศสยามได้เป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสให้จงได้ โดยใช้นามว่าเป็นพระราชไมตรี แต่เมื่อภายหลังพระเจ้าแผ่นดินสยามได้เกิดรู้พระองค์ขึ้นเมื่อใด ก็ให้ใช้กำลังบังคับให้ไทยได้อยู่ในอำนาจพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงอานุภาพฝ่ายทิศตะวันตกให้จงได้

ในเรื่องนี้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงพระราชดำริอย่างไร และมีพระราชประสงค์ประการใด ก็อาจจะเห็นได้โดยชัดเจนในคำสั่งอันยืดยาวและเด็ดขาด ที่ได้ทรงสั่งไปยังผู้แทนของพระองค์ในเมืองไทย พระราชดำริของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ในเรื่องนี้จะมีอย่างไร ก็เห็นได้ชัด ถึงจะทรงกล่าวถึงข้อวิวาทอันเป็นสิ่งที่ไม่น่าจะเป็นได้ ก็คงจะพอเข้าใจในพระราชดำริได้ เพราะถึงจะพูดอย่างไร ผลที่สุดก็ลงรอยอยู่นั่นเอง คือ จะต้องจัดการให้ศาสนาคริสเตียนได้แพร่หลายอย่างหนึ่ง และจัดการให้การค้าขายได้เจริญกว้างขวางออกไปอีกอย่างหนึ่ง แต่วิธีที่จะให้จัดการในคราวนี้ใหญ่โตกว่าเก่าเท่านั้นเอง ฝ่ายรัฐบาลฝรั่งเศสก็ได้รู้สึกแล้วว่า ที่ได้พยายามจัดการมาแต่ก่อน ๆ ไม่เพียงพอเสียแล้ว และได้เห็นล่วงหน้าว่า การที่ส่งทูตไปอันไม่เป็นแก่นสารอย่างใด จะมีผลสักเพียงไร เพราะฉะนั้นคำสั่งถึงมองซิเออร์เดฟาซ์จึงเป็นข้อความอย่างเด็ดขาดว่า

"ถ้าแม้ว่าพระเจ้ากรุงสยามจะทรงรู้พระองค์ หรือข้าราชการไทยได้คิดการประทุษร้าย จนถึงกับพระเจ้ากรุงสยามได้ทรงเปลี่ยนความคิดในเรื่องฝรั่งเศสแล้ว และถ้าพระเจ้ากรุงสยามได้มีรับสั่งให้ทำการอย่างใด ๆ อันจะเป็นข้อเสียหายเกิดขึ้นแก่ราชการของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส และอาจจะเป็นอันตรายแก่กองทหารที่ประจำอยู่ที่บางกอก และเมืองมะริดแล้ว พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจึงมีพระราชโองการสั่งไว้ ให้มองซิเออร์เดฟาซ์ใช้กำลังทหารยึดบางกอกและเมืองมะริดไว้ให้จงได้ และให้มองซิเออร์เดฟาซ์ยึดส่วยสาอากรและไร่นาในบางกอก เพื่อเป็นกำลังสำหรับเลี้ยงดูกองทหาร และให้มองซิเออร์เดฟาซ์ไปยึดป้อมเมืองตลาดขวัญ และยึดเมืองเพชรบุรีไว้ และให้มองซิเออร์เดฟาซ์ทำการได้ทุกอย่างตามแต่จะเห็นควร เพื่อให้ไทยเข้าหามองซิเออร์เดฟาซ์ และให้ไทยยอมอยู่ในอำนาจของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสให้จงได้"

ในคำสั่งที่มอบไว้ให้แก่มองซิเออร์เดฟาซ์นั้น ก็ได้กล่าวว่าเป็นอันรู้ทั่วกันแล้วว่า ความประพฤติของมองซิเออร์คอนซตันซ์ได้ทำให้ไทยไม่พอใจมาก และข้าราชการไทยก็มีความริษยาคอนซตันซ์ยิ่งนัก เพราะคอนซตันซ์ได้โอนเอาพระทัยของพระเจ้ากรุงสยามให้อยู่ในบังคับของตัวอย่างเด็ดขาดแล้ว เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่าจะมีผู้หนึ่งผู้ใด จะคิดอ่านทำลายคอนซตันซ์หรือคิดอ่านจะชิงอำนาจของคอนซตันซ์แล้ว ให้บรรดานายทหารฝรั่งเศสช่วยเหลือคอนซตันซ์ทุก

ประการ และถ้าเป็นเรื่องที่จำเป็นแล้ว ก็ให้นายทหารฝรั่งเศสจัดหาที่พักให้คอนซตันซ์ได้พักพิงอาศัยจนกว่าการจลาจลทั้งปวงจะได้สงบลง

แต่ในคำสั่งนี้ ได้คาดการล่วงหน้าอันสำคัญยิ่งกว่าเรื่องนี้ไปอีก และเป็นเรื่องที่อาจจะเป็นได้ คือในเรื่องที่สมเด็จพระนารายณ์จะเสด็จสวรรคต เพราะพระองค์ทรงพระชรา และทรงพระประชวรอยู่เสมอๆ จึงคาดได้ว่าพระชนม์คงจะไม่ยืนยาวไปเท่าไรนัก ถ้าหากว่าสมเด็จพระนารายณ์ได้เสด็จสวรรคตจริงดังคาดแล้ว

"มองซิเออร์คอนซตันซ์ ก็ได้กราบทูลข้อความอันกระทำให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงหวังพระทัยว่า มองซิเออร์คอนซ-ตันซ์คงจะจัดการหาโอกาสให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้ทรงจัดประเทศสยามได้ตามความพอพระทัย คือจะให้คงเป็นประเทศมีรัฐบาลปกครองตัวเอง หรือจะยกประเทศสยามให้ผู้ใดผู้หนึ่งปกครอง แล้วแต่จะทรงเห็นว่าผู้ใดเป็นผู้ที่สมควรจะจัดการบ้านเมืองให้เข้ารูป ที่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงพระราช-ดำริไว้ก็ได้ทั้งสิ้น"

พระราชดำรินี้จะได้ยอกให้มองซิเออร์ฟอลคอนทราบ และมองซิเออร์เดฟาช์กับมาควิสเดรานยี ก็จะได้ตั้งให้ฟอลคอนคงได้รับตำแหน่งและหน้าที่ตามที่เคยได้ทำอยู่ในเมืองไทยมาแต่เดิม

ถ้าหากว่าตัวมองซิเออร์คอนซตันซ์เองจะตายลง จะทำอย่างไรเล่า ถ้าเช่นนั้นก็ให้มองซิเออร์เดฟาช์ไปยึดเมืองเพชรบุรี และยึดป้อมเมืองตลาดขวัญ ไว้เพื่อคอยป้องกันลำน้ำมิให้เรือต่างประเทศเข้ามาได้เป็นอันขาด เมื่อความคิดของฝรั่งเศสเป็นอยู่ดังกล่าวมานี้

แล้ว ก็ทำเป็นอยู่เองที่จะต้องระวังการรอบตัว เพราะฉะนั้น จะต้องคอยตรวจตราดูแลความประพฤติของมองซิเออร์คอนซตันซ์ให้ถ้วนถี่ เพราะมองซิเออร์คอนซตันซ์ ก็อาจจะชิงราชสมบัติเอาเสียเองก็ได้ ถ้าแม้ว่าไทยกับฝรั่งเศสได้เกิดยาดหมางถึงกับแตกร้าวกัน ก็ให้ฝรั่งเศสคิดอ่านจับเจ้านาย และข้าราชการผู้ใหญ่ไว้เป็นประกัน และให้เจ้านายและข้าราชการที่จับไว้ได้นั้น เป็นผู้รับผิดชอบในเหตุร้ายต่าง ๆ อันจะเกิดขึ้นในเวลาที่เป็นจลาจลอย่างนั้น

ส่วนมองซิเออร์ดูบรูอังผู้เป็นเจ้าเมืองเมืองมะริดนั้น ก็ได้รับคำสั่งอันมีข้อความคล้ายคลึงกับคำสั่งถึงมองซิเออร์เดฟาซ์ และเสนาบดีทหารเรือ (Secrétaire d'état de la marine) ก็เข้าใจแยกข้อความต่าง ๆ ทราบได้ดีว่าความจริงมีอยู่เพียงไหน ด้วยได้ตรวจดูข้อความเท็จที่ฟอลคอนได้บอกมา คำชี้แจงของบาทหลวงตาชาด์ คำกล่าวหาของมองซิเออร์เดอลาลูแบร์ ความผิดของมองซิเออร์เดฟาซ์ ตลอดถึงคำกล่าวหาอันเคลือบคลุมของมองซิเออร์เวเรต์ผู้แทนบริษัท เสนาบดีฝรั่งเศสจึงได้คาดว่า นานไปข้อยาดหมางเหล่านี้คงจะสงบไปเอง และได้มีคำสั่งมุ่งสำหรับให้ผู้ผิดได้กลับมาทำการตามหน้าที่ของตัว ทั้งที่ส่งผู้บังคับการออกไปใหม่อีกคนหนึ่งนั้น ก็เพื่อประสงค์จะได้ทำการที่คิดจะเอาประเทศสยามขึ้นกับฝรั่งเศสนั้นได้เป็นการสำเร็จ

แต่การที่เสนาบดีฝรั่งเศสได้ระไวระวังรอบตัวเช่นนี้ ก็เป็นการเหนื่อยเปล่า ความหวังของฝรั่งเศสก็ต้องล้มละลายไป ด้วยเกิดมีเหตุร้ายขึ้น เพราะในเวลาที่ท่านราชทูตตาชาด์ได้ขึ้นจากเรือที่เมือง

เบรสต์นั้น ก็ได้เกิดขบถขึ้นในเมืองไทย ซึ่งได้ลบล้างทรัพย์สมบัติของคอนซตันซ์ และล้างอำนาจพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ในเมืองไทยลงไปพร้อมกัน

—๑๑—

พงศาวดารในเรื่องที่เกิดขบถขึ้นในเมืองไทย เมื่อปี ค.ศ. ๑๖๘๘ (พ.ศ. ๒๒๓๑) ซึ่งเป็นปีที่เกิดขบถในเมืองอังกฤษนั้น เป็นเรื่องที่ได้เล่ากันมาหลายครั้งหลายหนแล้ว จึงไม่จำเป็นจะต้องกล่าวโดยยืดยาวในที่นี้ เพราะฉะนั้น ในสมุดเล่มนี้เราจะได้กล่าวแต่เฉพาะเหตุที่สำคัญ ๆ และข้อใดที่ผู้แต่งพงศาวดารเรื่องเมืองไทย ได้แต่งไว้โดยกล่าวความไม่ตรงกับความจริง หรือที่ผิดเพี้ยนไปนั้น เราจะได้แก้ไขเป็นบางแห่งให้ตรงกับความที่เป็นจริง โดยได้ตรวจสอบกับจดหมายเหตุต่าง ๆ อันได้รักษาไว้ในหอสมุดของกอลอนี อีกประการหนึ่ง ถ้าจะยกเว้นไม่กล่าวถึงเรื่องที่กองทหารรายฝรั่งเศสต้องสู้รบกับไทยแล้ว การขบถในเมืองไทยคราวนี้ ก็ไม่ผิดแปลกกับการขบถทั้งหลายซึ่งเคยมีในฝ่ายทิศตะวันออกเลย เพราะอะไร ๆ ก็เหมือนกันทั้งสิ้น คือการชิงราชสมบัติ การปล้นสดมภ์ ริบทรัพย์สมบัติ การลงโทษด้วยจารีตนครบาล การฆ่าฟันกันล้มตาย การเปลี่ยนผู้ปกครอง คือคนเก่าก็ตกร้ายวางอำนาจ คนใหม่ก็ตกร้ายวางอำนาจ การเหล่านี้ก็เหมือนกันทุกคราวที่เกิดขบถ และการขบถในเมืองไทยในครั้งนี้ก็มีสิ่งเหล่านี้เหมือนกัน

ในเวลานั้นมีข้าราชการคนหนึ่ง (ซึ่งเป็นคนโปรดของพระนารายณ์ มิยศถึงออกพระ ซึ่งบาทหลวงเลอบลังผู้ได้เห็นการขยถด้วยตาของตัวเองและเป็นคนรักอันสนิทของฟอลคอนกล่าวว่า "เป็นคนที่มิชาติกำเนิดสมควรที่จะแขวเรืออยิ่งกว่าที่จะครองราชสมบัติ" การที่ข้าราชการผู้นี้ได้รับยศและตำแหน่งสูงถึงเพียงนี้ ก็ประกอบด้วยความเคราะห์ดี และความฉลาดเฉลียวของตัวด้วย มารดาของข้าราชการผู้นี้ได้เคยเป็นพระนมของสมเด็จพระนารายณ์ และตัวของตัวเองก็ได้อยู่ในพระราชวัง ได้ทำการประจบประแจงหลายพันอย่าง สมเด็จพระนารายณ์ จึงได้โปรดปรานนัก จนถึงกับห่างพระองค์ไปไม่ได้ ข้าราชการผู้นี้มีชื่อว่า พระเพทราชา *

เวลานั้นสมเด็จพระนารายณ์มีพระราชอนุชาสองพระองค์ พระราชอนุชาทั้งสองพระองค์นี้ได้คิดมักใหญ่ใฝ่สูงอยู่เสมอ ทั้งความประพฤติก็เลวทรามอย่างที่สุด แต่พระเพทราชาทรายในความคิดอันทุจริตของพระอนุชาทั้งสองนี้ จึงได้กราบทูลยุแหย่สมเด็จพระนารายณ์ จนสมเด็จพระนารายณ์ทรงเกลียดชังพระอนุชา จึงได้มีรับสั่งให้เอาสมเด็จพระอนุชามาลงพระราชอาญา และให้จำขังเสีย ที่สมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงลงพระราชอาญาอย่างร้ายแรงแก่พระอนุชาเช่นนี้

* ตามคำอธิบายของมองซิเออร์ลาลูแบร์ ชื่อนี้เป็นชื่อยศของไทย ออกพระพิพิธราชา ซึ่งเรียกกันผิดว่า เพทราชานั้น เป็นผู้กำกับควบคุมบังคับบัญชากรมช้างและกรมม้า ตำแหน่งนี้เป็นตำแหน่งสูงที่สุดในเมืองไทย เพราะถือกันว่าช้างเป็นพาหนะอย่างสำคัญที่สุดในเมืองไทย

จึงทำให้พระอนุชาองค์หนึ่ง พระสติฟั่นเฟือน อีกองค์หนึ่งก็ประชวรเป็นอัมพาตด้วยก็จะเป็นได้ แต่จะอย่างไรก็ตาม เมื่อพระอนุชาของสมเด็จพระนารายณ์ ต้องรับพระราชอาญาจำขังทั้ง ๒ องค์เช่นนี้แล้ว พระเพทราชาก็หมดที่กลัวเกรง จึงได้ดำริการที่จะสวมพระมหามงกุฎเสียเอง ในเวลาที่สมเด็จพระนารายณ์จะได้เสด็จสวรรคตไปแล้ว พระเพทราชาเป็นคนกล้าหาญไม่กลัวภัย รูปร่างหน้าตาดี เป็นคนใจเร็ว เมื่ออายุ ๕๕ ก็ยังมีกำลังวังชาเท่ากับเมื่อยังหนุ่มอยู่ เป็นคนช่างพูด เมื่อคิดการอย่างไรก็คิดอย่างกล้าหาญองอาจ น้ำใจไม่บริสุทธิ์และไม่จริงต่อใคร แต่กระทำกิริยาและใช้วาจาให้คนลุ่มหลง เมื่อลักษณะของพระเพทราชามีดังนี้ จึงกระทำให้สมเด็จพระนารายณ์โปรดปรานนัก และส่วนคนไทยทั่วไปก็มีความรักใคร่นับถือพระเพทราชามาก การที่คอนซตันตินฟอลคอนมีอำนาจและมีคนเชื่อถือมากนั้น หาเป็นการเสียหายต่อพระเพทราชาอย่างใดไม่ ทั้งสองคนก็ดูปรองดองกันดี ถ้าดูภายนอกก็ดูเหมือนจะรู้จักกัน แต่ความจริงคนชาติกรีก คิดพยายามอยู่เสมอที่จะชิงหน้าที่ของพระเพทราชา และฝ่ายพระเพทราชาก็คอยหาโอกาสที่จะทำลายฟอลคอนให้จงได้ โอกาสอันนั้นได้มีขึ้นเมื่อปี ค.ศ. ๑๖๘๘ (พ.ศ. ๒๒๓๑) เมื่อราชทูตฝรั่งเศสลาลูแบร์ และเซเบเรต์ได้กลับจากเมืองไทยไปแล้ว เพราะในเวลานั้นสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งได้ครองราชสมบัติมาได้ถึง ๓๑ ปีแล้ว ก็ทรงพระชราทั้งประชวรพระโรคหืด และพระปัปผาสะก็พิการด้วย

จึงเป็นอันหมดพระกำลังที่จะออกว่าราชการแผ่นดินได้ ต้องประทับอยู่แต่ในพระที่ เพราะฉะนั้น จึงโปรดให้ข้าราชการผู้ที่ทรงไว้พระทัยได้ว่าราชการแผ่นดินแทนพระองค์ต่อไป

ครั้นเรือฝรั่งเศสได้ออกจากเมืองไทยไปแล้ว การขยถที่ได้นัดหมายกันไว้อย่างเงียบ ๆ จึงเป็นโอกาสอันดีที่จะทำการได้ถนัด ข้ออ้างที่พระเพทราชายกขึ้นมาอ้างสำหรับคิดการขยถครานี้มีอยู่หลายข้อคือ ๑. กองทหารฝรั่งเศสได้มายึดบางกอกไว้แล้ว ๒. การกดขี่ข่มเหงของพวกชาวต่างประเทศ ๓. การทะเยอทะยานอันเกินกว่าเหตุของพวกนักพรตที่คิดการของศาสนา ๔. ความหยิ่งเย่อและการกดขี่ของฟอลคอน เพราะฟอลคอนได้เชื่อใจเป็นแน่แล้ว ว่าการที่ตัวคิดไว้คงจะเป็นการสำเร็จจึงมิได้ระวังตัวเลย ข้อเหล่านี้เป็นเรื่องที่ช่วยให้พระเพทราชาได้ทำการโดยสะดวกขึ้นมาก วิธีที่พระเพทราชาใช้สำหรับเกลี้ยกล่อมคนนั้น ก็โดยใช้อุบายต่าง ๆ และใช้วิธีหลอกลวงกล่าวคำเท็จบ้าง หาความร้ายใส่คนอื่นบ้าง ยนยานบ้าง กดขี่ให้คนกลัวบ้าง สิ่งเหล่านี้เป็นการกระทำให้พระเพทราชามีพรรคพวกเป็นอันมาก

ในครั้งนั้นมีข้าราชการหนุ่มอยู่คนหนึ่ง ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ทรงโปรดปรานรักใคร่เป็นอันมาก ทรงเลี้ยงดูให้อยู่ใกล้ชิดพระองค์อยู่เสมอ และมีบางเสียงกล่าวว่าข้าราชการหนุ่มผู้นี้สมเด็จพระนารายณ์ทรงเลี้ยงเป็นพระราชบุตรบุญธรรม ข้าราชการหนุ่มผู้นี้มีนามว่า ออกพระปีย์หรือหม่อมปีต (Mompit) ฝ่ายพระเพทราชาก็

เห็นว่าพระยี่ผู้นี้ สมควรจะเกลี้ยกล่อมไว้เพื่อช่วยในการปราบร้าย ที่พระเพทราชาได้คิดไว้ พระเพทราชาจึงได้เข้าหาพระยี่ ได้ปรึกษาหารือพบปะกันหลายครั้ง แต่จะปรึกษากันว่ากระไรนั้นไม่มีใครทราบ ลงท้ายที่สุดพระเพทราชาได้สาบานต่อพระยี่ว่า ถ้าพระยี่ช่วยทำลายฟอลคอน และพวกชาวต่างประเทศแล้ว พระเพทราชาจะได้มอบราชสมบัติให้พระยี่ได้ครองต่อไป ฝ่ายพระยี่ได้รับคำสัญญาของพระเพทราชาดังนี้ ก็มีความยินดี ปลื้มใจอย่างที่สุด จึงได้รับสัญญาจะช่วยพระเพทราชาเป็นขบถต่อไป และได้รับเป็นธุระจะเป็นผู้เฝ้าส่มเด็จพระนารายณ์ทั้งกลางคืนกลางวัน มิให้ผู้หนึ่งผู้ใดได้เข้าไปเฝ้าเลยจนคนเดียว แล้วพระยี่ได้เชิญพระราชลัญจกรมามอบไว้กับพระเพทราชาฯ จึงได้ใช้พระราชลัญจกรนั้นสำหรับสั่งเสียการงาน และกระทำให้ข่าวอันเท็จต่างๆ ได้แพร่หลายออกไปทั่วพระราชอาณาจักร

ในประเทศสยาม บุคคลจำพวกที่มีคนนิยมนับถือมากที่สุดก็คือคณะพระสงฆ์ พระสงฆ์เหล่านี้ ได้รับความยกเว้นทุกอย่าง ภาษีอากรก็ไม่ต้องเสียอย่างใด การกะเกณฑ์ทั้งปวงก็ไม่ต้องถูกเกณฑ์สิงสู่อยู่แต่ในอาราม อาหารการรับประทานก็ได้ด้วยคนให้ทาน เพราะพระสงฆ์เหล่านี้ต้องไปเที่ยวขอทานตามบ้านทุกๆบ้าน บรรดาชาวสยามไม่ว่าคนตระกูลสูงหรือไพร่เลว มีความนิยมนับถือพระสงฆ์เหล่านี้เป็นอันมาก เพราะถือกันว่าพระสงฆ์เป็นเท่ากับล่ามอันมีศีลสำหรับมาแสดงพุทธโอวาท พระเพทราชาก็ได้เคยครองผ้าเหลืองมา

แล้ว และได้เคยบวชเป็นพระสงฆ์อยู่หลายเดือน จึงได้ไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมหัวหน้าของสงฆ์ ซึ่งเรียกกันว่า สังฆราช โดยไปยุแหย่ให้พวกสงฆ์มีความริษยาพวกมิชชันนารี คือไปเที่ยวพูดว่า พวกมิชชันนารีโรมันคาทอลิกได้ไปเที่ยวกระจายอยู่ทั่วพระราชอาณาจักรแล้ว แล้วไปสั่งสอนศาสนาคริสเตียนอย่างเปิดเผย ไม่ช้าพวกมิชชันนารีคงจะได้ทำลายวัดวาอารามลงทั้งหมด และพุทธศาสนาก็คงจะต้องสาบสูญไป เพราะทนพวกมิชชันนารีไม่ได้ เมื่อคณะพระสงฆ์ได้ยินได้ฟังพระเพทราชาอธิบายดังนี้ ก็ตกใจจนตัวสั่น เพราะถ้าพวกมิชชันนารีได้ทำลายพุทธศาสนาจริงอย่างว่าแล้ว พวกพระสงฆ์ก็จะขาดสิทธิที่เคยมีอยู่ ราษฎรพลเมืองก็คงจะหมดหนทางที่จะช่วยได้ ผลที่สุดพระสงฆ์เหล่านี้ ก็จะต้องไปขุดดินพื้นหญ้าหรือจะต้องไปแจวเรือสำหรับเลี้ยงอาชีวะต่อไป

ฝ่ายขุนนางข้าราชการที่เป็นคนตระกูลสูง ๆ มิได้รับความเอื้อเฟื้อจากคอนซตันซ์ และคอนซตันซ์ก็มิได้คิดเอาใจพวกนี้ไว้เลย จึงมีความริษยาในการที่คอนซตันซ์มีอำนาจมากนัก ก็เห็นชอบด้วยในการที่จะเกิดขบถขึ้นครั้งนี้ เพราะตัวไม่มีผลเสียอะไรเลย ด้วยพระเจ้าแผ่นดินมิได้มอบหมายการงานใหญ่ ๆ ให้พวกนี้ทำจนอย่างเดียว แต่ได้พระราชทานงานใหญ่ ๆ ให้พวกชาวต่างประเทศทำเสียหมด เพราะฉะนั้นถ้าได้ทำลายคนชาติกรีกลงเสียได้แล้ว พวกขุนนางข้าราชการเหล่านี้ กลับจะได้เปรียบมีผลดีกว่าเก่าเสียอีก เพราะคนชาติกรีกคนนี้คิดแต่จะหาอำนาจใส่ตัว เพื่อจะให้ขุนนางข้าราชการเหล่านี้ต้องเป็นผู้น้อยอยู่เสมอ จึงได้เอาลูกกุญแจของประเทศสยามยกให้แก่คัตรูดังนี้

แต่บรรดาผู้ที่แต่งพงศาวดารในเรื่องขบถในเมืองไทยคราวนี้ มิใคร่ได้กล่าวถึงพวกผู้แทนบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดีย และพวกมิชชันนารี ซึ่งได้มีการเกี่ยวข้องในคราวขบถนี้มากเหมือนกัน ห้างฝรั่งเศสซึ่งมองซิเออร์เวเรต์เป็นผู้จัดการอยู่นั้น เป็นช่องสำหรับคิดอ่านการประทุษร้ายต่อฟอลคอนมิได้ขาดเลย ฟอลคอนก็รู้ตัวจึงมีความเกรงผู้แทนบริษัทคนนี้ ซึ่งมีความอาฆาตพยาบาทและเป็นคนมักได้ จึงเป็นเหตุทำให้สมเด็จพระนารายณ์ ทรงขอร้องให้มองซิเออร์เซเบเรต์ส่งคนใหม่มาแทนมองซิเออร์เวเรต์คนนี้ต่อไป แต่ฝ่ายพระเพทราชาเห็นว่ามองซิเออร์เวเรต์เป็นเครื่องมืออย่างดีได้คนหนึ่ง สำหรับเป็นผู้นำข่าวเท็จต่างๆ ไปเล่าลือให้พวกในค่ายฝรั่งเศสได้แตกร้าวกันขึ้นเอง คือ

กรุงศรีอยุธยานั้นเป็นเมืองซึ่งอยู่กลางทาง ในระหว่างเมืองลพบุรีและบางกอก เพราะฉะนั้น เมื่อพระเพทราชาได้ออกข่าวอันเท็จอย่างใด ข่าวนั้นจะได้เล่าลือออกจากเมืองลพบุรีก่อน แล้วคงลือตลอดลงไปถึงที่ที่กองทหารฝรั่งเศสประจำอยู่ แต่ก่อนที่ข่าวนั้นจะลือไปถึงบางกอก จะต้องผ่านห้างฝรั่งเศสที่กรุงศรีอยุธยาก่อน ในตอนนี้ผู้แทนของบริษัท จะได้แก้ไขเพิ่มเติมข้อความให้เป็นเรื่องใหญ่ไปอีกแล้วแต่ความต้องการของพระเพทราชา การที่พระเพทราชากับมองซิเออร์เวเรต์สมรู้เป็นใจกันเช่นนี้ มองซิเออร์เดอลียอนผู้เป็นสังฆราชเดอโรโซลี ก็หาได้คัดค้านอย่างใดไม่ และการที่เป็นไปได้ถึงเพียงนี้ก็เป็นสิ่งที่จะทำให้อำนาจของฝรั่งเศสลดน้อยถอยลงไปมาก ฝ่ายมองซิเออร์เดอลาโน ผู้เป็นสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศ ก็นับว่าผิด

เพราะนิ่งเสีย มิได้พูดขาว่ากล่าวอย่างใดเลย ในเรื่องนี้ก็เชื่อได้เป็นแน่ว่า ทำอย่างไร ๆ พวกฮอลันดาก็คงจะไม่นิ่ง แต่คงจะเป็นใจช่วยด้วย เพราะการขยถคราวนี้เป็นเรื่องที่คิดทั้งแก้แค้น และหาประโยชน์ส่วนตัวโดยมาก พวกฮอลันดาซึ่งมีปัญญาสอดส่องรู้กาลล่วงหน้า คงจะต้องฉวยโอกาสอันนี้ สำหรับที่จะได้คืนสิ่งที่ตัวได้เสียไปแล้ว หัวหน้าของห้างฮอลันดาจึงได้ลักลอบไปพบกับพระเพทราชาหลายครั้ง และได้แนะนำให้พระเพทราชาเอายาพิษถวายสมเด็จพระนารายณ์ ให้ลักเอาพระราชลัญจกรมาไว้เสีย ให้รวบรวมกำลังทหารไว้อย่างเงียบ ๆ ให้คิดอ่านล่อเอาพวกฝรั่งเศสออกไปให้พ้นบางกอกและมะริด และเมื่อพวกฝรั่งเศสได้ออกจากบางกอกและมะริดแล้ว ก็ให้คิดอ่านฆ่าเสียให้หมด

ฝ่ายคอนซตันซ์ฟอลคอนนั้น เป็นคนที่สอดส่องรอบรู้การงานทั่วไป ก็ทราบแต่ชั้นต้นในเรื่องที่มีผู้คิดขยถคราวนี้แล้ว ถึงแม้ว่ากองทหารฝรั่งเศสได้แบ่งพลทหารให้มองซิเออร์ดูบรูอัง คุมไปรักษาเมืองมะริดถึงสองกองร้อยก็จริงอยู่ แต่ฟอลคอนก็เชื่อใจอยู่เสมอว่าทำอย่างไร ๆ ก็คงจะปราบพวกขยถได้โดยเร็ว เพราะมองซิเออร์เดฟาซ์ และมองซิเออร์เดอโบซังเป็นพวกเดียวกับตัว คงจะช่วยเป็นแน่ และฟอลคอนมิได้สงสัยเลยในความจงรักภักดี และในความระไวระวังของมองซิเออร์เดฟาซ์และมองซิเออร์เดอโบซัง

ฝ่ายพระเพทราชาก็คิดอุบายจะเกลี้ยกล่อมเอาฟอลคอนเป็นพรรคพวก และได้ใช้อุบายอย่างเดียวกับที่พูดไว้กับพระปีย์ คือว่า จะ

ยอมยกราชสมบัติให้แก่ฟอลคอนต่อไป แต่คนชาติกริกหาได้ยอมถูกหลอกเอาง่าย ๆ ไม่ จึงได้คิดอ่านแก้อุบายของพระเพทราชา คือ ในเรื่องนี้ฟอลคอนคอยระวังนัก มิได้กราบทูลให้สมเด็จพระนารายณ์ทรงทราบเลย ด้วยเกรงว่าสมเด็จพระนารายณ์จะทรงสงสัยตัว แต่ได้พยายามที่จะทำให้สมเด็จพระนารายณ์เสด็จออกขุนนางให้อาณาประชาราษฎรทราบทั่วไป ว่าข่าวที่ลือว่าสมเด็จพระนารายณ์ได้เสด็จสวรรคตเสียแล้วนั้น เป็นข่าวที่เท็จหามีมูลอย่างใดไม่ ในคราวนั้นเอง ฟอลคอนก็ได้เรียกมองซิเออร์เดฟาซ์ ซึ่งอยู่ที่บางกอกให้รีบขึ้นไปยังเมืองลพบุรี ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสก็ได้รีบไปยังเมืองลพบุรีตามคำสั่ง ฟอลคอนจึงได้เล่าเหตุการณ์ทั้งปวงให้มองซิเออร์เดฟาซ์ฟังตลอดเรื่อง และได้ชี้แจงให้เดฟาซ์ทราบว่า สมเด็จพระนารายณ์จะว่าราชการงานเมืองไม่ได้แล้ว สมเด็จพระอนุชาทั้งสองก็ถูกกักขังแล้ว ขุนนางข้าราชการและพระสงฆ์ก็รวบรวมกันเป็นพรรคพวกหมดแล้ว เพราะฉะนั้น ถ้าไม่รีบปราบการขบถอันจะเกิดในคราวนี้แล้ว พวกฝรั่งเศสทั้งปวงก็เป็นอันต้องฉิบหายล้มตายกันหมด มองซิเออร์เดฟาซ์ได้ฟังคำอธิบายของฟอลคอน ก็ยินดีนักที่จะได้มีโอกาสแสดงความจงรักภักดีของตัว จึงเต็มใจรับรองทำการอันเป็นโอกาสที่จะให้ตัวมีชื่อเสียงในคราวนี้ และรับรองว่าจะไม่ยอมให้ผู้ใดรับเกียรติยศนำกองทหาร แต่ตัวจะออกหน้านำกองทหารเองทีเดียว ส่วนนายพันตริเดอโบซังก็ประชุมอยู่กับฟอลคอน และเดฟาซ์ด้วย จึงได้อาสาต่อฟอลคอนว่า จะออกไปขับพระเพทราชาในทันที และจะได้ฆ่าพระ

เพทราชาด้วยมือของตัวเองทีเดียว แต่ฟอลคอนไม่มีนิสัยเอะอะดึงดัน จึงได้เล้าโลมนายทหารฝรั่งเศสทั้งสองให้ทำการช้า ๆ ไว้ และจะทำอะไรก็ให้คิดอ่านจัดการให้รอบคอบเสียก่อน แล้วฟอลคอนจึงยอกกับเดฟาซ์ว่า ในเวลาผ่านกรุงศรีอยุธยานั้น อย่าได้เชื่อข่าวต่าง ๆ ที่เล่าลือกัน เพราะเป็นข่าวที่เท็จทั้งสิ้น และได้ขอร้องให้เดฟาซ์รีบนำกองทหารขึ้นไปยังเมืองลพบุรีโดยเร็วที่สุด เพื่อจะได้จับพวกหัวหน้าขบถเสียแต่ต้นมือ

ถ้าแม้ว่าได้กระทำการตามความคิดของฟอลคอนแล้ว ก็คงจะได้ปราบการขบถได้โดยทันที และการจลาจลก็คงจะไม่เกิดขึ้นได้ แต่เดฟาซ์ได้ทำให้เสียการโดยใจของตัวไม่แน่ลงไปได้ และที่เดฟาซ์ทำใจวกวนไม่แน่นอนเช่นนี้ เป็นสิ่งที่จะแก้ตัวไม่ได้เป็นอันขาด เพราะในชั้นแรกเดฟาซ์ได้ทำผิดโดยเข้าเป็นพรรคพวกฟอลคอนแล้ว ครั้นมาภายหลังได้ทำผิดอย่างร้ายแรงยิ่งขึ้นไป โดยคิดทรยศต่อฟอลคอน ข้อที่เดฟาซ์ไม่แน่ใจนั้น ก็คือไม่ทราบว่าจะควรรักษาข้อมและรักษาหน้าที่ของตัวเพื่อป้องกันต่อสู้กับข้าศึก หรือจะควรป้องกันชีวิตของฟอลคอนไว้ เพราะต้องถือว่าฟอลคอนกับประเทศฝรั่งเศสติดต่อเป็นอันเดียวกัน ถ้าฟอลคอนคงเจริญต่อไป ประเทศฝรั่งเศสก็ต้องทำการสำเร็จเจริญไปด้วยเหมือนกัน

เมื่อวันที่ ๑๓ เดือนเมษายน มองซิเออร์เดฟาซ์ได้กลับลงมาถึงบางกอก จึงได้รวบรวมคนฉกรรจ์ ๆ ๘๐ คน และเลือกเฉพาะแต่นายทหารที่กล้าหาญแข็งแรงที่สุด รุ่งขึ้นเดฟาซ์ได้พาทหารเหล่านี้

ขึ้นไปที่กรุงศรีอยุธยา ครั้นไปถึงกรุงศรีอยุธยาแล้ว มองซิเออร์เดฟาซ์ก็ได้แวะที่ห้างฝรั่งเศส มองซิเออร์เวเรต์จึงได้เล่าให้มองซิเออร์เดฟาซ์ฟังว่า สมเด็จพระนารายณ์สวรรคตเสียแล้ว ฟอลคอนก็หมดอำนาจ พระเพทราชาได้เป็นใหญ่ และที่เมืองลพบุรีได้เกิดการจลาจลทั่วเมืองไปหมดแล้ว ที่มองซิเออร์เวเรต์ได้เล่าดังนี้ ยังกลัวว่ามองซิเออร์เดฟาซ์จะไม่เชื่อ จึงได้ตส่าห์พามองซิเออร์เดฟาซ์ข้ามฟากไปหาพวกมิชชันนารีที่โรงเรียนสามเณร ครั้นข้ามฟากไปแล้วก็ได้ข่าวจากสังฆราชเดอโรโซลี เป็นข่าวตรงกันกับที่ได้ทราบมาจากมองซิเออร์เวเรต์ สังฆราชเดอโรโซลี จึงได้แนะนำให้มองซิเออร์เดฟาซ์กลับไปอยู่ตามเดิมดีกว่า แต่ความจริงข่าวต่าง ๆ เหล่านี้ ก็ล้วนแต่เป็นข่าวเท็จทั้งสิ้น จะหามูลแห่งความจริงไม่ได้เลยจนข้อเดียว ในครั้งนี้สังฆราชเดอเมเตโลโปลิศได้แสดงให้เห็นในความฉลาดของตัวอีกครั้งหนึ่ง โดยพูดกับมองซิเออร์เดอลียอนว่า ในการสำคัญ ๆ เช่นนี้ ไม่ควรจะรีบร้อนเกินไป แต่ควรจะค่อย ๆ ทำจึงจะดี แล้วจึงแนะนำให้มองซิเออร์เดฟาซ์ส่งนายทหารขึ้นไปเมืองลพบุรีสักคนหนึ่ง เพื่อให้ไปสืบว่า ความจริงในเรื่องนี้เป็นอย่างไรแน่ มองซิเออร์เดฟาซ์จึงได้จัดให้นายร้อยโทเลอรัวขึ้นไปสืบข่าวที่เมืองลพบุรี ตามคำแนะนำของสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศ ครั้นนายร้อยโทเลอรัวได้ขึ้นไปถึงเมืองลพบุรี ก็ได้เห็นว่าบ้านเมืองก็อยู่เป็นปรกติเรียบร้อยดี ขนที่สุดเมื่อคืนก่อนที่นายร้อยโทเลอรัวได้ขึ้นไปถึง พวกเยซวิตก็ได้ตรวจดูขนทรคาสอย่างเรียบร้อย ไม่มีใครรบกวนเลย ฝ่ายฟอลคอน

ก็ให้คนพานายร้อยโทเลอรัวไปตรวจดูรอบพระราชวัง แล้วจึงให้นายร้อยโทเลอรัว ถือจดหมายลงไปกำชับให้มองซิเออร์เดฟาซ์ได้รีบนำกองทหารขึ้นไปยังเมืองลพบุรีโดยเร็ว

แต่นายพลผู้บังคับการทหาร ก็หาได้กระทำตามคำสั่งมองซิเออร์ฟอลคอนไม่ กลับไปปรึกษาผู้แทนบริษัทฝรั่งเศส และปรึกษาพวกสังฆราชอีกครั้งหนึ่ง มองซิเออร์เดฟาซ์ได้รับคำแนะนำจากพวกสังฆราชและพวกฝรั่งเศสแล้ว จึงตกลงกลับลงไปยังบางกอก นายร้อยเอกตะซิเออได้นำข่าวเรื่องมองซิเออร์เดฟาซ์กลับลงไปอยู่บางกอกนั้น ขึ้นไปเล่าให้ฟอลคอนฟัง ฟอลคอนได้ทราบก็เสียใจมาก จึงได้มีหนังสือถึงมองซิเออร์เดฟาซ์อีกฉบับหนึ่ง ต่อว่า ๆ มองซิเออร์เดฟาซ์ไม่ประพฤติตามที่พูดไว้ และขอร้องอีกครั้งหนึ่ง ให้มองซิเออร์เดฟาซ์พาทหารขึ้นไปช่วยให้จงได้ มองซิเออร์เดฟาซ์จึงตอบขึ้นไปว่า "ไม่สบาย" และจะถอนทหารให้กำลังที่บางกอกน้อยลงไปไม่ได้ แต่ถ้าจะอย่างไรแล้ว มองซิเออร์เดฟาซ์มีความยินดีรับรองให้มองซิเออร์ฟอลคอนมาพักอาศัยที่บางกอกได้ หรือถ้ามองซิเออร์ฟอลคอนไม่มา ก็จะยอมให้ภรรยาและบุตรพักอาศัยก็ได้

ข้อความที่กล่าวในจดหมายเหตุติพิมพ์ และจดหมายเหตุตัวเขียนกล่าวถึงเหตุการณ์ที่มีขึ้นในพระราชวังเมืองลพบุรีนั้น เป็นข้อความแตกต่างกัน หาตรงกันไม่ บางฉบับกล่าวว่า พระปีย์ได้รู้สึกในความประทุษร้ายของพระเพทราชา จึงได้นำความทั้งปวงไปกราบทูลสมเด็จพระนารายณ์ สมเด็จพระนารายณ์จึงทรงกริ้วคอนซตันติน

ฟอลคอนว่า ยืดเนื้อความ หากราบทูลความจริงให้ทรงทรายไม่ บางฉบับก็กล่าวว่า ฟอลคอนเองเป็นผู้นำความทั้งปวงกราบทูลให้สมเด็จพระนารายณ์ทรงทราบ และได้กราบทูลแนะนำให้ทรงเวนราชสมบัติให้แก่พระราชธิดา เพื่อป้องกันมิให้ราชสมบัติได้ตกไปถึงมือคนอื่น สมเด็จพระนารายณ์จึงได้มีพระราชดำรัสสั่งให้จับกุมพระเพทราชาไว้ แต่พระเพทราชาก็ได้รู้ตัวล่วงหน้าว่า สมเด็จพระนารายณ์ได้สั่งให้จับเมื่อวันที่ ๑๘ เดือนพฤษภาคม พระเพทราชาจึงได้คุมสมัครพรรคพวกเข้าล้อมพระราชวัง และได้จับสมเด็จพระนารายณ์และพระราชอนุชาไว้ ในเวลาที่พระเพทราชากระทำการดังนี้ ถ้าหากว่าคอนซ-ตันตินฟอลคอนจะหนีไปอาศัยอยู่กับพวกฝรั่งเศสก็ได้โดยง่าย แต่ฟอลคอนไม่ยอมหนี เพราะจะคิดต่อสู้พวกเหล่าศัตรูให้จงได้ ฟอลคอนจึงได้รวบรวมทหารสักหยิบมือหนึ่ง และได้เรียกนายทหารฝรั่งเศสให้ไปด้วย ๓ คน คือ มองซิเออร์เดอโบซังหนึ่ง เซอวาเลียเดฟาซ์หนึ่ง มองซิเออร์เดอเฟรตวิลหนึ่ง และได้พานายทหารและพลทหารเหล่านี้พยายามจะฝ่าเข้าไปในพระราชวังจนถึงห้องพระบรรทมของสมเด็จพระนารายณ์ แต่พอไปถึงชลาชั้นนอก พวกพระเพทราชาก็ได้มาล้อมจับตัวฟอลคอน พลทหารและนายทหารได้ จึงได้พาไปไว้ยังคุกทั้งหมด

ในเวลานั้นพระเพทราชาได้ใช้คนให้มายอกมองซิเออร์เวเรต์และพวกมิชชันนารีว่า ถ้าได้ข่าวมาอย่างใด ๆ ก็อย่าให้มีความตกใจเลย เพราะพระเพทราชากระทำการสิ่งใด ๆ ก็โดยได้รับกระแสพระราชโองการทั้งสิ้น และพระเพทราชาก็รับรองว่าจะไม่คิดทำอันตราย

ต่อศาสนา และจะไม่ทำอันตรายต่อพวกฝรั่งเศส แต่ถ้าต่อไปจะมีเรื่องราวอันสำคัญเกิดขึ้นเมื่อใด พระเพทราชาจะได้นำความมาหารือพวกสังฆราช เพราะภาระอันหนักของราชการแผ่นดินได้ตกอยู่ในมือพระเพทราชาหมดแล้ว

การที่ได้เปลี่ยนแปลงไปเช่นนี้ เป็นเรื่องที่มองซิเออร์เวเรต์นิยมยินดีเป็นอันมาก เพราะความจริงเหตุที่ได้เกิดถึงเพียงนี้ ก็เพราะมองซิเออร์เวเรต์ได้ช่วยหนุนด้วย มองซิเออร์เวเรต์จึงได้มีจดหมายไปถึงเชอวาเลียเดฟาซ์บอกว่า ตั้งแต่นี้ต่อไป เชอวาเลียเดฟาซ์จะต้องทำตามคำสั่งพระเพทราชาแต่ผู้เดียวเท่านั้น เพราะการต่อไปข้างหน้า พวกฝรั่งเศสก็จะได้รับความผาสุกพ้นอันตราย เท่ากับอยู่ในกรุงปาริส และจะได้มีเสียงพูดในราชการบ้านเมืองได้ด้วย การที่มองซิเออร์เวเรต์ประพฤติอย่างนี้ เป็นการสมควรอย่างยิ่งที่มองซิ-เออร์เดอลานยีจะได้ติเตียน จนถึงกับมีจดหมายไปถึงมองซิเออร์มาแตงผู้จัดการของบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียว่า

"ควรจะให้มองซิเออร์เวเรต์ออกจากเมืองไทย และให้กลับไปเมืองฝรั่งเศสเสียดีกว่า เพราะเป็นคนเกียจคร้านไม่ทำการงานอย่างใด และเป็นคนเลือกที่รักมักที่ชังด้วย"*

---

* จดหมายมองซิเออร์เดอลานยีถึงมองซิเออร์มาแตงฉบับนี้ ลงวันที่ ๒๘ กันยายน ค.ศ. ๑๖๘๘ (พ.ศ. ๒๒๓๑) จึงเป็นที่สังเกตได้ว่า ในเวลานั้นมองซิเออร์เดอลานยียังทราบไม่ได้ว่า มองซิเออร์เวเรต์ได้เข้าเกี่ยวในเรื่องขบถในเมืองไทยอย่างไร แต่มองซิเออร์เดอลานยีได้คาดการล่วงหน้าถูก

ฝ่ายความประพฤติของบาทหลวงเดอลิยอน จะว่าดีกว่ามองซิ-เออร์เวเรต์ก็ไม่ได้ และเมื่อใครพูดว่าอย่างไรก็มักจะเชื่อว่าเป็นจริง ต่อเมื่อพระเพทราชาได้เรียกบาทหลวงเดอลิยอนไปยังพระราชวังเมืองลพบุรี และได้พูดโดยใช้วาจาอย่างดูถูก บาทหลวงเดอลิยอนจึงได้รู้สึกตัวขึ้นมา คือเวลานั้นพระเพทราชาได้นั่งอยู่บนม้าสี่เหลี่ยม มีพรรคพวกนั่งล้อมอยู่โดยรอบ และมีคนถือดาบอยู่ข้างขวา ๒ คน ข้างซ้าย ๒ คน จึงได้พูดอย่างใช้กิริยาดูถูก จะบังคับให้บาทหลวงเดอลิยอนริบลงไปที่ขวางกอก และให้พามองซิเออร์เดฟาซ์ขึ้นไปเมืองลพบุรี ถ้าบาทหลวงเดอลิยอนไม่ลงไปพามองซิเออร์เดฟาซ์แล้ว พระเพทราชาจะหาว่า พวกฝรั่งเศสได้ละลาบละล้วงเข้ามาในพระราชอาณาเขต และพระราชไมตรีในระหว่างพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองจะได้ขาดกันในตอนนั้นเอง มองซิเออร์เดอลิยอนผู้เป็นสังฆราชเดอโรโซลิก์ได้ริบทำตามคำสั่งของพระเพทราชา ในชั้นเดิมท่านสังฆราชผู้นี้ได้ห้ามมองซิเออร์เดฟาซ์ไม่ให้ขึ้นไปเมืองลพบุรี เพื่อจะทำให้ฟอลคอนเสียคน มาในชั้นนี้ ท่านสังฆราชผู้นี้เองจะกลับพามองซิเออร์เดฟาซ์ขึ้นไปเมืองลพบุรี เพื่อให้ถูกใจพระเพทราชา ในส่วนมองซิเออร์เดฟาซ์เอง เมื่อมาพิเคราะห์ดูความประพฤติในชั้นต้นและชั้นปลายไม่ตรงกันเลย เหมือนกับความประพฤติมองซิเออร์เดอลิยอนเช่นเดียวกัน เพราะในชั้นต้นเมื่อฟอลคอนได้เรียกให้เดฟาซ์ขึ้นไปเมืองลพบุรี เดฟาซ์ได้ตอบว่า หน้าที่ของตัวจะทิ้งบางกอกไปไม่ได้ และถ้าทั้งประเทศสยามจะมารวมตีบางกอกแล้ว เดฟาซ์ก็จะต่อสู้ให้จงได้

มาขัดขวางก็ไม่มีเรื่องอะไร นอกจากคนที่เป็นขบถประทุษร้ายต่อแผ่นดินได้เรียกขึ้นไปเฉย ๆ เท่านั้น เดฟาซ์ก็ยอมทิ้งบางยอกไว้ และมิได้ปรึกษาหารือกับผู้ใดเลย เป็นแต่พูดว่าบางกอก "เอาไว้ไม่อยู่" แล้วเท่านั้น คำที่ว่า "เอาไว้ไม่อยู่" นั้น ถ้าจะว่าไปในภาษาฝรั่งเศสไม่มีคำเช่นนั้นเลย

เมื่อผู้บังคับการกองทหารของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ขึ้นไปถึงเมืองลพบุรี พระเพทราชาก็ได้รับรองอย่างหยิ่งมาก และได้เรียกเดฟาซ์ไปไต่สวนถามปากคำอันน่าอดสูอย่างยิ่ง เดฟาซ์ก็ได้ยอมตอบคำถามดุจตัวเป็นผู้ร้ายให้การต่อหน้าผู้พิพากษา ยังไม่ใช่แต่เท่านี้ แต่เดฟาซ์ถึงกับยอมเขียนจดหมายถึงมองซิเออร์ดูบรูอัง สั่งให้ดูบรูอังทิ้งเมืองมะริด และให้พาทหารมาสมทบกับเดฟาซ์เพื่อช่วยกันต่อสู้ศัตรูของผู้เป็นขบถชิงราชสมบัติ แล้วพระเพทราชาได้ให้มองซิเออร์เดฟาซ์กลับลงไปบางกอก แต่ได้ยึดเอาบุตรมองซิเออร์เดฟาซ์ไว้เป็นตัวจำนำ และได้จำตรวนไว้เสียด้วย ฝ่ายนายทหารฝรั่งเศส ๓ คน คือ มองซิเออร์เดอแซนต์วันดลิลหนึ่ง มองซิเออร์เดอเฟรตวิลหนึ่ง มองซิเออร์ดูลาริกหนึ่ง กับเอนยินเนียชื่อมองซิเออร์เดอแยลิหนึ่ง รวม ๔ คน ได้พากันหนี จึงได้มีคนออกติดตามเป็นอันมาก ครั้นจับตัวได้ก็ได้เอานายทหารที่หนีมัดผูกไว้กับหางม้า ต่างคนก็ต่างช่วยกันเอาไม้ทุบตี ราษฎรชาวบ้านก็ด่าบ้าง ถ่มน้ำลายรดหน้าบ้าง เอารองเท้าตบหน้าบ้าง จนมองซิเออร์เดอแยลิทนความเจ็บปวดไม่ได้ ก็ตายอยู่ในที่นั้นเอง

ไม่ช้า สมเด็จพระนารายณ์ก็เสด็จสวรรคตจริงๆ แต่ที่สวรรคตนั้นจะมีพระโรคหรือพระอาการอย่างใด ไม่มีใครอาจจะทราบได้ ส่วนสมเด็จพระอนุชานั้นก็ถูกปลงพระชนม์ โดยเอาพระองค์ใส่กระสอบผ้าแดง แล้วเอาท่อนไม้จันทน์ทุบจนกว่าจะสิ้นพระชนม์ วิธีฆ่าคนอย่างนี้ เป็นแบบของเมืองไทยสำหรับปลงชนม์คนชั้นสูงๆ

เมื่อพระเพทราชาได้ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ก็ได้รับพระราชธิดาของสมเด็จพระนารายณ์เป็นพระมเหสี เพราะเหตุว่าพระราชธิดาองค์นี้ เป็นผู้ที่สมควรจะได้ครองราชสมบัติแทนพระราชบิดา พระเพทราชาจึงได้ยกขึ้นเป็นพระมเหสี เพื่อการที่พระเพทราชาได้ขึ้นครองราชสมบัติ จะได้ถูกต้องตามกฎหมายต่อไป ส่วนพระปีย์และฟอลคอนนั้น ได้ถูกฆ่าตายก่อนใครๆหมด ในเวลาที่ฟอลคอนจะตายนั้น ก็ได้ตายโดยกิริยากล้าหาญองอาจ ซึ่งเป็นข้อลบล้างการผิดและความหยิ่งในชั้นหลังได้ เพราะการที่ได้เป็นมาถึงเพียงนี้ จะโทษใครไม่ได้ นอกจากโทษตัวของตัวเอง เพราะได้คิดมักใหญ่ใฝ่สูงเกินไปและคิดการทุจริตต่างๆ จึงได้มีคนคิดพยาบาทมาดร้าย จนที่สุดต้องเสียชีวิตของตัวเอง เพราะฉะนั้น เมื่อจะตายก็ยังมีน้ำใจฝักฝ่ายอยู่กับฝรั่งเศสมิได้เว้นเลย พระเพทราชาได้สั่งให้เอาตัวฟอลคอนไปยังป่าแห่งหนึ่งใกล้กับเมืองลพบุรี และเมื่อได้ทรมานเสียทุกอย่างแล้วจึงได้ให้เพชฌฆาตฆ่าเสียโดยหาว่าเป็นขบถ คิดประทุษร้ายต่อเจ้าแผ่นดินของตัว เมื่อจะตายนั้นฟอลคอนมิได้สะทกสะท้านอย่างใดเลย และเมื่อจะขาดใจหน้าตาก็ยังแช่มชื่นปรกติอยู่ ผู้ที่เที่ยวเตร็ดเตร่หากินได้ตายไปด้วยประการดังกล่าวมานี้ และฟอลคอนคนนี้ได้กลับชาติ

ได้ต่าง ๆ หลายอย่างเพื่อจะหาทรัพย์สมบัติและหาชื่อเสียง คือได้เป็นชาติไทยเพราะเหตุจำเป็น เป็นชาติฝรั่งเศสเพื่อหาหนทางข้างหน้า ได้เป็นคริสเตียนสำหรับเป็นหนทางป้องกันตัวของตัว และได้เป็นทั้งชาติฮอลันดา อังกฤษ หรือโปรตุเกส แล้วแต่จะมีเหตุการณ์เกิดขึ้นซึ่งจะเป็นประโยชน์ของตัวเฉพาะคราวและสมัยที่ควรจะเป็น แต่ในน้ำใจจริงก็คงยังเป็นชาติกรีกจนวันตายนั้นเอง

ฝ่ายมองซิเออร์เดฟาซ์นั้น ก็มิได้ยอมที่จะทำตามคำบังคับของพระเพทราชา เมื่อผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสได้จนมุมเช่นนี้แล้ว จึงได้กลับรู้จักรักษาเกียรติคุณของตัวได้ต่อไป ในเวลานั้นบุตรทั้งสองคน พระเพทราชาได้ยึดไว้เป็นตัวจำนำ และพระเพทราชาก็ได้บังคับให้บุตรมีหนังสือออกไปยังบิดาว่า ถ้ากองทหารฝรั่งเศสไม่ได้ขึ้นไปเมืองลพบุรีแล้ว บุตรทั้งสองคนก็จะต้องตายเป็นแน่ คำตอบของมองซิเออร์เดฟาซ์ เป็นคำตอบสมกับชายชาติทหาร ว่า

"มองซิเออเดฟาซ์มีความรู้สึกในความเดือดร้อนของบุตรทั้งสอง ถ้าการที่จะกู้ชีวิตของลูกจะเพียงแต่จะต้องสละชีวิตของบิดาคนเดียวแล้ว เดฟาซ์ก็จะยอมสละให้โดยไม่ได้คิดเสียดายแก่ชีวิตเลย แต่ถ้าเดฟาซ์จะยอมสละชีวิตให้แก่ลูกแล้ว ก็จะเป็นการผิดต่อหน้าที่ที่จะต้องทำต่อไป เพราะฉะนั้นขอให้ลูกเอาเยี่ยงอย่างบิดาเถิด และขอให้ถือว่า การที่รับความเดือดร้อนสำหรับการของพระผู้เป็นเจ้าและในราชการของพระเจ้าแผ่นดินนั้น เป็นเกียรติยศอันสูงอย่างยิ่ง แต่ขอ

ให้ลูกทั้งสองเชื่อใจเถิดว่า ถ้าลูกได้ตายไปแล้ว ก็คงจะมีคนมาแก้แค้นให้จงได้ และคงจะไม่มีใครสามารถเอาเลือดเนื้อของลูกได้ โดยไม่ต้องรับโทษเป็นแน่”

ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสจึงได้ตกลงใจว่าเป็นการจำเป็นที่จะต้องต่อสู้กันด้วยกำลังอาวุธเสียแล้ว ในชั้นแรกท่านผู้บังคับการก็ได้เตรียมการต่อสู้อย่างเนือย ๆ เพราะเชื่อว่าไม่ช้าคงจะเป็นการตกลงกันได้โดยเรียบร้อย ด้วยในเวลานั้นได้มีคนส่งข่าวและมีคนมาเจรจาว่ากล่าวจากกรุงศรีอยุธยาทุก ๆ วัน แต่ข้อที่น่าอายที่สุดที่ไทยได้มาพูดกับเดฟาซ์เพื่อให้การทั้งปวงได้สงบโดยเรียบร้อยนั้น ก็คือเมื่อวันที่ ๒๗ เดือนพฤษภาคม ข้าราชการไทยที่ได้เคยเป็นราชทูตสยามไปประเทศฝรั่งเศสพร้อมด้วยเชอวาเลียเดอโชมองนั้น ได้มาหามอง-ซิเออร์เดฟาซ์ และได้ขอร้องจะเอาทหารไทย ๔๐๐ หรือ ๕๐๐ คน มาไว้กับกองทหารฝรั่งเศส

เมื่อวันที่ ๖ เดือนมิถุนายน ไทยได้ล้อมเมืองบางกอกและล้อมป้อมด้วย มองซิเออร์เดฟาซ์ได้รวบรวมทหาร ดินปืน กระสุนปืน ปืนใหญ่ และเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์มาไว้ในป้อมหมดแล้ว เพราะของเหล่านี้เดิมอยู่ที่ฝั่งตะวันออกแม่น้ำเจ้าพระยา แล้วมองซิเออร์เดฟาซ์ได้สั่งให้นายร้อยเอกลาเครซอนนิแยร์ คุมทหารออกจากป้อมฝั่งตะวันตก ให้ทำลายปืนใหญ่เสีย แล้วให้คุมคนมารวมอยู่กับกองทหาร พอนายร้อยเอกลาเครซอนนิแยร์ได้ยกออกจากป้อมไปแล้ว พวกไทยก็เข้าไปยึดป้อมไว้ ในเวลากลางคืน ไทยก็ได้จัดการทำป้อมให้แข็งแรงขึ้น

แล้วจึงเอาลูกแตกของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งเดฟาซ์ได้มอบให้ฟอลคอน เพื่อเป็นเครื่องสำราญพระราชหฤทัยของสมเด็จพระนารายณ์ และเพื่อมิให้ขัดใจฟอลคอนนั้นเอง ยิงพวกฝรั่งเศส

ป้อมที่กองทหารฝรั่งเศสรักษาอยู่นั้นไม่แข็งแรงมั่นคงเลย แต่ด้วยความระไวระวังอันรอบคอบของเจ้าหน้าที่ ลูกกระสุนดินดำและเสบียงอาหารมีบริบูรณ์ทุกอย่าง หาได้ขาดมือไม่*

ส่วนทหารฝรั่งเศสรวมทั้งนายและไพร่ ๒๕๐ คน ซึ่งมีหน้าที่รักษาป้องกันป้อมอยู่นั้น ก็ล้วนแต่เป็นคนกล้าหาญทุกคน ซึ่งได้ย่อมใจว่าจะได้สู้รบจนถึงที่สุดทั้งนั้น ทหารเหล่านี้ได้ถืออาวุธอยู่ทั้งกลางคืนกลางวัน อยู่ยามข้าง ซ่อมแซมแห่งที่ชำรุดข้าง และเตรียมการทุกอย่างที่จะไม่ให้ไทยเข้าโจมตีได้ ฝ่ายไทยผู้เป็นข้าศึกมาล้อมป้อมนั้น ก็มิได้เข้าใจในตำราพิชัยสงคราม ทั้งไม่มีความชำนาญในวิธีตีป้อมด้วย และพวกฮอลันดาซึ่งเป็นผู้กำกับให้ทหารไทยยิงปืนและกำกับให้ไทยเข้าตีป้อมนั้น ก็ทำการไม่สำเร็จ จะตีป้อมจากพวกฝรั่งเศสหาได้ไม่

---

* ปรากฏอยู่ในบัญชีสิ่งของที่มีอยู่ในป้อมที่บางกอกว่า เครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์มีจำนวนดังนี้ คือ บืนเล็ก ๗๐๐ กระบอก ดาบ ๖๐๐ เล่ม หอกฝรั่งเศสและหอกไทยรวม ๙๐๐ เล่ม ลูกแตกสำหรับขว้างด้วยมือ ๑,๐๐๐ ลูก ดินบืนสำหรับบืนใหญ่และบืนเล็ก ๓๐๐ ไห บั้ศดันสำหรับบืนใหญ่มีจำนวนมาก บั้ศดัน ๖,๐๐๐ ลูก ลูกบืนสำหรับบืนเล็ก ๕๐,๐๐๐ ลูก และยังมีลูกบืนหัวแฝด มีดินประสิว กำมะถัน ชนวน เครื่องใช้สำหรับทำสงครามเป็นอันมาก กับมีลูกบืนขนาดต่าง ๆ กัน ๗,๔๐๐ ลูก ซึ่งเป็นลูกบืนหัวแฝดเสีย ๒๐๐ ลูก และมีบืนใหญ่อยู่ ๗๐ กระบอก ซึ่งได้แบ่งแยกออกเป็น ๓ หมวดของเหล่านี้ เป็นสิ่งที่มีอยู่ในป้อมที่บางกอกทั้งสิ้น

ข้างฝ่ายฝรั่งเศสนั้น ก็ได้ทำการอันเชิดชูพระเกียรติยศของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และในการที่ได้สู้รบกับไทยคราวนี้ ก็ได้ทำการอย่างกล้าหาญมีชื่อเสียง เท่ากับเมื่อครั้งฝรั่งเศสทำสงครามที่แม่น้ำไรน์ ที่เมืองอิตาลี และเมืองฮอลันดา

เมื่อวันที่ ๒๒ เดือนมิถุนายน มองซิเออร์เดฟาซ์ได้จัดให้นายร้อยโทแซนต์คริกไปยังเมืองมะริด เพื่อไปบอกเล่าให้มองซิเออร์ดูบรูอังทราบถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นที่บางกอก นายร้อยโทแซนต์คริกได้ลงเรือชื่อเลอโซแลร์พร้อมกับทหาร ๑๗ คน ครั้นเรือเลอโซแลร์ได้แล่นลงไปใต้บางกอกหนทางประมาณ ๒ ไมล์ ไทยได้เอาเรือยาวเป็นอันมากมากั้นกางมิให้เรือเลอโซแลร์ แล่นออกไปได้ ฝรั่งเศสกับไทยจึงได้รบกันขึ้น แต่นายร้อยโทแซนต์คริกสู้ไม่ได้ ด้วยจำนวนไทยมีมากกว่าหลายเท่านัก จึงได้เอาดินปืนมาโรยไว้บนดาดฟ้าเรือเลอโซแลร์ ๑ ถัง และได้เอาปืนประจุไว้เสร็จวางไว้ให้ได้ระยะ ทั้งเตรียมลูกแตกสำหรับขว้างด้วยมือไว้ด้วย ครั้นเตรียมการไว้เสร็จแล้ว นายร้อยโทแซนต์คริกก็ถอยออกไปให้ห่าง พอพวกไทยได้ปีนป่ายขึ้นไปถึงเรือ นายร้อยโทแซนต์คริกก็สั่งให้ยิงปืนพร้อมกัน ในทันใดนั้นบนดาดฟ้าเรือก็เท่ากับล้างอย่างเกลี้ยงเกลา จะหาข้าศึกเหลืออยู่จนคนเดียวก็ไม่มี ฝ่ายพวกไทยอื่น ๆ เข้าใจว่าเรือเลอโซแลร์หมดกำลังที่จะต่อสู้แล้ว จึงได้กรูกันขึ้นไปบนเรือ นายร้อยโทแซนต์คริกเห็นว่าเหลือกำลังที่จะต่อสู้ได้ต่อไปแล้ว แต่ยอมตายดีกว่าที่จะถูกจับไปถูกทัณฑกรรม จึงได้ลงไปในท้องเรือ และได้เอาไฟไปจุดดินปืนระเบิดเรือ ตัวของตัว และพวกฝรั่งเศสกับไทยกว่า ๒๐๐ คน ได้ตายในคราวเดียวกัน

การที่ยางกอกได้ถูกล้อมดังได้กล่าวมาแล้วนั้น ก็มิได้เป็นข้อกีดขวางในการที่มองซิเออร์เดฟาช์จะได้มิจดหมายโต้ตอบกับพระราชสำนักกรุงศรีอยุธยา หรือส่งข่าวคราวไปยังพวกมิชชันนารีอยู่เสมอ ๆ สังฆราชเดอเมเตโลโปลิศกับบาทหลวงเดอลียอน ได้เคยเป็นคนกลางไปพูดกับพระยาพระคลังของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่แทนมองซิ-เออร์เดฟาช์หลายครั้ง มองซิเออร์เวเรต์ก็ได้ลงมาที่ยางกอกและได้อาสา แล้วแต่ผู้บังคับการทหารจะใช้อย่างไร ครั้นเมื่อวันที่ ๗ เดือนกันยายน นายร้อยโทเดอริวิแยร์ได้ขึ้นไปยังกรุงศรีอยุธยา และได้ไปพบพูดจากับพระยาพระคลังต่อหน้ามองซิเออร์เวเรต์ นายร้อยโทเดอริวิแยร์ จึงได้บอกกับพระยาพระคลังว่า มองซิเออร์เวเรต์พูดแต่เฉพาะในกิจการส่วนตัวของตัวทั้งนั้น แต่มิได้เอากิจการของมองซิ-เออร์เดฟาช์มาเจรจาเลย พระยาพระคลังซึ่งเมื่อเดิมได้เป็นพระวิสุทธิสุนทร (โกษาปาน) และซึ่งชาวฝรั่งเศสได้รับรองนับถือนักนั้น จึงได้ตอบว่า ได้มีความสงสัยในมองซิเออร์เวเรต์มานานแล้ว

ฝ่ายพระเพทราชา ก็ริบร้อนที่จะให้พวกฝรั่งเศสไปเสียให้พ้นยางกอก จึงได้รับสั่งว่าจะได้ทรงจัดเรือสำหรับบรรทุกพวกฝรั่งเศสไปเมืองปอนดิเชรี ๒ ลำ และได้ทรงเชื้อเชิญมองซิเออร์เดฟาช์เตรียมตัวที่จะยกกองทหารออกไปจากป้อม มองซิเออร์เดฟาช์ก็ได้ยอมกระทำตามรับสั่งพระเพทราชา จึงได้เรียกกองทหารมาประชุมตรวจนับ ก็ปรากฏว่าทหารฝรั่งเศสยังคงเหลืออยู่ ๒๕๐ คน ในจำนวนนี้ ป่วยใช้การไม่ได้เสีย ๑๙ คน ส่วนเสบียงอาหารกับลูกกระสุนดินดำนั้น

จวนจะขาดมืออยู่แล้ว เพราะกองทหารฝรั่งเศสได้รักษาป้อมอันไม่มั่นคงนี้ ถึง ๕ เดือนกับ ๔ วัน ถึงไทยจะได้ยิงลูกแตกเข้าไปทั้งกลางวันกลางคืน ก็มิได้ทำอันตรายอย่างใด และที่เก็บเครื่องศัสตราอาวุธ ก็ทำด้วยไม้ไผ่ แต่ถึงดังนั้นพวกฝรั่งเศสก็คงรักษาที่นั้นไว้ได้ เมื่อเย็นการตกลงกันแล้ว กองทหารฝรั่งเศสก็ได้ยกออกจากป้อม และได้ลงมือขนเครื่องศัสตราอาวุธและเครื่องใช้ต่าง ๆ ลงเรือต่อไป

ครั้นเมื่อวันที่ ๔ เดือนตุลาคม หญิงชื่อ ดอญากูโยมาร์เดอยีญา ซึ่งเป็นคนเชื้อชาติโปรตุเกสได้มาถึงบางกอก หญิงผู้นี้เป็นภรรยาของคอนซตันตินฟอลคอน นายทหารฝรั่งเศสคนหนึ่งชื่อ แซนต์มาริ เป็นผู้พามาพร้อมทั้งบุตรและคนเข้ารีตอีก ๓ คน การที่ภรรยาฟอลคอนได้ลงมาที่บางกอกนั้น เป็นเรื่องที่พวกยาทหลวงคณะเยซุวิตที่กรุงศรีอยุธยาได้ห้ามนักหนาว่าไม่ควรจะออกจากกรุง เพราะเกรงว่าจะเป็นสาเหตุทำให้ยาดหมางกันขึ้นกับไทย แต่ฝ่ายภรรยาฟอลคอนได้ถูกรังแกข่มเหงต่าง ๆ ทั้งบุตรพระเพทราชาก็เกลียดนัก ด้วยบุตรพระเพทราชาได้ไปเกี้ยวภรรยาฟอลคอน แต่ภรรยาฟอลคอนไม่ยอม บุตรพระเพทราชาจึงเกลียดและขู่ว่าจะทำร้ายต่าง ๆ เพราะเหตุฉะนั้น ภรรยาฟอลคอนอดรนทนไม่ได้ จึงได้ตกลงใจจะมาขอพึ่งองฝรั่งเศสดุจะเป็นสำนัก ซึ่งจะพ้นอันตรายต่าง ๆ ได้ การที่ภรรยาฟอลคอนได้เชื่อใจในพวกฝรั่งเศสอย่างน่าชมเชยเช่นนี้ มองซิเออร์เดฟาซ์กลับตอบแทนอย่างน่าชังมาก เพราะมองซิเออร์เดฟาซ์ไม่ใช่แต่ไม่ยอมช่วยอย่างเดียว แต่ไม่ยอมพบกับภรรยาฟอลคอนด้วยเสีย

ซ้ำไป ใช่แต่เท่านั้น แต่มองซิเออร์เดฟาซ์ได้กลับนำความไปแจ้งต่อพระยาพระคลังว่า ภรรยาฟอลคอนได้ลงไปอยู่ที่บางกอก และได้จับมองซิเออร์แซนต์มาริคุมขังไว้ โดยหาว่ามีความผิดที่ได้ช่วยเหลืออุดหนุนให้ภรรยาฟอลคอนหนีมาได้ แล้วจึงเรียกนายทหารทั้งปวงมาประชุมอธิบายชี้แจงว่า ถ้าพวกฝรั่งเศสเกิดใจดีขึ้น จะไม่ยอมส่งตัวภรรยาฟอลคอนให้แก่ไทยแล้ว ก็น่ากลัวจะต้องเกิดเหตุอันร้ายแรงมาก*

ซึ่งมองซิเออร์เดฟาซ์ทำการดังนี้ กระทำให้บรรดานายทหารพากันขัดเคืองทุกคน นายทหารผู้หนึ่งซึ่งอยู่ในที่นั้นและได้ทราบเรื่องนี้โดยละเอียด ได้เขียนเล่าว่าดังนี้

"คำอธิบายชี้แจงของมองซิเออร์เดฟาซ์นี้ก็น่าฟังอยู่ แต่พวกเราทั้งหมดผู้เป็นผู้บังคับกองได้พร้อมกันเห็นว่า ไม่ควรจะส่งตัวมาดามฟอนซตันซ์คืนให้แก่ไทย และในข้อนี้พวกเราทั้งหมดได้ทำคำชี้แจงยื่นไว้ต่อมองซิเออร์เดฟาซ์ และมองซิเออร์เดอลารอชดูวิเยย ในเรื่องนี้บรรดาพลทหารโดยมากก็มีความเห็นพ้องกับพวกเรา และพวกนายทหารเมื่อได้ประชุมกันในเรื่องนอกเป็นครั้งที่ ๒ ได้แสดงตัวทุกคน ว่าจะยอมตายดีกว่าที่จะส่งตัวมาดามฟอนซตันซ์คืนให้แก่ไทย"

---

* ในเรื่องนี้มองซิเออร์โวลังนายช่าง ได้เขียนเล่า การที่มาดามฟอนซตันซ์หนีมาคราวนี้ กระทำให้มองซิเออร์เดฟาซ์ลำบากใจเป็นอันมาก เพราะเป็นเรื่องที่ทำให้มองซิเออร์เดฟาซ์ได้ออกจากบางกอกช้าไป การที่มองซิเออร์เดฟาซ์รับตัวมาดามฟอนซตันซ์ไว้นั้น เป็นเหตุทำให้เดฟาซ์ต้องคืนของต่าง ๆ หลายอย่าง อันไม่จำเป็นจะต้องกล่าวในที่นี้ เพราะของเหล่านี้ ต่างคนก็มีหุ้นส่วนด้วยกันทุกคน

มองซิเออร์เดฟาซ์จึงได้เอาตัวมาดามคอนซตันซ์ขังไว้ในป้อม และปิดความไม่บอกให้ใครรู้เลยว่าตัวได้รับไว้ ฝ่ายพวกสังฆราชก็มิใจกรุณาต่อมาดามคอนซตันซ์ จึงได้แนะนำว่า จะได้หาชาวโปรตุเกสที่มีชื่อเสียงดีในเมืองไทยสักคนหนึ่ง เพื่อให้มาเป็นสามีของมาดามคอนซตันซ์ต่อไป แต่ในข้อนี้มาดามคอนซตันซ์มิได้ยอมพังเป็นอันขาด แล้วมาดามคอนซตันซ์ จึงเอามองซิเออร์เดอลาซาลเป็นพยานในข้อที่ตัวได้รับความเดือดร้อนและข่มเหงต่าง ๆ และได้ร้องไปยังพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส และราชสำนักฝรั่งเศสในข้อที่ฝรั่งเศสไม่ยอมให้ตัวได้พึ่งธงของชาติฝรั่งเศส เพราะการที่สามีได้สิ้นชีวิตไปครั้งนี้ ก็โดยเหตุที่ทำการให้แก่ชาติฝรั่งเศส และคนฝรั่งเศสที่ไม่ยอมรับช่วยมาดามคอนซตันซ์นั้น ก็เป็นคนที่ได้เคยรับประทานอาหารร่วมโต๊ะกับสามี ทั้งเป็นคนที่สามีได้เคยให้ยืมสิ่งของต่างๆ และได้ยกย่องไว้เนื้อเชื่อใจมากด้วย แต่ถึงมาดามคอนซตันซ์จะขอร้องและอธิบายชี้แจงสักเท่าไร มองซิเออร์เดฟาซ์ก็หาฟังไม่ จึงได้นำตัวมาดามคอนซตันซ์ส่งให้แก่ไทย ในตำนานของมองซิเออร์คอนซตันซ์ ซึ่งมองซิเออร์เดลานด์แต่งไว้นั้นมีความว่าดังนี้

"มาดามคอนซตันซ์ได้ออกจากบางกอก โดยทำท่าทางกิริยาองอาจ และดูสีหน้ารู้สึกได้ว่า มาดามคอนซตันซ์มิได้กลัวตายเท่าใดนัก แต่มีความดูถูกพวกฝรั่งเศสมากกว่า เข้า

พนักงานได้พามาตามคอนซตันซ์ลงเรือ และพวกเราก็ตกตะลึง ต่างคนต่างดูหน้ากัน โดยไม่รู้จะพูดว่าอย่างไร"*

เมื่อมองซิเออร์เดฟาช์ได้ส่งตัวมาตามคอนซตันซ์ให้แก่ไทย ก็นับว่าหมดข้อกีดขวางแล้ว จึงได้เจรจากันในเรื่องกองทหารฝรั่งเศสจะออกจากบางกอกต่อไป ตามหนังสือสัญญาที่ได้ทำกันเมื่อวันที่ ๑๘ เดือนตุลาคมนั้น มีข้อความว่า ตามที่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ขัดเรือ สำหรับมองซิเออร์เดฟาช์จะได้บรรทุก

---

* ในสมุดที่กล่าวตำนานของมองซิเออร์คอนซตันซ์ ยังมีความในเรื่องนี้ต่อไปว่า ไทยได้เอามาตามคอนซตันซ์จำไว้ในคุกพร้อมกับคนเข้ารีตอีกหลายคน มาตามคอนซตันซ์ได้รับความกดขี่เดือดร้อนอย่างสาหัส ต่อปลายเดือนกันยายน ค.ศ. ๑๖๙๐ (พ.ศ. ๒๒๓๓) มาตามคอนซตันซ์จึงได้ออกจากคุกได้ เมื่อออกมาได้แล้ว ไทยได้อนุญาตให้มาตามคอนซตันซ์อยู่ในค่ายของพวกโปรตุเกส แต่ได้ถูกบังคับให้ทำของหวานเป็นเครื่องกวน ส่งเข้าไปในวังตามอัตราที่กำหนดไว้

ในเรื่องนี้ มองซิเออร์เตอร์แปงได้แต่งเล่าโดยยืดยาวมาก แต่ข้อความที่มองซิเออร์เตอร์แปงเล่านั้น ไม่ใคร่จะตรงกับความจริงเท่าไรนัก เพราะมองซิเออร์เตอร์แปงกล่าวว่า เมื่อมาตามคอนซตันซ์ได้กลับมาจากบางกอกแล้ว ไทยได้เลี้ยงดูอย่างดี ข้อที่ว่ามาตามคอนซตันซ์ต้องทำของหวานส่งเข้าไปในวังนั้น มิได้เป็นข้อเสียหายหรือเสียเกียรติยศอย่างใดเลย เพราะตามความเข้าใจของไทยนั้น การทำของหวานส่งเข้าไปในวังเช่นนี้ กลับเป็นเกียรติยศอย่างสูง และในเวลานั้นมาตามคอนซตันซ์ก็ได้บังคับบัญชาผู้หญิง ซึ่งทำราชการอยู่ในวังถึง ๒,๐๐๐ คน ทั้งเป็นผู้เก็บรักษาเครื่องทองและเงินของหลวงด้วย ในเรื่องมาตามคอนซตันซ์นี้ มองซิเออร์เตอร์แปงยังเล่าต่อไปว่า ไทยได้เอาบุตรชายของมาตามคอนซตันซ์ไปไว้ยังโรงเรียนสามเณรที่กรุงศรีอยุธยา ภายหลังบุตรมาตามคอนซตันซ์ได้เป็นนายเรือฝรั่งเศสที่ผ่านคอรอมันเดล ครั้นเมื่อปี ค.ศ. ๑๗๔๙ (พ.ศ. ๒๒๙๒) ได้เป็นทูตไปหามองซิเออร์ดูแปลกซ์ ครั้นกลับมาเมืองไทย ก็ได้รับตำแหน่งหน้าที่อันสูงสุดมาก ข้อนี้จับได้ว่า เป็นเรื่องไม่จริง เพราะบุตรของคอนซตันดินฟอลคอนชื่อ ยอช ฟอลคอนนั้น ได้ตายเสียตั้งแต่ปี ค.ศ. ๑๗๑๖ (พ.ศ. ๒๒๕๙) แล้ว

ทหาร เครื่องศัสตราวุธ และทรัพย์สมบัตินั้น ฝ่ายมองซิเออร์เดฟาซ์ จะต้องยกกองทหารออกจากป้อมที่บางกอก และมองซิเออร์เดฟาซ์จะต้องไม่ทำร้ายต่อบุคคลและทรัพย์สมบัติของบุคคล ทั้งต้องทำการกับคนไทยโดยกิริยาอันสมควรดุจไม่ได้มีเรื่องอันใดเกิดขึ้นเลย มองซิ-เออร์เดฟาซ์รับสัญญาต่อไปว่า จะได้บังคับให้มองซิเออร์ดูบรูอัง และมองซิเออร์โบเรอร์กาด์ ยกทหารออกจากเมืองมะริด และให้คนทั้งสองนั้นได้คืนเรือ ปืนใหญ่ ปืนเล็ก และกะลาสีซึ่งมองซิเออร์บรูอัง และมองซิเออร์โบเรอร์กาด์ได้พาไป และเมื่อพวกฝรั่งเศสได้ไปถึงเมืองปอนดิเชรีเมื่อใด มองซิเออร์เดฟาซ์รับธุระจะส่งเรือคืนมายังเมืองไทย ส่วนข้าราชการไทยและชายหนุ่มซึ่งยังตกค้างอยู่ที่ประเทศฝรั่งเศสนั้น ฝรั่งเศสจะได้จัดส่งกลับมายังเมืองไทย โดยใช้จ่ายเงินของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ฝ่ายพระเพทราชาก็ทรงรับรองว่า จะได้ทรงบำรุงปกครองพวกมิชชันนารีและพวกเข้ารีตซึ่งเป็นชาติฝรั่งเศส เมื่อพวกนี้ได้เคยรับสิทธิอย่างใด พระเพทราชาก็จะได้ให้คงมีอยู่ตามเดิม และเมื่อชาวฝรั่งเศสคนใด มีความประสงค์จะออกจากประเทศสยามก็ไปได้ตามชอบใจ เมื่อได้ทำสัญญากันดังนี้เสร็จแล้ว ต่างฝ่ายก็แสดงตัวว่า จะได้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามข้อสัญญา จึงได้จัดให้มีประกันทั้งสองฝ่าย คือข้างฝ่ายฝรั่งเศสนั้น ให้สังฆราชเดอเมเตโลโปลิศหนึ่ง มองซิเออร์เวเรต์หนึ่ง นายพันตริเดอโบชังหนึ่ง เชอวาเลียเดฟาซ์หนึ่ง รวม ๔ นายเป็นประกัน ข้างฝ่ายไทยนั้น ได้ให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ไปเป็นประกัน ๓ นาย เมื่อเรือได้ถึงสันดอนแม่น้ำเจ้าพระยาเมื่อใด ต่างฝ่ายจะได้ส่งคืนประกันซึ่งกันและกันต่อไป

แต่ข้อสัญญาต่าง ๆ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ลงท้ายก็ได้ทำผิดสัญญากันโดยมาก การที่ทำผิดสัญญากันนั้น จะตัดสินลงไปให้แน่ไม่ได้ ว่าจะเป็นด้วยความโกงของไทย หรือจะเป็นด้วยความทุจริตของพวกฝรั่งเศส

เมื่อวันที่ ๒ เดือนพฤศจิกายน พวกนายทหาร พลทหาร มิชชันนารีหลายคน พ่อค้าและคนทำงานของห้างฝรั่งเศสหลายคน ได้พร้อมกันลงเรือ ๒ ลำ ชื่อเรือสยามลำหนึ่ง เรือละโว้ลำหนึ่ง ส่วนพลทหารที่ป่วย และยืนใหญ่ เสบียงอาหาร เสื้อผ้าและข้าวของต่าง ๆ นั้น ได้บรรทุกลงเรือสำปั้นใหญ่ ๆ หลายลำ ครั้นเรือสยามและเรือละโว้ได้มาถึงด่านภายิยอลันดา กำลังจะเตรียมเรือที่จะข้ามสันดอน พวกฝรั่งเศสก็ได้รู้สึกขึ้นมาว่า เรือสำปั้นที่บรรทุกของต่าง ๆ นั้น หาได้ตามมาไม่ แต่ไทยได้ยึดไว้ และมิหนำซ้ำไทยได้เอาเสาไปปักขวางแม่น้ำไว้ เพื่อกันมิให้เรือแล่นออกไปได้ แต่พวกฝรั่งเศสได้พยายามหลีกเลี่ยงเสาเหล่านี้เล็ดลอดออกไปจนได้ จึงได้จัดให้บาทหลวงเยซุวิตชื่อ ธียองวิล กลับไปตามเรือสำปั้น

ฝ่ายไทยได้หาว่าพวกฝรั่งเศสโกง เพราะในคนที่จะเป็นประกัน ๔ คน ตามที่มองซิเออร์เดฟาซ์สัญญาไว้นั้น ได้หนีขึ้นไปบนเรือเสีย ๓ คน ในเวลาที่เรือได้แล่นพ้นบางกอกลงมาหน่อยหนึ่ง ในคนที่เป็นประกัน ๔ คนนั้น คงเหลือแต่สังฆราชเดอเมเตโลโปลิศซึ่งยังคงรักษาวาจาอยู่แต่คนเดียวเท่านั้น สังฆราชเดอเมเตโลโปลิศจึงได้มีจดหมายไปถึงมองซิเออร์เดฟาซ์ต่อว่าในการที่ทำทุจริตเช่นนี้ มองซิเออร์เด-

ฟาช์จึงได้คืนข้าราชการไทยที่เป็นประกันให้คนหนึ่ง แล้วเรือก็ได้แล่นต่อไป มองซิเออร์เวเรต์นั้นได้ไปสมทบกับพวกฝรั่งเศสที่เกาะมาลากา และได้เอาเงินของบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียซึ่งเรือลอริฟลามได้นำมาที่เมืองไทยเมื่อเร็ว ๆ นี้เอง ไปใช้สอยเสียหมดสิ้น*

เมื่อวันที่ ๓๑ เดือนมกราคม ค.ศ. ๑๖๘๙ (พ.ศ. ๒๒๓๑) เรือสยามกับเรือละโว้ได้ไปทอดสมอที่หน้าเมืองปอนดิเชรี เรือลอริฟลามได้ไปถึงเมืองปอนดิเชรี เมื่อวันที่ ๗ เดือนกุมภาพันธ์

กองทหารที่เหลือมาจากเมืองมะริด คือพลทหาร ๒๐ คน นายทหาร ๒ คน กับทั้งมองซิเออร์ดยูรูอังและมองซิเออร์ดาลวิมาร์ได้ขึ้นบกเสียตั้งแต่วันที่ ๑๖ เดือนมกราคมแล้ว ทหารพวกนี้ก็ได้ทำการอย่างดีมีชื่อเสียงสมเป็นชายชาติทหารเหมือนกัน คือ พอได้เกิด

---

* เรือชื่อ ลอรีฟลามได้ออกจากเมืองเชรลต์ เมื่อปลายเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๖๘๘ (พ.ศ. ๒๒๓๑) ได้บรรทุกทหารฝรั่งเศสไปด้วย ๒๐๐ คน สำหรับไปสมทบกับกองทหารของมองซิเออร์เดฟาช์ เรือลำนี้ได้มาถึงเมืองไทยเมื่อต้นเดือนกันยายน เฉพาะเป็นเวลาที่มองซิเออร์เดฟาช์กับพระเพทราชา กำลังเจรจากันถึงเรื่องที่จะคืนบางกอก และเมืองมะริดให้แก่ไทย เมื่อฝรั่งเศสได้ยกออกจากบางกอกแล้ว นายเรือเอก เดอเลซตรีลผู้บังคับเรือลอรีฟลามจึงได้ออกเรือ แล่นใบไปยังผั่งคอรอมันเดล ซึ่งเป็นแห่งที่พวกฝรั่งเศสทั้งปวงจะได้ไปรวบรวมกัน

ส่วนมองซิเออร์เวเรต์คนโกงนั้น บริษัทจะบังคับให้ทำบัญชีเท่าไร ๆ ก็ไม่ทำให้ เพราะการที่เวเรต์ได้ยื่นมือเข้าไปช่วยทำลายมองซิเออร์คอนซตันซ์ และช่วยในการที่เกิดขบถขึ้นในเมืองไทยนั้น ก็คงไม่ได้มุ่งหมายที่จะกลับมามือเปล่า พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจึงได้มีคำรัสสั่งให้มองซิเออร์มาแตงยึดบรรดาหนังสือต่าง ๆ และทรัพย์สมบัติของมองซิเออร์เวเรต์ทั้งสิ้น ทั้งสั่งให้มองซิเออร์มาแตงฟ้องกล่าวโทษมองซิเออร์เวเรต์ และให้จับตัวมองซิเออร์เวเรต์ควบคุม ส่งกลับไปยังประเทศฝรั่งเศสด้วย

ขยดขึ้นในเมืองไทย พวกไทยก็ได้รวบรวมเข้าเป็นสมัครพรรคพวกมา รบพวกฝรั่งเศสที่เมืองมะริด พวกไทยได้ระดมคนมาจากเมืองตะนาวศรีและเมืองใกล้เคียง จึงได้พากันมาล้อมเมืองมะริดอย่างแน่นหนามาก มองซิเออร์ดูบรูอังได้ต่อสู้พวกไทยโดยเต็มกำลัง แต่เผอิญน้ำก็ขาดลง หมดปัญญาไม่ทรายว่าจะไปหาที่ไหน ทั้งหมดหวังที่จะมีใครมาช่วย และหมดความคิดที่จะไปหาเสบียงอาหารมาได้ จึงได้ต่อสู้กับไทยอย่างคนที่สิ้นคิดแล้ว พลทหารที่ได้พามาไว้ที่เมืองมะริดนั้น ก็ยังเหลืออยู่ประมาณ ๓๐ คนเท่านั้น มองซิเออร์ดูบรูอังจึงได้นำทหารเหล่านี้ ฝ่าพวกไทยที่ล้อมอยู่นั้น และได้ถอดายฝ่าข้าศึกออกมาได้จนถึงชายทะเล จึงได้ไปพบเรือพ่อค้า นายเรือชื่อมองซิเออร์ชังยอง จอดอยู่ริมฝั่ง มองซิเออร์ชังยองก็ได้รับมองซิเออร์ดูบรูอังกับพลทหารขึ้นเรือ มองซิเออร์ดูบรูอังกับพลทหารประมาณ ๒๐ คน ได้ขึ้นไปบนเรือชื่อโนตร์ดำเดอลอเร็ต นายพันตรี โบเรอกาต์ กับยาท-หลวงเดซปานยักและคนอื่น ๆ ได้หนีไปอาศัยบนเรือลำอื่น นายร้อยเอกทหารราบ ชิตองหนึ่ง คอมมิแซร์ซำบิชหนึ่ง มองซิเออร์แคยูเลียงหนึ่ง มองซิเออร์เดอแบร์ซิหนึ่ง รวม ๔ คน ได้ตายในที่รบ นายร้อยโท เซแวง กับนายทหารอีกคนหนึ่ง ถูกไทยจับไป และเมื่อได้เลิกรบกันแล้ว ไทยก็ได้ฆ่าทั้งสองนี้ตาย แต่เรือที่พามองซิเออร์ดูบรูอังกับพลทหารนั้นได้หลงทาง จึงได้ไปถูกอับปางที่เกาะแห่งหนึ่งใกล้กับฝั่งเมืองหงสาวดี แต่เกาะนี้หามีคนอยู่ไม่ พวกเรือจึงได้เลี้ยงชีพไปด้วยข้าวเต่ามารับประทานอยู่หลายวัน จึงได้มีเรือของพระเจ้า

กรุงสยามมาแวะที่เกาะนี้ลำหนึ่ง เรือลำนี้เป็นเรือของพระเจ้ากรุงสยาม ซึ่งทำการค้าขายในนามของบริษัทฝรั่งเศส นายเรือนั้นก็เป็นชาวฝรั่งเศสชื่อ ดูวาล มองซิเออร์ดูวาลจึงได้รับพวกที่ถูกเรือแตกพาไปส่งเมืองปอนดิเชรีต่อไป ฝ่ายมองซิเออร์โบเรอกาต์ และคนอื่น ๆ ที่ไปด้วยกันนั้น ได้เดินเลาะไปตามชายทะเลเมืองหงสาวดี ก็ไปถูกพวกชาวเมืองนั้นจับไว้ได้ แต่มองซิเออร์เดอลามาร์นายช่างหนึ่ง มองซิ-เออร์ดฮาลกเอศต์หนึ่ง รวม ๒ คน ได้ไปพบพ่อค้าฝรั่งเศสคนหนึ่งซึ่งตั้งการค้าขายอยู่ในเมืองนั้น พ่อค้าฝรั่งเศสจึงได้ต้อนรับคนทั้งสองนี้ ได้ให้เสื้อผ้าและของต่าง ๆ ที่จำเป็นจะต้องใช้สอย แล้วได้จัดการส่งไปยังฝั่งคอรอมันเดล

พวกนายทหารฝรั่งเศสซึ่งได้ไปรวมพร้อมกันอยู่ที่เมืองปอนดิเชรีนั้น ได้ประชุมเพื่อปรึกษาหารือกันว่า จะควรทำประการใดต่อไป มองซิเออร์มาแตงผู้อำนวยการของบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียก็ได้ประ-ชุมอยู่ด้วย บางคนก็ได้ออกความเห็นว่า ควรจะกลับไปเมืองไทย บางคนก็เห็นว่า ควรจะกลับไปฝรั่งเศส บางคนก็เห็นว่า ควรจะต้องพักอยู่ที่เมืองปอนดิเชรี รอฟังคำสั่งต่อไปก่อน บางคนก็เห็นว่า ควรจะกลับไปยึดเกาะภูเก็ตไว้ ผลที่สุดที่ประชุมได้ตกลงตามความเห็นที่ว่าให้ไปยึดเกาะภูเก็ตนั้นเอง แล้วที่ประชุมได้ตกลงกันต่อไปว่า ให้จัดมองซิเออร์โบชังหนึ่ง มองซิเออร์โวลังหนึ่ง มองซิเออร์แซนต์มารีหนึ่ง มองซิเออร์เดอลาซต์หนึ่ง มองซิเออร์แซนต์วันคริลหนึ่ง บาท-หลวงเยซวิตเลอยลังหนึ่ง กับบาทหลวงเยซวิตเดอโคลูซองหนึ่ง รวม ๗ นาย ให้ลงเรือลานอร์มานด์ กับเรือเลอคอซ รวม ๒ ลำ กลับไป

ยังประเทศฝรั่งเศส เพื่อนำความเรื่องการขบถในเมืองไทย ไปกราบทูลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และจะได้นำพยานต่าง ๆ ไปแสดงในเหตุอันน่าเสียใจนี้ให้ทรงทราบโดยละเอียด

แต่ความเคราะห์ร้ายของพวกฝรั่งเศสยังไม่หมดสิ้นเพียงเท่านั้น ด้วยเรือรบ ๒ ลำ คือเรือลานอร์มานด์ กับเรือเลอคอช ซึ่งได้รับพวกฝรั่งเศสกลับไปยังประเทศฝรั่งเศสนั้น ได้ออกจากเมืองปอนดิเชอรี่เมื่อวันที่ ๑๗ เดือนกุมภาพันธ์ ลำหนึ่งได้ไปถึงแหลมเคปออฟกุดโฮปเมื่อวันที่ ๒๖ เดือนเมษายน อีกลำหนึ่ง ได้ไปถึงเมื่อวันที่ ๔ เดือนพฤษภาคม เผอิญในเวลานั้น ประเทศฝรั่งเศสกับฮอลันดาได้ประกาศสงครามกันมาได้ ๖ เดือนแล้ว แต่พวกฮอลันดาได้ระวังมิได้บอกให้เรือรบฝรั่งเศสที่มาใหม่ ๒ ลำทราบเลยว่า ฮอลันดากับฝรั่งเศสกำลังทำสงครามกันอยู่ เรือรบฝรั่งเศส ๒ ลำนี้มิได้สงสัยอย่างไร ก็แล่นเข้าไปในท่าเรือแหลมเคปออฟกุดโฮปโดยมิได้ระวังตัวเลย ครั้นรู้สึกขึ้นมาว่า ฝรั่งเศสกับฮอลันดาได้เกิดสงครามขึ้นแล้ว ก็ถอยไม่ทัน เพราะได้ถลำเข้าไปเสียแล้ว เรือรบฝรั่งเศสจึงได้สู้รบกับพวกฮอลันดาอย่างสามารถ แต่ก็สู้กำลังฮอลันดาไม่ได้ พวกฮอลันดาจึงได้จับเรือรบฝรั่งเศสไว้ทั้งสองลำ และได้นำคนที่อยู่ในเรือส่งไปยังเมืองฮอลันดา ไปขังไว้ยังคุกเมืองมิเดลเบิกทุกคน เมื่อพวกฝรั่งเศสได้ไปติดคุกอยู่นั้น ก็มีเวลาว่างมาก จึงต่างคนต่างเขียนเรื่องต่าง ๆ ที่ตัวได้ถูกมา

ในเวลาอันเดียวกันนี้ มองซิเออร์เดฟาซ์กับนายทหารและพลทหาร ๓๓๐ คน ได้ไปยึดเกาะภูเก็ตไว้ ซึ่งเป็นเกาะอยู่ที่ฝั่งตะวันตก

เมืองไทย และอยู่ตรงกับเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อมองซิเออร์เดฟาซ์ได้ไปถึงเกาะภูเก็ตแล้ว จึงได้พยายามทำการติดต่อกับไทยต่อไป ได้มีจดหมายไปถึงพระยาพระคลังฉบับหนึ่ง แสดงตัวว่า มิได้มีความประสงค์อย่างใดนอกจากจะให้การทั้งปวงได้สงบเรียบร้อย และขอกให้พระยาพระคลังทราบว่า มองซิเออร์เดฟาซ์ได้พาข้าราชการไทยซึ่งเป็นตัวจำนำนั้นกลับมาแล้ว ขอแต่ให้ไทยคืนพวกฝรั่งเศสที่ไทยยึดไว้เป็นเชลย และคืนข้าวของต่าง ๆ ของพวกฝรั่งเศสเท่านั้น ฝ่ายสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศ ได้อ้อนวอนขอร้องให้ไทยได้ริบฉวยโอกาสอันดีนี้ สำหรับที่ไทยกับฝรั่งเศสจะได้สมานดีกันอย่างเดิม ไทยจึงได้ตอบสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศ ว่าหมดเชื่อในวาจาของพวกฝรั่งเศสแล้ว และไทยก็ได้ตั้งข้อกติกามาต่าง ๆ อันฝรั่งเศสจะรับปฏิบัติไม่ได้เป็นอันขาด ซึ่งไทยทำเช่นนี้ สังฆราชเดอเมเตโลโปลิศก็ร้องคัดค้าน พระยาพระคลังจึงโกรธขึ้นมา แล้วพูดว่า “ก็ดีแล้ว ถ้าจะต้องรบก็รบกันซิ จะเป็นอะไรไป” แล้วไทยจึงได้สั่งไปยังเจ้าพนักงานที่เกาะภูเก็ตอย่างเด็ดขาด ห้ามมิให้ส่งเสบียงอาหารหรือน้ำให้แก่พวกฝรั่งเศสอย่างใด และถ้าฝรั่งเศสคนใดจะขึ้นบก ก็ให้จับคุมขังไว้

ฝ่ายมองซิเออร์เดฟาซ์ก็ได้อุตส่าห์พยายามจะทำความตกลงกับไทยอีกครั้งหนึ่ง เมื่อวันที่ ๒๗ เดือนสิงหาคม จึงได้ส่งคนไทยที่ยึดไว้เป็นตัวจำนำคืนไปอีกคนหนึ่ง และได้ฝากหนังสือถึงพระยาพระคลังให้ข้าราชการไทยผู้นั้นถือไป ๒ ฉบับ ฉบับหนึ่งนั้นเป็นจดหมายของ

มองซิเออร์เดฟาช์เอง มิใจความขอให้พระยาพระคลังส่งราชทูตไปยังเมืองภูเก็ต และขอให้สังฆราชเดอเมเตโลโปลิศไปด้วยเพื่อจะได้ไปทำความตกลงในข้อที่แตกร้าวกันนั้น อีกฉบับหนึ่งนั้นเป็นจดหมายของมองซิเออร์เวเรต์ กล่าวถึงเรื่องการค้าขายต่าง ๆ และขอให้พระเจ้ากรุงสยามได้พระราชทานเกาะภูเก็ตให้แก่บริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดีย การที่มองซิเออร์เวเรต์ได้เขียนหนังสือไปเช่นนี้ ต้องนับว่าเป็นคนที่ไม่มีความอายเลย

เมื่อไทยได้รับหนังสือสองฉบับนี้แล้ว ได้ปรึกษาหารือกันอยู่ช้านาน จึงได้มีจดหมายตอบไปว่า ไทยจะไม่ยอมส่งพวกเข้ารีตที่จับไว้เป็นเชลยคืนให้แก่ฝรั่งเศส จนกว่ามองซิเออร์เดฟาช์จะส่งคนไทย ๒ คน ที่ยึดไว้เป็นตัวจำนำคืนให้แก่ไทย ลงท้ายที่สุดผู้บังคับการทหารฝรั่งเศส ก็ได้ยอมทำตามความประสงค์ของไทย เมื่อวันที่ ๕ เดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๙ (พ.ศ. ๒๒๓๒) ข้าราชการไทยที่ฝรั่งเศสยึดตัวไว้นั้น ได้กลับมาถึงกรุงศรีอยุธยา และได้มาแจ้งว่าเรือฝรั่งเศสได้ออกจากเมืองภูเก็ตกลับไปเมืองเบงกอลแล้ว

ภายหลังอีกหลายอาทิตย์ มองซิเออร์เดฟาช์ก็ได้รับคำสั่งให้กลับไปยังประเทศฝรั่งเศส เวลานั้นกำลังเป็นเวลาเหมาะที่เรือลอริฟลามจะกลับไปประเทศยุโรปอยู่แล้ว และจะได้พาเรือของบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียซึ่งบรรทุกสินค้าอันมีราคามาก รวม ๒ ลำคือ เรือลองเรลำหนึ่ง เรือแซนต์นิโกลาซ์ลำหนึ่งไปด้วย พวกนายทหารฝรั่งเศสกับ

พลทหารฝรั่งเศส รวม ๒๐๐ คน จึงได้โดยสารเรือลอริฟลามกลับไปเมืองฝรั่งเศสเมื่อเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๖๙๐ (พ.ศ. ๒๒๓๒) แต่การเดินทางคราวนี้นับว่าเคราะห์ร้ายมาก ด้วยได้เกิดการป่วยไข้ขึ้นในเรือ จนถึงกับมองซิเออร์เดฟาช์และบุตรทั้งสองคน นายร้อยเอกเดอเลศตริล มองซิเออร์เดอลาซาลกับพวกกะลาสีเรือเกือบครึ่งหนึ่งได้ล้มตายกันหมด จึงเป็นการจำเป็นที่เรือจะต้องรอพักอยู่ที่เกาะมาดินิกถึง ๕ เดือน ครั้นเมื่อวันที่ ๒ เดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๖๙๑ (พ.ศ. ๒๒๓๓) เรือของบริษัทฝรั่งเศสที่ชื่อลองเร กับแซนต์นิโกลาซ์นั้นได้ไปถึงท่าเรือเมือง รอซกอป แต่ส่วนเรือลอริฟลามนั้นได้ไปถูกพายุอย่างร้ายแรง เมื่อวันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ที่ผ่งเมืองบริตานี เรือได้จมลงทั้งผู้คนในเรือได้ตายสิ้น มิได้รอดมาได้จนคนเดียว

เมื่อพวกฝรั่งเศสได้ออกจากเมืองไทยไปแล้วนั้น จะต้องตั้งปัญหาถามว่า พวกไทยได้หายโกรธแค้นหรือไม่ ในข้อนี้เมื่อพิเคราะห์ดูตามจดหมายต่าง ๆ ที่มาจากอินเดียในตอนหลัง ๒ ปี ก็พอจะแลเห็นได้ว่าผู้ที่ชิงราชสมบัติไทยยังมีความกลัวอยู่มาก และเมื่อความกลัวนั้นยังมีอยู่ตราบใด ก็คงจะยังคิดโกรธแค้นอยู่ตราบนั้น อีกประการหนึ่ง พวกฮอลันดา ซึ่งเป็นหัวใจของการขบถในเมืองไทยคราวนี้ ก็ได้พยายามยุแหย่มิให้พระเพทราชาหายกลัวพวกฝรั่งเศสได้ และได้ขัดการทุกอย่างที่จะคอยกีดกันมิให้พระเพทราชากลับกรุณาแก่พวกฝรั่งเศสอันจะเป็นหนทางให้พระเพทราชาได้โปรดพวกฝรั่งเศสได้ เพราะข้อสำคัญในเรื่องนี้ ก็เกี่ยวแก่ความคิดของพวกพ่อค้ากรุงแอมซเตอ-

แคม ที่จะคอยป้องกันกีดขวางมิให้บริษัทฝรั่งเศสไปตั้งห้างหน้าเมืองบาตาเวีย และเมืองบันตำได้ เพราะเกรงว่าพวกฝรั่งเศสจะมาแย่งชิงผลประโยชน์ในการค้าขายฝ่ายทิศตะวันออกไปเสีย เพราะประโยชน์ที่พวกฮอลันดาได้ในการค้าขายนั้น ที่ประเทศยุโรปถือว่าเป็นข้อสำคัญสำหรับให้ฮอลันดาคงเป็นเอกราชอยู่ และเป็นสิ่งที่ป้องกันมิให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสคิดที่จะทำสงครามรบกวนพวกฮอลันดาต่อไป

พวกเข้าริตและพวกชาติฝรั่งเศสซึ่งตกไปอยู่ในอำนาจของไทยนั้น ได้รับความกดขี่ข่มเหงอย่างสาหัส พอไทยได้ทราบว่าผู้ที่ฝรั่งเศสได้ยึดไว้เป็นตัวจำนำได้ออกจากภูเก็ต และทราบว่ามองซิเออร์เดฟาซ์ได้ไปถึงภูเก็ตแล้ว พวกไทยก็ได้กดขี่ข่มเหงพวกฝรั่งเศสหนักขึ้นไปอีก สังฆราชเดอเมเตโลโปลิศซึ่งไม่ยอมหนีไปนั้น ก็ได้ถูกไทยจับไป ไทยได้ถอดเครื่องยศออกจากตัวสังฆราชทั้งหมด แล้วให้ผูกมัดลากตัวสังฆราชถูไปกับโคลน ได้ทุบตีแล้วจำทั้งตรวนและใส่ขื่อคาด้วย พวกมิชชันนารีอื่น ๆ อีกหลายคนก็ได้ถูกไทยทำเช่นนี้เหมือนกัน และพวกนักพรตกับนักเรียนทั้งปวงก็ได้ถูกไล่ออกจากโรงเรียนสามเณร ต้องถูกล่ามโซ่ และจำตรวนปนเปอยู่กับพวกเหล่าผู้ร้ายในคุกแห่งเดียวกัน พวกฝรั่งเศสและพวกเข้าริตซึ่งต้องทรมานอยู่ในคุกนั้น เกือบจะต้องเปลือยกายเพราะเครื่องแต่งตัวเสื้อผ้าก็ไม่มี ต้องไปทำงานอันหนักซึ่งเหลือกำลัง อาหารจะรับประทานก็ไม่มี นอกจากอาหารที่คนอื่น

ไปขอทานมาให้บ้างเท่านั้น * ลมอากาศที่หายใจเข้าไปนั้น ก็เป็นอากาศที่เสียอันมาจากหนองขิง ทั้งอากาศในคุกนั้นเองก็เป็นอากาศที่ไม่ดีเพราะในคุกนั้นเป็นที่คับแคบมาก และถ้าเกิดเหตุเอะอะขึ้นแม้แต่เล็กน้อย ไทยก็ขู่ว่าจะเอาพวกฝรั่งเศสผูกมัดไว้ที่ปากกระบอกปืน เมื่อพวกฝรั่งเศสได้ถูกทรมานเช่นนั้น จึงได้ล้มตายไปด้วยป่วยเป็นไข้เป็นบิด และตรอมใจตายก็มาก

ฝ่ายสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศกับพวกนักพรตทั้งปวงนั้น ได้พ้นออกมาจากคุกได้โดยมีผู้ประกัน สังฆราชเดอเมเตโลโปลิศจึงได้ขอร้องต่อพระยาพระคลังให้กรุณาพวกฝรั่งเศสที่ไม่ได้เป็นนักพรตบ้าง แต่พระยาพระคลังก็หายอมปล่อยพวกฝรั่งเศสออกจากคุกไม่ และพวกนักได้พร้อมกันเห็นว่า ถ้าตายเสียจะดีกว่าติดคุกอยู่เช่นนี้ พวก

---

* พวกไทยมิได้ให้อาหารให้นักโทษรับประทานเลย และพวกเข้ารีตอื่น ๆ ต้องเป็นผู้เลี้ยงพวกนักโทษ และอาหารที่พวกเข้ารีตเอามาเลี้ยงนักโทษนั้น ก็ต้องไปขอทานเขามาเสียซ้ำไป แต่ถ้าไปขอทานจากพวกฮอลันดาแล้ว พวกฮอลันดาไม่ยอมให้ทานเลยเป็นอันขาด

ในเรื่องนี้มีข้อความปรากฏต่อไปว่า ท่านสังฆราชเมืองมานิลาได้ส่งเงินมาให้สังฆราชเดอเมเตโลโปลิศเป็นเงิน ๑,๐๐๐ เหรียญ และได้ส่งเครื่องเสบียงอาหารมาให้ด้วย แต่เงินและของเหล่านี้ไทยได้จับไว้หมด

เมื่อวันที่ ๑๓ เดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๖๙๐ (พ.ศ. ๒๒๓๓) มิสเตอร์กิลเลมนายเรืออังกฤษ ได้ไปเยี่ยมสังฆราชเดอเมเตโลโปลิศ และได้ส่งเงินให้แก่สังฆราช ๓๐ ตำลึง ซึ่งเป็นเงินที่บรรดาพ่อค้าอังกฤษอันได้เข้ามาในเมืองไทยในเวลามรสุม ได้เรี่ยไรกันให้ และกัปตันกิลเลมก็ได้แสดงความเสียใจว่าจะให้มากกว่านี้ไม่ได้ จนที่สุดแขกชาวอามีเนียคนหนึ่งชื่อ โคยาอาบาเนช ซึ่งได้ช่วยเหลือพวกฝรั่งเศส ก็ถูกไทยจับไป และไทยได้กดขี่ข่มเหงอย่างเดียวกับที่ทำพวกฝรั่งเศสเหมือนกัน

ฝรั่งเศสได้ตายเสียในคุกโดยมาก และพวกที่ยังอยู่นั้นได้ทนอยู่จนถึงเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๖๙๑ (พ.ศ. ๒๒๓๓) ไทยจึงได้สั่งปล่อยให้พ้นโทษ

การที่พระเพทราชาได้ขึ้นครองราชสมบัติ ก็มิได้ทำให้รัฐบาลสยามพ้นจากอำนาจของชาวต่างประเทศได้ เพราะพวกฮอลันดาซึ่งได้คิดอยายและทำการทรยิตต่าง ๆ เพื่อทำลายคอนซตันตินฟอลคอนลงนั้น ก็ได้ตั้งผู้ที่เป็นหัวหน้าของกองทูตสยามให้รับหน้าที่แทนฟอลคอนต่อไป และหัวหน้าทูตสยามนี้ถึงพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จะได้ทรงกรุณายกย่องสักปานใด ก็มิได้เข้ากับพวกฝรั่งเศสเลย เพราะฉะนั้น เมื่อสิ้นรัชกาลของสมเด็จพระนารายณ์ ผู้ซึ่งไม่ถูกกับพวกฮอลันดาแต่เป็นสัมพันธมิตรกับพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสนั้น ก็มีพระเพทราชามาแทนสมเด็จพระนารายณ์ต่อไป แต่พระเพทราชานี้ได้แสดงพระองค์ว่าเป็นศัตรูแก่ฝรั่งเศส แต่โปรดพ่อค้ากรุงแอมซเตอแดมบรรดาขดหมายเหตุต่าง ๆ ของฝรั่งเศสกล่าวความไม่ใคร่จะชัดเจนว่าเจ้าแผ่นดินสยามองค์ใหม่กับบรรดาห้างของฮอลันดาได้ทำการติดต่อกันอย่างไร แต่ได้พบในบางแห่งกล่าวว่า พระเพทราชาได้ขัดราชทูตไปยังเจ้าเมืองบาตาเวีย ขอความปกครองของฮอลันดา และได้ส่งของต่าง ๆ ไปพระราชทานเจ้าเมืองบาตาเวียด้วย แต่ของที่พระเพทราชาส่งไปพระราชทานคราวนี้ โดยมากเป็นของที่พระเจ้าหลุยส์ที่๑๔ ได้ส่งมาถวายต่อสมเด็จพระนารายณ์นั้นเอง และได้ทรายกันต่อไปว่าไทยมิได้ข่มเหงแต่พวกชาติฝรั่งเศส ซึ่งยังตกค้างอยู่ในเมืองไทยแต่

ชาติเดียว แต่ชนชาติอื่น ๆ ก็ได้ถูกบีบคั้นข่มเหงจากไทยเหมือนกัน และยิ่งพวกชาติโปรตุเกสแล้ว ได้ถูกไทยข่มเหงรังแกยิ่งกว่าชนชาติอื่น ๆ ทั้งหมด แต่ส่วนพวกฮอลันดานั้นมีหน้ามีตาเข้านาย และข้าราชการไทยเชื่อถือมาก แต่พวกฮอลันดาจะทำเอะอะไม่ได้เหมือนกัน ต้องอยู่ในความบังคับบัญชาของไทย มีคนเล่ากันว่า ผู้จัดการห้างฮอลันดาคนหนึ่ง ทำการไม่ถูกพระทัยพระเจ้าแผ่นดิน ไทยก็บังคับให้ฮอลันดาส่งคนมาเปลี่ยนใหม่เสียทีเดียว

พระเพทราชาได้ครองราชสมบัติด้วยใช้อำนาจกดขี่ให้คนกลัว เช่นได้เกลี้ยกล่อมให้เป็นพรรคพวกในชั้นเดิมนั้น ต้องถูกปรับก็มี ถูกริบทรัพย์สมบัติก็มี ต้องถูกจำคุกจำตรวนและขื่อคาก็มี บางคนก็ถูกลงอาญาอย่างร้ายกาจก็มี ส่วนตัวพระยาพระคลังเองถึงจะได้ทำราชการดีมาสักเท่าไร ก็มิได้พ้นอาญาพระเพทราชา แต่ได้ถูกกริ้วและถูกจำคุกด้วย พวกราษฎรพลเมืองเล่า ก็ถูกพระเพทราชาบีบคั้นอย่างแสนสาหัส ครั้นได้เกิดการจลาจลขึ้นที่เมืองนครศรีธรรมราช และเมืองตะนาวศรี พระเพทราชาก็ปราบด้วยโลหิต เพราะฉะนั้นพวกไทยจึงพากันเกลียดผู้ที่ชิงราชสมบัตินัก และต่างคนก็ต่างคิดอยากจะให้เกิดขบถขึ้นอีกสักครั้งหนึ่ง พวกพระสงฆ์จึงเกิดลือขึ้นอันเป็นเรื่องไม่จริงว่า ไม่ช้าจะได้มีผู้มาช่วยดับทุกข์ให้มีสุขต่อไป ข่าวอันนี้พวกไทยได้ทราบก็พากันยินดีนัก และเชื่อว่าจะเป็นจริงด้วย *

---

* ในจดหมายต่าง ๆ ที่มีผู้เขียนบอกข่าวเรื่องเมืองไทยนั้น ในบางฉบับมีความ

—๑๒—

ข่าวเรื่องได้เกิดขึ้นในเมืองไทยได้ทราบไปถึงประเทศฝรั่งเศส เมื่อปลายปี ค.ศ. ๑๖๘๙ (พ.ศ. ๒๒๓๒) เป็นเวลาที่ยาทหลวงตาชาด์ กำลังจะเตรียมตัวลงเรือที่เมืองเบรสต์ ซึ่งจะไปพร้อมกับกองทัพเรืออันมองซิเออร์ดูเคนกิตองเป็นผู้บังคับการ ข่าวเรื่องขบถในเมืองไทยนั้น ได้ทราบมาโดยพวกนายทหารฝรั่งเศส ซึ่งเป็นเชลยศึกของพวกฮอลันดา และต้องขังอยู่ที่เมืองมิเดลเบิก ได้มีหนังสือยอกมา แต่ข่าวเรื่องนี้ เมื่อได้ทราบถึงฝรั่งเศสแล้ว ก็หาได้แพร่หลายไม่ ข้อนี้มีพยานพอให้เห็นได้ว่ารัฐบาลได้ปิดความมิได้บอกให้ใครทราบถึงเรื่องนั้น เพราะเหตุว่าผู้แต่งจดหมายเหตุและแต่งพงศาวดารในสมัยนั้น มิได้กล่าวถึงความเรื่องนี้เลย จนที่สุดมองซิเออร์ดังโยซึ่งเป็นคนสำคัญสำหรับแต่งเรื่องพงศาวดาร ก็มิได้กล่าวในเรื่องนี้เหมือนกัน ซึ่งเป็นว่า พวกราษฎรพลเมืองไทยพากันบ่น ว่าได้รับความเดือดร้อนจากรัฐบาลมาก และพากันบ่นถึงความยากจน โดยมากออกจะเสียใจที่พวกฝรั่งเศสได้ไปเสียจากเมืองไทย เพราะเมื่อพวกฝรั่งเศสอยู่ในเมืองไทย เงินทองไหลไปเทมา และมาในบัดนี้ไม่ใคร่จะได้เห็นเงินกันเสียแล้ว

ในจดหมายบางฉบับมีความว่า ได้เกิดเสียงลือขึ้นว่า สมเด็จพระอนุชาของสมเด็จพระนารายณ์องค์หนึ่ง หาได้สิ้นพระชนม์ไม่ แต่ได้มีคนอื่นถูกฆ่าแทนพระอนุชาองค์นั้น จึงมีเสียงลือกันต่อไปว่า เจ้าองค์นี้และจะได้มาชับไล่ผู้ชิงราชสมบัติให้ออกจากราชสมบัติต่อไป และข่าวอันนี้พวกพระสงฆ์ก็รับรองว่าเป็นข่าวที่จริงด้วย

พยานให้เห็นได้ว่าฝรั่งเศสยึดความ มิให้มหาชนได้ทราบในความที่ฝรั่งเศสต้องออกจากเมืองไทย เพราะฉะนั้น การที่ฝรั่งเศสคิดจะส่งทหารออกไปยังเมืองไทยอีกนั้นจึงต้องงด และกองทัพเรือซึ่งเตรียมจะไปเมืองไทยนั้น ก็ได้รับคำสั่งให้ไปที่อื่นต่อไป

ฝ่ายบาทหลวงตาชาด์นั้น เมื่อได้ทราบในเรื่องที่เกิดขบถขึ้นในเมืองไทยก็ได้ทำความตกลงในใจของตัวโดยเร็วที่สุด และได้มาบอกกับข้าราชการไทยว่า พระนามของพระเจ้าแผ่นดินสยามองค์ใหม่ บาทหลวงตาชาด์ได้ทราบมาจากกรุงโรมแล้ว พอข้าราชการไทยได้ทราบว่า ใครเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามขึ้นก็เลยสิ้นวิตก ในขณะนั้นบาทหลวงตาชาด์ ก็จำขึ้นมาได้โดยทันทีว่า พระเพทราชามีพระราชบุตรอยู่องค์หนึ่ง "ซึ่งเป็นคนเฉลียวฉลาด มีสติปัญญาไหวพริบ กล้าหาญว่องไว ชอบในวิชาเลข และรักชอบพวกบาทหลวงคณะเยซุวิต เพราะนับถือว่าพวกเยซุวิตเป็นผู้ที่มีความรู้มาก" ข้าราชการไทยผู้หนึ่ง จึงได้รับรองต่อบาทหลวงตาชาด์ว่า พระราชบุตรของพระเพทราชาคงจะเข้าเป็นพรรคพวกโดยง่าย และคงจะชอบพวกฝรั่งเศสเป็นแน่ ข้าราชการไทยอีกคนหนึ่งนั้น ก็มีน้องสาวซึ่งเป็นภรรยาของหลานพระเพทราชา เพราะฉะนั้น พอจะเชื่อในน้ำพระทัยอันดีของพระเพทราชาได้ "เพราะเหตุว่า พระเพทราชาได้นับถือศาสนาคริสเตียนอยู่แล้ว และ

ได้สัญญาไว้กับข้าพเจ้า (คือบาทหลวงตาชาด์) ว่าจะได้ทรงปฏิบัติการทุกอย่างอันเป็นหน้าที่ของคนที่เข้ารีตและคนที่รักชอบพวกฝรั่งเศสด้วยน้ำใสใจจริงด้วย"

การที่บาทหลวงตาชาด์กล้าไว้วางใจในพระเพทราชาเช่นนี้ กระทำให้บาทหลวงเยซุวิตผู้นี้คิดการใหญ่โต และมิได้เชื่อฟังใครเลย การที่มองซิเออร์คอนซตันซ์ได้ถึงแก่กรรมไปแล้วนั้น บาทหลวงตาชาด์ก็แสดงความเศร้าโศกเสียใจ พอเป็นกิริยาไม่ให้คนติเตียนได้ และเพื่อไม่ให้เสียความมุ่งหมายไว้เท่านั้น ในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นที่เมืองไทยนั้น บาทหลวงตาชาด์พูดเป็นทีว่า เป็นเรื่องเล็กน้อยเท่านั้น และใช้คำว่า "เป็นเรื่องน่าเสียใจ" แต่บาทหลวงตาชาด์กับข้าราชการไทยได้พร้อมกันมีความเสียใจ ในข้อที่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ได้รับความเดือดร้อนในเมืองไทย และพร้อมกันเห็นว่า

"คงจะมีชาวฝรั่งเศสบางคนได้ทำการไม่ดี หรือคิดการอันไม่สมควร จึงเป็นเหตุทำให้พระเจ้ากรุงสยามต้องรบพวกฝรั่งเศส และต้องไล่พวกนี้ให้ออกไปพ้นพระราชอาณาจักร"

ในเวลานั้นบาทหลวงตาชาด์มุ่งอยู่สิ่งเดียวเท่านั้น คือจะเอาใจข้าราชการไทยไว้มิให้แตกร้าวกันได้ ส่วนการอื่น ๆ จะเป็นอย่างไร บาทหลวงตาชาด์มิได้เหลียวแลเลย เช่นชนชาวฝรั่งเศส หรือชนที่เป็นสัมพันธมิตรกับฝรั่งเศสได้ถูกกระทำร้าย หรือเรื่องทหารฝรั่งเศสได้ไปพ่ายแพ้ไทย หรือเรื่องอำนาจและสิทธิของฝรั่งเศสได้สูญหาย

ไป หรือเรื่องพระเกียรติยศของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้เสื่อมเสียไป อันล้วนแต่เป็นเรื่องที่ศัตรูของฝรั่งเศสได้เห็นปรากฏแก่ตา และได้ช่วยให้เป็นดังนี้ด้วยนั้น เป็นเรื่องที่บาทหลวงตาชาร์ดมิได้ระลึกถึงเลย บาทหลวงตาชาร์ดจึงได้อธิบายชี้แจงให้ข้าราชการไทยฟังว่า ถ้าข้าราชการไทยได้ช่วยอุดหนุน ให้บาทหลวงตาชาร์ดได้กลับไปยังกรุงศรีอยุธยาอีก จะเป็นคุณประโยชน์สักปานใด เพราะมิชชันนารีนั้นเป็นผู้ที่รอบรู้การงานทั้งปวง มิได้ทำอย่างอื่นนอกจากทำการของพระผู้เป็นเจ้า และผู้เอาใจใส่ในการศึกษาเล่าเรียน และเป็นผู้ที่ชนชาติฝรั่งเศส อิตาลี และชนในทวีปยุโรปทั่วไป นับถือมากยิ่งกว่าชนชาวอินเดียและจีน แต่ถึงดังนี้ พระเจ้ากรุงจีนก็ได้นับถือรับรองพวกมิชชันนารีอยู่แล้ว อีกประการหนึ่ง การที่พวกมิชชันนารีได้อุตส่าห์พยายามไปเมืองอินเดียและเมืองไทยนั้น ก็มิได้มุ่งหมายอย่างใด นอกจากจะให้คนทั้งปวงรู้จักพระผู้เป็นเจ้าให้มากขึ้น และส่วนวิชาความรู้ของพวกมิชชันนารีนั้น พวกมิชชันนารีก็ตั้งใจไปสั่งสอนให้ประเทศทั้งปวงได้มีวิชาความรู้ขึ้น แล้วบาทหลวงตาชาร์ดจึงได้ชี้แจงต่อไปว่าขอให้ข้าราชการไทยได้ระลึกถึงความรักใคร่ ซึ่งบาทหลวงตาชาร์ดได้แสดงต่อข้าราชการไทยอยู่เสมอ ๆ และในเรื่องที่ได้เกิดเหตุขึ้นในเมืองไทยนั้น บาทหลวงตาชาร์ดได้มีความเสียใจอย่างยิ่ง ต่อได้ทรายว่าบรรดาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในเมืองไทย และอาณาประชาราษฎรทั่วไปได้ยอมยกให้ "เจ้าผู้ทรงพระปรีชาญาณและทรงหวังดีต่อไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสยาม" ได้ครองราชสมบัติต่อไป บาทหลวงตาชาร์ด

จึงได้คลายความเศร้าโศกเสียใจ ตั้งแต่นั้นมา ยาทหลวงตาชาด์ก็ได้เตรียมตัวที่จะทำการฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ ด้วยความจงรักภักดีและความซื่อสัตย์ เท่ากับที่ได้เคยฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อนมาแล้ว เพราะยาทหลวงตาชาด์ทราบอยู่เต็มใจว่า "การทั้งปวงจะเย็นไปได้ก็ด้วยความเห็นชอบของพระผู้เป็นเจ้า โดยเหตุที่พระผู้เป็นเจ้าเอาใจใส่นักในเรื่องความเจริญของเจ้าทั้งปวง"

ข้อความตามที่ยาทหลวงตาชาด์ได้กล่าวอธิบายเช่นนี้ ต้องเข้าใจว่าพูดแต่ปาก แต่ใจหาตรงตามคำที่พูดไม่ เพราะฉะนั้นยาทหลวงตาชาด์จึงได้กล่าวแสดงต่อไปว่า

"พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสประทับอยู่ในที่ไกล จะทรงทราบล่วงหน้าไม่ได้ ว่าจะเกิดเหตุขึ้นเช่นนี้ ถ้าได้ทรงทราบล่วงหน้าแล้ว ก็คงจะไม่ทรงยอมให้นายพลผู้บังคับการ และนายทหารได้สู้รบทำสงครามกับพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ โดยมิได้รับคำสั่งเสียก่อน เพราะการที่ได้สู้รบกับพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่นั้น เป็นสิ่งที่ไม่ต้องด้วยพระราชดำริของพระองค์ แต่คงจะได้มีพระราชดำรัสสั่งให้นายทหารฝรั่งเศส ไปอาสารับฉลองพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ พร้อมทั้งพวกฝรั่งเศสทุก ๆ คนที่อยู่ในบังคับบัญชาของนายทหารเหล่านั้น"*

---

* ข้อความที่ได้กล่าวมานี้ ได้คัดมาจากจดหมายบาทหลวงตาชาด์ลงวันที่ ๒๘ เดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๖๘๙ (พ.ศ. ๒๒๓๒) ในเวลาที่บาทหลวงตาชาด์ได้พูดจา

ยาทหลวงตาชาด์จึงได้มีจดหมายไปถึงมองซิเออร์เดอเซงแล เพื่อขอคำสั่งต่อไป ในจดหมายฉบับนี้ ยาทหลวงตาชาด์กลายเป็นโจทก์กล่าวโทษผู้อื่น ในสำนวนที่กล่าวหานั้น มิได้มีใจเผื่อแผ่ลดหย่อนให้ผู้ใดเลย และได้ใช้คำอย่างแรงสำหรับระบุผู้ที่เป็นต้นเหตุในการขบถในเมืองไทย โดยหาว่า

"การขบถคราวนี้ เกิดจากการอิจฉาริษยา ความโกรธแค้น และโทสะต่างๆ อันไม่สมควรแก่ผู้ที่ยอมตัวทำการให้พระผู้เป็นเจ้าเลย"

แล้วยาทหลวงตาชาด์ก็โทษคนเหล่านี้ว่าเป็นต้นเหตุ ที่ได้เกิดเรื่องขึ้น โดยใช้คำว่า

"ความจริง ท่านเหล่านี้ก็ตั้งใจดีทุกคน แต่เหตุที่จะต้องการให้เรื่องของตัวเป็นผลสำเร็จนั้น จึงทำให้ขาดความระวังระไวและขาดความรอบคอบ ทั้งยอมให้การทั้งปวงได้ฉิบหายเสียไปดีกว่าที่จะยอมละเว้นอำนาจและสิทธิของตัว"

ที่ยาทหลวงตาชาด์กล่าวดังนี้ก็เป็นอันเข้าใจได้ว่า มุ่งถึงมอง-ซิเออร์ลาลูแบร์ และพวกสังฆราชของคณะยาทหลวงฝ่ายต่างประเทศ

ชี้แจงในเรื่องนี้ ก็ได้เอาพวกนักเรียนไทยซึ่งไปเล่าเรียนอยู่ที่กรุงปารีส มาอ้างเป็นพยาน โดยยกเหตุผลอธิบายว่า ในชั้นแรกข้าพเจ้าได้สั่งสอนพวกนักเรียนให้รู้จักระเบียบต่างๆ อย่างดี แล้วข้าพเจ้าจึงได้นำนักเรียนไทยไปไว้ที่โรงเรียนในกรุงปารีส ซึ่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้สร้างไว้ เพราะโรงเรียนล้วนแต่มีบุตรหลานของข้าราชการผู้ใหญ่ และของเจ้านายในประเทศฝรั่งเศส และทวีปยุโรปทั่วไป ไปเรียนอยู่ทั้งสิ้น (โรงเรียนที่บาทหลวงตาชาด์อ้างมานี้ คือมหาวิทยาลัย หลุยเลอกรัง ซึ่งแต่เดิมเรียกกันว่า มหาวิทยาลัยเดอแคลรอง)

และยาทหลวงตาชาต์ก็ออกตัวว่า ที่ได้กล่าวความในใจออกมาเช่นนั้ก็มิได้มุ่งหมายจะกล่าวโทษ ถึงข้ออยุติธรรมต่าง ๆ ที่ได้เป็นไปแล้วแต่ประสงค์จะป้องกันมิให้เป็นเช่นนั้ ในภายหน้าอีกเท่านั้น

ถึงแม้ว่า ยาทหลวงตาชาต์จะหมดหน้าที่และตำแหน่งในทางราชการแล้วก็ดี แต่ก็คงยังตั้งใจจะกลับไปเมืองไทยอีก และจะพยายามคิดอ่านประจบประแจงให้พระเจ้าแผ่นดินรัชกาลปัจจุบันได้โปรดปรานให้จงได้ มองซิเออร์เดคลูโซผู้เป็นหัวหน้าอยู่ที่เมืองเบรสต์ได้บอกให้ยาทหลวงตาชาต์คืนของต่าง ๆ เสีย คือ เหรียญ ๓๐ อัน ซึ่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้พระราชทานให้แก่พวกยาทหลวงเยซวิตสำหรับติดตัวไปเมืองไทย แต่มาบัดนี้หมดความจำเป็นที่จะต้องใช้ของเหล่านี้แล้ว ยาทหลวงตาชาต์ก็ไม่ยอมคืนของให้ โดยอ้างถึงกาลภายหน้าที่ตัวคิดจะไปทำ และซึ่งตัวหวังว่าจะสำเร็จ และกล่าวต่อไปว่า

"ของเหล่านี้ ข้าพเจ้าจะต้องการใช้โดยจำเป็นยิ่งกว่าแต่ก่อนเสียอีก เพราะจะได้เอาไว้เป็นหนทางที่จะเข้าหาพวกข้าราชการไทยได้ เพราะเวลานี้ในเมืองไทยหามีผู้ใดที่จะเอาใจใส่ในกิจการของพวกเราไม่"

ฝ่ายยาทหลวงเดอลาเชซกับหัวหน้าของโรงเรียนคณะยาทหลวงฝ่ายการต่างประเทศ ก็ได้กราบทูลขอร้องอย่าให้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ สั่งการอย่างใด อันจะทำให้พระราชไมตรีในระหว่างประเทศฝรั่งเศสและประเทศสยาม ซึ่งจวนจะขาดอยู่แล้ว ได้ขาดหลุดลอยไปได้

การที่จะได้สวนและสืบสวนในเรื่องเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเมืองไทย ก็เป็นอันงดรอกันอยู่ และข้อความที่พวกฝรั่งเศสได้เล่าก็เป็นความแตกต่างกัน มิได้ตรงกันเลย เพราะฉะนั้น เมื่อมาพิเคราะห์ตามคำบอกเล่าของพวกนี้แล้ว ก็ดูเหมือนว่า การที่พระเพทราชาได้ชิงราชสมบัตินั้น จะไม่เป็นการผิดอะไร และการที่เกิดขบถในเมืองไทย เมื่อปี ค.ศ. ๑๖๘๘ (พ.ศ. ๒๒๓๑) ก็กลายเป็นเรื่องที่ถูกต้องตามความยุตธรรม

กองทัพเรือฝรั่งเศส ซึ่งได้รวบรวมอยู่ที่เมืองปอตหลุยและเมืองเบรสต์นั้น อยู่ในความบังคับบัญชาของมองซิเออร์ดูเคนกิตอง และเรือเหล่านี้ได้บรรทุกคนไปประเทศอินเดีย ๑,๗๐๐ คน ในจำนวนนี้มิได้นับคนที่โดยสารไปด้วย ซึ่งมีทั้งพ่อค้าและผู้แทนของบริษัททั้งยาทหลวงมิชชันนารีและชาวต่างประเทศอีกหลายคนอันรวมกันไป ถ้าจะว่าไปก็สำหรับไปทำสงครามครึ่งหนึ่ง สำหรับไปค้าขายครึ่งหนึ่ง กองทัพเรือที่จัดไปคราวนี้ บริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียเป็นผู้ออกค่าโสหุ้ย แต่อยู่ในความปกครองขึ้นใหญ่ของพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ความมุ่งหมายที่จัดกองทัพเรือไปนั้น ก็คิดจะไปต่อสู้กับอังกฤษ ตามคำแนะนำของมองซิเออร์มาแตง และให้ไปทำการสมทบกับพระเจ้าโมกุลด้วย

กองทัพเรือที่ไปคราวนี้มีเรือ ๖ ลำ คือ ลัวโซหนึ่ง เรือเลอ-ลียองหนึ่ง เรือเลอคราฆองหนึ่ง เรือเลอฟลอริซังหนึ่ง เรือเลเกยหนึ่ง และเรือเลอกายยาด์หนึ่ง เรือเลอกายยาด์นั้นเป็นเรือแม่ทัพ และผู้ที่โดยสารไปกับเรือลำนี้คือ ยาทหลวงตาซาด์หนึ่ง เลขานุการของยาทหลวงตาซาด์หนึ่ง ข้าราชการไทยซึ่งตกค้างอยู่ในเมืองฝรั่งเศส

๓ คน และข้าราชการไทยทั้ง ๓ นี้ก็มิได้ถูกฝรั่งเศสตัดพ้อต่อว่าเลย เมื่อยาทหลวงตาชาด์ได้ขึ้นไปบนเรือแล้ว ก็ได้ทำการตามหน้าที่ของตัว คือได้กำชับสั่งสอนคนในเรือทั้งสอนข้อที่เกี่ยวด้วยศาสนาและสอนวิชาด้วย เมื่อเรือได้แล่นออกไปอยู่กลางทะเลแล้ว ยาทหลวงตาชาด์ก็ได้ทำนายว่า จะมีพายุใหญ่ และได้เรียกพวกกะลาสีมาอธิบายถึงเรื่องพายุใหญ่ แล้วได้บังคับให้พวกกะลาสีทำพิธีตามนักขัตฤกษ์ เซอแมนแซนต์ ถูกต้องตามแบบแผนทุกอย่าง แต่ถึงดังนั้น การเดินทางคราวนี้ จะเรียกว่าเดินทางอย่างสะดวกไม่ได้ เพราะในเวลานั้น ฝรั่งเศสกำลังทำสงครามกับอังกฤษและฮอลันดา และมีเรือใหญ่ ๒๒๐ กระบอก ซึ่งมีอยู่ในกองทัพเรือก็ต้องลำออกไปหลายครั้ง ในระหว่างที่เดินทางอยู่นั้น กองทัพเรือฝรั่งเศสได้จับเรืออังกฤษและฮอลันดาไว้หลายลำ บางลำฝรั่งเศสจับได้แล้วก็เอาไปเผาเสีย เมื่อกองทัพเรือฝรั่งเศสได้ไปถึงหน้าเมืองมัทราฐู ได้ไปพบกองทัพเรือข้าศึกอันมีจำนวนมากกว่าถึงสองเท่า กองทัพเรือฝรั่งเศสได้ทำสงครามรบกับกองทัพเรือข้าศึกอย่างสามารถ จนกองทัพเรือข้าศึกต้องถอยหนีไป มองซิเออร์ดูเคนก็ตองผู้บังคับการกองทัพเรือนั้น ได้ไปแวะที่เกาะลังกา ที่เมืองปอนดิเชรี ที่เมืองฮูกลี และเมืองบาลาซอร์ และได้พยายามนักหนาที่จะนำกองทัพเรือไปถึงเมืองมะริดให้ได้ แต่ก็หาได้ไปถึงไม่ ด้วยเหตุหลายประการ คือในชั้นต้นได้ถูกพายุอย่างร้ายแรงจนเรือได้กระจายพลัดพรากจากกัน แล้วก็เกิดความไข้เจ็บขึ้นในเรือจนผู้คนได้ล้มตายไปเป็นอันมาก และลงท้ายที่สุดเสบียงอาหารในเรือก็ขาดแคลนจะขาดมือ จนถึงกับต้องจำกัดอาหารให้คนที่ไม่ป่วยรับประทานแล้ว ยาทหลวงตาชาด์ได้ทำการเหน็ดเหนื่อยตั้งแต่เช้าจนกลาง

คน เย็ยมคนนั้บ้าง พยาบาลคนโน้นบ้าง ล้างบาปให้คนที่จะตายบ้าง แล้วได้เป็นธุระขอร้องเก็บอาหารอย่างดี ๆ ไว้สำหรับให้แต่เฉพาะคนป่วยรับประทานเท่านั้น เมื่อการเป็นอยู่ดังนี้ ก็พอจะเห็นได้ว่า ความอัตคัดยากจนของกองทัพเรือที่มาคราวนี้จะมีสักเพียงใด และในที่สุดถึงกับต้องใช้ไก่เพียงวันละ ๒ ตัว ต้มไปกับน้ำ ๓ ถัง สำหรับต้มซุปให้คนป่วยรับประทาน ซึ่งมีจำนวนถึง ๘๐ คน

ฝ่ายบาทหลวงตาชาด์ ได้เป็นธุระเออเฟอแก่ข้าราชการไทยทุกประการ เพราะกาลข้างหน้าจะดีร้ายประการใด ก็ต้องยึดข้าราชการไทยไว้เป็นหลัก การพยายามของบาทหลวงตาชาด์ในข้อที่เกี่ยวด้วยศาสนานั้น ก็ได้มีผลอย่างดีที่สุดอยู่แล้ว เพราะข้าราชการไทยได้ยอมรับน้ำมนต์เข้ารีตก่อนที่ได้ออกจากเมืองเบรสต์ถึง ๒ คน อีกคนหนึ่งนั้น ได้ถึงแก่กรรมเสียกลางทาง แต่ก่อนที่จะตายนั้น บาทหลวงตาชาด์ก็ได้ทำพิธีตามลัทธิโรมันคาทอลิก ซึ่งทำให้แก่คนที่จะตายนั้นทุกอย่าง และบาทหลวงตาชาด์ได้ขออนุญาตให้ทำพิธีฝังศพบนดาดฟ้าเรือ และเมื่อจะทิ้งศพลงไปในทะเลนั้น ก็ได้ยิงปืนใหญ่ให้เป็นเกียรติยศ ข้าราชการไทยที่ยังเหลืออยู่อีก ๒ คนนั้น ได้อยู่อย่างปรกติสบายดี และเมื่อเรือรบชื่อกายยาด์ได้รบกับกองทัพเรือข้าศึกนั้น บาทหลวงตาชาด์กับข้าราชการไทยทั้งสองคน ก็ได้ไปอยู่ใต้ท้องเรือด้วยกันทั้งสามคน

ครั้นได้ไปถึงเมืองบาลาซอร์ ข้าราชการไทยได้ขึ้นจากเรือรบฝรั่งเศส และได้โดยสารเรือแขกมัวลำหนึ่ง ซึ่งจะเดินทางไปเมืองมะริด เมื่อข้าราชการไทยจะจากไปนั้น พวกฝรั่งเศสในเรือได้ขอร้อง

ให้ข้าราชการไทยได้ช่วยเหลือพวกฝรั่งเศสที่ยังติดคุกอยู่ในกรุงศรี-อยุธยา และเมื่อจะลาบาทหลวงตาชาด์นั้น บาทหลวงตาชาด์ก็เตือนขอให้ข้าราชการไทยได้ระลึกถึงข้อความที่ได้สัญญากันไว้ และขอให้ระลึกถึงความเออเฟอต่าง ๆ ของบาทหลวงตาชาด์ด้วย การที่ต้องจากกับข้าราชการไทยนั้นบาทหลวงตาชาด์ "ยินดีนักหนาที่ได้ปลดภาระอันหนักเสียได้" และเพื่อจะแสดงความนับถือไทยให้ปรากฏขึ้นอีก บาทหลวงตาชาด์จึงขอให้ผู้บังคับการเรือได้ยิงปืนใหญ่ส่งไทยในเวลาที่ข้าราชการไทยจะออกจากเรือรวม ๕ นัด การที่ได้ยิงปืนใหญ่ส่งนั้นต้องนับว่า ประเทศฝรั่งเศสได้เผาดินปืนสำหรับเป็นเกียรติยศต่อไทยอันหาประโยชน์มิได้เลย

เมื่อต้นเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๖๙๑ (พ.ศ. ๒๒๓๓) มองซิ-เออร์ดูเคนกิตองได้พาเรือรบกลับไปยังประเทศฝรั่งเศส บาทหลวงตาชาด์ได้ขึ้นบกที่เมืองปอนดิเชรี และได้เลยอยู่ที่เมืองนั้นเอง ซึ่งบาทหลวงตาชาด์ได้ขึ้นไปพันเรือนั้น ไม่มีผู้ใดได้เสียดายเลย ถึงบาทหลวงตาชาด์จะได้ทำการช่วยเหลือในเรือสักปานใด ก็หามีผู้ใดนึกเสียดายไม่ เพราะบาทหลวงตาชาด์มีนิสัยเมื่อทำการให้ผู้ใดอย่างไร ก็ชอบยกบุญยอคุณให้ผู้นั้นรู้สึกอยู่เสมอ *

---

* ข้าพเจ้ามิได้คาดหมายเลยว่า การที่เราต้องจากไปกับบาทหลวงตาชาด์จะเป็นผลเช่นนี้ คนที่มีความอาลัยเสียดายบาทหลวงตาชาด์นั้นมีน้อยที่สุด บางคนกลับยินดีเสียซ้ำ และโดยมากไม่พอใจให้บาทหลวงตาชาด์อยู่บนเรือเลย จนที่สุดพวกกะลาสีซึ่งไม่ใช่เป็นคนเลือกบุคคลเท่าไรนัก ก็ไม่มีความอาลัยเสียดายบาทหลวงตาชาด์เลยจนคนเดียว และบาทหลวงตาชาด์จะอยู่ในเรือหรือได้ไปจากเรือแล้ว พวกกะลาสีก็ถือว่าเท่ากัน แต่ถึงดังนั้นนายเรือก็ได้ให้เกียรติยศต่อบาทหลวงตาชาด์ตามสมควร คือเมื่อตาชาด์จะลงจากเรือ ได้ยิงปืนใหญ่ ๗ นัด

ตั้งแต่ยาทหลวงตาซาด์ได้ขึ้นเมืองปอนดิเชรีแล้ว นับตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นไป ก็มิได้คิดมุ่งหมายอย่างใดนอกจากจะพยายามกลับไปยังประเทศสยามอีกให้จงได้ แต่เวลาที่ยาทหลวงตาซาด์คิดจะกลับไปเมืองไทยได้เลือกเวลาไม่เหมาะ เพราะฉะนั้น การพยายามของยาทหลวงตาซาด์ในชั้นแรก จึงหามีผลอย่างใดไม่ ด้วยในเวลานั้นที่กรุงศรีอยุธยาไม่มีความไว้ใจในชาวต่างประเทศเลย คำสั่งที่จะปล่อยให้พวกฝรั่งเศสพ้นโทษไปนั้นก็ผัดกันเรื่อยไป อำนาจของฝรั่งเศสซึ่งมีมากที่สุดเมื่อครั้งสมัยฟอลคอนนั้น นับแต่จะร่วงโรยลดน้อยถอยไปทุก ๆ ปี และพวกฮอลันดาก็พยายามหาแต่ช่องโอกาสที่จะทำลายอำนาจของฝรั่งเศสลงให้หมดสิ้นจนได้ โดยไปเที่ยวยุแหย่ตามเมืองต่าง ๆ ในทะเลอินเดียให้เกิดอิจฉาริษยาพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทวีมากขึ้นกว่าเดิม แต่มีคน ๆ หนึ่ง ซึ่งพวกฮอลันดาเกลียดและกลัวนัก คนที่พวกฮอลันดาเกลียดและกลัวนักนั้นคือ มองซิเออร์มาแตงผู้อำนวยการบริษัทฝรั่งเศสที่เมืองปอนดิเชรี เพราะความพยายาม ความซื่อตรงและความโอบอ้อมอารีของผู้นี้ต่อคนพื้นเมือง ได้กระทำให้เมืองเล็กน้อยอันไม่มีผู้ใดรู้จักได้เกิดเป็นบ้านเมืองใหญ่โต และเป็นเมืองหลวงของกอลอนีซึ่งกำลังเดินสู่ทางเจริญภายใน ๒๐ ปี* พวกฮอลันดา

---

* การที่เมืองปอนดีเชรีได้เจริญขึ้นนั้นโดยใช้กำลังอาวุธ ในชั้นต้นมองซิเออร์มาแตงกับชาวยุโรป ๖๐ คน ซึ่งล้วนแต่เป็นคนไม่มีถิ่นฐานบ้านเรือนและโดยมากได้หนีมาจากเกาะแซนต์ธอเมนั้น ได้สร้างหมู่บ้านเล็ก ๆ ขึ้นหมู่หนึ่ง โดยเชร์คันโลดีเป็นใจช่วยด้วย ภายหลังหมู่บ้านเล็กนี้ได้กลายเป็นบ้านเมืองใหญ่โต มีตึกราม ห้างหอ บ้อม คู ประตูหอรบพร้อม เมื่อปี ค.ศ. ๑๖๙๓ (พ.ศ. ๒๒๓๖) ฝรั่งเศสต้องยกเมืองปอนดีเชรีนี้ ให้แก่บริษัทฮอลันดา จนถึงเวลาที่กองทัพของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้มีชัยชนะในทวีปยุโรป จึงได้บังคับให้พวกฮอลันดาคืนเมืองนี้ให้แก่ฝรั่งเศสอย่างเดิม ตั้งแต่นั้นมาพวกฮอลันดายังมิได้สิ้นอาลัยเลย แต่อยากจะได้เมืองนี้อยู่เสมอ

จึงได้จัดกองทัพเรืออย่างใหญ่โตให้มารบกับมองซิเออร์มาแตง ในเวลานั้นมองซิเออร์มาแตง ต้องต่อสู้พวกฮอลันดาด้วยกำลังของตัวเอง เพราะบริษัทฝรั่งเศสได้ฉิบหายไปกว่าครึ่งต้นทุนที่มีอยู่ ก็ต้องทิ้งมองซิเออร์มาแตงมิได้ช่วยเหลืออย่างใดเลย และส่วนรัฐบาลฝรั่งเศสนั้นกำลังกังวลอยู่ในทะเลเมดิเตอเรเนียนและทะเลอังกฤษ ก็ลืมนึกถึงฝั่งคอรอมันเดล จึงได้ทอดทิ้งมองซิเออร์มาแตง มิได้ช่วยเหลืออย่างใดเหมือนกัน เมื่อการเป็นอยู่ดังนี้ มองซิเออร์มาแตงก็สู้พวกฮอลันดาไม่ได้อยู่เอง จึงต้องทิ้งเมืองให้แก่ฮอลันดา มองซิเออร์มาแตงกับชาวฝรั่งเศสที่ไปด้วยกันนั้น จึงได้กลับมายังเมืองฝรั่งเศส ชาวฝรั่งเศสก็ได้จัดการรับรองให้สมเกียรติยศ มองซิเออร์มาแตงจึงไปชี้แจงแก่ผู้แทนมองซิเออร์เดอเซงแล และไปอธิบายให้ผู้อำนวยการของบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียให้เข้าใจ ว่าเป็นการสำคัญอย่างยิ่งที่จะต้องไปตีเมืองปอนดิเชรีกลับคืนมาให้จงได้

ครั้นได้ทำสัญญาสงบศึกที่เมืองไรซวิก เมืองปอนดิเชรีจึงได้กลับตกมาเป็นของฝรั่งเศสอย่างเดิม แต่พวกฮอลันดาซึ่งเข้าใจว่าตัวจะได้เป็นเจ้าของเมืองนี้ชั่วกาลนานนั้น ได้บำรุงบ้านเมืองและทำป้อมคูประตูหอรบใหญ่โตขึ้นมาก รัฐบาลฝรั่งเศสจึงตั้งให้มองซิเออร์มาแตงไปเป็นผู้ปกครองเมืองปอนดิเชรี และมองซิเออร์มาแตงก็ได้เป็นผู้ว่าราชการอยู่ในเมืองนี้จนถึงวันตาย

มองซิเออร์มาแตง ได้ไปรับเมืองปอนดิเชรีจากพวกฮอลันดาเมื่อปี ค.ศ. ๑๖๙๘ (พ.ศ. ๒๒๔๑) รัฐบาลฝรั่งเศสได้จัดกองทัพเรือ

ให้ไปส่งกองทหารสำหรับประจำอยู่ในเมืองนั้น ทั้งส่งเครื่องมือต่าง ๆ ดินปืน และปืนใหญ่ไปด้วย มองซิเออร์มาแตงจึงได้ก่อตึกเรือนขึ้นใหม่ ได้เกลี้ยกล่อมพวกพื้นเมือง และได้ปกครองพวกนั้นอย่างสุขสบายดี เมื่อมองซิเออร์มาแตงได้ถึงแก่กรรมเมื่อปี ค.ศ. ๑๗๐๖ (พ.ศ. ๒๒๔๙) นั้น เมืองปอนดิเชริกลายเป็นท่าเรือที่หนึ่ง สำหรับการค้าขายในเมืองอินเดีย และมีพลเมืองถึง ๔๐,๐๐๐ คน

—๑๓—

การที่ประเทศฝรั่งเศสได้พ่ายแพ้ในอินเดียนั้น หาได้ทำให้บาทหลวงตาชาด์หมดความพยายามไม่ เมื่อปี ค.ศ. ๑๖๙๓ (พ.ศ. ๒๒๓๖) พวกฮอลันดาได้ไปยึดเมืองปอนดิเชริไว้ บาทหลวงตาชาด์อยู่ไม่ได้จึงต้องหนีจากเมืองปอนดิเชริไปอาศัยอยู่ที่เมืองขันเดอนากอร์ แล้วจึงได้ออกจากเมืองขันเดอนากอร์ไปเมืองมะริด เมื่อได้ไปถึงเมืองมะริดแล้ว บาทหลวงตาชาด์จึงได้มีจดหมายไปยังพระยาพระคลังว่า

“บาทหลวงตาชาด์ได้กลับมาอีกแล้ว เพื่อจะได้มาจัดการให้พระราชไมตรีในระหว่างสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองและประเทศทั้งสอง ได้สมานติดต่อกันอย่างเดิมต่อไป”

บาทหลวงตาชาด์ได้ทำการอย่างไม่มีอาย และคงปฏิบัติการต่าง ๆ ดุจตัวยังคงเป็นราชทูตอยู่ แต่ฝ่ายไทยก็หารับรองไม่ ภายหลังมาอีก ๒ ปี คือเมื่อวันที่ ๑๙ เดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๖๙๖ (พ.ศ. ๒๒๓๙) บาทหลวงตาชาด์ได้พยายามจะกลับไปเมืองไทยอีกครั้งหนึ่ง ในเรื่องนี้บาทหลวงตาชาด์ได้เขียนว่าดังนี้

"ศัตรูของประเทศสยาม และประเทศฝรั่งเศสได้ขัดขวางต่อความคิดของข้าพเจ้า แต่ถึงไทยไม่ยอมรับรองข้าพเจ้าก็หาเป็นการกระทำให้ข้าพเจ้าท้อถอยไม่ แต่กลับทำให้ความรักและความจงรักภักดีของข้าพเจ้าต่อพระเจ้ากรุงสยามผู้ทรงอานุภาพ กลับมากเพิ่มพูนยิ่งกว่าเก่าเสียอีก"

ในจดหมายที่ยาทหลวงตาชาด์มิไปถึงพระยาพระคลังนั้น ใช้สำนวนคล้ายกับข้อ และได้กล่าวอย่างมีหลักฐานมั่นคงว่า "ไม่ช้ากองทัพเรือของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทั้งหมดจะได้มาถึงอยู่แล้ว" แต่ความจริงเรื่องกองทัพเรือฝรั่งเศสนั้นเป็นเรื่องที่ยาทหลวงตาชาด์คิดเอาเองทั้งสิ้น จริงอยู่ยาทหลวงตาชาด์ได้คิดแก้ไขความข้อนี้ โดยแสดงตัวว่า "มีความจงรักภักดีต่อพระเจ้ากรุงสยาม และมีความมุ่งหมายโดยเฉพาะที่จะทำการฉลองพระเดชพระคุณ เพื่อให้พระเกียรติยศของพระเจ้ากรุงสยามได้ทวีขึ้น"

แต่ข้อความในจดหมายฉบับนี้มิได้กล่าวถึงการที่จะรับคนเข้ารีต หรือกล่าวถึงการที่จะทำให้ศาสนาแพร่หลายออกไปเลยจนคำเดียว ยาทหลวงตาชาด์กลับพูดถึงการค้าขายของบริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียว่าจะได้จัดการให้บริษัทได้ทำการค้าขายอย่างแต่ก่อน

คำตอบของพระยาพระคลังครั้งนี้ดูดีขึ้น ด้วยพระยาพระคลังเชื่อใจในยาทหลวงตาชาด์ จึงแสดงว่าฝรั่งเศสได้กระทำถูกต้องตามแบบประเพณีของฝ่ายตะวันออกแล้ว โดยเข้าใจว่าเรือรบฝรั่งเศสได้เชิญพระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ตามเกียรติยศที่ควรจะทำทุกอย่างและเข้าใจว่ายาทหลวงตาชาด์เป็นราชทูต คงจะได้เชิญพระ

ราชสาส์นของพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ถวายต่อพระเจ้าแผ่นดินสยาม ตามแบบประเพณีของไทยทุกประการ ในจดหมายพระยาพระคลังมีความต่อไปว่าดังนี้

"ข้าพเจ้าได้นำความกราบทูลให้พระเจ้าแผ่นดินนายของข้าพเจ้าทรงทราบ ว่าท่านได้มาถึงแล้ว พระเจ้ากรุงสยามนายของข้าพเจ้า ทรงนับถือและรักใคร่สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสมาก จึงได้มีพระราชดำรัสสั่งให้ข้าพเจ้าเตรียมการรับพระราชสาส์นตามแบบแผนราชประเพณีโบราณทุกประการ เพราะฉะนั้น การที่จะให้พระราชไมตรีในระหว่างพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองได้คงมีและเพิ่มพูนขึ้นนั้น ก็ต้องยึดเอาความไหวพริบและความรอบคอบของท่านเป็นหลักต่อไป"

แต่พระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นั้น เป็นพระราชสาส์นเก่าที่ได้เขียนไว้ก่อน ๑๐ ปีมาแล้ว คือเป็นพระราชสาส์นเขียนเมื่อปี ค.ศ. ๑๖๘๗ (พ.ศ. ๒๒๓๐) ซึ่งพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ส่งมาสำหรับถวายต่อสมเด็จพระนารายณ์ พระราชสาส์นฉบับนี้เองอันเป็นพระราชสาส์นถวายสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งบาทหลวงตาชาดคิดจะเอามาถวายต่อพระเพทราชาในปี ค.ศ. ๑๖๙๘ (พ.ศ. ๒๒๔๑) แต่เมื่อจะดูตามสำนวนพระราชสาส์นแล้ว ข้อความที่ยกยอสรรเสริญกันก็ยังใช้ได้ เพราะมิได้ระบุเฉพาะตัวผู้ใด แต่ข้อกีดขวางอย่างสำคัญของบาทหลวงตาชาดนั้น ก็คือเชอวาเลียเดโซเยียซึ่งเป็นผู้บังคับการกองทัพเรือฝรั่งเศสในอ่าวเบงกอล บาทหลวงตาชาดได้ขอร้องอ้อนวอนหลายครั้งหลายหน เชอวาเลียเดโซเยียจึงให้เรือรบลำหนึ่ง มีปืน

ใหญ่ ๕๒ กระบอก สำหรับพาบาทหลวงตาชาด์ไปยังเมืองไทย และให้เชิญพระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ไปด้วย เพราะพระราชสาส์นฉบับนี้ กลายเป็นเครื่องรางอันสำคัญของบาทหลวงตาชาด์เสียแล้ว ด้วยบาทหลวงตาชาด์เชิญแต่พระราชสาส์นฉบับเดียวเท่านั้น เครื่องราชบรรณาการอย่างใดหามีไม่ บาทหลวงตาชาด์จึงได้มีจดหมายถึงมองซิเออร์เฟเรอกับมองซิเออร์โบรด์ ซึ่งเป็นมิชชันนารียังอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา ขอร้องให้คนทั้งสองนี้ช่วย และได้กล่าวคำว่าดังนี้

"ข้าพเจ้าเชื่อใจว่าในครั้งนี้ ท่านคงจะได้จัดการทุกอย่างที่จะกราบทูลพระเจ้ากรุงสยาม และเรียนต่อเสนาบดีไทย ให้ได้จัดการรับรองพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ซึ่งข้าพเจ้าได้เชิญมานั้น โดยเต็มเกียรติยศทุกอย่าง"

พวกมิชชันนารีในกรุงศรีอยุธยา ได้ช่วยเหลือบาทหลวงตาชาด์ทุกอย่าง และได้จัดให้บาทหลวงตาชาด์กับบาทหลวงเยซวิต ๒ คน และชาวฝรั่งเศส ๔ คน ซึ่งได้มาพร้อมกับบาทหลวงตาชาด์ พักในโรงเรียนสามเณร แต่บาทหลวงตาชาด์หายอมที่จะไปพักในโรงเรียนไม่ ฝ่ายพระยาพระคลังก็แกล้งขัดขวางในการที่จะรับรองบาทหลวงตาชาด์ เป็นต้นว่าเสบียงอาหารที่จะส่งให้รับประทานนั้น ไทยไม่ยอมส่งเนื้อสัตว์อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบาทหลวงตาชาด์จะเข้าเฝ้าจะต้องถูกบังคับให้นั่ง และเมื่อเรือที่เชิญพระราชสาส์นได้มาถึงปากน้ำแล้ว ไทยก็หาได้ลงไปรับเหมือนอย่างคราวก่อน ๆ ไม่ นอกจากนี้ยังมีข้อขัดขวางอีกหลายพันอย่าง แต่บาทหลวงตาชาด์ก็ยอมและอดทนเอาทุกอย่าง

พระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสนั้น ได้ถวายต่อพระเจ้ากรุงสยามโดยมีพิธีต่าง ๆ ตามประเพณีที่เคยกันมา และบาทหลวงตาชาด์ผู้เป็นราชทูตก็ได้ทำการตามหน้าที่อย่างดีที่สุด บาทหลวงตาชาด์ได้พักอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา ๓ อาทิตย์ จึงได้เชิญพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงสยามตอบพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส พระราชสาส์นฉบับนี้ ก็ได้เขียนด้วยวิธีอย่างเดียวกับพระราชสาส์นฉบับก่อน ๆ ๒ ฉบับ คือได้จารึกในแผ่นทองคำและบรรจุในหีบทองคำ* แต่

---

* พระราชสาส์นฉบับนี้ลงวันที่ ๒๘ เดือนมกราคม ค.ศ. ๑๖๙๙ (พ.ศ. ๒๒๔๑) แต่ถ้อยคำที่ใช้เป็นถ้อยคำสามัญหาแก่นสารไม่ได้ พระราชสาส์นนั้นมีความว่าดังนี้

"พระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสและกรุงนาวาร์ผู้ทรงเดชานุภาพอันใหญ่ยิ่งจนถึงกับพระนามได้เลื่องลือไปทั่วทวีปยุโรป และเป็นผู้ซึ่งพระผู้เป็นเจ้าได้โปรดให้มีชัยชนะแก่บรรดาพระเจ้าแผ่นดินอันเป็นราชศัตรู ข้าพเจ้าได้ขอร้องต่อพระผู้เป็นเจ้าปกครองการทั่วไปทั้งในโลกนี้และโลกโน้น ขอได้โปรดพิทักษ์รักษาพระองค์และพระราชวงศ์ ขอให้พระองค์ได้มีอานุภาพและอำนาจยิ่งขึ้นไป และขอให้พระองค์ได้มีพระเกียรติยศเพิ่มพูนขึ้น ด้วยพระองค์ได้ทรงระลึกถึงพระราชไมตรีที่ได้ทรงมีไว้กับพระเจ้าแผ่นดินที่เสด็จสวรรคตไปแล้ว และมีพระราชประสงค์จะให้พระราชไมตรีได้คงมีต่อไป จึงได้โปรดให้บาทหลวงตาชาด์เชิญพระราชสาส์นมา ซึ่งเราได้รับไว้ที่กรุงศรีอยุธยา เมื่อ ณ วันพุธ แรม ๑๓ ค่ำ เดือนยี่ ปี ๒๒๔๒ แล้ว ข้อความตามพระราชสาส์นฉบับนี้ ซึ่งพระองค์ได้โปรดให้บาทหลวงตาชาด์เชิญมานั้น ข้าพเจ้าได้ทราบข้อความทุกประการแล้ว และได้กระทำให้ข้าพเจ้ามีความยินดีอย่างยิ่ง ด้วยในพระราชสาส์นฉบับนี้ได้แลเห็นพระปรีชาญาณของพระองค์ ดุจเป็นรัศมีของพระอาทิตย์และพระจันทร์อันส่องแสงไปทั่วโลก ซึ่งเป็นการสมควรแก่พระเจ้าแผ่นดินอันทรงเดชานุภาพในฝ่ายทิศตะวันตกยิ่งนัก เพราะเป็นผู้ที่ทรงปกครองบ้านเมืองด้วยพระปรีชาสามารถ อันกระทำให้ราษฎรพลเมืองมีความนิยมยินดี ทั้งทำให้พระเจ้าแผ่นดินในโลกนี้ ได้นิยมนับถือพระองค์ด้วย"

ไม่ต้องสงสัยเลยว่าพระราชสาส์นฉบับนี้มีจริงดังว่า เพราะมีพยานปรากฏในจดหมายอื่น ๆ ซึ่งมีข้อความว่าดังนี้

บาทหลวงตาชาด์หาได้เชิญเครื่องราชบรรณาการมาด้วยไม่ เพราะเมื่อได้เชิญพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสไปนั้น ก็มิได้มีเครื่องราชบรรณาการไปเหมือนกัน แต่การที่บาทหลวงตาชาด์ได้เชิญพระราชสาส์นทั้งไปและมาครานี้ มิได้มีผลอย่างใดเลย การที่ไม่มีผลครานี้ ก็คงจะเป็นตามความเห็นของบาทหลวงตาชาด์นั้นเอง คือว่าไม่มีเรือฝรั่งเศสไปที่เมืองมะริดและที่บางกอกเลย เพราะตามความเห็นของชาวตะวันออกนั้น ประเทศใดที่มั่งคั่งบริบูรณ์กว่า และ

"ท่านเคานต์เดอตูลูซได้ให้เชิญพระราชสาส์นเขียนในแผ่นทองคำของพระเจ้ากรุงสยามถวายพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ลงวัน เดือน ปี ค.ศ. ๑๖๙๙ (พ.ศ. ๒๒๔๒) ไปถวายไว้ที่ท่านผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ซึ่งเป็นพระราชสาส์นที่ได้เก็บรักษาไว้ในกระทรวงทหารเรือ และมีคำแปลเป็นภาษาฝรั่งเศสติดอยู่กับต้นฉบับด้วย พระราชสาส์นฉบับนี้ได้จารึกในแผ่นทองคำด้วยเหล็กแหลม และได้บรรจุในหีบทองคำซึ่งมีฝาทำเป็นยอดแหลมอย่างแบบไทย แผ่นทองคำที่จารึกพระราชสาส์นกับหีบทองคำที่บรรจุมานั้น มีน้ำหนักครึ่งปอนด์เศษ หีบทองคำนั้นได้ใส่ถุงทำด้วยแพรไหมทอง มีไหมสีแดงผูกรัด และปลายเส้นไหมนั้น มีลูกตุ้มทองคำ ๒ ลูก เส้นไหมนี้ร้อยในห่วงทองคำซึ่งติดอยู่กับถุงนี้รวม ๑๕ ห่วง ถุงนี้วางบนหมอนซึ่งทำด้วยผ้าและแพรสีขาวและทอง และมีแพรคลุมหน้าหมอนติดกับหมอนด้วย คุมทำด้วยลวดทองคำโปร่ง ทั้งหมดนี้ได้บรรจุในหีบลงรักแดงอย่างไทย ที่มุมหีบนั้นหุ้มด้วยแผ่นเงินอย่างบาง และมีสายโซ่เล็ก ๆ ทำด้วยเงินสำหรับยึดฝาไว้ เมื่อท่านผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้ทรงตรวจแล้ว จึงได้รับสั่งให้เอาไปเก็บไว้ในห้องสมุดของหลวง และรับสั่งให้ท่านบาทหลวงบินยองทำใบรับให้ไว้แก่ มองซิเออร์ แคลรำโบต์ ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานสำหรับรักษาหนังสือของกระทรวงทหารเรือ"

พระราชสาส์นฉบับนี้และฉบับก่อน ๆ ไม่ได้มีอยู่ในหอสมุดหลวงเสียแล้ว ไม่ทราบว่าจะหายสูญไปข้างไหน

ที่มีกำลังมากกว่า เป็นประเทศที่จะทำการสำเร็จได้ดีกว่าประเทศอื่น* ข่าวที่ลือว่ากองทัพเรือฝรั่งเศสได้ไปที่เมืองไทย แต่ความจริงหาได้ไปไม่นั้น ได้กระทำให้พวกไทยกลัวไม่ไว้ใจหนักขึ้นอีก เพราะฉะนั้นเมื่อจะพูดหรือแนะนำอย่างใด ไทยจึงมีความสงสัยอยู่เสมอ

มองซิเออร์โบรด์ ซึ่งเป็นผู้จัดการคณะบาทหลวงในเมืองไทยตั้งแต่สังฆราชเดอเมเตโลโปลิสได้ถึงแก่กรรมไปแล้วนั้น ได้เขียนข้อความว่าดังนี้

"พวกเราก็ยังอยู่เหมือนที่เคยกันแต่ก่อนมา ไม่มีใครจะพูดถึงเรื่องอะไรได้เลย พวกอันน่าเวทนาซึ่งถูกขังอยู่ในพระราชวังและทำการให้แก่ราชสำนักนั้น คงจะต้องร้องครางอยู่อีกนานจึงจะพ้นที่คุมขังมาได้ ถ้าแม้ว่าฝรั่งเศสจะต้องการทำความตกลงกับไทยเพื่อประโยชน์แก่ศาสนาแล้ว ก็จะต้องมอบการทั้งปวงให้ท่านผู้อำนวยการของราชบริษัทฝ่ายอินเดียจัดการ จึงจะเป็นผลสำเร็จ เพราะพวกไทยต้องการแต่บุคคลซึ่งจะมาเจรจาด้วยการค้าขายอย่างเดียวเท่านั้น ถ้าหากว่า

---

* เป็นการน่าเสียดายที่เรือของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสมิได้มาที่เมืองมะริดดังได้สัญญาไว้ แต่การที่กองทัพเรือได้ถูกเคราะห์ร้าย โดยที่เรือลำดีที่สุดได้แตกเสียและพวกเรือได้ล้มตายเกือบหมดทั้งสิ้น ได้ทำให้พวกไทยหยิ่งมากขึ้น แต่ข้าพเจ้าจะต้องกล่าวว่า พวกไทยต้องการพวกฝรั่งเศส เพราะไทยหากำไรจากฝรั่งเศสได้มาก แต่ก็กลัวว่าพวกฝรั่งเศสจะโกรธและจะมาทำการแก้แค้น เพราะการที่ไทยทำไว้นั้นก็เป็นการสมควรอยู่ที่ฝรั่งเศสจะต้องมาแก้แค้น

(ข้อความนี้ได้คัดจากจดหมายบาทหลวงตาชาด์ ถึงมองซิเออร์ปองชาดแรง เขียนจากเมืองมาตีนิก และลงวันที่ ๘ เดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๗๐๐ (พ.ศ. ๒๒๔๒)

บาทหลวงตาชาด์จะกลับมาเมืองไทยแต่ตัวคนเดียวอีกแล้ว ข้าพเจ้าไม่เชื่อเลยว่า การทั้งปวงจะดีกว่านี้ขึ้นได้ การก็คงจะไม่สำเร็จ และก็จะต้องตั้งต้นกันใหม่ร่ำไป”

ตามข้อความข้างท้ายนี้ก็พอจะเห็นได้ว่า พวกมิซซันนารี และพวกเยซุวิตก็ยังคงแตกคณะกันอยู่ และบาทหลวงตาชาด์มิได้จัดการอย่างไรให้สองจำพวกนี้ได้ปรองดองกันเลย

บาทหลวงตาชาด์หาได้กลับมายังเมืองไทยอีกไม่ แต่ถึงดังนั้นก็มิได้วายที่จะหวังจะกลับมาอีก พอบาทหลวงตาชาด์ได้กลับไปถึงฝรั่งเศส ก็ได้รีบทำรายงานอันยืดยาว ยื่นต่อเสนาบดีกระทรวงทหารเรือ ชี้แจงว่า การที่ฝรั่งเศสจะไปตั้งอยู่ที่เมืองมะริด และเมืองตะนาวศรีนั้น เป็นเรื่องที่สำคัญอย่างยิ่ง และบาทหลวงตาชาด์ผู้ที่เคยเป็นราชทูตก็หวังใจว่า เจ้าพนักงานฝรั่งเศสก็คงจะเห็นชอบตามความเห็นของตัว แต่ถึงจะอย่างไรก็ตาม บาทหลวงตาชาด์ก็ได้อธิบายชี้แจงให้เห็นว่า ตัวมีความรู้ชำนาญในพื้นที่เหล่านี้จริง คือ ได้ชี้แจงอย่างละเอียดว่า ท่าเรือเมืองมะริดจะเป็นประโยชน์สำหรับเรือที่จะไปมาได้เพียงไร เช่นว่า การหาเสบียงอาหารสำหรับใช้ในเรือ การซ่อมแซมเรือ เรือจะเข้าออกได้โดยสะดวก ท่าจอดเรือก็เป็นที่เหมาะดังนี้เป็นต้น ในรายการนั้นถึงกับทำบัญชีการใช้จ่าย และกะเสร็จว่าจะต้องมีพลทหารยกเท่าไร ทหารเรือเท่าไร จะต้องมีเรือกี่ลำ ขึ้นใหญ่กี่กระบอก จะต้องจ่ายค่าเงินเดือนเท่าไร ค่าอาหารการรับประทานเท่าไร จนถึงกับย้อมจะต้องมีอย่างไร บาทหลวงตาชาด์กะเอา

เองทั้งสิ้น แต่เหตุสำคัญที่บาทหลวงตาชาด์ยกมาอ้างในรายงานฉบับนี้ ก็คือเรื่องการที่เกี่ยวด้วยศาสนา เพราะบาทหลวงตาชาด์ทรายอยู่ว่า เป็นเรื่องที่ต้องพระทัยของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔

ในส่วนที่พระราชวังเวอซายนั้น ก็มิได้สละความคิดที่จะให้ประเทศฝรั่งเศสเป็นใหญ่ในทางสินค้าที่เมืองมะริด เมื่อปี ค.ศ. ๑๗๐๒ (พ.ศ. ๒๒๔๕) บาทหลวงตาชาด์ได้กลับไปเมืองปอนดิเชริอิก แต่ในครั้งนี้ดูเหมือนรัฐบาลฝรั่งเศสไม่ได้มอบให้บาทหลวงตาชาด์ไปเจรจาการเมืองกับประเทศสยามเลย

มองซิเออร์ เคเมอเนร์ สังฆราชเดอสุระผู้แทนมองซิเออร์โบรด์ที่กรุงศริอยุธยานั้น ได้ทราบในพระราชดำริของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ โดยได้รับรายงานลับ กล่าวถึงการที่ฝรั่งเศสคิดจะไปสร้างป้อมที่เมืองมะริด ๒ ป้อม และคิดจะไปตั้งห้างในเมืองนั้นด้วย สังฆราชเดอสุระจึงได้ไปขอกให้ราชสำนักสยามทราบถึงเรื่องนี้ และได้ไปยืนยันว่าการที่จะเป็นไมตรีกับฝรั่งเศสนั้น เป็นเรื่องที่จะได้สงบเรื่องทั้งปวงต่อไป พระยาพระคลังจึงได้ชมเชยสังฆราชเดอสระว่า เป็นผู้ที่เอาใจใส่ต่อการงานดี แต่ข้อที่สังฆราชนำมาพูดนั้น เป็นเรื่องไม่สมควรเลย พระยาพระคลังจึงยกเหตุต่าง ๆ มาคัดค้าน เช่นว่า ๑. พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ หาได้มีราชสาส์นมาไม่ ๒. ทางไปมาในระหว่างเมืองมะริด และกรุงศริอยุธยาเป็นหนทางไกลและยากลำบากมาก ๓. ถ้าฝรั่งเศสไปอยู่ที่เมืองมะริดแล้ว พวกไทย ฝรั่งเศส และพม่าคงจะไม่ถูกกันได้ ด้วยเหตุหลายประการเหล่านี้ พระยาพระคลังจึงเห็นว่า ไม่เป็นเรื่องที่ควร

จะนำความกราบทูลให้ทรงทราบได้ ต่อนั้นมาไทยก็คิดจะยึดหนทางมิให้ฝรั่งเศสได้ปรองดองกับไทยได้อีกต่อไป พระเจ้ากรุงสยามจึงได้ออกประกาศห้ามมิให้บรรดาล่ามของชนต่างประเทศ "ได้เขียนหนังสือในนามของชาวต่างประเทศเป็นอันขาด" และห้ามมิให้พวกล่ามได้ยืนหนังสือแทนชาวต่างประเทศ เว้นแต่ได้ทรายแล้วว่า หนังสือนั้น ๆ จะเป็นที่พอใจของพระยาพระคลังจึงจะยื่นได้ และถ้าล่ามคนใดฝ่าฝืนต่อประกาศอันนี้ ก็จะต้องรับโทษอย่างหนัก

ภายหลังมาได้เกิดเรื่องอันไม่รู้ตัว ซึ่งกระทำให้พวกฝรั่งเศสในเมืองไทยได้มีความหวังใจขึ้นอีก คือเมื่อปี ค.ศ. ๑๗๐๓ (พ.ศ. ๒๒๔๖) พระเพทราชาได้เสด็จสวรรคต พระราชบุตรจึงได้ขึ้นครองราชสมบัติโดยไม่มีใครขัดขวางเลย พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่นี้ได้แสดงพระองค์ว่า มีพระราชประสงค์จะต่อพระราชไมตรีกับฝรั่งเศสอันได้ขาดมาถึง ๑๕ ปีแล้ว จึงได้รับสั่งกับสังฆราชเดอซาบูลา ซึ่งพึ่งมาแทนสังฆราชเดอสุระในพระราชประสงค์นี้* แต่สังฆราชเดอ

---

* เมื่อพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่นี้ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว และพระอนุชาก็ยังคงมีพระชนม์อยู่ ข้าพเจ้าจึงได้ทำตามแบบอย่างของบรรดาหัวหน้าชาวต่างประเทศซึ่งอยู่ในประเทศสยาม คือได้ไปเฝ้าแสดงความยินดีที่พระองค์ได้เสด็จผ่านพิภพ พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ได้ทรงรับรองข้าพเจ้าอย่างดี ได้รับสั่งสรรเสริญชมเชยประเทศฝรั่งเศสและรับสั่งว่า มีพระราชประสงค์จะได้ทำไมตรีติดต่อกับฝรั่งเศสอีก เพื่อจะได้ให้พ่อค้าฝรั่งเศสได้เข้ามาทำการค้าขายในพระราชอาณาจักรอย่างเดิม และจะได้โปรดพระราชทานที่ให้ตั้งห้างและโรงงาน ทั้งจะได้พระราชทานสิทธิต่าง ๆ ให้แก่ฝรั่งเศส เหมือนกับที่ได้พระราชทานให้แก่พวกฮอลันดาอยู่แล้ว (ข้อความนี้คัดจากจดหมายสังฆราชเดอซาบูลา ถึงมองซิเออร์มาแตง เจ้าเมืองปอนดีเชรี ลงวันที่ ๒๖ เดือนกันยายน ค.ศ. ๑๗๐๓ (พ.ศ. ๒๒๔๖)

ซาบูลาได้ฟังพระกระแสแล้ว ก็หาได้รับรองอย่างใดไม่ เป็นแต่กราบทูลว่า ในการเรื่องอันสังฆราชเต็มใจที่จะฉลองพระเดชพระคุณ แต่ก็ไม่รับรองอย่างใด เพราะสังฆราชทราบอยู่เต็มใจว่า ถ้อยคำเช่นนี้เป็นสิ่งที่เชื่อไม่ได้ ทั้งทราบอยู่ด้วยว่า ในเวลานั้นในประเทศฝรั่งเศสและทวีปยุโรปได้เกิดการวุ่นวายกันต่างๆ แต่ถึงดังนั้น มองซิเออร์หลุยเดอซิเซ สังฆราชเดอซาบูลา ก็ได้รายงานไปยังราชสำนักฝรั่งเศสและผู้ว่าราชการเมืองปอนดิเชรี ให้ทราบในพระราชดำริของพระเจ้ากรุงสยามองค์ใหม่ สังฆราชเดอซาบูลาได้ฝากรายงานไปกับยาทหลวงชาติอิตาเลียนคนหนึ่ง ชื่อยาทหลวงนิโกลาซ์ชิมา อยู่ในคณะโอกุศแตง ซึ่งมาจากเมืองจีน เพื่อจะกลับไปประเทศอิตาลี สังฆราชเดอซาบูลาได้ฝากฝังยาทหลวงอิตาเลียนคนนี้ต่อมองซิเออร์มาแตง แต่ก็มิได้วางใจในยาทหลวงคนนี้ เพราะเกรงว่าจะถูกไทยหลอกอีกครั้งหนึ่ง ทั้งมีความสงสัยในยาทหลวงอิตาเลียนคนนี้ ซึ่งเดินทางมีหีบบัตข้าวของเป็นอันมาก ทั้งถือหนังสือเดินทางซึ่งเซ็นพระนามพระเจ้ากรุงสยาม และเซ็นนามพระยาพระคลังด้วย* ตัวอย่างที่ยาทหลวงตาชาร์ดได้ทำไว้เป็นสิ่งที่สังฆราชเดอซาบูลาได้จำไว้

---

* ในเรื่องนี้ข้าพเจ้าเชื่อว่า ที่ประเทศฝรั่งเศสคงจะไม่รับเอาเป็นข้อดำริเป็นแน่ เพราะไทยไม่ได้พูดเรื่องอะไรเลย นอกจากพูดเรื่องพ่อค้าและเรือของบริษัทฝรั่งเศสเท่านั้น และความประสงค์ของไทยก็มีแต่จะต้องการให้ทำการค้าขายเหมือนที่บริษัทฝรั่งเศสเคยทำอยู่เมื่อก่อนเกิดการขบถในเมืองไทย แต่มีข้อแปลกอยู่ข้อเดียวเท่านั้น คือว่าไทยจะให้สิทธิแก่ฝรั่งเศสเหมือนกับที่ได้ให้พวกฮอลันดาอยู่แล้ว ถ้าความประสงค์ของไทยนี้เป็นที่พอใจของฝรั่งเศสแล้ว นิสัยของคณะฝรั่งเศสคงจะได้เปลี่ยนแปลงไปมาก เพราะข้าพเจ้าเชื่อว่า ฝรั่งเศสจะไม่ต้องการแต่เฉพาะจะตั้งห้างอย่างเดียว ส่วนตัวท่านนั้นย่อมทราบดีอยู่แล้วว่า พระราชสำนักฝรั่งเศสและ

ในครั้งนั้นมองซิเออร์ฟรังซัวมาแตงต้องทอดอาลัย ที่ได้รู้สึกว่า เป็นอันหมดโอกาสที่บริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียตะวันออก จะได้เป็นใหญ่ทางฝ่ายทะเลต่อไปได้ เพราะหมดโอกาสที่ฝรั่งเศสจะไปตั้งที่เมืองมะริด เมืองจันเดอนากอร์ และเมืองปอนดิเชรีแล้ว ข้อวิตกของสังฆราชเดอซาบูลาก็มีมูลอยู่บ้าง เพราะข้อที่ฝรั่งเศสฝันว่าจะได้เป็นใหญ่ในฝ่ายทวีปอาเซียนั้นจะต้องงดสงบไปนาน ด้วยเหตุว่าเวลานั้น บริษัทฝรั่งเศสเกือบจะหมดกำลังอยู่แล้ว การที่เป็นดังนี้ประกอบด้วยเหตุหลายอย่างคือ ๑. การค้าขายของบริษัทไม่มีผลอันใด เพราะเหตุที่ผู้จัดการในกรุงปารีสขัญชาการในทางที่ผิด ๒. ต้นทุนของบริษัทก็น้อยลง ๓. พวกชอลันดาได้ทำให้บริษัทเกิดความฉิบหายอันแก้ไขไม่ได้แล้ว เมื่อบริษัทฝรั่งเศสหมดกำลังที่จะทำการค้าขายได้เช่นนี้ จะทิ้งให้ลูกข้างของบริษัทอดตายก็ไม่ได้ บริษัทจึงได้อนุญาตให้พวกลูกข้างขายใบอนุญาตให้แก่พวกพ่อค้าอื่น ๆ และพ่อค้าเหล่านี้ได้รับอนุญาตไปแล้วก็ไปทำการเอารำรวยได้ ในคราวนี้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจะช่วยให้บริษัทรอดจากความฉิบหายเหมือนเมื่อคราวปี ค.ศ. ๑๖๘๔

บริษัทฝรั่งเศสมีความประสงค์อย่างใดในเมืองไทย เพราะฉะนั้น บางทีท่านจะมีความเห็นต่างกับข้าพเจ้าก็เป็นได้ แต่ถึงจะอย่างไรก็ตาม ขอท่านได้โปรดบอกให้ข้าพเจ้าทราบว่า จะได้มีเรือฝรั่งเศสมาค้าขายในเมืองไทยบ้าง หรือจะไม่มีมาเลยอย่างใด เพราะถ้าจะไม่มีเรือฝรั่งเศสมาแล้ว ข้าพเจ้าจะได้แจ้งให้ไทยทราบ เพื่อไทยจะได้หมดหวังในข้อที่มุ่งหมายจะให้เรือฝรั่งเศสมาทำการค้าขายในเมืองไทยต่อไป เพราะไทยเชื่อใจว่า เมื่อฝรั่งเศสทราบว่าไทยอยากจะเป็นไมตรีด้วยแล้ว พวกฝรั่งเศสในประเทศฝรั่งเศสและอินเดียก็คงจะกางแขนออกรับรองเป็นแน่ (ข้อความนี้คัดจากจดหมายสังฆราชเดอซาบูลา มีไปถึงมองซิเออร์มาแตงและมองซิเออร์ปองชาแตรง ลงวันที่ ๒๖ และที่ ๒๕ กันยายน ค.ศ. ๑๗๐๓ (พ.ศ. ๒๒๔๖)

(พ.ศ. ๒๒๒๗) ไม่ได้แล้ว เพราะในเวลานั้นเกิดการขึ้นหลายอย่าง คือในประเทศสเปญก็เปลี่ยนรัชกาล บรรดาประเทศทั้งหลายในทวีปยุโรปก็รวบรวมกันจะต่อสู้กับฝรั่งเศส ซึ่งกระทำให้พระเจ้าหลุยส์ที่๑๔ ต้องเป็นกังวลตามชายแดน เพราะพวกข้าศึกจะยกมาย่ำยีอยู่แล้ว เมื่อการเป็นอยู่ดังนี้ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จะมาทรงพระราชดำริถึงการที่จะส่งทหารไปยึดเมืองมะริด และจะเอาเมืองไทยอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศสได้อย่างไร เพราะในเวลานั้น พระเจ้าฟิลิปที่ ๕ พระเจ้ากรุงสเปญผู้เป็นพระนัดดาของพระองค์ จะต้องชอพระมหามงกุฎไว้ โดยแบ่งแยกอาณาเขตให้แก่ประเทศออสเตริย และต้องยกเมืองยิบรอลตา และเมืองมินอกาให้แก่อังกฤษ ทั้งพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เองก็ต้องหาหนทางที่จะสิ้นพระชนม์โดยความผาสุก จึงต้องยกเกาะนิวเฟาน์แลนด์ ซึ่งเป็นลูกกุญแจแห่งประเทศคานาดาให้แก่อังกฤษด้วย

เมื่อสิ้นรัชกาลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔แล้ว ฝอยของการขบถในเมืองไทยได้มีมาถึงประเทศฝรั่งเศสอีก คือ ดอญากูโยมาร์เดอบีญา ภรรยาของคอนซตันตินฟอลคอน กับลูอิซาปาซานาภรรยาของยอชฟอลคอน ผู้เป็นบุตรของฟอลคอนเสนาบดีเก่าของไทย ได้ถวายเรื่องราวต่อพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๕ ร้องขอให้บริษัทฝรั่งเศสฝ่ายอินเดียได้คืนเงินซึ่งคอนซตันตินฟอลคอนได้จ่ายให้แก่บริษัท และขอให้คืนทุนที่คอนซตันตินฟอลคอนได้เข้าหุ้นกับบริษัท ทั้งขอให้ใช้ดอกเบี้ยให้ด้วย ในเรื่องนี้ ผู้รับทรัพย์มรดกของฟอลคอนได้อ้างหนังสือสัญญาที่ได้ทำกันในระหว่างมองซิเออร์เซเบเรต์ และคอนซตันตินฟอลคอน เมื่อปี ค.ศ. ๑๖๘๗ (พ.ศ. ๒๒๓๐) และอ้างในข้อที่คอนซตันตินฟอลคอน

ได้เป็นผู้อำนวยการของบริษัทผู้หนึ่งด้วย พวกผู้อำนวยการได้โต้เถียงคัดค้านในเรื่องราวนี้อยู่ช้านาน และอ้างว่าภรรยาของฟอลคอนผู้ตายได้เป็นคนโปรดอยู่ในราชสำนักไทยมานานแล้ว ในเวลานี้ก็ได้รับตำแหน่งอันได้ผลประโยชน์มากโดยเป็นพระพี่เลี้ยงของพระราชโอรสแล้ว เพราะฉะนั้น ไม่ควรที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จะทำพระทัยอ่อนยอมตามเรื่องราวฉบับนี้ ส่วนภรรยาของยอชฟอลคอนผู้ถึงแก่กรรมนั้น ก็ได้มีสามีใหม่แล้ว โดยได้แต่งงานกับชาวเมืองไอร์แลนด์ ชื่อมอง-ซิเออร์คูลิ ซึ่งเป็นคนที่มีทรัพย์มาก เพราะฉะนั้น การที่ภรรยาของบุตรฟอลคอนถวายเรื่องราวเช่นนี้ไม่มีมูลอันใดเลย แล้วคณะผู้อำนวยการของบริษัทฝรั่งเศสได้ชี้แจงต่อไปว่า คอนซตันตินฟอลคอนมิได้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามข้อความที่ได้สัญญาไว้ เงินที่สัญญาว่าจะให้นั้นก็ได้ให้แต่ครั้งเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้น ผู้รับทรัพย์มรดกของคอนซ-ตันตินฟอลคอนมิได้เกี่ยวในการได้การเสียของบริษัท จึงไม่ควรจะได้ประโยชน์จากบริษัทอย่างใด แต่ควรจะต้องใช้เงินให้แก่บริษัทจึงจะถูก และข้อที่ขอร้องในเรื่องราวนั้น ไม่มีแก่นสารอย่างใดเลย

แต่ความเห็นของที่ปรึกษาราชการแผ่นดินฝรั่งเศส มิได้เห็นพ้องด้วยกับผู้อำนวยการของบริษัท เมื่อวันที่ ๒๖ เดือนมิถุนายน ค.ศ. ๑๗๑๗ (พ.ศ. ๒๒๖๐) รัฐบาลฝรั่งเศสจึงได้ออกประกาศให้ภรรยาของคอนซตันตินฟอลคอนได้รับส่วนแบ่งก่อนเจ้าหนี้อื่น ๆ ของบริษัท คือให้ได้รับเลี้ยงชีพ ๓๐๐๐ ปอนด์ (ฝรั่งเศส) และให้ภรรยาคอนซตันตินฟอลคอนกับภรรยา บุตรคอนซตันตินฟอลคอน ได้รับ

ประโยชน์เท่ากับเข้าหุ้นอื่น ๆ ของบริษัทในเวลาที่แบ่งกำไรต้นทุนที่ได้ออกไปแล้ว การที่เสนาบดีของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๕ ได้ทำใจดีเช่นนี้ถ้าดูเผิน ๆ ก็เป็นข้อน่าจะคัดค้าน แต่ก็เป็นการแก้ไขในความปฏิบัติอันน่าเสียใจของมองซิเออร์เดฟาช์อยู่บ้าง

เมื่อราว ค.ศ. ๑๗๐๐ ถึง ๑๘๐๐ ประเทศฝรั่งเศสได้พยายามคิดเป็นการใหญ่ทางทะเลฝ่ายอินเดียอีกคราวหนึ่ง แต่หาได้คิดล่วงล้ำเข้าไปถึงประเทศสยามไม่ ที่ทำการของบริษัทฝรั่งเศสในเวลานั้น ก็คือที่เมืองฮินดูซตานแห่งหนึ่ง และที่เมืองญวนครั้งแผ่นดินพระเจ้าเกียหลงอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นแห่งที่แสดงความกล้าหาญของกะลาสีฝรั่งเศส และแสดงความสับเพร่าของรัฐบาลฝรั่งเศสด้วย

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๙

พงศาวดารญวน

เข้าคุณผู้ช่วยกรมท่า เก็บเรื่องความเมืองญวนแต่ก่อนมา เรียบเรียงเข้าไว้ไม่สู้ละเอียดแต่มแต้งนัก ด้วยฉบับเดิมเข้าพนักงานแต่ก่อนรักษาต่อ ๆ กันมาให้ฉบับหายเสียบ้าง ปลวกกินเสียบ้าง ได้ความประการใดก็เรียงไว้พอเป็นของสำหรับแผ่นดินไปเบื้องหน้า คันหาได้ความว่า เมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น มีรับสั่งให้ขุนราชมนตรี ขุนศรีเสนา ขุนราชาวดี ล่ามแปลคำองเปดกลึง องเปดขัดพวกองไซสือไว้ เมื่อ ณ วันเดือน ๙ ขึ้น ๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๕๕ ปีฉลู เบญจศก ได้ความว่า เดิมเมืองญวนนั้น เมืองตังเกี๋ยเป็นเมืองหลวง เจ้ากินเป็นเมืองสิบกษัตริย์มาได้ ๖ องค์ กษัตริย์ในที่ ๖ ชื่อหุ่งเมือง ครั้งนั้นพระเจ้ากรุงปักกิ่งให้ขุนนางชื่อเลียวท่างเป็นแม่ทัพมาตีเมืองตังเกี๋ยได้ เลียวท่างขับหุ่งเมืองและพวกพ้องฆ่าเสียสิ้น แล้วเลียวท่างก็อยู่รักษาเมืองตังเกี๋ย ๆ ก็ขึ้นแก่เมืองจีนตั้งแต่นั้นมา ครั้นนานมาเกิดญวนผู้มีบุญชื่อเลเลย อยู่ ณ บ้านลำเซิน เลเลยฝันเห็นว่า เทวดามาบอกว่า เลเลยจะได้เป็นเจ้าแผ่นดิน ชายผู้หนึ่งชื่อเวียนกราย จะได้เป็นมหาอุปราช ควงตรากับกระบี่สำหรับกษัตริย์อยู่ที่ตำบลหวยนำ ครั้นเพลาเช้า เลเลยก็ไปเที่ยวดูที่ตำบลหวยนำ ก็ได้เห็นควงตรากับกระบี่สมคำที่เทวดาบอก จึงเอาควงตรากับ

กระบี่มาเก็บไว้ที่บ้าน ฝ่ายเวียนกรายนั้นเที่ยวมาอาศัยนอนอยู่ในศาลเทพารักษ์ มีเทวดามาบอกในฝันว่าชายชื่อเลเลยจะได้เป็นเจ้าแผ่นดินในเมืองญวน ตัวท่านจะได้เป็นมหาอุปราช ถ้าท่านจะใคร่พบเลเลยก็ให้ไป ณ บ้านลำเซิน ถ้าไม่รู้จักเรือนเลเลย เพลากลางคืนให้ดูรัศมีสว่างอยู่ที่เรือนใด เรือนนั้นแลเป็นเรือนเลเลย ครั้นตื่นขึ้นเพลาเช้า เวียนกรายก็ออกจากศาลเทพารักษ์ เดินมาถึงบ้านลำเซิน พอเพลาค่ำจึงคอยดู เห็นเรือนหนึ่งรัศมีสว่างสมกับคำเทวดาบอก เวียนกรายก็เข้าไปหาเลเลย ๆ กับเวียนกรายพบกันแล้ว ก็ไถ่ถามชื่อเสียงรู้จักกันสมกับความฝันทั้งสองฝ่าย เวียนกรายขอดูดวงตราและกระบี่ของเลเลย เลเลยก็ให้ดู เวียนกรายไม่มีความสงสัยแน่แก่ใจแล้วจึงว่า เราทั้งสองคงจะได้เป็นใหญ่ในเมืองตังเกี๋ย จึงให้เลเลยตั้งกองเกลี้ยกล่อมผู้คนอยู่ที่บ้านลำเซิน ตัวเวียนกรายจะไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมคนในแขวงเมืองตังเกี๋ย ครั้นเกลี้ยกล่อมคนเข้าด้วยมากแล้ว เวียนกรายกับเลเลยก็เป็นกบฏ คุมคนยกเข้าตีเอาเมืองตังเกี๋ยได้ จับเจ้าเมืองฆ่าเสีย เลเลยก็ตั้งตัวเป็นเจ้า ตั้งเวียนกรายขึ้นเป็นมหาอุปราช ฝ่ายพระเจ้ากรุงจีนรู้ว่าเลเลยกับเวียนกรายฆ่าเจ้าเมืองตังเกี๋ยเสีย จึงแต่งกองทัพไปตีเมืองตังเกี๋ย เลเลยกับเวียนกรายเห็นกองทัพจีนยกมามากนักจะสู้รบมิได้ จึงเอาทองคำทำเป็นรูปเจ้าเมืองตังเกี๋ยกับเครื่องราชบรรณาการ ให้ทูตคุมไปให้กับแม่ทัพเมืองจีน ขอโทษตัวยอมเป็นเมืองขึ้นตามเดิม แม่ทัพจึงมีหนังสือบอกขึ้นไป ณ เมืองหลวง พระเจ้ากรุงจีน

จึงมีหนังสือตอบมา ให้แม่ทัพตั้งเลเลยเป็นเจ้าเมืองตังเกียเถิด แม่ทัพทำตามหนังสือรับสั่งแล้วก็ยกทัพกลับไป เลเลยจึงให้เวียนกรายผู้เป็นมหาอุปราช เป็นผู้สำเร็จราชการบ้านเมืองทั้งปวง และเวียนกรายนั้นมีบุตรหญิงคนหนึ่งชื่อกงจัว บุตรชายคนหนึ่งชื่อจัวเตียน บุตรหญิงนั้นยกให้เป็นภรรยาตินเฮกยิ่ม ซึ่งเป็นเสนาบดีในเมืองตังเกีย ครั้นนานมามหาอุปราชจึงทูลลาเจ้าเมืองตังเกีย ว่าตัวแก่ชราแล้วจะขอลาออกจากราชการ จะขอให้ตินเฮกยิ่มบุตรเขยเป็นมหาอุปราชแทนตัวไปกว่าจัวเตียนบุตรชายจะใหญ่ขึ้น ถ้าบุตรใหญ่แล้วจะขอให้บุตรเป็นมหาอุปราชสืบไป เจ้าเมืองตังเกียก็ยอมให้ ครั้นเวียนกรายอุปราชตายแล้ว ตินเฮกยิ่มบุตรเขยก็คิดจะฆ่าจัวเตียนน้องภรรยาเสีย นางกงจัวพี่สาวรู้ความ จึงกระซิบยอกน้องชายให้รู้ตัว ให้น้องชายทำเป็นข้าเสีย จัวเตียนก็ทำตามคำพี่สาว ๆ จึงคิดอุบายยอกแก่ตินเฮกยิ่มผู้ผัวว่า จัวเตียนเป็นข้าไปแล้ว จะเลี้ยงไว้ก็ขายหน้า ขอให้ขับไปเสียให้พ้นบ้านพ้นเมืองเถิด ตินเฮกยิ่มไม่ทันคิด จึงไปทูลกับเจ้าเมืองตังเกียให้ขับจัวเตียนเสียจากเมือง เจ้าเมืองตังเกียก็ยอมตาม ตินเฮกยิ่มจึงแต่งเรือและคนให้คุมตัวจัวเตียนลงมาส่งข้างทิศใต้ ให้ขึ้นที่ป่าชื่อโวจ๊อที่นั้นเป็นแดนข่า ถ้าจะเดินมาแต่เมืองตังเกียประมาณ ๑๕ วันจึงถึง คนที่มาส่งนั้นก็อยู่ด้วยจัวเตียน หากลับขึ้นไปไม่ จัวเตียนจึงตั้งซ่องเกลี้ยกล่อมผู้คนอยู่ที่นั้น ครั้นได้คนมากขึ้นก็สร้างเมืองขึ้นที่ป่าโวจ๊อให้ชื่อว่าเมืองเว้ ฝ่ายองตินเฮกยิ่มพี่เขยรู้ จึงให้องลักเยาคุมกองทัพ

ยกมาตีเมืองเว้ ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ องลักเยาตาย กองทัพแตกกลับไปเมืองตังเกี๋ย ภายหลังขัวเตียนเข้าเมืองเว้ กลัวจะเป็นศึกติดพันกันไป จึงแต่งเครื่องราชบรรณาการไป จิ้มก้ององเตียนเฮกยิ่มพี่เขย ขอโทษตัวแล้วยอมเป็นเมืองขัน เจ้าเมืองตังเกี๋ยก็ยกโทษให้ ขัวเตียนได้ครองเมืองเว้สืบลูกหลานมาได้ ๖ ขั่วเจ้าเมือง คือ ขัวเตียนบุตรเวียนกรายที่ ๑ ขัวสายบุตรขัวเตียนที่ ๒ ขัวเท่งบุตรขัวสายที่ ๓ กับขัวเหียนบุตรขัวเท่งที่ ๔ ขัวค่างบุตรขัวเหียนที่ ๕ องเฮียวหูเวียงบุตรขัวค่างที่ ๖ เป็น ๖ เจ้าเมืองด้วยกัน ครั้นเมื่อองเฮียวหูเวียงได้เป็นเจ้าเมืองเว้ ก็ตั้งแข็งเมืองไม่ไปขึ้นกับเมืองตังเกี๋ยเหมือนแต่ก่อน เจ้าเมืองตังเกี๋ยก็ยกกองทัพไปเมืองเว้หลายครั้งก็ไม่ได้ องเฮียวหูเวียงจึงให้ตั้งด่านทางยกลงไว้ที่ตำยลโปจัน ๆ นั้นอยู่ริมแม่น้ำซงยัน ฟากแม่น้ำซงยันข้างตะวันออกเป็นแดนเมืองตังเกี๋ย ด่านโปจันทุกวันนี้เขาเรียกว่าเมืองกวางเบือง ทางน้ำนั้นให้เอาโซ่ขึงแม่น้ำกงเหยไว้ ไม่ให้พวกเมืองตังเกี๋ยมาเมืองเว้ได้ เมืองเว้ก็ขาดจิ้มก้องเมืองตังเกี๋ยมาหลายปี ตั้งตัวเป็นกษัตริย์ขึ้นด้วยกันทั้งสองเมือง องเฮียงหูเวียงนั้นมีราชบุตร ๕ องค์คือ องดิกหมูที่ ๑ องเฮียวคางเวียงที่ ๒ องเทิงกวางที่ ๓ กับองเชียงฉุนที่ ๔ องทางที่ ๕ ฝ่ายองดิกหมูราชบุตรใหญ่นั้นมีบุตรชายชื่อองหวางคนหนึ่ง องเฮียงคางเวียงราชบุตรที่ ๒ มีบุตร ๓ คนคือ องยาบาหนึ่ง องไซสือหนึ่ง องหมันหนึ่ง องดิกหมู

องคางเวียงตายก่อนพระราชชิดา ครั้นองเชียวหูเวียงพระราชชิดาตาย องกวักภ้อขุนนางผู้ใหญ่ก็ยกองเทิงกวางพระราชบุตรที่ ๓ ขึ้นเป็นเจ้าเมืองเว้ แล้วองกวักภ้อก็เป็นผู้สำเร็จราชการสิทธิขาดอยู่แต่ผู้เดียว เสนาบดีและราษฎรไม่เต็มใจ บ้านเมืองก็เกิดจลาจลต่าง ๆ ครั้นอยู่มาองยากเป็นโจรป่าอยู่แดนเมืองกุยเยิน องยากมีน้องชาย ๒ คนชื่อองขายหนึ่ง องคามหนึ่ง ครั้นอยู่มาองกรมหวดผู้เป็นบิดาตาย พี่น้องสามคนหาหมอดูที่ฝังศพ หมอดูว่าที่เขากวางนำนั้นเป็นที่ฮวงซุ้ยดี มีเขาเป็นรูปปากมังกร ถ้าผู้ใดได้ฝังศพบิดามารดาลงที่นั้น นานไปลูกหลานจะได้ดี พี่น้องทั้งสามก็เอาศพบิดาไปฝังที่เขานั้น เมื่อขุดหลุมลงไปนั้นได้ทองสองไหแง แล้วจึงเอาศพบิดาฝังลงไว้ที่นั้น พี่น้องทั้งสามก็เอาทองนั้นมาขาย ครั้นได้เงินก็เอาไปช่วยที่ทุกข์ยากปล่อยเสีย แล้วเกลี้ยกล่อมผู้คนได้มาก จึงปรึกษากันจะชิงเอาราชสมบัติในเมืองเว้ ด้วยเห็นว่าองเทิงกวาง องกวักภ้อไม่เอาใจใส่ในราชการตั้งแต่เสพสุราเล่นงิ้วเป็นการสนุก แต่บรรดาขุนนางก็เอาใจออกหากอยู่สิ้น พี่น้องทั้งสามเห็นการดังนั้นก็ปรึกษากันว่า ผู้คนนิยมกับเรามากอยู่แล้ว เห็นพอจะคิดการใหญ่ได้ จึงให้องขายเอาทองคำหลายลิ่ม ๆ ละ ๑๐ ตำลึงใส่กระบะเข้าไปให้เจ้าเมืองกวางนำ ขอทำราชการด้วย เจ้าเมืองกวางนำก็รับไว้ ครั้นนานมาเจ้าเมืองกวางนำเห็นว่าองขายมีสติปัญญาและความเพียรมาก ก็ให้ว่าราชการสิทธิขาดแทนตัว ด้วยตัวเป็นคนชรา องขายเกลี้ยกล่อมให้ไพร่บ้านพลเมืองรักใคร่

ก็ได้พวกพ้องเป็นอันมาก ฝ่ายองยากพี่ชาย องดามน้องชายก็คุมไพร่พลอยู่ในป่า จึงพูดขาว่า องเทิงกวางเข้าเมืองเว้คนนี้ หาอยู่ในยุติธรรมไม่ เราจะคิดกำจัดเสีย จะยกหวางตนซึ่งเป็นบุตรองดิกหมูขึ้นเป็นเจ้าจึงจะควร และองหวางตนคนนี้มีคนรักมาก เพราะดังนั้นคนทั้งปวงก็เห็นด้วยพี่น้องทั้งสามๆ ก็ตั้งแข็งเมืองกวางนำไว้ ความรู้ไปถึงเจ้าเมืองเว้ๆ จึงให้องก้อมาเป็นแม่ทัพ คุมกองทัพมาตีเมืองกวางนำ องขายผู้สำเร็จราชการเมืองกวางนำ ก็มีหนังสือไปเกลี้ยกล่อมองก้อมาเป็นแม่ทัพ ว่าจะคิดเอาราชสมบัติให้กับองหวางตน องก้อมาแม่ทัพก็เห็นด้วย จึงยอมเข้าด้วยองขายๆ ก็มีหนังสือไปถึงองยากพี่ชาย องดามน้องชายให้ยกพวกโจรและคนเข้าเกลี้ยกล่อมเข้าสมทบกับกองทัพองก้อมา องขายก็เป็นแม่ทัพคุมคนเมืองกวางนำไปด้วย ก็เข้าตีเอาเมืองเว้ได้ องเทิงกวางเข้าเมืองเว้และองเชียงฉุนน้องชาย กับองยาขา องไชสือ องหมัน ก็ลงเรือหนีมาอยู่เมืองไซ่ง่อน แต่องหวางตนไม่หนี เพราะรู้ข่าวว่าเขาจะยกตัวขึ้นเป็นเจ้า องทั้งสามได้เมืองเว้แล้ว ก็ให้เอาตัวองหวางตนไปไว้ในเมืองกุยเยิน องหวางตนเห็นว่าองทั้งสามไม่สุจริต คิดเป็นอุบายจะเอาราชสมบัติเอง ก็ไม่ไว้ใจ จึงหนีลงมาอยู่เมืองไซ่ง่อนกับองเทิงกวางด้วยกัน องเทิงกวางปรึกษากับพี่น้องและขุนนางทั้งปวงว่า จะยกองหวางตนผู้หลานขึ้นเป็นเจ้าเมืองไซ่ง่อน จะได้เกณฑ์กองทัพไปตีเอาเมืองเว้คืน กองทัพเมืองไซ่ง่อนยังไม่ทันจะยกไป องทั้งสามก็ยกทัพมาตีเอาเมืองไซ่ง่อน

ได้ ขับองเทิงกวาง องหวานตนฆ่าเสีย องเชียงฉุนนั้นหนีมาตั้งอยู่เมืองพุทไธมาศ องเชียงฉุนมีบุตรชายชื่อองกลัก บุตรหญิงชื่อหมูเสพวกไทยเรียกว่าโกเงิน ขณะนั้นเจ้ากรุงไทยคือ เจ้าตาก ยกกองทัพออกไปตีเมืองพุทไธมาศ องเชียงฉุนกับพวกพ้องก็เข้ามาฝากตัวอยู่กับเจ้าตาก ณ กรุงเทพฯ ครั้นภายหลังคิดจะหนีกลับไปเมืองญวน เจ้าตากรู้ ให้ประหารชีวิตองเชียงฉุนกับพวกพ้องเสีย ฝ่ายองยาขาพี่ องหมันน้อง กับองไซสือหนีอย่ในป่า แขวงเมืองไซง่อน องทั้งสามสีย รู้ให้ไปขับ ได้องยาขา องหมันพี่น้องสองคน ให้ประหารชีวิตเสีย แต่องไซสือหนีไปได้ องยากได้เมืองไซง่อนแล้วก็ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า ชื่อองไกรเซิน ครองราชสมบัติอยู่ ณ เมืองกุยเยิน องยายน้องกลางเป็นเจ้า ชื่อยากยินเวือง เป็นใหญ่อยู่เมืองไซง่อน องตามน้องน้อยเป็นเจ้าชื่อล่องเยือง อยู่รักษาเมืองเว้ ฝ่ายองล่องเยืองซึ่งเป็นเจ้าเมืองเว้ คิดจะไปตีเมืองตังเกี๋ย จึงทำอุบายเขียนชื่อองไซสือหลานเจ้าเก่าลงในองให้ทหารพูดจากันว่า ทัพองไซสือยกมา เจ้าเมืองตังเกี๋ยและขุนนางราษฎรก็ยินดี สำคัญว่าเป็นทัพองไซสือจึงเบิดประตูเมืองรับ องลองเยืองเข้าเมืองตังเกี๋ยได้ ให้จับแต่บรรดาพี่น้องเจ้าเมืองฆ่าเสีย ตัวเจ้าเมืองตังเกี๋ยนั้นรากเลือดตาย มหาอุปราชก็เชือดคอตาย องลองเยืองจึงตั้งให้องเจียวทุงบุตรรองกวางตรี หลานเจ้าเมืองตังเกี๋ย ให้เป็นเจ้าเมืองตังเกี๋ย องลองเยืองก็เก็บเอาทรัพย์สิ่งของยี่นใหญ่น้อยเครื่องศัสตราวุธมาเสียสิ้น องเจียวท่งคิดแค้นก็มีหนังสือขึ้นไปให้กราบทูล

เจ้าเมืองกรุงจีน ๆ ให้องตกเป็นแม่ทัพมารบกับองลองเยือง ๆ ก็ยกไปตีทัพเมืองจีนแตกไป องเชียวท่งเจ้าเมืองตังเกียกับพรรคพวกก็อพยพหนีไปอยู่ ณ เมืองจีน องลองเยืองจึงตั้งองกะวิบุตรหัวปีของตัวให้เป็นเจ้าเมืองตังเกีย แล้วองลองเยืองก็กลับลงมาอยู่ ณ เมืองเว้ ครั้นภายหลังองลองเยืองป่วยตาย เสนาบดีจึงยกองกลัดบุตรที่ ๒ ขึ้นเป็นเจ้าเมืองเว้สืบวงศ์ต่อไป ฝ่ายองไซสือเมื่อแตกทัพนั้น พลัดกันกับพี่น้อง จึงหนีไปอยู่ที่บ้านป่าซื่อบ้านไกเต๋า เป็นบ้านเขมรลับแล ขัดสนด้วยเสบียงอาหาร จึงใช้อ้ายขูผู้เป็นข่าวสนิทให้ไปเที่ยวหาเสบียงอาหารมาสู่กันกิน อ้ายขูลงเรือไปที่เมืองเตกเชียะ จึงไปบอกกับองตริเจ้าเมืองเตกเชียะว่า องไซสือมาอาศัยอยู่ที่บ้านไกเต๋าอยู่ในป่า อดอยากลำบากนัก องตริเจ้าเมืองเตกเชียะครั้นรู้ความก็จัดแจงเสบียงอาหารให้อ้ายขูมา แล้วจึงสั่งอ้ายขูว่า ถ้าสิ้นเสบียงเมื่อไร ก็ให้มาเอาอีก จะจัดแจงให้มิให้ขัดสน แต่องไซสือมาอาศัยอยู่ที่บ้านเขมรลับแลนั้นประมาณ ๓ ปี ๔ ปี พวกญวณไปเที่ยวตีผึ้งในป่าหลายพวกรู้ว่าองเชียงสือลูกหลานเจ้านายมาอยู่ที่บ้านนั้นได้ความลำบาก ก็ชวนกันแบ่งเสบียงอาหารไปให้ทุกพวก ส่วนจีนทัดกับพวกญวนตีผึ้งคิดอ่านกันว่า องไกรเซินคิดกบฏ จับเจ้านายเราฆ่าเสีย ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าเมืองเว้ บัดนี้องไซสือหลานเจ้านายเราหนีมาอาศัยอยู่ในป่าได้ความลำบากนัก เราจะคิดอ่านตีเอาบ้านเอาเมืองคืนให้องไซสือจงได้ จีนทัดจึงคิดอ่านเกลี้ยกล่อมชักชวนพวกจีน พวกญวนในเมืองไซ่ง่อน ครั้น

ได้พวกพ้องมากก็ยกเข้าตีเมืองไซ่ง่อนได้ องขากบินเวืองเข้าเมืองหนิ ขึ้นไปเมืองกุยเยิน จินทัดก็ตั้งตัวขึ้นเป็นองกงเซิน แล้วแต่งให้คนไป รับองไซสือเข้ามาให้เป็นเจ้าเมืองไซ่ง่อน องไซสือจึงตั้งจินทัดซึ่งเป็น องกงเซินนั้น ให้เลื่อนขึ้นเป็นองเทืองกงขุนนางผู้ใหญ่ ๆ กลับเป็น กบฏ คิดกันกับจินที่เป็นพวกพ้องของตัวจะชิงเอาสมบัติ เป็นเจ้าใน เมืองไซ่ง่อน ฝ่ายอ้ายขย่าวองไซสือเสพสราเมา ไปเที่ยวนอนอยู่โรง จิน ได้ยินพวกจินเล่าให้กันฟังว่า บัดนี้องเทืองกงจะคิดฆ่าองไซสือ เสีย อ้ายขูจึงรีบเอาความมาบอกกับองไซสือ ๆ รู้ตัวแล้ว จึงคิดเป็น อุบายให้กั้นม่านไว้ที่ตนอยู่สามชั้น แล้วให้คนสนิทถืออาวุธเตรียมอยู่ ในม่านประมาณ ๒๐๐ คน องไซสือทำเป็นป่วยนอนอยู่ในม่าน แล้ว สั่งคนสนิทว่า ถ้าองเทืองกงเข้ามาเยี่ยมถึงม่านชั้นใน ถ้าคิดกบฏ จริงก็คงจะมียาพิษมาให้เรากิน เราก็จะรับถ้วยยาเทเสียในกระโถน แล้วจะคิดเคาะกระโถนเข้าเป็นสำคัญ ท่านทั้งปวงจงรุมกันเข้าจับตัว องเทืองกงฆ่าเสียเถิด ฝ่ายองเทืองกงรู้ว่าองไซสือป่วย ก็ทำยาพิษ ใส่ถ้วยถือไป หมายจะให้องไซสือกินจะให้ตายเสีย พอเข้าไปถึงม่าน ชั้นใน องไซสือจึงทักว่า ท่านมาเยี่ยมเราหรือ องเทืองกงตอบว่า ข้าพเจ้ารู้ความว่าท่านป่วยจึงขึ้นมาเยี่ยม จะเอายามาให้ท่านกินด้วย ท่านจึงจะหายโดยเร็ว ครั้นว่าแล้วจึงส่งถ้วยยาให้องไซสือๆก็เห็นความ จริงเหมือนอย่างคิดไว้ จึงรับเอาถ้วยยามาเทเสีย แล้วเคาะกระโถน

ขึ้นตามสัญญา คนสนิทได้ยินแล้ว ก็เข้ามากลุ้มรุมฆ่าองเทืองกงได้แล้วเอาไปฆ่าเสีย แล้วองไชสือจึงสั่งว่า แต่บรรดาจีนที่เป็นพวกองเทืองกงนั้น ให้ฆ่าเสียให้สิ้น ฝ่ายจีนแจจีนเล็กเป็นพ่อค้าผู้ใหญ่อยู่ในเมืองไซ่ง่อน จึงมาว่ากับองไชสือว่า ซึ่งท่านจะให้ฆ่าพวกจีนในเมืองไซ่ง่อนเสียนั้น นานไปพวกจีนจะกลัว จะไม่มาค้าขายในเมืองไซ่ง่อน บ้านเมืองจะร่วงโรยไป กับประการหนึ่ง พวกจีนในเมืองไซ่ง่อน ถ้ารู้ว่าท่านสั่งให้ฆ่าแล้ว ก็จะชักชวนกันเป็นกบฏขึ้น การศึกข้างองไกรเซินก็ยังติดพันกันอยู่ ขอให้ท่านเอาใจพวกจีนเหล่านี้ไว้ก่อน องไชสือก็เห็นชอบด้วยจึงให้งดไว้ ครั้นอยู่มาองไกรเซินจึงจัดขุนนางนายทหารคุมพล ๓,๐๐๐ ยกมาทางบก จะตีเมืองไซ่ง่อน ฆ่าองไชสือฆ่าเสีย องไชสือรู้ตัวก็ให้จัดเรือเสา เรือใบพาครอยครัวหนีมาจากเมืองไซ่ง่อน จะเข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่ ณ กรุงเทพฯ ครั้นมาถึงเกาะกระบือได้ความว่า องเชียงฉุนซึ่งเป็นอาของตัวเข้าไปอยู่ ณ กรุงเทพฯ เข้าตากฆ่าเสีย องไชสือก็กลัว หาอาจเข้ามา ณ กรุงเทพฯ ไม่ จึงยั้งอยู่ที่เกาะกระบือแขวงเมืองกระโพงสม ครั้นอยู่มา พระยาชลบุรีกับพระระยองออกไปตามยั่งกะลิมา แขกซึ่งหนีออกไปแต่กรุงฯ ไปถึงเกาะกระบือ จึงพบกับองไชสือๆ เล่าความให้พระยาชลบุรี พระระยองๆ จึงชวนองไชสือเข้ามากรุงฯ องไชสือจึงตอบว่า กลัวจะเข้าไปตายเสียเหมือนองเชียงฉุน พระยาชลบุรี พระระยองจึงว่า บัดนี้ที่กรุงเทพฯ เปลี่ยนแผ่นดินใหม่ เจ้าตากนั้นตายเสียแล้ว พระเจ้า

อยู่หัวพระองค์ใหม่ของเรามีพระทัยโอยอ้อมแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน และนานาประเทศทั้งปวง ท่านจงเข้าไปเถิดหาเป็นอันตรายไม่ องไชสือจึงหมายว่า พระยาชลบุริจะเป็นที่พึ่งได้ จึงฝากตัวเป็นบุตรเลี้ยงพระยาชลบุริ องไชสือนั้นมีมะเมีย อายุได้ ๓๓ ปี พระยาชลบุริ พระระยอง จึงพาองไชสือกับครอบครัวเข้ามากรุงฯ ในเดือน ๔ ปีขาล จัตวาศก จึงแจ้งความกับท่านเสนายดีว่า องไชสือคนนี้เป็นหลานเจ้าเมืองเว้ บ้านเมืองเสียแก่องไกรเซิน จะขอเข้ามาพึ่งพระบารมีกับครอบครัวชายหญิงใหญ่น้อย ๑๕๐ คน ครั้นเสนายดีเอาเนื้อความขึ้นกราบทูล จึงโปรดให้องไชสือกับพวกพ้องลงไปตั้งบ้านตั้งเรือนอยู่ ณ ตำบลต้นสำโรงคอกควาย พระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๕ ตำลึง และเครื่องยศ พานหมาก คนโท กลดคันสั้น ชุบเลี้ยงเหมือนเจ้าเขมร ให้เฝ้าข้างพระเฉลียงท้องพระโรงด้านตะวันตก นั่งขัดสมาธิตามเพศญวนเสมอหน้ากับเจ้ากรมพระตำรวจ มารดาองไชสือกับองโดย องดา ขุนนางซึ่งเข้ามาด้วยนั้น ก็ได้รับเบี้ยหวัดตามสมควร แล้วโปรดตรัสสั่งไปถึงเจ้าเมืองกรมการด่านปากน้ำว่า พวกญวนจะเข้าออกไปมาหากินตามท้องทะเล อย่าให้กักขังห้ามปรามเป็นอันขาด ครั้นองไชสือเข้ามาอยู่ได้ ๒ ปี ถึงปีมะโรง ศักราช ๑๑๔๖ จึงตรัสสั่งให้จัดกองทัพเรือ ให้พระเจ้าหลานเธอ กรมหลวงเทพหริรักษ์เป็นแม่ทัพกำกับองไชสือไปด้วย ให้พระยานครสวรรค์เป็นทัพหน้า ยกออกไปตีเมืองญวนเข้าทางปากน้ำเมืองนำกึก ตีทัพพวกองไกรเซิน

แตกขึ้นไปจนถึงคลองว่ำน่าว ฝ่ายพระยานครสวรรค์แม่ทัพหน้าคิดมิชอบ เป็นใจกับพวกญวน จึงมิตราให้หาเข้ามา ณ กรุง ฯ ให้ประหารชีวิตเสีย ส่วนกองทัพไทยตั้งอยู่คลองว่ำน่าวนั้น พวกญวนตัดหลังมาทางคลองวงเจิงเป็นทัพกระหนาบ กองทัพไทยเห็นพวกญวนยึดไว้ทั้งต้นคลองทั้งปลายคลอง กลัวจะออกไม่ได้ ทั้งขัดเสบียงอาหารลงด้วย ก็ทิ้งเรือใบเรือไล่เสีย ขึ้นบกหนีมาทางเมืองเขมร ครั้นถึงปีมะเส็ง ศักราช ๑๑๔๗ เสด็จไปตีเมืองทวายทั้งสองพระองค์ มีรับสั่งให้องไชสือไปในกองทัพด้วย ครั้นเลิกทัพกลับมาแล้ว องไชสือเข้ามาอยู่ ณ กรุง ฯ ได้ ๕ ปี จึงใช้องกวาน องยิ ไปตั้งต่อเรือที่เกาะสีชังลำหนึ่งปากประมาณ ๓ วา องไชสือจึงกำชับองกวาน องยิว่า ต่อเรือเสร็จแล้วเราจะออกไปคิดการศึกคืนเอาบ้านเอาเมืองให้จงได้ ท่านทั้งสองจงจัดแจงเชือกเสาเพลาใบบรรทุกอับเฉาไว้ให้พร้อม ให้ทอดสมอคอยอยู่ที่เกาะสีชัง ครั้นถึงเดือนยี่ ปีมะเมีย ศักราช ๑๑๔๘ องไชสือก็พาครอบครัวกับญวนเก่าที่กรุง ฯ และญวนขุนนางคือ องเหยิมเจ้ากรมช่างสลัก องหับเจ้ากรมช่างไม้ องเกาโลเจ้ากรมช่างหล่อ รวม ๓ คน แล้วองไชสือให้หาตัวนายขัน นายเมือง นายอยู่ ตำรวจกรมหลวงเทพหริรักษ์ ๓ คน กับนายบัวบุตรจีนมารดาเป็นญวนคนหนึ่ง คนเหล่านี้ชอบกันกับองไชสือ ๆ จึงให้หาไปเลี้ยงสุรา แล้วให้แพรย่นสีทับทิมคนละผืน ครั้นนายบัว นายขัน นายเมือง นายอยู่เมาแล้ว องไชสือแกล้งพาลเอาผิด ให้ขับคนทั้ง ๔ มัดมือใส่ลงในท้องเรือยึดฝา

ขับโพล่เสียแล้ว ก็ให้ถอนสมอล่องเรือไปจากกรุง ฯ ในเพลากลางคืน เป็นเรือ ๔ ลำด้วยกัน คนประมาณ ๑๕๐ คน ครั้นเรือออกปากอ่าวเมืองสมุทรปราการแล้ว ขัดลมใช้ใบไปไม่ได้ องไชสือจึงจุดธูปจุดเทียนเผากระดาษบูชาเทวดาแล้ว จึงเอาเครื่องยศกลดขึ้นตั้งบนท้ายเรือจึงอธิษฐานว่า ถ้าข้าพเจ้าออกไปทำศึก จะคืนเอาบ้านเอาเมืองได้สมความปรารถนาแล้ว ขอให้มีลมพัดส่งให้ได้ไปโดยสะดวก ลมยังไม่ทันพัด องไชสือเห็นเรือพระที่นั่งกรมพระราชวัง กับเรือข้าหลวงตามออกไปเป็นอันมากก็กลัวจะตามทัน จึงชักดาบออกจะเชือดคอตายเสีย องภูเว้กระโดดเข้าชิงเอาดาบไว้ได้ ปลายดาบบาดเอาปากองภูเว้ องไชสือก็ทิ้งดาบเสีย สักครู่หนึ่งลมตะวันตกก็พัดกล้ามา จึงได้ใช้ใบไปหาเรือใหญ่ท้องกวาน องยีต่อไว้ ณ เกาะสีชัง องไชสือก็พาครอบครัวขึ้นบนเรือใหญ่ แล้วถามองจองว่าจะไปพักอยู่ไหนดี องจองว่าให้ไปพักอยู่เกาะกูดเถิด ด้วยที่เกาะนั้นมีน้ำจืด เรือใหญ่ก็เข้าออกได้ ส่วนนายบัวกับนายขัน นายเมือง นายอยู่ก็ไปลำเดียวกับองไชสือ เรือเล็ก ๔ ลำนั้น องเหยิมเจ้ากรมช่างสลักขี่ลำหนึ่ง องหับเจ้ากรมช่างไม้ขี่ลำหนึ่ง องเกาโลเจ้ากรมช่างหล่อขี่ลำหนึ่ง กับเรือเล็กขององไชสือขี่ลงไปแต่กรุง ฯ นั้น องไชสือให้ข่าวไพร่ของตัวขี่ไป เข้ากันเป็นเรือ ๕ ลำ ใช้ใบไป ๗ วัน ๗ คืนถึงเกาะกูด ๆ นั้นอยู่กลางทะเลลึกไม่มีผู้คน องไชสือจึงอาศัยอยู่ที่เกาะกูด แต่หามีข้าวกินไม่ ได้กินแต่เนื้อเต่าเนื้อปลากับมันกับกลอย ครั้นอยู่มาองไชสือเห็นเรือแล่นเข้ามาที่เกาะลำหนึ่ง ก็ตกใจให้พาครอบครัวเข้าไปซ่อนอยู่ในป่า แล้วใช้ให้อง

ของลงเรือเล็กไปถามว่า เรือนี้มาแต่ไหน จีนหุ่นผัวอำแดงโคกอยู่เมืองจันทบุรียอกว่า ยรรทุกข้าวสารมาแต่เมืองจันทบุรี ๓๐ เกวียน จะไปขายที่เมืองเขมร เมืองเตกเชียะ ต้องพายุเรือซัดออกไป องของจึงบอกจีนหุ่นว่า องไชสือหนีออกมาอยู่ที่เกาะนี้ ให้จีนหุ่นขึ้นไปหาองไชสือด้วยกัน ครั้นจีนหุ่นขึ้นไป องไชสือจึงว่า แต่เรามาอยู่ที่เกาะกูดนี้ได้ ๗ เดือนแล้ว ผู้คนหามีข้าวจะกินไม่ เรือจีนห่นซัดออกมามีข้าวสารก็ดีแล้ว เงินซึ่งพระเจ้ากรุงไทยประทานให้เราและมารดาของเรา ๆ เก็บประสมไว้เป็นเงินตรา ๑๗ ชั่ง ๑๐ ตำลึง เราจะขอซื้อข้าวสารตามแต่จะขายให้เถิด จีนหุ่นจึงว่ากับองไชสือว่า ท่านมาจอดอยู่ที่กันดารอดอาหารนัก ข้าวสาร ๓๐ เกวียนนั้น ข้าพเจ้าจะให้เปล่าทั้งสิ้น ไม่คิดเอาราคาเลย องไชสือก็ขอบคุณจีนหุ่น จึงเขียนหนังสือสัญญายึดตารูปมังกรให้ไว้ว่า ถ้าเราออกไปตีได้บ้านได้เมืองของเราสมความคิดแล้ว ให้จีนหุ่นออกไปหาเถิด จะแทนคุณให้ถึงขนาด จีนห่นจึงให้ขนข้าวสารขึ้น แล้วลาองไชสือกลับมา ณ เมืองจันทบุรี องไชสืออยู่ที่เกาะกูดนั้น ๗ เดือน ๘ เดือน จึงให้องของเข้ามาสืบราชการ ณ เมืองญวณ เกลี้ยกล่อมผู้คนที่เมืองปาสัก ก็ได้พวกพ้องเป็นอันมาก องของก็พาองไชสือเข้ามาอาศัยอยู่ปากน้ำเมืองปาสัก ครั้นภายหลัง องโอ่เตืองกิต องทางพี่น้อง พาครอบครัวมาทางเมืองลาว เข้ามาตามองไชสือ ณ กรุงเทพ ฯ เข้าเฝ้าสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงมีรับสั่งยอกว่า องไชสือหนีกลับออกไป

จากกรุงฯแล้ว ตรัสสั่งให้องโซ่เตื่องกิต องทาง พาครอบครัวไปอยู่ที่บ้านบางโพก่อนเถิด แล้วพระราชทานเรือรบที่กรุงฯให้องโซ่เตื่องกิตลำหนึ่ง องทางลำหนึ่ง ออกไปตามองไซสือ องโซ่เตื่องกิตองทาง ออกไปพบองไซสือ ที่ปากน้ำเมืองปาสัก ก็พากันไปตีเมืองสแดก เมืองล่องโซ เมืองสมิทอได้โดยง่าย แล้วยกไปตีเมืองไซ่ง่อน องชมทหารองไกรเซินซึ่งอยู่รักษาเมืองไซ่ง่อนกลัวองไซสือ ก็ยอมยกเมืองไซ่ง่อนให้ และองชมก็อยู่ทำราชการด้วยองไซสือ ครั้นองไซสือได้เมืองไซ่ง่อนได้ ๗ วัน แล้วจึงไปต่อเรือที่คลองบางแก่ง องฮั่นบ่าวองชมเป็นตำรวนำองไซสือไป จึงทูลองไซสือว่า องชมเข้าชิงเอาหอกในมือข้าพเจ้า องไซสือเห็นว่าองชมทำทั้งนี้ผิด ท่วงทีจะเป็นกบฏ จึงสั่งให้เอาองชมไปฆ่าเสีย

หมดฉบับเท่านี้

ประวัติเรื่องพระนาบีมะหะหมัด

ณ วันอังคาร ขึ้น ๒ ค่ำ เดือนยี่ จุลศักราช๑๒๒๗ ปีฉลู สัปต-ศก ข้าพระองค์ได้เชิญโต๊ะอันตนีแขก มาถามถึงเรื่องพงศาวดาร มะหะหมัด ผู้เป็นที่นับถือของพวกแขกได้ความว่า มะหะหมัดนั้นเกิดที่เมืองมะกา บิดาชื่ออับดุลตะหล่า ตาชื่ออับดุลนะมุตะเหล็บ บิดามารดาเป็นพลเรือน ครั้นมารดามีครรภ์ได้ ๗ เดือน บิดาก็ถึงแก่กรรม มะหะหมัดอยู่ในครรภ์ ๙ เดือน จึงคลอด ครั้งนั้นตาของมะหะหมัดมานมัสการพระพุทธรูปอยู่ที่วิหาร พระที่อับดุลนะมุตะเหล็บไหว้นั้นก็ล้มลง และมีผู้มาบอกว่า อัมมินาคลอดบุตรแล้ว ตาก็วิ่งไปดูเห็นหลานเป็นชาย จึงให้ชื่อว่ามะหะหมัด ครั้นมะหะหมัดอายุได้ ๓ ขวบ มารดาก็ถึงแก่กรรม ตากับอาจึงเอามะหะหมัดไปเลี้ยงไว้ แล้วจึงจ้างแม่นมให้เลี้ยงมะหะหมัด แม่นมนั้นชื่อว่าหะลีมา ๆ จึงรับเอาไปเลี้ยงที่บ้านอันต่างเมือง มาวันหนึ่งมะหะหมัดก็ไปเลี้ยงแพะกับบุตรแม่นม ยิบราเอลคือเทวดาผู้ใหญ่ ก็ลงมาจับเอาตัวมะหะหมัดขึ้นไปบนภูเขา ให้นอนหงายผ่าท้อง จึงควักเอาเลือดก้อนหนึ่งออกทิ้งเสีย ว่าเป็นส่วนของมาร แล้วจึงเอาน้ำสะด่ำล้างเสีย แล้วจึงยัดท้องไว้ดังเก่า แล้วมะหะหมัดจึงเดินลงมาจากภูเขามีหน้าเป็นแสง จึงบุตรแม่นมขู่มือมาบ้าน และถามว่าเจ็บหรือไม่ มะหะหมัดว่าไม่เจ็บดอก ครั้นแม่นมรู้ความนั้นแล้วจึงว่าลูกคนนี้มีผู้ริษยาเอาไว้ไม่ได้ จึงส่งมาให้กับตา ครั้นอยู่กับตาได้

๓ ปี ตาก็ชวนจะถึงแก่กรรม จึงให้หาบรรดาญาติพี่น้องมาพร้อมกัน ถามว่า มะหะหมัดจะอยู่กับใครดี จึงวางมะหะหมัดไว้ท่ามกลาง มะหะหมัดก็ลุกขึ้นไปกอดคออับปูมะตะเหล็บผู้เป็นลุง อับปูมะตะเหล็บจึงเอาไปเลี้ยงไว้ครั้นมะหะหมัดเจริญวัยได้อายุ ๑๕ ปี อาตะดาผู้เป็นอาหญิงไปหาลุงว่า มะหะหมัดเติบใหญ่แล้วจะคิดอ่านอย่างไรดี ให้มีภรรยาเสียเถิดหรือ ครั้นจะให้มีภรรยาก็ยังหามิทรัพย์สินอะไรไม่ จึงให้ไปรับจ้างคาดะชะผู้เป็นหญิงม่ายเป็นคนมั่งมีค้าอูฐ ครั้นคาดะชะเห็นมะหะหมัดก็มีจิตรักใคร่ แล้วก็เชิดเต้าเหร็ดคือคัมภีร์พวกยูดายดู เห็นว่ามะหะหมัดนี้และจะเป็นครูสอนศาสนาในประเทศอาหรับ ด้วยเห็นมีเมฆคุมตัวมะหะหมัดอยู่ คาดะชะจึงว่าให้คอยท่าพ่อค้าอูฐเขามาอิกทีเถิด แล้วจึงสั่งให้พาตัวมะหะหมัดมาดู ว่าจะทำการได้หรือไม่ได้ อาจึงพามะหะหมัดมาให้หญิงแม่ม่าย มะหะหมัดจึงอยู่กับหญิงม่ายได้ ๗ วัน จะเดินไปข้างไหนก็หอมเนื้อไม้ไปทั่วนั่น ครั้นอยู่ได้ ๗ วันแล้วจึงส่งคืนไปหาอา ครั้นอยู่มาพ่อค้าอูฐก็กลับมา หญิงม่ายจึงให้คนไปบอกมะหะหมัดว่า พ่อค้าอูฐกลับมาแล้ว จะรับจ้างก็มาเถิด อาก็ส่งมะหะหมัดมาให้หญิงม่าย ๆ จึงเตรียมการจะให้เป็นลูกจ้างไปค้า ณ เมืองซ่ำ แต่บรรดาคนที่รับจ้างเหล่านั้น มีญาติพี่น้องมาเยี่ยมเยียน แต่มะหะหมัดนั้นหามีพี่น้องผู้ใดมาเยี่ยมเยียนไม่ อารู้ดังนั้นแล้วก็ร้องไห้ ฝ่ายหญิงม่ายจึงให้ผ้าทองสองผืน ผ้านุ่งผืนหนึ่ง ผ้าห่มผืนหนึ่งแก่

มะหะหมัด แล้วสั่งระหัสนายอูฐว่า ถ้าไปถึงที่หยุดแล้วให้มะหะหมัดนุ่งห่มเถิด มะหะหมัดจึงว่าคนทุกวันนี้ ถึงจะมีคนรักสัก ๑๐ คน ก็คงจะมีคนชังสักคนหนึ่ง มะหะหมัดก็ไม่ยอมนุ่งผ้านั้น ครั้นไปถึงเมืองสำก็ได้กำไร ด้วยไปถูกวันที่ชาวเมืองสำทำบุญเป็นการใหญ่ มะหะหมัดจึงพักอูฐอยู่ตรงหน้ากระฎุเมืองสำ พอมะหะหมัดแลดูในกระฎุนั้น บรรดาโคมและเครื่องบูชาก็แตกดับไปหมด และสมภารในกระฎุนั้นจึงเปิดดูในตำรา แจ้งว่าจะมีผู้มาล้างศาสนาเมืองสำ จึงคิดจะจับมะหะหมัดฆ่าเสีย ครั้นนายอูฐรู้ความนั้นแล้ว จึงให้มะหะหมัดถือหนังสือเร็วมายังหญิงม่าย ขณะนั้นหญิงม่ายขึ้นอยู่บนที่นั่งเย็น พอเห็นมะหะหมัดมาก็ดีใจ มะหะหมัดก็ส่งหนังสือนั้นให้หญิงม่ายแล้ว ก็เลยมาหาลุง ฝ่ายสมภารเข้ากระฎุณ เมืองสำนั้น ก็ค้นดูในเหล่าพวกพ่อค้า ไม่เห็นมีใครที่ต้องในตำรานั้น จึงหาได้จับใครมาไม่ แล้วหญิงม่ายก็ให้มะหะหมัดถือหนังสือมาถึงพ่อค้าอูฐให้กลับ จึงพวกพ่อค้าอูฐพากันกลับมา มะหะหมัดก็ไปบ้านลุง ฝ่ายหญิงม่ายก็จัดแจงดูในสินค้าอันมาแต่เมืองสำนั้น ครั้นอยู่มาอาของมะหะหมัดไปหาลุงถามว่า เป็นอย่างไรหญิงม่ายหาได้ให้เงินค่าข้างนั้นไม่ ลุงจึงห้ามว่าอย่าเพ่อไปขอเลย ครั้นมาหลายวัน อาจึงไปถามอีก ลุงจึงว่าไปเถิดแต่อย่าออกชื่อว่าเป็นค่าข้างค้าขาย แล้วอาก็ไปหาหญิงม่าย แต่พอหญิงม่ายเห็นก็ดีใจ ต้อนรับพาเข้าไปยังที่นอนแล้ว จึงถามถึงมะหะหมัดว่า สบายอยู่ดอกหรือ อาว่าสบายอยู่ดอก แต่ฉันมาจะขอเงิน

ค้าข้างของมะหะหมัด หญิงม่ายจึงถามว่า จะต้องประสงค์เงินไปทำอะไร อาว่าจะเอาไปทำสินสอดหาภรรยาให้มะหะหมัด หญิงม่ายจึงถามว่า จะให้มะหะหมัดแต่งงานกับฉันไม่ได้หรือ อาได้ฟังดังนั้นก็ร้องไห้ สำคัญว่าหญิงนั้นพูดประชด หญิงม่ายก็ร้องไห้ด้วย แล้วยอกว่าฉันไม่ได้พูดประชดดอก ฉันรักจริงๆ ฉันรู้อยู่ว่ามะหะหมัดจะได้สร้างศาสนาในอิสลาม อาจึงว่าถ้าอย่างนั้นให้ยิดาท่านจัดแจงยกให้ตามธรรมเนียม ฝ่ายยิดานั้นไม่ยอม หญิงม่ายจึงเอาสุราให้ยิดากินจนเมาถึงขนาด หญิงม่ายจึงอ้อนวอนยิดาให้ยอมอยู่ด้วยกัน ยิดาจึงยอมให้ด้วยกำลังเมาสุรา แล้วมะหะหมัดจึงได้เป็นสามีภรรยากันกับหญิงม่าย ครั้นอยู่มา มะหะหมัดจึงว่าแก่ภรรยาว่า ทรัพย์สินทั้งปวงนี้จะเอาไปข้างไหน จะพาให้บริสุทธิ์ไปข้างหน้าก็ไม่ได้ ดาดะชะผู้ภรรยา จึงได้สละทรัพย์ของตัวให้เป็นทานแก่คนทั้งปวงที่มารับกะลิมา มะหะหมัดนั้นตั้งแต่อายุ ๑๕ ปี จนถึงอายุ ๔๐ ปี ในระหว่างนั้น ยิบราเอล ลงมาเตือนมะหะหมัด ให้ห่างไกลจากของที่ห้าม ยิบราเอลเมื่อลงมาที่แรกนั้นได้ว่ากะมะหะหมัดด้วยคำว่า “อิ” ว่าเป็นคำของพระผู้เป็นเจ้า แล้วว่า “อะหวัน” คำแรกนั้นเป็นคำอะไร เฮ้ย มะหะหมัดเอ็งอ่านไป มะหะหมัดจึงถามว่า จะให้ข้าอ่านอะไร แต่นั้นไป มะหะหมัดจะไปข้างไหน ยิบราเอลก็ตามไปด้วย อยู่มาภายหลังก็ไปซ่อนตัวถือศีลอดอยู่ที่ภูเขายับยั่นโนน เวลาเย็นทุกวันๆ ไม่บริโภคสิ่งใด ยิบราเอลจึงลงมาอีกทีหนึ่งจึงเตือนว่า คำนั้นเป็นคำมั่นคงนัก แล้วจึง

ส่งให้ไปจำศีลที่เขาหะรอว่าทำในที่นี้ชาวเมืองมะกาเขาจะรู้เข้า มะหะหมัดจึงไปอยู่เขาหะรอเพลากลางคืน ให้เอาเสบียงไปด้วยบ้าง มะหะหมัดไปอยู่ยังที่นั้นแล้วก็กลับมาหาภรรยายังเรือน ยิบราเอลจึงลงมาบอกอีกว่า ผู้เป็นเจ้านั้นยิ่งยวดนัก สั่งให้เอ็งเที่ยวสอนศาสนาแก่คนทั้งปวง ยิบราเอลว่าเท่านี้แล้วก็หายไป ครั้งนั้นมะหะหมัดจิตใจหวั่นไหวไป จึงกลับเข้าไปนอนคลุมศีรษะอยู่ในที่นอน ยิบราเอลจึงลงมาว่า เฮ้ย คนนอนคลุมหัวอยู่นั้น ลุกขึ้นไปกราบพระทั้ง ๕ องค์เสีย เมื่อจะกราบนั้นให้เอาน้ำละหมาดล้างหน้า หน้านั้นจะได้เป็นแสง เมื่อไปเผ้าผู้เป็นเจ้า ชำระมือเพียงข้อศอกแทนกำไล ชำระศีรษะแทนมงกุฎ ล้างหูแทนจอนหู ล้างเท้าแทนรองเท้า เมื่อจะไหว้กราบพระให้ตั้งอยู่ในธาตุทั้ง ๔ คือยืนเป็นธาตุไฟ กัมลงเป็นธาตุลม กราบลงเป็นธาตุน้ำ นั่งลงเป็นธาตุดิน จะไหว้พระเพลาเช้าตรู่ ให้ไหว้นาบีอาดัม เวลาบ่ายไหว้นาบียิบราเอล เวลาเย็นไหว้นาบีนุด เวลาพลบให้ไหว้นาบีมูซา เวลาจะเข้านอนให้ไหว้นาบีอีซา แล้วยิบราเอลจึงลงมาบอกอีกว่า เฮ้ย มะหะหมัด เอ็งนั้นพระเจ้าให้เอ็งเกิดมาด้วยเลือดก้อนหนึ่ง ให้เอ็งตั้งศาสนาในอิสลาม ให้รับกะลิมาสองกลิมา อาลอพระองค์เดียวที่เอ็งไหว้ แล้วอย่าไหว้เป็นสองเป็นสาม เอ็งเป็นผู้รับใช้ของพระอาลอ ให้เอ็งสร้างคัมภีร์กรอาน แล้วยิบราเอลจึงว่าอีกว่าศาสนาเอ็งเข้มแข็งนักใครจะนับถือได้ ยิบราเอลจึงบันดาลให้บรรดาสัตว์ทั้งหลายให้มานอน ยอมตัวเป็นภักษาหารแก่มะหะหมัด ก็มีสัตว์

ลางอย่างที่หาได้มาไม่ คือเสือ ช้าง แรดเป็นต้น ก็สัตว์มิได้มานั้น ใครจะมากินก็ยาป เว้นแต่สัตว์ที่ทำอันตรายแก่มนุษย์นั้นฆ่าไม่ยาป ตั้งแต่นั้นมา มะหะหมัดก็เที่ยวไปเกลี้ยกล่อมสั่งสอนชาวเมืองมะกา ว่ายิบราเอลลงมายอกให้ตนสร้างศาสนาในอิสลาม ให้รับกะลิมาสอง กะลิมา ครั้งนั้นชาวเมืองบางจำพวกก็ได้มารับ บางพวกหาได้รับไม่ พวกที่ไม่รับนั้นพากันหนีจากเมืองมะกาไปอยู่เมืองอื่น ฝ่ายว่าอายยา ฮัมเป็นผู้เป็นลุงมะหะหมัด เห็นมะหะหมัดทำดังนั้นก็ไม่เชื่อไม่ชอบด้วย กลัวความผิดจะมี จึงไปฟ้องกับเจ้าเมืองมะกาว่า มะหะหมัดเที่ยวออก ตัวว่าเป็นคนใช้ของพระเป็นเจ้า สำคัญอะไรก็ไม่เห็นมี นาบีแต่ก่อนๆ มีสำคัญสำหรับตัวทุกคน นาบีอาดัมมีสำคัญคือได้สร้างลูกหลานมา นาบีนุคได้ต่อกำปั่นใหญ่ นาบียิบราเฮมตำรวจเข้าเมืองเอาทิ้งในไฟก็ ไม่ตาย นาบีมุซามีรองเท้าเป็นนาค ไม้เท้าเป็นแมลงป่อง นาบีอีซา พูดกะคนตายได้ แต่มะหะหมัดนี้ไม่มีสำคัญอะไรเลย เจ้าเมืองมะกา จึงว่า ให้หาตัวมะหะหมัดเข้ามา ให้ผ่าดวงเดือนให้ดู ท่านจะเห็นเป็น อย่างไร ลุงว่าชอบแล้วที่ไหนมันจะทำได้ ลุงจึงเตรียมมูลอูฐ มูลลา มูลม้าไว้ หมายว่ามะหะหมัดทำไม่ได้ แล้วจะทำตอบมะหะหมัดด้วยมูล สัตว์เหล่านั้นให้อายเขา เจ้าเมืองจึงให้หาตัวมะหะหมัดมา สั่งให้ผ่า ดวงเดือนให้ดู มะหะหมัดจึงเอ้อมไปหยิบดวงเดือนมาผ่าออกเป็นสอง ซีก แล้วทิ้งไปตะวันออกซีกหนึ่ง ทิ้งไปตะวันตกซีกหนึ่ง แล้วจึงหยิบ ดวงเดือนนั้นให้ต่อติดกันเข้าดังเก่า แล้วเข้าตามมือเสือโดยแขนซ้าย

ออกแขนขวา แล้วให้ดวงเดือนรับกะลิมาว่า ผู้เป็นเจ้ามีแต่องค์เดียว ดอกไม่มีเป็นสองสาม เจ้าเมืองได้เห็นดังนั้นยังไม่เชื่อ แต่เจ้าเมืองมีบุตรไม่เป็นรูปมนุษย์ เป็นลูกพักอยู่ เจ้าเมืองจึงให้มะหะหมัดลองทำบุตรลูกพักนั้นให้เป็นมนุษย์ขึ้น มะหะหมัดจึงเอาน้ำละหมาดสวดขอพรลูกพักนั้นก็กลายเป็นมนุษย์ไป เจ้าเมืองได้เห็นจริงมีความเชื่อ ก็ยอมเข้าในศาสนาอิสลาม แต่ลงของมะหะหมัดนั้นโกรธแล้ว จึงหนีไปเสีย แต่นั้นมามะหะหมัดก็เที่ยวสั่งสอนคนทั้งปวง ได้ศิษย์ทิสนิท ๔ คน ชื่อกูมาดาหนึ่ง กูมารหนึ่ง อุสมารหนึ่ง อาลิหนึ่ง ศิษย์ ๔ คนนี้ก็รับเป็นผู้ช่วยสั่งสอน ชาวเมืองมะกาที่ไม่รับคำสอนมะหะหมัดโดยเห็นว่าเป็นคนโกหกหลอกลวง คิดจะจับฆ่าเสีย มะหะหมัดรู้ตัวก็หนีไปอยู่เมืองมะไดนา ชาวเมืองมะกาที่รับคำสั่งสอนก็พลอยตามไปด้วย มะหะหมัดก็เที่ยวสั่งสอนชาวเมืองมะไดนา มีคนเข้ารีตด้วยมาก มีกำลังขึ้น จึงกลับเข้ามารบเมืองมะกา ได้เมืองมะกาแล้ว จึงยกไปตีเมืองมะเซน ได้เมืองมะเซนแล้วยกไปตีเมืองหรุ่ม แล้วมะหะหมัดก็ตั้งตัวเป็นใหญ่ จึงตั้งลูกศิษย์ ๔ คน เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ บ้านใดเมืองใดที่ไม่เชื่อก็ใช้ศิษย์ทั้ง ๔ คนนั้นไปเที่ยวปราบปรามบ้านนั้นเมืองนั้น อยู่มาคืนหนึ่งยิบราเอลพามะหะหมัดขึ้นไปบน ๗ ชั้นฟ้า ไปถึงชั้นอารัดเฝ้าพระเป็นเจ้า. พระเป็นเจ้าจึงสั่งมะหะหมัดให้กราบพระทั้ง ๕ องค์ ๆ ละเวลา ๆ ดังกล่าวมาแล้วก่อน แล้วมะหะหมัดก็กลับลงมาจาก ๗ ชั้นฟ้า แต่นั้นมาถ้ามีผู้มาถามด้วยข้อความสิ่งใด มะหะหมัดก็เคลิ้มหลับไปแล้วมี

อักษรผุดขึ้นทั่วตัว ศิษย์ทั้ง ๔ คนก็เข้ามาอ่านดู และถามความในใจ ที่ยิบราเอลลงมายอกนั้น เห็นถูกต้องกันแล้ว จึงจารึกลงไว้เป็นคัมภีร์หนึ่ง ก็และคัมภีร์เดิมนาบีอาดัมลงไว้ ๑๐ เล่มในภาษาเทศ นาบีเชดลงไว้ ๕๐ เล่มในภาษาจีน อิดดริศลงไว้ ๓๐ เล่ม อิบราเฮมลงไว้ ๑๐ เล่ม นาบีมูซา ๑ เล่ม ชีอเต้าเหร็ดลงเป็นร้อยคัมภีร์ นาบีดาอุดลงไว้ ๑ เล่มในภาษาอิบรานี ชื่อว่าดาวโปน นาบีอีซาลงไว้ ๑ เล่ม ชีออินแซม มะหะหมัดลงไว้หนึ่งเล่มชื่อกรอาน มะหะหมัดมีกำลังมากขึ้น ก็ให้ศิษย์ผู้ใหญ่ทั้งสี่คนเที่ยวปรายปรามบ้านเมืองทั้งปวง ฝ่ายใต้ ฝ่ายเหนือ ตะวันตก ตะวันออก จนถึงแผ่นดินชินดูสุลต่าน ตลอดถึงชวามลายู ผู้ใดรับคำสอนก็ไว้ชีวิต ผู้ใดไม่เชื่อด้วยก็ฆ่าเสีย ไว้แต่เด็ก ๆ ให้ครูสอนศาสนาต่อไป มะหะหมัดมีภรรยา ๑๒ คน คือนางคาดะชะบุตริรวยลิบหนึ่ง นางสุดะบุตริคำอะหนึ่ง นางอาวิชาบุตริอาบูคาอาหนึ่ง นางซัยฟาฮาบุตริกุมารหนึ่ง นางโจมหะมีนาบุตริอามิศพีอานหนึ่ง นางเคนัยบุตริยดิมาหนึ่ง นางยาหาศบุตริยาเรียหนึ่ง นางเคนยอกคนหนึ่ง นางอุไมสะลามาหนึ่ง นางอุไมมูนาหนึ่ง นางซัยเพียบุตรียูไยหนึ่ง นางมาเรียหนึ่ง มะหะหมัดมีบุตร ๗ คน เป็นชาย ๓ คน ชื่อเคาแซนหนึ่ง ชื่อยัดคาลาหนึ่ง ปอเฮระหนึ่ง บุตรหญิง ๔ คน ชื่อนางนัดหนึ่ง นางรอดียะหนึ่ง นางอุไมคละซุนหนึ่ง นางฟอดีมาหนึ่ง บุตรชายถึงแก่กรรม มะหะหมัดเหลือแต่บุตรหญิง มะหะหมัดนั้นมีชื่ออีกว่าระสูหล่นหล่า ๆ ยกนางฟอดีมาให้เป็นภรรยาอาลี ๆ เกิดบุตรชาย ๒ คน ชื่ออีมัมมะฮูซันคนหนึ่ง อิมัมมะฮูเซนคน

หนึ่ง มะหะหมัดไม่มีบุตรชาย รักหลานทั้งสองนัก เมื่อหลานทั้งสองเจริญขึ้น อุมขึ้นนั่งขนตัก แล้วก็สวดขอพระอาลาฯ จึงสั่งให้ยิบราเอลเอาเสือสวรรค์ลงมาประทานให้ ๒ ตัว มะหะหมัดจึงรับเสือให้แก่หลาน อิมัมมะฮูซันได้เสือเขียว อิมัมมะฮูเซนได้เสือแดง แล้วยิบราเอลจึงทำนายว่า อิมัมมะฮูซันจะตายด้วยยาพิษ อิมัมมะฮูเซนจะตายด้วยอาวุธ แล้วยิบราเอลเอามือไปหยิบเอาดินที่ทุ่งกะตะยาลามาก้อนหนึ่งให้ไว้ว่า ดินนี้แดงดังโลหิตเมื่อใดแล้ว อิมัมมะฮูเซนจะตาย เมื่อมะหะหมัดประชวรหนักใกล้จะถึงแก่กรรม พวกซูนีเขาว่า มอบไม้เท้ากับแหวนตะละฟาดให้อับกูบาดา ว่าตะละฟาดแทนตัวต่อไป ข้างพวกมะหนเขาว่า มะหะหมัดสั่งให้อาลีผู้บุตรเขย ว่าตะละฟาดแทน ซึ่งอับกูบาดาได้ไม้เท้ากับแหวนนั้น เพราะบุตรหญิงอับกูบาดาชื่อนางมะริยาเป็นภรรยามะหะหมัดลักเอามาให้ บิดาอับกูบาดาจึงได้ว่าตะละฟาดต่อมา เมื่อมะหะหมัดถึงแก่กรรมอายุได้ ๖๓ ปี ศพมะหะหมัดเขาฝังไว้ที่เมืองมะกา อับกูบาดาได้เป็นเจ้าแผ่นดิน ครั้นป่วยหนักอมัศคิดกบฏ เอาหมอนทับจมูกอับกูบาดาฯ ถึงแก่กรรม แล้วก็ได้เป็นเจ้าแผ่นดินว่าตะละฟาดอยู่ได้ ๘ ปี ออกไปที่สุเหร่าจะทำละหมาด ลูกความคนหนึ่งชื่ออับปูเล็ก ลอบไปแทงอุมัศถึงแก่กรรม และอุศมานได้เป็นเจ้าแผ่นดินว่าตะละฟาดอยู่ได้ ๑๒ ปี จึงตั้งบุตรอับกูบาดาชื่อมะหะหมัด ให้ไปเป็นเจ้าเมืองมะเซน แล้วมะอะวิยามะระวานหะดิมผู้เป็นคนโกงระสู่หลุนหล่าไล่เสียแต่ก่อนนั้น กลับเข้ามาทำราชการแทนตัว คนสองคนนี้เป็นคนอริอยู่กับมะหะหมัดมาแต่ก่อน ครั้น

อุศมานเข้าไปในห้องถ่ายอุจจาระ ถอดแหวนตะละฟาดวางไว้ที่โต๊ะ จึงลักเอาแหวนนั้นประทับหนังสือไปถึงเจ้าเมืองมะเซนคนเก่าว่า ถ้ามะหะหมัดมาถึงให้ขับฆ่าเสีย มะหะหมัดขับหนังสือลับได้ ก็โกรธอุศมาน ว่าแกล้งล่อลวง จึงยกทัพเข้าเมืองมะไดนา อุศมานไม่สู้เข้าที่สวดคุลีอานอยู่ มะหะหมัดก็ฆ่าอุศมานเสีย โลหิตกระเด็นไปถูกสมุดคุลีอานเปื้อนไป ทุกวันนี้พวกสุนีเขาจึงประชาดคัมภีร์คุลีอานครั้นถึงแก่กรรมแล้ว พวกขุนนางจึงไปเชิญอาลีขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินครั้งนั้น มะอะวิยากับมะระวานหะดีมพากันหนีไปจากเมืองมะไดนาไปตั้งเกลี้ยกล่อมอยู่ที่เมืองสำ ได้เป็นใหญ่ในเมืองสำแล้ว ก็ยกทัพมารบกับอาลีที่เมืองมะไดนาถึง ๒๓ ครั้ง ก็ไม่ได้เมือง ภายหลังจึงคิดอุบายให้หญิงรูปงามไปล่อลวงอะปะตะระดาน ๆ เป็นคนเลี้ยงม้าของอาลี อะปะตะระดานอยากได้หญิงรูปงามก็รับทำการแทน ฆ่าอาลีเสียในสุเหร่า เมื่ออาลีเข้าไปทำละหมาด เมื่ออาลีถึงแก่กรรมนั้นครองเมืองมะไดนาได้ ๔ ปีกับ ๙ เดือน ครั้นมะอะวิยาได้เป็นใหญ่ในเมืองสา มีอานาจมาก ตั้งให้มะระวานหะดีมเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ที่เมืองส่าน อิมัมมะฮูซัน อิมัมมะฮูเซนพี่น้อง ว่าราชการเมืองมะไดนาไม่ไปขึ้นต่อมะอะวิยา ครั้นมะอะวิยาถึงแก่กรรมแล้ว ยะหริยได้เป็นเจ้าแผ่นดินในเมืองสำ คิดจะฆ่าอิมัมมะฮูซัน อิมัมมะฮูเซนเสียด้วยความอาฆาต แต่ก่อนยะหริยไปขอนางไซนัน อิมัมมะฮูซันจึงไปขอเอามาเป็นภริยาเสีย ครั้งหนึ่งอุมัศจะให้นางซะระยานูเลือกผัว ข่าวร้องเข้านาย และขุนนางฝ่ายทหารพลเรือน และบุตรเจ้าขุนนางเศรษฐี

ขึ้นมาเรียงตัวกันเป็นลำดับ นางชะระยานุก็ไม่ชอบใจผู้ใด ครั้นมาอิมมัมะฮูเซนและยะหริษมาถึงเข้า นางชะระยานุก็รักอิมมัมะฮูเซน เอาแหวนและพลอยต่าง ๆ ขว้างสาดไปเป็นสำคัญ ชาวประโคมก็ประโคมขึ้น ยะหริษเห็นดังนั้นก็ขัดใจ เป็นข้ออาฆาตกันมา และนางชะระยานุรูปงามนัก หญิงทั้งแผ่นดินอาหรับปะตานไม่มีใครเสมอถึงจะมีบุตรสักเท่าไรก็ดูไม่ชรา ยะหริษคิดจะฆ่าอิมมัมะฮูซัน อิมมัมะฮูเซนนั้นเสีย จึงแต่งให้คนลอบไปยนภรรยาน้อยอิมมัมะฮูซันชื่อนางยะดา ให้วางยาพิษอิมมัมะฮูซันเสีย การสำเร็จแล้วจะรับไปเลี้ยงเป็นภรรยา แล้วอิมมัมะฮูเซนผู้เป็นน้องก็ได้เป็นใหญ่อยู่ในเมืองมะไดนา ยะหริษจัดกองทัพจะมาตีเมืองมะไดนา จะชิงเอานางชะระยานุซึ่งเป็นภรรยาอิมมัมะฮูเซน เห็นว่าอิมมัมะฮูเซนมีกำลังแข็งแรงมาก เมื่ออายุ ๗ ขวบฟันช้างสูง ๗ ศอกทีเดียวขาดลงเป็น ๒ ท่อน เห็นกำลังพลังเข้าเซนมาก จะมาตีเอาเมืองก็เกรงอยู่ จึงมีหนังสือไปถึงอัยดระสิยาศเจ้าเมืองกฬ้า ให้ล่อลวงอิมมัมะฮูเซนออกไปเสียจากเมืองมะไดนาให้ได้ อัยดระสิยาศเจ้าเมืองกูฬ้า จึงมีหนังสือไปถึงอิมมัมะฮูเซน ใจความว่า ที่เมืองมะไดนา ทแกล้วทหารและเสบียงอาหารก็น้อย ถ้ายะหริษยกทัพใหญ่ไปจะสู้ไม่ได้ ขอเชิญเสด็จมาอยู่เมืองกูฬ้าเถิด ทหารก็มีถึง ๗,๐๐๐ เสบียงอาหารก็บริบูรณ์ ถ้ายะหริษยกทัพมาก็พอจะต่อสู้ได้ อิมมัมะฮูเซนก็เชื่อ จึงอพยบครอบครัวของระสู่หล่นหล่า และของบิดาของตัวออกจากเมืองมะไดนาไปถึงทุ่งกะตะบาลา ยะหริษแต่งให้อุไมสเอศไมสลุนเป็นแม่ทัพมาซุ่มอยู่ ครั้นเห็นเจ้าเซน

ยกทัพมาถึงทุ่งกะตะยาลาแล้ว ก็เข้าล้อมไว้แน่นหนา ยึดอาหารน้ำเสียหมด และกองทัพเมืองกูฝ่าก็ยกมาช่วยอุไมสเอศไมสลุนด้วย เข้าเซนอดน้ำอยู่ถึง ๑๐ วัน ออกสู้รบจนตัวตายในที่ล้อม และศพนั้นเขาก็ตัดเอาศีรษะไปให้แก่พระยายะหริย มือนั้นเขาก็ตัดเพียงข้อทิ้งไว้ริมตัว เหลืออยู่แต่ม้าวิ่งม้าหาครอยครัว ๆ ๘๐๐ คน เขาก็กวาดต้อนเอาไปเมืองซามหมด และนางชะระยานูพวกมะหรุ่มว่าขึ้นม้า ม้าพาเหาะหนีไปบนอากาศ พวกสุหนี่ว่าพระยายะหริยจะเอาเป็นภรรยา นางชะระยานูไม่ยอมก็จำกรากกรำไว้ พอถัดนั้นมาพวกแขกเจ้าเซนก็มาถือว่า ไซดินาอาลีอิมัมมะฮูซันอิมัมมะฮูเซน เป็นเจ้าแผ่นดินเป็นนายเป็นพระของตัว ครั้นเดือนมหรัมก็ถือว่าเป็นเดือนสะยิด คือเดือนสิ้นพระชนม์ของเจ้าเซน ก็ทำการฉลองคุณทั้งสามองค์ ประจานตัว เอาเลือดหัวออกบูชาเจ้านาย ตบอกร้องไห้แช่งชักพวกศัตรู เต้นโลดไป ทำเป็นมือเจ้าเซนและเป็นเครื่องอาวุธของเจ้าเซนขึ้นอยู่ปลายไม้ นับถือว่าเป็นมือเป็นเครื่องอาวุธของเจ้าเซน ทำสยัดขึ้นเป็นที่ไว้มะยศ คอศพและเอามานมาแหดวย ทำดังนี้ถือว่ากตัญญูฉลองคุณเจ้าเซน

หมดฉบับเพียงนี้

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๙

อธิบายเรื่องราชทูตไทยไปยุโรป

◎ ในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เคยมีราชทูตไทยไปถึงยุโรปหลายคราว ตามที่มีจดหมายเหตุปรากฏนั้น ราชทูตไทยไปถึงยุโรปครั้งแรก เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ โปรดให้ทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปยังประเทศฮอแลนด์ เจริญทางพระราชไมตรีกับเจ้ามอริสในราชวงศ์ออเรนซ์ เมื่อปีมะแมพ.ศ.๒๑๕๐ ตรงกับคริสต์ศก ๑๖๐๗ ต่อนั้นมายังมีราชทูตไทยได้ออกไปยุโรปในรัชกาลอื่น ๆ อีก แต่ในเรื่องราชทูตที่ไปมากับประเทศสยาม จะเป็นราชทูตที่พระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศแต่งเข้ามาก็ดี หรือราชทูตไทยไปเจริญทางพระราชไมตรีถึงต่างประเทศก็ดี ตอนไหน ๆ ไม่เลื่องลือรู้แพร่หลายเท่าเมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กรุงฝรั่งเศส เพราะพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มีรับสั่งให้สร้างสิ่งที่ระลึกไว้เฉลิมพระเกียรติยศหลายอย่าง เป็นต้นแต่ให้ตีเหรียญ และเขียนรูปภาพราชทูตไทยเข้าเฝ้าที่พระราชวังเวอซาย และให้แต่งหนังสือทั้งเรื่องราชทูตฝรั่งเศสเข้ามากรุงสยาม และเรื่องราชทูตสยามครั้งโกษาปานออกไปเมืองฝรั่งเศสพิมพ์ไว้ หนังสือเหล่านั้นแพร่หลายทั้งในภาษาฝรั่งเศส และได้แปลเป็นภาษาอื่น ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ จึงได้ทราบเรื่องกันยิ่งกว่าครั้งอื่น ๆ

เรื่องราชทูตไทยไปเมืองฝรั่งเศส ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้ความตามหนังสือจดหมายเหตุของฝรั่งในครั้งนั้นว่าไปถึง ๔ คราว คราวแรกไปเมื่อคริสต์ศก ๑๖๘๑ ตรงกับ (ปีระกา จุลศักราช ๑๐๔๓) พ.ศ. ๒๒๒๔ ราชทูตเชิญพระราชสาส์นไปถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และโปปณกรุงโรม ออกพระพิพัฒน์ราชไมตรีเป็นตัวราชทูต ออกหลวงศรีวิสารสุนทรเป็นอุปทูต ออกขุนนครวิชัยเป็นตรีทูต ไปในเรือกำปั่นฝรั่งเศส เรือลำนั้นไปแตกที่เกาะมะดัคคา คนที่ไปหายสูญไปหมด ต่อมาอีก ๒ ปี ถึง พ.ศ. ๒๒๒๖ ทูตไทยไปเป็นคราวที่ ๒ ทูตที่ไปคราวนี้ได้ความว่า เป็นแต่ขุนนางผู้น้อยในกรมท่าคนหนึ่ง ในกรมอาสาขามคนหนึ่ง โดยสารเรือกำปั่นฝรั่งเศสไปสืบข่าวทูตไทยไปคราวแรกที่หายไปนั้น ทูต ๒ คนไปถึงกรุงปารีส เข้าใจว่าเห็นจะถือศุภอักษรเสนาบดีกรุงศรีอยุธยาไปด้วย จึงปรากฏว่ารัฐบาลฝรั่งเศสต้อนรับ แต่ไม่ได้เชิญพระราชสาส์นไป จึงมิได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ โดยฐานทูต เป็นแต่ให้เข้าไปคอยเฝ้าเวลาเสด็จออกทรงพระดำเนิน ได้หยุดทรงปราศรัย แต่ครั้งนั้น เมื่อพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ทรงทราบว่า สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจะใคร่มีทางพระราชไมตรีก็ทรงยินดี โดยเป็นโอกาสที่จะแผ่พระเกียรติยศ ให้มาปรากฏทางประเทศทิศตะวันออก จึงแต่งให้เชวะเลียเดอโชมองเป็นราชทูต เชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการ มาเจริญทางพระราชไมตรียังสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทูตฝรั่งเศสมาด้วยเรือรบ รับทูตไทยทั้ง ๒ คนกลับมาส่งด้วย

มาถึงปากน้ำเจ้าพระยา เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๒๒๘ ครั้นถึงเดือนธันวาคม ทูตฝรั่งเศสจะกลับไป สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงทรงแต่งให้พระวิสูตรสุนทร คือโกษาปาน เป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการ ไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ โกษาปานไปคราวนี้ นับเป็นทูตไทยไปคราวที่ ๓ ไปเรือรบฝรั่งเศสกับเชวะเลียเดอโชมองด้วยกัน ไปถึงเมืองฝรั่งเศสได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ที่พระราชวังเวอซาย เมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๒๒๙ โกษาปานอยู่ในเมืองฝรั่งเศส ๗ เดือน กลับเมื่อเดือนมีนาคม เมื่อโกษาปานจะกลับจากเมืองฝรั่งเศส พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงแต่งให้มองสิเออร์เดอลาลุแบร์ เป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการ เข้ามาถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาราชอีกครั้งหนึ่ง มากับเรือรบและรับโกษาปานกลับมาส่งด้วย มาถึงปากน้ำเจ้าพระยาเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๒๓๐ ถึงเดือนธันวาคม เมื่อทูตฝรั่งเศสจะกลับไป* สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงแต่งราชทูตเชิญพระราชสาส์น และเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และโปปณกรุงโรมอีกคราวหนึ่ง นับเป็นคราวที่ ๔ (ใครเป็นราชทูตข้าพเจ้ายังหาพบชื่อไม่ ชื่อที่ปรากฏในหนังสือบาทหลวงตะชาด์ผู้ไปกับทูตคราวนั้นเรียกว่า “ออกขุนชำนาญ” เห็นจะไม่ใช่ตัวราชทูต)

* ที่ปรากฏว่า ทูตฝรั่งเศสมาถึงในเดือนกันยายน และกลับไปในเดือนธันวาคม เหมือนกันทั้ง ๒ คราว เพราะการใช้เรือใบต้องไปมาให้ได้ฤดูมรสุม

พาเด็กนักเรียน ๕ คน ออกไปเล่าเรียนวิชาในประเทศฝรั่งเศสด้วย ราชทูตไทยไปถึงเมืองฝรั่งเศส เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๒๓๑ ทางนี้สมเด็จพระนารายณ์มหาราชสวรรคต พระเพทราชาได้ราชสมบัติ เกิดรบพุ่งกับทหารฝรั่งเศสที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทย ขับไล่ทหารฝรั่งเศสไปหมด แต่ข่าวยังไม่ทราบออกไปถึงยุโรป เมื่อทูตไทยไปถึงเมืองฝรั่งเศส พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ไม่เสด็จอยู่ในพระนคร รัฐบาลฝรั่งเศสจึงจัดให้ทูตไปเฝ้าโปปอินโนเซนต์ที่ ๑๑ ที่กรุงโรมก่อน ทูตได้เข้าเฝ้าโปป เมื่อวันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๒๓๑ แล้วจึงกลับมาเมืองฝรั่งเศส ได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แล้วพักอยู่ในเมืองฝรั่งเศสเกือบปีหนึ่ง จนปลายปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๒๓๒ ฝรั่งเศสจึงได้จัดส่งมาขึ้นที่เมืองมะริด ซึ่งเป็นเมืองท่าของกรุงสยามทางทะเลหน้านอกในเวลานั้น เรื่องราชทูตไทยไปเมืองฝรั่งเศส ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีเนื้อความดังแสดงมานี้

ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแล้ว สมเด็จพระเพทราชาธิราชทรงแต่งราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสอีกครั้งหนึ่ง เมื่อปีมะโรง จุลศักราช ๑๐๕๐ เหมือนอย่างครั้งโกษาปานออกไป เมื่อในแผ่นดินก่อน อันความที่กล่าวนี้ เพราะผู้แต่งหนังสือพระราชพงศาวดาร ลงศักราชปีสมเด็จพระนารายณ์มหาราชสวรรคตผิด เร็วไป ๖ ปี จึงหลงเอาทูตที่ไปกับมองสิเออร์ลาลูแบร์ มาลงผิดรัชกาลไป

จะเป็นความจริงไม่ได้ ด้วยในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาเกิดวิวาทขาดทางไมตรีกับฝรั่งเศสมาแต่เริ่มรัชกาลดังกล่าวมาแล้ว มีจดหมายเหตุฝรั่งกล่าวอีกแห่งหนึ่งว่า เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ พระเจ้าฟิลิปที่ ๕ พระเจ้าแผ่นดินสเปญให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี เมื่อปีขอ พ.ศ. ๒๒๖๑ ต่อมามีในจดหมายเหตุของพวกสเปญว่ามีเรือกำปั่นหลวงพาทูตไทยออกไปถึงเมืองมนิลา อันเป็นหัวเมืองขึ้นของสเปญทางตะวันออก แต่ทูตไทยไปเกิดความไม่พอใจในการที่รับรอง กลับมากรุงศรีอยุธยาเสีย ไม่ได้ออกไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนถึงยุโรป จึงเข้าใจว่า ตั้งแต่สิ้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแล้ว ไม่ได้มีทูตไทยไปถึงยุโรปอีก จนตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ถึงกระนั้นก็ดี ราชทูตไทยที่ไปเจริญทางพระราชไมตรีถึงต่างประเทศที่อยู่ในอาเซียด้วยกัน ยังมีไปเนืองๆ ไม่ขาด คือ ไปเมืองจีน เมืองอัดแช และเมืองลังกาเป็นต้น ประเพณีการทูตทั้งที่รับราชทูตต่างประเทศ และที่แต่งราชทูตไปต่างประเทศ จึงคงมีแบบแผนติดต่อแต่ครั้งกรุงเก่า มาจนถึงในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์

ประเพณีการทูตที่ถือเป็นแบบแผนในประเทศนี้ เห็นจะมีนิติได้มาทางมัชฌิมประเทศแต่โบราณทีเดียว เพราะดูคล้ายคลึงกับที่ถือเป็นประเพณีทั้งประเทศมอญพม่าและลังกาทวีป บางข้อผิดตรงกันข้ามกับประเพณีทูตของฝรั่ง เป็นต้นว่า ตามประเพณีของฝรั่งเขาถือว่า

ราชทูตเป็นผู้แทนพระองค์พระมหากษัตริย์ไปยังประเทศโน้น พระราช-
สาส์นเป็นแต่หนังสือสำคัญสำหรับแสดงว่า ผู้เชิญไปเป็นราชทูต
เพราะฉะนั้น การรับรองเขาให้เกียรติยศแก่ตัวราชทูต ส่วนพระราช-
สาส์นนั้นจะเอาไปอย่างไรไม่ถือเป็นข้อสำคัญ แต่ประเพณีของไทย
เราแต่โบราณ ถือว่าพระราชสาส์นต่างพระองค์พระมหากษัตริย์
ราชทูตผู้ถือพระราชสาส์น เป็นแต่อย่างข้าราชการที่ไปตามเสด็จ
แบบแผนข้อที่กล่าวนี้ ถ้าพิจารณาดูในเรื่องราชทูตไทยไปส่งพระ
อุบาลีที่เมืองลังกา ซึ่งพิมพ์อยู่ในหนังสือเรื่องประดิษฐานพระสงฆ์
สยามวงศ์ในลังกาทวีปนั้น ก็จะเห็นได้ชัดเจน ตั้งแต่พระราชสาส์น
ออกจากพระราชวัง ก็แห่แหนอย่างกระบวนเสด็จ พระราชสาส์นไป
ยับยั้งที่ไหนก็จัดเป็นที่ประทับ ถึงเวลาเสด็จออกมีประโคม แล้ว
ทูตานุทูตเข้าไปถวายบังคมพระราชสาส์นอย่างเข้าเฝ้าทุกวัน แม้ชุน
นางต่างประเทศที่มาต้อนรับราชทูต ก็ให้เข้าไปถวายบังคมพระราช
สาส์น อย่างว่าพาเข้าเฝ้า เคารพพระราชสาส์นไปโดยอาการอย่างนี้
จนได้ถวายถึงพระหัตถ์พระมหากษัตริย์ประเทศโน้นแล้ว จึงเป็นเสร็จ
กิจ ถึงพระราชสาส์นมาแต่ต่างประเทศ ตั้งแต่เข้ามาถึงในพระราช
อาณาเขตเราก็เคารพอย่างเดียวกัน ที่ประเพณีฝรั่งกับไทยผิดกันใน
ข้อเคารพพระราชสาส์น ดังกล่าวมานี้ ถึงเคยเป็นเหตุเกิดประดัก
ประเดิก ครั้งเชวะเลียเดอโชมองเป็นราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔
เข้ามาครั้งแรกในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีความปรากฏ
อยู่ในหนังสือจดหมายเหตุของทูตฝรั่งเศสคราวนั้นว่า ตั้งแต่ทูตถึง

เมืองสมุทรปราการ ไทยก็รับรองแห่แหนพระราชสาส์นเป็นสำคัญ แต่ส่วนทูตนั้นเป็นแต่จัดเรือรับตามพระราชสาส์นไป เมื่อถึงที่สำนักในระยะทาง เจ้าพนักงานไทยเข้าไปถวายบังคมพระราชสาส์นแล้ว จึงเชิญขึ้นไว้ในห้อง ซึ่งจัดตกแต่งเป็นที่พักของพระราชสาส์น ครั้นเมื่อจะเชิญพระราชสาส์นกลับลงเรือ ก็เข้าไปถวายบังคมพระราชสาส์นแล้วจึงเชิญลงเรือไป ราชทูตแปลกใจ ครั้นสืบถามได้ความว่า ประเพณีไทยถือว่าพระราชสาส์นสำคัญกว่าราชทูต จึงคิดอุบายจะให้ไทยเคารพต่อราชทูตเหมือนกับเคารพพระราชสาส์น คราวนี้ก่อนเวลาจะเชิญพระราชสาส์นลงเรือ ราชทูตให้เอาเก้าอี้เข้าไปตั้ง แล้วไปนั่งอยู่เคียงข้างพระราชสาส์น เมื่อเจ้าพนักงานไทยถวายบังคมแล้ว จึงยกพานพระราชสาส์นส่งให้เจ้าพนักงานไทยเชิญไปลงเรือ ในวันหลังเมื่อพักอยู่ที่ขนอนหลวง ได้วัดโปรดสัตว์ ถึงวันจะแห่พระราชสาส์นเข้ากรุงฯ ราชทูตคิดจะให้เป็นเกียรติยศยิ่งขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง คราวนี้ให้บาทหลวงเดอซัวซี (ซึ่งเตรียมมาจะให้เป็นราชครูผู้สอนคริสต์ศาสนาถวายสมเด็จพระนารายณ์ฯ) เข้าไปยืนอยู่ด้วย เมื่อขนนางไทยเข้าไปถวายบังคมพระราชสาส์นแล้ว ราชทูตไม่ให้ไทยเชิญพระราชสาส์น — ให้บาทหลวงเดอซัวซีเชิญพานพระราชสาส์นเดินมากับราชทูต เข้าในเงาพระกลดที่กั้นพระราชสาส์นมาด้วยกัน หวังจะให้ไทยนับถือว่ามีบรรดาศักดิ์สูง มาส่งพระราชสาส์นให้ไทยต่อเมื่อจะเรือยุบยก ซึ่งจัดลงมารับพระราชสาส์น การที่คิดเลี่ยงหลีกให้ไทยถวายบังคมราชทูตด้วยได้ในครั้งนั้น ดูเป็นที่พอใจของราชทูตมาก

ประเพณีการทูตตามแบบโบราณ นอกจากข้อที่กล่าวมาแล้ว ยังมีอย่างอื่นอีก จะลองเรียบเรียงลงไว้ต่อไปนี้ ตามที่ได้พบในจดหมายเหตุเก่า คือ :—

ว่าด้วยพระราชสาส์นตามแบบโบราณ ต้องจารึกลงในแผ่นสุพรรณบัฏ เขียนจำลองลงแผ่นกระดาษแต่สำเนา ซึ่งส่งไปกับศุภอักษรของเสนาบดี การที่จารึกลงแผ่นทองถือว่าเป็นเครื่องหมายแห่งไมตรี แม้หนังสือสัญญาทางไมตรีที่มีต่อกันในระหว่างประเทศก็ใช้จารึกในแผ่นสุพรรณบัฏ และการที่หมายสำคัญใช้ประทับยอดหัวแหวนกดรอยไว้ในแผ่นทองแทนประทับตรา ด้วยเหตุนี้จึงเป็นคำพูดกันว่า "เป็นทองแผ่นเดียวกัน" และ "เป็นสุวรรณปัฏพิอันเดียวกัน" มาแต่โบราณ ประเพณีอันนี้ไม่มีในประเทศฝรั่งและประเทศจีน

ว่าด้วยทูตที่จำทูลพระราชสาส์น ประเพณีของไทยเรามาแต่โบราณ ถ้าหากมีพระราชสาส์นแล้ว จำต้องแต่งทูตานุทูตเชิญไปที่จะส่งพระราชสาส์นไปด้วยประการอย่างอื่น แม้แต่จะมอบให้ราชทูตต่างประเทศที่เชิญพระราชสาส์นมา เชิญกลับไปก็ไม่ได้ ถ้าหากจะไม่แต่งทูตานุทูตไป ก็ไม่มีพระราชสาส์นที่เดียว ถ้าเช่นนั้นให้เสนาบดีมีศุภอักษรไปถึงเสนาบดีประเทศโน้น ให้นำกระแสรับสั่งขึ้นกราบทูลศุภอักษรนั้น มอบให้ทูตต่างประเทศถือกลับไป หรือส่งไปอย่างไรก็ได้ ความที่กล่าวในข้อนี้ จะเห็นตัวอย่างได้ในเรื่องราชทูตไปลังกา เมื่อ

ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์ ซึ่งพิมพ์อยู่ในเรื่องประดิษฐาน พระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีปนั้นเหมือนกัน คือ เมื่อส่งพระอุบาลี พระอริยมุนี ไปกับคณะสงฆ์คราวแรก มีราชทูตเชิญพระราชสาส์นไปด้วย ต่อมาคราวส่งพระวิสุทธาจารย์ พระวรญาณมุนี กับคณะสงฆ์ไปเปลี่ยนคณะสงฆ์ชุดก่อน ก็มีราชทูตเชิญพระราชสาส์นไปด้วย คราวนี้เมื่อพระเจ้าเกียรติสิริราชสิงห์ ให้ราชทูตลังกาเชิญพระราชสาส์นพาพระอริยมุนี กับคณะสงฆ์ที่ไปคราวแรกกลับมาส่งข้างกรุงศรีอยุธยาจะไม่แต่งทูตไปลังกาอีก จึงมีแต่ศุภอักษรเสนาบดีไทย ให้ราชทูตลังกาถือไปถึงเสนาบดีในลังกาทวีป ให้ทูลกระแสรับสั่งตอบพระราชสาส์นแก่พระเจ้าเกียรติสิริราชสิงห์

แต่ประเพณีฝรั่งในเรื่องมีพระราชสาส์น เขาไม่ถือว่าจำเป็นจะต้องมีราชทูตเชิญไป ด้วยเหตุนี้ ในครั้งกรุงเก่าเมื่อแรกบริษัทฝรั่งต่างชาติเข้ามาค้าขายที่กรุงศรีอยุธยา มักจะทูลขอให้พระเจ้าแผ่นดินประเทศของตนมีพระราชสาส์นทรงฝากฝัง ขอให้พวกพ่อค้าค้าขายได้โดยสะดวก พระเจ้าแผ่นดินก็มีพระราชสาส์นให้พวกพ่อค้าของบริษัทถือมา ฝ่ายไทยเราเคารพนับถือพระราชสาส์นเป็นสำคัญ เมื่อรู้ว่ามีพระราชสาส์นมาแต่พระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศ ก็รับรองแห่แหนพระราชสาส์น และรับรองพ่อค้าซึ่งเป็นผู้เชิญพระราชสาส์นให้เข้าเฝ้าแหนได้ จนเลยเข้าใจกันในพวกฝรั่งทั่วไปในครั้งนั้นว่า ถ้าจะให้ไทยรับรองให้ดีแล้ว จำต้องมีพระราชสาส์นถือมาด้วย ด้วยเหตุนี้

เมื่อยาทหลวงฝรั่งเศสจะเข้ามาตั้งสั่งสอนศาสนาคริสตัง จึงทูลขอพระราชสาส์นพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และมหาสมณสาส์นของโปปเชิญมา อันเป็นต้นเหตุอย่างหนึ่ง ซึ่งจะแต่งทูตไทยออกไปประเทศฝรั่งเศสและกรุงโรม เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ว่าด้วยพาหนะที่รับพระราชสาส์นไปยังต่างประเทศ เพราะประเพณีไทยแต่โบราณ ถือว่าพระราชสาส์นต่างพระองค์ดังกล่าวมาแล้ว ก็จำต้องไปด้วยพาหนะของหลวงในประเทศนั้น จนถึงอาณาเขตของประเทศโน้น พอเข้าในอาณาเขตแล้ว เจ้าของประเทศก็ต้องเป็นธุระรับรอง แห่แหนต่อไปให้สมพระเกียรติยศ ด้วยเหตุนี้ ถ้าหากว่าทูตเชิญพระราชสาส์นไปทางเรือ ต้องไปด้วยเรือหลวง จะโดยสารเรือผู้อื่นไปนั้นไม่ได้ ความข้อนี้ เมื่อครั้งกรุงเก่าแต่แผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ มาจนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีเรือกำปั่นหลวงไปค้าขายถึงต่างประเทศเสมอ เรือกำปั่นหลวงเหล่านั้นเคยรับทูตไทยไปจนถึงประเทศญี่ปุ่นและเปอร์เซีย และประเทศอื่น ๆ ที่ยังเป็นอิสระอยู่ในอินเดียเนือง ๆ แต่ไม่มีเรือกำปั่นหลวงเคยออกไปถึงยุโรป เมื่อจะแต่งราชทูตออกไปยุโรป ในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ จึงต้องคิดเป็นวินัยกรรม ให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นไปเรือกำปั่นหลวงจากกรุงศรีอยุธยาเพียงถึงเมืองบันตัม (ใกล้ที่ตั้งเมืองเบตาเวียทุกวันนี้) อันเป็นหัวเมืองใหญ่ของฮอลันดาในครั้งนั้น โดยถือว่าเข้าในอาณาเขตของฮอลันดาแล้ว แต่นั้นรัฐบาลฮอลันดาเอาเรือรับทูตไทยไปจนถึงยุโรป มาถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์

มหาราช เมื่อทูตไทยเชิญพระราชสาส์นไปเมืองฝรั่งเศสคราวแรก เข้าใจว่าคงไปด้วยเรือกำปั่นหลวง ไปจากเมืองมะริดรนเมืองปอนดิเชรี อันเป็นหัวเมืองขึ้นของฝรั่งเศส ซึ่งมีอยู่ในอินเดีย แล้วจึงลงเรือกำปั่นของฝรั่งเศสแต่นั้นไป กำปั่นนั้นไปแตกที่เกาะมะดะคัศคาดังกล่าวมาแล้ว แต่เมื่อโกษาปานจะไปเมืองฝรั่งเศส ผ่อนประเพณีลงมาอีกชั้นหนึ่ง เพราะมีเรือรบของประเทศโน้นมารับ จึงให้ทูตไปในเรือรบฝรั่งเศสตั้งแต่ออกจากอ่าวสยามไป ต่อมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์ เมื่อทูตไทยไปลังกาคราวแรก ก็ไปด้วยเรือกำปั่นหลวงเรือลำนั้นไปซ่อมรุดที่หน้าเมืองนครศรีธรรมราช ทูตกับพระอุบาลีต้องกลับเข้ามากรุงศรีอยุธยาเสียคราวหนึ่ง จะไปอีกคราวนี้ ที่จริงไปในเรือกำปั่นของพ่อค้าอังกฤษ แต่ถือว่า เพราะเข้าของเรือรับอาสาพาทูตไปส่งเมืองลังกา เหมือนอย่างที่ทูตลังกามาประเทศนี้ มิใช่อาศัยโดยสารไปก็ไม่เสียประเพณี แต่ทูตที่ไปเมืองจีนก็ดี หรือเมืองญวนก็ดี ยังคงไปเรือหลวงตลอดมาจนในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์

ว่าด้วยยศราชทูตที่ไปเจริญทางพระราชไมตรียังต่างประเทศ ประเพณีฝรั่งกับประเพณีไทยในข้อนี้ก็ผิดกัน คือที่ฝรั่งถือว่าทูตเป็นผู้ไปแทนพระองค์ ไทยถือว่าทูตเป็นแต่ผู้เชิญพระราชสาส์นไป ตำแหน่งและหน้าที่ทูตของฝรั่งกับของไทยจึงต่างกัน ตำแหน่งทูตของฝรั่งมียศเป็น ๓ ชั้น ชั้นสูงสุดเป็นเอกอัครราชทูต ชั้นที่ ๒ เป็นอัครราชทูต ชั้นที่ ๓ เป็นราชทูต การที่ฝรั่งจะแต่งทูตไปต่างประเทศ

ถือเอาการที่ไป หรือประเทศที่ไปเป็นสำคัญ ถ้าสำคัญอย่างยิ่ง ทูตที่ไปก็เลือกสรรบุคคลชั้นสูงให้เป็นตำแหน่งเอกอัครราชทูต ถ้าสำคัญไม่ถึงอย่างยิ่ง ทูตที่ไปก็เป็นแต่เพียงชั้นอัครราชทูต หรือราชทูตตามสมควรแก่การและประเทศที่ไปนั้น จะยกตัวอย่างเช่น ราชทูตฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เชวะเลีย เดอ โชมอง ที่เข้ามาคราวแรกมียศเป็นเอกอัครราชทูต แต่มองสิเออร์ ลาลุแบร์ ที่เข้ามาคราวที่ ๒ มียศเป็นแต่เพียงอัคร-ราชทูต เพราะการที่ทูตเข้ามาครั้งที่ ๒ ไม่สำคัญเหมือนทูตที่เข้ามาคราวแรก แต่ถึงยศจะเป็นชั้นใด ทูตฝรั่งคงเป็นตัวทูตแต่คนเดียว ผู้ที่มาด้วยเป็นแต่บริวารของทูต เช่นเป็นเลขานุการเป็นต้น

ส่วนประเพณีทูตานุทูตไทย ที่ไปจำทูลพระราชสาส์นยังต่างประเทศแต่โบราณ ยศราชทูตไม่มีชั้นสูงต่ำอย่างแบบฝรั่ง ทูตคงไปเป็นคณะ ๓ คน เหมือนกันทุกคราว เรียกว่า ราชทูตคนหนึ่ง อุปทูตคนหนึ่ง ตริทูตคนหนึ่ง นับเป็นทูตด้วยกันทั้ง ๓ คน บรรดาศักดิ์ราชทูตตามที่ปรากฏในจดหมายเหตุครั้งกรุงเก่า เป็นชั้นออกพระเป็นอย่างสูง ที่บรรดาศักดิ์เพียงชั้นออกขุนเป็นราชทูตก็มี พิเคราะห์ตามราชทินนามของทูตานุทูตที่ปรากฏ เช่นคราวโกษาปาน ราชทูตเป็นออกพระวิสูตรสุนทร อุปทูตเป็นออกหลวงศรีวิสารวาจา ตริทูตเป็นออกขุนกัลยาณราชไมตรี ทูตไทยไปเมืองจีนในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ราชทูตเป็นที่ออกขุนสิริราชไมตรี ต่อมาใน

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์ ราชทูตไปลังกาคราวแรกเป็นที่พระสุธรรมไมตรี อุปทูตเป็นขุนวาทีพิจิตร ตรีทูตเป็นหมื่นพิพิธเสนา ราชทินนามที่กล่าวมานี้เห็นได้ว่า ล้วนเป็นนามแต่งขึ้นสำหรับผู้เป็นทูตทั้งนั้น จึงเข้าใจว่า ประเพณีเก่าเมื่อเลือกสรรผู้ที่จะเป็นทูตานุทูตแล้ว จึงทรงตั้งราชทินนามสำหรับไปราชการในคราวนั้น เมื่อไปราชการทูตมีชำเหน็จความชอบกลับมา ก็ได้เลื่อนยศบรรดาศักดิ์สูงขึ้นไป ดังเช่นโกษาปานเป็นที่ออกพระวิสูตรสุนทรราชทูตไปเมืองฝรั่งเศส กลับมาก็ได้เลื่อนเป็นพระยาโกษาธิบดี จตุสดมภ์กรมพระคลัง เมื่อก่อนสมเด็จพระนารายณ์มหาราชสวรรคตเพียงสักสองสามเดือนเท่านั้น

ว่าด้วยอำนาจของราชทูตที่ไปต่างประเทศ ประเพณีฝรั่งกับไทยก็ผิดกันเป็นข้อสำคัญ ข้างประเพณีฝรั่ง การที่จะพูดจาว่าขานอย่างใดในกิจที่ไปนั้น มอบไปในราชทูตเบ็ดเสร็จ แจ้งไปในพระราชสาส์นแต่ว่า ถ้าราชทูตจะพูดจาว่ากล่าวประการใด ขอให้ถือว่าเหมือนเป็นพระวาจาของพระเจ้าแผ่นดินประเทศโน้นตรัส เชื่อฟังได้ดังกัน แต่ฝ่ายประเพณีทูตของไทย กิจการอันใดที่จะว่ากล่าวกับประเทศโน้น เสนาบดีมีศุภอักษรให้ราชทูตถือไปถึงเสนาบดีประเทศโน้นในคราวเดียวกับที่ทูตเชิญพระราชสาส์นไป ทูตเป็นแต่ผู้จะพูดจาชี้แจงไขข้อความตามศุภอักษรนั้น ความที่กล่าวในข้อนี้ จะเห็นตัวอย่างได้ในสำเนาพระราชสาส์นและศุภอักษรเสนาบดี ซึ่งมีไปมาระหว่างกรุงธนบุรีกับกรุงศรีสัตนาคนหุต อันพิมพ์อยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์นั้น

ว่าด้วยประเพณีการรับทูตต่างประเทศ ตามที่สังเกตเห็นในขดหมายเหตุครั้งกรุงเก่า ตั้งแต่ทูตเข้ามาถึงในพระราชอาณาเขตการกินอยู่เป็นของหลวงทั้งสิ้น เห็นจะเป็นด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่าแขกเมือง เมื่อมีทูตเข้ามาถึง โดยเฉพาะที่เป็นราชทูตจำทูลพระราชสาส์น จำต้องให้ทูตพักอยู่ที่ปลายแดนก่อน เพื่อตระเตรียมการรับรองหลาย ๆ วัน ถ้าทูตมาทางทะเลก็ต้องคอยอยู่ที่ปากน้ำ เพราะทางในกรุงฯ จะต้องจัดเรือกระบวนลงไปรับพระราชสาส์นและทูตานุทูตแห่ขึ้นมา ทั้งจะต้องจัดหอพระราชสาส์น และที่สำนักทูตตามระยะทาง คือ ที่เมืองสมุทรปราการแห่งหนึ่ง ที่เมืองพระประแดงแห่งหนึ่ง ที่เมืองธนบุรีแห่งหนึ่ง ที่เมืองนนทบุรีแห่งหนึ่ง ที่เมืองปทุมธานีแห่งหนึ่ง ที่ขนอนหลวงใต้วัดโปรดสัตว์อีกแห่งหนึ่ง ในเวลาที่ทูตคอยอยู่ที่ปากน้ำนั้น มีเจ้าพนักงานลงไปเยี่ยมเยียนและส่งสิ่งของเสบียงอาหารไปเลี้ยงดู ครั้นเมื่อรับขึ้นมาถึงที่สำนัก ตามระยะทางก็มีข้าราชการไปต้อนรับทักทายทุกระยะ จนกระทั่งถึงขนอนหลวงที่ใต้วัดโปรดสัตว์ ถึงนั่นแล้วก่อนจะเข้าไปในกรุง ทูตยังต้องคอยอยู่ที่ขนอนหลวงอีกหลายวัน เพราะต้องแปลพระราชสาส์นและศุภอักษร ตรวจทำบัญชีสิ่งของเครื่องราชบรรณาการ และตระเตรียมตกแต่งถนนหนทางในพระนครรับแขกเมือง และหาฤกษ์วันดีที่จะเสด็จออกรับแขกเมืองด้วย เมื่อถึงกำหนด จึงจัดเรือกระบวนแห่พร้อมด้วยเรือข้าราชการเป็นกระบวนใหญ่ลงมารับพระราชสาส์นทั้งทูตานุทูตและเครื่องราชบรรณาการ แห่เข้าพระนครไปขึ้นที่ท่าประตูไชย อยู่ตรงวัดพุทไธศวรรย์

ข้าม เชิญพระราชสาส์นขึ้นราชรถ ทูตานุทูตขึ้นเสลี่ยงบ้าง คานหามบ้าง ขี่ม้าบ้าง ตามควรแก่ยรรดาศักดิ์ มีกระบวนช้างม้าและพลเดินเท้าแห่ไปยังพระราชวัง ให้ราชทูตพักคอยอยู่ที่ศาลาลูกขุน ทูตลังกาว่า เวลาเมื่อทูตคอยอยู่ศาลาลูกขุนนั้น มีเจ้าพนักงานนำดอกไม้มงคลมาพระราชทานทูต แต่ทูตฝรั่งหาปรากฏว่ามีไม่

การเสด็จออกรับแขกเมืองถวายพระราชสาส์น เป็นการเต็มยศใหญ่ มียืนช้าง ยืนม้า และทหารนั่งกัลยาตที่สนามในพระราชวังหลายกอง จำนวนคนนับพัน แม้ชาวต่างประเทศ แขก ฝรั่ง จีน จาม ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ก็ป่าวร้องให้แต่งตัวเป็นสง่าราศี พากันมาประชุมที่สนามในคอยรับแขกเมืองด้วย แต่ที่เสด็จออกรับแขกเมืองนั้น ต่างกันเป็น ๒ อย่าง เสด็จออกสิหบัญชรให้แขกเมืองเข้าเฝ้าในท้องพระโรงอย่างหนึ่ง เสด็จออกมุขเด็จให้แขกเมืองเฝ้าที่ชาลาหน้าพระที่นั่งอย่างหนึ่ง เมื่อทูตฝรั่งเศสเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทูตเข้าเฝ้าในท้องพระโรง แต่เมื่อทูตลังกาเข้ามาเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ ตามที่กล่าวพรรณนาไว้ในจดหมายเหตุของราชทูต ปรากฏว่าเสด็จออกมุขเด็จพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ราชทูตเฝ้าที่ชาลาหน้าพระที่นั่ง

อันลักษณะเสด็จออกรับแขกเมืองเป็น ๒ อย่างนี้ อธิบายไว้ในหนังสือระยะทางของเชวะเลีย เดอ โชมอง ราชทูตฝรั่งเศสว่า ถ้าเป็นราชทูตมาแต่ประเทศใหญ่ เช่นราชทูตจีน และราชทูตเปอร์เซีย

เป็นต้น โปรดให้เข้าเฝ้าในท้องพระโรง ถ้าราชทูตมาแต่ประเทศน้อย เช่นทูตตังเกี๋ย ทูตอัคแจ และทูตกรุงศรีสัตนาคนหุต ทูตเชียงใหม่ เสด็จออกที่มุขเด็จ ความที่กล่าวนี้จะถูกผิดอย่างไร ไม่พบหลักฐานที่จะสอบสวน

ว่าด้วยกิริยาที่แขกเมืองเข้าเฝ้า มีกล่าวชี้แจงไว้ในหนังสือจดหมายเหตุราชทูตฝรั่งเศสมาครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชละเอียดลออ ด้วยว่าเมื่อทูตฝรั่งเศสเข้ามาครั้งแรก เวลาพักรออยู่ที่ขนอนหลวง ราชทูตถามถึงขนบธรรมเนียมที่จะเข้าเฝ้า เจ้าพนักงานกำกับทูตชี้แจงให้ฟัง ราชทูตฝรั่งเศสไม่พอใจในขนบธรรมเนียมบางอย่างร้องขอให้แก้ไข จึงโปรดให้เจ้าพระยาวิชเยนทรไปปรึกษาหารือกัน แล้วราชทูตฝรั่งเศสจึงได้เข้าเฝ้า

ประเพณีทูตเข้าเฝ้าอย่างเดิม ตามที่ทูตฝรั่งเศสพรรณนาไว้นั้น เมื่อทูตไปถึงพระราชวังแล้ว พักคอยอยู่ที่ศาลาลูกขุนใน ครั้นจวนเสด็จออก เจ้าพนักงานกรมวังกับกรมท่ามาพาทูตเข้าไปพักอยู่ที่ทิมดาบแห่งหนึ่ง ในบริเวณพระมหาปราสาท เจ้าประเทศราชและขุนนางผู้ใหญ่เข้าไปคอยเฝ้าอยู่ในท้องพระโรงหมอบเป็น ๒ ฝ่าย ตั้งเครื่องยศสำหรับตัวทุกคน ขุนนางชั้นรองลงมาหมอบอยู่ที่ทิมคดหน้าพระมหาปราสาท ครั้นเวลาเสด็จออกพอสุดเสียงประโคมแล้ว เจ้าพนักงานจึงมาพาทูตไป เมื่อทูตถึงหน้าพระมหาปราสาท ทูตต้องคุกเข่าลงถวายบังคมที่ชาลาหน้าพระมหาปราสาท ๓ ครั้ง แล้วคลานขึ้นบันไดพระมหาปราสาท เข้าในพระทวารถึงหน้าพระที่นั่งในท้อง

พระโรง ต้องถวายบังคมอีก ๓ ครั้ง แล้วคลานขึ้นไปถึงที่ตำแหน่งเฝ้า จึงถวายบังคมอีก ๓ ครั้ง ถ้าทูตเฝ้าที่ชาลาหน้ามุขเด็จ ขุนนางผู้ใหญ่หมอบเฝ้าที่ที่มคด ขุนนางผู้น้อยหมอบเฝ้าในชาลา ทูตเข้าไปจากศาลาลูกขุนถึงหน้าฉานถวายบังคม ๓ ครั้ง แล้วคลานเข้าไปในชาลาตรงหน้าพระที่นั่ง ถวายบังคมอีก ๓ ครั้ง ขึ้นไปถึงที่ตำแหน่งเฝ้าถวายบังคมอีก ๓ ครั้ง เรื่องทูตถวายบังคมที่กล่าวนี้ พิเคราะห์ดูเห็นว่าเพราะกิริยาแสดงความนอบน้อมของชาวประเทศทางตะวันออก เป็นทำนองเดียวกันทุกประเทศ คือคงอยู่ในคุกเข่าก้มลงกราบ นับว่าเป็นอันถวายบังคมเหมือนกัน แต่กิริยานอบน้อมของฝรั่งที่ยืนคำนับนั้นผิดกันไกล ทูตฝรั่งเข้าเฝ้าเป็นสามัญครั้งกรุงเก่า จะให้ทำอย่างไร ยังหาพบอธิบายไม่ ได้พบแบบแผนแต่ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ แขกเมืองฝรั่งเข้าเฝ้า ไม่ต้องหมอบคลาน ยอมให้เดินเข้าไปถึงที่ควรถวายบังคมแล้วนั่งลงยกมือขึ้นถวายบังคม ๓ ครั้ง เข้าใจว่าในครั้งกรุงเก่าก็จะอย่างเดียวกัน

แบบแผนทางเมืองพม่า ในเรื่องทูตฝรั่งเข้าเฝ้า มีในจดหมายเหตุของนายพันเอกยูล ซึ่งเป็นเลขานุการทูตอังกฤษ คราวเซอร์อาเธอแฟรไปเฝ้าพระเจ้ามินดง เมื่อคริสต์ศก ๑๘๕๕ พรรณนาไว้ถ้วนถี่ ปรากฏว่าทูตอังกฤษเกี่ยง ไม่ยอมไปนั่งคอยที่ศาลาลูกขุน พม่าจึงให้ทูตอังกฤษเข้าไปคอยอยู่ในท้องพระโรงแต่ก่อนเสด็จออก ทำนองจะเกี่ยงกัน ด้วยเรื่องพม่าจะให้คลานเข้าไปนั้นเอง ฝรั่งไม่ยอมคลาน พม่าก็ไม่ยอมให้เดิน จึงตกลงเป็นผ่อนผันให้เข้าไปคอยอยู่ก่อน แต่ต้องถวายบังคมเหมือนกัน

ลักษณะถวายพระราชสาส์นโดยปรกตินั้น ทูตไม่ได้ถวายต่อพระหัตถ์ เวลาทูตเข้าเฝ้าตั้งพานพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการไว้ข้างหน้าทูต ครั้นทูตเข้าไปถึงที่เฝ้า ถ้าเป็นทูตจีน และแขกฝรั่ง โกษาธิบดีทูลเบิก ถ้าเป็นทูตลาว ๆ เป็นมหาดไทยหรือโกษาธิบดีทูลเบิก ข้อนี้สงสัยอยู่ เมื่อทูลเบิกแล้ว จึงมีพระราชปฏิสันถาร

ลักษณะพระราชปฏิสันถารทูตก็มีแบบโบราณว่า ทรงปฏิสันถาร ๓ นัดเป็นธรรมเนียม และเป็นธรรมเนียมลงไปจนถึงข้อความของพระราชปฏิสันถาร คือตำรัสถามว่า พระเจ้าแผ่นดินฝ่ายโน้นกับทั้งพระราชวงศ์ทรงสบายดีอยู่หรือนัดหนึ่ง ว่าทูตานุทูตเดินทางมาสะดวกดีอยู่หรือ เดินทางมาช้านานเท่าใดจึงมาถึงนัดหนึ่ง ว่าประเทศโน้นฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล บ้านเมืองมีความสุขสมบูรณ์ ไพร่บ้านพลเมืองมีความสุขอยู่หรือนัดหนึ่ง แบบพระราชปฏิสันถารอย่างนี้ เข้าใจกันซึมซาบมาแต่ก่อน จนอาจจะแต่งลงเป็นบทเสภา เมื่อสมเด็จพระพันวะยาเสด็จออกรับทูตล้านช้างได้ดังนี้

◎ ครานั้นพระองค์ผู้ทรงเดช ชำเลืองพระเนตรผายผัน
เห็นราชทูตมาถวายบังคมคัล กับทั้งเครื่องสุวรรณบรรณา
จึงตรัสประภาษปราศรัย ว่ามาในป่าไม้ใยหนา
กี่วันจึงถึงพระพารา มรรคายากง่ายประการใด
อนึ่งกรุงนาคบุรี ข้าวกล้านาดีหรือไฉน
หรือฝนแล้งข้าวแพงมีภัย ศึกเสือเหนือใต้สงบดี
ทั้งองค์พระเจ้าเวียงจันทน์ ทรงธรรม์เป็นสุขเกษมศรี
ไม่มีโรคาพยาธิ อยู่ดีหรืออย่างไรในเวียงจันทน์ฯ

แขยแผนทางเมืองพม่ายิ่งหนักมือไป ถึงพระเจ้าแผ่นดินไม่ต้องมีรับสั่งว่ากระไร เพียงพยักพระพักตร์เท่านั้น ผู้สนองพระโอษฐ์ก็รับสั่งมาแจ้งพระราชปฏิสันถารแก่ทูตตามความที่กล่าวมา

เมื่อมีพระราชปฏิสันถารนัดหนึ่ง โกษาธิบดีก็รับพระราชโองการมาขอกแก่กรมท่าขวาหรือซ้าย อันเป็นเจ้าหน้าที่ ๆ ขอกล่าม ๆ แปลขอกทูต ทูตจะกราบทูลว่ากระไรก็ต้องย้อนกลับโดยนัยอันเดียวกัน แล้วมีพระราชปฏิสันถาร นัดที่ ๒ ที่ ๓ ต่อไป ครั้นมีพระราชปฏิสันถารแล้ว เจ้าพนักงานจึงยกพานหมากกับเสื้อผ้ามาตั้งพระราชทานทูตานุทูต เป็นสัญญาว่าเสร็จการเฝ้า พอตั้งพานหมากแล้วไม่ช้า ก็ปิดพระบัญชรเสด็จขึ้น มิประโคม และข้าราชการกับทูตานุทูตถวายบังคมอีก ๓ ครั้ง แล้วทูตจึงออกจากท้องพระโรง เมื่อทูตออกมาจากเฝ้าแล้ว เจ้าพนักงานพาไปดูสิ่งสำคัญในพระราชวัง คือพระยาช้างเผือกเป็นต้น ปรากฏเหมือนกันทั้งคราวราชทูตฝรั่งเศสและราชทูตลังกา แล้วจึงพาทูตกลับไปพัก แขยเมืองพม่าก็เหมือนกันอย่างนี้

การที่ขอร้องแก้ไขในครั้งเมื่อทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น คือ

ข้อ ๑ ขอให้ขุนนางนายเรือรบกับพวกยาทหลวงได้เฝ้าด้วย ได้รับอนุญาตให้พวกนั้น เข้าไปนั่งคอยเฝ้าอยู่ในท้องพระโรงกับขุนนางไทยตั้งแต่ก่อนเสด็จออก ไม่ได้เข้าไปพร้อมกับทูต เพราะตำแหน่งไม่นับว่าเป็นทูต

ข้อ ๒ เรื่องถวายพระราชสาส์น ทูตขอถวายเองต่อพระหัตถ์ จึงเอาพระราชสาส์นไว้ให้ยาทหลวง เดอ ชัวซี เชิญเข้ามากับตัวทูต ครั้นถึงในท้องพระโรง ราชทูตจึงรับพานพระราชสาส์นถือเข้าไปถวายที่พระบัญชร ปรากฏในจดหมายเหตุของทูตว่า พระบัญชรสูง ทูตส่งถวายไม่ถึง สมเด็จพระนารายณ์ต้องชะโงกพระองค์ออกมารับพระราชสาส์น ด้วยไม่เคยมีประเพณีถวายพระราชสาส์นเช่นนั้นมาแต่ก่อน

ข้อ ๓ กิริยานอบน้อม ยอมให้ถวายคำนับอย่างฝรั่ง ไม่ต้องถวายบังคม ข้อนี้พรรณนาไว้ในจดหมายเหตุทูตฝรั่งเศสว่า เมื่อเชวะเลีย เดอ โชมอง เข้าเฝ้านั้น เจ้าพระยาโกษา กับเจ้าพระยาวิชเยนทร์เป็นผู้นำ ท่านทั้ง ๒ นั้นคลานเข้าไปถวายบังคมที่ใด ทูตก็ถวายคำนับ ก้มศีรษะลงอย่างต่ำที่สุด แล้วเดินต่อไปจนถึงที่เฝ้า จึงนั่งลงแล้วใส่หมวก กิริยาที่ทูตใส่หมวกเฝ้าในท้องพระโรงที่กล่าวนี้ ชะรอยขุนนางไทยที่เข้าเฝ้าจะสวมลอมพอก ทูตจึงทำตาม ความที่กล่าวข้อนี้ สมด้วยรูปโกษาปานเข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ในรูปนั้น พวกทูตไทยก็สวมลอมพอกทั้งนั้น ที่เมืองพม่า เสด็จออกแขกเมือง ขุนนางก็สวมลอมพอกเข้าเฝ้าเหมือนกัน

ยังมีความอีกข้อหนึ่ง ซึ่งปรากฏในครั้งทูตฝรั่งแรกเข้ามาในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ คือไม่ยอมให้ทูตขัดกระบี่และสวมรองเท้าเข้าเฝ้า ประเพณีอันนี้ก็เห็นจะมีมาแต่ครั้งกรุงเก่า เมืองพม่าก็ห้ามอย่างเดียวกัน ด้วยเป็นการฝ่าฝืนประเพณีบ้านเมืองในสมัยนั้น เข้าใจว่าทูตฝรั่งเศสจะได้รับยกเว้นข้อนี้ด้วย อีกประการหนึ่ง เสื้อผ้าที่สมเด็จ

พระนารายณ์ พระราชทานทูตฝรั่งเศสนั้น กล่าวในขดหมายเหตุของทูตว่า ครั้งนั้นโปรดให้ยักเยื้องธรรมเนียมเก่า ต่อทูตเฝ้าแล้วจึงให้ข้าราชการนำแพรและผ้าอย่างดีไปพระราชทานยังที่พัก เจ้าพนักงานแจ้งกระแสรับสั่งว่า ทูตมาแต่เมืองหนาว มาถึงเมืองนี้เป็นเมืองร้อน จึงโปรดให้นำแพรผ้ามาพระราชทาน ให้ทำเครื่องแต่งตัวให้สบาย ครั้นจะตัดทำเป็นเครื่องแต่งตัวมาให้เสร็จ ก็เกรงจะไม่ถูกใจทูต ให้ทำเอาตามใจชอบเถิด ตามความที่ปรากฏดังกล่าวมานี้ เข้าใจได้ว่า เสื้อผ้าที่พระราชทานแขกเมือง ซึ่งยังมีเป็นธรรมเนียมมาจนกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ที่จริงเป็นของพระราชทานให้แขกเมืองใช้เวลาแขกเมืองอยู่ในกรุงฯ มิใช่พระราชทานให้ไปใช้สอยในบ้านเมืองของตน

การที่ราชทูตเข้าเฝ้านั้น เฝ้าเสด็จออกเต็มยศใหญ่แต่ ๒ คราว คือเฝ้าเมื่อมาถึงดังพรรณนามาแล้วคราวหนึ่ง เฝ้าเมื่อทูลลาจะกลับไปบ้านเมืองอีกคราวหนึ่ง แต่ในเวลาทูตพักอยู่ในกรุงฯยังได้เข้าเฝ้าเวลาอื่นอีก ตามแต่กิจที่จะโปรดให้เข้าเฝ้าเป็นพิเศษ เช่นทูตลังกาได้เข้าเฝ้าที่พระที่นั่งทรงยืน เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์เสด็จออกทอดพระเนตรเครื่องราชบรรณาการที่จะจัดส่งไปลังกานั้นเป็นต้น ราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาคราวแรก ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ก็ได้เข้าเฝ้าในกรุงศรีอยุธยาอีกคราวหนึ่ง เฝ้าแล้วมีการเลี้ยงพระราชทาน แต่เลี้ยงลับหลังพระที่นั่ง แล้วตามเสด็จขึ้นไปเมืองลพบุรี ได้เฝ้าที่พระราชวัง และที่ตำหนักทะเลชุบศรอีกหลายครั้ง ลักษณะที่

ทูตเข้าเฝ้าในที่รโหฐาน ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์นั้น ก็ว่าเสด็จออกที่พระบัญชร ทูตนั่งเฝ้าข้างนอก ความที่กล่าวข้อนี้ เมื่อไปพิจารณาดูที่ประทับของสมเด็จพระนารายณ์ ทั้งที่พระที่นั่งสุทธาศวรรย์ในพระนารายณ์ราชนิเวศน์ และที่ตำหนักทะเลชุบศร เห็นแผนที่เป็นอย่างเดียวกัน คือห้องในซึ่งเป็นห้องเสด็จอยู่ อยู่ในหลังขวาง อย่างพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ท้องพระโรงเป็นมุขอย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แต่พื้นเสมอกัน และพระที่นั่งของสมเด็จพระนารายณ์เล็กกว่ามาก ตรงผนังหลังขวางต่อท้องพระโรงมีพระบัญชรอยู่เตี้ย ๆ พอตั้งพระแท่นที่ประทับข้างใน เข้าใจว่า โดยปรกติถ้าเสด็จออกให้ขุนนางเฝ้าในท้องพระโรง คงประทับที่พระบัญชรนี้ ตรงสุดมุขไปข้างหน้าท้องพระโรง ยังมีพระบัญชรที่เสด็จออกมุขเด็จอีกแห่งหนึ่ง ให้ข้าราชการเฝ้าในชาลาหน้าพระลาน การที่ราชทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าที่ลพบุรีดังพรรณนานั้น ก็คือเฝ้าอย่างเสด็จออกในท้องพระโรงเป็นสามัญนั้นเอง ไม่ได้จัดการพิเศษอย่างใด

ทูตเข้าเฝ้าแล้ว จึงกำหนดวันไปเฝ้าพระมหาอุปราช และไปหาขุนนางผู้ใหญ่บางคน แต่ที่เป็นหัวหน้าในราชการ เพราะต้องมีของถวายและของกำนัลไปให้ทุกแห่ง ลักษณะที่พระมหาอุปราชเสด็จออกรับแขกเมือง ก็จำลองแบบวังหลวงทุกอย่าง แม้ที่สุดจนข้อที่ทรงปฏิสันถารก็เป็นอย่างเดียวกัน ฝ่ายลักษณะที่ขุนนางผู้ใหญ่รับทูต ถ้าทูตเป็นผู้น้อย เช่นทูตลังกาที่เข้ามาขอพระสงฆ์ ไปหาเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ เจ้าพระยาชำนาญฯ นั่งเตียง ให้ทูตนั่งกับพื้นกับ

ข้าราชการผู้ใหญ่ในกรมท่าด้วยกัน ถ้าทูตเป็นฝรั่งแต่มียศสูง เช่น เซวะเลีย เดอ โชมอง ไปหาเจ้าพระยาพระคลัง จัดตั้งโต๊ะเก้าอี้รับอย่างฝรั่ง เมื่อทักทายปราศรัยกันแล้ว จึงเลี้ยงอาหารทูต บางแห่งก็มีระบำดนตรีให้ดูด้วย ประเพณีทางเมืองพม่าก็อย่างนี้เหมือนกัน นายพันเอกยูลว่า เมื่อเซอร์อาเธอแฟร เป็นทูตอังกฤษไปเมืองพม่า ไปหาขุนนางผู้ใหญ่ในวันเดียวกัน ต้องกินเลี้ยงในตอนเช้าวันนั้นถึง ๕ ครั้ง เมื่อเสร็จการเผ้าแหนหาสู่ดังกล่าวมาแล้ว ก็เป็นเสร็จพิธีรับทูต ต่อนั้นทูตก็ไปดูสถานที่ต่าง ๆ และถ้ามีการแห่แหนเข้าพนักงานก็พาไปดู แต่มิได้เผ้าแหนในการพิธีนั้น

เมื่อทูตเข้าเผ้าทูลลาจะกลับไป เป็นเวลาที่ได้พระราชทานบำเหน็จ บำเหน็จที่พระราชทานต่างกันตามชั้นยศผู้ที่เป็นทูตานุทูต เซวะเลีย เดอ โชมอง ราชทูตฝรั่งเศสได้พระราชทานพานทองเครื่องยศกับของอื่น ๆ อีกหลายสิ่ง คราวทูตลังกาได้พระราชทานสิ่งของต่าง ๆ มีพรรณนาไว้ในศุภอักษรหลายสิ่ง แต่มิใช่เป็นเครื่องยศขุนนางชั้นสูง

ลักษณะการแต่งทูตและรับทูตแต่โบราณ ตามที่ปรากฏในหนังสือเก่า ตรวจได้เนื้อความดังพรรณนามาฉะนี้

มาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ เป็นเวลามีศึกสงครามวุ่นวายในยุโรป ตั้งแต่เกิดจลาจลในประเทศฝรั่งเศส ติดต่อมาจนรบกับ เอมเปอเรอ นโปเลียนที่ ๑ ทางข้างประเทศนี้ ก็รบกับพม่าติดพันกันอยู่ ทูตฝรั่งพึ่งมีเข้ามาต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ก็เป็น

แต่ทูตของขุนนางผู้สำเร็จราชการหัวเมืองชั้นของประเทศโปรตุเกส และอังกฤษแต่งมา ไม่มีปัญหาที่จะต้องแต่งราชทูตไปจำทูลราชสาส์นตอบแทน ทูตฝรั่งที่ผู้เป็นใหญ่ในประเทศแต่งมาในกรุงรัตนโกสินทร์มีเข้ามาครั้งแรกในรัชกาลที่ ๓ เมื่อประธานาธิบดีของประเทศสหปาลิรัฐอเมริกา แต่งให้นายเอดมอนด์ รอเบิต เป็นทูตเชิญอักษรสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวาย ขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๗๕ ในคราวนั้น ทำนองจะคิดเห็นกันว่า ประธานาธิบดีเป็นแต่ผู้ซึ่งราษฎรเลือกตั้งขึ้นเป็นหัวหน้าชั่วคราว มิใช่พระมหากษัตริย์เสวยราชย์ตามราชประเพณี ประกอบกับที่ประเทศสหปาลิรัฐอเมริกา อยู่ห่างไกลสุดหล้าฟ้าเขียว พ้นวิสัยที่จะแต่งทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีได้ ก็มิได้มีทูตไทยไปตอบแทน จึงยุติได้ว่า ตั้งแต่สิ้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมาตลอดเวลากว่า ๑๖๐ ปี ไม่ได้มีทูตไทยออกไปถึงยุโรปอีกเลย จนถึงรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์ จึงได้มีทูตไทยไปยุโรปอีก เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ ตรงกับคริสต์ศก ๑๘๕๗

เรื่องราวอันเป็นเหตุที่ทูตไทยจะไปยุโรปครั้งแรก เมื่อในรัชกาลที่ ๔ นั้น ด้วยเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘ สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษทรงแต่งให้ เซอร์ ยอน เบาริง เป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวาย พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชวนให้กรุงสยามทำหนังสือสัญญาตามแบบ

อย่างทางพระราชไมตรี ในระหว่างต่างประเทศที่มีอิสระเสมอกัน ทูตอังกฤษเข้ามาคราวนั้น เข้าใจด้วยกันทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายอังกฤษ ว่าเป็นการสำคัญกว่าทูตที่เคยเข้ามาคราวก่อน ๆ ด้วยเป็นครั้งแรกที่เป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นของพระเจ้าแผ่นดิน อันเป็นมหาประเทศหนึ่งในยุโรป เข้ามายังกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า เซอร์ ยอนเบาริง เข้ามาคราวนั้นเป็นอย่างเดียวกับราชทูตฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชครั้งกรุงเก่า จึงโปรดให้จัดการรับรองตามแบบอย่างครั้งสมเด็จพระนารายณ์รับราชทูตฝรั่งเศสฝ่ายข้าง เซอร์ยอนเบาริง ที่เข้ามานั้น ก็ปรารถนาจะให้ไทยรับรองให้เกียรติยศสูงกว่าเมื่อยอนครอเพ็ด และเฮนริเบอร์นีเป็นทูตของผู้สำเร็จราชการหัวเมืองอินเดียของอังกฤษเข้ามาแต่ก่อน เตรียมหาจดหมายเหตุ ครั้งสมเด็จพระนารายณ์รับราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาไว้สอบทานการที่ไทยรับรอง เห็นว่าการรับรองเป็นทำนองเดียวกัน ก็พอใจได้กล่าวความอันนี้ไว้ในจดหมายเหตุของเซอร์ ยอนเบาริง ที่เข้ามาในคราวนั้น

ความปรากฏในจดหมายเหตุของเซอร์ ยอนเบาริงว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เข้าเฝ้าในที่รโหฐาน ได้มีรับสั่งปรารภว่า มีพระราชประสงค์จะทรงแต่งทูตานุทูต ไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนถึงเมืองอังกฤษ แต่ยังขัดข้องอยู่ด้วยไม่มี

เรื่อที่จะไปถึงยุโรป และทรงหารือเซอร์ ยอนเบาริง ถึงลักษณะพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการ ที่จะส่งไปถวายสมเด็จพระราชินีนิวกตอเรีย ว่าอย่างไรจะสมควรในสมัยนั้น เซอร์ ยอนเบาริง ทูลว่าพระราชสาส์นนั้น ถ้าทรงพระราชนิพนธ์เป็นภาษาอังกฤษเห็นจะดี ด้วยยังไม่มีพระเจ้าแผ่นดินประเทศใดในทิศตะวันออก นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะได้ทรงศึกษาทรายภาษาอังกฤษ สมเด็จพระราชินีนิวกตอเรีย คงจะทรงยินดีที่จะได้รับพระราชสาส์นนั้น ส่วนเครื่องราชบรรณาการนั้น เห็นว่า ถ้าให้เป็นของฝีมือไทยทำเป็นสิ่งของเครื่องใช้สอยตามประเพณีในกรุงสยาม จะสมควรกว่าอย่างอื่น ได้ความตามข้อหมายเหตุของเซอร ยอนเบาริง ดังกล่าวมานี้

ต่อมาอีกปีหนึ่ง ถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙ คริสต์ศก ๑๘๕๖ นายพลแยกสัน ประธานาธิบดีแห่งสหปาลีรัฐอเมริกา แต่งให้นายเตาน์เซนด์แฮริสเป็นราชทูต สมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ เอมเปอเรอฝรั่งเศส แต่งให้นายมองติคนิเป็นราชทูต เข้ามาชวนทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีอย่างเดียวกับประเทศอังกฤษ ในส่วนทางประเทศอเมริกาจะมีเรื่องราวเป็นสาขาความอย่างไรบ้าง ข้าพเจ้ายังหาทรายไม่ แต่ทางข้างฝรั่งเศสนั้น เข้าใจว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คงจะได้ดำรัสปรารภกับราชทูตฝรั่งเศส ถึงพระราชประสงค์ที่จะใคร่แต่งราชทูตไทยไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนถึงประเทศฝรั่งเศส ราชทูตทูลความนั้นไปยังเอมเปอเรอนโปเลียนที่ ๓ ความปรากฏว่า เอมเปอเรอมีรับสั่งให้รัฐบาลฝรั่งเศสยอกมา

ยังเสนายดีว่า ถ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงแต่งราชทูตไปเมืองฝรั่งเศส เอมเปอเรอก็จะทรงยินดีที่จะให้เรือรบฝรั่งเศสมารับราชทูตไป และให้กลับมาส่งเหมือนอย่างครั้งพระเจ้าหลุยส์ที่๑๔ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบพระประสงค์ของเอมเปอเรอนโปเลียนที่ ๓ ทรงพระดำริ อังกฤษได้มาเจริญทางพระราชไมตรีก่อน จะแต่งทูตไทยไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนประเทศฝรั่งเศส ไม่บอกให้อังกฤษทราบเสียก่อนหาควรไม่ จึงโปรดให้เสนายดีบอกไปยังรัฐบาลอังกฤษว่า เดิมมีพระราชประสงค์จะแต่งราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรียังประเทศอังกฤษ การขัดข้องอยู่ด้วยเรื่องเรือที่ทูตจะไป จึงยังหาได้แต่งทูตไปไม่ บัดนี้ไทยได้ทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศฝรั่งเศส ๆ จะให้เรือรบมารับราชทูตไทยไปเจริญพระราชไมตรีตอบแทน จึงโปรดให้แจ้งความมาให้ทราบ เพราะมีพระราชประสงค์ในทางพระราชไมตรีต่อประเทศอังกฤษเหมือนกัน ถ้าหากว่ารัฐบาลอังกฤษส่งเรือมารับราชทูตไทยเหมือนอย่างฝรั่งเศส ก็จะทรงยินดีที่จะแต่งราชทูตไทยไปยังประเทศอังกฤษอย่างเดียวกัน รัฐบาลอังกฤษตอบมาว่า สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียทรงยินดีที่จะให้เรือรบมารับและส่งราชทูตไทย และจะต้อนรับราชทูตไทยให้สมควรแก่พระเกียรติยศด้วยประการทั้งปวง ด้วยเหตุนี้ จึงโปรดให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ เป็นราชทูต เจ้าหมื่นสรรเพธภักดี เป็นอุปทูต จมื่นมณเฑียรพิทักษ์ เป็นตรีทูต* เชิญพระราช

---

* รายชื่อผู้ที่ไปในราชการทูตครั้งนั้น ได้สืบมาพิมพ์ไว้ข้างท้ายจดหมายเหตุ

สาส์น และเครื่องราชบรรณาการไปถวายสมเด็จพระราชินีนิวิกตอเรีย เจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนประเทศอังกฤษ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ ส่วนประเทศฝรั่งเศสในระยะนั้น พระเจ้านโปเลียนมีการสงคราม จึงต้องรอมาจนปีวอก พ.ศ.๒๔๐๓ โปรดให้พระยาศรีพิพัฒน์เป็นราชทูต เจ้าหมื่นไวยวรนาถ เป็นอุปทูต พระณรงค์วิชิต เป็นตรีทูต เชิญพระราชสาส์นและเครื่องบรรณาการไปถวายพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ เอมเปอเรอฝรั่งเศส เจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนประเทศฝรั่งเศส

หม่อมราโชทัย กระต่าย ได้เป็นตำแหน่งล่ามในคณะทูตที่ไปประเทศอังกฤษ เมื่อปีมะเส็ง นพศก ครั้งพระยามนตรีสุริยวงศ์เป็นราชทูตนั้น จึงแต่งจดหมายเหตุระยะทางที่พิมพ์ต่อไปในสมุดเล่มนี้

ท่านทั้งหลายผู้อ่านเรื่องราชทูตไทยไปเมืองลอนดอน ที่หม่อมราโชทัยแต่ง โดยเฉพาะผู้ที่เป็นนักเรียนภาษาต่างประเทศในชั้นหลัง ถ้าไม่รู้ฐานะของหม่อมราโชทัย น่าจะไม่เห็นราคาตามสมควรของหนังสือเรื่องนี้ บางทีอาจจะมีผู้ติเยาะว่า หม่อมราโชทัยช่างไปตื่นเอาของจิ๊กๆ เช่นละครม้า และทางรถไฟ สายโทรเลข มาแต่งพรรณนา ดูเป็นวิจิตรพิสดารไปด้วยความพิศวง ราวกับท้าวเสนากุฎเข้าเมือง ผู้ที่จะคิดเห็นเช่นกล่าวมานี้ ต้องนึกถึงฐานะของหม่อมราโชทัยว่า เมื่อแต่งหนังสือเรื่องนี้ เป็นเวลาแรกที่ไทยจะได้ไปพบเห็นของเหล่านั้น จึงแต่งพรรณนาโดยจะเล่าให้ไทย ซึ่งยังไม่มีใครเคยเห็น เข้าใจว่าของเหล่านั้นเป็นอย่างไร ถ้าอ่านด้วยรู้ฐานะเช่น

ว่านั้น ข้าพเจ้าเชื่อว่า คงจะเห็นยอมอย่างเดียวกันทุกคน ว่าหม่อมราโชทัยแต่งพรรณนาดีมิใช่น้อย ยกตัวอย่างแม้แต่ตรงว่าด้วยละครม้า ชาวเราที่ได้ดูละครม้าในชั้นหลัง อ่านหนังสือเรื่องนี้คงจะรับเป็นพยาน ว่าที่หม่อมราโชทัยพรรณนา เข้าใจได้ซึมซายเหมือนกับจะหลับตาเห็นละครม้าที่หม่อมราโชทัยได้ดูทุกอาการที่เล่น ถึงพวกที่เคยได้ไปถึงประเทศอังกฤษ หรือแม้ที่เคยอ่านเรื่องราวแบบธรรมเนียมอังกฤษ ถ้าอ่านตรงหม่อมราโชทัยพรรณนาถึงสถานที่ หรือการพิธีเช่นลักษณะที่อยู่โฮเต็ลก็ดี หรือพิธีเยีดปาร์เลียเมนต์ก็ดี เมื่อคิดเทียบดูกับที่ตนรู้ ก็จะเห็นได้ว่า หม่อมราโชทัยพรรณนาดีเพียงใด เป็นแต่ใช้ถ้อยคำอย่างเก่า ๆ เพราะคำใหม่ที่เราใช้กันยังไม่เกิดในเวลานั้น ยังมีความสำคัญอีกข้อหนึ่ง ซึ่งยากที่นักเรียนในเวลานี้จะเข้าใจได้ ว่าผู้ที่ได้เรียนรู้ภาษาอังกฤษถึงสามารถจะได้เป็นล่ามไปในราชการทูต และอาจจะแต่งหนังสือเล่าถึงกิจการของฝรั่งได้ดังหม่อมราโชทัยแต่งหนังสือเรื่องนี้ ในสมัยนั้นหายากสักเพียงใด เว้นแต่จะได้เคยทราบเรื่องตำนานการที่ไทยเรียนภาษาฝรั่งกันแต่ก่อน อันเป็นเรื่องน่ารู้อยู่บ้าง เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะลองสาธกแก่ท่านทั้งหลายตามที่ได้สดับมา

ความจริงในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ พึ่งมีไทยเรียนรู้ภาษาอังกฤษมาไม่ช้านัก เมื่อในรัชกาลที่ ๒ มีแต่พวกฝรั่งกฎจีนซึ่งเป็นเชื้อสายโปรตุเกสครั้งกรุงเก่ายังเรียนรู้ภาษาโปรตุเกสอยู่บ้าง คนพวกนี้รับราชการในตำแหน่งเรียกว่า “ล่ามฝรั่ง” ในกรมท่า มีอัตรา

ในบัญชีเบี้ยหวัด ๕ คน ที่เป็นหัวหน้าล่าม เป็นที่ขุนเทพวาจา รับเบี้ยหวัดปีละ ๗ ตำลึง พวกล่ามฝรั่งเหล่านี้จะมีความรู้ดีนักสักเพียงไรทราบไม่ได้ แต่รู้ภาษาโปรตุเกสเท่านั้น หน้าที่ก็ไม่สู้มีอันใดนัก เพราะราชการที่เกี่ยวข้องกับโปรตุเกสมีแต่การค้าขายทางเมืองมาเก๊า นานๆเข้าเมืองมาเก๊าจะมีหนังสือมาสักครั้ง ส่วนภาษาอังกฤษถึงแม้ว่ามีเรือกำปั่นอังกฤษไปมาค้าขายอยู่ในสมัยนั้นบ้าง นายเรือรู้ว่าไม่มีใครพูดภาษาอังกฤษได้ในเมืองนี้ ก็หาแขกมลายูเข้ามาเป็นล่าม เพราะฉะนั้น การที่ไทยพูดจากับอังกฤษที่เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ก็ดี หรือพูดจาทางราชการที่เกี่ยวข้องกับอังกฤษที่เมืองเกาะหมากและสิงคโปร์ก็ดี ใช้พูดจากันแต่ด้วยภาษามลายู แม้จนเมื่อผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษให้หมอ ยอน ครอเฟิด เป็นทูตเข้ามายังกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๖๔ ตรงกับคริสต์ศก ๑๘๒๑ ในตอนปลายรัชกาลที่ ๒ ก็ต้องพูดจาราชการกับไทยทางภาษามลายู ความปรากฏในจดหมายเหตุที่ครอเฟิดแต่งไว้ว่า การที่พูดจากับรัฐบาลไทยครั้งนั้น ทูตต้องพูดภาษาอังกฤษแก่ล่ามที่เอามาด้วย ล่ามต้องแปลเป็นภาษามลายูบอกหลวงโกซาอิศหาก หลวงโกซาอิศหากแปลเป็นภาษาไทยเรียนเจ้าพระยาพระคลัง ฯ ตอบว่ากระไร ก็ต้องแปลย้อนกลับไปเป็นต่อ ๆ อย่างเดียวกัน ครั้นต่อมาเมื่อครอเฟิดกลับไปแล้ว ได้ไปเป็นเรสิเดนต์อยู่ที่เมืองสิงคโปร์ อังกฤษเกิดรบกับพม่าครั้งแรกเมื่อปลายรัชกาลที่ ๒ ครอเฟิดจะบอกข่าวสงครามมาให้ไทยทราบ ต้องให้แปลหนังสือพิมพ์ข่าวภาษาอังกฤษเป็นภาษาโปรตุเกสเสียก่อน

"ทรงพระราชดำริ .... เห็นว่า ผู้ใดมิสติปัญญาก็ควรจะเอาเข้ามาเป็นที่ปรึกษาด้วย การครั้งนี้เป็นการฝรั่ง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทราบอย่างธรรมเนียมฝรั่งมาก ควรจะเอาเป็นที่ปรึกษาใหญ่ได้ แต่ก็ติดประจำอยู่ที่เมืองสมุทรปราการ (ด้วยครั้งนั้นไม่ไว้พระทัย เกรงอังกฤษจะเอาอำนาจมาบังคับให้แก้หนังสือสัญญาอย่างทำแก่เมืองจีน จึงให้ตระเตรียมรักษาป้อมคูให้มั่นคง) จมื่นไวยวรนาถ (คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) ก็เป็นคนสันทัดหนักในอย่างธรรมเนียมฝรั่ง ก็ลงไปรักษาเมืองสมุทรปราการอยู่ ให้พระยาศรีพิพัฒน์ (คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เป็นผู้รั้งราชการกรมท่า ด้วยเจ้าพระยาพระคลังลงไปสักเลกอยู่ที่เมืองชุมพรในเวลานั้น) แต่งคนที่มีสติปัญญาเข้าใจความ เชิญกระแสพระราชดำริลงไปปรึกษา" และการที่มีหนังสือโต้ตอบกับเซอร์เซมสะบรุกครั้งนั้น ปรากฏว่าหนังสือที่มีมาเป็นภาษาอังกฤษ ให้หมอยอน (คือหมอยอน เตเลอ โยนส์ มิชชันนารีอเมริกัน) แปลเป็นภาษาไทยกับล่ามของสมเด็จเจ้าพระยาฯ อีก ๒ คน เรียกว่า โยเสฟ เป็นฝรั่งยุเรเซียนคนหนึ่ง เรียกว่าเสมียน ยัม (คือ เซมส์ เฮ) อังกฤษอีกคนหนึ่ง ส่วนหนังสือที่ไทยมีตอบเซอร์เซมสะบรุกนั้น ร่างในภาษาไทย ถวายทรงแก้ไขก่อน แล้วให้หมอยอนกับล่ามช่วยกันแปลเป็นภาษาอังกฤษ แล้วส่งไปถวาย "ทูลกระหม่อมพระ" คือพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง

ตรวจสอบอีกชั้นหนึ่ง เพราะในทางภาษาอังกฤษทรงทรายดีกว่าผู้อื่นที่เล่าเรียนด้วยกันในครั้งนั้น

ไทยที่ศึกษาวิชาความรู้กับมิชชันนารีอเมริกัน เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ยังมีอีก แต่ไปเรียนทางวิชาอื่น เช่นกรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงกำกับกรมหมออยู่ในเวลานั้น ทรงศึกษาทางวิชาแพทย์ฝรั่งจนได้ประกาศนียบัตร ถวายเป็นพระเกียรติยศมาจากมหาวิทยาลัยแห่งหนึ่งในประเทศอเมริกา กรมหลวงมหิศวรินทรามเรศอีกพระองค์หนึ่งว่าทรงศึกษาการช่างฝรั่ง แต่จะทรงศึกษากับใครและทรงสามารถเพียงใด หาทรายไม่ ยังนายโหมด อมาตยกุล ที่ได้เป็นพระยากระสาปนกิจโกศล เมื่อในรัชกาลที่ ๕ อีกคนหนึ่ง ได้ศึกษาเรื่องเครื่องจักรและวิชาประสมธาตุจากพวกมิชชันนารีอเมริกัน และหัดชักรูปจากบาทหลวงหลุยลานอดีฝรั่งเศส แต่เมื่อยังถ่ายด้วยแผ่นเงินเป็นผู้เรียนรู้วิชาฝรั่งมีชื่อเสียงมาจนรัชกาลที่ ๕ แต่ผู้ที่เล่าเรียนแต่ทางวิชาช่าง ไม่สู้จะเอาใจใส่ในทางภาษา จึงไม่ใคร่รู้ภาษา ถึงสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ก็เพราะเอาใจใส่ในวิชาต่อเรือกำปั่นเสียมาก จึงไม่ใคร่สันทัดทางภาษาอังกฤษ

ผู้ที่เล่าเรียนรู้ภาษาอังกฤษในเมืองไทย เมื่อในรัชกาลที่ ๓ นอกจากพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระยาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีปรากฏอีกแต่ ๒ คน คือหม่อมราโชทัยผู้แต่งหนังสือเรื่องนี้คนหนึ่ง เกิดในรัชกาลที่ ๒ เมื่อปีเถาะ จุลศักราช ๑๑๘๑ พ.ศ. ๒๓๖๒ เดิมเป็นแต่หม่อมราชวงศ์กระต่าย บุตร

หม่อมเจ้าชอุ่ม ในเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ เป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพียรเรียนตามเสด็จจนรู้ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ หม่อมเจ้าชอุ่มได้เป็นกรมหมื่นเทวานุรักษ์ หม่อมราชวงศ์กระต่ายได้เป็นหม่อมราโชทัย แล้วจึงได้เป็นตำแหน่งล่ามไปเมืองอังกฤษกับพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เมื่อทูตไทยไปคราวแรกนั้น ครั้นกลับจากราชการทูต ทราบว่าได้พระราชทานพานทองเล็ก แล้วได้เป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาลต่างประเทศคนแรก อยู่มาจนอายุได้ ๔๙ ปี ถึงอนิจกรรมในปลายรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ อีกคนหนึ่งชื่อนายดิศ เป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ฝึกหัดวิชาเดินเรือ และเรียนรู้ภาษาอังกฤษ ฝรั่งเรียกกันว่า "กัปตันดิก" มีชื่ออยู่ในหนังสือเซอร์ยอนเบาริงแต่งเรื่องเมืองไทย คนนี้ในรัชกาลที่ ๔ ได้เป็นที่ขุนปริชาชาญ-สมุท เป็นล่ามของหมื่นมณเฑียรพิทักษ์ตรีทูตไปเมืองอังกฤษด้วย ต่อมาได้เป็นที่หลวงสุรวิเศษ เป็นครูสอนภาษาอังกฤษแก่พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแทบทุกพระองค์ อยู่มาจนในรัชกาลที่ ๕ ไทยที่เรียนรู้ภาษาอังกฤษในเมืองไทย เมื่อในรัชกาลที่ ๓ มีปรากฏแต่ ๔ ด้วยกันดังกล่าวมานี้ ยังมีไทยที่ออกไปเล่าเรียนถึงยุโรปเมื่อในรัชกาลที่ ๓ อีกคนหนึ่ง ชื่อนายฉุน เป็นคนที่สมเด็จเจ้าพระยาฯ เลี้ยงมา เห็นว่าฉลาดเฉลียว จึงฝากเรือกัปตันอังกฤษออกไปฝึกหัดวิชาเดินเรือกำปั่น ได้ไปเรียนอยู่ในเมืองอังกฤษได้ประกาศนียบัตรเดินเรือทะเลแล้ว จึงกลับมา (เข้าใจว่าเมื่อใน

รัชกาลที่ ๔) ได้เป็นที่ขุนนรเนนทเล และได้เป็นล่ามของพระยามนตรีสุริยวงศ์เมื่อไปเป็นราชทูตด้วย ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นหลวงชลธารพินิจัย ตำแหน่งเจ้ากรมคลอง แล้วเลื่อนเป็นพระชลธารพินิจัย

ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระราชธุระบำรุงการเล่าเรียนภาษาฝรั่ง มาแต่แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เรื่องนี้มีภายิตสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตำรัสว่า "ในรัชกาลที่ ๑ ใครแข็งแรงในการศึกสงครามก็เป็นคนโปรด ในรัชกาลที่ ๒ ใครแต่งบทกลอนดีก็เป็นคนโปรด ในรัชกาลที่ ๓ ใครศรัทธาสร้างวัดก็เป็นคนโปรด และในรัชกาลที่ ๔ ถ้าใครเรียนรู้ภาษาฝรั่งก็เป็นคนโปรด" ดังนี้ แต่ในสมัยเมื่อราชทูตไทยออกไปประเทศอังกฤษเมื่อคราวยี่มะเส็ง ผู้ที่เริ่มเล่าเรียนภาษาฝรั่งขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ยังอยู่ในเวลาเล่าเรียน หรือพึ่งเริ่มจะเข้ารับราชการในตำแหน่งต่ำ ยังไม่มีผู้ใดซึ่งเป็นข้าราชการชั้นสูงจะสามารถรับหน้าที่ทำการได้อย่างหม่อมราโชทัย ด้วยเหตุทั้งปวงดังกล่าวมานี้ จึงควรนับว่า จดหมายเหตุของหม่อมราโชทัยเป็นหนังสือแต่งดีและน่าอ่านด้วยประการทั้งปวง

จดหมายเหตุของหม่อมราโชทัย

ตอนที่ ๑

แต่ราชทูตออกจากกรุงเทพ ฯ จนถึงเมืองสิงคโปร์

◎ ข้าพระพุทธเจ้า หม่อมราโชทัย กระต่าย ได้รับพระราชทานขดหมายรายเรื่องความ ตามระยะทางที่พวกราชทูตกรายถวายบังคมลาออกจากกรุงเทพมหานคร ไปจำเริญทางพระราชไมตรีพระเจ้ากรุงลอนดอน ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย

ใจความว่า ณ วันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๑๙ ปีมะเส็ง นพศก (พ.ศ. ๒๔๐๐) เวลาย่าย ๕ โมงเศษ พระยามนตรีสุริยวงศ์ ราชทูต เจ้าหมื่นสรรเพธภักดี อุปทูต ขุนมณเฑียรพิทักษ์ ตรีทูต หม่อมราโชทัย ล่าม ขุนราชามาตย์ นายพิจารณ์สรรพกิจ ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ * พร้อมกันในพระบรมมหาราชวัง เชิญพระราชสาส์นขึ้นใส่พระยานุมาศแห่ไปท่าพระ แล้วเชิญลงเรือพระที่นั่งชลพิมานไชย ล่องลงไปเมืองสมุทรปราการ

◎ วันเสาร์ เดือน ๙ ขึ้น ๔ ค่ำ ย่ำรุ่งแล้ว พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมันตพงศ์พิสุทธ มหาบุรุษรัตโนดม ว่าที่สมุหพระกลาโหม ให้เชิญพระราชสาส์นและรับเครื่องราชบรรณาการ ลงเรือพระที่นั่งกลไฟสยามอรสุมพลเสร็จ เวลาเช้าโมงหนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง

---

* บัญชีผู้ที่ไปราชการทูตครั้งนั้น ทั้งบัญชีสิ่งของเครื่องราชบรรณาการและของซึ่งส่งไปพระราชทาน มีรายละเอียดแจ้งอยู่ในใบเพิ่มข้างท้ายหนังสือนี้

วงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และพวกขุนนางทั้งผู้มีชื่อ ซึ่งจะไปด้วยราชทูตนั้น รวม ๒๗ คน ลงในเรือแล้วให้ใส่ไฟใช้จักรออกไปถึงเรือรบอังกฤษ เข็นเรือกลไฟชื่อ เอนกวนเตอ จักรท้ายยาวสองร้อยสิบสี่พืด กว้างสามสิบสามพืด กินน้ำลึกสิบแปดพืด ถ้าจะคิดอย่างไทย พืดหนึ่งสิบสี่นิ้วกับสามกระเบียดใหญ่ ยาวสองร้อยสิบสี่พืด คือ เส้นสิบสองวาสามศอกคืบกับนิ้วกึ่ง กว้างสามสิบสามพืด คือ ห้าวาหกนิ้วกับสามกระเบียด กินน้ำลึกสิบแปดพืด คือ สิบเอ็ดศอกกับนิ้วกึ่ง กำลังสามร้อยหกสิบแรงม้า คนในเรือ กัปตัน ๑ ออฟพีเซอ ๒๐ ลูกเรือทหารคนใช้รวม ๑๘๖ คน เข็นเรือกวิน * โปรดให้มารับพวกราชทูต เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง กัปตันกับขุนนางนายทหาร จัดทหารถือปืนยืนเรียงเคียงกันคำนับพระราชสาส์นสองแถว ๆ ละหกคน มีคนตีกลองคนหนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงขึ้นไปยนเรือเอนกวนเตอก่อน แล้วให้หม่อมราโชทัยเชิญพระบรมราชสาส์น ขึ้นมณเฑียรพิทักษ์ เชิญพระยวรราชสาส์นขึ้นไปต่อภายหลัง กัปตันขุนนางและทหารคำนับรับพระราชสาส์น แล้วให้ทหารยืนใหญ่สลุตราชทูตสิบเก้านัด แล้วให้เชิญพระราชสาส์นขึ้นไว้ยนโต๊ะในห้องข้างท้าย เข็นที่พวกราชทูตอยู่ ครั้นขนเครื่องราชบรรณาการขึ้นยนเรือเอนกวนเตอเสร็จแล้ว เวลาย่ายโมงหนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ก็ลงเรือพระที่นั่ง

* คือสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย

สยามอรสุมพลกลับเข้ากรุงเทพฯ เวลาบ่ายโมงเศษ กัปตันโอแก แลแฮน ให้ใส่ไฟใช้จักรออกจากที่ทอดสมอนอกสันดอน

◎ พอเวลาสว่างขึ้นเป็นวันอาทิตย์ เดือน ๙ ขึ้น ๕ ค่ำ ถึงหน้าภูเขาสามร้อยยอด เวลาพลบ ถึงเกาะอ่างทอง ได้ลมดี กัปตันให้เอาจักรขึ้นแล่นใบไป

◎ วันจันทร์ เดือน ๙ ขึ้น ๖ ค่ำ เวลาย่ำรุ่ง ถึงเกาะพงันครั้นเวลาสายขัดลมเรือไม่เดิน บางทีก็ถอยหลัง บางทีเดินไปสักหน่อยจนถึงบ่ายสองโมงจึงมีลม แล่นออกไปได้ถึงแหลมฉลุมพุก พอพลบ

◎ วันอังคาร เดือน ๙ ขึ้น ๗ ค่ำ สว่างที่อ่าวยางตรงเกาะกระ* ขณะนั้นขัดลม จนบ่ายสองโมงเศษจึงได้ลม แล่นต่อไป พ้นเกาะกระประมาณยี่สิบห้าไมล์ คือพันร้อยสิบห้าเส้น พอค่ำ

◎ วันพุธ เดือน ๙ ขึ้น ๘ ค่ำ มาสว่างตรงแหลมหน้าเมืองตานี เวลาพลบ ถึงหน้าเมืองกลันตัน ลมทวนหน้า กัปตันให้ใส่ไฟใช้จักรต่อไป

◎ วันพฤหัสบดี เดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ มาสว่างที่หน้าเมืองตรังกานู พ้นอ่าวตรังกานูออกไปมีเกาะชื่อเกาะฝ้าย เรือทวนน้ำทวนลม จนเวลาค่ำจึงถึงเกาะตังโกรัน พวกจีนเรียกเกาะเต้า เป็นแขวงเมืองตรังกานู กัปตันให้เอาจักรขึ้น ใช้ใบไป

◎ วันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๑๐ ค่ำ สว่างพ้นเกาะตังโกรัน ออกไปประมาณยี่สิบห้าไมล์ คือพันร้อยยี่สิบห้าเส้น เรือทวนน้ำทวนลมก้าวไม่ออก กัปตันให้ทหารหัดยืนใหญ่ทำท่ารบต่าง ๆ ให้ราชทูตดู

* เกาะกระอยู่หน้าเมืองนครศรีธรรมราช

เวลาย่ายโมงหนึ่งให้เอาจักรลงที่ แล้วใส่ไฟใช้จักรต่อไป เวลาทุ่มเศษถึงหน้าเมืองปะหัง

◎ วันเสาร์ เดือน ๙ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลาย่ำรุ่ง ถึงเกาะหม้อใต้เมืองปะหังหน่อยหนึ่ง เวลาย่ำค่ำ ถึงเกาะนาก พวกจีนเรียกแต้ปั่ว

◎ วันอาทิตย์ เดือน ๙ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลาสว่างถึงศิลาขาว ที่ศิลาขาวนั้น เป็นศิลาตั้งอกขึ้นพ้นน้ำข้าง อยู่ใต้น้ำข้าง เป็นที่น่ากลัว เรือเข้าเรือออกจะโดนก็จะเป็นอันตราย จึงก่อหอคอยสูงจุดโคมไว้บนนั้น เรือเข้าออกจะได้เห็นเป็นที่สังเกต มีคนผลัดเปลี่ยนกันรักษาอยู่ที่นั้นเป็นนิจ เวลาเช้า ๔ โมง ถึงเมืองสิงคโปร์ รวม ๙ วัน

กัปตันให้ชักธงพระจอมเกล้าขึ้นยอดปลายเสากระโดงหน้า แล้วให้ทอดสมอลง กัปตันก็ลงเรือโยตขึ้นไปหาออนเนอ เรบล์ลันเดลเจ้าเมือง ๆ ให้มิสเตอร์แมกเนีย ลงมาทักถามข่าวราชทูตที่ในเรือรบ มิสเตอร์แมกเนีย ขอกว่าเจ้าเมืองสิงคโปร์ให้มาแจ้งความแก่ท่านราชทูตว่า ได้ยินข่าวราชทูตจะออกมานานแล้ว เจ้าเมืองสิงคโปร์ตั้งใจคอยอยู่ทุกวันมิได้ขาด แต่วันนี้ราชทูตมาถึงเป็นวันอาทิตย์ เจ้าเมืองเสียใจนัก ด้วยจะจัดแจงเชื้อเชิญและยิงสลุตรับยังไม่ได้ ขอเชิญพักอยู่ในเรือรบสักคืนหนึ่งก่อน ต่อรุ่งขึ้นวันจันทร์จึงจะจัดทหารตั้งกระบวนรับราชทูต ให้เป็นเกียรติยศแก่พระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม ราชทูตตอบว่า ชอบแล้ว เมื่อเรือกลไฟเข้าไปถึงกรุงเทพฯ พระเจ้าอยู่หัวและท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ก็ได้จัดแจงให้เราออกมา เราก็มีความปรารถนาออกมาให้ถึงโดยเร็ว จะใคร่พบรู้จักกับเจ้าเมืองและขุนนาง

ด้วย แต่วันนี้เป็นวันอาทิตย์จะของด ต่อเวลาพรุ่งนี้จึงจะจัดแจงรับทูตานุทูตนั้น ตามแต่เจ้าเมืองสิงคโปร์จะจัดแจงให้สมควรแก่พระเกียรติยศเถิด พูดกันเท่านั้นแล้ว มิสเตอร์แมกเนีย ก็ลากลับไป

๏ วันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เวลาเช้าโมงครึ่ง เจ้าเมืองสิงคโปร์ให้จัดเรือโยตลำหนึ่ง หน้าเรือปักธงพระจอมเกล้า ท้ายเรือปักธงอังกฤษ มีขุนนางฝ่ายทหารขัดกระบี่อยู่หน้าเรือคนหนึ่ง อยู่ท้ายเรือคนหนึ่ง คนถือกรรเชียงสิบเล่ม คนถือขอถ่อง่ามคอยรับเรือสองคน คนถือหางเสือคนหนึ่ง รวมอังกฤษสิบห้าคน ออกมารับราชทูตที่เรือรบ พวกราชทูตทั้งหกคนแต่งตัวใส่หมวกยอดทอง ใส่เสื้อเข้มขาบ นุ่งผ้ายกทอง ใส่สนับเพลา คาดเข็มขัดรัดประคด ใส่ถุงเท้า รองเท้า* เมื่อราชทูตจะลงเรือขึ้นไปในเมืองนั้น ที่เรือเอนกวนเตอมีทหารสิบสองคน ถือปืนปลายหอกยืนคำนับส่ง ครั้นพวกราชทูตทั้งหกคนลงเรือโยตออกไปห่างกำปั่นประมาณสามเส้นเศษ ที่ในเรือรบยิงปืนใหญ่นัดหนึ่ง ให้ขุนนางที่บนเมืองรู้เป็นสัญญาว่า ราชทูตลงเรือมาแล้ว เมื่อราชทูตถึงท่าหน้าเมือง มิสเตอร์แมกแกนซี ที่สองเจ้าเมือง กับมิสเตอร์แมกเนีย และจินกิมจิง เป็นที่พระพิเทศพานิช-สยามพิชิตภักดี** ทำราชการสนองพระเดชพระคุณ เป็นผู้ช่วยดูแลว่ากล่าวในที่กงสุลไทยอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ลงมายืนคอยรับราชทูตอยู่

---

* สมัยนั้นยังไม่ใช้รองเท้ากันในกรุง ๆ จึงกล่าวนับเข้าในเครื่องแต่งตัวทูต

** ต่อมาได้เป็นที่พระยาอัษฎงคตทิศรักษา ผู้ว่าราชการเมืองกระบุรี ครั้นในรัชกาลที่ ๕ เลื่อนเป็นพระยาอนุกูลสยามกิจ กงสุลเยเนราลสยาม ที่เมืองสิงคโปร์

เมื่อพวกขุนนางไทยจะขึ้นจากเรือนั้น มิสเตอร์ แมกเนีย ลงมายืนถึงที่ริมเรือ แล้วยื่นมือให้ราชทูตและขุนนางไทยจับประคองขึ้นไป ครั้นขึ้นไปยนตลิ่งพร้อมกันแล้ว มิสเตอร์ แมกแกนซี บอกว่า เจ้าเมืองก็ลงมาคอยรับอยู่ด้วย แต่ยังนี้หาสู้สบายไม่ ขอลาขึ้นไปก่อน ให้ข้าพเจ้ากับมิสเตอร์ แมกเนีย คอยรับราชทูตแทน ครั้นพูดกันเท่านั้นแล้ว นายทหารก็เป่าแตรสัญญา ให้ทหารยืนใหญ่หน้าย้อมสี่กระบอก ยิงสลุต ๑๙ นัด ที่ยืนใหญ่นั้นมีทหารรักษาอยู่กระบอกละ ๕ คน สี่กระบอกรวมทหารยี่สิบคน ทางที่ราชทูตขึ้นนั้น มีทหารยืนปลายหอกยืนคำนับอยู่สองแถว ๆ ละหกสิบห้าคน สองแถวร้อยสามสิบคน มีคนเป่าแตร ตีกลอง ตีฉาบอีกยี่สิบสี่คน มาตามส่งราชทูตด้วย รถที่มารับพวกราชทูตห้ารถ แต่รถราชทูต อุปทูตรถหนึ่ง เป็นรถมีประทุนเทียมด้วยม้าเทศคู่หนึ่ง ครั้นมาถึงตึกที่พัก ชื่อเลศเปอแรนศโฮเต็ล เป็นตึกสำหรับเศรษฐี นายห้าง ขุนนางคนไปมาเช่าอาศัยเจ้าเมืองสิงคโปร์ จัดทหารแต่งตัวถือยืนปลายหอกผลัดเปลี่ยนกันเดินยาม ตรวจตรารักษาพวกราชทูตทั้งกลางวันกลางคืนสามสิบคน มีรถประจำอยู่สำหรับให้ใช้สามรถ ในตึกนั้นมีเตียงที่นอนครบทุกนาย แล้วเวลาเช้าสามโมงเลี้ยงข้าว เที่ยงเลี้ยงน้ำชา มีขนม นมโค น้ำตาลทราย ผลไม้ต่าง ๆ บ่าย ๓ โมงเลี้ยงข้าวเย็น เวลา ๒ ทุ่มเลี้ยงน้ำชา มีของเหมือนเลี้ยงกลางวันอีกครั้งหนึ่ง มีเครื่องสำหรับใช้ต่าง ๆ เป็นอันมาก เจ้าเมืองสิงคโปร์ให้มิสเตอร์ แมกเนีย มาเยี่ยมเยียนถามข่าวอยู่เนือง ๆ และขุนนางอื่นก็ไปมามิได้ขาด

◎ ณ วันอังคาร เดือน ๙ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เซอร์ แมกกอศแลนด์ เป็นขุนนางสำหรับตัดสินความในเมืองสิงคโปร์ มาเยี่ยมราชทูตถึงตึกที่อยู่ เมื่อมานั้น แต่งตัวใส่เสื้อสักหลาดแดง กรอมลงไปถึงเท้า มีคนถือกระบองหุ้มเงินนำหน้าคู่หนึ่ง เวลา ๔ โมงเช้า มิสเตอร์ แมกเนีย เอารถหกรถมาเชิญพวกราชทูตไปบ้านเจ้าเมือง พวกราชทูตทั้งหกคน แต่งตัวเหมือนเมื่อแรกขึ้นมาจากกำปั่นเสร็จแล้ว มิสเตอร์ แมกเนีย ก็เชิญให้ขึ้นรถพาไปบ้านเจ้าเมืองขนยอดภูเขา เมื่อถึงนั้น มีทหารยืนปลายหอกยืนอยู่หน้าบันไดสองแถวๆ ละหกคน คนหนึ่งผลัดเปลี่ยนกันเดินถือกล้องส่องคอยดูเหตุการณ์ซึ่งจะมีมาในท้องทะเล จะได้รู้โดยเร็ว ครั้นรถประทับหน้าบันไดแล้ว พวกราชทูตก็พากันขึ้นไปหาเจ้าเมือง ต่างทักทายปราศรัยกันตามธรรมเนียม แล้วลาเจ้าเมืองไปบ้านพระพิเทศพานิช อยู่ที่นั้นประมาณครึ่งชั่วโมง จึงลากลับมาตึกที่สำนัก

◎ วันพธ เดือน ๙ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เจ้าเมืองมาเยี่ยมราชทูตถึงที่อยู่ พูดจากันแล้วก็ลากลับไป ประมาณสิบนาที ตารองเจ้าเมือง ชื่อมิสเตอร์ แมกแกนซี มาหาราชทูตถามข่าวสุขทุกข์กันตามธรรมเนียม

◎ รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๑ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมง มิสเตอร์ แมกเนีย มาเชิญพวกราชทูตไปเที่ยวดูถิ่นฐานบ้านเมือง และไปหา เซอร์ แมกกอสแลนด์ ผู้ชำระความ แล้วกลับมาตึก

ที่พัก ย่ายโมงหนึ่ง พวกกงสุลหลายชาติมาเยี่ยมราชทูต เวลาย่าย ๔ โมง พวกราชทูตไปหา มิสเตอร์ แมกแกนซี เวลาทุ่มหนึ่ง พระพิเทศพานิชเชิญพวกราชทูตหกคนไปกินโต๊ะ เลี้ยงอย่างอังกฤษ มีอังกฤษ ๑๑ คน ไทย ๖ คน จีน ๒ คน แขกคนหนึ่ง รวมกัน ๒๐ คน

๏ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๒ ค่ำ เวลา ๔ โมงเย็น จีนจงฮวดนายห้าง พระยาพิศาลศุภผล* เชิญราชทูตไปกินโต๊ะ เลี้ยงอย่างจีน มีไทย ๖ คน จีน ๒ คน รวม ๘ คน เวลา ๒ ทุ่ม กัปตันกิมเสง** จีน เชิญพวกราชทูตไปกินโต๊ะที่บ้านขนยอดภูเขา เมื่อไปนั้น ขี่มณฑเทียรพิทักษ์ ขี่มราชามาตย์ไปรถเดียวกัน รถนั้นล้าหลัง คนขับรถพาหลงทาง ไปไม่ถูกก็คืนกลับที่สำนัก ที่กัปตันกิมเสงเลี้ยงโต๊ะมีปี่พาทย์อย่างอังกฤษวงหนึ่ง ๒๘ คน มีพวกอังกฤษรำเท้า ผู้ชายผู้หญิงเต้นเป็นคู่กันประมาณ ๓๐ คู่*** พวกอังกฤษที่ไปกินโต๊ะประมาณร้อยห้าสิบเศษ ล้วนแต่ผู้ดีทั้งสิ้น พวกราชทูตไทย ๔ คน จีนประมาณยี่สิบเศษ แขกเทศ ๗ คน แขกมลายู ๑๕ คน พวกราชทูตดูอังกฤษรำเท้าอยู่จนห้าทุ่มเศษจึงกินโต๊ะ ครั้นเสร็จ พักอยู่สักยี่สิบนาที ก็กลับมาที่กที่อยู่

---

* พระยาพิศาลศุภผล (ชื่น)

** ที่เรียกกัปตัน เป็นยศหัวหน้าจีน

*** เป็นการมีบอล เลี้ยงโต๊ะ คือ ชัปเปอ

ตอนที่ ๒

ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองสิงคโปร์ ไปถึงเมืองไกโร แว่นแคว้นอายฆุบโต*

◎ วันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ มิคนอังกฤษผู้ดีมาเยี่ยมราชทูตหลายคน ขนถึงเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ พวกราชทูตก็ขึ้นรถพร้อมกันออกจากที่สำนักไปลงเรือที่ท่า มิทหารถือปืนยืนคำนับสองแถว ๆ ละหกสิบคน มิทหารเป่าแตรเป็นสัญญาบอกให้ทหารยืนใหญ่สามกระบอกยิงสลุตสิบเก้านัด มิสเตอร์ แมกแกนซีหนึ่ง มิสเตอร์แมกเนียหนึ่ง เซอร์ แมกกอสแลนด์หนึ่ง พระพิเทศพานิชหนึ่ง ขุนนางอังกฤษฝ่ายกรมท่าหนึ่ง ลงมาส่งที่เรือ ในเรือนั้นมีขุนนางฝ่ายทหารกำกับเรือคนหนึ่ง คนถือขอถ่อง่ามคอยรับเรือสองคน คนตีกรรเชียงสิบคน พวกราชทูตก็ลงเรือมาถึงเรือกลไฟแล้ว กัปตันจึงบอกว่า คนไปค้างอยู่บนเมืองสิงคโปร์เก้าคน ยังให้คนไปตามหาอยู่ในเวลานี้ยังจะไปมิได้ แล้วเดือนก็มืดนัก ต่อเกือยสว่างจึงค่อยไป ถึงเวลาสิบเอ็ดทุ่ม จึงให้ถอนสมอใช้จักร ไปสว่างที่ในอ่าวเรียว**

◎ ณ วันอังคาร เดือน ๙ แรม ๖ ค่ำ เวลาห้าโมงเช้าถึงเกาะแคสปา บ่ายโมงเศษถึงเกาะเมนคานอยู่ข้างซ้ายมือ พ้นออก

---

* คือ อียิปต์ เรียกอายฆุบโต ตามในหนังสือไบเบิลที่พวกมิชชันนารีแปล

** ไปหนทางเรือแล่นใบแต่ก่อน ต้องไปทางเกาะชวา

ไปข้างขวามือหน่อยหนึ่งมีอีกสองเกาะ เรียกเกาะเหนือ เกาะใต้ ถัดสองเกาะออกไปอีกเกาะหนึ่ง ชื่อเตยละ

◎ วันพุธ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ เช้าโมงเศษ ถึงเกาะชื่อวาตเซอ ย่ายสองโมงถึงช่องยะกะตรา* ย่ายสี่โมงถึงแหลมแอนเยอ กัปตันให้ทอดสมอลงตรงหน้าป้อม ป้อมนั้นเป็นด่านเมืองยะกะตรา มีบ้านเรือนอยู่ไม่มากนัก ทั้งตึกทั้งโรงประมาณสองร้อยหลัง ที่ใต้ป้อมลงไปมีหอคอยสูง ยุดโคมขนยอด สำหรับให้เรือเข้าออกเห็นเป็นสำคัญที่หน้าป้อม กำปั่นอเมริกันเที่ยวหาปลาวาฬเข้าไปทอดพักอยู่สองลำ เมื่อเรือกลไฟเอนกวนเตอทอดสมอลงแล้ว มีเรือลูกค้าแล่นใบข้างเรือกรรเชียงข้าง เอาผลไม้ผลอกมัน และสัตว์มีชีวิต คือวานรและนก เป็ด ไก่ สัตว์อื่นอีกหลายอย่างออกมาขายเป็นหลายลำ แล้วมีเรือโยตตาดผ้า ตีกรรเชียงออกมาลำหนึ่ง ถึงจอดเข้าข้างเรือกลไฟ แล้วตัวนายขึ้นมายอกแก่ขุนนางที่ในเรือว่า เราเป็นเจ้าท่า จะมาหากัปตัน ขุนนางในเรือจึงเข้าไปยอกกัปตันว่า นายเจ้าท่ามาหาท่าน กัปตันก็สั่งให้เข้ามา ครั้นนายเจ้าท่ามาถึงแล้ว คำนับพูดจาไต่ถามตามกาล สักครู่หนึ่งก็ลาไป กัปตันจึงให้ชักธงวิลันดาขึ้นยนปลายเสาหน้า แล้วยิงปืนใหญ่สลุต ๒๑ นัด ฝ่ายข้างบนป้อมก็ยิงตอบ ๒๑ นัด แล้วกัปตันจึงเชิญพวกราชทูตลงเรือโยตตีกรรเชียงไปถึงท่า แล้วพาเดินขึ้นไปใกล้เรือนนายเจ้าท่า ฝ่ายนายเจ้าท่ารู้ ก็ออกมารับเชิญให้เข้าไปในตึก แล้วกัปตันกับนายเจ้าท่าจึงนำราชทูตไปเที่ยว

* ชื่อเมืองยะกะตรา เป็นชื่อเก่าของภูมิลำเนาที่ตั้งเมืองเบตาเวีย ที่เกาะชวา

เดินดูตำบลบ้านตามทางประมาณชั่วโมงหนึ่ง แล้วนำไปที่โรงอาบน้ำ น้ำนั้นไหลลงมาจากภูเขาเย็นใสสะอาดนัก ครั้นพวกราชทูตอาบน้ำแล้ว แวะไปนั่งอยู่ที่ตึกเจ้าท่าครู่หนึ่ง พอค่ำก็ลากลับมาเรือ เรือยังทอดค้างอยู่ที่หน้าด่านคนหนึ่ง

◎ รุ่งขึ้น วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๘ ค่ำ เวลาสี่โมงเช้า จึงถอนสมอใช้จักรออกจากที่นั้น ไปจนเย็นยังหาพ้นเกาะยะกะตราไม่ เกาะนั้นอยู่ซ้ายมือเมื่อออกไป ข้างขวามือแลเห็นภูเขาที่เกาะสุมาตรา เวลาค่ำลงลมดี กัปตันให้เอาจักรขึ้น ใช้ใบไป

◎ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๙ ค่ำ ไม่แลเห็นฝั่งเห็นเกาะเห็นภูเขาเลย วันอาทิตย์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลาเที่ยง ต้นหนวัดแดดบอกว่า เรือเราเดี๋ยวนี้ตรงเกาะลังกาแล้ว แต่ไกลนักแลไม่เห็น วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๘ ค่ำ เวลาค่ำขัดลมเรือไม่เดิน ราชทูตให้ถามกัปตันว่า เราขัดลมดังนี้ ถ้าจะใช้ไฟไม่ได้หรือ กัปตันตอบว่า ถ่านมีน้อย ถ้าใช้ไฟถ่านจะหมดเสีย เกลือกเป็นเหตุการณ์ไปข้างหน้า เราก็จะได้ความขัดสน ประการหนึ่งถ่านหมด เรือก็จะโคลงนัก

◎ ณ วันเสาร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลาค่ำจึงได้ลมดี วันอาทิตย์ เดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ เวลาสองยามเศษ เกิดลมสลาตันจัดนัก คลื่นใหญ่สูงกว่าเรือ พัดเสมออยู่จนถึงวันจันทร์ เดือน ๑๐ แรม ๔ ค่ำ เวลาค่ำต้นหนบอกว่า พรุ่งนี้พอสว่างจะเห็นฝั่งข้างแหลมแอฟริกา ครั้นรุ่งขึ้นเวลาสว่างก็เห็นฝั่ง ที่ฝั่งนั้นมีภูเขาทรายสูง เรียกที่นั้นชื่อ

ว่ายาคาฟูม เป็นปากทางที่จะเข้าในทะเลแตง ขณะนั้นลมสลาตันยังพัดจัดอยู่ เวลาเช้าสองโมงเศษ เห็นกำปั่นสองเสาครึ่ง เป็นเรือฝรั่งเศส แล่นตามเรือเอนกวนเตอเข้าไปลำหนึ่ง เรือเอนกวนเตอและเรือฝรั่งเศสนั้นต้องลดใบ เอาแต่ใบชั้นต้นไว้ ด้วยลมแรงนักมิสเตอร์ เรมันด์ ต้นหนบอกว่า ยังอีกสามชั่วโมง ทะเลก็จะรายไม่มีคลื่น ครั้นแล่นไปจนเวลาสี่โมงเช้า กัปตันให้เอวจักรลง ใช้ไฟไปสักชั่วโมงหนึ่งลมก็สงบ คลื่นเรียบเสมอเหมือนน้ำในแม่น้ำ เวลาบ่ายโมงเศษ แลไม่เห็นฝั่งและเกาะเลย

๏ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำ เวลารุ่ง แลเห็นฝั่งเอเดนอยู่ฝั่งฟากแผ่นดินอาหรับ เช้าโมงเศษถึงหน้าย้อม ย้อมนั้นไม่ใหญ่ไม่โตนัก ตั้งอยู่บนภูเขา เมื่อกำปั่นเอนกวนเตอเข้าไปใกล้แล้ว ฝ่างข้างบนย้อมชักธงขึ้นรับ แล้วยิงปืนสิ้นัด กัปตันจึงให้ทอดสมอลงตรงหน้าย้อม ประมาณยี่สิบนาที มีแขกเป็นเจ้าท่าลงเรือโยดแล่นใบออกมาถึงกำปั่น แล้วบอกกัปตันว่า ที่นี้ไม่ดี ให้ไปทอดข้างภูเขาด้านตะวันตกเถิด กัปตันจึงให้ถอนสมอ ยิงปืนใหญ่นัดหนึ่ง แล้วบนย้อมก็ยิงรับนัดหนึ่ง เรือเอนกวนเตอก็ใช้จักรแล่นอ้อมภูเขาไปทางทิศใต้ แล้วเลี้ยวไปข้างตะวันตก เวลาสามโมงเช้าถึงที่ทอดสมอ ในอ่าวที่ทอดสมอนั้น มีเรือกลไฟ เรือใบทอดอยู่ประมาณสามสิบเศษ ครั้นบ่ายสามโมงพวกราชทูตพากันไปเที่ยวเล่นบนบก ที่บนบกมีโฮเต็ล คือที่สำหรับให้คนเช่าอาศัยและขายข้าวปลาอาหาร มี

รถ มิม้า มิลาสำหรับให้คนขี่เดินทางเช่าขี่ มิอยู่ให้เช่าบรรทุกของ คนในประเทศนั้นเป็นคนดำผมหยิก ชั่วมาก ใจก็ดุร้าย ยากจนนัก เมื่อกำปั่นเรือทอดท่าแล้ว มิพวกเด็กมาว่ายน้ำอยู่ตามข้างเรือ ว่ายน้ำท่วงทีก็ผิดกับไทย ว่ายทนอยู่ได้นาน ๆ ถึงสามสี่ชั่วโมง คนบนกำปั่นเอาเบี้ยทองแดงทิ้งลงไปในทะเล ไม่ทันจมลงไปถึงพื้นดิน เด็กพวกนั้นก็แย่งชิงกันดำเอาได้ไม่มิสูญเลย ที่ประเทศนั้นร้อนนักด้วยฝนน้อย บางทีสามปีจึงจะตกสักครั้งหนึ่ง บนภูเขาต้นไม้แต่สักต้นหนึ่งก็ไม่มี ที่เอเดนนั้น อังกฤษตีเอาไว้เป็นที่สำหรับไว้ถ่านศิลาใช้ในการเรือกลไฟ ที่เอเดนมีป้อมอยู่หลายป้อม มิทหารและปืนใหญ่น้อยไว้รักษาเขตแดน ที่แดนต่อแดนให้เอาศิลาก่อกำแพงกั้นไว้ ถ้าคนชาติอื่นพลัดออกไปนอกกำแพง พวกคนดำเห็นก็ฆ่าเสีย เก็บเอาผ้าเอาของไป เรือเอนกวนเตอทอดท่ารับถ่านอยู่ที่เอเดน ถึง ณ วันเสาร์ เดือน ๑๐ แรม ๙ ค่ำ เวลาสองทุ่ม จึงให้ใส่ไฟใช้จักรออกจากที่ รุ่งขึ้นเวลาบ่ายสี่โมงถึงที่ช่องแคบ ซื่อแยบเอลแมนเดบ ในทางทะเลแดงนั้นมีบ้านห่าง ๆ เมื่อเรือเอนกวนเตอใช้ไฟไป แลเห็นฝั่งบ้าง แลไม่เห็นบ้าง บางทีก็แลไม่เห็นฝั่งถึงสองวันบ้าง สามวันบ้าง

◎ ณ วันพุธ เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ลมเย็นพัดหลวงทวนหน้านัก กัปตันให้ลดเสาเพลาลงเสียชั้นหนึ่ง จนถึงวันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๑๕ ค่ำ ลมยิ่งพัดกล้าขึ้น เรือเดินได้แต่โมงละน็อตหนึ่งบ้าง ครึ่งน็อตบ้าง น็อตหนึ่งคือสี่สิบห้าเส้น กัปตันให้จึงเอาเสากระโดง

ขึ้นที่แล่นก้าวไป ลมจัดหนักขึ้นทุกวัน บางที่ใบขาด เชือกขาด จน ถึงวันจันทร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๓ ค่ำ เวลาเช้าก่อนเที่ยง เรือเอนกวนเตอแล่นก้าวเข้าไป พอแลเห็นภูเขาฝั่งข้างขวามือ เห็นเรือใบหลายลำ ลำหนึ่งยาวประมาณห้าวาหกวา มีพวกแขกในลำเรือประมาณลำละ ๓๐ คน ๔๐ คนแล่นตรงออกมา ครั้นใกล้กำปั่นแล้วก็ชักใบกลับไป ขณะนั้นถ่านในเรือยังมีเหลืออยู่น้อยไม่พอใช้จนถึงท่าสุเอศ กัปตันจึงปรึกษาพวกขุนนางอังกฤษเห็นพร้อมกันว่า จะแวะเข้าที่บ้านเวช* วันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๔ ค่ำ จึงให้ย่ายเรือเข้าที่ตรงอ่าวบ้านเวช เวลาย่ายโมงเศษถึงเกาะอยู่ตรงปากอ่าวเวช ย่าย ๕ โมงถึงท่าหน้าบ้านเวช กัปตันให้ทอดสมอลง ห่างตลิ่งประมาณสี่เส้น ที่ริมฝั่งมีเรือนนายบ้าน ชาวบ้านประมาณยี่สิบเรือน เรือนนั้นก่อด้วยก้อนศิลาเอาดินทำเป็นใบสอ สัณฐานเหมือนเตาที่เผาหม้อเผาอิฐ ไม่มีหลังคา เอาแต่ใบไม้และหญ้าขึ้นคลุมไว้พอร่มแดด ในประเทศนั้นฝนแล้งบางคนว่าสี่ปีบ้าง ห้าปีบ้าง จึงจะตกสักครั้งหนึ่ง คนที่นั้นใช้อิฐ ม้า และลาเป็นพาหนะสำหรับขี่และบรรทุกของ ของที่นั้นแพงนัก ฟอง ไก่สิบสี่ฟองเป็นเงินรูปีหนึ่ง คิดเป็นเงินไทยสามสลึง คนที่อยู่นั้นยากจนเข็ญใจด้วยเป็นประเทศแล้ง มีแต่น้ำค้างตกมาก รุ่งขึ้นเวลาเช้า กัปตันจึงขึ้นไปดูฟืนขนยกสักครึ่งโมง แล้วกลับมาเรือ เวลาสายแขกพวกศุรเกเป็นนายทหารลงมาหากัปตัน แล้วถามว่ากำปั่นนี้จะไป

---

* บ้านนี้อยู่ในแดนอาหรับขึ้นเตอรกี

ข้างไหน กัปตันตอบว่า จะไปท่าสุเอศ นายทหารจึงว่า มิคนอยู่ที่นี่สักร้อยเศษ จะขอโดยสารไปท่าสุเอศด้วย จะให้เงินค่าโดยสารคนละสิบเหรียญ กัปตันตอบว่า จะให้ไปไม่ได้ ด้วยเรือนี้เป็นเรือหลวง แขกนายทหารจึงถามว่า ท่านมานี้จะประสงค์สิ่งใด กัปตันตอบว่า เรามาจะต้องการซ่อน้ำ ซ่อฟืน นายทหารรับว่าได้ แล้วก็ลาไป ประมาณสักครึ่งโมง มีเรือบรรทุกน้ำบรรทุกฟืนลงมาส่งที่กำปั่น น้ำนั้นใส่ในหนังแพะ หนังแพะนั้นลอกออกจากตัวแพะ แล้วเอามาเย็บเป็นรูปอย่างเหมือนกับตัวแพะ เมื่อจะใส่น้ำเอากรอกลงไปทางคอแล้วเอาเชือกผูกเสีย ฟืนที่ได้มาน้อยนัก หาซื้ออีกก็ไม่ได้ กัปตันจึงว่าจะต้องไปที่เมืองโกไซอีกจึงจะได้ถ่านได้ฟืนพอใช้ รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ เวลาเช้าสี่โมงเศษ กัปตันให้ใส่ไฟใช้จักรออกจากบ้านเวช

◎ วันศุกร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาเช้าสามโมง ถึงเมืองโกไซ เป็นเมืองขึ้นแก่ตุรเก เรือเอนกวนเตอทอศสมอลง ห่างตลิ่งประมาณสี่เส้น แล้วมีพวกตุรเกเป็นนายด่านลงเรือโยตมิองตรเกขึ้นมาถามกัปตันว่า ท่านมานี้จะประสงค์สิ่งใดหรือ กัปตันโอแกแลแฮนตอบว่า กวีนรับสั่งให้เรารับราชทูตไทยไปส่งถึงท่าสุเอศ บัดนี้ถ่านหมดลง เราจึงแวะมาปรารถนาจะซื้อถ่านศิลา นายด่านรับว่าได้แล้วก็ลากลับไป กัปตันจึงให้ขุนนางอังกฤษขึ้นไปดูถ่าน แล้วให้บอกเข้าเมืองว่า กัปตันโอแกแลแฮนสั่งมาว่า ที่เรือจะยิงสลุตคำนับของตุรเก เข้าเมืองจะสลุตคำนับตอบหรือไม่สลุต เข้าเมืองจึงตอบมาว่า

ระคำนับตอบ ขุนนางอังกฤษกลับมาแจ้งแก่กัปตันตามคำเจ้าเมือง กัปตันจึงให้ทหารยิ้นใหญ่ยิงสลุต ๒๑ นัด ฝ่ายเจ้าเมืองโกไซก็ให้ยิงตอบ ๒๑ นัดเหมือนกัน ถึงเวลาบ่ายสี่โมงพวกราชทูตพากันไปเที่ยวเล่นขนยก ครั้นค่ำแล้วก็กลับลงมากำปั่น รุ่งขึ้นเจ้าเมืองให้มาเชิญพวกราชทูตหกคน กัปตันโอแกแลแยนหนึ่ง มิสเตอร์ เรมันด์ ต้นหนใหญ่หนึ่ง มิสเตอร์ ฟอเรอคิล์ เป็นขุนนางวัดแดดในกำปั่นรบหนึ่ง รวมไทยกับอังกฤษเก้าคนขึ้นไปกินโต๊ะที่บ้านเจ้าเมือง กับข้าวเลี้ยงนั้นตามอรรมเนียมของพวกตุรเก คล้าย ๆ กับข้าวแขกที่มาอยู่ในเมืองไทย ของมีหลายสิ่ง แต่ยกมาตั้งทีละสิ่ง ของนั้นล้วนแล้วไปด้วยเนื้อแพะและเนื้อแกะ ครั้นกินแล้ว พวกคนที่รับใช้จึงเอากล้องใส่ยาจุดไฟเข้ามาคำนับส่งให้คนละอัน น้ำกาแฟคนละถ้วย เมื่อสำเร็จแล้วเจ้าเมืองให้พาพวกราชทูตกับอังกฤษไปเที่ยวดูป้อม และถิ่นฐานบ้านเมือง ป้อมนั้นก่อด้วยศิลา แต่ไม่แน่นหนาด้วยบางนัก ที่ป้อมมีปืนใหญ่กระสุนสามนิ้วแปดกระบอก กระสุนสองนิ้วกึ่งกระบอกหนึ่ง ปืนกระสุนแตกกระบอกหนึ่ง บานประตูป้อมหุ้มเหล็ก ครั้นดูทั่วแล้วก็พากันลงจากป้อม ไปเที่ยวดูตามตลาดบ้านเรือนชาวบ้านชาวเมือง ทำสัณฐานคล้ายเรือนอังกฤษ ก่อด้วยศิลา เอาทรายกับดินถือต่างปูนบ้าง ถือปูนบ้าง แต่ไม่มีหลังคา เอาแต่สิ่งซึ่งยังแดดได้ขึ้นยังไว้ ที่เรือนเจ้าเมืองนั้นเอาไม้พาดทำขื่อให้ถี่ แล้วก็เอาก้านอินทะผาลำเรียงให้ชิด เอาดินปนทรายถาดข้างบน บานหน้าต่างทำด้วยกระจก พื้น

ก็ตายดินปนทรายเหมือนอย่างหลังคา ในประเทศนั้นคนตายยอดและเข็ยตามาก ด้วยเป็นเหตุเพราะเจ้าเมืองเก็บเอาผู้ชายไปหัดขึ้นเป็นทหาร ถ้าคนยากจนมีบุตรเป็นชายแล้ว ก็เอาของที่ร้ายแรงหยอดตาข้างขวาของบุตรให้บอดเสีย จะได้ไม่ต้องเป็นทหาร ด้วยตาข้างขวาบอด เล็งดูศูนย์ยิงไม่ได้ ครั้นเที่ยวดูบ้านช่องทั่วแล้ว ก็กลับมาลาเจ้าเมือง เจ้าเมืองจึงลงมาส่งถึงประตูบ้าน ต่างคำนับกันทั้งสองฝ่ายแลวกกลบมากาบน

◎ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๙ ค่ำ ย่าย ๒ โมงได้ถ่านศิลาบรรทุกแล้ว กัปตันให้ถอนสมอใส่ไฟใช้จักรไปตามทางในที่ช่องแคบแลเห็นฝั่งทั้งสองข้าง– พวกอังกฤษว่า บางแห่งแคบที่เดียวเพียงแปดไมล์ คือสามร้อยหกสิบเส้น ที่กว้างก็เพียงสิบห้าไมล์ คือหกร้อยเจ็ดสิบห้าเส้น

◎ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ย่ำรุ่งแล้ว ถึงท่าเมืองสุเอศ เป็นเมืองขึ้นแก่ไกโรซาติตุเก กัปตันให้ทอดสมอลงหน้าเมือง แล้วชักธงพระจอมเกล้าขึ้นยนปลายเสาหน้า ประมาณไม่ถึงชั่วโมง รองกงสุลอังกฤษให้จัดเรือกลไฟเล็กลำหนึ่ง ออกมารับพวกราชทูตและเครื่องราชบรรณาการ ตัวรองกงสุลก็ลงเรือโบตตามมาด้วย แล้วแจ้งความว่า บัดนี้กงสุลมีธุระขึ้นไปเมืองลอนดอน แต่ได้สั่งข้าพเจ้าไว้ว่า ถ้าราชทูตมาถึงเมื่อไรให้ข้าพเจ้าจัดแจงรับ อนึ่ง ทางรถไฟที่ทำมาแต่เมืองอาเลกซันเดอร์ก็ยังไม่แล้ว จะต้องจัดรถเทียมม้าและอุฐบรรทุก

เครื่องราชบรรณาการไปส่งจนถึงทางรถไฟ ทางสักยี่สิบห้าไมล์ คือพันร้อยยี่สิบห้าเส้น ถึงแล้วจึงจะได้บรรทุกรถไฟต่อไป ข้าพเจ้าให้จัดรถและอูฐเตรียมไว้พร้อมแล้ว กัปตันโอแกแลแฮนจึงให้ยิงสลุต ๒๑ นัด เข้าเมืองสุเอสก็ให้ยิงคำนับตอบ ๒๑ นัดเหมือนกัน เวลาเช้าสี่โมงครึ่ง พวกราชทูต กัปตันโอแกแลแฮน พร้อมกันลงในเรือกลไฟเล็ก หน้าเรือยี่กองพระจอมเกล้า ท้ายยี่กองตุรเก ออกจากเรือรบเอนกวนเตอ ทเรือรบเอนกวนเตอ เสาหน้าชักองช้างเผือก เมื่อเรือห่างกันออกมาประมาณสี่วา ทหารที่เรือเอนกวนเตอยิงสลุตส่งราชทูตอีก ๑๙ นัด เรือไฟเล็กใช้จักรมาตามร่องน้ำที่คดอ้อมวงเวียน ประมาณครึ่งชั่วโมงถึงท่าจอด เมื่อจะขึ้นยกมิคนถือร่มขาวคันยาวกั้นให้ราชทูตคันหนึ่ง อุปทูตคันหนึ่ง รองกงสุลเชิญพวกราชทูตขึ้นพักบนโฮเต็ล จัดแจงเลี้ยงดูสำเร็จแล้ว ย่ายเกือบโมง รองกงสุลจึงเชิญพวกราชทูตทั้งนายและไพร่ขึ้นรถหกรถ เทียมม้ารถละสี่ม้ามาตามระยะทางชั่วโมงคิดเป็นทางห้าไมล์ คือสองร้อยยี่สิบห้าเส้น มีที่พักเปลี่ยนม้าครั้งหนึ่งเปลี่ยนทุกชั่วโมง เมื่อถึงที่เปลี่ยนม้าคำรบสี่ เวลาบ่ายห้าโมง กัปตันโอแกแลแฮนจึงเชิญพวกราชทูตหยุดพักรับอาหาร* ในโฮเต็ล เสร็จแล้วออกจากที่นั้นไปอีกพักม้าหนึ่ง ถึงทางรถไฟพอค่ำ เมื่อถึงนั้นรถไฟไปเสียก่อนแล้ว ต้องหยุดพักคอย

* ควรสังเกตตรงนี้ว่า คำ "รับอาหาร" ซึ่งคนชอบพูดกันชุมเมื่อในปลายรัชกาลที่ ๕ อยู่คราวหนึ่ง ใช้มาแต่ในรัชกาลที่ ๔ แล้ว แต่ที่ใช้เก่าก่อนที่สุดนั้น ได้เคยเห็นในหนังสือเสภา แต่งในรัชกาลที่ ๓

อยู่ในเรือนผ้าขนยามเศษ รถไฟกลับมาถึง กัปตันโอแกแลแฮนจึงเชิญพวกราชทูตขึ้นรถไฟไป จนเวลาห้าทุ่มเศษถึงเมืองไกโร เป็นเมืองอุปราชของเมืองตุรเก เจ้าเมืองไกโร ชื่อมฮัมหมัดซาอิดปาซา* ให้ขุนนางเอารถแปดรถมาคอยรับราชทูต มีคนถือกระบองหุ้มเงินขี่ม้านำหน้ารถม้าหนึ่ง ทหารขัดดาบขี่ม้าคู่หนึ่ง คนเดินถือคบไฟนำหน้าสองคู่ หลังคู่หนึ่ง คนถือโคมนำหน้ารถคู่หนึ่ง รถต่อลงมามีคนถือคบไฟรถละคู่ ไปจากรถไฟถึงที่โฮเต็ล ชื่อโอเรียนแตล จัดแจงให้พักอยู่ที่นั้น

◎ รุ่งขึ้น เจ้าเมืองไกโรให้ขุนนางเอารถเทียมม้าเทศรถละคู่สามรถ มาเชิญพวกราชทูตไปเที่ยวชมวัดและวังเป็นที่อยู่เปลี่ยนฤดูวัดนั้นใหญ่โตรโหฐานนัก เสาในโบสถ์ทำด้วยศิลาโมราทั้งแท่ง ใหญ่ประมาณหกกำ ยาวประมาณสี่วา พื้นและผนังดาดศิลาโมราแผ่นหนึ่งยาวศอกคืบ กว้างศอกคืบ โบสถ์นั้นทำสัณฐานกลมคล้ายวัดแขกที่ตะเกี๋ย กว้างประมาณสามสิบวาเศษ ที่วังก็ใหญ่กว้างสนุกงดงาม เป็นที่อยู่ตามฤดูร้อนและฤดูหนาว ราชทูตเที่ยวดูรอบ แล้วก็กลับมาที่อยู่ เวลาบ่ายสามโมง เจ้าเมืองไกโรให้ขุนนางเอารถสามรถมาเชิญพวกราชทูตไปเฝ้าที่ในวัง เจ้าเมืองไกโรแต่งรับราชทูตที่ประตูมีทหารขี่ม้า ใส่เสื้อเกราะทองเหลือง สะพายปืนถือดาบยืนสองแถว ๆ ละหกสิบม้า ประตูชั้นใน ถือปืนปลายหอกสองแถว ๆ ละหกร้อยคน ปี่พาทย์สำหรับทหารปืนปลายหอกยี่สิบสี่คน ที่สนามใน

* ฝรั่งเรียกว่า เสดปาซา ที่อนุญาตให้ขุดคลองสุเอศ

มิทหารขี่ม้าประจำอยู่กระบอกละสิบสี่ม้า ขี่ม้าใหญ่หกกระบอก รวมทหารร้อยสิบสี่ม้า ปี่พาทย์สำหรับขี่ม้าใหญ่สิบสี่คน พวกราชทูตเข้าไปถึงชั้นไหน ทหารก็คำนับตามธรรมเนียมทุกชั้น ครั้นถึงที่เข้าเมืองไกโรออกขุนนาง พวกราชทูตพร้อมกันลงจากรถ แล้วมีขุนนางสามคนออกมาเชิญให้เข้าไปข้างใน ขณะนั้นเจ้าเมืองไกโรออกมานั่งอยู่บนที่ ครั้นเห็นราชทูต เจ้าเมืองไกโรจึงลุกขึ้นรับ แล้วเชิญพวกราชทูตให้นั่งบนที่อันเดียวกันกับเจ้าเมืองไกโร แต่ที่เจ้าเมืองไกโรนั่งเบาะหมอนทำด้วยโหมดเทศ ที่พวกราชทูตนั่งเบาะหมอนทำด้วยแพรดวงอย่างหนาเป็นแพรฝรั่งเศส เจ้าเมืองไกโรให้เอากล้องมาให้พวกราชทูตสูบคนละคัน น้ำกาแฟคนละถ้วย แล้วพูดจาปราศรัยกันอยู่ครู่หนึ่ง ราชทูตก็ลาออกมาภายนอก ขุนนางนายทหารจึงสั่งทหารให้เดินกระบวนต่าง ๆ ให้พวกราชทูตดู เสร็จแล้วราชทูตก็ลามาจากวัง ขุนนางจึงนำไปที่สวนแห่งหนึ่ง มีที่สำหรับเจ้าเมืองไกโรประพาสหลายแห่ง มีสระน้ำสระหนึ่ง กว้างประมาณสองเส้น มีเกาะกลาง ตามขอบสระก่อด้วยศิลาอ่อนทำเป็นราง น้ำไหลได้รอบในพื้นรางทำหลักเป็นรูปสัตว์น้ำต่าง ๆ แล้วก่อระเบียงรอบสระกว้างประมาณสามวา ทิศตะวันตก ทิศตะวันออก ทิศเหนือ ทิศใต้ ทั้งสี่ทิศทำเป็นมุขสำหรับเจ้าเมืองไกโรประทับ มีที่นั่งที่นอนพร้อมทุกแห่ง พวกราชทูตเที่ยวดูรอบแล้ว ก็ลากลับมาที่สำนัก

◎ วันศุกร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เวลาสี่โมงเช้า ราชทูตจากเมืองไกโรขึ้นรถไฟ เจ้าเมืองไกโรให้ขุนนางเจ้าพนักงานตาม

มาส่งด้วยสองคน ย่ายโมงหนึ่งถึงที่พัก เจ้าพนักงานจึงเชิญพวกราชทูตและกัปตันโอแกแลแฮนขึ้นไปรับอาหาร* ขนโฮเต็ลกลางทางเสร็จแล้วก็ขึ้นรถไฟต่อไป ย่ายสามโมงถึงแม่น้ำไนล์ น้ำที่นั้นลึกสิบเจ็ดวา กว้างสองร้อยวา รถไฟไปถึงริมฝั่ง มีสะพานเลื่อนรถลงแพเหล็ก ซักข้ามฟากไปตามสายโซ่ที่ขึงไว้ ครั้นถึงท่าฟากข้างหนึ่งแล้วก็เลื่อนรถขึ้นจากแพไปตามทาง จนย่ายห้าโมงเศษถึงเมืองชายทะเลเป็นท่ากำปั่นจอด ชื่อเมืองอาเล็กซันเดอร์ เป็นเมืองขึ้นแก่เมืองไกโร ขุนนางในเจ้าเมืองไกโรจึงเชิญพวกราชทูตเข้าพักอยู่ในวัง ชื่อมูแซ-เพีย ฮอเนอ อาเล็กซันเดรีย เป็นวังที่ประทับของเจ้าเมืองไกโร รุ่งขึ้นเวลาเช้า ขุนนางสามนายจึงนำราชทูตไปที่วังอีกแห่งหนึ่งอยู่ริมชายทะเล มีตึกใหญ่หลังหนึ่งกั้นเป็นห้องเล็กห้องใหญ่ประมาณยี่สิบห้อง พื้นในห้องปูด้วยไม้ลายต่างๆ บางห้องก็ฝังทองเหลืองเป็นลวดลาย บางห้องก็ปูด้วยศิลาอ่อน บางห้องก็ปูพรม เครื่องแต่งห้องต่างๆ กันคือเก้าอี้นั่ง เก้าอี้นอน โต๊ะ เตียงบางที่เป็นทองเหลือง บางที่เป็นไม้ลาย บางที่ทำด้วยศิลาลาย แต่เตียงนอนของเจ้าเมืองไกโรนั้นทำด้วยเงิน กว้างสี่ศอก ยาวสี่ศอก มุ้งแพรปักทอง ที่นอนเย็บด้วยเยียรบับ ของทั้งปวงที่ใช้ในวังนั้นเป็นของฝรั่งเศสบ้าง เป็นของอังกฤษบ้าง พวกราชทูตเที่ยวดูทั่วแล้ว ก็กลับมาที่อยู่

---

* ตรงนี้ใช้ว่า "รับอาหาร" อีก เห็นจะเป็นเพราะคำที่พูดกับผู้ดีมักพูดว่ารับพระราชทานหรือรับประทาน เมื่อมิใช่ของพระราชทานหรือของประทาน ตัดตอนนั้นออกเสีย จึงคงแต่คำ "รับ"

ตอนที่ ๓

ว่าด้วยราชทูตออกจากไกโรถึงเกาะมอลตา และเมืองยิบรอเตอ และเมืองไวโค และเมืองปอรด์สมัท ในอิงแคลนด์

๏ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑ ย่ายสองโมง ทูตานุทูต พร้อมกันมาลงกำปั่น ขณะนั้นกัปตันโอแกแลแฮนมาส่งราชทูตถึงท่า แล้วก็ลาคืนหลังยังเรือกลไฟเอนกวนเตอ กลับมาทางทะเลแดง อ้อมแหลมคุดโฮปไปเมืองเองแคลนด์ คือเมืองอังกฤษ แต่กำปั่นที่มาคอยรับราชทูตมีสองลำ ลำหนึ่งเป็นกำปั่นรบ ชื่อเคศเปอเรต ลำหนึ่งเป็นเรือเร็วสำหรับเข้าและขุนนางผู้ใหญ่* ชื่อกาเรดอก ต่อด้วยเหล็ก เดินเร็วถึงโมงละสิบสองน็อต คือห้าร้อยสี่สิบเส้น ห้องที่อยู่ทิ่งดงาม ราชทูตเลือกเอาเรือกาเรดอก เรือนนี้กรขางยาวรอยยี่สิบฟีต คือสิบแปดวาศอกคืบหกนิ้ว ปากกว้างยี่สิบห้าฟีต คือสามวาสามศอกแปดนิ้วกับสามกระเบียด กินน้ำลึกแปดฟีต คือสี่ศอกคืบสิบนิ้ว กำลังสามร้อยห้าสิบแรงม้า มีขุนนางอยู่ในเรือสิบนายทั้งกัปตัน คนเลวห้าสิบห้าคน รวมหกสิบห้าคน ราชทูตและคนใช้ลงในเรือกาเรดอก

---

* เรืออย่างนี้เรียกว่า เคสแปดชโบต

พร้อมแล้ว กัปตันเกลเวอริง* ก็ให้ใส่ไฟใช้จักรออกจากท่าเมือง อาเล็กซันเดอร์ไปตามทะเล ชื่อเมดิเตอราเนียน

◎ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ แรม ๕ ค่ำ เวลาแปดทุ่มครึ่ง ถึงเมืองเกาะ ชื่อมอลตาขึ้นแก่อังกฤษ รุ่งขึ้นเวลาเช้าสี่โมง อังกฤษเจ้าเมือง ชื่อเซอร์ วิลเลียมริต ให้เอาเรือโยตสามลำมารับพวกราชทูตขึ้นไปบนตลิ่งแล้ว ที่ป้อมหน้าเมืองก็ยิงสลุตรับ ๑๙ นัด พวกราชทูตก็ขึ้นรถไปที่บ้านเจ้าเมือง พูดจาไถ่ถามทุกข์สุขกันแล้ว เจ้าเมืองจึงพาข้าหลวงเที่ยวดูในเรือทุก ๆ ห้อง แล้วขัดแจงเชิญพวกราชทูตไปสำนักอยู่ที่โฮเต็ล

วันศุกร์ เดือน ๑๑ แรม ๖ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมง เจ้าเมืองให้มาเชิญพวกราชทูตไปดูหัดทหาร ๆ ที่หัดวันนั้นสองพันคน ดูทหารแล้วเลยไปดูอู่ จนบ่ายห้าโมง เจ้าเมืองให้มาเชิญพวกราชทูตหกคนไปกินโต๊ะกับขุนนางอังกฤษสิบห้าคน

◎ วันจันทร์ เดือน ๑๑ แรม ๙ ค่ำ เวลาเที่ยง พวกข้าหลวงพร้อมกันไปลงเรือกาเรดอก ขึ้นป้อมหน้าเมืองจึงให้ยิงสลุตส่งราชทูต ๑๕ นัด กัปตันเกลเวอริงก็ให้ใส่ไฟใช้จักรไปจากเกาะมอลตา

◎ วันศุกร์ เดือน ๑๑ แรม ๑๓ ค่ำ เวลาสี่ทุ่ม ถึงเมืองยิบรอเตอ รุ่งขึ้นเช้าสี่โมง กัปตันเกลเวอริงให้ชักธงพระจอมเกล้าขึ้นเสากลาง ธงพระปิ่นเกล้าขึ้นเสาหน้า ขึ้นป้อมหน้าเมืองก็ยิงยืนสลุตคำนับ ๒๑ นัดอยู่ประมาณ ๑๕ นาที อังกฤษเจ้าเมือง ชื่อเซอร์

* นายนาวาตรี เกลเวอริง รับทูตไปคราวนี้ เป็นเหตุให้คุ้นเคยชอบพอกันมาก เมื่อไปถึงเมืองอังกฤษ ทูตขอต่อรัฐบาลให้มาเป็นผู้อยู่กับทูตอีกคนหนึ่ง

แยมส์เฟอรคัดซอน ให้รถสามรถมารับพวกราชทูตขึ้นยนยก พวกราชทูตแต่งตัวนุ่งห่มเหมือนขึ้นที่เมืองสิงคโปร์ แล้วลงจากกำปั่นไปขึ้นรถ เมื่อราชทูตจะขึ้นรถ มิทหารยืนปลายหอกยืนคำนับสองแถว ๆ ละห้าสิบคน ปี่พาทย์สำหรับทหารสี่สิบคน ครั้นขึ้นรถพร้อมกันแล้ว คนขับรถก็ขับรถไปถึงบ้านเจ้าเมือง ๆ ตีแตรต้อนรับตามธรรมเนียม พูดจากันเสร็จแล้ว ราชทูตก็ลามาโฮเต็ลที่พัก บ่ายสองโมง เจ้าเมืองให้เอารถมาสามรถเชิญพวกราชทูตไปดูป้อม ป้อมนั้นมั่นคงแน่นหนานัก ด้วยเป็นภูเขา ข้างในภูเขาเจาะรวงเป็นอุโมงค์รอบไป ที่ในอุโมงค์กว้างประมาณเจ็ดศอก สูงประมาณหกศอก แลวเจาะช่องขึ้นเป็นระยะห่างกันประมาณสามวา ถึงข้าศึกจะยิงบ้าง ก็ไม่ถูกทหารบนป้อม ด้วยภูเขานั้นสูง ยิงก็จะเตลิดขึ้นไปข้างบน ฝ่ายข้างบนยิงชักปลายปืนลงมาได้ถนัด ราชทูตดูป้อมแล้วไปดูหัดทหาร ๆ ที่หัดนั้น สองพันคน ที่ยิบรอเตออยู่ข้างแผ่นดินสเปญ แต่เป็นเมืองขึ้นแก่อังกฤษ ตั้งอยู่ปากช่องทะเลแข็งแรงคับขัน มิทหารอยู่รักษาทุกถนนพร้อมด้วยศัสตราวุธ

๑ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ ขึ้นค่ำ ๑ เวลาเช้า เจ้าเมืองมาเยียนราชทูตที่โฮเต็ล ไต่ถามสุขทุกข์ แล้วก็ลากลับไป รุ่งขึ้นเช้าสี่โมงครึ่ง เจ้าเมืองให้รถห้ารถมารับพวกราชทูตไปส่งถึงท่าที่กำปั่นจอด เมื่อไปถึงท่าเมือง มิทหารยืนคำนับคอยส่งอยู่สองแถว ประมาณร้อยคน มีปี่พาทย์วงหนึ่ง นายทหารใหญ่กับขุนนางลงมาส่งถึงกำปั่นหลายคน ครั้นราชทูตลงในกำปั่นแล้ว ทหารบนป้อมก็ยิงสลุต ๑๙ นัด กัปตันเกลเวอริง จึงให้ถอนสมอออกจากเมืองยิบรอเตอไป

◎ รุ่งขึ้นเช้า ยังเกิดลมใหญ่พัดแรงขัดไปขนดิก เหลือกำลังจักร ข้อเสือเครื่องไฟหักออกไป กัปตันให้เอาโซ่ขันเข้าไว้มั่นคงแล้วก็ใช้ไฟต่อไป

◎ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลาบ่ายโมงเศษ ถึงเมืองไวโค* อยู่ฝากฝรั่งเศส แต่ขึ้นแก่เมืองโปตุกัล กัปตันเห็นลมพัดกล้าอยู่ จึงให้แวะเข้าทอดสมอพักอยู่ที่หน้าเมือง แล้วจะได้เอาถ่านศิลาเติมด้วย เมื่อกำปั่นเข้าพักอยู่ เจ้าเมืองและขุนนางฝ่ายทหารพลเมือง ก็ลงมาเยี่ยมราชทูตถึงในกำปั่น

◎ วันเสาร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาสี่โมงเช้า ออกจากเมืองไวโค

◎ วันอังคาร เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลายามหนึ่ง ถึงท่าเมืองปอร์ตสมัท เป็นท่าขึ้นที่จะไปลอนดอน แต่เรือยังไม่ได้เข้าประทับท่า ด้วยเป็นเวลากลางคืน กัปตันให้ทอดสมอลง ห่างตลิ่งประมาณสิบห้าเส้น รุ่งขึ้นเวลาเช้า กัปตันเกลเวอริงให้ชักธงพระจอมเกล้าขึ้นเสากลาง ธงพระปิ่นเกล้าขึ้นเสาหน้า ธงอังกฤษอยู่ข้างท้าย ประมาณครึ่งชั่วโมง แอดมิรัลแม่ทัพเรือ** จึงลงมาเยี่ยนถามข่าวราชทูตที่ในกำปั่น แล้วแจ้งความว่า กวินมิรับสั่งมาว่า ถ้าราชทูตไทยมาถึงเมื่อไร ก็ให้จัดแจงรับโดยอย่างยิ่ง จะได้เป็นพระเกียรติยศแก่พระเจ้ากรุงสยาม ด้วยพระเจ้ากรุงสยามกับพระเจ้ากรุงลอนดอนนี้มีพระทัยรักกันเหมือนพระญาติพระวงศ์อันสนิท แต่จะรับให้เหมือนไทยนั้นไม่ได้ ด้วยของที่ใช้และเครื่องแห่แหนไม่เหมือนกัน จะต้อง

---

* เมืองไวโค เป็นเมืองท่าแห่งหนึ่งในโปรตุกอล อยู่ห่างฝรั่งเศส

** นายพลเรือเอก เซอร์ยอชสีมัว เป็นผู้บัญชาการทหารที่เมืองปอร์ตสมัท

รับตามอรรมเนียมข้างยุโรป แล้วแอดมิรัลเล่าความว่า กวินรับสั่งให้ประกาศว่า ที่ทางแห่งใด ๆ ซึ่งเป็นที่ต้องห้ามและเป็นที่ต้องเสียเงินจึงจะดูได้ ถ้าพวกราชทูตไทยปรารถนาจะดู ก็ให้ดูได้โดยสะดวก อย่าให้ห้ามปรามขัดขวางเลย แล้วแอดมิรัลก็ลากลับไป กัปตันเกลเวอริงจึงให้ถอยกำปั่นเข้าไปเทียบท่า ทหารขนย้อมก็ยิงขึ้นใหญ่สลุต ๑๙ นัด เวลาเช้าสี่โมง แอดมิรัลจึงพาอังกฤษคนหนึ่งลงมาหาราชทูตแล้ว บอกว่า เลอรดกลาเรนดอน ให้ข้าพเจ้านำคนนี้ ชื่อมิสเตอร์เฟาล์* มาอยู่ด้วยท่าน จะได้ปรนนิบัติรับการธุระทั้งปวงด้วยคนนี้รู้อรรมเนียมข้างอินเดีย ได้เคยไปอยู่เมืองพม่าถึงสิบแปดปี บอกเท่านั้นแล้ว แอดมิรัลก็ลากลับไป สั่งให้ทอดสะพานปูผ้าแดงมีราวสองข้างลงมาจนถึงกำปั่น เวลาเช้าสี่โมงเศษ ราชทูตได้เชิญพระราชสาส์นขึ้นจากกำปั่นกาเรดอก แอดมิรัลให้ยิงสลุตคำนับของพระจอมเกล้า ๒๑ นัด มีทหารถือปืนยืนสองแถว ๆ ละหกสิบคน ปี่พาทย์วงหนึ่งสิบคน พวกราชทูตพร้อมกันทั้งหกคนขึ้นรถไปบ้านแอดมิรัล ๆ จึงเชิญพวกราชทูตกินโต๊ะกับขุนนางอังกฤษสิบเจ็ดคน แล้วให้พวกราชทูตไปอยู่ที่โฮเต็ลคืนหนึ่ง**

---

* มิสเตอร์ เอดวาดเฟาล์ คนนี้ เดิมเคยอยู่ทางประเทศพม่า รัฐบาลอังกฤษหาคนสันทัดธรรมเนียมไทยให้มาอยู่กับทูตไม่ได้ จึงเลือกมิสเตอร์เฟาล์ซึ่งเข้าใจขนบธรรมเนียมพม่า ด้วยเข้าใจว่าธรรมเนียมพม่าก็จะคล้าย ๆ กับไทย ด้วยเป็นประเทศใกล้ชิดกัน มิสเตอร์เฟาล์นี้ ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ได้เป็นหลวงสยามานุเคราะห์ ตำแหน่งกงสุลสยาม ณ เมืองร่างกุ้ง อยู่มาจนรัชกาลที่ ๕

** ในหนังสือพิมพ์อังกฤษว่า เมื่อแอดมิรัลเลี้ยงกลางวันแล้ว พาทูตไปดูอู่กำบั่นหลวงแล้ว จึงไปส่งที่โฮเต็ลชื่อยอช เวลาค่ำวันนั้น จัดให้ทูตไปดูละครพูดที่โรง ชื่อว่า ทิเอเตอรอแยล เล่นเรื่องยิวเวส

ตอนที่ ๔

ว่าด้วยราชทูตไปจากเมืองปอร์ตสมัท ถึงเมืองลอนดอน ดูการเล่นต่าง ๆ

◎ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมง มิสเตอร์ เฟาล์ ขึ้งเชิญพวกราชทูตขึ้นรถเทียมม้าไปที่รถไฟ แล้วเชิญพระราชสาส์นและทูตานุทูต กับสิ่งของเครื่องราชบรรณาการทั้งปวงขึ้นรถไฟต่อไป หนทางแต่เมืองปอร์ตสมัทเป็นท่าขึ้นจนถึงเมืองลอนดอน เป็นทางเก้าสิบสี่ไมล์ครึ่ง คือสี่พันสองร้อยห้าสิบสองเส้น เวลาบ่ายสองโมง ถึงเมืองลอนดอน* มีทหารขี่ม้าถือดาบมาคอยรับอยู่สามสิบสองคู่ เจ้าพนักงานจัดรถมาคอยรับห้ารถ เทียมม้ารถละคู่ แต่เป็นอย่างดีสองรถ รถหนึ่งที่ราชทูตอุปทูตนั้น มีสักหลาดคลุมหน้ารถปักไหมทองเป็นตราพระจอมเกล้า ที่ประตูรถเขียนเป็นรูปช้างเผือก มีคนแต่งตัวใส่หมวกติดสายแถบทองยืนท้ายรถคนหนึ่ง รถที่สองตรีทูตกับหม่อมราโชทัย มีสักหลาดคลุมหน้ารถปักไหมเงินเป็นตราพระจอมเกล้า ที่ประตูเขียนเป็นรูปช้างเผือก มีคนแต่งตัวยืนท้ายรถคนหนึ่งเหมือนกัน** แต่รถนอกนั้นเป็นรถธรรมดา พวกราชทูตขึ้นรถพร้อมกันแล้ว คนขับรถก็ขับม้าพาไปส่งถึงโฮเต็ล ๆ ที่ราชทูตอยู่นั้น

---

* ไปรถไฟพิเศษ รถสายตะวันตกเฉียงใต้ ลงที่สถานีวอเตอลูเมืองลอนดอน

** ทหารม้ายุสซาที ๑๑ แห่ง รถนั้นรัฐบาลให้ห้างแอลเดเบิตทำขึ้นใหม่

ชื่อกลาริชโฮเต็ล เป็นที่ดีอยู่ในเมืองลอนดอน ไม่มีโฮเต็ลอื่นดีขึ้นไปกว่านั้น

◎ รุ่งขึ้นวันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เวลาเช้าโมง เลอรด์แชลบัน เป็นที่สองรองเลอรด์กลาเรนดอน มาเยียนราชทูตไต่ถามทุกข์สุขแล้วก็กลับไป บ่ายโมงหนึ่งราชทูตทั้งสาม หม่อมราโชทัย ขุนนราชามาตย์ นายพิจารณ์สรรพกิจ พร้อมกันขึ้นรถสามรถไปหาเลอรดกลาเรนดอน ซึ่งเป็นผู้ว่าราชการข้างฝ่ายต่างประเทศ พูดจาปราศรัยกันตามธรรมเนียมแล้ว ราชทูตก็ลามาโฮเต็ล พอบ่ายห้าโมง เลอรด์กลาเรนดอนมาเยียนราชทูต แล้วบอกว่า ถ้าท่านจะไปเที่ยวดูบ้านเมืองและของสิ่งใดๆ ข้าพเจ้าสั่งมิสเตอร์เฟาล์ไว้ว่าให้พาไปเที่ยวดูตามชอบใจ*

ครั้นเวลาค่ำ มิสเตอร์เฟาล์เชิญให้พวกราชทูตไปดูละคร** ละครนั้นเล่นเรื่องอังกฤษรบกับพวกแขก แล้วมีผู้หญิงคนหนึ่งออกมาขี่ม้า แต่แรกนั่งขี่ก่อน แล้วก็ขับให้ม้าห้อวิ่งวงไปในสังเวียน พอม้าห้อเต็มฝีเท้า หญิงนั้นจึงลุกขึ้นยืน เมื่อกำลังม้าห้อมิได้หยุด แล้วยืนแต่งตัว เปลี่ยนเสื้อเก่าออกทิ้งเสีย ใส่เสื้อใหม่ ยางที่ยืนบนหลังม้าเท้าเดียว แล้วเต้นเป็นฝรั่งรำเท้า เปลี่ยนท่าทางยักเยื้องต่างๆ บนหลังม้าเมื่อกำลังห้อ บางทีนอนตัวลงมาข้างม้าดูเหมือนจะตก แต่

---

* ในหนังสือพิมพ์อังกฤษว่า ในวันนั้นลอร์ดแมเมืองลอนดอนมาหาราชทูต ขอเชิญไปในการเลี้ยงที่แมนชันเฮาส์ ในการถวายพระแสงคาบแก่เจ้ากุกออฟเคมบริดช์

** ละครโรงนี้ชื่อ แอสตลี แอมพีทีเอเตอร์ จัดให้ทูตนั่งดูในบอกส์หลวง

ว่าไม่ตก อานที่ขี่ทำเหมือนแผ่นกระดายแล้วจึงหุ้มผ้า ครั้นหญิงนั้นขี่สิ้นกระบวนแล้ว ก็คืนเข้าโรง ชายคนหนึ่งจึงเปลี่ยนม้าตัวอื่นขีออกมา ให้ม้ารำเท้าก้าวข้างละสองที่เหมือนอย่างท่าคนที่รำเท้า ถ้าคนขี่เงยหน้า ม้าก็เงยหน้าขึ้นด้วย คนก้มลง ม้าก็ก้มตาม คนเอนตัวไปซ้ายและขวา ม้าก็เอนตัวไปตาม แต่ทำท่าทางยักย้ายหลายอย่างแล้วจึงลงจากหลังม้า ม้าก็วิ่งกลับไปจะเข้าโรง เมื่อม้าถึงประตูโรง มีชายสองคนยกไม้คนละข้าง สูงพ้นดินประมาณสองศอกคืบขวางหน้าม้าไว้ ม้าก็กระโดดข้ามไม้เข้าในโรง แล้วมีหญิงคนหนึ่งขี่ม้าตัวอื่นออกมา ทำท่าทางนั่งข้าง ยืนข้าง ผิดกันกับหญิงคนก่อนหลายอย่าง แล้วก็กลับเข้าโรง ยังมีชายอีกสองคนขี่ม้าคู่เคียงกันออกมา แล้วขับม้าให้ห้อขนานหน้าเสมอกันไป แล้วเอามือเกี่ยวกันลุกขึ้นยืนรำเท้ายืนบนหลังม้า บางทีคนหนึ่งขี่ทั้งสองตัว เท้าซ้ายยืนบนหลังม้าตัวนั้น เท้าขวายืนบนหลังม้าตัวโน้น อีกคนหนึ่งขึ้นไปหกคะเมนบนศีรษะบางทีคนหนึ่งยืนเหยียบเข่าคนหนึ่งไว้ แล้วทำเอนตัวออกไปข้างม้า บางทีกระโดดเปลี่ยนท่าไปมาต่างๆ แต่ม้านั้นห้ออยู่เสมอมิได้หยุด จนสิ้นกระบวนแล้ว ก็กลับเข้าโรง ยังมีชายคนหนึ่งขี่ม้าหลังเปล่าออกมา ขับม้าให้ห้อไป แล้วจึงลุกขึ้นยืนบ้าง นั่งลงบ้าง หันหลังขี่บ้าง บางทีเท้าซ้ายเหยียบศีรษะม้า เท้าขวาเหยียบไหล่ บางทีห้อไปแล้วมีคนถือห่วงขวางหน้าอยู่ คนที่ขี่ม้าก็โดดลอดห่วง แล้วกลับไปยืนบนหลังม้าได้ดังเก่า บางทีก็ทำพลัดตก แต่ลงมายืนอยู่ หาได้เจ็บช้ำไม่ แล้วกระโดดขึ้นขี่อีกในขณะม้ายังกำลังห้อมิได้หยุด บางทีเอาผ้าแพร

ให้คนยืนถืออยู่สองข้างเป็นสามระยะ เมื่อม้าห้อไปถึงแพรที่ขวางอยู่ คนนั้นก็กระโดดข้ามได้ทุกระยะ ทำต่าง ๆ เป็นน่าอัศจรรย์นัก แล้วก็คืนเข้าโรง ยังมีชายอีกคนหนึ่ง ชื่อมิสเตอร์กุ๊ก เป็นคนชำนาญในการหัดม้า แต่อายุยังไม่ถึงสามสิบปี มือถือแส้อันหนึ่งเดินนำหน้าม้าเดินตามหลังออกมา แล้วว่าให้ม้าเดินสองเท้า ม้าก็เดินตามคำว่าให้ม้านั่ง ม้าก็นั่งตามสั่ง ว่าให้ม้านอน ม้าก็ลงนอนตะแคงนิ่งอยู่ ชายตลกคนหนึ่งวิ่งเข้าไปนอนในหว่างอกม้า แล้วยกเท้าม้าให้กอดตัวไว้ ม้าก็ทำตามทุกอย่าง คนตลกนั้นจึงลุกขึ้น แต่ม้ายังนอนอยู่ มิสเตอร์กุ๊กจึงสั่งม้าว่า ลุกขึ้นเถิด ม้าก็ลุกยืนขึ้น ชายตลกจึงพูดกับมิสเตอร์กุ๊กว่า ถ้าท่านดีแล้ว จงว่าม้าให้กลับเข้าโรงให้ได้เถิด เราจะห้ามไว้ให้หยุด มิสเตอร์กุ๊กจึงว่าดีแล้ว ๆ จึงร้องสั่งม้าว่า กลับไปโรงเถิด ม้าก็วิ่งไปตามสั่ง เมื่อม้าวิ่งไปถึงประตูโรง ชายตลกจึงร้องว่า อย่าเข้าไป ม้าก็หยุดชะงักอยู่ มิสเตอร์กุ๊กจึงเรียกม้าให้กลับมา ลูบหน้าลูบหลัง แล้วว่ากลับไปโรงเถิด ม้าก็วิ่งกลับไปอีก คนตลกก็ห้ามไว้ถึงสามครั้ง แล้วจึงว่ากับมิสเตอร์กุ๊กว่า ท่านให้ไปเถิด ครานี้เราไม่ห้ามแล้ว มิสเตอร์กุ๊กก็สั่งให้ม้ากลับไป ม้าก็วิ่งเข้าโรง พวกคนชายหญิงไปดูอยู่ที่นั้น ประมาณห้าร้อยเศษ ก็ชอบใจตบมือขึ้นพร้อมกัน*

---

* ผู้อ่านในสมัยนี้จะเข้าใจได้ว่า ลักษณะเล่นละครที่พรรณนานี้ คือเซอคัสละครม้านั่นเอง บางคนจะเห็นว่าดื่น พรรณนาของจืด ๆ แต่ที่จริงสมัยนั้น เซอคัสยังไม่เคยมีมาทางประเทศนี้ เป็นแรกที่ไทยจะได้เห็น ควรชมว่าพรรณนาดี อ่านเข้าใจซึมทราบเหมือนกับตาเห็น

ที่ในเมืองเองแคลนด์ละครอยู่หลายแห่ง ล้วนวิเศษต่าง ๆ กัน บางเรื่องมีหญิงรูปงามแต่งเป็นเทวดาฝรั่งเหาะเลื่อนลอยมา แต่ไม่เห็นสิ่งใดเป็นสายใยยนต์ที่คนจะอาศัยได้ ดูเลื่อนลอยมาแต่กาย บางทีก็ออกมาจากภูเขา บางทีก็ผุดขึ้นมาจากดิน บรรดาคนที่แต่งเป็นเทวดา ล้วนมีรัศมีออกจากกายสิ้นทั้งนั้น พวกราชทูตดูอยู่ประมาณสองยาม ละครเลิก ก็พากันกลับมาที่สำนัก

◎ รุ่งขึ้น (ณ วันเสาร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๔ ค่ำ) มิสเตอร์เฟาล์จัดรถห้ารถให้ราชทูตทั้งนายและไพร่รวมยี่สิบเจ็ดคน ไปเที่ยวดูสัตว์ที่ขังเลี้ยงไว้ในสวน คือสัตว์สี่เท้า สัตว์สองเท้า งูและปลาหอยต่าง ๆ หลายพันอย่าง บางอย่างก็เหมือนสัตว์ที่มีอยู่ในประเทศไทย บางอย่างก็ผิดกันไม่เคยได้พบเห็น เป็นต้นว่า ราชสีห์และสัตว์อื่นใหญ่บ้าง เล็กบ้าง ถ้าสัตว์มีกำลังดุร้าย ก็ขังไว้ในคอกทำด้วยเหล็ก เป็นสัตว์เชื่อง ก็ขังไว้ในคอกทำด้วยไม้ เป็นจระเข้และสัตว์น้ำอย่างอื่นที่ใหญ่ ก็ใส่ไว้ในสระ เป็นปลาเป็นหอย ก็ใส่ไว้ในอ่างแก้ว เป็นงูหรือสัตว์เล็ก ๆ ที่คล้ายกับกิ้งก่า ก็ใส่ไว้ในตู้กระจก เป็นนกก็ใส่กรง ถ้านกใหญ่เหมือนนกตะกรุม นกกระเรียนและนกอื่น ๆ อันที่ใหญ่ ก็ตัดขนปีกเสีย ไม่ให้บินได้ แล้วปล่อยเที่ยวเดินอยู่ในคอก เป็นวานร เป็นค่าง บ่าง ชะนี ก็ใส่ไว้ในกรงเหล็ก ราชทูตเที่ยวดูอยู่จนค่ำแล้วกลับมาโฮเต็ล*

---

* ในหนังสือพิมพ์อังกฤษว่า วันนี้เวลาเช้า ราชทูตไปห้างคาราด ช่างเครื่องเพชรพลอย บ่ายไปดูสวนเลี้ยงสัตว์ ค่ำไปดูละครโรงชื่อว่า ปรินซิสทิเอเทอ (ที่เจ้าพระยามหินทรฯ เอาชื่อมาเรียกละครของท่าน) วันจันทร์ เดือน ๑๒ แรมค่ำ ๑ เช้าไปห้างแฮนค็อก ช่างเครื่องเพชรพลอย ค่ำไปดูละครโรงชื่อ โอลิมบีค

◎ วันอังคาร เดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ พวกราชทูตไปดูเรือกลไฟ ต่อด้วยเหล็กพึ่งทะแล้ว เรือลำนี้ใหญ่โตนัก* ยาวหกร้อยเก้าสิบเอ็ดพีต คือห้าเส้นหกวาคิบสามนิ้วกับสามกระเบียด กว้างร้อยสิบแปดพีต คือสิบแปดวาคิบกับสองกระเบียด สูงห้าสิบสี่พีต คือแปดวาศอกสี่นิ้วกับสองกระเบียด มีท่อ (ปล่อง) ไฟห้าท่อ เสากระโดงหกเสา มีทั้งจักรท้ายจักรข้าง ในลำนั้นกั้นเป็นห้องเล็กห้องใหญ่ มีอุโมงค์เดินไปแต่ท้ายตลอดศีรษะ ดาดฟ้าสี่ชั้นทำด้วยเหล็กแล้วเอาไม้ทาบข้างบน เข้าของเรือยอกว่า จะบรรทุกคนได้สักหมื่นหนึ่งพร้อมทั้งเสบียงอาหารด้วย แต่กำปั่นลำนี้มิใช่กำปั่นรบ ต่อไว้รับจ้างคนที่จะไปธุระและเที่ยวเล่นต่างบ้านต่างเมือง เป็นกำปั่นกุมปนี

ราชทูตทูกำปั่นแล้ว มิสเตอร์เฟาล์ก็นำไปดูอุโมงค์ใต้น้ำ (เทมส์) ในอุโมงค์นั้นยาวสองพันพีต คือสิบห้าเส้นเจ็ดวาศอกกับสี่นิ้ว กว้างสิบสี่พีต คือหกวากับสิบสี่นิ้ว ลึกแต่ปากอุโมงค์จนถึงพื้นล่าง เจ็ดสิบหกพีต คือสิบเอ็ดวาสองศอกกับห้านิ้ว ทำเป็นสองทางๆ หนึ่งเป็นทางรถ อีกทางหนึ่งเป็นทางคนเดิน ตามริมทางขายของเล่น ของกินต่างๆ ดูสนุก สว่างแจ้งด้วยแสงไฟก๊าซ คนเดินไปมามิได้ขาด อนึ่ง เรือกลไฟที่ขึ้นล่องอยู่ในลำแม่น้ำ ถ้ามาถึงตรงนั้นคนที่อยู่ในอุโมงค์ก็รู้ ด้วยจักรพัดน้ำดังได้ยินถนัด พวกราชทูตเที่ยวซื้อของเล่นอยู่ในอุงโมงค์จนเย็น แล้วกลับมาที่สำนัก

---

* คือเรือลำชื่อ เกรตอีสเตริน

◎ รุ่งขึ้น (วันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๓ ค่ำ) เวลายามหนึ่ง เลอร์ดมายอร์ ผู้สำเร็จราชการฝ่ายกรมเมือง เชิญราชทูตทั้ง ๓ ไปกินโต๊ะ มีขุนนางและเศรษฐีกินโต๊ะด้วยกัน ประมาณสามร้อยคน

◎ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ มิสเตอร์เฟาล์มาแจ้งกับราชทูตว่า เลอร์ดกลาเรนดอนให้หนังสือกำหนดมาว่า ราชทูตจะได้เฝ้ากวิน ณ วันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๑๐ ค่ำ เวลาบ่ายโมงหนึ่ง ที่วังชื่อ วินด์เซอกาศตล์

◎ วันจันทร์ เดือน ๑๒ แรม ๘ ค่ำ เวลาเช้า เจ้าพนักงานชื่อมิสเตอร์นอมันแมกโดแนลด์มาทำบัญชี แล้วรับเครื่องราชยรรณาการไปจากโฮเต็ล

◎ รุ่งขึ้น ราชทูต อุปทูต หม่อมราโชทัย ไปหาเลอร์ดกลาเรนดอนและเลอร์ดแซลบัน ไต่ถามด้วยการที่จะเฝ้ากวินนั้นจะทำประการใด เลอร์ดกลาเรนดอนบอกว่า กวินรับสั่งว่า แต่ก่อนราชทูตไทยยังไม่เคยมีมาถึงเมืองอังกฤษเลย ด้วยเป็นเมืองไกลกัน ครั้งนี้มีราชทูตมาถึง กวินยินดีนัก อยากจะได้เห็นธรรมเนียมไทยที่เฝ้าและคำนับในพระเจ้าแผ่นดินนั้น ทำประการใด ขอให้พวกราชทูตเฝ้าและคำนับตามธรรมเนียมไทยเถิด พูดขาไต่ถามได้ความเสร็จแล้ว ราชทูตก็ลากลับมาโฮเต็ล

ครั้นเวลาค่ำ เสอรด์กลาเรนดอนมีหนังสือมาแจ้งแก่ราชทูต ว่า เมื่อเวลาบ่าย พระญาติของกวีนคนหนึ่ง เป็นเจ้าหญิงชื่อดัช-เชสดีนิมัส* ยังเกิดโรคเป็นป่วงขึ้นถึงแก่กรรมในทันใด เดี๋ยวนี้กวีนมีความเศร้าโศกนัก การที่จะเสด็จออกรับราชทูตในวันพุธยังไม่ได้ ขอเลื่อนไปอีกสักแปดวัน

◎ วันศุกร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ มิสเตอร์เฟาล์เชิญราชทูตไปที่โกโลเซียม** เป็นที่สำแดงให้เห็นว่า เหย้าเรือนแม่น้ำและถนนทั่วทั้งเมืองลอนดอนนั้นเป็นอย่างไร เมื่อพวกราชทูตไปถึงแล้ว เจ้าของที่จึงเชิญให้เข้านั่งในที่แห่งหนึ่ง นั่งได้ประมาณสิบหกคน แล้วหันจักรที่นั้นก็ลอยขึ้นไปสูงประมาณสิบวา ครั้นถึงชั้นบน จึงให้ออกเดินดูตามเฉลียงรอบโดยกลม แลเห็นเป็นภูมิฐานเมืองลอนดอนกว้างใหญ่สุดสายตา มีถนนและตึกบ้าน ร้านตลาด ลำแม่น้ำ เรือขึ้นล่อง ในเวลากลางคืนขุดโคมสว่างไปทั้งทางบกทางเรือ ฝ่ายอากาศเบื้องบนก็มีดวงจันทร์รัศมีสว่างกระจ่างแจ้งเหมือนจริง ถ้าไม่มีคนบอก คนที่ดูก็จะสำคัญว่าจริง ด้วยแลดูเหมือนฟ้าและดินที่ได้เห็นอยู่กับจักขุของตัว ไม่มีสำคัญสิ่งใดจะให้รู้ว่าเป็นของทำด้วยฝีมือและปัญญามนุษย์ ครั้นดูทั่วแล้ว ก็เข้าในที่พร้อมกัน ใช้จักรกลับคืนลงมาดังเก่า

---

* ดัชเชส เดอ นิมัว

** วันนี้มีในหนังสือพิมพ์อังกฤษว่า ตอนเช้าไปห้างแมบบีนบราเธอ ช่างทำเครื่องเงิน

มิสเตอร์เฟาล์จึงพาไปดูหนัง หนังนั้นวิเศษนัก ทำเป็นบ้านเมืองข้างอินเดีย ดูบ้านเรือน ป้อม ดูผู้คน ถนน แม่น้ำ ภูเขา ต้นไม้ใหญ่โตเหมือนจริง เมื่อเปลี่ยนตัวหนังก็ไม่ทันเห็นว่าเปลี่ยนกันอย่างไร ดูเป็นน่าอัศจรรย์นัก ราชทูตดูอยู่จนสี่ทุ่มเศษ หนังเลิกก็พากันกลับมา

◎ ครั้นรุ่งขึ้น (วันเสาร์ เดือน ๑๒ ค่ำ แรม ๑๓ ค่ำ) เช้าสามโมง เมิสเตอร์เฟาล์พาพวกราชทูตไปดูวังแก้ว ชื่อกฤศเตลแปเลศ ไปจากโฮเต็ลด้วยรถเทียมม้า ทางสองชั่วโมงเศษ ที่นั้นทำเป็นเรือนแก้วสี่ชั้น ฝาและหลังคาล้วนแล้วไปด้วยแก้ว แต่เสากับเครื่องยนทำด้วยเหล็ก สูงหกสิบหกฟีต คือสิบวากับสิบสามนิ้วกึ่ง กว้างสี่ร้อยห้าสิบหกฟีต คือสามเส้นสิบสี่วาศอกกับแปดนิ้วกึ่ง ยาวพันแปดร้อยสี่สิบแปดฟีต คือห้าสิบเส้นกับเจ็ดศอกสิบนิ้ว ข้างในทำเป็นสวนปลูกต้นไม้ต่าง ๆ แล้วทำเป็นรูปคน รูปสัตว์ไว้เป็นอันมาก และมีเครื่องกลไฟต่าง ๆ ไว้ดูเป็นตัวอย่าง ราชทูตเที่ยวดูอยู่จนเวลาเย็น มิสเตอร์เฟาล์ จึงให้ขัดแจงอาหารเลี้ยงดูสำเร็จ แล้วก็กลับมา

◎ วันอังคาร เดือนอ้าย ขึ้นค่ำ ๑ มิสเตอร์เฟาล์พาราชทูตไปที่โปลิติกนิก ที่นั้นมีรูปกวินและปรินส์อาลเบิตกับลูกเธอ ทั้งชายทั้งหญิงเก้าองค์ มีรูปคนชาติอื่นก็หลายชาติ มีคนดำน้ำอด เดินในน้ำ หายใจในน้ำก็ได้ แต่ความข้อนี้ท่านผู้ฟังคงสงสัยว่า เป็นความเท็จหาจริงไม่ ต่อเมื่อใดข้าพเจ้าผู้จดหมายเรื่องราวนี้ได้อธิบายให้ท่านแล้ว จึงจะเห็นจริง ครั้นจะกล่าวไว้ในหนังสือนี้ก็ยืดยาวนัก ราชทูตดูของประหลาดทั่วแล้ว ก็กลับมาโฮเต็ล

ตอนที่ ๕

ว่าด้วยราชทูตนำพระราชสาส์นขึ้นไปเฝ้ากวีน

◎ วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมงเศษ มิสเตอร์เฟาล์ กัปตันเกลเวอริง สองนาย มาเชิญราชทูตทั้งสามหม่อมราโชทัย ขุนราชามาตย์ นายพิจารณ์สรรพกิจ ขุนรเทนทะเล ขุนปริชาชาญสมุทร แปดคนพร้อมกัน ราชทูตก็เชิญพระราชสาส์นขึ้นรถเทียมม้าสามรถไปจากโฮเต็ล ทางไมล์หนึ่ง คือสี่สิบห้าเส้นถึงที่รถไฟ เยนเนอรัลกัศต์ เป็นนายทหารใหญ่รักษาพระองค์* กับขุนนางฝ่ายทหารอีกสองคนมาคอยรับอยู่ที่นั้นด้วย จึงเชิญพวกราชทูตเข้าหยุดพักในตึก เป็นที่ประทับของกวีนสักครู่หนึ่ง** แล้วเชิญให้ขึ้นรถไฟไป ทางยี่สิบสามไมล์ คือพันสามสิบห้าเส้น ถึงที่พักใกล้วังวินด์เซอ ราชทูตลงจากรถไฟ หยุดพักอยู่ที่นั้นครู่หนึ่ง แล้วเชิญพระราชสาส์นขึ้นรถเทียมม้า มีทหารขัดกระบี่ม้านำหน้าคู่หนึ่ง คนขี่ม้าชักรถๆละสองคน เทียมม้าสี่ม้าทุกรถ ไปประมาณห้านาที ถึงวังวินด์เซอ เป็นวังสำหรับกวีนอยู่ในฤดูหนาว

---

* นายพลตรี เซอร์ เอดวาดคัศต์ เจ้าพนักงานการพระราชพิธี

** คือ ห้องที่ประทับที่สถานีรถไฟ

เมื่อราชทูตเข้าไปถึงในวัง มิทหารยืนปลายหอกยืนคำนับอยู่สองแถว ประมาณสามร้อยคน พวกปีพาทย์ยี่สิบสองคน* แล้วเยนเนอรัลกัศต์ เชิญพวกราชทูตลงจากรถขึ้นไปพักอยู่ในห้องแห่งหนึ่งบนตึกที่กวินเสต์ขอยู่ ตึกนั้นใหญ่โตกว้างขวาง มีห้องหลายสิบห้องกั้นลดเลี้ยวไปมาเดินถึงกันได้ตลอด เยนเนอรัลกัศต์ชวนราชทูตพูดจาอยู่จนบ่ายโมงหนึ่ง** ได้ยินเสียงปีพาทย์ประโคมขึ้น แล้วมีขุนนางมาบอกว่า กวินเสต์ขออกแล้ว ให้เชิญราชทูตเข้าเฝ้าเถิด

เยนเนอรัลกัศต์ก็กำกับนำทูตานุทูตไปสู่ห้องที่เฝ้า เมื่อถึงประตูมิทหารแต่งตัวใส่เสื้อปักทอง ถือขวานด้ามยาวปลายเป็นกริชยืนรักษาอยู่ทั้งสองข้างประตู ราชทูตจึงเชิญพระยรมราชสาส์นและพระยวรราชสาส์นรวมลงพานเดียวกัน แล้วเชิญเดินเข้าไปในที่เฝ้า เมื่อถึงประตูชั้นใน อุปทูต ตริทูต หม่อมราโชทัย จมื่นราชามาตย์ นายพิจารณ์สรรพกิจ ขุนจรเจนทะเล ขุนปริชาชาญสมุทร เจ็ดคนพร้อมกันถวายบังคม แล้วคลานตามเข้าไปจนถึงที่เฝ้า ราชทูตจึงเชิญพานพระราชสาส์นขึ้นวางบนโต๊ะที่ตั้งอยู่ตรงหน้าพระที่นั่งโธรนห่างประมาณแปดศอก แล้วคลานถอยออกมาถึงที่เฝ้า ไกลกวินประมาณสิบศอก พร้อมกันถวายบังคม แล้วราชทูตก็อ่านคำทูลเบิกตามภาษาไทย ใจความว่า ด้วยคนนั้น ๆ นั้น ได้รับพระบรมโองการและ

---

* ทหารราบรักษาพระองค์กรมสก๊อตฟุสเลีย เป็นกองเกียรติยศ

** ทูตพักคอยที่ในห้อง เคเปสตรี

พระยวรราชโองการ เชิญพระราชสาส์นนำเครื่องมงคลราชบรรณาการ แต่พระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์ ออกมาทำเริญทางพระราชไมตรีในพระเจ้ากรุงลอนดอน ครั้นจบ มิสเตอร์เฟาล์จึงอ่านคำที่แปลออกจากไทยเป็นภาษาอังกฤษถวายจนจบ สิ้นข้อความแล้ว พวกราชทูตพร้อมกันถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง ราชทูตจึงคลานไปเชิญพานพระราชสาส์นซึ่งตั้งไว้บนโต๊ะ เดินเข้าไปถึงหน้าพระที่นั่งโธรนแล้วคุกเข่าชูพานพระราชสาส์นขึ้นถวาย กวีนก็รับเอาด้วยพระหัตถ์วางไว้ริมพระองค์ ราชทูตก็คลานถอยออกมาพร้อมกัน ถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง

กวีนจึงทรงอ่านคำตอบ ใจความว่า เรามีความยินดีในการที่รับราชทูต ซึ่งมาแต่พระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์ เราหมายใจว่าพระองค์จะเป็นที่ยั่งยืน ด้วยเราเห็นราชทูตนั้นเหมือนเป็นของสำคัญแห่งไมตรีของพระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์ และหมายว่าพระองค์ท่านทั้งสอง จะเป็นญาติสนิทมิตรรักยาอาณาจักรและราษฎรให้ดียิ่งขึ้นไป จึงได้เปลี่ยนทำหนังสือสัญญาแก่เรา เราก็เอาใจใส่มาก ด้วยหมายว่าหนังสือสัญญาที่ทำใหม่นี้จะให้เป็นที่มั่นคงในทางพระราชไมตรี และมีคุณยิ่งขึ้นไปทั้งสองพระนคร และลูกค้าวาณิชได้ค้าขายต่อกันทั้งสองฝ่าย อนึ่ง เรายินดีนัก ด้วยรู้ว่าพวกขุนนางของเราที่ให้ไปรับท่านทั้งปวง ได้เอาใจใส่ในพวกราชทูตให้มีความสุขตลอดถึงเมืองอังกฤษ โดยความชอบธรรม

(ความแทรก) เมื่อตรวจสอบระยะทางราชทูตที่หม่อมราโช-ทัยแต่ง กับหนังสือพิมพ์อังกฤษซึ่งออกในครั้งนั้น ในตอนทูตไทยเข้าเฝ้ากวิน มีเรื่องแปลกปรากฏในหนังสือพิมพ์อังกฤษ ๒ ข้อ เห็นควรจะคัดเนื้อความมาลงไว้ในหนังสือนี้ ไม่เห็นที่จะเอาเข้าตรงไหนเหมาะกว่า ข้าพเจ้าจึงแทรกลงตรงนี้ ความ ๒ ข้อนั้น คือว่าด้วยกิริยาที่หมอบคลานเข้าเฝ้าอย่างหนึ่ง กับเรื่องเลี้ยงทูตในห้องวอเตอร์ลู แคลเลอรี่อีกเรื่องหนึ่ง

เรื่องกิริยาที่ไทยหมอบคลานเข้าเฝ้ากวิน หนังสือพิมพ์อังกฤษพากันสรรเสริญทุกฉบับ ว่าราชทูตไทยมีอัธยาศัยซื่อตรง เคยเคารพนบนอบเจ้านายของตนอย่างไร เมื่อมาเฝ้ากวินก็เคารพนบนอบต่อกวินเหมือนกับเจ้านายของตน ไม่เย่อหยิ่งเหมือนกับพวกแขกอินเดียที่ไปเมืองอังกฤษ เวลาเข้าเฝ้าแหน พวกนั้นกิริยากระด้างกระเดื่องจะเอาอย่างฝรั่งก็ใช่ จะเอาอย่างเพศภาษาของตนก็ไม่เอา ดูไม่เป็นการเคารพนบนอบโดยเต็มใจ

เรื่องเลี้ยงทูตที่ห้องวอเตอร์ลู แคลเลอรี่ เมื่อเฝ้าแล้วนั้น มีหนังสือพิมพ์ในเมืองไอร์แลนด์ ลงว่า กวินเสด็จมาประทับเสวยด้วยราชทูตไทยเอาบุหรี่ออกสูบต่อหน้าพระที่นั่ง รัฐบาลอังกฤษให้ลงพิมพ์แก้โดยทันทีว่า ที่หนังสือพิมพ์ลงนั้น หาจริงไม่ วันนั้นกวินก็ไม่ได้ประทับเสวยที่นั้น ราชทูตไทยก็ไม่ได้เอาบุหรี่ออกสูบอย่างว่า

ตอนที่ ๖

ว่าด้วยพระนางเจ้าเชิญราชทูตไปเลี้ยงโต๊ะ

◎ วันจันทร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๗ ค่ำ เลอรด์แซลบันให้หนังสือมา ว่าสมเด็จพระนางเจ้ารับสั่งว่า จะเลี้ยงโต๊ะ แล้วจะเสวยร่วมโต๊ะเดียวกัน ด้วยให้เชิญราชทูตทั้งสาม หม่อมราโชทัย ไปกินโต๊ะที่วังวินด์เซอร์ ณ วันพุธ เวลาสองทุ่ม

ครั้นถึงวันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๙ ค่ำ ย่ายห้าโมง เจ้าพนักงานจัดรถเทียมม้าสามรถมารับราชทูตไปถึงที่รถไฟ ถึงขึ้นรถไฟไปตามทางยี่สิบสามไมล์ คือพันสามสิบห้าเส้นถึงที่พัก เจ้าพนักงานจึงเชิญขึ้นรถม้าต่อไป เวลาย่ำค่ำกับสามสิบหกนาที ถึงวังวินด์เซอร์ มิสเตอร์เฟาล์ จึงเชิญพวกราชทูตไปอยู่ที่ห้องที่พัก ครั้นเวลาเกือบสองทุ่ม จึงนำราชทูตทั้งสาม หม่อมราโชทัย ขุนนรเนนทะเลล่าม ไปคอยอยู่ในห้องแห่งหนึ่ง เป็นทางที่ควีนจะเสด็จ มิสเตอร์เฟาล์จึงบอกพวกราชทูตว่า ถ้าควีนเสด็จมาถึงนี่แล้ว ก็จะก้มพระเศียรลง ให้พวกราชทูตก้มลงรับทุก ๆ คน ถึงเวลาสองทุ่ม ควีนกับปรินสอาลเบิต เจ้าหญิงลูกเธอองค์ใหญ่ชื่อปรินเซสรอยัล เจ้าชายลูกเธอที่สองชื่อปรินสเวลส์ และเจ้าซึ่งจะมาเป็นบุตรเขย ชื่อปรินสเฟรดดริกวิลเลียม กับดัชเชสเก็นต์มารดาของควีน อีกพระญาติพระวงศ์ประมาณเก้าคนสิบคนตามเสด็จด้วย ครั้นถึงห้องที่พวกราชทูตยืนอยู่ ควีนก็ก้มพระเศียรลง

พวกราชทูตและขุนนางอังกฤษก็ก้มลงตามทุกคน กวินจึงเสด็จเลยไปที่ห้องเลี้ยงโต๊ะ ราชทูตกับขุนนางทั้งปวงก็ตามเสด็จไป กวินจึงเสด็จนั่งลงที่เก้าอี้กลาง ตรงกับพระยามนตรีสุริยวงศ์ราชทูต ต่อไปข้างซ้าย เลอรด์กลาเรนดอนนั่งตรงกับปรินสเฟรดดริกวิลเลียม ถัดไปเจ้าหมื่นสรรเพทภักดีอุปทูต นั่งตรงกับปรินเซสรอยัล ฝ่ายขวาจมื่นมณเฑียรพิทักษ์ตรีทูต นั่งตรงกับปรินสอาลเบิต ต่อมาหม่อมราโชทัย นั่งตรงกับดัชเชสเก็นต์มารดาของกวิน แต่ขุนจรเจนทะเลเลอรด์กลาเรนดอนให้นั่งอยู่ข้างหลัง คอยเย็นล่าม เมื่อกินโต๊ะอยู่นั้น กวินหาได้ตรัสประการใดด้วยราชทูตไม่ จนเสวยแล้ว ก็เสด็จจากเก้าอี้กลับไป พวกราชทูตและขุนนางอังกฤษต้องยืนขึ้นกัมศิรยะคำนับทุกคน

กวินจึงเสด็จไปประทับอยู่ห้องแห่งหนึ่ง แล้วรับสั่งให้ขุนนางมาเชิญราชทูตไปเฝ้าในที่นั้น เมื่อพวกราชทูตไปถึง จึงพร้อมกันก้มศิรยะลงคำนับ กวินก็เสด็จมายืนตรงหน้าราชทูตตรัสถามว่า ท่านมาตามทางมีความสบายอยู่หรือ ราชทูตทูลว่า มีความสุขสบายมาก กวินจึงรับสั่งว่า เราได้ยินคำว่าสบายนั้น เรามีความยินดีนัก แล้วเสด็จไปยืนตรงหน้าอุปทูต ตรัสถามว่า พระเจ้าอยู่หัวที่ ๑ ในกรุงสยามทรงสบายอยู่หรือ อุปทูตทูลว่า ทรงสบายอยู่ แล้วตรัสถามว่าท่านไม่ใช่เชื้อพระวงศ์ เป็นแต่ได้ทรงเลี้ยงมาหรือ อุปทูตก็รับสั่งแล้วเสด็จไปยืนตรงหน้าตรีทูต ตรัสถามว่า พระเจ้าอยู่หัวที่ ๒ ในกรุงสยามทรงสบายอยู่หรือ ตรีทูตทูลว่า ทรงสบายอยู่ แล้วเสด็จไป

ยืนตรงหน้าหม่อมราโชทัย ตรัสถามว่า ท่านพูดอังกฤษได้หริือ หม่อมราโชทัยทูลว่า พูดได้เล็กน้อย แล้วรับสั่งถามว่า ท่านเรียนในเมืองไทยหรือไปเรียนที่อื่น หม่อมราโชทัยทูลว่า เรียนในเมืองไทย แล้วผันพระพักตร์ไปรับสั่งด้วยมิสเตอร์เฟาล์ และกัปตันเกลเวอริง แล้วก็เสด็จกลับไป ปรินสอาลเบิตจึงเสด็จมาทับมิอราชทูตทั้งสามกับหม่อมราโชทัย แล้วตรัสไต่ถามถึงทุกข์สุข แล้วก็เสด็จกลับไป ลูกเจ้าหญิงใหญ่ เจ้าชายรองเจ้าหญิงที่สาม จึงเข้ามาพูดจา แล้วก็หลีกออกไป เจ้าเฟรดดริกวิลเลียมจึงเข้ามาพูดต่อภายหลัง

ครั้นเสร็จแล้ว กวีนจึงเสด็จไปอยู่ในห้องอีกแห่งหนึ่ง รับสั่งให้หาราชทูตทั้งสาม หม่อมราโชทัยไปเฝ้า กวีนโปรดให้นั่งบนเก้าอี้ พระราชทานน้ำชากาแฟ ให้นั่งกินร่วมโต๊ะเดียวกัน พูดจาถามไถ่กันไปมาตามอรรมเนียม แล้วรับสั่งให้มิมโหริอังกฤษให้ทูตานุทูตฟัง

ถึงเวลาห้าทุ่ม กวีนเสด็จขึ้น ราชทูตก็พากันกลับมาห้องที่พัก นอนค้างอยู่ทวงวินดเซอรคนหนึ่ง รุ่งขึ้นเช้าสามโมง ปรินสอาลเบิตจึงพาเจ้าลูกเธอเก้าองค์มารับของซึ่งพระราชทานออกไปแต่กรุงเทพฯ แต่กวีนหาได้เสด็จมาด้วยไม่ ปรินสอาลเบิตกับเจ้าราชบุตรรับของและตรัสด้วยราชทูต แล้วก็ลากลับไป เวลาเช้าสี่โมงเศษ พวกราชทูตกินอาหารเสร็จแล้ว ก็กลับมาจากวังวินด์เซอร์ ถึงโฮเต็ลที่พักในเมืองลอนดอน

◎ วันจันทร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๔ ค่ำ พวกราชทูตไปดูโรงหมอใหญ่ชื่อกัลเลชออฟซาเยนส์* ที่ในโรงหมอสูงประมาณสิบวา กว้างสองเส้นทำเป็นสี่ชั้น มีกระดูกคนทั้งชายทั้งหญิงและเด็ก และกระดูกคนโบราณสูงแปดศอก** กระดูกสัตว์ต่าง ๆ ก็มีมาก กระดูกเหล่านั้นเอามาลำดับ แล้วผูกด้วยลวดให้เป็นรูปยืนอยู่ บางทีเอารูปทารกที่คลอดจากครรภ์มารดาแล้วก็ตาย รูปร่างวิปลาสผิดกับมนุษย์ธรรมดาไม่เคยมี หมอเห็นว่าทารกนั้นสิ้นชีวิตแล้ว จึงเอามาใส่ขวดแช่เหล้าไว้ บางทีก็เอาสัตว์ที่ประหลาดมาแช่ บางทีเป็นของที่เกิดในตัวมนุษย์บ้าง แต่ขวดที่แช่ของเหล่านั้นเหลือที่จะประมาณ มากมายนักดูในโรงหมอแล้ว จึงไปดูที่ทำเงิน

ตึกที่ทำเงินชื่อ รอยัลมินต์*** ในนั้นใช้เครื่องกลไฟทำเร็วยิ่งกว่าคนทำด้วยมือหลายเท่า การที่ทำ ครั้นจะพรรณนาก็จะมากมายยืดยาวนัก

ดูที่ทำเงินแล้ว จึงไปดูที่แห่งหนึ่งชื่อ เตาเวอ เป็นตึกใหญ่มีรูปทหารขี่ม้าใส่เกราะเหล็กถืออาวุธต่าง ๆ มีเครื่องสำหรับฆ่าคนอย่างเก่าแต่โบราณ และเครื่องสำหรับพันธนาการจำลอง มีห้องที่

---

* วิทยาลัยสอนวิชาแพทย์

** จะเป็น ๘ ฟีต มิใช่ศอก

*** คือดูโรงกษาปณ์ ด้วยทูตไปคราวนั้น โปรดให้ไปว่าซื้อเครื่องจักรเข้ามาตั้งโรงกษาปณ์ในกรุงเทพฯ ด้วย ปรากฏว่า ได้เครื่องพิมพ์เงินเหรียญเป็นของรัฐบาลอังกฤษจัดถวายมาส่วนหนึ่ง นอกนั้นว่าซื้อเครื่องจักรที่ห้างชื่อ เตเลอเมือง เบอมิงฮัม เครื่องจักรนั้นที่มาตั้งโรงกษาปณ์แรก

ขังเจ้านายซึ่งทำความผิด แล้วเจ้าพนักงานนำขึ้นไปดูชั้นบนที่ไว้เกราน์ สมมติว่ามงกุฎของกวิน กับเครื่องทรงอีกหลายอย่าง และเพชรเม็ดใหญ่ประมาณเท่าฟองนกพิราบ ครั้นดูทั่วแล้วก็กลับมาโฮเต็ล

◎ วันอังคาร เดือนอ้าย ขึ้น ๑๕ ค่ำ เจ้าพนักงานนำราชทูตไปดูวังยักกิงฮัม เป็นที่กวินเสด็จอยู่ (ในเมืองลอนดอน) เมื่อฤดูร้อนทำเป็นตึกหลังเดียว ประมาณยาวสามเส้น กว้างสองเส้น สูงสิบวา ทำเป็นสี่ชั้น มีรั้วเหล็กล้อมรอบ เมื่อไปถึงวังมีผู้หญิงคนหนึ่งออกมานำราชทูตเที่ยวดูทุกห้อง เว้นแต่ห้องที่บรรทมห้องเดียว ในที่นั้นมีห้องมากกว่าร้อยห้อง ชื่อต่าง ๆ กันทั้งสี่ชั้น กั้นเป็นห้องใหญ่ห้องเล็กลดเลี้ยวสนุก งามด้วยลวดลายระบายเขียนและลายปั้น แล้วเอาศิลาอ่อนมาทำเป็นรูปมนุษย์และรูปสัตว์ต่าง ๆ วางตั้งไว้เป็นอันมาก เครื่องแต่งห้องก็ต่างกัน พื้นทำด้วยไม้ลายบ้าง ปูพรมบ้าง ฝาบีดกระดายทำเป็นลายศิลาบ้าง ลายทองบ้าง เก้าอี้และโต๊ะเครื่องใช้ก็ต่างกันทุกห้อง ห้องที่เรียกกันว่าแพรเขียว เขาะหมอนก็ล้วนไปด้วยแพรเขียว ที่เรียกห้องแพรเหลือง กลวนแต่แพรเหลืองทั้งนั้น ที่เรียกแพรอันใด เขาะและหมอนก็ทำด้วยแพรอันนั้น มีเครื่องใช้ประจำอยู่ทุกห้อง ถ้าเสด็จอยู่ห้องไหนก็ใช้ห้องนั้น ไม่ได้เอาของห้องนี้ไปใช้ห้องโน้น ของทั้งปวงล้วนต่าง ๆ หลายอย่างหลายชนิด สุดที่จะพรรณนาให้ถ้วนถี่ ราชทูตดูรอบแล้ว ก็กลับมาโฮเต็ล

ตอนที่ ๗

ว่าด้วยที่ว่าราชการ ชื่อปาลิเมนต์ และเมืองเบอมิงฮัม เมืองแมนเชสเตอร์ เมืองลิเวอปูล และเมืองชิพีลด์

◎ วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย แรม ๒ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมง มิสเตอร์เฟาล์ให้ขับรถมารับพวกราชทูตไปเฝ้ากวีนที่ปาลิเมนต์* ที่นั้นเป็นตึกใหญ่โตกว้างขวาง ก่อด้วยศิลา สูงประมาณสามสิบวาเศษ มียอดแหลมสำหรับประชุมขุนนาง ครั้นไปถึงแล้วเข้าพนักงานจัดแจงให้นั่งอยู่ตามที่อันควร จนเวลาบ่ายสองโมง กวีนจึงเสด็จมาเป็นกระบวนแห่อย่างหลวง มีรถเข้าเทียมม้ารถละสองคู่ ห้อรถนำมาก่อน ถัดมาถึงทหารแต่งตัวใส่เกราะเงิน ขี่ม้าตะพายยืนสองแถว ๆ ละยี่สิบห้าคน รวมสองแถวห้าสิบคน ต่อมาทหารใส่เกราะเหล็ก ขี่ม้าถือดาบสองแถวหกสิบคน ทหารแต่งตัวอย่างสก๊อตลันด์ ถือหวายเทศซ่นเงิน สองแถวหกสิบคน ถือกระบองหุ้มเงินสองแถวหกสิบคน ถือขวานปลายเป็นกริชสองแถวสี่สิบคน แล้วถึงรถกวีนทรง สลักเป็นลวดลายยัดทอง เทียมม้าสี่คู่ บนหลังคารถทำเป็นอย่างตราสำหรับเมือง บนท้ายรถมีทหารขัดกระบี่ยืนอยู่สี่คน ต่อไป

---

* คือ ในพิธีเสด็จเบิดปาเลียเมนต์

หลังรถมีม้าแต่งเครื่องที่พระราชทานออกไปแต่กรุงเทพฯ ม้าหนึ่ง * แล้วทหารแต่งตัวใส่เกราะตะพายยืน ถือดาบ ขี่ม้ากำสี่แถวร้อยม้า เมื่อกวินเสด็จถึงปาลิเมนต์ มีทหารแต่งตัวอย่างสก๊อตลันด์ ถือขวานปลายเป็นกริช ยืนคอยรับเสด็จสองแถวยี่สิบคน ถือยืนปลายหอกสองแถวหกสิบคน ขุนนางเดินนำเสด็จสองแถวสามสิบคน ขุนนางเชิญพระมาลากำมะหยี่คนหนึ่ง เชิญเกราน์ประดับเพชรคนหนึ่ง เดินนำเสด็จไปก่อน เมื่อกวินเสด็จลงจากรถ เจ้าซิ่งเป็นสามีชื่อปรินสอาลเบิต จึงรับพระกรข้างซ้ายเดินไปด้วยกัน เจ้าเฟรดดริก-วิลเลียมก็ตามเสด็จด้วย เมื่อกวินเสด็จดำเนินไปนั้น มีกำมะหยี่แดงประมาณยาวสิบสองศอก กว้างสิบศอก ริมปักทองผูกกับขั้นพระองค์ แล้วมีผู้หญิงถือชายกำมะหยี่นั้นคู่หนึ่ง ถัดออกไปขุนนางถืออีกสองคู่ แล้วมีทหารถือกระบองหุ้มเงินอีกสี่คู่ ก่อนกวินยังไม่เสด็จเข้าไปนั้น เจ้าหญิงลูกเธอองค์ใหญ่ กับเจ้าหญิงน้องคุกแกมบริซเดินเข้าไปก่อน ไปนั่งอยู่บนที่แห่งหนึ่งตรงหน้าพระที่นั่งโธรน แล้วกวินจึงเสด็จไปขึ้นบนพระที่นั่งโธรน ปรินสอาลเบิตจึงนั่งลงบนที่ข้างซ้าย แต่ลดต่ำลงกว่าพระที่นั่งของกวินหน่อยหนึ่ง เจ้าชายลูกเธอคนที่สอง ชื่อปริน-สเวลส์ นั่งบนที่ข้างขวาสูงเท่ากับยิดา มีขุนนางคนหนึ่งเชิญพระแสงดาบยาว อีกคนหนึ่งเชิญเกราน์ประดับเพชรสำหรับกษัตริย์ยืนอยู่ริมพระที่นั่งข้างขวา ฝ่ายซ้ายมีขุนนางยืนถือแส้หวายเทศอีกสี่คน

---

* ที่มีม้าจูงนี้ ควรสังเกตว่า จัดเป็นการพิเศษสำหรับทูตไทย

กวินนั้นทรงฉลองพระองค์ขาว กระจังที่ใส่พระเศียร สร้อยระย้าใส่พระศอ กำไลใส่พระกร และอำมรงค์ ล้วนประดับเพชรสิ้นทั้งนั้น เมื่อเสด็จขึ้นบนพระที่นั่งโธรนแล้ว จึงทรงอ่านหนังสือประมาณหกนาที ทรงอ่านแล้ว ก็เสด็จลงจากพระที่นั่ง จะกลับคืนไปวังบักกิงฮัม เยนเนอรัลกัศต์ จึงพาพวกราชทูตไปดูกระบวนแห่เสด็จอยู่ที่หน้าห้องแห่งหนึ่ง เมื่อรถทรงม้าถึงที่นั้น พวกราชทูตพร้อมกันถอดหมวกกัมศิรยะลงคำนับ กวินและปรินสอาลเบิต ก็ก้มพระเศียรลงรับ แล้วเสด็จเลยไป ราชทูตก็ขึ้นรถกลับมาที่อยู่*

◎ วันจันทร์ เดือนอ้าย แรม ๖ ค่ำ เวลาบ่ายสามโมง ราชทูตไปหาเลอร์ดกลาเรนดอน แล้วขอกว่าจะลาไปเที่ยวดูที่ทางที่ทำสิ่งของประหลาดที่เมืองเบอมิงฮัม เมืองแมนเชสเตอ และเมืองลิเวอปูล เลอร์ดกลาเรนดอนจึงตอบว่า ท่านจะไปดูการทั้งปวงนั้นชอบแล้ว เชิญไปเถิด

◎ วันอังคาร เดือนอ้าย แรม ๗ ค่ำ เวลาเที่ยง ราชทูตอุปทูต หม่อมราโชทัย ขุนนราชามาตย์ นายพิจารณ์สรรพกิจ ห้านายกับล่ามเสมียนคนใช้รวมสิบคน แต่ขุนมณเฑียรพิทักษ์ ตรีทูตป่วยอยู่หาได้ไปไม่ พวกราชทูตขึ้นรถไฟไปเมืองเบอมิงฮัมก่อน ตามทางที่ไปจากลอนดอนนั้นมีนาข้าวโพด ข้าวสาลี นาหญ้า ไร่ผักและเป็นสวนบ้าง บ้านบ้าง หนทางที่รถไฟไป บางทีต้องเข้าในภูเขา

* แต่งพรรณนาพิธีเบิดปาเลียเมนต์อังกฤษในหนังสือนี้ถูกต้องน่าชม

เจาะเป็นอุโมงค์ยาวร้อยเส้นบ้าง สองร้อยเส้นบ้าง บางแห่งหกสิบเส้นบ้าง เจ็ดสิบเส้นบ้าง ในอุโมงค์นั้นมืดไม่เห็นสิ่งใดเลย บางแห่งทำเป็นตะพานข้าม แล้วมีคลองน้ำไหล เรือเดินได้บนตะพาน ใต้ตะพานเป็นทางคนเดิน บางแห่งบนตะพานก็มีคลอง ใต้ตะพานก็มีคลอง เป็นคลองเรือเดินได้ทั้งสองชั้น ตั้งแต่เมืองลอนดอนถึงเมืองเยอมิงฮัม ทางร้อยสิบสองไมล์ คือห้าพันสี่สิบเส้น เมื่อไปถึงเมืองแล้ว เจ้าเมือง* จึงมาหาราชทูต เชิญไปให้พักอยู่ที่โฮเต็ล โฮเต็ลนั้นชื่อกวินส์โฮเต็ล รุ่งขึ้นเจ้าเมืองจึงจัดรถสามรถมารับราชทูตและข้าหลวงไปดูที่ทำเครื่องทองเหลือง ที่ทำเบ้ยทองแดง ที่ทำแก้วกระจก ที่ทำเครื่องเหล็ก ที่ทำถาดกระดาษ หีบกระดาษ ของต่าง ๆ ทำด้วยกระดาษแล้วทาน้ำมันเขียนลายทอง** ราชทูตพักอยู่ในเมืองเยอมิงฮัมสี่วัน

◎ วันอาทิตย์ เดือนอ้าย แรม ๑๒ ค่ำ เวลาเที่ยงแล้ว จึงพร้อมกันขึ้นรถไฟไปถึงเมืองแมนเชสเตอ ทางร้อยสิบไมล์ คือสี่พัน

---

* ที่ว่าเจ้าเมืองตรงนี้ คือแมย์ อธิบดีประชาภิบาล ชื่อนายยอน เรดคิลฟ

** ในหนังสือพิมพ์อังกฤษว่า วันพุธ ตรงกับเดือนอ้าย แรม ๘ ค่ำ ทูตไปดูที่เหล่านี้ คือ

๑. ห้างวินพีลด์ (ทำเครื่องแก้ว)

๒. ห้างฮีตันแอนสัน ทำเบ้ยทองแดง

๓. ห้างฮีตันบริษัท ทำของทองเหลือง ทองแดง

๔. ห้างเยนเนอ แอนด์ เบทตริช ทำเครื่องกระดาษ

เก้าร้อยห้าสิบเส้น เจ้าเมืองก็มาคอยรับ* เชิญให้ทูตานุทูตไปพักอยู่ที่โฮเต็ลกวินส์เหมือนอย่างเมืองเยอมิงฮัม ราชทูตพักอยู่เจ็ดวัน ได้ไปเที่ยวดูหลายตำบล คือที่ทำผ้าย ที่ทอผ้า ที่ทำบีน ที่ทำของอื่นอีกหลายอย่าง**

ค่ำไปดูโอปรา เล่นที่โรงแคลเลอรี อิลลัสเตรชัน รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดีไปดูที่ทำการต่างๆ คือ

๑. ห้างเตเลอ ทำเครื่องจักรต่างๆ ทูตสั่งให้ทำเครื่องกษาปณ์

๒. ห้างรีฟ ทำเครื่องอาวุธ

๓. ห้างเอลกิงตัน แอนเมสัน ทำเครื่องเงิน

วันเสาร์ไปดูห้างคอลลิส ช่างพิมพ์เงิน ค่ำไปดูโอปราอีกครั้งหนึ่ง

* แมย์ประชาภิบาลเมืองแมนเชสเตอ ชื่อ นายแมกกี

** หนังสือพิมพ์อังกฤษว่า วันจันทร์ ตรงกับเดือนอ้าย แรม ๑๓ ค่ำ ทูตไปดูที่ต่างๆในเมืองแมนเชสเตอ ดังนี้

๑. โรงจักรบีนผ้ายและทอผ้าของเซอเอลกะนา อามิเตช

๒. ไปดูศาลากลาง

๓. โรงไว้สินค้าของนายวัตส

๔. โรงทำบีนของนายวิดเวอท

รุ่งขึ้นวันอังคาร ไปดูที่ต่างๆในเมืองแมนเชสเตอ คือ

๑. โรงทำเครื่องจักร ของห้าง ชาบ แอนด์ สต๊วต

๒. โรงจักร (ทอผ้า) ของห้าง แฟเบน

วันพุธ ไปแต่ราชทูต ไปดูที่ต่างๆ คือ

๑. โรงทำรถพ่วงรถไฟ ของนายแอชบุรี

๒. โรงทำทะปูเกลียว ของนายแคลสโก

๓. ห้างทำเครื่องเพชรพลอย ของนายเฟอนิส

◎ ณ วันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลาเช้าสองโมงครึ่ง จึงขึ้นรถไฟออกจากเมืองแมนเชสเตอไปถึงเมืองลิเวอปูล ทางสี่สิบไมล์ คือพันแปดร้อยเส้น เจ้าเมืองก็มาคอยรับเหมือนเมืองที่ว่ามาแล้วนั้น แต่ท่านผู้อ่านผู้ฟังจะสงสัยว่า เหตุใดเจ้าเมืองจึงรู้จะได้มาคอยรับ ข้าพเจ้าจะบอกให้ท่านทราย ด้วยเมื่อราชทูตจะออกจากเมืองนี้ไปเมืองโนั้น ฝ่ายเจ้าเมืองข้างนี้บอกไฟฟ้า ที่อังกฤษเรียกว่าเตลคราฟไปถึงเมืองข้างโนั้น ว่าราชทูตจะไปเวลานั้น และจะถึงเวลานั้น เพราะฉะนี้ เจ้าเมืองข้างโนั้นรู้จึงได้มาคอยรับ

เมื่อราชทูตไปถึงเมืองแล้ว รุ่งขึ้นวันหนึ่งเจ้าเมืองจัดรถมารับสามรถพาไปดูอู่สำหรับตั้งสิ่วกำปั่น อู่นั้นบางทีมีหลังคา บางทีก็ไม่มีหลังคาทำด้วยแก้วเพราะจะให้สว่าง เสาและขื่อเครื่องทั้งปวงทำด้วยเหล็ก พื้นล่างข้างอู่ก่อด้วยศิลา เมื่อกำปั่นเข้าในอู่แล้วจึงปิดประตูเสีย สูบน้ำออกจนหมด ในอู่ก็แห้งดี คนเดินยืนนั่งทำการได้ ที่เมืองลิเวอปูลมีอู่มากเรียงๆ กันไปตามลำแม่น้ำ กำปั่นเข้าอู่ไว้ดูเสากระโดงสะพรั่งดังต้นหมาก จะนับจะประมาณมิได้

เวลาค่ำเจ้าพนักงานนำไปดูละคร ละครเมืองนั้นเล่นม้าคล้ายละครในเมืองลอนดอน แต่ม้าดีกว่าม้าที่เมืองลอนดอน ใช้ให้ยิงปืนก็ได้แล้วให้รำเท้า ให้กินโต๊ะ ให้กัมศิรยะหมอบลงคำนับราชทูตและคนอื่นๆ ม้าก็ทำตาม เจ้าของเห็นม้าเมิน จึงเอาผ้าเช็ดหน้ามัวนให้เล็กทิ้งไปแล้วใช้ให้ม้าไปเที่ยวหา ม้าก็เที่ยวดมเอากลิ่นหาผ้าได้คาย

เอากลับมาให้ เจ้าของทำเป็นไม่เห็นแกล้งเดินหนีเสีย ม้าก็เดินตามไปจนเจ้าของรับเอา แต่ทำดังนั้นถึงสองครั้งสามครั้งม้าก็หาผ้าได้ทุกที แล้วบอกม้าว่าเราจะเอาผ้านี้โยนขึ้นไป จงคอยรับเอา อย่าให้ตกถึงพื้นได้ แล้วม้วนผ้าโยนขึ้นไป ม้าก็เอาปากรับเอาไม่ตกเลย บางทีเล่นหกคะเมนไต่ลวดต่าง ๆ จะรำพันเรื่องละครให้สิ้นเห็นยืดยาวนักว่าแต่พอเป็นสังเขป ยังวิเศษมากอยู่ พวกราชทูตพักอยู่ในเมืองลิเวอปูลสี่วัน *

◎ ณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๙ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมงครึ่งพร้อมกันไปขึ้นรถไฟกลับมาเมืองแมนเชสเตอ รุ่งขึ้นเป็นวันตรุษ ข้างอังกฤษชาวบ้านชาวเมืองเลิกการไม่ได้ค้าขาย แล้วเอากิ่งไม้ดอกมาปักในเรือนทุกบ้านทุกเมือง เวลาค่ำเลี้ยงโต๊ะชวนมิตรสหายญาติกามากิน แล้วร้องเล่นเต้นรำเป็นการสนุกต่าง ๆ **

---

* รายการทูตไปเมืองลิเวอปูล ตามที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์อังกฤษนั้น แมย์ชื่อ นายโฮล์ม มารับไปพักที่โฮเต็ล ชื่อ อเดลพี ในวันนั้นเซอร์เอดวาดคัซต์ ที่เป็นพนักงานกรมพระราชพิธี ได้คุ้นเคยกับทูตแล้ว เชิญทูตไปเลี้ยงกลางวันที่ลิโซคาสเตล บ้านสำหรับสกุล แล้วพาไปดูอู่เรือที่ตำบลเบอเกนเหด รุ่งขึ้นไปดูอู่เหนือแล้วดูอู่ต่าง ๆ ลงมาจนที่สุดอู่ชื่อปรินส์ ดูท่าขึ้นที่ทำใหม่ แล้วไปดูโรงต่อเรือกำบั่นของนายยอนแลด ค่ำไปดูละครโรง ชื่อรอแยล แอมพีทีเอเตอ วันอังคารไปดูตึกเซนต์ยอช เป็นตึกที่ประชุมสำหรับเมือง แล้วไปห้างขายของของนายเฮาสเบิค แล้วไปดูโรงหล่อของห้างฮอสฟอล แล้วไปดูโรงจักรเลื่อยไม้ของนายนิโคลสัน แล้วไปดูโรงหล่อของห้างฟอเซตแอนด์เปรสตัน เวลาค่ำไปดูละครม้าโรงชื่อ เฮงเลอ-วะไรเอตีเซอคัส วันพุธ แมย์เชิญไปเลี้ยงแบงเควส์ตที่ศาลากลาง เชิญกงสุลต่างประเทศกับผู้มีบรรดาศักดิ์มาพบทูต

** คือ คริสต์มาส

๏ วันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ย่ายห้าโมงราชทูตขึ้นรถไฟออกจากเมืองแมนเชสเตอ ไปทางห้าสิบห้าไมล์ คือสองพันสี่ร้อยเจ็ดสิบห้าเส้นถึงเมืองชิพีล์ด* เมืองนั้นทำเครื่องมือต่างๆ ที่ทำด้วยเหล็ก ราชทูตพักอยู่สองวัน เที่ยวดูการงานเสร็จแล้ว ณ วันอังคาร เดือนยี่ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ย่ายโมงครึ่งออกจากเมืองชิพีล์ด ขึ้นรถไฟมาเมืองเยอมิงฮัม ทางหกสิบไมล์ คือสองพันเจ็ดร้อยเส้น อยู่ในเมืองนั้นสองวัน ณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ แรมค่ำ ๑ ย่ายห้าโมงครึ่งออกจากเมืองเยอมิงฮัม กลับมาเวลาสี่ทุ่มครึ่งถึงโฮเต็ลในเมืองลอนดอน เมื่อพวกราชทูตไปพักอยู่ที่เมืองใดๆ เจ้าเมืองก็เอาใจใส่ให้เลี้ยงดูเย็นสุขทุกแห่งทุกตำบล

๏ วันอังคาร เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ หนาว ปรอทลงถึงที่ยี่สิบแปดน้ำแข็ง วันพฤหัสบดี เดือนยี่ แรม ๑๔ ค่ำ มิสเตอร์กริศติ เป็นบุตรเศรษฐีอยู่ในเมืองลอนดอน มาเชิญพวกราชทูตไปดูรำเท้าที่บ้าน วัน

---

* รายการต่างๆ ที่ทูตไทยไปดูที่เมืองเชฟพีลด์ ตามที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์อังกฤษ ดังนี้

ทูตพักที่โฮเต็ลรอแยล นายแยกสัน แมย์เมืองเชฟพีลด์มาต้อนรับ วันจันทร์พาไปดู

๑. โรงถลุงเหล็กกล้า ชื่อเอตนา
๒. โรงทำมีด ชื่อหาดฟอด
๓. โรงถลุงเหล็ก ชื่อวิกเกอ
๔. โรงทำมีด ของนายโยเซฟ รอเยอ ช่างหลวง

เวลาค่ำไปดูละครแปนโตไมม์ ที่โรงทิเอเตอรอแยล วันอังคารไปห้างยอนเฉบเบ็ด

เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ กวินรับสั่งให้มาเชิญพวกราชทูตทั้งหกคนไปที่ตึก สำหรับชักรูปให้ช่างชักรูปถวาย * ราชทูตทั้งสาม ขุนนราชามาตย์ นายพิจารณ์สรรพกิจ ห้าคน พร้อมกันขึ้นรถไปที่ตึกนั้น แต่หม่อมราโชทัย จับไข้อยู่ ไปหาได้ไม่ นายช่างได้ชักรูปถวายแต่ห้ารูป

---

* ถ่ายรูปที่นายเมยัล ถนนรีเยนต์ แต่หนังสือพิมพ์อังกฤษว่า ถ่ายก่อนไปหัวเมือง ที่ว่าตรงนี้เห็นจะถ่ายใหม่อีก ในตอนกลับจากหัวเมือง ปรากฏว่า นายปาเกอ แฮมมอนด์ จะเป็นเศรษฐีหรือพ่อค้าไม่ปรากฏ เชิญทูตไปเลี้ยงกลางวันเป็นการประชุมใหญ่

ตอนที่ ๔

ว่าด้วยเฝ้ากวีนที่วังชื่อบักกิงฮัม

ดูรำเท้าและการซ้อมทหารและการอาวาหะเจ้าลูกเธอหญิงใหญ่

◎ วันทันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลายามหนึ่ง กวีนรับสั่งให้เชิญราชทูตทั้งสาม หม่อมราโชทัย ไปดูรำเท้าที่วังบักกิงฮัม* ขณะนั้น หม่อมราโชทัยกำลังป่วยอยู่ ยังไปไม่ได้ เวลาสองทุ่มเศษ ราชทูตทั้งสามกับขุนนรเนนทะเลล่าม มิสเตอร์เฟาล์ พร้อมกันไปที่วังบักกิงฮัม เข้าพนักงานนำไปพักอยู่ในห้องต่อกันกับห้องที่รำเท้า ประมาณยี่สิบนาที กวีนจึงเสด็จมาทรงประทูห้องที่ราชทูตอยู่ ราชทูตกับขุนนางอังกฤษยืนขึ้นพร้อมกัน กัมศิรยะลงคำนับ ภวีนก็กัมรับแล้วเสด็จเลยไปประมาณอีกสิบนาที ปรินสอาลเบิตจึงออกมาที่ราชทูตทั้งสาม พูดจาไต่ถามทักทาย แล้วก็กลับไป เจ้าชายลูกเธอปรินเวลสจึงถามราชทูตว่า ท่านมาอยู่ในเมืองลอนดอนนี้สุกสบายอยู่หรือ ราชทูตตอบว่าสบายอยู่ ปรินสเวลส์จึงถามว่า ได้ไปดูละครและของต่าง ๆ ทั่วแล้วหรือ ราชทูตว่า ไปดูยังไม่ทั่ว ปรินสเวลส์จึงถามว่า เมื่อไรท่านจะกลับไปเมืองไทย ราชทูตตอบว่า อีกสามขวบอาทิตย์ สี่ขวบอาทิตย์ ปรินสเวลส์ว่าท่านจะไปแวะเมืองฝรั่งเศสด้วย

---

* เป็นการมีตามฤดูประจำปี

หรือ ราชทูตว่าอยากจะใคร่แวะ แล้วปรินสเวลส์ก็กลับไปในห้องที่รำเท้า เจ้าพนักงานจึงเชิญราชทูตทั้งสามไปกินน้ำชาและขนมในห้องที่สำหรับเลี้ยง ครั้นกินแล้ว ราชทูตจึงพากันมาดูรำเท้าอยู่ครู่หนึ่ง กวินก็เสด็จขึ้น แล้วรับสั่งให้ขุนนางมาเชิญราชทูตทั้งสามไปเฝ้าที่ข้างใน จึงตรัสถามว่า สบายอยู่หรือ ราชทูตทูลตอบว่า สบายอยู่ จึงรับสั่งว่า ป่วยหายแล้วหรือ ราชทูตทูลว่า ข้าพเจ้าไม่ได้ป่วย ป่วยแต่ตริทูต เดียวนี้หายแล้ว กวินรับสั่งเท่านั้น แล้วเสด็จขึ้น ราชทูตก็กลับมาโฮเต็ล

◎ วันพุธ เดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำ เวลาสี่ทุ่ม กวินให้เชิญราชทูตทั้งสาม หม่อมราโชทัย ขุนราชามาตย์ นายพิจารณ์สรรพกิจไปดูรำเท้าอีกครั้งหนึ่ง ถึงเวลาพวกราชทูตพร้อมกันขึ้นรถไปที่วังบักกิงฮัม แล้วไปนั่งอยู่บนที่แห่งหนึ่ง ไกลจากที่รำเท้าประมาณสิบวา เยนเนอรัลกัศต์จึงถามราชทูตว่า ท่านดูรำเท้าชอบใจอยู่หรือ ราชทูตตอบว่า ชอบใจ แต่ดูหาถนัดไม่ เยนเนอรัลกัศต์จึงนำพวกราชทูตเข้าไปในที่ใกล้เป็นที่สำหรับกวินหยุดพัก พวกราชทูตยืนดูกวินทรงรำเท้ากับเจ้าน้องของปรินสอาลเบิต ขณะที่ก็เปลี่ยนทรงรำกับยิดาของปรินสเฟรดดริกวิลเลียม* ที่จะมาเป็นเขย ราชทูตดูอยู่ประมาณครึ่งทุ่ม แล้วพากันกลับออกมานั่งอยู่ห้องนอก ครั้นกวินรำเท้าสิ้นเพลงแล้ว ก็พาพระญาติพระวงศ์ออกไปเสวยที่ห้องนอกสำหรับเลี้ยง

---

* คือ ที่ภายหลัง เป็นไกเซอร์วิลเลียมที่ ๑ เวลานั้นเป็นน้องยาเธอ ยังไม่ได้ครองราชสมบัติ

พวกราชทูตจึงพากันไปคอยเฝ้าอยู่ที่ประตู เมื่อกวินจะเสด็จกลับ ครั้นกวินเสวยแล้ว เสด็จออกมานอก ราชทูตก้มศีรษะคำนับพร้อมกัน กวินก็ก้มพระเศียรลงรับ แล้วเสด็จเลยไปที่ห้องรำเท้า ราชทูตจึงพากันมานั่งอยู่บนที่ตามเดิม อยู่ประมาณสิบนาที เท้าพนักงานจึงมาเชิญพวกราชทูตไปกินโต๊ะ ครั้นแล้วก็กลับมานั่งดูอยู่อีกประมาณครึ่งชั่วทุ่ม กวินจึงเสด็จขึ้น ราชทูตก็กลับมาโฮเต็ล

◎ รุ่งขึ้นเป็นวันกำหนดซ้อมทหารที่สนาม ซีอูลวิซคำมอน มิสเตอร์เฟาล์จึงพาพวกราชทูตไปดู ที่สนามนั้นยาวประมาณสี่ร้อยเส้น กว้างประมาณสามร้อยเส้น มีทหารบีนใหญ่บีนน้อย ทหารม้าสามพวก ม้าขาวหมู่หนึ่ง ม้าดำหมู่หนึ่ง ม้าแดงหมู่หนึ่ง พวกทหารเดินเท้าแต่งตัวต่าง ๆ ตามหมวดตามกอง เป็นหลายพวก มีปี่พาทย์ทุก ๆ หมวด พวกทหารม้าก็มีแตรมีกองทุกหมวด เมื่อเดินกระบวนดูเป็นระเบียบเรียบร้อยงามสง่า ทหารม้าเดินเป็นตัยเสมอกัน ไม่ได้ลักลั่น เมื่อห้อก็ห้อเสมอกันไป ไม่มีม้าตัวใดขึ้นหน้าล้าหลัง เมื่อทำที่จะเข้ารบ ก็ดูเคล่าคล่องว่องไวรวดเร็วแข็งแรงนัก ทำเปลี่ยนแปลงท่าทางต่าง ๆ เป็นหลายอย่างหลายกระบวน ดูอยู่จนเลิก แล้วราชทูตก็พากันกลับมาโฮเต็ล

◎ วันจันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ กวินรับสั่งให้เชิญราชทูตทั้งสาม หม่อมราโชทัยไปดูแต่งงานอาวาหะเจ้าลูกเธอหญิงใหญ่กับเจ้าเฟรดดริกวิลเลียม ที่วัดชื่อ ชาเปลรอยัล ถึงเวลาสี่โมงเช้า ราชทูต

ทั้งสาม หม่อมราโชทัย พร้อมกันขึ้นรถไปคอยอยู่ที่วัด ประมาณย่ำสิบนาที เจ้าหญิงมารดาเจ้าเฟรดดริกวิลเลียมมาถึง เข้าไปในโบสถ์เวลาห้าโมงเช้า กวินจึงเสด็จมา อีกประมาณห้านาที เจ้าเฟรดดริกวิลเลียมจึงตามมา อีกครู่หนึ่งปรินสอาลเบิตจึงพาเจ้าลูกเธอหญิงใหญ่มา เจ้าหญิงนั้นทรงแต่งองค์ล้วนเครื่องเพชร แต่เสื้อทรงเย็นเสื้อขาว แล้วมีชายออกไปข้างหลังยาวประมาณสิบศอก มีหญิงสาวรูปงามอายุรุ่นราวคราวเดียว แต่งตัวเหมือนกัน ถือชายผ้านั้นสี่คู่ แต่เจ้าเฟรดดริกวิลเลียมแต่งอย่างนายทหาร

ที่นี้ข้าพเจ้าจะแจ้งความไว้แต่ย่อ ๆ พอเป็นสังเขปว่า เมื่อแต่งงานเจ้าสององค์นั้น ทำอย่างไรบ้าง ครั้นถึงพร้อมกันแล้ว เจ้าสององค์จึงพากันเข้าไปคุกเข่าซบหน้าลงไหว้พระ ฝ่ายมินิสเตอร์ซึ่งสมมติว่าเป็นพระครูใหญ่นั้น จึงประกาศว่า ถ้าใครรู้ความประการใดที่ไม่ควรจะให้เจ้าทั้งสองนี้เป็นสามีภรรยากัน ก็ให้ผู้นั้นว่ากล่าวขึ้นในขณะนี้ ถ้าไม่ว่าแล้ว ก็ให้นิ่งเสียทีเดียวเถิด อย่าว่าอะไรเลย ครั้นไม่มีใครว่ากล่าวสิ่งใดแล้ว พระครูจึงถามเจ้าทั้งสององค์ว่า ถ้าใครได้ทำความในข้อที่ห้าม ก็ต้องให้การตามสัตย์ตามจริงในเวลานี้ อย่าปิดไว้ จะต้องให้การเมื่อวันพระเจ้าพิพากษาโทษ เจ้าทั้งสององค์นิ่งอยู่ แล้วพระครูผู้ใหญ่จึงถามเจ้าเฟรดดริกวิลเลียมว่า ท่านจะรับเจ้าหญิงนี้เป็นภรรยา แล้วจะอยู่ด้วยกันตามบัญญัติของพระเจ้า จะรักกันจะร่วมทุกข์ร่วมสุขกัน และไม่สมัครสังวาสด้วยหญิงอื่นต่อไปจนสิ้นชีวิตจากกันหรือ เจ้าเฟรดดริกวิลเลียมก็รับคำ แล้วพระ

ครูนั้นจึงถามเจ้าหญิงรอยัลว่า ท่านจะรับเจ้าชายนี้เป็นสามีแล้ว จะอยู่ด้วยกันตามบัญญัติของพระเจ้า จะรักกัน จะฟังคำและปรนนิบัติกันให้เป็นเกียรติยศ จะร่วมสุข ร่วมทุกข์กัน ไม่ไปสมัครสังวาสด้วยชายอื่นต่อไปจนตรายเท่าสิ้นชีวิตจากกันหรือ เจ้าหญิงรอยัลก็รับคำ แล้วพระครูจึงถามว่า ใครจะยกให้เจ้าหญิงนี้แต่งงานกับเจ้าชาย เจ้าอาลเบิตผู้บิดาของเจ้าหญิงรอยัล ก็พาเจ้าหญิงไปมอบให้แก่พระครูผู้ใหญ่ฝ่ายพระครูจึงรับมือเจ้าหญิงนั้นมาจากบิดา แล้วจับมือขวาของเจ้าเฟรดดริกวิลเลียม ให้มาจับมือขวาของเจ้าหญิงรอยัล แล้วพระครูจึงอ่านคำสัญญา ให้เจ้าเฟรดดริกวิลเลียมว่าตาม ใจความว่า ข้าพเจ้าชื่อปรินสเฟรดดริกวิลเลียม จะขอรับปรินเซสรอยัลเป็นภรรยา ได้แต่งการอาวาหมงคลตั้งแต่วันนี้ไป จะดี จะชั่ว จะมี จะจน จะทุกข์ จะสุขด้วยกัน จะรักกันจนวันตายตามโอวาทของพระเจ้า แล้วเจ้าเฟรดดริกวิลเลียมก็วางมือเจ้าหญิงรอยัล พระครูจึงให้เจ้าหญิงรอยัลเอามือขวาจับมือขวาของเจ้าเฟรดดริกวิลเลียมไว้ข้าง พระครูจึงอ่านคำสัญญานั้น ให้เจ้าหญิงนั้นว่าตาม ความที่ว่ากล่าวนั้นก็ความก่อนที่เจ้าเฟรดดริกวิลเลียมว่า แต่ผิดกันเล็กน้อยที่ว่า จะฟังถ้อยคำและปรนนิบัติตาม แล้วเจ้าสององค์ก็วางมือออกจากกัน เจ้าเฟรดดริกวิลเลียมจึงเอาแหวนที่เรียกว่าแหวนกล่าว วางลงบนหลังสมุดให้แก่พระครู พระครูก็หยิบเอาแหวนนั้นกลับคืนให้แก่เจ้าเฟรดดริกวิลเลียม เจ้าเฟรดดริกวิลเลียมรับแหวนนั้นมา แล้วจึงสวมใส่ในนิ้วนางมือข้าง

ซ้ายของเจ้าหญิงรอยัล แล้วเจ้าเฟรดดริกวิลเลียมก็จับแหวนถือไว้ จึงกล่าวคำว่า เราจะรับท่านเป็นภรรยาของเราด้วยแหวนวงนี้ เราคำนับท่านด้วยกายของเราและทรัพย์สมบัติของเราที่มีอยู่ในโลกนี้ แล้วก็วางมือออกจากแหวน คุกเข่าลงทั้งสององค์ พระครูกับพวกศิษย์ก็สวดขึ้นพร้อมกัน เมื่อสวดจบลงแล้ว จึงให้เจ้าสององค์จับมือกันไว้ แล้วพระครูจึงว่า พระเจ้าได้โปรดให้เจ้าทั้งสองนี้เป็นสามีภรรยากันแล้ว ตั้งแต่นี้ไป อย่าให้ผู้ใดผู้หนึ่งทำให้พลัดพรากจากกันเลย จนตราบเท่าสิ้นชีวิตจากกัน แล้วพระครูก็อวยพรให้ แต่บรรดาพวกศิษย์ทั้งปวงก็ร้องเพลงอวยพรขึ้นพร้อมกัน แล้วประโคมมโหรีปี่พาทย์เสียงสนั่นกึกก้องไปทั้งโบสถ์ เมื่อสวดจบการเสร็จกันแล้ว เวลาบ่ายโมงหนึ่งกวินจึงเสด็จกลับไปวังบักกิงฮัม พร้อมด้วยพระวงศานุวงศ์ทั้งสองฝ่าย ในเวลาทำการอาวาหะที่ในโบสถ์นั้น ผู้ซึ่งเข้าไปทั้งชายหญิงประมาณสองร้อยคน เข้าไปได้แต่พระญาติพระวงศ์ กับเจ้าพนักงานและพวกมโหรี อีกขุนนางผู้ใหญ่ทั้งภรรยา แต่ล้วนคนที่โปรดปรานมากจึงได้เข้าไป มิสเตอร์เฟาล์ยอกราชทูตว่า ขุนนางและเศรษฐีปรารถนาจะใคร่เห็นการนี้มากนัก แต่ว่าถึงจะเสียเงินคนหนึ่งสักสองพันปอนด์ คิดเป็นเงินบาทสองร้อยชั่ง ก็เข้ามาไม่ได้

๏ ในค่ำวันนั้น กวินให้เชิญราชทูตทั้งสาม หม่อมราโชทัย ขุนนราชามาตย์ นายพิจารณ์สรรพกิจ ไปฟังมโหรีสำรับใหญ่ที่วังบักกิงฮัม มีชายพวกหนึ่ง หญิงพวกหนึ่ง ร้องขับกล่อมตามภาษา

อังกฤษ กวินและปรินสอาลเบิต กับเจ้าลูกเธอชายหญิง ปรินส เฟรดดริกวิลเลียม พระวงศานุวงศ์ของกวิน และขุนนางฝ่ายในฝ่ายหน้าไปประชุมกันหลายร้อยคน ถึงเวลาสี่ทุ่ม กวินโปรดให้พวกราชทูตไปกินน้ำชา กาแฟ ขนม ผลไม้ เข้าพนักงานก็นำไปที่ห้องเลี้ยง ครั้นกินเสร็จ จึงกลับมานั่งฟังอยู่ตามที่ จนสองยามเศษ กวินเสด็จขึ้น ราชทูตก็กลับมาโฮเต็ล

ตอนที่ ๙

ว่าด้วยกวีนให้เจ้าหญิงลูกเธอปรินเซส กับปรินส์เฟรดดริกวิลเลียมลาไปเมืองปรูเซีย และราชทูตไปดูคุกและคลังและแม่น้ำเทมส์

๏ วันเสาร์ เดือน ๓ แรมค่ำ ๑ กวีนให้เชิญพวกราชทูตไปที่วังชื่อ เซนต์เยมส์ เป็นราชวังเก่า เดียวนี้กวีนไม่ได้เสด็จอยู่ โปรดให้ดุกแกมบริชอยู่วังนั้น กวีนจะให้เจ้าหญิงลูกเธอปรินเซสรอยัล กับปรินสเฟรดดริกวิลเลียม ซึ่งเป็นสามีลาไปอยู่ด้วยกันที่เมืองปรูชา คือเมืองของเจ้าเฟรดดริกวิลเลียม ถึงเวลาบ่ายโมงเศษ มิสเตอร์เฟาล์กัปตันเกลเวอริง ก็พาพวกราชทูตขึ้นรถไปถึงวัง เจ้าพนักงานจึงให้พวกราชทูตคอยอยู่ที่ห้องใหญ่ กับด้วยพวกขุนนางอังกฤษทั้งภรรยาพร้อมกัน จนบ่ายสองโมงกวีนเสด็จออก เจ้าพนักงานเบิดประตู พวกเลอร์ดและพวกขุนนาง กับพวกราชทูต ก็เดินตามกันเข้าไปเป็นแถว กวีนเสด็จยืนอยู่ตรงหน้าพระที่นั่งโธรน ถัดไปข้างซ้ายปรินสอาลเบิตต่อไปปรินเซสรอยัล แล้วปรินสเฟรดดริกวิลเลียมและดัชเชสเกนต์มารดากวีนยืนเรียงกันไป แต่พวกพระญาติพระวงศ์นอกนั้น ยืนเรียงอยู่ข้างหลังกวีนอีกแถวหนึ่ง ประมาณยี่สิบเอ็ดยี่สิบสองคน เมื่อขุนนางเดินเข้าไปใกล้ที่กวีนทรงยืนอยู่นั้น ขุนนางผู้เข้าไปจึงส่งการ์ด คือ

กระดาษที่เขียนชื่อและตำแหน่งของตัวให้กับขุนนางผู้หนึ่ง ซึ่งยืนอยู่ริมกวิน อ่านถวายว่า คนนั้นเป็นขุนนางตำแหน่งนั้น แล้วจึงเดินเข้าไปตรงกวิน ก้มศีรษะลงคำนับ กวินก็ก้มพระเศียรย่อพระองค์ลงรับ แล้วต่อไปปรินสอาลเบิตและเข้าซึ่งยืนเรียงกันอยู่ทุก ๆ องค์ แล้วก็เลยมาออกประตูข้างหนึ่งไปคอยอยู่ข้างนอก แต่พวกราชทูต กวินโปรดให้คอยอยู่ข้างในจนสำเร็จ พวกขุนนางกับภรรยาซึ่งเข้าไปนั้น ประมาณพันคน กวินเสด็จมายืนรับคำนับกับปรินสอาลเบิต ปรินเซสรอยัล ปรินสเฟรดดริกวิลเลียม ดัชเชสเกนต์และพระวงศานุวงศ์ แต่เวลาบ่ายโมงหนึ่งจนถึงบ่ายสี่โมงเศษ จึงเสด็จขึ้น*

◎ วันอังคาร เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ เวลาในเที่ยง ปรินสเฟรดดริกวิลเลียม พาปรินเซสรอยัลกลับไปเมืองปรูซา ทางที่เข้าทั้งสองจะลงไปเรือนั้น แต่บรรดาราษฎรทุกบ้านทุกเรือนจัดแจงตกแต่งปักดอกไม้กิ่งไม้ ยกธงทั้งสองฟากถนนจนตลอดถึงท่าที่จะลงเรือ แต่พวกราชทูตหาได้ไปดูไม่ ด้วยมีธุระไปเยี่ยมญาติชารีปากษเอศแคว์ร** ในวันนั้น น้ำค้างแข็งตกยังค่ำ ที่บนถนนหนาประมาณห้านิ้วหกนิ้ว แลดูขาวสะอาดเหมือนนาเกลือ

---

* เสด็จออกอย่างนี้ เป็นงานบีตามฤดู มิใช่การพิเศษ

** ชารีปากษ์นี้ เคยเป็นทูตนำสัญญาไทยทำกับอังกฤษมาแลก ภายหลังได้เป็นเซอร์ แฮรีปากษ์ เป็นผู้มีชื่อเสียงทางเมืองจีน

๏ วันขันทร์ เดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าสองโมง ราชทูตไปดู (คุกขังนักโทษ และวันที่ไปดูนั้นมิ) คนโทษถึงสิ้นชีวิต เขาผูกคอแขวนที่หน้าคุก คนนั้นเป็นโทษเพราะยิงคนตาย

๏ วันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๑๔ ค่ำ มิสเตอร์เฟาล์พาพวกราชทูตไปดูคลังเงินคลังทอง* ที่คลังนั้นทำแน่นหนา ก่อด้วยศิลาแผ่นใหญ่ ๆ มีผู้รักษากวดขันมั่นคง ทองและเงินซึ่งไว้ในคลังทำเป็นลิ่ม ๆ ประมาณยาวศอกคืบ หน้าใหญ่สองนิ้ว หน้าน้อยนิ้วกึ่ง วางลำดับซ้อนกันขึ้นไปเหมือนกองอิฐ เป็นหลายกอง

๏ วันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้นค่ำ ๑ พวกราชทูตไปหาเลอร์ดปามิศตอน** ซึ่งเป็นที่ผู้สำเร็จราชการทั่วทั้งเมือง และเลอร์ดกลาเรนดอนเป็นผู้สำเร็จราชการฝ่ายกรมท่า ขอกว่าจะขอลากลับคืนเข้ามากรุงเทพฯ เลอร์ดกลาเรนดอนก็รับคำ ว่าแล้วจะกำหนดวันให้

๏ วันพุธ เดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ มิสเตอร์เฟาล์พาพวกราชทูตไปลงเรือกลไฟเที่ยวดูตามลำแม่น้ำเทมส์ แม่น้ำนี้อยู่ในกลางเมืองลอนดอน เหมือนอย่างแม่น้ำเจ้าพระยาที่อยู่ในกรุงเทพฯ นี้ แม่น้ำนั้นมีตะพานข้ามแปดแห่ง บางตะพานทำด้วยเหล็ก บางตะพานก่อด้วยศิลา ในขังหวัดที่ทำตะพาน เมื่อน้ำขึ้นลึกสิบเอ็ดศอก ลงลึกเจ็ดศอกเศษ พ้นตะพานลงไปน้ำลึกมาก กำปั่นใหญ่เข้าออกได้

---

* ที่ว่าคลังนี้ คือ แบงก์ ออฟ อิงแคลนด์ ธนาคารเมืองอังกฤษ

** เป็นอัครมหาเสนาบดี

แม่น้ำนั้น บางแห่งกว้าง บางแห่งเท่ากันกับแม่น้ำในกรุงฯ บางแห่งก็แคบกว่า ตามริมตลิ่งทั้งสองฟากลงเขื่อนเหล็กบ้าง เขื่อนศิลาบ้าง เขื่อนไม้บ้าง มีตึกและอู่ตลอดไปตามลำน้ำ แต่กำปั่นที่อยู่ในอู่ และกำปั่นขึ้นล่องไปมาทั้งใหญ่ทั้งเล็ก เป็นเรือกลไฟบ้าง เรือใบบ้าง มากกว่าหมื่นลำ ราชทูตดูลงไปตามลำแม่น้ำทางประมาณหกร้อยเส้น แล้วจึงกลับขึ้นมาแวะดูกำปั่นเหล็กลำใหญ่ที่ต่อใหม่ เข้าของเรือเห็นพวกราชทูตขึ้นไปบนกำปั่น ก็มีความยินดีมาต้อนรับ นำไปเที่ยวดูของกล่าวชี้แจงจนตลอดลำ แล้วราชทูตก็ลงเรือกลไฟกลับมาโฮเต็ล

ตอนที่ ๑๐

ว่าด้วยกวีนตั้งขุนนางและราชทูตเข้าเฝ้าทูลลา ราชทูตไปดูที่ขังคนบ้าและบริติริชมิวเซียม

◎ รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๖ ค่ำ กวีนรับสั่งให้เยนเนอรัลกัศต์ มาเชิญพวกราชทูตไปเฝ้าที่วังเซนต์เยมส์ เป็นวันกำหนดพวกขุนนางเข้าเฝ้า แล้วจะโปรดตั้งขุนนางด้วย เวลาบ่ายสองโมงเศษ พวกราชทูตก็ขึ้นรถไปคอยอยู่ที่วัง ถึงเวลาบ่ายสามโมงกวีนเสด็จมา ให้เปิดประตู ขุนนางก็เข้าไปคำนับทุกคน แต่ขุนนางซึ่งจะรับเป็นที่เซอร์นั้น เข้าไปนั่งคุกเข่าอยู่ตรงพระพักตร์ กวีนจึงเอาพระแสงดาบวางลงบนบ่าซ้าย แล้วยกมาวางลงบนบ่าขวา แล้วยื่นพระหัตถ์ออกมา ขุนนางคนนั้นจึงเอามือของตัวรองลงใต้ฝ่าพระหัตถ์เอาปากจุบำมรงค์ที่หนึ่ง แล้วลุกขึ้นเดินถอยหลังออกไป ไกลประมาณสามวา แล้วจึงกลับหน้าเดินออกไป แต่ฝ่ายขุนนางหัวเมืองเข้าไปถึง ก็คุกเข่าลงข้างหนึ่งส่งหนังสือถวาย กวีนทรงรับเอา แล้วยื่นพระหัตถ์ให้ ทำเหมือนเช่นว่ามาแล้วทุก ๆ คน จนบ่ายสี่โมงเศษ กวีนจึงเสด็จขึ้น เลอรด์กลาเรนดอนจึงบอกราชทูตว่า กวีนกำหนดให้พวกราชทูตเข้าเฝ้าทูลลาในวันพรุ่งนี้

◎ วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาย่ายสามโมง ราชทูตทั้งสาม หม่อมราโชทัย หมื่นราชามาตย์ นายพิจารณ์สรรพกิจ ขุนปริชาชาญสมุทร ล่าม เจ็ดคน พร้อมกันขึ้นรถไปเฝ้าที่วังยักกิงชัม กวินโปรดให้พวกราชทูตเข้าไปเฝ้าในห้อง เรียกว่าห้องจิน ห้องนั้นตกแต่งล้วนแต่ของจีนเป็นเครื่องประดับประดา และเครื่องใช้โต๊ะเก้าอี้เป็นของจีนทั้งสิ้น กวินกับปรินสอาลเบิตยืนเคียงกันอยู่ ครั้นพวกราชทูตคำนับพร้อมกันแล้ว กวินจึงตรัสเรียกหม่อมราโชทัยเข้าไปแล้วตรัสว่า พวกราชทูตมาอยู่ในเมืองลอนดอน เราได้ยินว่ามีความสุขอยู่ แต่เสียดายนักที่ต้องมาถูกฤดูหนาว ราชทูตให้ทูลว่า ความหนาวนั้นไม่สู้เย็นไรนัก ด้วยมาอยู่นานก็เคยไป กวินจึงรับสั่งว่า เราปรารถนาให้พวกท่านทั้งปวงไปจงดีมีความสุขตลอดถึงบ้านถึงเมืองเถิด เมื่อท่านทั้งปวงไปถึงแล้ว จงกราบทูลพระเจ้ากรุงสยามด้วย ว่าเราขอให้ทรงพระชนมายุยืนยาวอยู่ในราชสมบัติทั้งสองพระองค์ อนึ่ง กิจการอันใดที่ท่านได้เห็นได้ยิน จงกราบทูลถวายชื่นชงให้ทรงทราบด้วย หม่อมราโชทัยก็ยอกราชทูตตามรับสั่ง แล้วจึงทูลว่า ถ้าพวกข้าพเจ้าได้กลับไปถึงกรุงเทพฯแล้ว จะกราบทูลให้ถี่ถ้วน ว่าพระองค์ทรงพระเมตตาโปรดปรานรับรองให้มีความสุขสบายอย่างไร และการอันใดที่พวกข้าพเจ้าได้เห็นได้ยิน ก็จะกราบทูลให้เสร็จสิ้นทุกประการ กวินจึงรับสั่งว่าดีแล้ว ปรินสอาลเบิตจึงตรัสบ้าง ความก็คล้ายกับกวินรับสั่ง แล้วพวกราชทูตก็ทูลลาออกมาขึ้นรถกลับไปโฮเต็ล

◎ วันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ พวกเลอรด์ ที่เป็นขุนนางผู้ใหญ่ เอาตราสำหรับที่ไปคืนถวายแก่กวิน * ทูลลาออกนอกราชการด้วยเกิดความขึ้น เพราะรับธุระฝ่ายฝรั่งเศส

◎ วันจันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ พวกราชทูตไปดูที่ขังคนบ้าทำเป็นตึกใหญ่กว้างขวาง ในนั้นมีที่สำหรับสั่งสอนศาสนา เทศน์ให้คนบ้าฟังทุกวันอาทิตย์ ที่ในตึกเป็นห้องใหญ่บ้าง ห้องเล็กบ้าง แต่บ้าที่คลั่งมากไม่ได้สติ คืนโดด โลดโผน โดนเสาไม้ ทำร้ายแก่คนอื่น ดังนั้น ขังไว้ในห้องมิเยาะ มีนวมตามพื้นและฝา ถึงจะดิ้นรนประการใด เนื้อตัวก็ไม่เจ็บช้ำ ในตึกนั้นทำสะอาดหมดจดงดงามประหนึ่งว่าเรือนเศรษฐี มีหมอและคนคอยปรนนิบัติรักษาประจำอยู่มิได้ขาด บ้าผู้ชายก็เอาไว้ส่วนชาย บ้าผู้หญิงก็เอาไว้ตามผู้หญิง มิให้ปนปะคละกัน ผู้ปรนนิบัตินั้นพูดจาสิ่งใดล้วนอ่อนหวานปลอยโยน มิให้คนบ้าเคืองใจเลย

◎ วันพุธ เดือน ๔ ขึ้น ๑๒ ค่ำ มิสเตอร์เฟาล์เชิญพระราชสาส์นของกวินกับสำเนาฉบับหนึ่งมาส่งให้ราชทูต

◎ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ พวกเลอรด์คนใหม่เข้ารับตราสำหรับที่ว่าราชการแทนเลอรด์คนเก่า

◎ วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ พวกราชทูตไปดูที่บริติริช-มิวเซียม เป็นที่ไว้รูปสัตว์ต่าง ๆ คือสัตว์บก สัตว์น้ำ แต่เป็นรูปสัตว์

* คือการเปลี่ยนรัฐบาล พวกลิเบอรัลออกจากตำแหน่ง พวกคอนเซอเวทิฟเข้าเป็นรัฐบาล

ตายแล้วผ่าท้องเอายาใส่ไม่ให้เน่าเปื่อยเสียไป ดูเหมือนยังมีชีวิตอยู่เวลาค่ำไปดูอีกแห่งหนึ่ง ที่นั่นเรียกมาตามตุศซอรด์ ชั้นล่างเป็นที่ขายของ ชั้นสองชั้นสามทำเป็นรูปยื่นด้วยขี้ผึ้งประสม มีรูปกวิน รูปปรินสอาลเบิต และเจ้าลูกเธอทั้งเก้าองค์ กับพระวงศานุวงศ์ และรูปกษัตริย์ต่างเมืองต่างชาติก็มีมาก รูปตุ๊ก รูปเลอรด์ รูปคนอื่น ๆ ยืนข้าง นั่งข้าง ยางรูปก็กลอกหน้ากลอกตาได้ รูปผู้หญิงคนหนึ่งนอนหายใจดูเหมือนคนนอนหลับ รูปทั้งปวงแต่งตัวด้วยเสื้อผ้าและของอื่นตามยศ ล้วนของจริง ๆ ทั้งสิ้น ดูผิวพรรณสัณฐานเหมือนคนเป็นนั่งพูดจาปราศรัยตามมิตรสหายไปมาเยี่ยมเยียนซึ่งกันและกัน

๏ วันเสาร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลายามหนึ่งกับสิบนาที มิจันทรุปราคาขับข้างทิศอาคเนย์

ตอนที่ ๑๑

ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองลอนดอนไปถึงท่าโดเวอ และกลับว่าด้วยประเทศเครดบริดติน

๏ วันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๒ ค่ำ มิสเตอร์เฟาล์มาแจ้งแก่ราชทูตว่า ได้รับหนังสือกำหนดมาว่า อีกสามวันพวกราชทูตจะได้ออกจากเมืองลอนดอน* รุ่งขึ้นราชทูตไปลาเลอรด์มาลเมศเบอรี่ ผู้สำเร็จราชการฝ่ายเมืองต่างประเทศ แทนเลอรด์กลาเรนดอน

วันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ เวลาเช้าสองโมง มิสเตอร์เฟาล์ เชิญราชทูตกับขุนนาง และผู้มีชื่อพร้อมกันยี่สิบเจ็ดคน ขึ้นรถไฟออกจากเมืองลอนดอน** ทางเจ็ดสิบสองไมล์ คือสามพันสองร้อยสามสิบเส้นถึงท่าโดเวอ มิสเตอร์เฟาล์จัดแจงให้ขึ้นไปกินอาหาร

---

* ตั้งแต่ทูตไทยไปถึง รัฐบาลอังกฤษให้หมอคนหนึ่งชื่อควีดี เป็นผู้คอยดูแลรักษาไข้เจ็บของพวกทูต หมอคนนี้ทำความเห็นยื่นรัฐบาลว่า ตั้งแต่เข้าฤดูหนาว พวกไทยไม่ใคร่สบาย อยู่ช้าไปเกรงจะทนหนาวไม่ได้ จึงกำหนดวันให้กลับ เรื่องนี้มีพวกที่ไปในกองทูตคราวนั้นเล่าว่า ใครไปเจ็บคนหนึ่ง หมอฝรั่งมาตรวจว่าเพราะทนหนาวไม่ได้ เกรงจะเป็นอันตราย พอหมอไปแล้ว ไทยที่เป็นคนใช้คนหนึ่งลุกขึ้นเปลื้องเสื้อผ้า นุ่งแต่กางเกงชั้นใน ว่าไม่เห็นหนาวอะไร อยู่นาเมืองไทยหนาวกว่านั้นอีก

อนึ่ง ปรากฏว่า เมื่อก่อนทูตจะออกจากลอนดอน ได้ไปส่งการ์ดเยียมเอกอัครราชทูตฝรั่งเศส และเอกอัครราชทูตเตอรกีด้วย

** ขาทูตกลับ มีทหารแห่เหมือนขาไป

บนโฮเต็ล พักอยู่ขนเกือบบ่ายโมงหนึ่ง จึงได้ลงเรือกลไฟออกจากท่าโดเวอร์ ข้ามทะเลไปท่ากาลิศฝากข้างฝรั่งเศส แต่ท่าโดเวอร์ถึงท่ากาลิศทางยี่สิบไมล์คือเก้าร้อยเส้น เมื่อไปถึงกลางทาง แลดูเห็นฝั่งทั้งสองข้าง คือฝั่งอิงแคลนด์ ฝั่งฝรั่งเศส

◎ ที่นี้จะกล่าวด้วยภูมิประเทศ เกาะเมืองอังกฤษที่เรียกเครดบริดติน ถ้าจะวัดโดยยาวห้าร้อยแปดสิบไมล์ คิดอย่างไทยเป็นหกสิบห้าโยชน์กับร้อยเส้น แต่โดยกว้างนั้น บางแห่งแคบ บางแห่งกว้าง จะกำหนดแน่ไม่ได้ เกาะนั้นอยู่ในมหาสมุทรอัตลันติกทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่งเมืองไทย ที่ในเกาะเครดบริดตินมีภูเขามาก ต้นไม้น้อย มีหัวเมืองใหญ่อยู่ในเกาะแปดสิบห้าเมือง มีกำปั่นไปเที่ยวค้าขายแก่นานาประเทศประมาณสามหมื่นลำ ที่ในเกาะเครดบริดติน เมืองลอนดอนเป็นเมืองหลวง ตั้งอยู่ฝ่ายทิศอาคเนย์แห่งเกาะนั้น ที่ในเมืองทำงดงามนัก แต่ไม่มีกำแพงล้อม มีแต่ป้อมใหญ่อยู่แห่งหนึ่ง มีวัดประมาณหลายร้อยวัด ที่เป็นวัดใหญ่ชื่อ ซันต์เปาโลหนึ่ง และเวศต์มนสเตอรแอบเบหนึ่ง

มีโรงละครใหญ่อย่างดีกว่าสิบแห่ง แต่ละครนั้นไม่ได้ไปเล่นที่อื่น ๆ เหมือนละครในเมืองนี้ เล่นอยู่แต่ในตึกที่ทำไว้สำหรับเล่น จนสองยามจึงเลิก ถ้าคนจะเข้าไปดู ก็ต้องเสียเงินให้มากบ้างน้อยบ้างตามที่ดีและไม่ดี ในตึกโรงละครนั้น ทำเป็นสี่ชั้นบ้าง ห้าชั้นบ้าง ถ้าคนมั่งมีก็อยู่ชั้นต่ำ ต้องเสียเงินมาก ด้วยเห็นตัวละครใกล้ สูงขึ้นไปเสียเงินน้อยลง แต่เห็นไกลออกไปทุกชั้น ด้วยที่สูง

◎ มีตึกเลี้ยงคนป่วยไข้ประมาณร้อยห้าสิบตึก มีที่สอนหนังสือเด็กประมาณสามร้อยตึกเศษ ที่แจกยาคนยากจนประมาณสองพันแห่ง คุกใส่คนโทษมีอยู่สิบสี่คุก คนที่ติดคุกไม่ได้ใส่ตรวนจำจองเลย เป็นแต่ขังไว้ไม่ให้ไปไหน ผู้คุมรักษากวดขัน ใช้ทำการอยู่ในนั้น ไม่จ่ายให้ออกไปทำการข้างนอก คุกนั้นก่อด้วยศิลาหนาแน่นมั่นคงมาก มีทหารคอยระวังรักษาอยู่เป็นนิจ พร้อมด้วยเครื่องศัสตราอาวุธ ลูกกระสุน ดินดำ ในคุกทำสะอาด มีที่สอนศาสนาให้คนฟังทุกวันอาทิตย์ มีหมอยาอยู่สำหรับรักษาโรค มีที่นั่ง ที่นอน เสื่อกางเกง ผ้าห่มนอนพร้อมทุกคน แต่อาหารการกินพาลจะขัดสน จ่ายแจกให้แต่พอเลี้ยงชีวิต ถึงใครมีมิตรสหายญาติกา หามาส่งก็ไม่ได้ด้วยผู้คุมไม่เปิดประตูให้เข้าไป เหตุฉะนี้ คนที่ติดคุกจึงต้องอดอยากลำยากมาก

◎ ในเมืองลอนดอนมีถนนหลายร้อยถนน ๆ ที่เป็นถนนใหญ่ประมาณกว้างแปดวา ที่เป็นถนนเล็กกว้างห้าวาบ้าง สี่วาบ้าง ถนนทั้งนั้นปูด้วยศิลาทำเหมือนแผ่นอิฐ และปูตะแคงสำหรับรถและม้าเดิน ริมถนนทั้งสองข้างยกขึ้นสูงหกนิ้ว กว้างประมาณห้าศอก ปูด้วยศิลาใหญ่ หน้าศอกคิบสี่เหลี่ยมเป็นทางคนเดิน แล้วมีพวกอำเภอ* คอยดูเหตุการณ์ เดินประจำรักษาอยู่ทุกถนนทั้งกลางวันและกลางคืน ตามสองข้างถนนมีเสาเหล็ก สูงประมาณห้าศอก ยักห่างกันประมาณ

---

* ที่เรียกว่าพวกอำเภอตรงนี้ คือโปลิศ เวลานั้นในกรุงเทพ ฯ ยังไม่ได้จัดตั้งโปลิศ จึงไม่เรียกในที่นี้

สิบวา แต่ปักเยื่องกันเป็นฟันปลา ไม่ปักเป็นคู่ ขนปลายเสาใส่โคมแก้วตามไฟในเวลากลางคืน ไฟที่ตามอังกฤษเรียกแคส เป็นของประหลาด ไม่ต้องใช้น้ำมันและไส้เหมือนตะเกียงธรรมดา เป็นแต่หลอดขึ้นไป เอาแต่ไฟจุดที่ปลายหลอดก็ติดสว่างดี เมื่อจะให้ดับก็ยิดควงเสียอย่าให้ลมเดินได้ ไฟก็ดับ อันไฟแคสนั้น อังกฤษใช้ทั่วไปทุกบ้านทุกเรือน เรือนทั้งปวงที่ในเมืองล้วนแต่ตึกทั้งนั้น ก่อด้วยศิลาบ้าง ด้วยอิฐบ้าง ทำเป็นสามชั้นบ้าง สี่ชั้นบ้าง ห้าชั้นบ้าง หกชั้นบ้าง แต่หลังคาทำแบนๆ บานหน้าต่างทำเป็นสองชั้น บานไม้อยู่ชั้นนอกกระจกอยู่ชั้นใน แล้วมีม่านอีกชั้นหนึ่ง เป็นแพรบ้าง เป็นผ้าบ้าง ฝาผนังข้างในยึดกระดายลาย พื้นเรือนนั้นปูพรม ไม่ได้ปูเสื่อเลยทุกบ้านทุกเรือน ที่ฝาผนังมีเตาทำด้วยเหล็กสำหรับใส่ไฟให้อุ่น แล้วมีปล่องตลอดขึ้นไปจนพ้นหลังคา ให้ควันขึ้นได้ไม่ให้อบอยู่ในเรือน คนในเมืองลอนดอนนั้น ต่อมั่งมีเงินมากจึงจะมีเรือนอยู่ ด้วยที่ดินแพง ค่าช้างคนทำเรือนก็ต้องเสียเงินมาก ถ้ามีเงินสองร้อยหรือสามร้อยชั่งแล้ว ไม่พอจะทำเรือนได้ ต้องเช่าเรือนอยู่ คนที่มีเงินเพียงยี่สิบสามสิบชั่งยังว่าเป็นคนจน บ่างที่ต้องเป็นลูกช้างทำการของนาย กินของนาย อยู่ในเรือนของนาย ตัวจะออกหากินต่างหากไม่ได้ ด้วยข้าวของสารพัดแพงนัก ทุนน้อยเท่านั้น จะทำอันใดก็ขัดสน ตามตึกชั้นล่างสองข้างถนนในพื้นเมือง เป็นห้างร้านขายเครื่องทอง เครื่องเงิน เครื่องแก้ว เครื่องเหล็ก เครื่องทองเหลือง ทองแดง เครื่องศิลา เครื่องกระเบื้อง เครื่องไม้และแพรผ้า เครื่องอื่นๆ ก็มากมายหลาย

อย่างต่าง ๆ ตามแต่ผู้ซื้อจะปรารถนาสิ่งใด ก็เที่ยวเลือกดู ซื้อได้ตามประสงค์

◎ ในเมืองลอนดอนมีแม่น้ำอยู่กลางเมืองแม่น้ำหนึ่ง ชื่อเทมส์ ไหลมาแต่ภูเขาข้างทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มาลงทะเลข้างตะวันออก ในแม่น้ำเทมส์มีเรือกลไฟหลายร้อยลำ เป็นเรือข้าง ตกแต่งห้องที่นอนที่นั่งงดงามวิจิตรยรรจง คอยรับส่งคนขึ้นล่องเที่ยวเล่นในลำน้ำตามสบาย ฝ่ายบนบกก็มีรถเทียมด้วยม้า ๆ เดียวบ้าง คู่หนึ่งบ้าง สองคู่บ้าง คอยรับข้างคนไปมาตามถนน รถเหล่านั้นทำต่าง ๆ กัน มีฝากระจกบ้าง ไม่มีฝาบ้าง บางรถข้างในนั่งได้สองคน บางรถนั่งได้สี่คน มีเบาะนั่งข้างหลัง ที่พิงก็ใส่นวมนุ่มอ่อนอุ่น เป็นรถอย่างดี ยังรถอย่างอื่นเป็นรถใหญ่ไม่สู้ดีนัก นั่งข้างในได้ถึงสิบสองคน บนหลังคาก็นั่งได้อีกหลายคน แต่รถอย่างนั้นราคาถูก ผู้ดีไม่ชอบใจไป ด้วยคนมากมายหลายชนิด

ยังรถวิเศษอีกอย่างหนึ่ง คือรถไฟสำหรับใช้ทางไกล ไปได้ตลอดทุกหัวเมืองที่อยู่ในเกาะเครดบริตติน ทางรถไฟนั้นทำด้วยเหล็กเป็นทางตรง ถ้าถึงภูเขาก็เจาะเป็นอุโมงค์ตลอดไปจนข้างโน้น ที่เป็นเนินต่ำ ๆ ก็ตัดเนินลงเป็นทางรายเสมอดิน ถ้าถึงแม่น้ำหรือคลอง ก็ก่อตะพานศิลาข้าม ถ้าเป็นที่ลุ่มก็ถมขึ้นให้ดอนเสมอ แล้วทำเป็นสองทางข้าง สี่ทางข้างเคียงกัน ทางรถไปทางหนึ่ง ทางรถมาทางหนึ่ง ไม่ให้ร่วมทาง ด้วยกลัวจะโดนกัน ที่เรียกว่ารถไฟนั้น ใช่จะเป็นรถไฟ

ทุกรถหามิได้ เป็นรถไฟอยู่รถเดียวแต่รถหน้า แล้วลากรถอื่นไปได้ถึงยี่สิบรถเศษ บางทีถ้าจะไปเร็วก็ลากแต่น้อย เพียงเจ็ดรถแปดรถ รถที่เดินเร็วเดินได้โมงละหกสิบไมล์ คือสองพันเจ็ดร้อยเส้นเป็นกำหนด รถเหล่านั้นมีขอเหล็กเกี่ยวต่อ ๆ กันไป แต่จักเป็นสี่ชนิดชนิดที่หนึ่งนั้น รถอันหนึ่งกั้นเป็นสามห้อง ๆ หนึ่งนั่งได้สี่คน รวมสามห้องสิบสองคน พร้อมด้วยฟูกเบาะเมาะหมอน ทำด้วยแพรบ้าง บางทีทำด้วยสักหลาดและหนังฟอกอย่างดี ตามฝาใส่กระจกมิดชิดไม่ให้ลมเข้าได้ ข้างในมีมู่ลี่แพรสำหรับบังแดด รถที่สองก็ทำเป็นสามห้องเหมือนกัน แต่ห้องหนึ่งนั่งได้หกคน ที่ทางไม่สู้งามเหมือนรถที่หนึ่ง ยังรถที่สามเป็นรถเลวไม่ได้กั้นห้อง รถอันหนึ่งมีอยู่แต่ห้องเดียว คนนั่งได้กว่ายี่สิบคนปะปนคละกันไป เก้าอี้ข้างในก็ไม่มีเบาะหมอน และไม่สู้สะอาดงดงาม อีกรถที่ ๔ นั้น สำหรับบรรทุกของและสัตว์ มีม้าและวัวเป็นต้น ในขณะรถไฟเดินอยู่นั้น จะมีคนมายืนอยู่หรือต้นไม้อันใดที่อยู่ริมทางก็ดี คนที่อยู่บนรถจะดูว่าคนผู้ใด ต้นอะไรก็ดูไม่ทันรู้จักชัด ด้วยรถไปเร็วนัก

◎ ตามข้างทางที่รถไฟไป มีเสายาวหกศอก ปักห่างกันประมาณสามสิบวา บนปลายเสาใส่ลวดไฟฟ้าล่ามตลอดไปทุกหัวเมืองที่อยู่ในประเทศเกาะเครดบริดติน ไฟฟ้าอย่างนั้นภาษาอังกฤษเรียกว่าเตลคราฟ สำหรับบอกเหตุการณ์กิจธุระสิ่งใดได้โดยรวดเร็ว แต่ต้องเสียเงินให้แก่เจ้าของ ถ้าผู้ซึ่งอยู่ต่างบ้านต่างเมืองทางไกลกันเหมือนกรุงเทพ ฯ ขึ้นไปเมืองนครราชสีมา แม้นจะบอกความข้อใด

ข้อหนึ่งไปให้คนที่อยู่เมืองโน้นรู้แล้ว คนข้างโน้นจะบอกตอบมาได้โดยเร็ว เหมือนเรานั่งพูดกันเล่นในที่ใกล้ แต่เราจะบอกเองไม่ได้ ต้องบอกความแก่ผู้รักษาอยู่ที่ต้นลวด ผู้รักษานั้นก็ทำตามลัทธิที่เคยทำ ถ้าคนอยู่ข้างโน้นจะตอบมาประการใด ก็ต้องบอกแก่ผู้รักษาข้างโน้นเหมือนกัน ข้างโน้นตอบมาแล้ว ผู้รักษาข้างนี้จึงบอกแก่เราให้แจ้ง การที่บอกกันไปมาดังนั้น ถึงใครจะดูก็ไม่เข้าใจ ด้วยไม่รู้ลัทธิต่อคนที่ได้เรียนจึงจะรู้

◎ ที่ในเมืองลอนดอนมีที่หลายแห่งทำเป็นป่าปลูกต้นไม้ใหญ่ใต้ต้นตามพื้นแผ่นดินปลูกหญ้าคล้ายกับหญ้าแพรก ขึ้นเขียวสดงดงาม สม่ำเสมอเหมือนปูพรม ไม่มีใครเข้าไปทำรกเรี้ยวในที่นั้นได้ แต่บรรดาป่าทั้งนี้มีชื่อหมดทุกป่า คือไฮด์ปาร์คป่าหนึ่ง คริ้นปาร์คป่าหนึ่ง คริ้นวิชปาร์คป่าหนึ่ง ริเยนต์สปาร์คป่าหนึ่ง เซนต์เยมส์ปาร์คป่าหนึ่ง วิกโตเรียปาร์คป่าหนึ่ง ยังอีกที่เป็นป่าเล็กๆหลายแห่ง แต่ไฮด์ปาร์คนั้นเป็นที่ใหญ่โต มีแม่น้ำด้วนอยู่ในกลางแม่น้ำหนึ่ง ตามริมน้ำทำเป็นหาดทราย และเลี้ยนเตียนดูน่าสนุกนัก น้ำในแม่น้ำขึ้นเรี่ยเปียมชายหาดอยู่เป็นนิจ ที่ริมตลิ่งมีตึกอยู่แห่งหนึ่ง หน้าตึกมีเรือใย เรือกระเชียง จอดไว้สำหรับให้คนเช่าไปแล่นใย และตีกรรเชียงเที่ยวเล่นในแม่น้ำนั้น ที่ไฮด์ปาร์คเป็นที่ประชุมชายหญิง ทั้งผู้ดีและคนจน เมื่อถึงเวลาเย็นแล้ว บางคนก็ขี่ม้าและรถ บางคนก็เดินเท้า ไปเที่ยวตากลมอากาศในป่านั้นเป็นพวกๆ บางคนเป็นชายหนุ่มก็ชักชวนผู้หญิงสาว แต่งตัวสะอาดโอ่โถง ขึ้นขี่ม้าคนละม้า

แล้วขับแข่งเป็นคู่เคียงเรียงกันไป แต่ผู้หญิงอังกฤษขี่ม้าไม่คร่อมเหมือนอย่างผู้ชาย ขี่ไพล่ขาคล้ายกันกับผู้หญิงไทยชาวบ้านนอกขี่กระบือ แต่ขี่ดีไม่ใคร่จะตก ถึงม้าจะห้อหกทำพยศต่าง ๆ ก็ขี่ได้

◎ คนที่เป็นขุนนางและเศรษฐีอยู่ในประเทศนั้น บางคนก็ชอบใจเที่ยวยิงสัตว์ จึงซื้อที่ปลูกต้นไม้ทำเป็นป่าแล้วล้อมรั้ว เอาสัตว์ที่ไม่ดุร้ายเหมือนอย่างเนื้อและกระต่ายปล่อยไว้ในนั้น แล้วไปเที่ยวยิงเล่นตามสบาย บางทีก็ขี่ม้าไปยิงนกตามท้องนาบ้าง พวกที่เป็นผู้ดีเหล่านั้น ถ้ายิงสัตว์ได้มาแล้ว ก็เอาไว้กินบ้าง แจกจ่ายให้ปันตามพวกพ้องมิตรสหายที่รักกันบ้าง บางคนที่ยากจนได้มาแล้ว ก็เอาไปขายที่ตลาด

◎ ในตลาดนั้น มีเนื้อสัตว์หลายอย่าง คือเนื้อวัว เนื้อสมัน เนื้อแกะ เนื้อหมู เนื้อกระต่าย เนื้อนก เนื้อห่าน เนื้อเป็ด เนื้อไก่ เนื้อเต่า และกุ้งปลา ของทั้งนี้มีเสมอทุกวันที่ในท้องตลาด ถ้าอยากกินเมื่อไรก็ซื้อได้ แต่ผลไม้มีน้อยอย่าง ไม่มากเหมือนเมืองไทย บรรดาของกินทุกสิ่งราคาแพงนัก ถ้าจะเลี้ยงโต๊ะสักครั้งหนึ่ง ก็เสียเงินหลายชั่งจึงจะพอ.

ข้อหนึ่งไปให้คนที่อยู่เมืองโน้นรู้แล้ว คนข้างโน้นจะบอกตอบมาได้โดยเร็ว เหมือนเรานั่งพูดกันเล่นในที่ใกล้ แต่เราจะบอกเองไม่ได้ ต้องบอกความแก่ผู้รักษาอยู่ที่ต้นลวด ผู้รักษานั้นก็ทำตามลัทธิที่เคยทำ ถ้าคนอยู่ข้างโน้นจะตอบมาประการใด ก็ต้องบอกแก่ผู้รักษาข้างโน้นเหมือนกัน ข้างโน้นตอบมาแล้ว ผู้รักษาข้างนี้จึงบอกแก่เราให้แจ้ง การที่บอกกันไปมาดังนั้น ถึงใครจะดูก็ไม่เข้าใจ ด้วยไม่รู้ลัทธิต่อคนที่ได้เรียนจึงจะรู้

◎ ที่ในเมืองลอนดอนมีที่หลายแห่งทำเป็นป่าปลูกต้นไม้ใหญ่ใต้ต้นตามพื้นแผ่นดินปลูกหญ้าคล้ายกับหญ้าแพรก ขึ้นเขียวสดงดงาม สม่ำเสมอเหมือนปูพรม ไม่มีใครเข้าไปทำรกเรี้ยวในที่นั้นได้ แต่บรรดาป่าทั้งนี้มีชื่อหมดทุกป่า คือไฮด์ปาร์คป่าหนึ่ง คริ่นปาร์คป่าหนึ่ง คริ่นวิชปาร์คป่าหนึ่ง ริเยนต์สปาร์คป่าหนึ่ง เซนต์เยมส์ปาร์คป่าหนึ่ง วิกโตเรียปาร์คป่าหนึ่ง ยังอีกที่เป็นป่าเล็กๆหลายแห่ง แต่ไฮด์ปาร์คนั้นเป็นที่ใหญ่โต มีแม่น้ำตัวนอยู่ในกลางแม่น้ำหนึ่ง ตามริมน้ำทำเป็นหาดทราย และเลี้ยนเตียนดีดน่าสนุกนัก น้ำในแม่น้ำขึ้นเรี่ยเปี่ยมชายหาดอยู่เป็นนิจ ที่ริมตลิ่งมีกอยู่แห่งหนึ่ง หน้าตีกมีเรือใย เรือกระเชียง จอดไว้สำหรับให้คนเช่าไปแล่นใย และตีกรรเชียงเที่ยวเล่นในแม่น้ำนั้น ที่ไฮด์ปาร์คเป็นที่ประชุมชายหญิง ทั้งผู้ดีและคนจน เมื่อถึงเวลาเย็นแล้ว บางคนก็ขี่ม้าและรถ บางคนก็เดินเท้า ไปเที่ยวตากลมอากาศในป่านั้นเป็นพวกๆ บางคนเป็นชายหนุ่มก็ชักชวนผู้หญิงสาว แต่งตัวสะอาดโอ่โถง ขึ้นขี่ม้าคนละม้า

แล้วขับแข่งเป็นคู่เคียงเรียงกันไป แต่ผู้หญิงอังกฤษขี่ม้าไม่คร่อมเหมือนอย่างผู้ชาย ขี่ไพล่ขาคล้ายกันกับผู้หญิงไทยชาวบ้านนอกขี่กระบือ แต่ขี่ดีไม่ใคร่จะตก ถึงม้าจะห้อหกทำพยศต่าง ๆ ก็ขี่ได้

◎ คนที่เป็นขุนนางและเศรษฐีอยู่ในประเทศนั้น บางคนก็ชอบใจเที่ยวยิงสัตว์ จึงซื้อที่ปลูกต้นไม้ทำเป็นป่าแล้วล้อมรั้ว เอาสัตว์ที่ไม่ดุร้ายเหมือนอย่างเนื้อและกระต่ายปล่อยไว้ในนั้น แล้วไปเที่ยวยิงเล่นตามสบาย บางทีก็ขี่ม้าไปยิงนกตามท้องนาบ้าง พวกที่เป็นผู้ดีเหล่านั้น ถ้ายิงสัตว์ได้มาแล้ว ก็เอาไว้กินบ้าง แจกจ่ายให้ปันตามพวกพ้องมิตรสหายที่รักกันบ้าง บางคนที่ยากจนได้มาแล้ว ก็เอาไปขายที่ตลาด

◎ ในตลาดนั้น มีเนื้อสัตว์หลายอย่าง คือเนื้อวัว เนื้อสมัน เนื้อแกะ เนื้อหมู เนื้อกระต่าย เนื้อนก เนื้อห่าน เนื้อเป็ด เนื้อไก่ เนื้อเต่า และกุ้งปลา ของทั้งนี้มีเสมอทุกวันที่ในท้องตลาด ถ้าอยากกินเมื่อไรก็ซื้อได้ แต่ผลไม้มีน้อยอย่าง ไม่มากเหมือนเมืองไทย บรรดาของกินทุกสิ่งราคาแพงนัก ถ้าจะเลี้ยงโต๊ะสักครั้งหนึ่ง ก็เสียเงินหลายชั่งจึงจะพอ.

ตอนที่ ๑๒

ว่าด้วยผู้รับใช้ปรนนิบัติราชทูตที่โฮเต็ล
และราชทูตออกจากเมืองลอนดอนจะกลับมาเมืองไทย
และได้แวะที่เมืองฝรั่งเศส

◎ เมื่อพวกราชทูตไปอยู่ที่เมืองลอนดอนนั้น กวินโปรดให้ไปอยู่ที่โฮเต็ลชื่อ กลาริช มีที่กินอยู่นั่งนอนเป็นสุขยิ่งกว่าอยู่ในบ้านเรือนของตัว เวลาเช้าตื่นนอนล้างหน้าแต่งกายใส่เสื้อเสร็จแล้ว จึงเยียดประตูห้องออกไว้ พวกผู้หญิงสาว ๆ ก็เอาถ่านศิลาเข้าไปใส่ไฟให้แล้วเช็ดถูตู้เตียงสิ่งของทั้งปวงให้หมดจด ทั้งที่นั่งที่นอนก็ปูปัด จัดแจงน้ำกินน้ำใช้ใส่ที่พร้อมแล้ว ก็ลากลับไป ถึงเวลาเย็นก็มากระทำเหมือนเวลาเช้า แล้วเอาเทียนปักไว้ที่เชิงเทียนสองเล่มพอจุดตลอดรุ่ง เปลี่ยนผ้าเช็ดหน้าใหม่ไว้ เอาผืนเก่าไปซักเสีย ทำดังนั้นเสมอทุกวันมิได้ขาด แล้วมีหมอคนหนึ่งมาตรวจตราดูแลทุกวัน ถ้าพวกราชทูตคนใดป่วยไข้ หมอก็ให้ยารักษาจนหาย

เมื่อเวลาเช้าก่อนกินข้าว คนที่คอยรับใช้ก็ยกถาดเงินใหญ่ใส่น้ำชา มีน้ำตาลทราย นมโค ขนมขบเคี้ยวอ่อน เนยแข็งมาให้ถึงในห้อง เวลาสายสี่โมงจึงเลี้ยงข้าว เวลาเที่ยงเลี้ยงน้ำชา มีผลไม้และขนมอีกหลายสิ่ง บ่ายสามโมงเลี้ยงข้าวเย็น เวลาค่ำเลี้ยงน้ำชาเหมือนกลางวันอีกครั้งหนึ่ง ในเวลาที่เลี้ยงหรือเวลาอื่นก็ดี พวกราชทูตจะปรารถนา

กินสิ่งใด ผู้รับใช้ก็ไปหาซื้อมาให้ มิได้คิดว่าราคาถูกและแพง ถ้าของไม่มีในเมืองหลวง จะมีอยู่หัวเมืองทางไกลกันเหมือนกรุงเทพฯ ไปพระพิษณุโลก ผู้รับใช้นั้นก็ขอกไปโดยสายเตลคราฟ ฝ่ายคนที่อยู่ในเมืองโน้นรู้แล้ว ก็จัดแจงของนั้นฝากมากับรถไฟโดยเร็ว ไม่ทันข้ามวันก็ได้กินสมความปรารถนา เมื่อพวกราชทูตอยู่ในเมืองลอนดอนนั้น ถ้าปรารถนาจะไปเที่ยวแห่งใดๆ ทางใกล้ก็ดี ทางไกลก็ดี จะไปด้วยรถเทียมม้าหรือรถไฟ หรือจะดูการงานและของวิเศษสิ่งไรที่จะต้องเสียเงิน ก็ไม่ต้องเสียเลย ด้วยกวีนโปรดให้ใช้เงินหลวงแทนสิ้นทั้งนั้น

ตั้งแต่วันราชทูตไปถึงเมืองลอนดอน ถ้าจะนับ ถึงสี่เดือนกับเจ็ดวัน จึงได้กลับออกจากเมืองลอนดอน มาลงเรือที่ท่าโดเวอร์ แล้วลงเรือกลไฟข้ามทะเลไปขึ้นที่ท่ากาลิศ* ครั้นถึงท่ากาลิศฝากข้างฝรั่งเศส มิสเตอร์เฟาล์จึงนำพวกราชทูตขึ้นพักอยู่บนโฮเต็ลคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นกินอาหารพร้อมแล้ว เวลาเช้าสามโมง จึงขึ้นรถไฟไปเมืองปาริส เป็นเมืองหลวงของฝรั่งเศส ไปทางประมาณสองชั่วโมง มีย้อมแห่งหนึ่ง ย่ายโมงครึ่ง ถึงโฮเต็ลกลางทาง หยุดรถกินของหวานน้ำชา ย่ายห้าโมงเศษ ถึงเมืองปาริสทางสองร้อยไม์ คือเก้าพันเส้น มิสเตอร์เฟาล์ให้พวกราชทูตพักอยู่ที่โฮเต็ล ชื่อแครนด์โฮเต็ลดูลูฟริ

---

* การที่ราชทูตกลับทางประเทศฝรั่งเศสนั้น ปรากฏในจดหมายเหตุของรัฐบาลอังกฤษว่า แต่เดิมรัฐบาลจะจัดให้กลับมาเรือจากเมืองอังกฤษเหมือนเมื่อขาไป ราชทูตว่า เมื่อขาไปถูกคลื่นใหญ่ที่อ่าวบิสเก ลำบากเต็มที ขากลับเป็นฤดูหนาว เขาว่าคลื่นยิ่งใหญ่กว่าขาไป ขอกลับทางประเทศฝรั่งเศส รัฐบาลอังกฤษจึงจัดให้มาทางนั้น

◎ วันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๗ ค่ำ เข้าพนักงานฝ่ายฝรั่งเศสมานำพวกราชทูตไปที่ลิมิวสิตูลูฟริ เป็นตึกใหญ่ ในนั้นมีรูปเขียนรูปศิลาต่าง ๆ ทั้งผู้ชายและผู้หญิง และของต่างประเทศ คือของจีนของเมืองอื่น ๆ ก็มีมาก ดูแล้วจึงเลยไปหาเลอรด์เกาเล เป็นกงสุล* อังกฤษ พูดจาปราศรัยกันแล้ว ลากลับมาที่อยู่

◎ วันอาทิตย์ เดือน ๔ แรม ๘ ค่ำ เวลาบ่ายโมงเศษ เอมเปอเรอ คือพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสให้รถมารับพวกราชทูตสามรถ มีคนแต่งตัวใส่หมวกติดสายแถบทองเป็นคนขับรถคนหนึ่ง ยืนท้ายรถสองคน ไปที่วัง ชื่อลิปาลิศเดศตูวิลิริศ ราชทูตคอยอยู่จนบ่ายสองโมง เอมเปอเรอกับเอมเปรส ซึ่งเป็นพระมเหสีเกี่ยวพระกรเสด็จมาด้วยกัน** มีขุนนางนำสี่คู่ เอมเปอเรอแต่งพระองค์อย่างนายทหาร ทรงฉลองพระองค์ดำ กางเกงแดง แต่เอมเปรสนั้นแต่งตามธรรมเนียม พวกราชทูตพร้อมกันยืนคำนับ เอมเปอเรอและเอมเปรสเสด็จมายืนตรัสด้วยพวกราชทูตอยู่ประมาณห้านาที แล้วเสด็จกลับไป ราชทูตก็กลับมาโฮเต็ลที่พัก

◎ รุ่งขึ้นพวกราชทูตไปดูที่ฝังศพแนบโปเลียนบูนะปาต อยู่ในวัดใหญ่ แนบโปเลียนบูนะปาตคนนี้ได้เป็นกษัตริย์ครองกรุงฝรั่งเศส เป็นลุงของพระเจ้าฝรั่งเศสองค์นี้ แต่ศพยังหาได้ฝังไม่ ใส่หีบตั้งไว้ในห้องแห่งหนึ่ง หลุมที่จะฝังนั้นขุดลงไปลึกได้ประมาณสามวา กว้าง

---

* ลอร์ดเคาเล เป็นเอกอัครราชทูตอังกฤษ มิใช่กงสุล

** พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ กับพระราชินี ยือยินี

ประมาณสี่วา ตามข้างหลุมก่อด้วยศิลาขาว ที่สำหรับใส่ศพตั้งอยู่กลาง ประดับด้วยโมราคำ แต่การที่ทำยังหาสำเร็จไม่*

◎ วันอังคาร เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ มิสเตอร์เฟาล์พามิ่นมณเฑียรพิทักษ์ หม่อมราโชทัย นายพิจารณ์สรรพกิจ ไปเยี่ยมเจ้าและขุนนางผู้ใหญ่ในเมืองปาริสแทนราชทูต อุปทูต**

◎ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมงมิสเตอร์เฟาล์นำพวกราชทูต ไปขึ้นรถไฟออกจากเมืองปาริส ครั้นถึงเวลาบ่ายเวลาค่ำ หยุดกินอาหารที่โฮเต็ลตามระยะทาง รุ่งขึ้นวันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๑๓ ค่ำ เวลาเช้าโมงหนึ่งถึงท่าเมืองมาเซล์ เป็นเมืองขึ้นแก่ฝรั่งเศส ทางแปดร้อยไมล์ คือสามหมื่นหกพันเส้น มิสเตอร์เฟาล์จึงให้พวกราชทูตขึ้นพักอยู่บนโฮเต็ล ชื่อเดสโกโลนิศ แล้วจึงเชิญให้ไปเยี่ยมเจ้าเมือง และแอดมิรัล ขนเวลาเย็นจึงกลับมาที่สำนัก กินอาหารเสร็จแล้ว ก็พร้อมกันมาลงเรือกลไฟชื่อกาเรดอก ซึ่งเคยรับราชทูตไปส่งเมืองปอร์ตสมัท เมื่อมานั้นมิสเตอร์เฟาล์ก็ตามลงมาส่งถึงกำปั่นด้วย แล้วจึงลากลับไป

◎ วันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมงเศษกำปั่นกาเรดอกได้ใส่ไฟใช้จักรออกจากท่าเมืองมาเซล์ วันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๑ บ่ายโมงหนึ่งถึงสิกสิลี เป็นชื่อฝั่ง ขณะนั้นมี

---

* ที่ตึก แอนเวอลิด

** ได้ความในรายงานมิสเตอร์เฟาล์ว่า ไปส่งการ์ดที่เจ้านโปเลียน พระญาติของเอมเปอเรอ อัครมหาเสนาบดี เสนาบดีว่าการต่างประเทศ และเสนาบดีกระทรวงวัง

สุริยุปราคา ขับข้างทิศพายัพ เวลาแปดทุ่มถึงเมืองมอลตา รุ่งขึ้นเวลาเช้าสี่โมงเศษ เจ้าเมืองให้จัดเรือโยตสามลำมารับพวกราชทูต เมื่อราชทูตลงจากกำปั่นแล้ว ทิ้งบนป้อมหน้าเมืองยิงปืนใหญ่สลุตรับสิบเก้านัด ครั้นถึงฝั่งมีรถมาคอยรับอยู่สามรถ พวกราชทูตก็ขึ้นรถไปหาเจ้าเมือง พูดจาไต่ถามสุขทุกข์กันแล้ว เจ้าเมืองจึงว่า คำวันนี้เวลาทุ่มหนึ่ง ขอเชิญท่านทั้งหกคนมากินโต๊ะกับข้าพเจ้า ราชทูตรับคำแล้วลามาโฮเต็ล ย่ายสองโมงจึงพากันไปบ้าน เลอรด์ไลออนส์เป็นที่แอดมิรัล (ผู้บัญชาการทหารเรือ) ถึงเวลาทุ่มหนึ่ง ก็พร้อมกันขึ้นรถไปกินโต๊ะที่บ้านเจ้าเมือง สำเร็จแล้วก็ลากลับมาโฮเต็ล รุ่งขึ้นเช้าสี่โมงเจ้าเมืองกับแอดมิรัล และขุนนางฝ่ายทหารอีกห้าคน มาเยี่ยมราชทูตที่โฮเต็ล

◎ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ แอดมิรัลกับขุนนางรองมาหาราชทูต แล้วมอบล่ามคนหนึ่งให้มาส่งราชทูตด้วย จึงถึงท่าเมืองสุเอส ครั้นแอดมิรัลลากลับไปแล้ว พวกราชทูตพร้อมกันมาลงเรือโยตที่ท่า เมื่อเรือจะออกจากท่านั้น ขุนป้อมให้ยิงสลุตส่งสิบเก้านัด เวลาห้าโมงเช้า กำปั่นกาเรดอกได้ออกจากที่ทอดสมอเมืองมอลตา

◎ วันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ เวลาเช้าโมงเศษ ถึงเมืองอาเลกซันเดอร์ เจ้าเมืองให้จัดเรือโยตมารับพวกราชทูตสามลำ แล้วเชิญให้ขึ้นพักอยู่ในวัง ชื่อมูแซเพียฮอเนอ อาเลกซันเดรีย แล้วขุนนางผู้ใหญ่ในเจ้าไกโรคนหนึ่งมาต้อนรับราชทูต แล้วแจ้งความว่าเจ้าไกโรไม่อยู่ ขึ้นไปธุระข้างปลายน้ำ เห็นจะช้าอยู่สักสี่ห้าวันจึงจะ

กลับมา เมื่อเจ้าไกโรจะไปได้สั่งไว้ว่า ถ้าพวกราชทูตไทยมาถึงแล้ว ให้รับรองเหมือนอย่างแต่ก่อน แล้วให้ขุนนางมารับใช้อยู่คนหนึ่ง ถ้าพวกราชทูตจะปรารถนาสิ่งใด ก็ให้ดูขัดแจงให้ แล้วสั่งว่า ถ้าพวกราชทูตจะใคร่พบกันกับเจ้าไกโร ขอเชิญคอยอยู่สักสี่ห้าวัน ราชทูตตอบว่าอยากจะพบกับเจ้าไกโรอยู่ แต่จะรอช้าวันนั้นไม่ได้ ด้วยกลัวกำปั่นรบจะมาคอย ขุนนางในเจ้าไกโรจึงว่า ถ้าท่านจะไปเมื่อไร เจ้าไกโรสั่งไว้กับขุนนางล่ามคนหนึ่ง ให้ตามไปส่งถึงกำปั่นรบด้วย พูดกันเท่านั้นแล้วก็ลาไป ราชทูตพักอยู่ที่วังสามคืน

◎ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมงพร้อมกันขึ้นรถไฟไปจนย่ายสี่โมงเศษถึงเมืองไกโร เจ้าพนักงานจัดรถมารับมีทหารขี่ม้านำหน้าคู่หนึ่ง ตำรวจเดินถือหวายคู่หนึ่ง นำไปส่งถึงโฮเต็ล ชื่อโอเรียนเตล ราชทูตพักอยู่ที่นั้น ถึงวันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ขุนนางล่ามที่เจ้าไกโรให้มาอยู่ด้วยราชทูตนั้นมาแจ้งความว่า ที่เมืองสุเอสยอกเตลคราฟมาว่า กำปั่นรบซึ่งมารับราชทูตนั้นยังค้างอยู่ที่เมืองสุเอส ถึงเมื่อวานนี้

◎ รุ่งขึ้นเวลาเช้าสี่โมงครึ่ง พวกราชทูตทั้งนายและไพร่พร้อมกันขึ้นรถไฟออกจากเมืองไกโร ไปจนย่ายสี่โมงครึ่ง สิ้นทางรถไฟแปดสิบไมล์ คือสามพันหกร้อยเส้น ถึงที่รถเทียมม้าเจ้าพนักงานจัดให้พวกราชทูตขึ้นรถม้าต่อไป จนเวลายามหนึ่งถึงเมืองสุเอส ครั้นเวลาเช้ากงสุลอังกฤษอยู่ที่เมืองสุเอสมาบอกความว่า กำปั่นที่มานี้มี

ใช่มารับราชทูต เป็นกำปั่นที่มาเที่ยวหยั่งน้ำในทะเล ว่าที่ไหนลึกที่ไหนตื้น พวกตุรเกส่องกล้องดูเห็นเป็นเรือกลไฟ ก็สำคัญว่าจะมารับราชทูต จึ่งได้บอกเตลคราฟขึ้นไปถึงกงสุลที่เมืองไกโร ไม่รอรั้งฟังให้แน่ก่อน การอย่างนี้เป็นผิดอยู่ อนึ่ง เมืองนี้เป็นเมืองเล็กน้อย โฮเต็ลก็คับแคบทั้งอาหารก็กันดาร ที่เมืองไกโรนั้นเป็นเมืองใหญ่ อาหารจะบริโภคก็บริบูรณ์ ที่อยู่ที่กินก็เป็นสุข ท่านจะกลับไปอยู่ที่เมืองไกโรหรือจะคอยอยู่ที่นี่ก็ตามแต่ใจ พวกราชทูตจึงปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า ซึ่งจะกลับไปกลับมานั้น จะเป็นที่รำคาญใจแก่เจ้าพนักงาน ด้วยต้องรับต้องส่งบ่อย ๆ จึงบอกกับกงสุลว่าถึงจะลำบากอดอยากบ้าง ได้มาแล้วจะคอยอยู่ที่นี่กว่ากำปั่นจะมารับ กงสุลจึงว่าถ้าท่านมีธุระอย่างไรจะประสงค์สิ่งใด ขอจงใช้คนไปบอกข้าพเจ้าให้ทราบด้วย พูดกันแล้ว กงสุลก็ลาไป

ตอนที่ ๑๓

ว่าด้วยพวกราชทูตอยู่เมืองสุเอส แขวงเมืองอายมุบโต แล้วก็ไปเมืองมักหะ และเมืองคาลีและเมืองสิงคโปร์

◎ ณ วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ กำปั่นเมล์มาถึงลำหนึ่ง ถงสุดที่เมืองสเอสได้รับหนังสือฉบับหนึ่ง มาแต่กัปตันกำปั่นรบที่จะมารับพวกราชทูต ในหนังสือนั้นว่า กำปั่นได้ออกจากเมืองกาลกัตตาแล้ว และจะริบมาให้ถึงเมืองสุเอสในวันแรม ๗ ค่ำ ๘ ค่ำ

ราชทูตต้องพักอยู่ที่โฮเต็ลเมืองสุเอสจนถึงวันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ เวลากลางคืนเรือกลไฟชื่อ ไปเลเดศ เป็นกำปั่นรบมาถึงท่าเมืองสุเอส รุ่งขึ้นกัปตันจึงมาหาราชทูตแล้วบอกว่า ข้าพเจ้าได้รับคำสั่งให้มารับพวกราชทูตไปส่งให้ถึงกรุงสยาม แต่ยังมีการที่ในเรือยังหาเรียบร้อยไม่ จะต้องขัดแจงซ่อมแซมให้ดีก่อน วันพฤหัสบดีเวลาเช้า ข้าพเจ้าจะขอลาท่านไปซื้อเสบียงอาหารที่เมืองไกโร ต่อวันเสาร์เวลาเย็นจึงจะกลับมา วันอาทิตย์จึงจะได้เชิญท่านไปลงเรือ ถึงวันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๑๒ ค่ำ เวลาเช้า กัปตันบอกเตลกราฟมาแต่เมืองไกโรว่า ซึ่งสัญญาไว้ว่าจะกลับมาในเวลาเย็นวันนั้น ยังหามาได้ไม่ ด้วยรถไฟยังไม่ไป จะต้องคอยอยู่จนพรุ่งนี้ วันอาทิตย์เวลากลางคืน กัปตันจึงจะกลับมาถึงท่า

◎ วันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ เวลาบ่ายสี่โมง กัปตัน

ดิกอเซ จึงเชิญพวกราชทูตลงเรือกลไฟเล็ก ออกจากท่าเมืองสุเอส ถึงกำปั่นรบชื่อ ไปเลเดศ จักรท้าย ยาวสองร้อยสี่สิบฟีต คือเส้นสิบสามวาสามศอกกับห้านิ้ว ปากกว้างสามสิบเก้าฟีต คือห้าวาสามศอกคืบสิบเอ็ดนิ้วกับกระเบียดหนึ่ง กินน้ำลึกยี่สิบสามฟีต คือสามวาสองศอกสามนิ้วกับกระเบียดหนึ่ง กำลังสามร้อยห้าสิบแรงม้า คนในเรือกับตันหนึ่ง ออฟฟีเซอร์สามสิบสาม ทหารลูกเรือคนใช้สองร้อยยี่สิบหก รวมสองร้อยหกสิบคน เมื่อราชทูตจะขึ้นบนกำปั่น มีทหารยืนปลายหอกยืนคำนับสองแถว ๆ ละสิบสองคน แล้วกับตันให้ยิงปืนใหญ่สลุตราชทูตสิบเก้านัด พวกออฟฟีเซอร์มายืนรับพร้อมทุกตำแหน่ง สลุตเตนนันต์ให้จัดแจงรับของ ๆ พวกราชทูตขึ้นเสร็จแล้ว เวลาทุ่มเศษ ได้ใส่ไฟใช้จักรออกจากที่ท่อดสมอหน้าเมืองสุเอส

◎ วันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาย่ายสองโมงครึ่ง ถึงท่าหน้าเมืองมักหะ เป็นเมืองแขกชาติอาหรับ ถ่านศิลาหมดลง กับตันจึงให้แวะเข้าท่อดสมอ อยู่ห่างตลิ่งประมาณสองร้อยเส้น แล้วกับตันลงเรือโบตขึ้นไปบนเมือง เที่ยวซื้อถ่านศิลาก็ไม่ได้ ซื้อได้แต่พื้นเล็กน้อย แล้วกลับมาให้รับพื้นขึ้นเรือเสร็จ เวลายามเศษ จึงให้ใช้จักรออกจากหน้าเมืองมักหะ

◎ วันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ เวลาสี่ทุ่มเศษ ถึงเมืองเอเดน รุ่งขึ้นเช้าสี่โมง กับตันมาบอกราชทูตว่า จะรับถ่านลงเรือละอองจะปลิวเปื้อนนัก ถ้าท่านพากันขึ้นไปอยู่บนโฮเต็ลเห็นว่าจะเป็นสุขกว่าอยู่ในกำปั่น ราชทูตก็รับคำ กับตันจึงให้มิสเตอร์โฮป เป็นขุนนาง

นายทหารในเรือรบขึ้นไปอยู่ด้วยพวกราชทูต แล้วจึงจัดเรือโยดให้ไปส่งพวกราชทูตที่โฮเต็ล ชื่อปรินส์ ออฟ เวลส์

๏ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ย่ายสองโมง กัปตันมาแจ้งว่า ที่กำปั่นจักแขงเครื่องจักรกล และรัยถ่านลงเสร็จแล้ว พวกราชทูตก็พร้อมกันกลับมาลงในกำปั่น แต่ลมยังพัดทวนหน้าแรงนัก ต้องรออยู่จนร่ำขึ้นเวลาเช้าโมงเศษ กัปตันให้ใส่ไฟใช้จักรออกจากหน้าเมืองเอเดน ลมเป็นพัทยาทวนหน้าจัดนัก เรือเดินได้แต่โมงละห้าน็อต หกน็อต ถึงวันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ลมจึงแปรเยื้องไปสักหน่อย พอใช้ใบได้ แต่ไม่สู้เต็มใบดี

๏ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ ได้ลมสลาตันเป็นยี่ดตะโพกห้าโมงเย็น กัปตันให้พวกเด็ก ๆ ขึ้นหัดริบใบ เมื่อจะลงมาเด็กคนหนึ่งพลัดตกจากร้านชั้นล่างเสากระโดงกลาง มากระทบกระดานที่ผูกรอกข้าง แล้วตกน้ำลงไป กัปตันกับพวกลูกเรือวิ่งไปข้างท้าย ปล่อยทุ่นลอยไป เด็กที่ตกน้ำก็ว่ายเข้ายึดทุ่นไว้ แล้วกัปตันให้เรือลงโดยเร็ว ริยติกรรเชียงไปรับเด็กนั้นมาได้ เมื่อมาถึง หมอตรวจดูเห็นซี่โครงหักสองซี่ หมอก็เอาผ้ารัดตัวเข้าไว้ แล้วให้นอนอยู่บนเปล ให้กินยามาประมาณสิบห้าวัน ก็หายดี

๏ วันอังคาร เดือน ๖ แรม ๗ ค่ำ เวลาย่ายสามโมง เกิดฝนตกลมสลาตันพัดนัก เสากระโดงหน้าชั้นบนหักสะบั้นลงมา ใบเสาหน้า

เสากลาง เสาเท้าท้าย ขาดฉีกเป็นริ้วแร่งยับย่อยหมดทุกใบ คลื่นใหญ่ซัดเข้าในเรือ น้ำขนาดฝ่าชั้นล่างลึกเพียงเข่า หีบใส่ของพวกอังกฤษ พวกไทยลอย ข้าวของเปียกน้ำเสียมาก ประมาณครึ่งโมงพายุจึงสงบ กัปตันให้เปลี่ยนเสาและใบใหม่ แล้วเสร็จในเวลาเดียว

◎ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๘ ค่ำ ย่ายโมงเศษ ถึงเมืองคาลี* อยู่ที่แหลมเกาะลังกาข้างทิศตะวันตกเฉียงใต้ เป็นที่ไว้ถ่านศิลาสำหรับใช้ในการเรือกลไฟ ฝ่ายอังกฤษ ชื่อมิสเตอร์เฮนริโอเครดิ เป็นผู้สำเร็จราชการที่เมืองคาลี แจ้งว่า ราชทูตไทยไปถึงก็ลงมาทักถาม แล้วเชิญให้ขึ้นพักอยู่บนเมือง เวลาย่ายสี่โมง พวกราชทูตพร้อมกันลงเรือโยตไปถึงท่า ที่บนป้อมหน้าเมืองให้ยิงสลุตคำนับสิบเก้านัด แล้วเชิญราชทูตไปที่พัก ตามทางสองข้างตั้งแต่ท่าขึ้น มีทหารคนดำถือปืนปลายหอกยืนรายไปร้อยคน แล้วทหารอังกฤษเรียงต่อไปอีกห้าสิบคน รวมร้อยห้าสิบคน ถึงตึกใหญ่เป็นที่สำหรับเจ้าเมืองมาพัก เจ้าพนักงานเชิญให้ราชทูตขึ้นอยู่ที่นั้น แล้วจัดโปลิศแมนคือคนรักษาถนน มาคอยระวังรักษาอยู่สองคน เวลาค่ำผู้สำเร็จราชการมาเชิญ ว่าพรุ่งนี้เวลาสี่โมงเช้า ขอเชิญท่านทั้งหกคนไปกินโต๊ะที่บ้านข้าพเจ้า ราชทูตก็รับว่าจะไป รุ่งขึ้นเวลาเช้าสามโมงเศษ เจ้าพนักงานจัดรถมารับสามรถ พวกราชทูตหกคน กัปตันตึกอเซ

* ชื่อที่เรียกนี้ เป็นภาษาโปรตุเกส เล่ากันว่า แต่โบราณ โปรตุเกสแล่นเรือมาถึงที่นั้น ขึ้นไปได้ยินเสียงไก่ขัน ไม่รู้จักชื่อเมือง จึงเรียกว่า คอลี แปลว่า ไก่

มิสเตอร์โธป เป็นนายทหารในกำปั่นรบไปเลเดศหนึ่ง พร้อมกันขึ้นรถไปกินโต๊ะที่บ้านผู้สำเร็จราชการ ครั้นกินโต๊ะเสร็จแล้ว ก็ลาไปดูโรงทำน้ำมันมะพร้าว ทำด้วยเครื่องจักร ขูดคั้นแล้วไปด้วยจักรทั้งนั้น ทำเร็วกว่าทำด้วยคนหลายเท่า แล้วเลยไปนมัสการพระที่วัดบนเนินเขา ที่วัดมีพระปฏิมากรเหมือนวัดไทย แต่พระสงฆ์ไม่ได้ปลงผม ในวันสิบสี่ค่ำ ตามแต่จะปลงวันไรก็ได้ สุดแต่อย่าให้ผมยาว ย่ายสามโมง ก็กลับมาที่พัก จึงปรึกษากันว่า เราจำจะไปถวายนมัสการพระทันตธาตุจึงจะชอบ ด้วยเราได้มาถึงนี่แล้ว ครั้นปรึกษาเห็นพร้อมกัน พระยามนตรีสุริยวงศ์ จึงให้ล่ามบอกกัปตันดิกอเซ ๆ จึงตอบว่า การซึ่งท่านจะไปนั้น ข้าพเจ้าไม่ขัดขวางตามแต่ใจ แต่ข้าพเจ้าทราบว่า พระทันตธาตุอยู่ถึงเมืองแกนดี ถ้าจะไปด้วยรถเทียมม้าแต่เมืองคาลิ ไปจนถึงเมืองแกนดีที่พระทันตธาตุ ทางถึงสองวัน แล้วจะต้องหยุดพักที่นั้นสักวันหนึ่งหรือสองวัน ทั้งไปทั้งมาเป็นห้าวันหกวัน ในฤดูนี้เป็นฤดูลมร้าย มักเกิดพายุใหญ่เนือง ๆ ถ้าเป็นดังนั้น บรรดากำปั่นที่ทอดอยู่ในอ่าวนี้ ลมก็พัดกระทบโดนกันแตกเสียหลายลำแล้ว พวกกัปตันมีความกลัว ไม่อาจเข้าทอดสมออยู่ช้านานสามวันได้ ถ้าท่านจะไปเมืองแกนดีแล้ว ข้าพเจ้าจะเอากำปั่นออกไปแล่นอยู่ในทะเลใหญ่ ถึงจะเกิดพายุพัดจัดแรงประการใด พอจะแก้ไขได้ไม่ขัดสน ด้วยท้องทะเลเป็นที่กว้าง ต่อถึงกำหนดหกวัน ข้าพเจ้าจึงจะกลับมารับท่านมิให้ผิดสัญญา ราชทูตมีความสงสัยว่า กัปตันเป็นคนอังกฤษ ไม่นับถือพุทธศาสนา ก็แกล้งพูดบิดพลิ้ว ด้วยไม่อยากจะให้ไป ในขณะนั้น

พระสงฆ์เป็นเจ้าอธิการอยู่วัดในเมืองคาลิ ชื่อสิริสมณะ* กับนายคนหนึ่งเป็นชาวเมืองลังกา ชื่อกรุณารัตน์ ทั้งสองคนพากันมาเยี่ยมราชทูตยังนั่งอยู่ที่นั้นด้วย เข้าหมื่นสรรเพธภักดิ์ จึงถามเป็นภาษามคธ คนทั้งสองก็รับว่าจริงเหมือนคำกัปตันดิกอเซว่า พวกราชทูตจึงปรึกษากันว่า เราจะไปเมืองแกนดี เป็นแต่เรามีความศรัทธาอดส่ำห์จะไปนมัสการพระทันตธาตุ มิใช่ไปด้วยราชการ ซึ่งเราจะให้กำปั่นต้องไปแล่นอยู่ในทะเล เสี่ยถ่านใส่ไฟ ใช้เงินคอเวินแมนต์ลงมากนั้น หาชอบไม่ ครั้นเห็นพร้อมกันดังนั้น จึงว่าแก่กัปตันดิกอเซว่า ท่านจะต้องถอยกำปั่นเข้าออกลำยากดังนั้น เราก็จะไม่ไปเมืองแกนดีแล้ว กัปตันดิกอเซก็มีความยินดีเป็นอันมาก

◎ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าสี่โมง พวกราชทูตจะกลับมาลงกำปั่น ผู้สำเร็จราชการกับกำมโดร์และขุนนางฝ่ายทหารอีกหลายคนมาส่ง แล้วลากลับไป แต่ผู้สำเร็จราชการตามลงมาส่งจนถึงกำปั่น เมื่อราชทูตจะมาลงเรือ มีทหารยืนและยิงสลุตเหมือนเมื่อแรกมาถึงเมือง เวลาเช้าห้าโมงเศษ กัปตันดิกอเซใช้จักรออกจากท่าหน้าเมืองคาลิ มาในทางทะเลเจ็ดวัน คลื่นลมก็เรียบเป็นปรกติดีจนวันศุกร์ เดือน ๗ ขึ้น ๔ ค่ำ ย่ายสองโมงครึ่ง ถึงเมืองสิงคโปร์ เมื่อราชทูตถึงเมืองนั้น เจ้าเมืองไม่อยู่ ลงกำปั่นรบไปเที่ยวจับพวกอ้ายจีน

---

* พระสิริสมณะติสสะ เป็นสังฆนายกฝ่ายมรัมวงศ์ที่เมืองคาลี นับถือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่ทรงผนวช ได้เข้ามากรุงเทพฯ เมื่อในรัชกาลที่ ๔

สลัด รุ่งขึ้นเวลาเช้าสี่โมง รองเจ้าเมืองรัดแขงเรือโยดสามลำ มาเชิญพวกราชทูตขึ้นบนเมือง เมื่อราชทูตไปถึงท่าขึ้น ทหารขึ้นใหญ่หน้าป้อมก็ยิงสลุตสิบเก้านัด แต่ทหารขึ้นปลายหอกที่จะยืนคำนับ รัดแขงหาทันไม่ และโฮเต็ลที่เคยพักแต่ก่อน คนก็เช่าอยู่เต็มหมด พระพิเทศพานิชจึงเชิญให้พวกราชทูตไปพักอยู่ที่ตึกของพระพิเทศพานิชทำไว้บนยอดภูเขา แต่การเลี้ยงคนนั้น รองเจ้าเมืองรัดแขงส่งมาทุกเวลา แล้วให้ทหารมาประจำผลัดเปลี่ยนรักษาอยู่สิบสี่คน ตัวรองเจ้าเมืองก็ไปมาเยี่ยมเยียนราชทูตอยู่เนืองๆ เวลาบ่ายสี่โมง จีนขงฮวดเชิญพวกราชทูตไปกินโต๊ะเลี้ยงตามอย่างจีน

◎ วันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๔ ค่ำ บ่ายห้าโมง เซอร์ แมกกอศแลนด์ เชิญพวกราชทูตไปกินโต๊ะ เวลาสี่ทุ่ม พระพิเทศพานิชเชิญไปกินอีกครั้งหนึ่ง

◎ วันจันทร์ เดือน ๗ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลาเช้าโมงหนึ่ง พวกราชทูตพร้อมกันขึ้นรถมาลงกำปั่น รองเจ้าเมืองรัดทหารยืนยืนคำนับสองแถวประมาณร้อยเศษ แล้วให้ยิงสลุตส่งสิบเก้านัด รองเจ้าเมืองหนึ่ง เซอร์แมกกอศแลนด์หนึ่ง พระพิเทศพานิชหนึ่ง จีนขงฮวดหนึ่ง ลงมาส่งถึงท่า แล้วลากลับไป ราชทูตก็ลงเรือมากำปั่น

พวกราชทูตกรายถวายบังคมลาออกไปแต่กรุงเทพฯ จนถึงเมืองลอนดอน ได้แวะหยุดพักตามหัวเมืองรายทางเป็นหลายหัวเมือง และได้ไปเที่ยวตามหัวเมืองที่อยู่ในประเทศอิงแคลนด์ก็หลายเมือง เจ้าเมืองทั้งนั้นก็รับรองให้เป็นเกียรติยศทุกๆ หัวเมือง การที่เจ้าเมือง

คำนับรับรองทั้งนั้น ก็เพราะพระบารมีพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ปกเกล้าปกกระหม่อมไป กวินและคอเวินแมนต์จึงมีคำสั่งให้จัดแจงรับรอง พวกข้าหลวงได้มีความสุขเย็นอันมาก

◎ เวลาสามโมงเศษ กัปตันดิกอเซให้ใส่ไฟใช้จักรออกจากเมืองสิงคโปร์ วันศุกร์ เดือน ๗ ขึ้น ๙ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมงเศษ ถึงที่ทอดสมอซายชำแระนอกสันดอนปากน้ำเจ้าพระยา กัปตันดิกอเซให้เอาเรือโยตลงสามลำ พร้อมด้วยเชือกเสาเพลาใบ มีออฟพีเซอร์กำกับเรือลำละคน และคนดิกรรเชียงลำละสิบคน เข้ามาส่งพวกราชทูตกับผู้มีชื่อรวมยี่สิบเจ็ดคน บ่ายโมงหนึ่ง พวกราชทูตก็ลากัปตันลงจากกำปั่นรบไปเรเดศ กัปตันให้ยิงสลุตส่งราชทูตสิบเก้านัด บ่ายสามโมง ถึงเมืองสมุทรปราการ แวะขึ้นหยุดพักที่ศาลากลาง พระยาสมุทรบุรานุรักษ์ ผู้สำเร็จราชการเมืองสมุทรปราการ ได้เลี้ยงพวกราชทูตและอังกฤษที่มาส่งเสร็จแล้ว จัดแจงผลไม้ต่าง ๆ กับสุราและบุหรี่ให้แก่อังกฤษ ๆ ก็ลากลับออกไปกำปั่น พระยาสมุทรบุรานุรักษ์พระยามหาอรรคนิกร จัดเรือสำปั้นเก๋งทั้งสองลำ เรือเก๋งลำหนึ่งให้ขึ้นมาส่งพวกราชทูต เวลาสองทุ่มเศษ ได้ออกจากเมืองสมุทรปราการ สองยามถึงกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยานี รุ่งขึ้นเวลาเช้า พร้อมกันเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ตรงหน้าพระสิงหบัญชร ข้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ฝ่ายทิศตะวันตกในพระบรมมหาราชวัง สิ้นความแต่เท่านี้ ขอเดชะ

จดหมายเหตุของหม่อมราโชทัย จบเพียงนี้

ตอนที่ ๑๔

ว่าด้วยรับแขกเมืองที่มาส่งราชทูตเข้าเฝ้า

◎ ได้เนื้อความตามใบบอกของ เซอร์รอเบิต จอมเบิค กงสุล อังกฤษในกรุงเทพฯ มีไปยังกระทรวงต่างประเทศที่กรุงลอนดอน เรื่อง ราชทูตไทยกลับมาถึงกรุงเทพฯ แล้ว ว่ายังมีการรับพระราชสาส์น และเสด็จออกรับแขกเมืองนายเรือรบที่มาส่งทูต มีเนื้อความดังนี้

ราชทูตไทยกลับมาถึงกรุงเทพฯ ณ วันศุกร์ เดือน๗ ขึ้น๙ค่ำ รุ่งขึ้นกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยา รวิวงศ์มหาโกษาธิบดี แจ้งความแก่เซอร์รอเบิต จอมเบิค ว่าจะโปรด ให้เรือไฟหลวงลงไปรับพระราชสาส์น ซึ่งสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย มีตอบ แต่เรือรบอังกฤษเข้ามาจนเมืองสมุทรปราการแล้ว จะจัดเรือ พระที่นั่งเอกชัย กับเรือกระบวนลงไปรับพระราชสาส์น แห่ขึ้นมาจาก เมืองสมุทรปราการจนถึงกรุงเทพฯ* พวกขุนนางนายเรือรบนั้น ก็จะ จัดเรือไฟหลวงลงไปรับขึ้นมา ด้วยจะโปรดให้เข้ามาเฝ้าเป็นการเต็ม

---

* จะเห็นได้ตรงนี้ว่า ประเพณีฝรั่งกับประเพณีไทย ถือในเรื่องพระราช-สาส์นผิดกันอย่างไรในสมัยนั้น ที่จริงพระราชสาส์นที่กวีนวิกตอเรียตอบ เขามอบให้ราชทูตไทยแต่ที่เมืองลอนดอน แต่ประเพณีไทยเราถือว่า ต้องแห่แหนรับพระราชสาส์นเป็นพระเกียรติยศ ทูตจึงมอบพระราชสาส์นไว้ในเรือรบอังกฤษที่มาส่ง เพราะจะต้องลงไปแห่แหนพระราชสาส์นตามประเพณีไทย

ยศ อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเสด็จลงไปเยี่ยมถึงเรือรบที่มาส่งราชทูตนั้นด้วย

◎ ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลาเช้า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเรือไฟจักรท้ายซึ่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ต่อแล้วใหม่ ออกจากกรุงเทพฯ ไปถึงเรือรบอังกฤษ ชื่อไปเลดิศ ซึ่งทอดสมออยู่ที่สันดอน กัปตันดิกอเซจัดการรับเสด็จตามสมควรแก่พระเกียรติยศ เชิญเสด็จตรวจเรือ แล้วฝึกหัดยิงปืนใหญ่น้อยถวายทอดพระเนตร จนเวลาบ่ายสามโมง จึงเสด็จกลับ มิรับสั่งให้กัปตันดิกอเซกับนายเรือรบที่เป็นผู้ใหญ่ ตามเสด็จมาในเรือพระที่นั่ง พวกขุนนางนายเรือรบอังกฤษนอกจากนั้นมาในเรือไฟหลวงที่ออกไปรับ

◎ ณ วันอังคาร เดือน ๗ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เรือกระบวนแห่พระราชสาส์นสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย ขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ

◎ ณ วันพุธ เดือน ๗ ขึ้น ๑๔ ค่ำ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเป็นการเต็มยศ โปรดให้ เซอร์รอเบิต จอมเบิค พากัปตันดิกอเซและพวกขุนนางนายเรือรบ กับทั้งพวกอังกฤษในสถานกงสุลเข้าเฝ้า มีพระราชปฏิสันถารและทรงซักไซ้นายเรือรบที่รับราชทูตมาส่งถึงกรุงโดยสวัสดิภาพ ครั้นเฝ้าเต็มยศแล้ว เสด็จออกที่เก๋งกรงนก โปรดให้พวกนายเรือรบเข้าเฝ้าที่รโหฐาน ทรงทักทายรายตัวทั่วกันแล้ว จึงโปรดให้จัดเลี้ยงอาหารเวลากลางวันในที่นั้น แล้วจึงได้กลับไป

ในเวลาที่พวกนายเรือรบเข้ามาพักอยู่กรุงเทพฯ นั้น ปรากฏว่า เช้าพระยาศรีสุริยวงศ์มีการเลี้ยงเวลาค่ำ แล้วมีละครให้ดูคืนหนึ่ง เช้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดีมีการเลี้ยงเวลาค่ำ แล้วมีมโหรีให้ฟังคืนหนึ่ง พวกนายทหารเรือรบกลับไป ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๗ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๒๐ (พ.ศ. ๒๔๐๑)

ใบเพิ่มที่ ๑

บัญชีคนที่ไปในกองทูต ๒๗ คน

๑. ราชทูต พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นบุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ร่วมมารดากับสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ต่อมาได้เป็นที่สมุหกลาโหม ฝ่ายเหนือ

๒. อุปทูต เจ้าหมื่นสรรเพธภักดี (เพ็ง ต้นสกุล เพ็ญกุล) เป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัว ต่อมาได้เป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ จางวางมหาดเล็ก ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นพระยาราชสุภาวดี แล้วเลื่อนเป็นเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง บัญชาการกรมพระสุรัสวดี

๓. ตรีทูต (เดิมกะว่า หลวงชาญภูเบศร์ แล้วเปลี่ยนเป็น) ขุนมณเฑียรพิทักษ์ (ด้วง) เป็นข้าหลวงเดิม ร่วมพระนมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมามีความผิดต้องออกจากราชการ

๔. ล่ามหลวง หม่อมราโชทัย ชื่อหม่อมราชวงศ์ กระต่าย (อิศรางกูร ณ กรุงเทพ) บุตรกรมหมื่นเทวานุรักษ์ ในเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์

๕. ผู้กำกับเครื่องราชบรรณาการ ขุนราชามาตย์ (ทัว บุนนาค) เป็นบุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ กลับมาได้เป็นที่พระเพชรพิไสยศรีสวัสดิ์ ปลัดเมืองเพชรบุรี แล้วเลื่อนเป็น

พระยาเทพประชุน ปลัดทูลฉลองกระทรวงกลาโหม ในรัชกาลที่ ๕ เป็นเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี

๖. ผู้กำกับเครื่องราชบรรณาการ นายพิจารณ์สรรพกิจ (ทองอยู่ กัลยาณมิตร) เป็นบุตรเจ้าพระยานิกรบดินทร์ ต่อมาได้เป็นหลวงเดชนายเวร

๗. ล่ามของราชทูต ขุนรเรนทะเล ชื่อฉุน ได้ไปเรียนวิชาเดินเรือในยุโรป ในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นหลวงชลธารพินิจัย แล้วเลื่อนเป็นพระชลธารพินิจัย เจ้ากรมคลอง

๘. ล่ามของอุปทูต ชื่อนายโนริ

๙. ล่ามของตริทูต ขุนปริชาชาญสมุทร ชื่อดิศ เป็นนายเรือในพระบวรราชวัง ภายหลังได้เป็นหลวงสุรวิเศษ นายทหารหน้าในกรมพระราชวังบวร ฯ เป็นครูสอนภาษาอังกฤษเจ้านายวังหน้าในรัชกาลที่ ๕

๑๐. นายเทศ บุนนาค (คือ เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธ) บุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ อายุ ๑๗ ปี เป็นนักเรียนส่งไปเรียนวิชา

๑๑. นายทต บุนนาค บุตรพระยามนตรี ฯ ราชทูต อายุ ๑๖ ปี เป็นนักเรียนส่งไปเรียนวิชา

นักเรียน ๒ คนนี้ เมื่อถึงเมืองอังกฤษราชทูตได้ขอให้รัฐบาลอังกฤษช่วยหาที่เล่าเรียน กระทรวงต่างประเทศอังกฤษสั่งหาที่เล่าเรียน เดิมกะว่าจะให้ไปเรียนที่ราชวิทยาลัยในลอนดอน แต่จะเป็นด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ เมื่อทูตกลับมา นักเรียนก็กลับมา หาได้อยู่เล่าเรียนไม่

๑๒. เสมียนของราชทูต นายบริบาลบรรยงก์
๑๓. เสมียนของอุปทูต ขุนบุรินทามาตย์
๑๔. เสมียนของตรีทูต ไม่ปรากฏชื่อ
๑๕. หมอยา จะเบ็นใคร หาทรายไม่
๑๖. เข้าใจว่าหมอนวด

คนใช้ ๑๑ คน

รวมทั้งสิ้น ๒๗ คน

ใบเพิ่มที่ ๒

บัญชีเครื่องราชบรรณาการ และสิ่งของส่งไปพระราชทาน

ที่ ๑. พระราชสาส์นจารึกในพระสุพรรณบัฏ ห่อในแผ่นทองคำ แล้วใส่ในฝักทองคำลงยา

ที่ ๒. พระราชสาทิศนายาลักษณ์สองแผ่น แผ่นหนึ่งมีรูปพระราชฉายาของสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ พระจอมเกล้าเข้าแผ่นดินสยาม ทรงเครื่องต้นสำหรับพระเจาแผ่นดินพร้อมทุกสิ่ง เสด็จทรงนั่งเหนือพระยรมราชอาสน์ ถ่ายไว้ในเครื่องถ่ายฉายบนแผ่นโลหะ แผ่นหนึ่งมีรูปพระราชฉายาของสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ พระจอมเกล้าเข้าแผ่นดินสยาม ทรงเครื่องปรกติ เสด็จทรงนั่งเหนือราชอาสน์ปรกติ กับพระนางเธอฝ่ายใน และพระเจ้าลูกเธอสองพระองค์บนพระเพลา ถ่ายไว้ในเครื่องถ่ายฉายบนแผ่นโลหะ

ที่ ๓. พระมหามงกุฎลงยาประดับเพชรบ้าง ประดับทับทิมบ้าง
ที่ ๔. พระสังวาลลายกุดั่นประดับทับทิม ทับบนแผ่นแพรเฉวียงซ้าย
ที่ ๕. พระอำมรงค์นพรัตน์
ที่ ๖. ฉลองพระองค์พระกรน้อยมีคุมเพชรเม็ด
ที่ ๗. ฉลองพระองค์ครุยกรองทอง
ที่ ๘. รัดพระองค์กุดั่นประดับเพชรบ้าง ทับทิมบ้าง มรกตบ้าง สายทองมีประจำยามประดับทับทิม
ที่ ๙. รัดพระองค์จรบาทตาดปักเลื่อม
ที่ ๑๐. ประคตรัดพระองค์กรองทอง
ที่ ๑๑. สนับเพลาเข้มขาบเชิงงอนลายทองคำลงยาราชาวดี
ที่ ๑๒. ผ้าทรงยกทองผืนหนึ่ง
ที่ ๑๓. ผ้าทรงกรวยเกี่ยวเขียนทองผืนหนึ่ง
ที่ ๑๔. ผ้าทรงปูมอย่างดีสามผืน
ที่ ๑๕. สังข์ขอตราวัดเครื่องทองคำลงยาราชาวดี มีถุงกุนพรัตน์ มังสีทองคำจำหลักลงยาเป็นเครื่องรอง
ที่ ๑๖. ขันน้ำกับพานรองทองคำลงยาราชาวดี สำรับหนึ่ง
ที่ ๑๗. เครื่องชา ป้านเลี่ยมทองคำ จานทองคำลงยารองป้าน ถ้วยหยกมีฝา เรือทองคำรองถ้วย ถาดทองคำจำหลักรอง สำรับหนึ่ง
ที่ ๑๘. ถ้วยฝาทองคำลงยา ถ้วยฝาเงินถมยาดำตะทอง รวมเป็นสอง

ที่ ๑๙. ซองบุหรี่ทองคำลงยา
ที่ ๒๐. กรรไกรเครื่องตัดผมอย่างไทย ส้นประดับเพชร ประดับทับทิม รวมเป็นสอง
พระสางเขี้ยงงากรอบและด้ามทองคำลงยา ประดับพลอย มรกตคู่หนึ่ง
ที่ ๒๑. เครื่อง ซ่อม ช้อน มีด ทองคำประสม ด้ามประดับเพชร สารบหนึ่ง
ที่ ๒๒. โต๊ะเงินใหญ่ ปากกาไหล่ทอง คู่หนึ่ง
ที่ ๒๓. ตายเหล็กลายฝักทองคำลงยา
ที่ ๒๔. ตายเหล็กลายฝักทองคำขำหลัก
ที่ ๒๕. กริชฝักนาก
ที่ ๒๖. หอกอย่างสยาม ฝักเงินถมยา ด้ามตะทอง
ที่ ๒๗. ง้าวฝักเงินถมยา ด้ามตะทอง
ที่ ๒๘. ทวนด้ามกาไหล่ทอง คู่หนึ่ง
ที่ ๒๙. พระกลดหนึ่ง บังพระสูรย์หนึ่ง ฉัตรห้าชั้นคู่หนึ่ง ฉัตรสามชั้นคู่หนึ่ง ชุมสายคู่หนึ่ง เครื่องพันแพรปักทองแผ่ลวด
ที่ ๓๐. พระราชยานกง
ที่ ๓๑. กลองมโหระทึกกัยปังา สำรับหนึ่ง
ที่ ๓๒. เครื่องม้าทองคำประดับพลอย สำรับหนึ่ง

ที่ ๓๓. ฉากรูปพระแก้วมรกต ซึ่งเป็นที่นมัสการในพระบรมมหาราชวัง เขียนสามรูป ตามอย่างทรงเครื่องในฤดูทั้งสาม ซึ่งมีหนังสือชี้แจงมาเป็นนิทานด้วยนั้น

ที่ ๓๔. ฉากเรื่องพระบรมราชาภิเษก ๔ แผ่น

บัญชีนี้ได้มาจากห้องอาลักษณ์ เข้าใจว่าเป็นพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔

นอกจากสิ่งของเครื่องราชบรรณาการที่พรรณนาในบัญชียังมีตัวอย่างสิ่งสินค้าต่าง ๆ ซึ่งมีชื่อในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี รวม ๖๗ สิ่ง ส่งไปในเครื่องราชบรรณาการด้วย

สิ่งของเครื่องราชบรรณาการส่งไปครั้งนั้น ที่เป็นเครื่องทองคำ เพชร พลอย รักษาไว้ในห้องเครื่องราชสมบัติที่พระราชวังวินด์เซอร์ ไทยที่ออกไปประเทศอังกฤษในชั้นหลัง ๆ ที่ได้รับอนุญาตไปดูพระราชวังวินด์เซอร์ เจ้าพนักงานยังพาเขาไปดูเครื่องราชบรรณาการเหล่านี้ เข้าใจว่ายังอยู่ประจำที่จนทุกวันนี้

สิ่งของส่งไปพระราชทาน พระมารดา พระภัสดา และพระราชบุตร ราชธิดา ของสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย จะกะอย่างไรหาทราบไม่ พบแต่บัญชีสิ่งของ ดังนี้

จี้มรกตประดับเพชร ๑

แหวนครึ่งซีกเพชร ๔

แหวนครึ่งซีกมรกต ๔

หีบทองคำลงยาใบใหญ่ ๑

หีบทองคำลงยาใบเล็กมีลิ้นชัก ๕
ตลับยานัตถุทองคำลงยา ๑๐
ซองบุหรี่ทองคำลงยา ๓
กล้องไม้ราชวัง เครื่องทองคำลงยา ๒
ตลับทองคำลงยา ใส่ยาสูบสำหรับใช้กับกล้อง ๒
ป้านใหญ่เลี่ยมทองคำ ๒
หีบปักทองคำ ๓

ของพระราชทานลอร์ดคลาเรนดอน เสนาบดีว่าการต่างประเทศ

ซองบุหรี่ทองคำลงยา ๑
ตลับยานัตถุทองคำลงยาสี่เหลี่ยม ๑
ตลับยานัตถุทองคำลงยากลม ๑
ที่ชาถมตะทองสำรับ ๑

สิ่งของพระราชทานให้ราชทูตไปสำหรับแจกผู้มีบรรดาศักดิ์แต่ไม่มีชื่อปรากฏ มีแต่บัญชีสิ่งของคือ

กระซ้ายทองคำ ๓
ตายฝักถมตะทอง ๒
กาถมตะทอง ๒
หีบถมตะทอง ๒๐
ซองบุหรี่ถมตะทอง ๒๐
ตลับถมตะทอง ๒๐
แพรลาย ๑๐ ม้วน

ของพระราชทานโปรเฟศเซอร์วิลสัน คือ

ฉากรูปพระแก้วหนึ่ง

ฉากรูปพระเขญาหนึ่ง

พระคัมภีร์หนึ่ง

เครื่องราชบรรณาการฝ่ายพระบวรราชวัง

๑. ขันน้ำทองลงยา มีพานรอง

๒. กระโถนทองคำลงยา

๓. ซองบุหรี่ทองคำลงยา

๔. ฉลองพระองค์กรองทอง ๒ พระภูษา ๒

๕. พระกลด ๒

๖. พระแสงทวน ครั่าทอง เครื่องทองประดับทับทิม ๒

๗. พระแสงตรี ๒

๘. พระวอ

ของกรมหลวงวงศาประทาน ลอร์ดคลาเรนดอน

หอกครั่าทองหนึ่ง

ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ให้ลอร์ดคลาเรนดอน

ง้าวหนึ่ง

ของเจ้าพระยารวิวงศ์ ให้ลอร์ดคลาเรนดอน

หีบบุหรี่ถมหนึ่ง

ที่ชากะไหล่ทอง ประดับพลอยหนึ่ง

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๐

จดหมายเหตุของพระณรงค์วิชิต (จอน บุนนาค)

เรื่องราชทูตไทยไปประเทศฝรั่งเศสในรัชกาลที่ ๔

ปีระกา พุทธศักราช ๒๔๐๔

อธิบาย

พระนิพนธ์

สมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ระยะทางราชทูตสยามไปกรุงฝรั่งเศสที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ พระวิชิตณรงค์ ตรีทูตจดไว้ เมื่อคราวโปรดฯให้พระยาศรีพิพัฒน์เป็นราชทูต ออกไปเจริญทางพระราชไมตรียังราชสำนักพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ในรัชกาลที่ ๔ เรื่องราวที่ราชทูตไทยไปต่างประเทศข้าพเจ้าได้เรียบเรียงแสดงความไว้โดยพิสดาร อยู่ข้างต้นหนังสือจดหมายเหตุของหม่อมราโชทัย ซึ่งพิมพ์เป็นประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๙ นั้นแล้ว จะยกเอามาพิมพ์ให้เต็มสำเนาในที่นี้อีก ก็จะยืดยาวนัก จะกล่าวความแต่มูลเหตุซึ่งพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงแต่งราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรียังราชสำนักเจ้าแผ่นดินในยุโรป อันเป็นต้นเรื่องของจดหมายเหตุเรื่องนี้ คือ

เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๘๙ สมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ ทรงแต่งให้ เซอร์ ยอน เบาริง เป็นราชทูต เชิญ

พระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชวนให้กรุงสยามทำหนังสือสัญญาตามแบบอย่างทางพระราชไมตรีในระหว่างต่างประเทศที่มีอิสระเสมอกัน ทูตอังกฤษเข้ามาคราวนั้น เข้าใจด้วยกันทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายอังกฤษว่าเป็นการสำคัญกว่าทูตที่เคยเข้ามาคราวก่อน ๆ ด้วยเป็นครั้งแรกที่เป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นของพระเจ้าแผ่นดินอันเป็นมหาประเทศหนึ่งในยุโรป เข้ามายังกรุงรัตนโกสินทร์ พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า เซอร์ ยอน เบาริง เข้ามาคราวนั้น เป็นอย่างเดียวกับราชทูตฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีเมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชครั้งกรุงเก่า จึงโปรดให้จัดการรับรองตามแบบอย่างครั้งสมเด็จพระนารายณ์รับราชทูตฝรั่งเศส ฝ่ายข้าง เซอร์ ยอน เบาริง ที่เข้ามานั้น ก็ปรารถนาจะให้ไทยรับรองให้เกียรติยศสูงกว่าเมื่อ ยอน ครอเฟิด และ เฮนรี่ เบอร์นี่ เป็นทูตของผู้สำเร็จราชการหัวเมืองอินเดียของอังกฤษเข้ามาแต่ก่อน เตรียมหาจดหมายเหตุครั้งสมเด็จพระนารายณ์รับราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาไว้สอบทานการที่ไทยรับรอง เมื่อเห็นว่าการรับรองเป็นทำนองเดียวกันก็พอใจ ได้กล่าวความอันนี้ไว้ในจดหมายเหตุของเซอร์ ยอน เบาริง ที่เข้ามาในคราวนั้น

ความปรากฏในจดหมายเหตุของ เซอร์ ยอน เบาริง ว่า เมื่อพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เข้าเฝ้าในที่รโหฐาน ได้มีรับสั่งปรารภว่า มีพระราชประสงค์จะทรงแต่งทูตานุทูตไปเจริญ

ทางพระราชไมตรีตอบแทนถึงเมืองอังกฤษ แต่ยังขัดข้องอยู่ ด้วยไม่มีเรือที่จะไปถึงยุโรป และทรงหารือ เซอร์ ยอน เบาริง ถึงลักษณะพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการที่จะส่งไปถวายสมเด็จพระราชินีนิวกตอเรีย ว่าอย่างไรจะสมควรในสมัยนั้น เซอร์ ยอน เบาริง ทูลว่า พระราชสาส์นนั้น ถ้าทรงพระราชนิพนธ์เป็นภาษาอังกฤษเห็นจะดี ด้วยยังไม่มีพระเจ้าแผ่นดินประเทศใดในทิศตะวันออก นอกจากพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่จะได้ทรงศึกษาทราบภาษาอังกฤษ สมเด็จพระราชินีนิวกตอเรียคงจะทรงยินดีที่จะได้รับพระราชสาส์นเช่นนั้น ส่วนเครื่องราชบรรณาการนั้น เห็นว่าถ้าให้เป็นของไทยทำ เป็นสิ่งของเครื่องใช้สอยตามประเพณีในกรุงสยามจะสมควรกว่าอย่างอื่น ได้ความตามจดหมายเหตุของ เซอร์ ยอน เบาริง ดังกล่าวมานี้

ต่อมาอีกยี่หนึ่ง ถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙ นายพลแยกสัน ประธานาธิบดีแห่งสหปาลิรัฐอเมริกา แต่งให้นายเตาว์เซนด์ แฮริส เป็นราชทูต สมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ เอมเปอเรอฝรั่งเศส แต่งให้นายมองติคนิเป็นราชทูต เข้ามาชวนทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีอย่างเดียวกับประเทศอังกฤษ ในส่วนทางประเทศอเมริกาจะมีเรื่องราวเป็นสาขาความอย่างไรบ้าง ข้าพเจ้ายังหาทราบไม่ แต่ทางข้างฝรั่งเศสนั้น เข้าใจว่าพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะได้ดำรัสปรารภกับราชทูตฝรั่งเศส ถึงพระราชประสงค์ที่จะใคร่แต่งราชทูตไทยไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทน

ถึงประเทศฝรั่งเศส ราชทูตทูลความนั้นไปยังเอมเปอเรอนโปเลียนที่ ๓ ความปรากฏว่า เอมเปอเรอมีรับสั่งให้รัฐยาลฝรั่งเศสยอกมายังเสนายดีว่า ถ้าพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงแต่งราชทูตไปประเทศฝรั่งเศส เอมเปอเรอก็จะทรงยินดีที่จะให้เรือรบฝรั่งเศสมารับราชทูตไป และให้กลับมาส่งเหมือนอย่างครั้งพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เมื่อพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบพระประสงค์ของเอมเปอเรอนโปเลียนที่ ๓ ทรงพระราชดำริว่าอังกฤษได้มาเจริญทางพระราชไมตรีก่อน จะแต่งทูตไทยไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนประเทศฝรั่งเศส ไม่ยอกให้อังกฤษทรายเสียก่อนหาควรไม่ จึงโปรดให้เสนายดียอกไปยังรัฐยาลอังกฤษว่า เดิมมีพระราชประสงค์จะแต่งราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรียังประเทศอังกฤษ การขัดข้องอยู่ด้วยเรื่องเรือที่ทูตจะไป จึงยังหาได้แต่งทูตไปไม่ บัดนี้ไทยได้ทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศฝรั่งเศส ประเทศฝรั่งเศสจะให้เรือรบมารับราชทูตไทยไปเจริญทางพระราช-ไมตรีตอบแทน จึงโปรดให้แจ้งความมาให้ทราบ เพราะมีพระราช-ประสงค์ในทางพระราชไมตรีต่อประเทศอังกฤษเหมือนกัน ถ้าหากว่ารัฐยาลอังกฤษส่งเรือมารับราชทูตไทยเหมือนอย่างฝรั่งเศส ก็จะทรงยินดีที่จะแต่งราชทูตไปยังประเทศอังกฤษอย่างเดียวกัน รัฐยาลอังกฤษตอบมาว่า สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียทรงยินดีที่จะให้เรือรบมารับและส่งราชทูตไทย และจะต้อนรับราชทูตไทยให้สมแก่พระเกียรติยศด้วยประการทั้งปวง ด้วยเหตุนี้ จึงโปรดให้พระยามนตรี

สุริยวงศ์ เป็นราชทูต เจ้าหมื่นสรรเพธภักดี เป็นอุปทูต หมื่นมณเฑียรพิทักษ์ เป็นตริทูต เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปถวายสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย เจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนประเทศอังกฤษ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ ส่วนประเทศฝรั่งเศสในระยะนั้น พระเจ้านโปเลียนมีการสงคราม จึงต้องรอมาจนปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ โปรดให้พระยาศรีพิพัฒน์ เป็นราชทูต เจ้าหมื่นไวยวรนาถ เป็นอุปทูต พระณรงค์วิชิต เป็นตริทูต เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ เอมเปอเรอฝรั่งเศส เจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนประเทศฝรั่งเศส

พระณรงค์วิชิตผู้แต่งจดหมายเหตุเรื่องนี้ ชื่อจอน บุนนาค เป็นบุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ต่อมาได้เป็นที่พระพรหมาธิบาลในรัชกาลที่ ๕ กระบวนที่แต่งจดหมายเหตุเรื่องนี้ ตั้งใจจะแต่งให้เป็นคู่กับจดหมายเหตุของหม่อมราโชทัย ซึ่งแต่งครั้งราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษ ถ้าว่าโดยทางวรรณคดี ผิดกันที่พระณรงค์วิชิตมิได้เป็นกวีเหมือนเช่นหม่อมราโชทัย กระบวนเรียงความสำนวนไม่ถึงกัน แต่ควรชมความอุตสาหะที่ได้เรียบเรียงให้เป็นเรื่องราวปรากฏอยู่ เสียดายแต่ฉบับตอนปลายหายสูญเสีย ถ้าหากจะยังไม่สูญ ท่านผู้ใดได้ไว้ส่งมาให้หอพระสมุดฯ กรรมการจะขอบคุณเป็นอันมากทีเดียว

ด.ร.

๔๒๓๘

ระยะทางราชทูตสยามไปกรุงฝรั่งเศส

เมื่อปีระกา ตริศก ศักราช ๑๒๒๓

ตอนที่ ๑ ว่าด้วยราชทูตออกจากกรุงเทพฯ จนถึงเมืองสิงคโปร์

ข้าพระพุทธเจ้า พระณรงค์วิชิต ได้รับพระราชทานหมายระยะทาง ตั้งแต่ทูตานุทูตกราบถวายบังคมลาออกจากกรุงเทพพระมหานคร ไปเจริญทางพระราชไมตรีพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ใจความว่า ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๓ ปีระกา ยังเป็นโทศก เพลาบ่าย ๕ โมง ทูตานุทูตพร้อมกันที่หน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมในพระบรมมหาราชวัง ราชทูตพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดี จางวางพระคลังสินค้า ชื่อเดิมชื่อแพ อายุได้ ๔๓ ปี เป็นบุตรที่สองสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาต นรเนตรนาถราชสุรยวงศ์ ตระกูลพงศ์ปฏิฐา มุขมาตยาธิบดี ไตรสรณศรีรัตนธาดา สกลมหารัชชาธิเบนทร์ ปรเมนทรมหาราชวโรปการ มโหฬารเดชานุภาพยพิตร คนซึ่งไปด้วยราชทูตนั้น นายสมบุญ บุตรราชทูตหนึ่ง ขุนสมบัติบดี เสมียนหนึ่ง นายฮวด ล่ามหนึ่ง ขุนราชสมบัติ คนใช้หนึ่ง หมื่นนราภักดิ์ คนใช้หนึ่ง รวม ๖ คน อุปทูต เจ้าหมื่นไวยวรนาถ หัวหมื่นมหาดเล็ก เวรขวาชื่อเดิมชื่อวอน อายุได้ ๓๓ ปี เป็นบุตรที่หนึ่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

สมันตพงศพิสุทธ มหาบุรุษรัตโนดม ที่สมุหพระกลาโหม* คนซึ่งไปด้วยอุปทูตนั้น นายชาย บุตรอุปทูตหนึ่ง นายหวาด บุตรพระยาอภัยสงครามหนึ่ง หลวงชาติสุรินทร์ เสมียนหนึ่ง ขุนจรเขนทเลล่ามหนึ่ง นายเอี่ยม มหาดเล็กหนึ่ง นายเนตร มหาดเล็กหนึ่ง พันทนงสิงหนาท คนใช้หนึ่ง นายซุ่น คนใช้หนึ่ง รวม ๘ คน ตรีทูต พระณรงค์วิชิต เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวาในพระบวรราชวัง ชื่อเดิมชื่อขอน อายได้ ๒๖ ปี เป็นบตรที่เก้า สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ วรุตมพงศนายก สยามดิลกโลกานุปาลนาถ สกลราชวราณาจักราธิเบนทร์ ปรเมนทรมหาราชานุกูล สรรพกิจมูลมเหศวร์ เชษฐามาตยาธิบดี ตรีสรณรัตนธาดา อดุลยเดชานุภาพบพิตรหนึ่ง คนซึ่งไปด้วยตรีทูตนั้น นายเปีย มหาดเล็กล่ามหนึ่ง หมื่นหาญณรงค์เสมียนหนึ่ง พันสกลยันลือ คนใช้หนึ่ง รวม ๔ คน ยาทหลวงลุยวิศลอนนาดี ล่ามใหญ่หนึ่ง ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการในพระบรมมหาราชวัง หลวงอินทรมนตรี เจ้ากรมสรรพากรนอกหนึ่ง นายสรรพวิชัย มหาดเล็กห้มแพรหนึ่ง ขุนมหาสิทธิโวหาร ปลัดกรมอาลักษณ์หนึ่ง หมื่นจักรวิจิตร กรมพระแสงในซ้ายหนึ่ง ขุนศรีวิสุทธากร เสมียนหนึ่ง นายเนียม คนใช้หนึ่ง นายสัง คนใช้หนึ่ง นายเดช คนใช้หนึ่ง รวม ๘ คน ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการในพระบวรราชวัง หมื่นจินดารักษ์ หัวหมื่นพระตำรวจนอกขวา ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการหนึ่ง รวม ๒๘ คน เชิญพระราชสาส์นใส่พานทอง ๒ ชั้น ขึ้นตั้งบนพระราชยานกงหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม ตั้งกระบวนแห่ออกประตูเทวาพิทักษ์ ไปตามถนน

* สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

เลี้ยวข้อมูเผด็จศึกร ทูตานุทูตเข้ากระบวนเดินตามพระราชยาน พระราชสาส์นพร้อมกัน พระราชสาส์นในพระบวรราชวัง แห่ไปบรรจบกระบวนที่หน้าประตูวิเศษไชยศรี ส่งลงเรือม่านทอง ณ ประตูท่าพระ ไปส่งขึ้นเรือพระที่นั่งมณีเมขลา ยืนทองกระสุน ๕ นัดสุด ส่งพระราชสาส์นที่ประตูท่าพระ ๒๑ นัด สุดที่ประตูพรหมพระบวรราชวัง ๒๑ นัด กระบวนแห่นั้น มีคู่แห่เดินหน้าร้อยหนึ่ง เดินหลังหกสิบ รวม ๑๖๐ ทหารยืนแห่หน้า ๔๐ องมังกรหน้า ๖๐ หลัง ๔๐ รวมร้อยหนึ่ง ฆ้องหนึ่ง ฆ้องกลองหนึ่ง กลองชนะ ๓๐ คู่ แตรงอน ๖ แตรฝรั่ง ๔ รวม ๑๐ สังข์ ๒ มโหระทึก ๒ สำรับ เครื่องสูงเบ็ดชั้น ๒ ห้าชั้น ๑๐ บังแทรก ๖ บังพระสูรย์หนึ่ง รวม ๑๙ ยืนแคง ๑๔ ยอก ตำรวจถือมัดหวาย ๕ คู่ ภูษามาลาเชิญพระกลดหนึ่ง คู่เคียงพระราชยานพระราชสาส์นนั้น คือพระยาพิพัฒนโกษาหนึ่ง พระยาเพ็ชร์รัชฎาหนึ่ง พระยาเพ็ชร์ปาณีหนึ่ง พระยาประสิทธิศุภการหนึ่ง พระยาประชาชีพบาลหนึ่ง พระศรีสุนทรโวหารหนึ่ง พระวิเชียรปริชาหนึ่ง พระเมธาธิบดีหนึ่ง พระมหาราชครูมหิธรหนึ่ง พระราชครูพิเชตหนึ่ง รวม ๑๐ คน กระบวนแห่เรือนั้น ในเรือพระที่นั่งมณีเมขลา มีเครื่องสูง ๑๐ องมังกรหน้า ๘ องเสือปีกท้าย ๖ รวม ๑๔ ทหารยืน ๑๒ คน ภูษามาลาหนึ่ง อาลักษณ์หนึ่ง ฆ้องหนึ่ง ฆ้องกลองหนึ่ง กลองชนะ ๕ คู่ แตรงอน ๖ แตรฝรั่ง ๔ สังข์ ๒ เรืออรเทพกิจการหนึ่ง เรือชลอารมาระมุขหนึ่ง แห่หน้าประโคมมโหระทึกลำละสำรับ เรือพระที่นั่งมหาไชยเทพ ใส่เครื่องมงคลราชบรรณาการหนึ่ง เรือเสพสหายไมตรีหนึ่ง เรือนทีเทพธิดาหนึ่ง รับ

ทูตานุทูตแห่ไปถึงป้อมพิไชยประสิทธิ์ ยิงยืนสลุต ๒๑ นัด ถึงป้อมยึดป้อมนกเย็นเวลาค่ำหาได้สลุตไม่ เรือพระราชสาส์น เรือแห่ เรือตามล่องลงไปถึงเมืองสมุทรปราการ เวลาค่ำ ๒ ทุ่ม พณหัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมันตพงศ์พิสุทธิ์ มหาบุรุษรัตโนดม ฯ ที่สมุหพระกลาโหม ไปเรือฤทธิแรงศร ถึงเมืองสมุทรปราการเวลา ๓ ยาม แล้วใช้จักรนำหน้าเรือพระที่นั่งมณีเมขลา ประโคมแตรสังข์กลองชนะ เรือกลไฟทั้งปวงก็ตามออกไปถึงเรือรบฝรั่งเศส เป็นเรือกลไฟชื่อเรือยิรอนเดอ* ทอดอยู่นอกสันดอน วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลา ๒ โมงเช้า พร้อมกันทอดสมออยู่ห่างเรือรบประมาณ ๒ เส้น กำมะดันโทยอนให้ชักธงช้างเผือกขึ้นเสากลาง แต่เสาหน้าเสาท้ายนั้นชักธงฝรั่งเศส ชักธงบริวารขึ้นยอดเสาแล้วพาดลงมาตามปลายเพลาถึงปากเรือทั้ง ๓ เสา ทหารขึ้นยืนเพลาเสาหน้าชั้นต้น ๑๒ คน ชั้นสอง ๘ คน ชั้นสาม ๖ คน รวม ๒๖ คน เสากลางเท่าเสาหน้า เสาท้ายชั้นต้น ๘ คน ชั้นสอง ๖ คน ชั้นสาม ๔ คน รวม ๑๘ คน เวลานั้นคลื่นใหญ่ เรือพระราชสาส์นเข้าเทียบไม่ได้ กำมะดันโทยอนขัดเรือโยต ๔ ลำ ๑๒ กรรเชียง ๒ ลำ ๘ กรรเชียงลำหนึ่ง ๔ กรรเชียงลำหนึ่ง มีธงฝรั่งเศสปักท้ายทั้ง ๔ ลำ มารับพระบรมราชสาส์นพระยุวราชสาส์นที่เรือพระที่นั่งมณีเมขลา และรับพณหัวเจ้าท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กับพวกทูตานุทูตและข้าราชการที่ไปส่งขึ้นเรือรบฝรั่งเศส กำมะดันและขุนนางนายทหารแต่งตัวยืนรอรับอยู่ที่ประตู มีทหารยืนแถวถือปืนไรเฟ่นชนวนทองแดงสะพายดาย ๒ แถวๆ ละ ๒๔ คน นายทหารสะพายดายคนหนึ่ง เป่าแตรคนหนึ่ง รวม

* Gironde

รวม ๒๖ คน เมื่อเชิญพระราชสาส์นขึ้นบนเรือแล้ว เข้าแตรขึ้นเป็นสำคัญ กำมถัน นายทหาร และทหารเสวกคำนับพระราชสาส์น ทหารที่ยืนเพลาร้องชิบเอมเปรอพร้อมกัน ๓ หน แล้วลงมาเข้ายืนยัน ใหญ่ยอกละ ๑๑ คน ยืน ๑๐ ยอก เป็นคน ๑๑๐ คน มีนายทหารยอกแล้วยิงสลุต ๒๑ นัด กำมถันให้เชิญพระบรมราชสาส์น พระบวรราชสาส์นขึ้นไว้บนโต๊ะในห้องข้างท้าย แล้วให้เรือโยตออกมารับเครื่องมงคลราชบรรณาการและสิ่งของทูตานุทูต เสร็จแล้ว เวลา ๕ โมงเช้า พณหัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยที่ไปส่งทูตานุทูตนั้น ลากำมถันและขุนนางนายทหารลงจากเรือรบฝรั่งเศส กลับเข้ามาณกรุงเทพพระมหานคร ทหารขึ้นยืนเพลาร้องโยโรคำนับอีกครั้งหนึ่ง แล้วลงมายิงยืนใหญ่สลุตพณหัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ๑๙ นัด กำมถันจัดที่ให้ราชทูต อุปทูต ตรีทูต อยู่ห้องข้างท้ายที่ไว้พระราชสาส์น แต่ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ เสมียน ล่าม คนใช้นั้น อยู่ห้องดาดฟ้าชั้นกลางข้างท้าย ราชทูต อุปทูต ตรทูต นายสรรพวชัย นายชายบาทหลวงลุยวิศลอนาดิ ๗ นายนั้น รับพระราชทานโต๊ะเดียวกันกับกำมถัน แต่หลวงอินทรมนตรี ขุนมหาสิทธิโวหาร หมื่นจักรวิจิตร หลวงชาติสุรินทร์ ขุนรเนทเลล่าม ขุนสมบัติบดี นายสมบุญ นายหวาด นายเอี่ยม รวม ๙ คน รับพระราชทานโต๊ะเดียวกันกับพวกออฟพีเซอร์ ๆ ๖ คน รวม ๑๕ คน คนชาวสยามนอกนั้น ๑๓ คน รับของแจกรับพระราชทานเหมือนอย่างลูกเรือ วิกลเตอร์บุตรกงสุล

ฝรั่งเศสที่อยู่ว่าการแทนกงสุล ณ กรุงเทพ ฯ นั้นโดยสารไปเมืองสิงคโปร์ด้วย เรือยิรอนเดอลำนี้ยาว ๒๖๐ ฟีต คิดเป็นไทย ๓๙ วา ปากกว้าง ๓๔ ฟีต คิดเป็นไทย ๕ วา ๑๐ นิ้ว ท้องลึก ๒๑ ฟีต คิดเป็นไทย ๓ วา คืบ ๒ นิ้ว กินน้ำลึก ๑๘ ฟีต คิดเป็นไทย ๒ วา ๒ ศอก คืบ ๘ นิ้ว สามเสาเป็นเรือกลไฟจักรท้าย กำลัง ๑๖๐ แรงม้า กำมดันและขุนนางนายทหาร ๆ เลวกะลาสีรวม ๒๒๐ คน ดาดฟ้าชั้นบนมีปืนเล็กใหญ่รายปากเรือ กระสุน ๘ นิ้ว ข้างละ ๕ บอก หน้าเรือมีปืนทองเหลืองรางแท่น กระสุน ๓ นิ้วบอกหนึ่ง ดาดฟ้าชั้นกลางเป็นที่คนอยู่หามีช่องปืนไม่ มีแต่ปืนใหญ่ใส่รางไว้บอกหนึ่ง

รุ่งขึ้น ณ วันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลา ๓ โมงเช้า กำมดันให้ใช้จักร เรือรบออกจากที่ทอดสมอนอกสันดอน ครั้นเวลาย่ำค่ำถึงหน้าเขาตะเกียบ ตั้งหัวเรือไปหว่างทิศตะเภาพัดหลวงแล่นออกลึก

วันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เวลาเช้าแลไม่เห็นฝั่ง ลมตะเภาพัดเสมอ ลุดเตนเนนเอาแผนที่มาคิดดู รู้ว่าเรือถึงหน้าเมืองกาเนดนพคุณ

วันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เวลาบ่ายเรือถึงหว่างเกาะหลัก เกาะมันตรงกัน คลื่นสงบเรือเดินโมงละ ๖ น็อต เวลานั้นเป็นลมหัวเขาพัดกล้า กำมดันให้ใช้ใบช่วยจักรทั้ง ๓ เสา เรือเดินเร็วขึ้นโมงละ ๗ น็อต

วันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลา ๔ โมงเช้า แลเห็นเขาไชรง เขานั้นอยู่ในป่า แขวงเมืองตานีข้างใต้ ตรงเขานั้นลงมาเป็น

แหลมชายทะเลเรียกว่าแหลมงู เวลา ๕ โมงเช้า นายทหารซ้อม ทหารขึ้นเล็ก ๒๘ คน เวลาย่ายเรือไปถึงตรงหน้าเมืองกลันตันเห็น เกาะปะรินเตียน เกาะเร็ดแตง ๒ เกาะข้างทิศตะเภา แขกเรียกว่า เกาะดิดัง อยู่ใต้เมืองกลันตัน เวลาย่ำค่ำ ถึงหน้าเมืองตรังกานู

วันพุธ เดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ เวลาเที่ยง เรือไปถึงตรงหน้าเมือง ปะหัง เวลาย่าย ๓ โมง เห็นเกาะนาคใต้เมืองปะหัง อยู่หว่างตะเภา สลาตัน

วันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ เวลาเช้าเห็นเกาะปูลูออ เวลา ๔ โมงเช้าเห็นแหลมโรมแมเนียข้างขวา เขาขันแตงเมืองเรียว อยู่ข้างซ้าย เวลาเช้า ๕ โมงถึงปากช่องกองศิลาขาว ที่ศิลาขาว นั้นเป็นศิลางอกขึ้นพ้นน้ำข้าง อยู่ใต้น้ำข้าง เป็นที่น่ากลัวเรือเข้าออก จะเป็นอันตราย มีหอคอยสำหรับตามโคมเป็นที่สำคัญเรือเข้าออก อังกฤษเรียกว่าแล็ดเฮา* แล็ดเฮานั้นเป็นของอังกฤษทำขึ้นบนกองศิลา ขาว สูง ๑๐๐ ฟีต คิดเป็นไทย ๑๕ วา มีคนอังกฤษผลัดเปลี่ยนกัน รักษาทั้งกลางวันกลางคืน เมื่อเรือไปใกล้แล็ดเฮาที่เรือชักธงฝรั่งเศส ขึ้นปลายเพลาโกซิเสาท้าย คนที่รักษาแล็ดเฮาก็ชักธงอังกฤษขึ้นรับ เรือพ้นที่นั่นข้าไปแล่นใกล้ฝั่ง เห็นบ้านเรือนแขกหลายตำบล เวลา ย่ายโมง ๑ ถึงปากน้ำยะโฮ เวลาย่าย ๓ โมง ถึงที่ทอดสมอหน้าเมือง สิงคโปร์ รวม ๖ วัน กำมันให้ชักธงช้างเผือกขึ้นเสากลางชักธง อังกฤษขึ้นเสาหน้า แล้วยิงสลุตธงอังกฤษ ๒๑ นัด ที่ป้อมเมือง สิงคโปร์สลุตตอบ ๒๑ นัด วิกลเตอร์บุตรกงสุลฝรั่งเศสที่อยู่ว่าการ

* Light house ประภาคาร

แทนกงสุลกรุงเทพฯ ซึ่งออกไปด้วยนั้น ลงเรือโยตขึ้นไปเมืองสิงคโปร์ก่อน พระพิเทศพานิชสยามพิชิตภักดี ผู้ว่าราชการกงสุลกรุงสยามลงมาที่เรือรบ ทักถามทูตานุทูต แล้วถามถึงพระยาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามทั้ง๒พระองค์ และพระยรมวงศานุวงศ์ทรงเย็นสุขสบายอยู่หรือ ราชทูตตอบว่า ทรงเย็นสุขสบายอยู่ พระพิเทศพานิชถามราชทูตว่าจะขึ้นไปเมืองสิงคโปร์เวลาไร ราชทูตบอกว่ากำมดันจะขึ้นไปต่อ ณ วันแรม ๓ ค่ำ พระพิเทศพานิชบอกกำมดันว่าแรม ๓ ค่ำ เป็นวันศุกร์ เป็นวันตายของพระเยซู ห้ามการสลุตไปจนถึงวันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๖ ค่ำจึงจะสลุตได้ พระพิเทศพานิชบอกว่าเจ้าเมืองสิงคโปร์และกงสุลฝรั่งเศส ได้ปรึกษากันแล้ว ถ้าทูตานุทูตจะขึ้นวันแรม ๓ ค่ำก็ได้ แต่ไม่ได้สลุต วันนี้เจ้าเมืองจัดทหารเตรียมคอยสลุตรับทูตานุทูตอยู่พร้อมแล้ว ราชทูตจึงว่ากับกำมดันว่าการสลุตนี้เป็นการใหญ่สำคัญ จะขอขึ้นวันนี้ เจ้าเมืองสลุตรับจะได้เป็นพระเกียรติยศแด่พระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระนคร กำมดันว่าตามแต่ราชทูตจะเห็นควรเถิด เวลาบ่าย ๕ โมง กำมดันจัดเรือโยต ๓ ลำ ราชทูต อุปทูต ตรีทูต บาทหลวงลุยวิศลอนนาดี กำมดันโทยอน ๕ คนไปลำหนึ่ง ราชทูต อุปทูต ตรีทูตสวมเสื้อเยียรบับนุ่งยกทองใส่สนับเพลา ใส่หมวกแก๊ปมีพระตรา คาดเข็มขัด คาดรัดประคด ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ เสมียน ล่าม แต่งตัวตามบรรดาศักดิ์ไปลำหนึ่ง คนใช้ไปลำหนึ่ง ครั้นถึงสะพานหน้าป้อม เจ้าเมืองให้อัศดีกำรองเจ้าเมืองที่ ๓ มารับคนหนึ่ง มีทหารถือกระบองห้ามคน

ตามทาง ๖ คน พระพิเทศพานิชหนึ่ง มิศกอชิดกงสุลฝรั่งเศสสำหรับเมืองสิงคโปร์หนึ่ง นายห้างอังกฤษหนึ่ง นายห้างฝรั่งเศสหนึ่ง นายห้างแขกเทศหนึ่ง นายห้างจีนหนึ่ง มาคอยรับทูตานุทูตอยู่ที่สะพานน้ำ เมื่อทูตานุทูตขึ้นสะพานแล้ว ที่เรือรบยิงขึ้นสลุตส่ง ๑๙ นัด ที่ป้อมยิงขึ้นสลุตรับ ๑๙ นัด กงสุลฝรั่งเศสจัดรถไว้ ๓ รถ ราชทูต อุปทูต ตริทูต บาทหลวงลยวิศลอนนาดิ กำมันโทยอนไปรถหนึ่งเทียมม้า ๒ ม้า ให้ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ เสมียน ล่าม คนใช้ไป ๒ รถ เทียมม้ารถละม้า กงสุลฝรั่งเศสพาทูตานุทูตไปอยู่โฮเต็ลชื่อเลศเปอแรน จัดรถไว้ให้ใช้สำหรับโฮเต็ล ๓ รถ ในโฮเต็ลนั้นมีเตียงนอนครบทุกนาย เลี้ยงทูตานุทูตวันละ ๓ เวลา มีเครื่องใช้สอยสำหรับโฮเต็ลครบทุกอย่าง

วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๓ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้า มิศกอชิดกงสุลฝรั่งเศสเมืองสิงคโปร์หนึ่ง เดอกัศเตลโนกงสุลฝรั่งเศสกรุงเทพ ฯ หนึ่ง เยดริโนกงสุลอิศปันยอลเมืองสิงคโปร์หนึ่ง พระพิเทศพานชสยามพิชิตภักดีหนึ่ง เถ้าแก่หวดนายห้างพระยาพิศาลศุภผลหนึ่ง เถ้าแก่อินายห้างพระภาษีสมบัติบริบูรณ์หนึ่ง หกนายมาที่โฮเต็ลเยี่ยมทูตานุทูตปราศรัยกันอยู่ประมาณชั่วโมงหนึ่ง ราชทูตเชิญพระราชหัตถเลขาให้พระพิเทศพานิช ฯ รับพระราชหัตถเลขาขึ้นคำนับเหนือศีรษะ แล้วลากลับไป

วันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้า จีนกัปตันกิมเสงมาที่โฮเต็ล ทักถามทูตานุทูต แล้วลากลับไป ฝ่ายราชทูต

อุปทูต ตริทูต ไปหาตอบแทนกงสุลฝรั่งเศสเมืองสิงคโปร์ กงสุลกรุงเทพฯ พูดกันอยู่กึ่งโมง ราชทูต อุปทูต ตริทูต ลาไปหาตอบแทนพระพิเทศพานิชราชทูตบอกพระพิเทศพานิช ว่ามีพระราชหัตถเลขาฝากทูตานุทูตออกมาถึงเซอริดเซิดมะกอศแลน ซึ่งเป็นผู้สิทธิขาดในการตัดสินความในเมืองสิงคโปร์ฉบับหนึ่ง พระพิเทศพานิชจึงพาราชทูต อุปทูต ตริทูต ไปหาเซอร์ริดเซิดมะกอศแลน ๆ ลงมารับ เชิญให้นั่งเก้าอี้ แล้วถามว่าทูตานุทูตมาตามทางมีความสุขสบายอยู่หรือ ราชทูตตอบว่า มีความสุขสบายอยู่ แล้วราชทูตบอกกับเซอร์ริดเซิดมะกอศแลนว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามทั้งสองพระองค์ทรงรำลึกถึงท่านมากอยู่ จึงพระราชทานพระราชหัตถเลขาออกมาให้ท่านฉบับหนึ่ง ทูตานุทูตออกมาครั้งนี้จะมีการธุระเกี่ยวข้องสิ่งใดท่านจะได้ช่วยสงเคราะห์ เซอร์ริดเซิดมะกอศแลนตอบว่า ขอบพระเดชพระคุณพระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์ทรงรำลึกถึงข้าพเจ้านั้น ข้าพเจ้ามีความยินดีมาก แล้วราชทูตเชิญพระราชหัตถเลขาให้เซอร์ริดเซิดมะกอศแลน ๆ รับพระราชหัตถเลขาแล้วว่าทูตานุทูตออกมาครั้งนี้จะมีธุระสิ่งใด ข้าพเจ้ามีอำนาจเท่าใดก็จะช่วยธุระท่านทูตานุทูตทั้งสิ้น ราชทูตตอบว่า ซึ่งท่านมีใจสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์ และได้รับธุระสิ่งประสงค์ของทูตานุทูตซึ่งออกมาครั้งนั้น ข้าพเจ้าขอบใจท่านเป็นอันมาก แล้วทูตานุทูตก็ลากลับมาโฮเต็ล

วันอาทิตย์ เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ เวลาเช้า มิศกอชิดกงสุลฝรั่งเศสเมืองสิงคโปร์หนึ่ง เดอกัศเตลโนกงสุลฝรั่งเศสกรุงเทพฯ หนึ่ง

กำมะถันโทยอนหนึ่ง สามนายมาหาทูตานุทูตที่โฮเต็ล แล้วราชทูต อุปทูต ตริทูต ไปหาตอบแทนจินกัปตันกิมเสงที่ตึกบนเนินเขา จินกัปตันกิมเสง (ว่า) ราชทูต อุปทูต ตริทูต ได้มายนที่อยู่ของข้าพเจ้าๆ ขอบใจเป็นอันมาก เมื่อราชทูตออกไปกรุงลอนดอนครั้งก่อน ข้าพเจ้าก็ได้เชิญมากินโต๊ะครั้งหนึ่งแล้ว จินกัปตันกิมเสงให้เอาของหวานน้ำองุ่น น้ำชามาเลี้ยงทูตานุทูต แล้วพาทูตานุทูตไปชมเก๋งที่กลางสระสวนหน้าสองสระ สระหนึ่งอยู่เชิงเขา น้ำทะเลไหลเข้าออกได้เป็นที่ปล่อยปลาต่างๆ สระหนึ่งอยู่บนเนินเขาน้ำจืด เป็นที่เลี้ยงปลาเงินปลาทอง พูดกันอยู่ชั่วโมงหนึ่ง ทูตานุทูตก็ลากลับมาโฮเต็ล เวลาค่ำ เถ้าแก่อินายห้าง พระภาษิสมบัติบริบูรณ์เชิญทูตานุทูตไปกินโต๊ะที่ตึกพร้อมด้วยพระพิเทศพานิช เลี้ยงอย่างจีน ครั้นเลิกเลี้ยงแล้วเวลา ๒ ทุ่ม พระพิเทศพานิชกับเถ้าแก่อิมาส่งทูตานุทูตถึงโฮเต็ลแล้วลากลับไป

วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๖ ค่ำ เวลา ๓ โมงเช้า กงสุลฝรั่งเศสสำหรับเมืองสิงคโปร์มาบอกทูตานุทูตว่า เมื่อวันมาถึง เจ้าเมืองให้อัศดีกำมารับแล้วก็ได้ปิงสลุต ขอให้ทูตานุทูตไปหาเจ้าเมืองด้วย จึงจะควร ราชทูตตอบว่า พระยาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามก็ได้มอบหมายฝากทูตานุทูตมาถึงท่านกงสุลทุกประการ ทูตานุทูตออกมาครั้งนี้ จะแวะบ้านไหน เมืองไหนควรจะไปหาผู้ใด ก็สุดแต่กงสุลๆ จึงว่า เจ้าเมืองนัดเวลา ๕ โมงเช้าจะลงมารับทูตานุทูตที่โก๊ย ครั้นถึงเวลา ๕ โมงเช้า ราชทูต อุปทูต ตริทูตแต่งตัวเหมือนเมื่อขึ้นจาก

เรือรบเสร็จแล้ว มิศกอซิดกงสุลฝรั่งเศสเชิญให้ทูตานุทูตขึ้นรถหนึ่ง ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ เสมียนล่ามแต่งตัวตามยรรดาศักดิ์ไปสองรถ ขาทหลวงลุยวิศลอนาดิ กงสุลฝรั่งเศสกำมดันโทยอนไปรถหนึ่ง พระพิเทศพานิชสยามพิชิตภักดิ์ไปรถหนึ่ง ครั้นไปถึงหน้าโก๊ต มิทหารแขกดำแต่งตัวถือปืนไรแฟนยืน ๒ แถว ๆ ละ ๑๒ คน มีนายแถวคนหนึ่ง คนกลองคนหนึ่งรับอยู่ที่หน้าโก๊ต อัศดีกำลงมาเชิญทูตานุทูตขึ้นไปยังที่เข้าเมืองอยู่ เข้าเมืองเชิญทูตานุทูตให้นั่งเก้าอี้ มีอังกฤษนั่งอยู่ด้วย เข้าเมืองคนหนึ่ง มักฟาซันที่สองคนหนึ่ง มิศตอโปรเกอที่สามคนหนึ่ง เข้าเมืองถามว่า พระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามทั้งสองพระองค์ทรงเป็นสุขสบายอยู่หรือ ราชทูตตอบว่าเป็นสุขสบายอยู่ เข้าเมืองถามว่า ทูตานุทูตมาในเรือรบฝรั่งเศสเห็นกฎหมาย ธรรมเนียม และการงานในเรือชอบหรือไม่ ราชทูตตอบว่า ในเรือจัดการเรือเรียบร้อยดี เข้าเมืองจึงว่า เมืองสิงคโปร์นี้เป็นที่พักฝ่ายยุโรป ทูตไปข้างหน้าจะได้เห็นบ้านเมืองต่าง ๆ ดีกว่านี้มีอีกมาก พูดกันอยู่ประมาณครึ่งชั่วโมง ลากลับมาโฮเต็ล เข้าเมืองชื่อกาวันนา อายุ ๕๐ ปี ขาซ้ายข้างหนึ่งถูกปืนเมื่อรบเมืองบังคลา ครั้นเวลาบ่าย ๒ โมง พระพิเทศพานิชสยามพิชิตภักดิ์ มาเชิญราชทูต อุปทูต ตรีทูต นายสรรพวิชัย หลวงอินทรมนตรี ขุนมหาสิทธิโวหาร ขุนจรเขนทะเล ขาทหลวงลุยวิศลอนาดิ ๘ นาย ไปกินโต๊ะพร้อมด้วยจีนบี๋น้อง พระพิเทศพานิชหนึ่ง กงสุลอิศปันยอนหนึ่ง นายห้างกัดตะรีหนึ่ง กงสุลว่าการวิลันดา เดนมาร์ก ปรุซเซียหนึ่ง นาย

แขงก์สำหรับรักษาคลังเงินเมืองสิงคโปร์หนึ่ง เถ้าแก่อีนายห้างพระภายิหนึ่ง รวม ๖ นาย ครั้นเวลาค่ำทุ่มหนึ่ง เจ้าเมืองให้มาเชิญราชทูตหนึ่ง อุปทูตหนึ่ง ตริทูตหนึ่ง ขุนนรเนนทะเลหนึ่ง ยาทหลวงลุยวิศลอนนาดิหนึ่ง ไปกินโต๊ะที่บ้านอยู่บนยอดเขา พร้อมด้วยมักฟาซันที่สองหนึ่ง อัศดิกำที่สามหนึ่ง ภรรยาเจ้าเมืองหนึ่ง ภรรยามักฟาซันหนึ่ง ผู้หญิงอังกฤษญาติเจ้าเมืองหนึ่ง ผู้หญิงอังกฤษบตรนายห้างหนึ่ง กงสุลฝรั่งเศสหนึ่ง มองเซียไซแม็ก มองเซียไซยา เป็นผู้กำกับซื้อของบรรทุกเรือรบฝรั่งเศส ๒ นายกำมดันโทยอนหนึ่ง กัปตันเรือกันโยตสำหรับเมืองสิงคโปร์หนึ่ง กงสุลอิศปันยอนหนึ่ง รวม ๑๓ นาย เลี้ยงอย่างอังกฤษ พูดกันแต่เรื่องกินโต๊ะทั้งสิ้น เวลายามเศษ เลิกโต๊ะแล้ว ทูตานุทูตลากลับมาโฮเต็ล

วันอังคาร เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ เวลาค่ำ มิศกอชิดกงสุลฝรั่งเศสเมืองสิงคโปร์มาเชิญราชทูต อุปทูต ตริทูต นายสรรพวิชัยหลวงอินทรมนตรี นายชาย ยาทหลวงลุยวิศลอนนาดิ ไปกินโต๊ะที่ตึกพร้อมด้วยพระพิเทศพานิชหนึ่ง ยาทหลวงแขรันเมืองสิงคโปร์หนึ่ง กำมดันโทยอนหนึ่ง มองเซียไซแม็ก มองเซียไซยา เป็นขุนนางฝรั่งเศส ๒ นาย เดอกัศเตลโนกงสุลกรุงเทพฯหนึ่ง วิกลเตอร์บุตรกงสุลกรุงเทพฯหนึ่ง แฮนดินนายห้างฝรั่งเศสหนึ่ง ยาทหลวงออซู่หนึ่ง ดอกเตอร์สเล็มหนึ่ง รวม ๑๙ นาย เลี้ยงอย่างฝรั่ง เวลายามเศษ เลิกโต๊ะ แล้วลากลับมาโฮเต็ล มิศกอชิดกงสุลฝรั่งเศสสำหรับเมืองสิงคโปร์มาส่งทูตานุทูตถึงโฮเต็ล แล้วลากลับไป

วันพุธ เดือน ๕ แรม ๘ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้า เซอร์ริดเชิดมะกอศแลนหนึ่ง มิสเตอร์กะมิงพนักงานฝ่ายกรมท่าหนึ่ง เดอกัศเตลโนกงสุลฝรั่งเศสกรุงเทพฯ หนึ่ง วิกลเตอร์บุตรกงสุลฝรั่งเศสกรุงเทพฯ หนึ่ง พระพิเทศพานิชหนึ่ง มิศกอชิดกงสุลฝรั่งเศสเมืองสิงคโปร์หนึ่ง มาเยี่ยมตอบแทนทูตานุทูตที่โฮเต็ล พูดกันอยู่ประมาณชั่วโมงหนึ่ง แล้วลากลับไป เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ พระพิเทศพานิชหนึ่ง มิศกอชิดกงสุลหนึ่ง กำมดันโทยอนหนึ่ง เถ้าแก่อีหนึ่ง ไปรับทูตานุทูตที่โฮเต็ลมาลงเรือมักฟาซันที่ ๒ อัศดิกำที่ ๓ มาส่งทูตานุทูตที่สะพานน้ำ ครั้นทูตานุทูตลงเรือยตแล้ว ที่ป้อมยิงปืนสลุตส่ง ๑๙ นัด ที่เรือรบชักธงช้างเผือก แล้วยิงปืนสลุตรับ ๑๙ นัด ทูตานุทูตพักอยู่เมืองสิงคโปร์ ๗ วัน

ตอนที่ ๒

ว่าด้วยราชทูตออกจากสิงคโปร์จนถึงเกาะลังกา

วันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๙ ค่ำ เวลาบ่าย ๓ โมง กำมดันให้ใช้กรเรือรบออกจากที่ทอดสมอเมืองสิงคโปร์ไป เลี้ยวอ้อมแหลมเมืองสิงคโปร์ เวลาบ่าย ๔ โมง ถึงกองศิลาตำบลหนึ่ง ศิลานั้นงอกขึ้นพ้นน้ำบ้าง อยู่ใต้น้ำบ้าง เป็นศิลาตาอยู่หว่างเมืองสิงคโปร์ข้างขวา เกาะสุมาตราข้างซ้าย อังกฤษทำแล็ดเฮาไว้สำหรับตามโคมให้เรือเข้าออก เห็นเป็นสำคัญ สูงประมาณ ๑๐๐ พีต เวลาบ่าย ๕ โมง ถึงช่องมะละกาข้างขวา

วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๑๐ ค่ำ เวลาเช้า ถึงหน้าเมืองมะละกา เรือไปใกล้ฝั่ง แลเห็นบ้านเรือนขนยกหลายตำบล เวลาบ่าย ๔ โมง พ้นแหลมมะละกา เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง ถึงที่โขดแห่งหนึ่งอยู่กลางช่องทางไปเมืองบังคลา ไปเกาะหมาก แขกเรียกว่าเกาะปูลูปีนัง น้ำลึกประมาณ ๙ ศอก ๑๐ ศอก เป็นที่เรือโคน อังกฤษจึงให้กำปั่น ๒ เสาครึ่งลำหนึ่ง ไปทอดไว้สำหรับตามโคม เรือไปมาได้เป็นที่สังเกต

วันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๑๑ ค่ำ เวลาเช้า เรือแล่นออกลึกไม่เห็นฝั่ง เวลาเที่ยง ลุดเตนเนนคิดแผนที่สอบดูรู้ว่าเรือถึงตรงเกาะหมาก เวลาค่ำ เห็นเกาะปูลูเปราข้างขวาไม่มีคน

วันอาทิตย์ เดือน ๕ แรม ๑๒ ค่ำ เวลาบ่าย แลเห็นเขาบนเกาะสุมาตรา อยู่ทิศตะเภาข้างซ้าย

วันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ เย็นลมสลาตันคลื่นใหญ่ เวลาบ่าย ๕ โมง เรือไปพ้นเกาะสุมาตรา เวลา ๔ ทุ่ม ฝนตกจนเวลา ๗ ทุ่มขาดเม็ด

วันอังคาร เดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ เรือแล่นออกลึกไม่เห็นเกาะเห็นฝั่ง ๑๐ วัน

วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลา ๒ โมงเช้า แลเห็นเกาะลังกา และเกาะลังกานั้นอังกฤษเรียกว่า เกาะซิลอนข้างทิศว่าว* เวลา ๔ โมงเช้า เรือไปใกล้ปากอ่าวป้อมแหลมคาลิ กำมันให้ชักธงช้างเผือกขึ้นเสากลาง ชักธงฝรั่งเศสขึ้นปลายเพลาโกซี่เสาท้าย มีเรือออกมารับข้างนำร่อง เข้าไปถึงที่ทอดสมอในอ่าวป้อมแหลมคาลิ รวมวันตั้งแต่ออกจากเมืองสิงคโปร์ ๑๕ วันถึงเกาะซิลอน กำมันให้ชักธงอังกฤษขึ้นเสาหน้า ยิงปืนสลุตธง ๒๑ นัด ที่ป้อมยิงปืนตอบรับ ๒๑ นัด กำมันโทยอนให้ออฟพี่เซอร์ขึ้นไปหาเอเยน ชื่อมิศเบลิ ผู้รับว่าการกงสุลฝรั่งเศสที่ป้อมแหลมคาลิ ออฟพี่เซอร์กลับมาแจ้งความว่ามิศเบลิ่ยอกว่า โฮเต็ลที่ให้จัดไว้รับทูตานุทูตนั้น มีโฮเต็ลเล็กๆ ไม่สมควรแก่ทูต จะจัดหาโฮเต็ลที่ใหญ่ได้แล้ว จึงจะให้คนมาบอก เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง มิศเบลิเอเยนให้คนมาบอกว่า โฮเต็ลที่จะรับทูตานุทูตนั้นหาได้แล้ว เวลานี้ฝนยังตกอยู่ ถ้าทูตานุทูตจะ

* เข้าใจว่า หมายถึงทิศใต้

ขึ้นโฮเต็ล ที่ป้อมเห็นจะยิงสลุตรับไม่ได้ ทูตานุทูตปรึกษากัน กำมะถันว่า การสลุตเป็นพระเกียรติยศ คอยให้ฝนหยุดก่อนจึงจะขึ้น ที่ป้อมจะได้ยิงสลุตรับ กำมะถันก็เห็นด้วยทูตานุทูต ฝนตกตั้งแต่เวลา ๕ โมงเช้าจนค่ำ ก็หาหยุดไม่ ทูตานุทูตจึงมิได้ขึ้นโฮเต็ล

วันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้า กำมะถันจัดเรือโยต ๓ ลำ ราชทูต อุปทูต ตรีทูต แต่งตัวเหมือนเมื่อขึ้นเมืองสิงคโปร์ ราชทูต อุปทูต ตรีทูต ขาทหลวงลุยวิศลอนาดี กำมะถันโทยอน ๕ นาย ลงเรือโยตลำหนึ่ง ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ เสมียน ล่าม แต่งตัวตามบรรดาศักดิ์ไปลำหนึ่ง คนใช้ไปลำหนึ่ง นายทหารที่เรือยิรอนเดอจัดทหารถือยืนไรแฟนคำนับส่งทูต ๒ แถว ๆ ละ ๖ คน เป่าแตรคนหนึ่ง ครั้นทูตานุทูตลงจากเรือแล้ว ทหารที่เรือยิรอนเดอยิงสลุตส่งทูตานุทูต ๑๙ นัด ทูตานุทูตมาใกล้สะพาน มิศโฟเยิด ผู้ว่าการป้อมแหลมคาลิให้ทหารยิงยืนสลุตรับ ๑๙ นัด เมื่อทูตานุทูตขึ้นสะพานแล้ว มิศโฟเยิดให้นายทหารที่รักษาถนนมา รับ ๓ คน ถือธงสำหรับทหารคนหนึ่ง ถือกระบอง ๒ คน มิศเบลเอเยนจัดรถรับทูตานุทูต ๓ รถ ทูตานุทูตไปถึงหน้าโก๊ดในเมือง มีทหารอังกฤษแต่งตัวถือยืนยืนคำนับ ๑๒ คน เป่าแตรคนหนึ่ง ทูตานุทูตไปถึงโฮเต็ล ๆ นั้นชื่อว่าสิวิว อยู่ในป้อมแหลมคาลิ มิศเบลิเอเยนจัดรถไว้ให้ใช้สำหรับโฮเต็ล ๓ รถ ครั้นเวลาเที่ยง มิศเบลิมีหนังสือมาถึงราชทูต ว่าเวลานี้ทูตานุทูตพึ่งขึ้นมาจากเรือยังวุ่นวายอยู่ ต่อรุ่งพรุ่งนี้ข้าพเจ้ามิศเบลิจึงจะมาเยี่ยมทูตานุทูตที่โฮเต็ล การณารัตน์

ชาวสิงหล หลานเข้าเมืองคนเก่ามาทักถามทูตานุทูตที่โฮเต็ล เวลาบ่ายโมงหนึ่ง กอนันมักกอนาพนักงานฝ่ายกรมท่าหนึ่ง มิเยอบีซันขุนนางหนึ่ง ดอกเตอร์กอนันผู้ตัดสินความหนึ่ง มิศแปนขุนนางนายทหารบีนใหญ่หนึ่ง มิศมิเดนขุนนางนายทหารบีนเล็กหนึ่ง รวม ๕ นายมาที่โฮเต็ล ถามว่าทูตานุทูตอยู่หรือไม่ คนเฝ้าโฮเต็ลบอกว่าทูตยังรับประทานอาหารอยู่ อังกฤษทั้ง ๕ นายส่งแต่การ์ดขึ้นมาทักถามทูตานุทูตตามธรรมเนียม แล้วลากลับไป

วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้า พระสิริสมณะวัดแหลมคาลีหนึ่ง มิศโฟเบิดผู้ว่าการย้อมแหลมคาลีหนึ่ง มาทักถามทูตานุทูตที่โฮเต็ลประมาณครึ่งชั่วโมง แล้วลากลับไป เวลาบ่ายโมงหนึ่ง ราชทูต อุปทูต ตริทูต บาทหลวงลุยวิศลอนาดิ กำมดันโทยอนไปหาตอบแทนมิศโฟเบิดที่คอเวอนแมนต์สเตเชนหาพบไม่ พบแต่กอนันมักกอนาหนึ่ง มิเยอบีซันหนึ่ง ดอกเตอร์กอนันหนึ่ง มิศแปนขุนนางนายทหารบีนใหญ่หนึ่ง มิศมิเดนขุนนางนายทหารบีนเล็กหนึ่ง ห้านาย บอกว่ามิศโฟเบิดไปบ้านแล้ว ราชทูต อุปทูต ตริทูต บาทหลวงลุยวิศลอนาดิ กำมดันโทยอนก็ตามไปที่บ้านมิศโฟเบิดบนยอดเขา หาพบไม่ ภรรยามิศโฟเบิดออกมารับเชิญทูตให้ขึ้นไปบนตึกบอกว่าเวลานี้มิศโฟเบิดไม่อยู่ พูดกันอยู่กึ่งโมง ลากลับมาโฮเต็ล

วันอาทิตย์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ทูตานุทูตเที่ยวดูที่ย้อมแหลมคาลี ที่ย้อมแหลมคาลีนั้นเป็นอ่าวเข้าไปประมาณ ๕๐ เส้น กว้างประมาณ ๓๐ เส้น ปากอ่าวอยู่ข้างทิศตะเภา ฟากตะวันออกเป็นเขา

มีแล็คเสาตำยลหนึ่ง ฟากตะวันตกมีป้อมมีแล็คเสาอีกตำยลหนึ่ง ในอ่าวมีกองศิลาพ้นน้ำข้าง ใต้น้ำข้าง อังกฤษทำทุ่นเหล็กทอดไว้ริมกองศิลาให้เป็นที่สังเกตเรือเข้าออก ทั้ง ๒ ฟากเป็นทางเรือเดิน ที่เรือทอดอยู่กว้างประมาณ ๑๐ เส้น มีกำปั่น ๓ เสาข้าง ๒ เสาข้าง เสาครึ่งข้าง บรรทุกถ่านศิลาและของอื่นๆ ทอดขายอยู่ในอ่าว ๒๗ ลำ เรือเมล์เข้าออกเนืองๆ ป้อมนั้นเป็นของพุทเกต* ทำไว้แต่เดิม กำแพงกอด้วยศิลาสูง ๕ วา เชิงกำแพงข้างหน้าถึงน้ำ ๓ ศอก ตะวันออกด้านหนึ่ง ตะวันตกด้านหนึ่ง ทักษิณด้านหนึ่ง ทำเชิงเทิน ๒ ชั้นๆ ขนกว้าง ๘ ศอก เป็นที่เดินเล่นเวลาเย็นๆ ชั้นล่างกว้าง ๔ วา ที่แห่งใดได้ทางขึ้นถนัด อังกฤษทำแท่นวงเดือนมีสะพานเหล็กสำหรับใส่ขึ้นกระสุน ๘ นิ้วทุกแห่ง ร่มขึ้นนั้นทำด้วยเหล็กสังกะสี ด้านทักษิณมีขึ้นอยู่ขนแท่น ๕ กระบอก ด้านตะวันตกมีแต่แท่นหามีขึ้นไม่ ด้านตะวันออกนั้นอยู่ในอ่าวตรงที่เรือทอดตามกำแพงมีขึ้นอยู่ขนแท่น ๖ กระบอก ที่มุมใกล้ประตูทำเป็นป้อมอีกชั้นหนึ่ง มีเสาธงมีขึ้นรางเหล็ก ๔ ล้อ กระสุน ๕ นิ้ว ๑๒ กระบอก ด้านอุดรนั้นเป็นขนบก มีป้อม ๒ ชั้นสูงประมาณ ๑๐ วาป้อมหนึ่ง ทำละม้ายคล้ายป้อมพิชัยประสิทธิ์ มีขึ้นกระสุน ๘ นิ้ว ๖ กระบอกเป็นที่สุด มีเสาธง มีซุ้มคนอาศัยฝนทหารผลัดเปลี่ยนกันรักษาทั้งกลางวันกลางคืน ป้อมแหลมคาลิมีประตูเข้าออกด้านอุดรประตูเดียว ทำตึกเป็นกำแพงคร่อมประตูไว้ตึกยาวประมาณ ๒ เส้น ในกำแพงตรงประตูทำที่โรงทหารหลังหนึ่งยาวประมาณ ๑๕ วา มีทหารชาวยุโรปอยู่ ๑๐๐ คน มีโรงทหาร

* โปรตุเกส

แขกดำหลังหนึ่ง ยาวประมาณ ๑๕ วา มีทหารอยู่ ๒๐๐ คน ทหารแขกดำมีบุตรภรรยาอยู่พร้อม ทหารชาวยุโรปแต่งตัวถือปืนไรเฟนประจำอยู่หน้าโรงคนหนึ่ง ที่ประตู ๒ คน ทหารแขกดำถือกระบองเที่ยวเดินประจำอยู่ทุกถนน มีห้างอังกฤษพัน ๒ ชั้นขายของต่าง ๆ สองห้าง เป็นที่ตึกอยู่และให้เช่าหลายตึก ตึกแขกพันดินชั้นเดียวขายเครื่องแก้วบ้าง แหวนบ้าง เพชรบ้าง พลอยบ้าง หลายตึก โรงร้านแขกชาวสิงหลขายผักผลไม้ต่าง ๆ ทุกถนน ลูกจ้างทำงานใช้สอยเป็นคนชาวสิงหล ๓ ส่วน แขกดำส่วนหนึ่ง นอกกำแพงฝ่ายทิศอุดรตรงป้อม ๒ ชั้น อังกฤษทำทางรถไปถึงเมืองกะลุมบู * เมืองกันดี กำหนดทาง ๑,๒๐๐ เส้น ที่พัก ๖ แห่ง มีสายเตเลคราฟมาแต่เมืองบุ๊มบาย เมืองกะลุมบู เมืองกันดีถึงป้อมแหลมคาลี ตั้งแต่เชิงกำแพงออกไปนอกป้อมประมาณ ๓ เส้น ถึงตึกแถวของอังกฤษของแขกพัน ๒ ชั้น ๒ แถว ยาวประมาณ ๕ เส้น เป็นที่อยู่บ้าง ให้คนเช่าสำหรับขายปลาผลไม้และของต่าง ๆ บ้าง มีถนนเดินกลางกว้างประมาณ ๔ วา ที่เชิงกำแพงหน้าป้อมสูงแลเห็นอ่าวชายหาดมีโรงใส่ถ่านศิลา ๓๐ โรง มีสวนมะพร้าวตามบ้านตามเขามากกว่าต้นไม้อื่น ชาวสิงหลทำเรือนอยู่ตามสวนและเนินเขาและเชิงเขาเรือนนั้นเล็ก ๆ พื้นดินฝาขัดแตะด้วยแขนงไม้ทึงดิน หลังคามุงด้วยใบมะพร้าว ดูเป็นคนยากจนมาก การุณารัตน์ชาวสิงหล หลานเจ้าเมืองคนเก่านั้น เข้ารีตถือศาสนาคริสต์ มีตึกพัน ๒ ชั้นหลังหนึ่ง ทำสะอาดประหลาดว่ารายฎรชาวสิงหล แต่ชาวสิงหลมิได้นับถือ

* เมืองโคลอมโบ เมืองหลวงของประเทศลังกา

ชาวสิงหลเข้ารีตฝรั่งส่วนหนึ่ง ไม่เข้ารีตสัก ๗ ส่วน วัดพระสงฆ์มีอยู่ตามบ้านตามสวนหลายอาราม แต่พระสงฆ์นั้นเป็นสองพวกไม่เป็นสามัคคีร่วมสังฆกรรมกัน เพราะถืออย่างอุบาลีวงศ์พวกหนึ่ง ถืออย่างรามวงศ์พวกหนึ่ง ต่างติเตียนกัน วัดพระสิริสมณะนั้นอยู่บนภูเขามีกุฏิทำเป็นตึกหลังหนึ่ง พระวิหารทำเป็นซุ้มกลมมีพระพุทธรูปหน้าตัก ๔ ศอกองค์หนึ่ง มีพระเจดีย์สูง ๗ วาองค์หนึ่ง มีพระสงฆ์ ๖ รูป พระสงฆ์ในเกาะซีลอนนั้นไม่ได้ไปเทียวบิณฑบาต ด้วยมีกฎหมายห้าม ชาวบ้านต้องออกไปที่วัดส่งกับข้าวของฉันทั้งเช้าทั้งเพล ที่แหลมคาลินั้นฝนตกเสมอ หาเป็นฤดูไม่ เรือเมืองนั้นชาวสิงหลทำใช้ไม่เหมือนประเทศอื่น รูปเรือนั้นกลมเหมือนมาดยังไม่ได้เบิก ยาวประมาณ ๔ วาข้าง ๕ วาข้าง ปากกว้างศอกหนึ่ง สูงน้ำประมาณศอกหนึ่ง มีไม้พาดออกไปจากปากเรือ ๒ อัน ยาวประมาณ ๕ ศอก ๖ ศอก มีไม้ทุ่นผูกติดกับปลายไม้ที่พาดออกไปจากปากเรือลอยอยู่บนน้ำ เรือนั้นถึงจะออกทะเลคลื่นใหญ่สมกล้าประการใด เรือก็ไม่เป็นอันตราย

ทูตานุทูตพักอยู่แหลมคาล ๔ วัน

ตอนที่ ๓

ว่าด้วยราชทูตออกจากเกาะลังกาจนถึงเมืองเอเดน

วันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้า กำมดันโทยอนขึ้นไปรับทูตานุทูตที่โฮเต็ลมาลงเรือโบตที่สะพาน ทหารที่ป้อมยิงสลุตส่ง ๑๙ นัด ที่เรือรบรอบเดอชักธงช้างเผือกขึ้นเสากลาง แล้วทหารยิงปืนสลุตรับ ๑๙ นัด เวลาบ่าย ๓ โมง กำมดันให้ใช้จักรเรือออกจากที่ทอดสมออ่าวแหลมคาลิ เวลานั้นเป็นลมสลาตันคลื่นใหญ่ ตั้งหัวเรือไปทิศตะวันตก

วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๙ ค่ำ เวลาเช้า ๒ โมง หม้อน้ำเครื่องจักรรั่ว กำมดันให้หยุดทำจักรและยาหม้อ ๓ ชั่วโมง จึงได้ใช้จักรไป

วันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ เวลาย่ำรุ่ง เห็นเขายนฝั่งแหลมคารดาพุมเป็นทวีปแอฟริกา ข้างซ้ายเป็นลมหว่างทิศตะเภาหว่างสลาตันพัดอ่อน ๆ คลื่นราย ใช้ใบได้ทั้ง ๓ เสา

วันจันทร์ เดือน ๖ แรม ๑๒ ค่ำ เวลา ๒ โมงเช้า หมอนขอเสือเครื่องจักรสลายชำรุด หยุดจักรทำอยู่ กำมดันให้ใช้ใบลมพัดอ่อน ๆ เรือเดินโมงละ ๒ น็อต เวลาบ่ายครึ่งโมง แก้เครื่องจักรเสร็จใช้จักรไป เรือเดินโมงละ ๖ น็อต

วันอังคาร เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ เวลาเช้าแลเห็นเขาเห็นฝั่งแหลมเอเดน เมื่อเรือมาใกล้ปากอ่าวแหลมเอเดน กำมดันให้ชักธง

ช้างเผือกขึ้นเสากลาง ชักธงฝรั่งเศสขึ้นปลายเพลาโกชีเสาท้าย แล้วอังกฤษเข้าท่าออกมารับนำร่อง พาเรือยิรอนเดอเข้าไปทอดสมอในอ่าวแหลมเอเดน ตั้งแต่ออกจากเกาะชีลอนรวม ๑๕ วัน ถึงเมืองเอเดนเวลาบ่ายโมงหนึ่ง กำมดันให้พวกออฟพีเซอร์ขึ้นไปยอกกัปตันเปละแฟผู้สำเร็จราชการเมืองเอเดน ว่าจะขอสลุตของอังกฤษ กัปตันเปละแฟจึงตอบว่า ซึ่งจะสลุตของอังกฤษนั้น ขอยกเสียเถิด จะขอสลุตรับแต่ทูตานุทูตที่เรือยิรอนเดอ จึงหาได้สลุตของอังกฤษไม่ ครั้นเวลาบ่าย ๓ โมง กัปตันแปละแฟลงมาทักถามทูตานุทูตที่เรือยิรอนเดอ เวลาบ่าย ๕ โมง กำมดันโทยอนจัดเรือโยต ๓ ลำให้ราชทูต อุปทูต ตริทูต ขาทหลวงลุยวิศลอนนาดิล่าม กัปตันเปละแฟ กำมดันโทยอน รวม ๖ นาย ลำหนึ่ง แต่ราชทูต อุปทูต ตริทูต แต่งตัวเหมือนเมื่อขึ้นเมืองสิงคโปร์ ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ เสมียน ล่าม แต่งตัวตามบรรดาศักดิ์ลงลำหนึ่ง คนใช้ลำหนึ่ง เมื่อราชทูต อุปทูต ตริทูต จะลงเรือโยต นายทหารจัดทหารถือยืนไรแฟนสะพายดาบคำนับส่งทูตานุทูต ๒ แถว ๆ ละ ๖ คน เป่าแตรคนหนึ่ง ครั้นเรือโยตออกจากเรือยิรอนเดอแล้ว ทหารที่เรือยิรอนเดอยิงยืนสลุต ส่งทูต ๑๙ นัด ทหารที่ป้อมขนเขายิงยืนสลุตรับ ๑๙ นัด เรือไปถึงท่ามีรถมาคอยรับทูตานุทูตอยู่ ๒ รถ กัปตันเปละแฟขึ้นรถไปด้วยทูตานุทูตไปอยู่โฮเต็ลชื่อปรินสเว ไกลน้ำ ๒ เส้น กัปตันเปละแฟจัดรถไว้ให้ใช้สำหรับโฮเต็ล ๓ รถ ให้ทหารแขกดำเดินยามรักษา อยู่ยามละ ๒ คน ที่ปากอ่าวเป็นเขาทั้ง ๒ ฟาก ฟากหนึ่งตะวันออกเป็นแหลม

เอเดน ฟากตะวันตกเรียกเขาชีลมัด แหลมทวีปอาหรับปากช่องกว้างประมาณ ๗๐ เส้น ๘๐ เส้น เป็นอ่าวเข้าไปกว้างยาวมาก แขกขอกว่าหนทาง ๕ ไมล์ ในท้องอ่าวเป็นหาดทราย ยนยกมีต้นอินทผลัมมากกว่าต้นไม้อื่น มีเรือรบกลไฟจักรข้างของอังกฤษทอดอยู่ลำหนึ่ง เป็นเรือสำหรับรักษาป้อมเอเดน มีเรือสกุนเนอแล่นไปมาตระเวนอยู่ในอ่าวลำหนึ่ง ที่แหลมเอเดน เดิมมีบ่อน้ำจืดของแขกในเขตแดนอาหรับมาซื้อขาย แต่น้ำนั้นกร่อยหาจืดสนิทไม่ ที่หว่างเขาอังกฤษขุดบ่อได้น้ำจืดกับทำที่ขังน้ำฝนไว้หลายตำบล ทุกวันนี้บีแอนด์โอกอมปนีอังกฤษ ให้มิศโฟเยิดยิตาซันอังกฤษเอาเครื่องกลั่นน้ำมาตั้งโรงกลั่นอยู่ ๔ โรง ได้น้ำจืดสนิทวันละ ๔,๓๒๐ กะลัน คิดเป็นไทยกะลันละ ๕ ทะนาน ซื้อขายกัน ๒๕ กะลันเป็นเงินรูเปียหนึ่ง มีตึกห้างโฮเต็ลของอังกฤษ ของพุทเกต ของแขกเทศ เป็นที่อยู่บ้างให้เช่าบ้างหลายหลัง ตึกนั้นก่อด้วยศิลาถือปูน หลังคาทำเหมือนเพดาน สูงข้างหนึ่งต่ำข้างหนึ่ง บนหลังคาปูด้วยต้นอินทผลัมถือปูนทับ เรือนแขกดำทำเล็ก ๆ พื้นดิน หลังคาสูงประมาณ ๔ ศอกบ้าง ๕ ศอกบ้าง ฝาและหลังคาทำด้วยใบอินทผลัมบ้าง เอาเสื่อคลุมเป็นประทุนบ้าง ข้างในขุดดินลงไปศอกหนึ่งบ้าง ศอกเศษบ้าง อยู่ตามชายหาดหน้าเขาบ้าง ตามชะวากเขาบ้าง ตามเนินเขาบ้าง ทำถนนทางรถเดินหน้าเขาริมน้ำบ้าง ตัดทางขึ้นบนเขาไปในเมืองทางหนึ่ง ที่เขาสูงเจาะเป็นอุโมงค์ ทำทางเดินเข้าในเมือง ๒ ตำบล ๆ หนึ่งยาวประมาณ ๒ เส้น ตำบลหนึ่งยาวประมาณ ๓ เส้น เดินตลอดถึงกัน เขานั้นเป็น

ศิลาบ้าง ดินปนทรายบ้าง ที่เชิงเขามีหญ้าบ้างเล็กน้อย แต่ต้นไม้ใหญ่หามีไม่ ด้านเหนือติดแผ่นดินทวีปอาหรับ อังกฤษทำกำแพงประชิดเขา - กำแพงนั้นก่อด้วยศิลามีคูตลอดกัน มีป้อมมีป้นตามกำแพง ๒ ป้อม เขานั้นมีประตูเข้าออกตามกำแพงประตูหนึ่ง มีทหารรักษาทั้งกลางวันกลางคืนมิได้ขาด มีโรงทหาร ๔ ตำบล ทหารอังกฤษมีอยู่ ๘๐๐ คน ทหารแขกดำ ๒ ส่วน ลูกข้างใช้สอยเป็นแขกดำผมหยิกทั้งสิ้น ชาวเมืองใช้อูฐใช้ลาบรรทุกของต่าง ๆ มาก รถเทียมด้วยม้าเทศบ้าง ลาบ้าง กัปตันเปละแฟผู้สำเร็จราชการเมืองนั้นทำตึกอยู่บนเขาข้างในอ่าว เขานั้นอยู่ริมน้ำ ยอดต่ำ ปรายทำเป็นป้อม มีเสาธง มีปืน ๓๐ ตำบล อากาศทั้งกลางวันกลางคืนร้อนมากกว่าเย็น กัปตันเปละแฟบอกว่า เมื่อเดือน ๑๑ ปีวอก โทศกฝนตกครั้งหนึ่งมากจนตึกพังคนตายเป็นอันมาก เว้นมา ๕ เดือนตกอีกครั้งหนึ่ง แต่ก่อนนั้นฝนตกปีละครั้งบ้าง สองปีครั้งหนึ่งบ้าง ผลไม้ผักต่าง ๆ ที่จะรับประทานนั้น แขกฝ่ายแผ่นดินอาหรับเอามาขายมิได้ขาด

วันพุธ เดือน ๖ แรม ๑๔ ค่ำ กัปตันเปละแฟผู้สำเร็จราชการเมืองเอเดน เชิญราชทูต อุปทูต ตรีทูต บาทหลวงลุยวิศลอนนาดิ กำมดันโทยอน ๖ นาย ไปกินโต๊ะที่บ้านกัปตันเปละแฟบนเขา พร้อมด้วยขุนนางนายทหาร ๔ คน ภรรยากัปตันเปละแฟหนึ่ง หญิงน้องภรรยากัปตันเปละแฟหนึ่ง เด็กคนเล็กงอย่างฝรั่ง พูดกันแต่เรื่องกินโต๊ะ จนเวลา ๒ ทุ่ม เลิกโต๊ะแล้ว ทูตานุทูตก็ลากลับมาโฮเต็ล

วันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๑๕ ค่ำ เวลาบ่าย ๔ โมง ก็มีคนโทยอนขึ้นมารับทูตานุทูตที่โฮเต็ลมาลงเรือที่ท่า ครั้นเรือโยดทูตานุทูตออกจากท่าแล้ว ที่ป้อมเอเดนยิงปืนสลุตส่งทูต ๑๙ นัด ที่เรือรบอังกฤษซึ่งจอดอยู่เสากลาง ยิงสลุตรับ ๑๙ นัด ทูตานุทูตพักอยู่เรือคืนหนึ่ง ด้วยเครื่องจักรชำรุด ยังทำไม่แล้ว ทูตานุทูตพักอยู่เมืองเอเดน ๓ วัน

ตอนที่ ๔

ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองเอเดนจนถึงเมืองไกโร และเมืองอาเล็กซันดรี

วันศุกร์ เดือน๗ ขึ้นค่ำ๑ เวลาย่ายโมงเศษ เย็นลมตะวันออก พัดกล้า กำมันโทยอนให้ถอนสมอ ใช้แต่ใบเรือออกจากที่ทอดสมอ เมืองเอเดน แล้วตั้งหัวเรือไปทิศสลาตัน เรือเดินโมงละ ๕ น็อตครึ่ง เวลาย่าย ๒ โมงครึ่ง จักรแล้ว ได้ใช้จักรด้วยเรือเดินโมงละ ๗ น็อต เรือแล่นไปใกล้ฝั่งทวีปอาหรับข้างขวา เห็นภูเขา เห็นหาดถนัด เวลา ๗ ทุ่ม เรือไปถึงที่ช่องแคบแบบเวลแมนเคบเข้าทะเลแดง มีเกาะซื่อเปรินเกาะหนึ่ง อังกฤษทำแล็ดเฮาสำหรับตามโคมอยู่ข้างซ้าย เรือแล่นไปข้างขวาพ้นเกาะนั้นแล้ว วันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ เวลาโมงเช้า เห็นฝั่งทั้ง ๒ ฟาก เวลา ๕ โมง ถึงเกาะแยแปนยุวา ข้างซ้าย ไม่มีคน เกาะเล็กๆมีอยู่ ๒ เกาะ เวลาย่ำค่ำ ถึงเกาะเลยยาเยออยู่ข้างขวา วันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๓ ค่ำ เวลาย่าย ๓ โมงครึ่ง เย็นลมตะวันตกพัดกล้าคลื่นใหญ่ใช้ใบด้วย จนใบโกซิ้เสาท้ายขาด เวลาย่ำค่ำ ลมโต้หน้าใช้ใบไม่ได้ เรือเดินโมงละ ๒ น็อต ๖ วัน

วันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลาย่ำค่ำ แลเห็นฝั่งเรียกว่าเลฮุม อยู่ทิศตะวันตกข้างซ้าย

วันพฤหัสบดี เดือน ๗ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เวลา ๔ ทุ่ม ถึงซาคอนเย็นช่องเข้าไปท่าสุเอส

วันศุกร์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลาเช้า เรือแล่นมากลางช่อง เห็นฝั่งทั้ง ๒ ฟาก เวลา ๔ ทุ่ม เกิดพายุกล้าคลื่นใหญ่โต้หน้าเรือ เดินโมงละน็อต วันอาทิตย์ เดือน ๗ แรม ๒ ค่ำ เวลา ๔ โมงเช้า เรือไปใกล้แลเห็นป้อมท่าสุเอส กำมันให้ชักธงช้างเผือกขึ้นเสากลาง ธงฝรั่งเศสขึ้นเสาท้าย เรือไปถึงที่ทอดสมอท่าอ่าวสุเอส ตั้งแต่ออกจากเมืองเอเดนรวม ๑๗ วันถึงท่าสุเอส ครั้นเรือทอดสมอแล้ว มะหะมัดเบยูสาเรจราชการท่าสุเอส มิสเตอรกอศเตอเอเยนของคอเวอนแมนต์ฝรั่งเศส ผู้รับว่าการเรือรบเมืองอาเล็กซันดริและท่าสุเอส ลงมาทักถามทูตานุทูตที่เรือยิรอนเดอ มะหะมัดเบยอกว่า มีคำสั่งเจ้าไกโรมาว่า ถ้าทูตานุทูตกรุงสยามไปถึงแล้ว ให้ขัดเรือกลไฟออกมารับขึ้นไปอยู่ที่โฮเต็ลสำหรับเจ้าไกโรมาพัก และสั่งให้เลี้ยงดูทูตานุทูตให้บริบูรณ์ มะหะมัดเบว่าได้ติดไฟเรือกลไฟไว้แต่แรกเห็นธงช้างเผือก ทราบว่าเป็นเรือทูตกรุงสยาม ได้บอกเตเลคราฟไปเมืองอาเล็กซันดริแล้ว กงสุลฝรั่งเศสซึ่งอยู่ที่เมืองอาเล็กซันดริตอบมาว่า จะลงมารับทูตานุทูต ณ ท่าสุเอส ครั้นเวลาเช้า ๕ โมง เรือกลไฟขักรข้างกินน้ำลึก ๔ ฟุต ออกมารับพระราชสาส์น และเครื่องมงคลราชบรรณาการและทูตานุทูตที่เรือยิรอนเดอ ราชทูต อุปทูต ตริทูต ผู้กำกับมงคลเครื่องราชบรรณาการ เสมียน ล่ามแต่งตามบรรดาศักดิ์ และคนใช้ลงเรือกลไฟ ขักรข้างหน้าเรือปักธงพระจอมเกล้า ท้ายเรือปักธงตุระเกีย มะหะมัดเบผู้สำเร็จราชการท่าสุเอส มิสเตอร์กอสเตอเอเยนคอเวอนแมนต์ฝรั่งเศส ก็ลงเรือ

กลไฟไปด้วย เมื่อทูตานุทูตลงเรือนั้น ทหารเรือยิ่รอนเดอแต่งตัวถืออยันไรแฟนคำนับส่งทูตตามธรรมเนียม ยิงยันใหญ่สลุตส่งทูต ๑๙ นัด ทหารที่ป้อมท่าสุเอสสลุตรับ ๑๙ นัด เรือทูตไปถึงเทียบท่าแล้ว เรือยิ่รอนเดอชักธงตุระเกียขึ้นเสาหน้าแล้ว ยิงสลุตธง ๒๑ นัด ทหารที่ป้อมสลุตตอบ ๒๑ นัด มะหะมัดเยพาทูตานุทูตขึ้นอยู่ที่โฮเต็ล มีคนรับใช้เลี้ยงดูตามธรรมเนียม ห้องโฮเต็ลนั้นแต่งต่าง ๆ กัน คนที่ท่าสุเอสนั้น เป็นชาติเติกบ้าง อาหรับบ้าง แขกดำบ้าง มีเรือจักรขุดคลองอยู่ลำหนึ่ง เรือกลไฟเล็ก ๆ สำหรับออกไปรับคนรับของที่เรือเมล์และเรือรบ ๓ ลำ มีโฮเต็ลใหญ่ของอังกฤษตั้งอยู่ริมน้ำสำหรับรับคนเรือเมล์หลังหนึ่ง มีตึกอยู่ก่อด้วยดินดิบ ๓ ชั้นบ้าง ๒ ชั้นบ้าง ชั้นหนึ่งบ้าง ประมาณร้อยหลังเศษ ที่ป้อมนั้นไม่มั่นคง มีแต่ปืนใหญ่ตั้งไว้ พอสลุตรับส่งตามธรรมเนียม ๕ กระบอก รถไฟเดินขึ้นลงเมืองไกโรมิได้ขาด โรงที่พักรถไฟนั้น เสาและหลังคาทำด้วยเหล็ก เวลาบ่าย ๒ โมง มิสเตอร์ยอแวกงสุลอังกฤษที่ ๒ ซึ่งอยู่ที่ท่าสุเอสมาทักถามทูตานุทูตที่โฮเต็ล พูดกันอยู่ประมาณครึ่งชั่วโมงลากลับไป

วันจันทร์ เดือน ๗ แรม ๓ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้า กงสุลฝรั่งเศสเมืองอาเล็กซันดริที่ ๑ กิแบนเวียระที่ ๒ แฟสะกิดขุนนางเมืองไกโรหนึ่ง สิกกิเป ขุนนางฝ่ายกรมท่าหนึ่ง มาถึงท่าสุเอส ครั้นเวลาบ่ายโมงหนึ่ง มาทักถามทูตานุทูตที่โฮเต็ล กิแบนเวียระกงสุลฝรั่งเศสบอกว่า คอเวอนแมนต์ทราบว่า ทูตกรุงสยามออกมาช้านานแล้ว

ได้จัดให้เรืออัคโมเดมารับทูต คอยอยู่ที่ท่าเมืองอเล็กซันดริถึง ๔๐ วัน แล้ว ราชทูตตอบว่า มากลางทะเลถูกพายุขัด ลมพัดโต้หน้าเรือหลายวัน การจึงช้าไป สิกกิเปขุนนางฝ่ายกรมท่าขอกว่า เข้าไกโรให้จัดรถไฟสำหรับเข้าไกโรทรงเที่ยวเล่นนั้น มารับทูตานุทูตให้สมแก่พระเกียรติยศพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม ราชทูตตอบว่า ซึ่งเข้าไกโรให้ท่านนำรถไฟมารับข้าพเจ้าทั้งปวง ข้าพเจ้าขอบพระเดชพระคุณเจ้าไกโรเป็นอันมาก พูดกันอยู่ประมาณครึ่งชั่วโมง กิแยนเวียระกงสุลฝรั่งเศส แฟสะกิดขุนนางเมืองไกโร สิกกิเปขุนนางฝ่ายกรมท่าลากลับไป เวลาบ่าย ๕ โมง กิแยนเวียระกงสุลฝรั่งเศส สิกกิเปขุนนางฝ่ายกรมท่าเชิญทูตานุทูตขึ้นรถไฟ รถที่ทูตไปนั้น ข้างนอกทาเขียวเชียนลายทอง ข้างในเป็นไม้ลาย ๓ ห้อง มีเก้าอี้นั่ง ๕ เก้าอี้ เอ้าอี้นอน ๓ เก้าอี้ ม่านแพรเหลือง เบาะที่นั่งนอนทำด้วยต่วนลายแดงลวดลายสลักฝานั้นยึดทองทั้งสิ้น กงสุลฝรั่งเศส ๒ นาย ขุนนางเมืองไกโร ๒ นาย ไปด้วยทูตานุทูต รถที่ใส่เครื่องมงคลราชบรรณาการ รถผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ เสมียน ล่าม คนใช้ มีขอเหล็กเกี่ยวติดกันไปมา ๑๕ รถ ไปตามระยะทางหยุดเติมน้ำเติมถ่าน ๒ ครั้ง เวลา ๕ ทุ่มถึงตึกที่พักรถไฟในเมืองไกโรเป็นระยะทาง ๙๐ ไมล์ ตึกที่พักรถไฟ หลังคา ช่องหน้าต่างทำด้วยกระจกทั้งสิ้น ที่ท่ารถไฟนั้น เข้าไกโรให้ซิมมิแฟนเดขุนนางผู้สำเร็จราชการทางรถไฟที่ ๒ จัดรถเทียมม้ามาคอยรับทูตอยู่ ๕ รถ ครั้นทูตานุทูตลงจากรถไฟแล้ว ซิมมิแฟนเดขุนนางเชิญทูตานุทูตขึ้นรถ รถที่ราชทูต

อุปทูต ตริทูตไปนั้น เข็นรถยนต์ ทารักลวดลายปิดทองมีโคมหน้าท้าย ๔ โคม มีสักหลาดคลุมหน้ารถ ยักไหมทองระบายห้อยลงมาจากที่นั่งสารถี มีตราตุระเกี๋ย รถนั้นเทียมม้าเทศ ๔ ม้า มีทหารเด็กสะพายดาบถือกระบองสันเงิน ขี่ม้านำหน้ารถ ๔ ม้า แขกอาหรับเดินถือคบเพลิงไปข้างรถ ๔ คน รถผู้กำกับเครื่องราชบรรณาการเสมียน ล่าม ๓ รถ เทียมม้ารถละ ๒ ม้า มีทหารเด็กขี่ม้านำหน้ารถละ ๒ ม้า แขกอาหรับถือคบเดินข้างรถๆ ละ ๒ นาย รถที่คนใช้ไปนั้นเข็นรถตระเวนใหญ่เทียมด้วยล่อ ชิมมิแฟนเดพาราชทูตไปอยู่บ้านหลวงสำหรับแขกเมืองต่างประเทศ เจ้าไกโรให้ลุดพีแอยแฟนเดขุนนางฝ่ายกรมท่ากับหมอมากำกับอยู่ด้วยทูตานุทูตที่บ้านหลวง ๒ คน เลี้ยงโต๊ะวันละ ๓ เวลา จัดรถไว้ให้ใช้ ๔ รถ มีทหารเด็กสะพายดายถือกระบองสันเงิน ขี่ม้านำหน้ารถๆ ละ ๒ ม้า

วันอังคาร เดือน ๗ แรม ๔ ค่ำ เวลา ๔ โมงเช้า เจ้าพนักงานมารับหนังสือเสนาบดีไปแล้ว ลุกพีแอยแฟนเดกับกงสุลฝรั่งเศสที่ ๑ ที่ ๒ พาทูตานุทูตไปเฝ้าเจ้าไกโร ราชทูต อุปทูต ตริทูต แต่งตัวเหมือนเมื่อขึ้นเมืองสิงคโปร์ ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการเสมียน ล่าม แต่งตัวตามบรรดาศักดิ์ รวม ๑๗ นาย ไป ๔ รถ เมื่อรถทูตเข้าไปถึงในประตูวัง มีทหารแต่งตัวตามภาษาเด็กถือยืนไรแฟนสะพายดายยืนอยู่ คำนับอยู่ ๒ แถวๆ ละ ๑๖๐ คน มีปี่พาทย์สำรับหนึ่ง ๔๑ คน ทูตานุทูตลงจากรถแล้ว ขุนนางเชิญทูตานุทูตขึ้นไปบนตำหนักเจ้าไกโรๆ ทรงเครื่องขาว ทรงมาลาสีม่วงอย่างเด็กเสด็จออกมารับคำนับ เชิญทูตานุทูตให้นั่งเก้าอี้เป็นอันดับกัน ๘ นาย นอก

นั้นยืนอยู่ในประตูตำหนักทั้งสิ้น มีขุนนางและคนใช้ยืนเฝ้าอยู่ ๑๗ คน เข้าไกโรตรัสปราศรัยแก่ทูตานุทูตว่า พระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามทั้งสองพระองค์ทรงเป็นสุขอยู่หรือ ราชทูตทูลว่า ทรงเป็นสุขสบายอยู่ แล้วเข้าไกโรตรัสว่า ทูตานุทูตมาครั้งนี้อยู่ดีด้วยกันหมดหรือ ราชทูตทูลว่า อยู่ดีด้วยกันทั้งสิ้น ตรัสปราศรัยว่า เมืองไกโรเป็นเมืองร้อน ฤดูร้อนที่กรุงสยามเหมือนกันหรือ ราชทูตทูลว่าร้อน ฤดูนี้เหมือนฤดูร้อนที่กรุงสยาม แล้วคนใช้เอากล้องสูบยามีถาดรอง หัวกล้องคันกล้องนั้น พันไหมทองเป็นลายต่างๆ ยาว ๓ ศอก สันกล้องทำด้วยอำพันทอง ทำปลอกประดับเพชร แล้วขุนนางเชิญหีบหนังสือเสนาบดีใส่ถาดคลุมผ้าปักทองประดับเพชรมาส่งให้ราชทูตๆ จึงถวายเข้าไกโรๆ รับแล้วส่งให้ขุนนางไป คนใช้จึงเอาน้ำกาแฟมาเลี้ยงทูตานุทูตคนละถ้วย ถ้วยกาแฟนั้น ทำเป็นลองทองคำหุ้มประดับเพชรทั้งสิ้น เข้าไกโรตรัสแก่กงสุลฝรั่งเศสและขุนนางว่า ถ้าทูตานุทูตจะไปเที่ยวดวังและสวนแห่งใดๆ ให้พาไปจงทุกแห่ง บนตำหนักเข้าไกโรที่ออกรับทูตานุทูตนั้น พื้นปูด้วยศิลาลาย ผนังถือปูน ซุ้มลวดลายปิดทอง มีระย้าแก้วใหญ่ ๓ ระย้า วังนั้นอยู่ริมแม่น้ำ เรียกว่าแม่น้ำไนล์ มีทางรถไฟเข้าไปในวังทางหนึ่ง เข้าไกโรตรัสปราศรัยอยู่ประมาณครึ่งชั่วโมง แล้วทูตานุทูตก็ลากลับมาที่พัก เมื่อทูตออกมา เข้าไกโรตามมาส่งถึงประตูตำหนัก ทูตานุทูตขึ้นรถแล้วก็เสด็จขึ้น เวลาบ่าย ๔ โมง กงสุลฝรั่งเศสและขุนนางพาทูตานุทูตไปดูรูปพรรณสิ่งของและรูปมนุษย์ รูปสัตว์ต่างๆ ที่ทำด้วยทองคำ ทำด้วยเงิน ทำด้วย

ทองเหลือง ทำด้วยทองแดง ทำด้วยศิลา เป็นของโบราณขุดได้ในแผ่นดิน มีหนังสือและเลขยอกศักราชไว้ได้กว่าสามพันปี สี่พันปีก็มี แล้วพาไปดูโบสถ์บนเขากลางเมือง โบสถ์นั้นสูงกว้างใหญ่ รูปสัณฐานกลมคล้ายวัดแขกที่ตะเกี๋ย กว้างประมาณ ๓๐ วาเศษ เสาในโบสถ์ทำด้วยศิลาลายเหลืองขาวทั้งแท่ง ใหญ่ประมาณ ๖ กำ ยาวประมาณ ๔ วาเศษ ศิลาเสานั้นดูละม้ายคล้ายศิลาโมรา ฝรั่งเศสเรียกว่า อาละบาสเตร พื้นและผนังปูดาดด้วยแผ่นศิลาลาย แผ่นหนึ่งยาวศอกคืบ กรอบและเพดานทำลายสลักต่าง ๆ ปิดทองทั้งสิ้น มีระย้าแก้วใหญ่แขวนอยู่กลางระย้าหนึ่ง มีโคมห้อยเป็นอันมาก ในโบสถ์นั้นมีห้องอยู่ห้องหนึ่งเป็นที่ฝังศพเจ้าไกโรองค์เก่า ในห้องฝาผนังปิดด้วยโหมดเทศ พื้นปูด้วยเบญจรงค์ มีเครื่องทรงของเจ้าไกโรองค์เก่าจัดวางไว้ในห้องพร้อม โบสถ์นั้นเป็นของเก่าชำรุดมาก เจ้าไกโรองค์นี้ทำซ่อมแซมขึ้นได้ ๒๓ ปี ผนังข้างนอกช่างก็ยังทำศิลาลายประดับอยู่ทุกวัน ริมโบสถ์นั้นมีวังเจ้าไกโรพักวังหนึ่ง มีโรงทหารป้อมปืนใหญ่ ทหารรักษาอยู่ ๕๐๐ คน

วันพุธ เดือน ๗ แรม ๕ ค่ำ ขุนนางเด็กกงสุลฝรั่งเศสพาทูตานุทูตไปดูสกูลโรงเรียนแห่งหนึ่ง มีเด็กเรียนหนังสือและวิชาต่าง ๆ อยู่ประมาณ ๓๐๐ เศษ มีครูสอนอยู่ ๕ พวก สอนให้เรียนหนังสือเด็กพวกหนึ่ง สอนให้เรียนวิชาช่างเขียนอย่างตึกบ้านหัดขับกระเบียดต่าง ๆ พวกหนึ่ง สอนให้เรียนวัดแดดทำแผนที่พวกหนึ่ง สอนให้เรียนหนังสือฝรั่งเศสพวกหนึ่ง สอนให้เรียนหนังสืออังกฤษพวกหนึ่ง แล้ว

พาไปดูวังเจ้าไกโรทำไว้สำหรับไปพักบนเขา ใกล้กับโบสถ์อีก ๒ วัง ในวังนั้น ผนังในยิดกระดาษลายทองบ้าง ทาขาวบ้าง เขียนทองบ้าง มีห้องปูพื้นศิลาลายบ้าง ปูพรมลายสีต่างๆบ้าง ม่าน หมอน เบาะ ทำด้วยโหมดเทศลายบ้าง เยียรบับบ้าง ต่วนแดงต่วนเหลืองบ้าง ประตูห้องลดเลี้ยวเข้าออกหลายห้อง เป็นที่อยู่ตามฤดูร้อนฤดูหนาว มีสระอาบน้ำทำด้วยศิลาขาวห้องหนึ่ง มีน้ำพุขึ้นมาไหลจากปากสัตว์ ห้องในวังนั้นมีระย้าเครื่องแก้ว โคมกระจกตั้งห้องสีต่างกันทุก ๆ ห้อง ทูตานุทูตดูทั่วแล้ว ก็กลับมาที่พัก เวลาบ่าย ๓ โมง ขุนนางจึงนำไปดูสวนแห่งหนึ่งอยู่ริมแม่น้ำไนล์ สวนนั้นโดยยาว ๒ ไมล์ กว้างไมล์ครึ่ง มีตำหนักที่พักในสวนแห่งหนึ่ง มีสระน้ำจืดสระหนึ่ง มีเกาะอยู่กลางสระ ตามขอบสระก่อด้วยศิลาอ่อน ทำเป็นรางน้ำไหลได้รอบ ในพื้นรางสลับเป็นรูปสัตว์น้ำต่างๆ ทำระเบียงล้อมรอบ ด้านนอกใส่ฝากระจกทั้ง ๔ ด้าน มีประตูเข้าออก ๔ ประตู ข้างในเพดานเขียนรูปภาพและลายต่างๆ เสาและพื้นทำด้วยศิลาลายเหมือนเสาโบสถ์ ที่มุมทิศตะวันตก ทิศตะวันออก ทิศเหนือ ทิศใต้ทั้ง ๔ ด้าน ทำเป็นมุขสำหรับเข้าไกโรประทับ มีเก้าอี้ที่นั่งที่นอน ม่านทำด้วยโหมดเทศบ้างแพรฝรั่งเศสต่างกัน เพดานและผนังเขียนลายทอง พื้นปูพรมลายต่างๆกันทั้ง ๓ มุข พื้นและเพดานฝาฝั่งไม้ขาวไม้ดำเป็นลายมุกหนึ่ง เกาะกลางสระนั้นกว้างยาว ๔ วา มีเรือโบตเล็กๆอยู่ในสระ ๒ ลำ ตามสวนมีซุ้มกลมเป็นที่นั่งเล่น ๕ แห่ง มีวังอยู่วังหนึ่ง มีหม่อมห้ามอยู่คนหนึ่ง มีหญิงคนใช้และขันทีหลายคน วังและซุ้มทำด้วยเหล็ก

พื้นชั้นบนปูด้วยศิลาลาย ชั้นล่างเอาก้อนกรวดเล็กๆ สีขาวสีดำมาวางเรียงประดับเป็นลวดลายสลับกัน มีถนนเดินเลี้ยวไปมาหลายถนน ริมถนนปลูกต้นไม้ตัดยอดลงเสมอกันเป็นกำแพงแก้วทุกถนน ในสวนปลูกต้นไม้มีผลบ้าง ต้นไม้ดอกต่างๆบ้างหลายอย่าง มีร่องเล็กๆสำหรับน้ำเดินไปทั่วทั้งสวน โรงจักรสูบน้ำเข้าสวนอยู่ริมตลิ่ง สวนอยู่ใต้เมือง ทางรถม้าเดินชั่วโมงหนึ่ง ที่เมืองไกโรมีวังเจ้าไกโรอยู่หลายแห่ง มีหม่อมห้ามอยู่ทุกวัง ใช้ขันทีรักษาเหมือนธรรมเนียมจีน เจ้าไกโรนั้นอยู่ไม่เป็นที่ เวลากลางคืนไปอยู่ที่วังไหนก็ปิดไม่ให้ขุนนางและราษฎรรู้ เป็นธรรมเนียมของผู้ครองบ้านเมืองอย่างนี้มีมาแต่โบราณ ในเมืองมีตึก มีบ้าน มีตลาดมาก

วันพฤหัสบดี เดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ เวลาเช้า กงสุลฝรั่งเศสและขุนางเด็กพาทูตานุทูตไปลงเรือกลไฟจักรข้างที่วังเจ้าไกโร ล่องลงไปดูเมืองสร้างใหม่ ตามลำแม่น้ำ ๒ ฟากนั้นมีบ้านคนอยู่ตลอดถึงเมือง มีแม่น้ำแยกขึ้นไปทางเหนือ ราษฎรซึ่งตั้งบ้านอยู่ริมแม่น้ำทั้ง ๒ ฝั่ง ทำจักรเทียมด้วยม้า ด้วยโคสำหรับวิดน้ำขึ้นทำนา ด้วยประเทศนั้นฝนน้อยนัก ตั้งแต่เมืองไกโรล่องลงมา ๒ ทาง แม่น้ำคดอ้อมเป็นหาดดินบ้าง ลึกบ้าง ทาง ๒ ชั่วโมงถึงเมืองสร้างใหม่ๆนั้นมีคูรอบ ยาวประมาณ ๓ ไมล์ กว้างประมาณ ๒ ไมล์ มีกำแพงป้อมยื่นใหญ่วางรายรอบเมือง มีวังและตึกดินโรงทหารและสวนปลูกผลไม้ต่างๆ มีที่หัดทหารยื่นใหญ่ยื่นเล็ก มีทหารเป็นชาติเด็กบ้างอาหรับบ้าง แขกดำบ้าง แต่งตัวตามเพศภาษาเด็กรักษาเมืองอยู่

๒,๐๐๐ คน มีม้าเทศสำหรับนายทหาร ๒๐๐ ตัว มีประตูเข้าออก ๔ ประตู ทำสะพานข้ามคูเป็นบานพับยึดได้เยืดได้เป็นของคิดขึ้นใหม่ ฟากหนึ่งทำป้อมมียืนใหญ่ยืนเล็กและมีทหารรักษาอยู่พร้อม ทำสะพานก่อด้วยศิลาข้ามแม่น้ำ มีช่องน้ำเดินเป็นช่อง กว้างประมาณ ๒ วา ๕๘ ช่อง มีช่องเรือเดินริมตลิ่งทั้ง ๒ ฟาก ที่ช่องเรือเดินนั้น ทำเป็นบานพับทั้ง ๒ ช่อง รวม ๖๐ ช่อง ตามช่องยืดน้ำได้ทุกช่อง พื้นสะพานปูด้วยไม้ มีคนรักษาอยู่ที่ต้นสะพาน คอยตรวจคนๆ ข้ามฟาก ต้องเสียเบี้ยจึงได้ข้าม นายทหารขัดทหารยิงยืนใหญ่ให้ทูตานุทูตดูกระสุนโดดข้าง กระสุนปรายข้าง กระสุนแตกข้าง ๒๔ นัด กระสุนแตกนั้นแตกบนอากาศข้าง ตกถึงดินแตกข้างต่างๆ กัน ป้อมกำแพงแล้วเสร็จ แต่ก็ยังทำอยู่ทุกวัน ริมตลิ่งหน้าเมืองลงเขื่อนก่อด้วยศิลาขึ้นเป็นชั้นๆ ดูมั่นคงเรียบร้อยทั้ง ๒ ฟาก เวลาเที่ยงเมื่อทูตลงเรือจะกลับมาที่พัก ณ เมืองไกโรนั้น ทหารยิงยืนใหญ่ยนกำแพงเมืองสลุตส่งทูต ๑๙ นัด เรือนั้นทวนน้ำจนเวลาบ่าย ๓ โมง จึงถึงที่พัก ทูตานุทูตพักอยู่เมืองไกโร ๓ วัน ในเวลานั้นเวลาบ่าย ๕ โมง ขุนนางเด็กกับกงสุลฝรั่งเศส เชิญทูตขึ้นรถไฟออกจากเมืองไกโรไปเมืองอาเล็กซันดริ ตามทางมีที่หยุดใส่น้ำใส่ถ่าน ๓ ครั้ง มีสะพานเหล็กข้ามแม่น้ำใหญ่ ๓ ตำบล มีโฮเต็ลเป็นที่หยุดเลี้ยงโต๊ะตำบลหนึ่ง ตามทางนั้นเป็นทุ่งบ้าง เป็นภูเขาบ้าง เป็นป่าบ้าง มีบ้านคนอยู่หลายตำบล เวลา ๗ ทุ่มถึงเมืองอาเล็กซันดริเป็นทาง ๑๒๐ ไมล์ ขุนนางเด็กและกงสุลฝรั่งเศสพาทูตานุทูตไปอยู่ที่บ้านหลวง ชื่อมูแซเพียซอเนอ

อาเล็กซันดริ เสียงดูเหมือนที่เมืองไกโร มีขุนนางมากำกับอยู่ด้วย ทูตสองคน

วันศุกร์ เดือน ๗ แรม ๗ ค่ำ เวลาเช้า ขุนนางเมืองไกโร ขุนนางเมืองอาเล็กซันดริพาทูตานุทูตไปดูวังเมืองอาเล็กซันดริ ๒ ตำบล มีเครื่องตกแต่งห้องก็คล้ายที่เมืองไกโร ผิดกันแต่ผนังยึดกระดาษลายทอง แล้วพาไปดูเรือยอดเยี่ยมเรือกลไฟจักรข้าง ๒ ลำ ๆ หนึ่งใหญ่ คาดพา ๓ ชั้น มีห้องข้างหน้าข้างท้ายมาก มีช่องยืนทหารรักษาอยู่พร้อม ลำหนึ่งคาดพ้า ๒ ชั้น ห้องที่ข้างหน้าฝาทำด้วยไม้ลาย ห้องที่ข้างท้ายมีฝากระจกใหญ่อยู่หว่างช่องหน้าต่าง ๆ ขอบสลักลายยึดทองประดับพลอยสีต่าง ๆ มีเครื่องตั้งเครื่องห้อยม่านสีต่างกันทุกห้อง ที่พื้นปูศิลาลาย ปูพรม ปูกระเบื้องเคลือบ เพดานทาขาวลวดลายยึดทอง เยี่นเรือสำหรับเจ้าไกโรไปเที่ยวเล่นทะเล เมืองอาเล็กซันดรินั้นอยู่ชายทะเลแหลมยื่นออกจากฝั่งมีป้อมมีแล็คเฮา อ่าวที่ทอดสมอเรือคล้ายกับแหลมคาลิ มีเรือรบเรือลูกค้า ๒ เสาบ้าง ๓ เสา ๔ เสาบ้าง มาแต่เมืองอื่นบ้าง ของเจ้าเมืองไกโรบ้าง เยี่นเรือกลไฟและเรือใบทอดอยู่ประมาณ ๑๐๐ ลำเศษ ขนยกมีถนนตลาดมีตึกสูง ๔ ชั้นบ้าง ๓ ชั้น ๒ ชั้น ๆ หนึ่งบ้าง ตึกบ้านมากกว่าแหลมคาลิสัก ๒ เท่า มีทางรถไฟไปมาทางหนึ่งรถไฟเดินทุกวันมิได้ขาด มีอู่เรือก่อด้วยศิลาประตูยึดน้ำเยี่ดน้ำทำด้วยเหล็ก ๓ อู่ เหมือนที่เมืองสิงคโปร์ มีโรงจักรสูบน้ำท่อล่ามมาผุดขึ้นกลางเมือง ๒ แห่ง สำหรับชาวบ้านใช้และรดถนน แล้วมีท่อเหล็กไหลไปเข้าทุ่งนาและสวนทั่วกัน ขุนนาง

และพลเมืองซึ่งขึ้นแก่เมืองไกโรนั้น เป็นชาติเตึกบ้าง ชาติอาหรับบ้าง

เวลาบ่าย ๓ โมง ขุนนางเตึกพาทูตไปดูสวนอิกตำบลหนึ่งอยู่ริมคลองน้ำจืด ในสวนมีต้นไม้ ผลไม้ ดอกไม้ต่างๆ เหมือนสวนเมืองไกโร แต่วังในสวนนั้นผนังตึกข้างนอกก่อด้วยฟองน้ำ ไม่ได้ถือปูนดูเหมือนเป็นของคนยากจน ข้างในผนังถือปูนห้องทาสีเขียนลายทอง มีเครื่องตั้งเครื่องห้อย กระจกตั่งเก้าอี้นั่งเก้าอี้นอน แต่งห้องสีต่างกัน พื้นปูศิลาลายบ้าง ปูพรมบ้าง เอาก้อนกรวดวางเรียงขัดหน้าเสมอกันเป็นลายงามประหลาดห้องหนึ่ง มีสระเลี้ยงปลาเงินปลาทองริมวัง ๒ สระ เวลาบ่าย ๔ โมง ทูตกลับมาที่พัก เวลาบ่าย ๕ โมง กงสุลฝรั่งเศสพากำมดันมือแต่รัศเรืออัคโมเด คูระซิดปาซาเข้าเมืองอาเล็กซันดริมาทักถามทูตานุทูต พูดจาอยู่ครึ่งชั่วโมง ลากลับไป ทูตานุทูตพักอยู่เมืองอาเล็กซันดริ ๓ วัน

ตอนที่ ๕

ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองอาเล็กซันดรี จนถึงเมือง ตุลน เมืองมาเซ เมืองไลยอน และเมืองปารีส

วันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๘ ค่ำ เวลาย่าย ๒ โมง ราชทูต อุปทูต ตริทูต ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ เสมียน ล่าม แต่งตัวตามยรรดาศักดิ์ไปหาตอยแทนคูระซิดปาซา เจ้าเมืองอาเล็กซันดริลาะลงเรือ แล้วไปหากิแปนเวียระกงสุลฝรั่ง ภรรยากงสุลฝรั่งเศสเอาน้ำองุ่นและขนมขิงหวานมาเลี้ยงทูตานุทูต พูดจากันอยู่ครึ่งชั่วโมง กำมดันมือแตรัศขึ้นไปรับทูตานุทูตที่บ้านกงสุลฝรั่งเศสเมืองอาเล็กซันดริ กงสุลฝรั่งเศสก็ตามไปส่งทูตานุทูตลงเรือที่สะพานหน้าเมือง เรือโยตที่จัดไว้ที่ท่าสะพานหน้าเมืองนั้น เป็นเรือเจ้าไกโรแต่งไว้ส่งทูตานุทูตลำหนึ่ง มีธงเดือยปักท้าย เรือโยตฝรั่งเศส ๔ ลำจัดไว้รับทูต มีธงฝรั่งเศสปักท้าย ราชทูต อุปทูต ตริทูต ยาทหลวงลุยวิศลอนนาดี กำมดันมือแตรัศไปเรือโยตเจ้าไกโรลำหนึ่ง ๑๘ กรรเชียง เบาะที่นั่งพิงนั้นทำด้วยโหมดเทศ เพดานนั้นทำด้วยแพรลายทองเป็นแพรฝรั่งเศส ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ เสมียน ล่าม และคนใช้ไปเรือโยตฝรั่งเศส ๔ ลำ ในอ่าวเมืองอาเล็กซันดริ มีเรือรบฝรั่งเศสทอดอยู่ ๓ ลำ เป็นเรือมารับทูตลำหนึ่ง เรือบรรทุกเสบียง ๒ ลำ เมื่อเรือโยตทูตออกจากท่าแล้ว ทหารที่ป้อมยิงสลุตส่ง ๑๙ นัด ทหารที่เรืออัศโมเดยิงสลุตรับ ๑๙

นัด ทหารเรือรบทั้ง ๓ ลำขึ้นยืนเพลา ทูตไปใกล้เรืออัศโมเด กำมดันให้ทหารชักธงช้างเผือกขึ้นเสากลาง ทหารร้องฮิยเอมเปอเรอโฮโร ๓ ครั้ง พร้อมกันทั้ง ๓ ลำ ครั้นทูตขึ้นเรือ ทหารแต่งตัวถือปืนไรแฟนยืนเข่าแตรคำนับทูตตามธรรมเนียม แล้วชักธงเตกขึ้นเสาหน้ายิงปืนสลุต ๒๑ นัด ที่ป้อมยิงสลุตตอบ ๒๑ นัด เรือรับทูตลำนี้เป็นเรือฟาริเก็จจักรข้างชื่ออัศโมเดยาว ๒๒๐ ฟีต ปากกว้าง ๓๙ ฟีต กินน้ำลึก ๑๘ ฟีต กำลัง ๔๕๐ แรงม้า ดาดฟ้า ๓ ชั้น ชั้นบนชั้นกลางตามปากเรือมีช่องปืนข้างละ ๑๕ บอก แต่ในเรือมีปืนมา ๑๔ บอก มีขุนนางนายทหาร ทหารเลว กะลาสีสำหรับเรือ ๑๘๐ คน เวลาบ่าย ๕ โมง กำมดันให้ใช้จักรออกจากที่ทอดสมอเมืองอาเล็กซันดรี

วันจันทร์ เดือน ๗ แรม ๑๐ ค่ำ เวลาบ่าย ๔ โมง เห็นเกาะกันอยู่ข้างขวา มีบ้านเมืองเป็นคนชาติกรีกขึ้นแก่เมืองโรม

วันอังคาร เดือน ๗ แรม ๑๓ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้า เรือถึงช่องมีภเขาทั้ง ๒ ฟาก เรือไปหว่างกลางเกาะซิดซิลีข้างเหนือ กับฝั่งแผ่นดินเอตะเลียนข้างใต้ แต่ที่เกาะซิดซิลีนั้นมีคนอยู่ตามเขาและชายหาด มีสวนปลูกต้นผลไม้ต่าง ๆ เป็นแถวแนวเนื่องกันไปมาก ดูงดงามยิ่งกว่าเกาะทั้งปวงในข้างอินเดีย ฟากแผ่นดินเอตะเลียนนั้นมีบ้านเมืองตามบนเขาและชายทะเลเรียรายไปไม่มากนัก แลเห็นถนัดทั้ง ๒ ฟาก เวลาบ่าย ๓ โมง เรือพ้นช่องออกทะเล เรียกว่าทะเลมัตะแรนแยน

วันศุกร์ เดือน ๗ แรม ๑๔ ค่ำ เวลาย่าย ๕ โมงเศษ เรือถึงที่เกาะตำบลหนึ่ง ฝรั่งเศสเรียกว่าเขาไฟ เวลาเรือไปถึงนั้นเป็นเวลากลางวัน เห็นแต่ควันขึ้นอยู่เสมอมิได้ขาด

วันเสาร์ เดือน ๘ ขึ้นค่ำ ๑ เวลา ๓ โมงเช้า ถึงช่องเขาทั้ง ๒ ฟาก ข้างขวาเรียกว่าเกาะกระสะ เป็นเขตแดนของฝรั่งเศส มีบ้านเมืองเห็นถนัด เป็นเมืองสมภพของพระเจ้าแอมเปอเรอเนโปเลียนยอนนิปาด ฟากข้างซ้ายเกาะสะวะเดนเป็นของเอตะเลียน ไม่มีคน มีแต่แล็ดเฮาสำหรับตามโคมอยู่ชายทะเล ๒ ตำบล เวลาย่าย ๒ โมงครึ่ง เรือถึงหน้าเมืองอาซัดเซียว ฝนตกประปราย

วันอาทิตย์ เดือน ๘ ขึ้น ๒ ค่ำ เวลา ๒ โมงเช้า เรือถึงปากอ่าวเมืองตุลน กำมันให้ชักธงช้างเผือกขึ้นเสากลาง ธงฝรั่งเศสขึ้นปลายเพลาโกซี่เสาท้าย เรือแล่นเข้าไปในอ่าวท่าเมืองตุลน ตั้งแต่ออกจากเมืองอาเล็กซันดริรวม ๘ วัน ถึงท่าเมืองตุลน เรือทอดสมอแล้ว มองติคนิกยอัดมิราลผู้สำเร็จราชการเรือรบ และกำมันเรือรบ ๖ นาย รวม ๘ นาย แต่งตัวเต็มยศมาทักถามทูตานุทูตที่เรืออัศโมเด มองติคนิยอกทูตว่า สมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอทรายว่าทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์นของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามทั้งสองพระองค์ออกมา จึงรับสั่งให้ข้าพเจ้ามาคอยรับทูตานุทูตอยู่ที่ท่าเมืองตุลนหลายวันแล้ว ทูตานุทูตมาตามทางอยู่เย็นสุขด้วยกันทั้งสิ้นหรือ ราชทูตตอบว่า ทูตานุทูตมาครั้งนี้ ด้วยอำนาจความรักษาและความทะนุบำรุงของเจ้าพนักงานทั้งปวง และพระกรุณาของพระเจ้า

แผ่นดินทั้สองพระนคร ข้าพเจ้าทั้งปวงจึงได้มีความสุขอยู่ด้วยกันทั้สิ้น แล้วก็ได้เห็นบ้านเมืองและของประหลาดต่างๆด้วย ราชทูตพูดกับมองติคนิว่าสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอรับสั่งให้ท่านมาคอยรับข้าพเจ้าทั้งปวงนั้น ข้าพเจ้าทั้งปวงมีความยินดีนัก ด้วยท่านได้เคยเข้าไปกรุงสยามได้คุ้นเคยกันมาแล้ว การอย่างธรรมเนียมประเทศไทยกับธรรมเนียมฝ่ายยุโรปไม่เหมือนกัน การจะควรประการใดขอท่านได้บอกให้ทราบ ข้าพเจ้าจะได้จัดการให้ถูกต้องตามธรรมเนียม มองติคนิตอบว่า การอย่างธรรมเนียมนั้นท่านอย่าได้วิตกเลย ข้าพเจ้าจะช่วยชี้แจงให้ท่านทราบทุกอย่าง พูดกันอยู่ประมาณครึ่งชั่วโมง อัดมิราลผู้สำเร็จราชการเรือรบ และกำมดันเรือรบ ๖ นายก็ลากลับไป แต่มองติคนิคอยทูตอยู่ที่เรืออัศโมเด เวลา ๔ โมงเช้า กำมดันมือแตรัศจัดเรือโยต ๘ กรรเชียง ๗ กรรเชียง ๖ กรรเชียง ๔ กรรเชียง ๔ ลำ ราชทูต อุปทูต ตริทูต แต่งตัวเหมือนเมื่อขึ้นเมืองสิงคโปร์ มองติคนิ ยาทหลวงลุยวิศลอนนาดิ กำมดันมือแตรัศ เชิญพระยรมราชสาส์น พระยวรราชสาส์นไปเรือโยต ๘ กรรเชียงลำหนึ่ง ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ เสมียน ล่าม คนใช้แต่งตัวตามบรรดาศักดิ์ไป ๓ ลำ ทหารเรืออัศโมเดแต่งตัวถือปืนไรแฟนยืนแถวคำนับส่งตามธรรมเนียม แล้วยิงปืนใหญ่สลุตส่งทูต ๑๑ นัด มองติคนิบอกว่าเป็นธรรมเนียมฝรั่งเศส เรือรบใหญ่ทอดอยู่หน้าป้อมลำหนึ่ง ยิงปืนสลุตคำนับอง ๒๑ นัด ทหารเรือรบที่ทอดอยู่ในอ่าวถือปืนยืนคำนับ มีกลองมีแตรพร้อม ทูตมาถึงท่าแล้ว เชิญพระราชสาส์นขึ้นรถ มี

ปีพาทย์ฝรั่งประโคมที่ท่าสำรับหนึ่ง ๓๖ คน ทหารยืนยืนแถวคำนับพระราชสาส์นสองข้างถนนตลอดจนถึงโฮเต็ล ทางประมาณ ๒๐ เส้นเศษ ทหารใส่เสื้อเกราะเดินเท้าเคียงรถพระราชสาส์นไปข้างละ ๑๒ คน ทหารขี่ม้าแห่นำ ๑๒ ม้า ทหารเดินเท้าตาม ๒ แถว แถวละ ๑๐๐ คน มองติคนิพาทูตานุทูตไปอยู่โฮเต็ลชื่อกากกอลอ ตามทางที่แห่พระราชสาส์นไปนั้น ยกองฝรั่งเศสทุกหน้าต่างทุกเวลาทุกมื้อ มีปีพาทย์ฝรั่งทำเพลงต่าง ๆ สำรับหนึ่ง ๓๖ คน ทุกเวลา มองติคนิเป็นผู้กำกับอยู่ด้วยทูต เวลาบ่ายโมงหนึ่ง เจ้าเมืองชื่อยอยวิล-เลียมกับขุนนางฝ่ายพลเรือน ๓๓ นาย มาทักถามทูตานุทูตที่โฮเต็ลแล้วลากลับไป เวลาบ่าย ๒ โมง เยนะราลวาเอโซนายทหารใหญ่กับขุนนางนายทหาร ๒๔ นาย มาทักถามทูตานุทูต แล้วลากลับไป เมื่อเวลาเจ้าเมืองและขุนนางมานั้น มองติคนิให้ทูตานุทูตแต่งตัวรับเหมือนเมื่อขึ้นจากเรือ เวลาบ่าย ๕ โมง มองติคนิพาทูตานุทูตไปดูแห่พระเยซู ตามถนนรายฎรโปรยดอกไม้ทุกคน มีทหารขี่ม้านำหน้ารถ ๑๔ ม้า เย็นเวลาประชุมการบุญของเจ้าเมืองและขุนนางรายฎรชายหญิงทั่วทั้งเมือง เวลาค่ำจุดดอกไม้เพลิงต่าง ๆ เวลา ๒ ทุ่มเลิกกลับมาโฮเต็ล มีทหารถือปืนมาเดินยามรักษาประตูโฮเต็ลยามละ ๒ คน ทหารขี่ม้าสะพายดาบยามละม้า ที่ท่าตุลนี้เป็นอ่าวใหญ่ เป็นอาเวอสำหรับไว้เรือรบ ห้ามเรือลูกค้าเข้าไม่ได้ ขนฝั่งมีเขาล้อมรอบเมืองตามเนินเขาและไหล่เขา ที่ดินรายมีตึก มีสวน มีห้างขายของตึกสูง ๕ ชั้น ๔ ชั้น ๓ ชั้น เป็นอันมาก ในอ่าวเรือรบทอดอยู่ประมาณ ๑๕๐ ลำ

วันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๓ ค่ำ เวลา ๔ โมงเช้า ราชทูต อุปทูต ตรีทูต ผู้กำกับมงคลเครื่องราชบรรณาการ แต่งตัวตามบรรดาศักดิ์ ๖ นาย ไปหาตอบแทนเจ้าเมือง มีขุนนางนายทหารอยู่ด้วยเจ้าเมือง ๙ นาย พูดกันอยู่ครึ่งโมง เจ้าเมืองให้เอาน้ำอุ่นของหวาน น้ำกาแฟ มาเลี้ยงทูตานุทูต เวลา ๕ โมงเช้า ลากลับมาโฮเต็ล เวลาเที่ยง เจ้าเมืองให้อัดมิราลพาทตานุทูตไปดูเรือรบใหญ่ ดาดฟ้า ๔ ชั้นราย แคม มียี่นใหญ่กระสุน ๙ นิ้วทั้ง ๔ ชั้น มีทหาร ๒,๐๐๐ คน ทหารทำท่ายิงยี่นใหญ่กระบวนรบให้ทูตานุทูตดูแล้ว ทูตานุทูตลงจากกำปั่นรบ ทหารยิงยี่นสลุตส่ง ๑๗ นัด แล้วพาไปดูเรือยอด เยี่นเรือพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอเสด็จไปเที่ยวเล่นทะเล เยี่นเรือกลไฟจักรข้าง ในเรือยอดนั้นมีห้องตกแต่งประดับประดางดงาม สิ่งของซึ่งใช้ในเรือมิตราพระนามสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอประจำอยู่ทุกสิ่ง ครั้นกลับมาขนยกแล้ว มองติคนิพาทูตานุทูตไปดูสวนดอกไม้ในบ้านเจ้าเมือง ที่ช่างหล่อเหล็กแห่งหนึ่ง ที่ช่างยี่นแห่งหนึ่ง ที่ช่างพ่นเชือกแห่งหนึ่ง แล้วพาจไปดูแมนุแฟกเจอที่ช่างเหล็กแห่งหนึ่ง ที่ช่างกลึงแห่งหนึ่ง แล้วพาไปดูคลังสำหรับไว้เครื่องศัสตราวุธต่าง ๆ จัดตั้งประดับเยี่นลายดอกไม้ต่าง ๆ บ้าง ประดับเยี่นรูปเก๋งและรูปสัตว์ และลายอื่น ๆ อีกหลายอย่าง ที่เยี่นของแขวนไว้นั้น ประดับเยี่นตราดอกไม้บ้าง ประดับเยี่นระย้าต่าง ๆ บ้าง ประดับแล้วไปด้วยเครื่องอาวุธทั้งสิ้นดูเรียบร้อยงดงาม แล้วไปดูเครื่องมือและของเครื่องสวมตัวคนสำหรับทำการใต้น้ำ เครื่องที่สวมตัวนั้น ศิรษะทำด้วยทองเหลือง

นัยน์ตาทำด้วยแก้วหนา ปล่องที่หายใจนั้น ทำด้วยยางเป็นสายยาว ลอยขึ้นมาอยู่พ้นน้ำ แล้วมีเสื้อกางเกง ถุงมือ ถุงเท้า ทำด้วยยางติดกับทองเหลืองหุ้มที่ครอยศีรษะ แล้วมีของสำหรับใส่เครื่องมือติดกับเอวด้วย เมื่อทูตานุทูตดูนั้น ผู้รักษาให้คนที่เคยทำการใต้น้ำสวมเครื่อง แล้วลงไปดำน้ำให้ทูตดู ครั้นคนที่ดำน้ำนั้นกลับขึ้นมายนยก แล้วเปลื้องเครื่องออกเสีย เสื้อผ้าที่ใส่ตัวนั้นหาเปียกไม่ แล้วไปดูเรือก่อด้วยศิลา ๑๒ อู่ เรือรบนั้นเป็นเรือกลไฟทั้งท้ายทุกลำ มีกำมันออฟพีเซอร์ ทหารพร้อมหัดซ้อมทุกเวลา เรือรบนั้นกาดฟ้า ๔ ชั้นข้าง ๓ ชั้นข้าง ๒ ชั้นข้าง มีปืนใหญ่ประจำเรือลำละ ๖๐ ยอกข้าง ลำละ ๗๐ ยอกข้าง ถ้ามีกิจราชการเวลาไร อัดมิราลยังคับให้ไปเวลาใดก็ต้องไปในเวลานั้น เวลาค่ำ เจ้าเมืองหนึ่ง ขุนนาง ๓๐ นาย หญิงภรรยาเจ้าเมืองหนึ่ง หญิงญาติมองติคนิ ๒ รวม ๓๔ มากินโต๊ะพร้อมด้วยทูตที่โฮเต็ล เวลา ๒ ยามก็เลิก ลากลับไป ทูตานุทูตพักอยู่ที่เมืองตลน ๒ วัน

วันอังคาร เดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลาบ่ายโมงหนึ่ง มองติคนิพาทูตานุทูตขึ้นรถไฟไปจากเมืองตุลน ไปตามทางมีเขาศิลาข้าง เนินดินข้าง ตามชะวากเขามีทุ่งนาข้างเล็กน้อย มีบ้านมีที่ไร่ที่สวนตลอดทาง ทางรถไฟไปนั้นมีอุโมงค์ลอดใต้เขา ๖ ตำบล หยุดรถเติมน้ำเติมถ่านรับคนส่งคนที่บ้านตามทาง ๑๓ ครั้ง ถึงเมืองมาเซเวลาบ่าย ๔ โมง เป็นทาง ๕๔ ไมล์ ขุนนางจัดรถเทียมม้าตามธรรมเนียมคอยรับทูตานุทูต ๕ รถ พาทูตขึ้นรถไปอยู่โฮเต็ลๆ ชื่อเดอกอลอนิ มองติคนิ

กำกับอยู่ด้วยทูตานุทูต เวลาค่ำ มองติคนิ์พาทูตไปเที่ยวดูตลาดขาย
ของ ตามถนนตลาดนั้นสว่างไปด้วยโคมมีไฟก๊าซทุกถนน เที่ยวดูอยู่
จน ๒ ยาม กลับมาโฮเต็ล

วันพุธ เดือน ๙ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลาเช้า มองติคนิ์กับขุนนางเข้า
ภายิ พาทูตานุทูตไปดูกำแพงกันคลื่นที่ปากอ่าวก่อด้วยศิลา หน้า
กำแพงนั้นก่อด้วยอิฐ ๆ นั้นทำด้วยก้อนศิลาเล็ก ๆ ย่อยก้อนกรวดมา
ประสมปูนติพิมพ์ ยาว ๖ ศอก กว้าง ๓ ศอก ถมตลอด กำแพงยาว
ประมาณไมล์หนึ่ง ที่ถมยังไม่ได้ก่อกำแพงก็มี ทำย่อมไว้บนที่ถมนั้น
๒ ย่อม มียืนย่อมละ ๖ บอก ทางทำเพาะเรือเดิน ในอ่าวมีเรือลูกค้า
และเรือเมล์จอดได้ชิดฝั่ง เรือทอดอยู่ในอ่าวเมืองมาเซนั้น ทั้งเรือใบ
เรือกลไฟใหญ่น้อยประมาณ ๓๐๐ ลำ แล้วพาไปดูสัตว์ต่าง ๆ ทำคอก
และกรงขังไว้ ในสวนบนภูเขามีช้างอยู่ช้างหนึ่ง ทำรั้วเหล็กกั้นไว้
ในรั้วเหล็กนั้นทำสระไว้สำหรับให้ช้างอาบน้ำสระหนึ่ง ทำตึกไว้ให้
นอนหลังหนึ่ง เขาฝึกให้กินขนมปังกินเหล้าแวน เจ้าของฝึกให้เป่า
แตรรำเท้าเป็นจังหวะเพลง สัตว์อีกอย่างหนึ่งตัวลายคล้ายกวางดาว
บนศีรษะเป็นปุ่ม ๒ ปุ่ม เหมือนเขากวางเมื่อแรกขึ้น หน้าและใบหู
เหมือนกวาง แต่คอนั้นยาวประมาณ ๔ ศอก ท้ายต่ำ หางสั้นเหมือน
หางสุกร ฝรั่งเศสเรียกว่า ซิคราย์เฟอ ให้กินขนมปังเป็นอาหาร
ทำโรงให้อยู่งดงาม ยังสัตว์อื่นมีอีกหลายอย่าง แต่เป็นสัตว์คล้ายกับ
สัตว์ในกรุงสยาม เมืองมาเซหามีคลองน้ำจืดไม่ ชาวบ้านชาวเมือง
ใช้น้ำย่อ มีโรงจักรสูบน้ำทำท่อล่ามไปทั่วเมือง และล่ามไปเข้าสวน

เข้านาทุกแห่ง ในเมืองทำท่อเหล็กล่ามท่อน้ำมาผุดขึ้น ๔ ตำบล ทำรูปสัตว์ต่าง ๆ ไว้ให้น้ำไหลออกจากปากสัตว์ มีท่อใหญ่สำหรับเทน้ำโสโครกไหลออกไปทะเลท่อหนึ่ง ที่พื้นดินริมเขานั้น ปลูกต้นไม้ไว้เป็นที่ประชุมคนนั่งเล่นเวลาเย็น ๆ ทั้ง ๔ ตำบล เจ้าเมืองและขุนนางหาได้มาหาทูตไม่ ทูตานุทูตก็ไม่ได้ไปหาเจ้าเมือง

วันพฤหัสบดี เดือน ๘ ขึ้น ๖ ค่ำ เวลา ๔ โมงเช้า มองติคนิเชิญทูตานุทูตขึ้นรถไฟไปจากเมืองมาเซ ทางรถไฟตลอดโมงครึ่ง ๙ แห่ง มีสะพานข้ามแม่น้ำใหญ่ ๔ ตำบล เล็ก ๒ ตำบล รวม ๖ ตำบล ตามทางเป็นทุ่ง มีตึก บ้าน สวน ที่นา ตลอดจนถึงเมืองไลยอน ถึงเมืองไลยอนเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เป็นทาง ๑๖๘ ไมล์ เจ้าเมืองจัดรถเทียมม้าคู่คอยรับทูตานุทูต ๕ รถ มีทหารขี่ม้านำหน้ารถ ๔ ม้า พาทูตานุทูตไปอยู่โฮเต็ลชื่อการาน มองติคนิก็อยู่ด้วยทูต มีทหารสะพายดาบรักษาประตูโฮเต็ลอยู่ยามละ ๒ คน เมืองไลยอนนั้นไกลทะเล แต่มีแม่น้ำใหญ่เข้าไปถึงเมือง เป็นหาดทรายน้ำตื้น เหนือเมือง ใต้เมืองมีบ้านตลอด มีโรงจักรสูบน้ำล่ามท่อเข้าไปทุกบ้านทุกตึก มีที่น้ำไหลออกจากปากสัตว์ เป็นที่ประชุมนั่งเล่น ๑๐ ตำบล

วันศุกร์ เดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาเช้า มองติคนิพาทูตานุทูตไปดูโรงช่างทำของต่าง ๆ เป็นเมืองทำผ้าแพรดี ช่างทอนั้นทอเป็นรูปมนุษย์และรูปสัตว์ต่าง ๆ ก็ได้ ทอเป็นรูปสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอรูปพระมเหสี รูปพระเจ้าลูกยาเธอ รูปกวินวิกตอเรีย รูปเจ้าหญิงลูกเธอ ทำเป็นท่อน ๆ พอได้หน้ากระจก รูปช่างผู้คิด รูปทหาร

ผู้ใหญ่ก็มี ซื้อขายกันในกรุงปาริสในบ้านในเมือง รูปนั้นมีแต่สีขาวสีดำ เป็นลายเส้นเดียวเหมือนรูปถ่าย สีอื่นๆหามิไม่ ถ้าถ่ายรูปออกไปให้กับช่างแล้ว ช่างก็ทอได้ทุกรูป เวลาบ่ายโมงหนึ่ง เข้าเมืองขุนนางฝ่ายทหารแม่ทัพใหญ่มาทักถามทูตานุทูตที่โฮเต็ล แล้วพาทูตานุทูตไปดูทหารที่ย้อมขนภูเขา ทหารทำท่ารบเป็นพวกๆ รบกันกลางแปลงบ้าง ขดสนามเพลาะทำค่ายบ้าง แล้วพาไปดูที่บ้านทหารอยู่ เป็นที่ประชุมบรรดาทหารอยู่ที่นั้น พอเข้าเมืองไปถึง นายทหารเข้าแตรชั้น มีทหารแต่งตัวถือปืนออกจากตึก ออกมายืนแถวที่สนามหน้าตึก ๒ แถว สนามนั้นยาวประมาณ ๒ ไมล์ มีนายทหารขี่ม้าถือดาบ ๒๔ ม้า มีปี่พาทย์ ๕ สำรับ เข้าเมืองให้สารถีขับรถทูตานุทูตไปตามหน้าทหารที่ยืนแถวจนตลอดทหาร ทหารประมาณ ๒๐,๐๐๐ เศษ แล้วพาทูตานุทูตไปดูสัตว์ต่างๆทำคอกและกรงขังไว้ในสวนนอกเมืองตำบลหนึ่ง เวลาค่ำ มองติคนิพาทูตานุทูตไปดูละครโรงละครนั้นเป็นตึกใหญ่มีที่คนดู ๕ ชั้น ถ้าคนเป็นเศรษฐีและคนมั่งมีได้ดูชั้นต่ำแต่ต้องเสียเงินมาก ด้วยว่าได้เห็นตัวละครใกล้ แม้นดูชั้นสูงขึ้นไปเสียเงินน้อยลง แต่เห็นไกลออกไปทุกชั้น ด้วยเป็นที่สูง ละครนั้นเล่นเรื่องพงศาวดารกษัตริย์เอดเตเลียนแต่โบราณมา ครั้นสิ้นบทแล้วก็ชักม่านหน้าโรงลงเสีย แล้วเปลี่ยนแปลงฉากในโรงใหม่ต่อยกขึ้นไปอีก บางทีก็เห็นเป็นน้ำ บางทีก็เห็นเป็นไฟ บางทีก็เห็นเป็นคนออกมาจากดอกไม้ แต่เพดานเป็นดวงพระจันทร์ เป็นดาว เป็นเมฆเหมือนอากาศ เวลา ๒ ยามละครเลิก มองติคนิพาทูตานุทูตกลับมาโฮเต็ล

วันเสาร์ เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ เวลาเช้าโมงหนึ่ง มองติคนิเชิญทูตานุทูตไปขึ้นรถไฟไปจากเมืองไลยอน ทางรถไฟลอดอุโมงค์ยาวย้าง สิ้นย้าง ๑๘ แห่ง มีสะพานเหล็ก เสาก่อด้วยศิลาข้ามแม่น้ำใหญ่ ๓ ตำบล เล็ก ๒ ตำบล รวม ๕ ตำบล มีโฮเต็ลหยุดรถกินโต๊ะแห่งหนึ่ง รถหยุดเติมน้ำเติมถ่านรับคนส่งคน ๑๔ ครั้ง ตามทางมีบ้าน มีเรือน มีนา และสวนตลอดไปจนถึงโรงหยุดรถกรุงปาริส เวลาค่ำทุ่มหนึ่ง ถึงกรุงปาริส เป็นทาง ๓๘๔ ไมล์ คอเวอนแมนต์ให้จัดรถรับทูตานุทูต ๕ รถ เทียมม้าคู่ มีทหารขี่ม้าสะพายดาบนำหน้ารถ ๔ ม้า ตามหลัง ๔๘ ม้า คนเข้าแตร ๒ ม้า นายทหารม้าหนึ่ง รวม ๕๕ ม้า พาทูตานุทูตไปอยู่โฮเต็ลชื่อแปนเรศิโร ว่าเป็นที่สูงสะอาด มองติคนิกับทูตอยู่คนละฟากถนน ใกลกันทางประมาณ ๒ เส้น มีโปลิศสะพายดาบเดินยาม รักษายามละ ๒ คน จัดรถไว้ให้ใช้ ๓ รถ มิศโกโดเสมียนที่เข้ามากรุงเทพ ฯ ด้วยมองติคนินั้น มากินโต๊ะอยู่ด้วย ทูตคนหนึ่ง คอเวอนแมนต์ให้เสมียนพูดอังกฤษได้มากำกับอยู่ที่โฮเต็ลคนหนึ่ง ชื่อมศลาเย

ตอนที่ ๖

ว่าด้วยราชทูตเข้าเฝ้าแอมเปอเรอฝรั่งเศส

วันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลาบ่าย ๔ โมง มองติคนิ พาราชทูต อุปทูต ตริทูต นายสรรพวิชัย หลวงอินทรมนตรี ขุนมหาสิทธิโวหาร หลวงชาติสุรินทร์ ขุนสมบัติบดี รวม ๘ คน แต่งตัวตามยรรดาศักดิ์ นำหนังสือเข้าพระยารวิวงศมหาโกษาธิบดี ที่พระคลัง ไปให้มินิสเตอร์ทูวแนล ผู้สำเร็จราชการต่างประเทศ มินิสเตอร์ทูวแนลออกมารับเชิญทูตานุทูตให้นั่งเก้าอี้ตามลำดับ แล้วราชทูตบอกแก่มินิสเตอร์ทูวแนลว่า ข้าพเจ้าเชิญหนังสือเข้าพระยารวิวงศมหาโกษาธิบดีที่พระคลัง ผู้ว่าการต่างประเทศคำนับมายังท่านฉบับหนึ่ง ราชทูตจึงส่งหนังสือให้มินิสเตอร์ทูวแนลฯ รับหนังสือแล้วถามราชทูตว่า ทูตานุทูตมาตามทางสบายอยู่หรือ ราชทูตตอบว่าเป็นสุขสบายอยู่ พูดจาอยู่ประมาณครู่หนึ่ง แล้วคนใช้เอาน้ำกาแฟน้ำอุ่น ขนม น้ำแช็ง มาเลี้ยงทูตานุทูต พูดกันอยู่ประมาณโมงหนึ่ง ลากลับมาโฮเต็ล

วันอังคาร เดือน ๘ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลาบ่าย ๔ โมง มินิสเตอร์ทูวแนลกับมองติคนิมาหาทูตานุทูตที่โฮเต็ล แล้วมินิสเตอร์ทูวแนลถามว่า ทูตานุทูตมาอยู่ที่โฮเต็ลสบายดีอยู่หรือ เดือนนี้เป็นฤดูร้อน ราชทูตตอบว่า มีความสบายอยู่มีสู้ร้อนนัก แล้วราชทูตถามมินิสเตอร์ทูวแนลว่า ท่านกำหนดจะให้ทูตานุทูตเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอวันไร มินิสเตอร์ทูวแนลตอบว่า จะไปกราบทูลสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอ

ก่อน จะโปรดให้เฝ้าวันไรจึงจะกำหนดให้ทราย มินิสเตอร์ทูวแนลว่า อยากจะใคร่ดูเครื่องมงคลราชยรรณาการ ราชทูตจึงสั่งผู้กำกับเครื่องมงคลราชยรรณาการ ให้เชิญหีบเครื่องมงคลราชยรรณาการที่เป็นเครื่องทองลงยา เครื่องทองคำ เครื่องอาวุธ มาเบิดให้ดู แล้วมินิสเตอร์ทูวแนลชมว่าเครื่องมงคลราชยรรณาการทำที่กรุงสยามงามดี เป็นของประหลาดยังไม่เคยเห็น ราชทูตจึงขัดสิ่งของในหลวงซึ่งโปรดฯ พระราชทานออกไปให้แก่มินิสเตอร์ทูวแนล โถะถมหนึ่ง กาถมกลมหนึ่ง กล่องยุหริ่มหนึ่ง รวม ๓ สิ่ง กับตายสันกลมฝักกะไหล่ทองบ้าง หุ้มทองคำประดับพลอย ด้ามกาละยังหาฝังตอกไม้ทองคำเล่มหนึ่ง ราชทูตให้แก่มินิสเตอร์ว่าเป็นของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ฝากมาพระราชทานแก่มินิสเตอร์ทูวแนล มินิสเตอร์ทูวแนลได้รับสิ่งของทั้งปวงแล้วมีความยินดีเป็นอันมาก พูดจาอยู่ประมาณชั่วโมงครึ่ง มินิสเตอร์ทูวแนลและมองติคนิลากลับไป

วันพฤหัสบดี เดือน ๘ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เวลาเช้า มองติคนิยอกทูตานุทูตว่า มินิสเตอร์ทูวแนลได้ไปเฝ้ากราบทูลสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอแล้ว มีรับสั่งกำหนดให้ทูตานุทูตเฝ้าถวายพระราชสาส์นเครื่องมงคลราชยรรณาการที่พระราชวังฟอเตลโปล ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ เวลาบ่าย ๕ โมง จะต้องไปรถไฟ ราชทูตจึงว่ากับมองติคนิว่า ขอท่านได้ไปหาเรื่อมินิสเตอร์ทูวแนลด้วย มินิสเตอร์จะโปรดให้ทูตานุทูตเฝ้าสักกี่คน มองติคนิตอบว่า การข้อนี้ไม่ใช่ธุระของมินิสเตอร์ทูวแนล แล้วแต่ราชทูตจะเห็นควร ราชทูตจะขัดให้

เผ้าสักกิ่คน ขอให้ข้าพเจ้าทราบด้วย ราชทูตจึงให้ทำบัญชีชื่อทูตานุทูตที่จะให้เผ้านั้น ราชทูตหนึ่ง อุปทูตหนึ่ง ตริทูตหนึ่ง ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ หลวงอินทรมนตรีหนึ่ง นายสรรพวิชัยหนึ่ง ขุนมหาสิทธิโวหารหนึ่ง หมื่นจักรวิจิตรหนึ่ง ๔ คน นายสมบุญบุตรราชทูตหนึ่ง นายชายบุตรอุปทูตหนึ่ง นายเอี่ยมมหาดเล็กหนึ่ง เสมียน ขุนสมบัติบดีหนึ่ง หลวงชาติสุรินทร์หนึ่ง ล่าม ขุนจรเนทเลหนึ่ง นายเปี่ยมมหาดเล็กหนึ่ง รวม ๑๔ คนนั้นให้เผ้า แต่หมื่นจินดารักษ์ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ ในพระบวรราชวังหนึ่ง นายหวาดบุตรพระยาอภัยสงครามหนึ่ง นายเนตรมหาดเล็กหนึ่ง สามคนนี้หาให้เผ้าไม่ แล้วราชทูตจึงให้จดหมายรายชื่อคน ๑๔ คน ซึ่งจะให้เผ้ามอบให้แก่มองติคนิ์ ๆ รับจดหมายแล้ว ลากลับไป เวลาค่ำมองติคนิ์พาทูตานุทูตไปดูละครโรงใหญ่ในเมืองปาริส ละครนั้นเล่นก็คล้ายกันกับที่เมืองไลยอน แต่โรงและเครื่องเล่นและฉากเครื่องตั้งแต่งแข็งแรงกว่าเมืองไลยอน จะพรรณนาไปก็ยืดยาวนัก เวลา ๒ ยามละครเลิก แล้วทูตานุทูตก็กลับมาโฮเต็ล

วันศุกร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เวลาเช้า มองติคนิ์พาช่างเขียนถ่ายรูปมาที่โฮเต็ล มองติคนิ์บอกว่ามีรับสั่งสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอให้พาช่างมาขอให้ทูตแต่งตัวอย่างไทย จะให้ช่างถ่ายรูปไว้สำหรับแผ่นดิน ในเวลานั้นช่างได้ถ่ายรูปราชทูต รูปนายสรรพวิชัย ๒ คนแผ่นหนึ่ง รูปอุปทูต รูปนายชาย ๒ คนแผ่นหนึ่ง ตริทูตแผ่นหนึ่ง หลวงอินทรมนตรีแผ่นหนึ่ง ขุนมหาสิทธิโวหารแผ่นหนึ่ง รวม ๕ แผ่น

แล้วเชิญประสานให้สีเหมือนสีตัวด้วย วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ เวลาเช้า ๒ โมง มองติคนิพาขุนนางเจ้าพนักงานมารับเครื่องมงคลราชบรรณาการไปตั้งที่พระราชวังฟอเตลโปล ราชทูตจึงให้หลวงอินทรมนตรี ขุนมหาสิทธิโวหาร แต่งตัวตามบรรดาศักดิ์ ๒ นาย กำกับไปจะได้จัดตั้งด้วย ครั้นเวลาบ่าย ๒ โมงครึ่ง มาเชอวายยางขุนนางฝ่ายทหารหนึ่ง มารอนเตลริศ ขุนนางฝ่ายกรมท่าหนึ่ง มองติคนิหนึ่ง สามคนขับรถมารับทูตานุทูตที่โอเต็ล ๕ รถ เทียมม้า ๔ ม้า สารถีขับรถใส่หมวกพู่ทอง ใส่เสื้อปักทอง ขับรถละ ๒ คน ราชทูต อุปทูต ตริทูต แต่งตัวใส่สนับเพลานุ่งยกทอง คาดเข็มขัดคาดกรองทอง ใส่เสื้อเยียรบับอย่างน้อยชั้นใน เสื้อครุยกองทองชั้นนอก ราชทูตขัดกระบี่ฝักทองคำลงยา ใส่มาลามีพระตราจอมเกล้าประดับเพชร อุปทูตขัดกระบี่ฝักนาคบ้างทองคำประดับพลอย ใส่มาลามีพระตราจอมเกล้าประดับทับทิม ตริทูตขัดกระบี่ฝักกะไหล่ทอง ใส่ทรงประพาสมีพระตราปิ่นเกล้าทองคำ ยาทหลวงลุยวิศลอนาดีล่ามใหญ่ นายสรรพวิชัย หมื่นจักรวิจิตร นายสมบุญบุตรราชทูต นายชายบุตรอุปทูต ขุนสมบัติบดี หลวงชาติสุรินทร์ ขุนจรเจนทเลล่าม นายเบี้ยล่ามมหาดเล็ก นายเอี่ยมมหาดเล็ก แต่งตัวตามบรรดาศักดิ์ ๑๒ คน รถที่หนึ่งเป็นรถราชทูตเชิญหีบพระราชสาส์นขึ้นรถมีขุนนางไปด้วยในรถ มาเชอวายยางขุนนางฝ่ายทหารหนึ่ง มองติคนิหนึ่ง ยาทหลวงลุยวิศลอนาดีหนึ่ง รถที่สองนั้นอุปทูต ตริทูต มารอนเตลริศขุนนางฝ่ายกรมท่าหนึ่ง นายชายบุตรอุปทูตหนึ่ง รวม

๔ นาย ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ เสมียน ล่าม ไป ๓ รถ ออกจากโฮเต็ลทางไมล์หนึ่งถึงที่โรงพักรถไฟ มีขุนนางฝ่ายทหารฝ่ายพลเรือนคอยรับทูตานุทูตอยู่ที่ท่ารถไฟหลายนาย แล้วมองติคนิเชิญทูตานุทูต ให้เชิญพระราชสาส์นขึ้นรถไฟ ขุนนางที่มาคอยอยู่นั้นก็ไปพร้อมกับทูตานุทูต ทาง ๑๒๐ ไมล์ ถึงที่พักรถไฟ ณ พระราชวังฟอเตลโปล ทูตานุทูตลงจากรถไฟแล้วเชิญพระราชสาส์นขึ้นรถเทียมม้า ๔ ม้า ทุกรถไปตามถนน รายฎรยกองตามหน้าต่างทุกตึกไปทาง ๓๐ เส้น ถึงพระราชวัง มีปีพาทย์ประโคมสำรับหนึ่ง ๓๖ คน มีทหารแต่งตัวถือปืนไรแฟนยืนข้างถนนข้างละ ๒ แถว เป็นทหาร ๒,๐๐๐ คน ทหารใส่เสื้อเกราะขี่ม้ายืนหลังทหารยืนข้างละ ๒ แถว เป็นทหาร ๔๐๐ ม้า รวมทหาร ๒,๔๐๐ คน กำแพงวังด้านทางทูตเข้าไปนั้นเป็นรั้วเหล็กยอดปิดทอง มีประตูใหญ่ ๔ ประตู รถทูตานุทูตเข้าไปในพระราชวังถึงบันไดเกย ทูตลงจากรถแล้ว ขุนนางพาทูตานุทูตขึ้นไปยนตำหนัก เข้าพระทวารลดเลี้ยวไปประมาณเส้นหนึ่ง มีทหารใส่เสื้อเกราะยืน ๒ แถว ถือดาบถือขวานประมาณ ๕๐๐ คน ครั้นถึงห้องพระตำหนักแห่งหนึ่ง ขุนนางฝ่ายกรมวังออกมารับให้ทูตานุทูตหยุดพัก เปิดหีบพระราชสาส์นออกแล้ว ราชทูตเชิญพระราชสาส์นในพระบวรราชวังรวมลงในพานพระราชสาส์นใหญ่ มองติคนิกขุนนางกรมวังนำราชทูตเชิญพระบรมราชสาส์น และพระบวรราชสาส์น กับทูตานุทูตเข้าไปถึงท้องพระโรงที่เสด็จออก แล้วคลานตามลำดับเข้าไปถึงหน้าพระที่นั่ง ราชทูตก็วางพานพระราชสาส์นลง

ห่างกับที่สมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอเสด็จออกประทับอยู่นั้น ประมาณ ๘ ศอก ทูตานุทูตพร้อมกันถวายบังคมครั้งหนึ่งแล้วหมอบอยู่ ราชทูตอ่านทูลเบิกถวายพระสาส์นเครื่องมงคลราชบรรณาการเป็นคำไทยก่อน แล้วบาทหลวงลุยวิศลอนาดิล่ามอ่านแปลเป็นคำฝรั่งเศสถวายจบแล้วๆ ทูตานุทูตพร้อมกันถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอมีรับสั่งตอบว่า ขอบพระทัยสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์ ที่ได้รับทูตและขุนนางเรือรบซึ่งเข้าไปกรุงเทพมหานครโดยความยินดี แล้วสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามแต่งทูตานุทูตให้เชิญพระราชสาส์นเครื่องมงคลราชบรรณาการมาเจริญทางพระราชไมตรีอีกนั้น ขอบพระทัยสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามเป็นอันมาก แต่ก่อนกรุงฝรั่งเศสกับกรุงสยามอยู่ไกลกัน เดี๋ยวนี้ฝรั่งเศสตีได้เมืองไซ่ง่อนเขตแดนญวนเป็นของฝรั่งเศส แผ่นดินก็ใกล้กันกับกรุงสยาม คอเวอนแมนต์ทั้งสองฝ่ายมีธุระการงานสิ่งใดจะได้ปรึกษาหารือกัน พระราชไมตรีก็จะได้สนิทกันมากทวีขึ้นไป ขอให้สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์ ทรงพระชนมายุยืนยาวให้มาก พระราชไมตรีทั้งสองพระนครจะได้ถาวรวัฒนาสืบไปภายหน้าชั่วฟ้าและดิน ทูตถวายบังคมพร้อมกันอีกครั้งหนึ่ง แล้วราชทูตเชิญพานพระราชสาส์นเข้าไปถวาย สมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอทรงรับต่อพระหัตถ์ แล้วส่งพระราชสาส์นให้มินิสเตอร์ทูวแนลผู้สำเร็จราชการต่างประเทศ ราชทูตคลานถอยออกมาถึงที่เฝ้าทูตานุทูตถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง ขุนนางยอกว่าจะเสด็จขึ้น ทูตานุทูตพร้อมกันถวายบังคมคลานถอยหลัง

ออกมา แล้วมีรับสั่งให้ทูตานุทูตยืนขึ้นทุกคน สมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอและแอมเปรศพระมเหสี พระเจ้าลูกยาเธอเนโปเลียน เสด็จมาไต่ถามทุกข์สุขถึงสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์ และพระบรมวงศานุวงศ์ ท่านเสนาบดีผู้ใหญ่และทูตานุทูต แล้วรับสั่งให้หาตัวนายชายมาให้พระเจ้าลูกยาเธอเนโปเลียนจับมือนายชาย สมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอนั้นตรัสภาษาฝรั่งเศส แอมเปรศพระมเหสีนั้นตรัสภาษาอังกฤษ แล้วเสด็จเลยไปทอดพระเนตรเครื่องมงคลราชบรรณาการ รับสั่งว่าฝีมือช่างไทยทำสิ่งของลงยาลายสลักประดับเพชรประดับพลอยงามกว่าของในประเทศอื่น แล้วเสด็จขึ้น เมื่อแอมเปรศพระมเหสีเสด็จมานั้น มีหญิงสาวแต่งตัวมีใบไม้เพชรผูกคอใส่กำไลมือประดับเพชร ถือชายพระภูษา ๔ คน ท้องพระโรงที่เสด็จออกนั้น พื้นสองชั้น ๆ ขนมีพระแท่นยาวแล้วมีพระที่นั่งเรียงกัน ๓ องค์ สมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอเสด็จประทับพระที่นั่งองค์กลางมีเศวตฉัตรทรงพระมาลากอกแฮต ทรงฉลองพระองค์ดำ ทรงพระสังวาลแพรแถบแดงห้อยพระตรา ทรงสนับเพลาแดงรัดร้วดำ สองข้างทรงพระแสงฝักหนังดำ แต่งพระองค์เหมือนอย่างนายทหาร แอมเปรศพระมเหสีนั้นทรงเครื่องขาวประดับแล้วไปด้วยเพชร ประทับอยู่พระที่นั่งข้างซ้าย พระเจ้าลูกเธอทรงเครื่องดำอย่างทหาร เสด็จยืนอยู่ข้างพระที่นั่งฝ่ายขวา ข้างขวามีทหารแต่งตัวถือกระบองยืนอยู่ ๑๘ คน ข้างซ้ายมีหญิงภรรยาขุนนางบ้าง สาวใช้บ้าง ยืนอยู่ ๓๐ คน ชั้นล่างเบื้องที่ขุนนางเฝ้า มีนิสเตอร์และขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยแต่งตัวสะพายดาบยืนเฝ้า

อยู่ข้างละ ๑๕ คน ทูตานุทูตเฝ้าอยู่กลางขุนนาง ถัดออกมา ๒ ข้าง ท้องพระโรง ตั้งเครื่องมงคลราชบรรณาการ มองติคนิพาทูตานุทูตไปดูห้องและพระแท่นของแอมเปรศพระมเหสี มีหลายห้อง มีเตียง โต๊ะ เก้าอี้ ตั้งและเครื่องใช้สอยต่างกันทุกห้อง เครื่องทรงของแอมเปรศพระมเหสีที่แต่งพระองค์เมื่อออกรับทูตานุทูตนั้นก็ทรงเปลื้องกองไว้ในห้องให้ทูตานุทูตดูด้วย แล้วมองติคนิกับขุนนางกรมวังก็พาทูตานุทูตออกไปที่ห้องแห่งหนึ่ง แอมเปรศพระมเหสีเสด็จมาบินเสวยขนมอยู่ที่นั้น แล้วจึงพระราชทานให้ราชทูต อุปทูต ตริทูต ๆ ได้รับขนมต่อพระหัตถ์แอมเปรศพระมเหสี แต่ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ เสมียน ล่าม รับสั่งให้ขุนนางแจก แอมเปรศพระมเหสีจึงรับสั่งให้หาตัวนายชายไปให้ใกล้ แล้วตรัสกับมองติคนิว่า ทรงพระเมตตานายชายมาก จะทรงจูบได้หรือไม่ได้ มองติคนิทูลว่าได้ แอมเปรศพระมเหสีก็ทรงจูบนายชาย แล้วประทานขนมให้ต่อพระหัตถ์ แล้วแอมเปรศพระมเหสีรับสั่งแก่ทูตานุทูตว่า สิ่งของซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงยินดีมานั้นเป็นของงามดี จะเก็บรักษาไว้เป็นที่ทรงระลึกถึงสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์ ทูตานุทูตทูลว่าของถวายนั้นเป็นเครื่องสำหรับขัตติยราชตระกูลของกษัตริย์อย่างสูงใช้ได้แต่ในหลวง แล้วแอมเปรศพระมเหสีก็เสด็จขึ้น มองติคนิกับขุนนางกรมวังก็พาทูตานุทูตไปกินโต๊ะที่ห้องแห่งหนึ่ง ประมาณครึ่งชั่วโมง มองติคนิก็พาทูตานุทูตขึ้นรถกลับจากพระราชวังฟอเตลโปลขึ้นรถไฟกลับ เวลาค่ำทุ่มหนึ่ง ถึงโฮเต็ลที่ปาริส

ตอนที่ ๗

ว่าด้วยราชทูตเที่ยวดูสถานที่ต่าง ๆ

วันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ มองติคนิเชิญราชทูต อุปทูต ตริทูต นายชายบุตรอุปทูต บาทหลวงลุยวิศลอนาดิ ไปที่บ้านมองติคนิอยู่ ราชทูตว่ากับมองติคนิว่า ทูตานุทูตได้เฝ้าสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอแล้ว ท่านจะให้ทูตานุทูตไปหาขุนนางที่แห่งใดบ้างก็แล้วแต่ท่าน มองติคนิว่ากับราชทูตว่า จะพาทูตานุทูตไปเฝ้าเจ้าหญิงน้องนางเธอองค์หนึ่ง กับมินิสเตอร์มริน ผู้ว่าการกำปั่นรบคนหนึ่ง แต่ขุนนางนอกจากนั้นทูตานุทูตให้แต่การ์ดไปก็ได้ พูดกันอยู่ประมาณชั่วโมงหนึ่ง ลากลับมาโฮเต็ล

วันจันทร์ เดือน ๘ แรม ๙ ค่ำ เวลาบ่าย ๕ โมง มินิสเตอร์ทูวแนลกับมองติคนิมากินโต๊ะด้วยทูตที่พัก มินิสเตอร์ทูวแนลบอกทูตว่าของถวายพระเจ้าน้องเธอนั้น ให้ทูตพาไปเฝ้าถวายเองจึงจะดี ราชทูตตอบว่าชอบแล้ว มินิสเตอร์ทูวแนลบอกทูตว่า พระราชวังแวดไซนั้นทำไว้แต่โบราณไม่ได้ดัดแปลง ครั้งแผ่นดินพระเจ้าลุวิศที่ ๑๔ ทูตไทยได้ไปเฝ้าครั้งหนึ่ง พระเจ้าลุวิศเสด็จออกรับทูตที่นั่น ควรทูตานุทูตจะไปดู ราชทูตตอบว่าชอบแล้ว มินิสเตอร์ทูวแนลว่า วันอาทิตย์เป็นวันเลิกการ มิคนไปเที่ยวดูมากจะพาทูตานุทูตไปดูในวันนั้น พูดจากันอยู่เวลา ๒ ทุ่ม มินิสเตอร์ทูวแนล มองติคนิก็ลากลับไป

วันศุกร์ เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ เวลาบ่ายโมงหนึ่ง มองติคนิพาราชทูต อุปทูต ตริทูต นายสุรรพวิชัย หลวงอินทรมนตรี ขุนมหา

สิทธิโวหาร ขาทหลวงลุยวิศลอนนาคิ ล่าม ไปหามินิสเตอร์มรินผู้สำเร็จราชการกำปั่นรบ มินิสเตอร์มรินถามว่า ทูตานุทูตมาตามทางมีความสุขสบายอยู่หรือ ราชทูตตอบว่า มีความสุขสบายอยู่ มินิสเตอร์มรินถามว่า ท่านมาขึ้นที่ท่าเมืองตุลน ๆ นั้น ห้ามเรือลูกค้ามิให้เข้าออก เพราะเป็นที่ไว้เรือรบและเป็นที่ฝึกหัดทหารเรือ และทำเครื่องอาวุธใช้ในการเรือ ท่านได้เห็นการทั้งปวงชอบใจหรือไม่ ราชทูตตอบว่า สิ่งของซึ่งได้เห็นที่เมืองตุลนนั้น เป็นของดีวิเศษประเสริฐสมควรแก่บ้านเมืองใหญ่ แล้วมินิสเตอร์มรินจึงให้จัดของหวานและผลไม้ น้ำองุ่น น้ำกาแฟ มาเลี้ยงทูตานุทูต พูดกันอยู่ชั่วโมงหนึ่ง ลากลับมาโฮเต็ล ครั้นเวลาค่ำ มองสิคนิพาทูตานุทูตไปดูละครอิกแห่งหนึ่ง เรียกว่าละครม้า โรงละครนั้นก่อด้วยศิลาทำรูปกลมคล้ายกับข้อม หลังคามุงด้วยศิลาดำ คอสองนั้นทำเป็นบานกระจก ข้างในมีเก้าอี้ พื้นปูด้วยกำมะหยี่เป็นที่สำหรับคนนั่งดู ที่กลางโรงนั้นทำเหมือนสังเวียนไก่ กว้างประมาณ ๑๐ วา กลางโรงนั้นมีระย้าแก้วใหญ่ตามไฟก๊าดระย้าหนึ่ง สว่างไปทั้งโรง มีประตูเข้าออก ๒ ประตู ๆ ข้างหนึ่งนั้น สำเพาะนั่งได้ชั้นต่ำ ถ้าคนเข้านั่งชั้นต่ำต้องเสียเงินมาก เพราะได้เห็นใกล้ ประตูชั้นบนเห็นไกล แต่เสียเงินน้อยลง ละครนั้น เมื่อแรกเล่นมีเด็กออกมา ๒ คน เล่นหกคะเมนแล้วมีผู้ใหญ่ออกมาคนหนึ่ง ถือไม้ยาวประมาณ ๕ ศอก มีไม้กางเขนพาดขวางอยู่ข้างบน ยาวออกมาจากไม้ข้างละ ๒ ศอก คนผู้ใหญ่ก็ชูขึ้นเดินไปมา เด็ก ๒ คนก็หกคะเมนหมุนอยู่ที่ไม้กางเขนเหมือนจังหัน

ครั้นสิ้นบทก็กลับเข้าโรง มีชายคนหนึ่งออกมาขี่ม้า แต่แรกนั่งขี่ก่อนขับให้ม้าห้อวิ่งวงไปในสังเวียน พอม้าห้อเต็มฝีเท้าแล้ว ชายนั้นก็ปลดบังเหียนม้าออกเสีย ให้ม้าห้ออยู่แต่ตัวเปล่า ๆ ไม่มีสิ่งใดเป็นที่ยึดหน่วง ยางทีก็กลับหน้ามาข้างหลัง ยางทียืนขึ้นเท้าหน้าเหยียบศีรษะ เท้าหลังเหยียบข่าม้า แล้วเต้นรำเท้าเปลี่ยนท่าต่าง ๆ แล้วคนข้างล่างยกขึ้นมายาวประมาณ ๓ ศอก กว้างพอตัวคนลอดได้ ชูขวางหน้าไว้ ม้าก็ห้อลอดไปใต้ขึ้น แต่คนบนหลังม้านั้นโดดเข้าไปในขึ้น ไปลงหลังม้าได้ดังเก่า แล้วคนข้างล่างโยนมีดขึ้นไปให้คนบนหลังม้า ๘ เล่ม คนบนหลังม้าก็เลี่ยงมีดไว้ไม่ให้ตกลงมาถึงดิน สิ้นบทแล้วก็กลับเข้าโรง และมีหญิงสาวคนหนึ่งออกมาขี่ม้า ม้านั้นวิ่งเสมอกัน ๔ ม้า หญิงนั้นยืนขี่คนเดียว แล้วรำเท้าก้าวไปในกำลังม้าห้อ ๔ ม้า แล้วเปลี่ยนแปลงยักเยื้องทำท่าทางต่าง ๆ มีเด็ก ๓ คนออกมาโหนชิงช้า ๆ นั้นผูกเรียงกัน ๓ แห่ง แห่งหนึ่งห่างกันประมาณ ๔ วาเศษ สูงพ้นดินประมาณ ๖ ศอก แล้วเอาโต๊ะมาวางต่อกันตลอดที่ชิงช้าผูกไว้ ปูพรมสำหรับรองเท้า ผู้ใหญ่พอเออมถึงชิงช้าแล้วมีเด็กยืน ๒ ข้าง สูงพ้นดินประมาณ ๘ ศอก ริมกับคนที่นั่งดู แล้วเด็กนั้นก็ขึ้นไปยืนที่สูง ผู้ใหญ่คนหนึ่งยืนอยู่บนโต๊ะ ก็โยนชิงช้าที่หนึ่งไปให้เด็ก ๆ นั้นก็รับเอาชิงช้าเหนี่ยวไว้ ๒ มือ แล้วก็โยนตัวลอยไป ผู้ใหญ่คนนั้นก็ไปขับชิงช้าที่สองไกวให้โยนไปมา เด็กที่โหนชิงช้านั้นก็กลับหน้าไปเสีย หาดูชิงช้าที่โยนรับไม่ แล้วหกคะเมนกลับมาขับชิงช้าที่สองได้ แล้วผู้ใหญ่ที่ข้างล่างนั้นก็โยน

ชิงช้าที่สาม โยนมาใกล้เด็กนั้นก็เอาเท้าเกี่ยวชิงช้าที่สองไว้ วางมือกลับหน้ามาจับชิงช้าที่สามได้ แล้วเปลี่ยนแปลงท่าทางต่างๆ ทำได้เหมือนกันทั้ง ๓ คน สิ้นเพลงแล้วก็กลับเข้าโรง แล้วแต่งสุนัขๆ ตัวผู้นั้นใส่เสื้อโก๊ต ใส่หมวกขนเหมือนผู้ชาย ตัวเมียนั้นแต่งเหมือนผู้หญิง แล้วออกมาเต้นรำเท้าเย็นคู่ๆ สิ้นเพลงแล้วก็กลับเข้าโรง แล้วยังมีวานรขี่รถออกมา รถนั้นเทียมด้วยสุนัขคู่หนึ่ง มีวานรเป็นสารถีหน้ารถตัวหนึ่ง ท้ายรถตัวหนึ่ง วานรตัวนายแต่งเป็นผู้หญิงผู้ชายนั่งอยู่ในรถ แล้วสารถีก็ขับรถวิ่งวงไปในสังเวียน แล้ววานรข้างท้ายรถนั้นโดดลงจากรถ แล้วไปยึดยังเหยียนสุนัขให้รถหยุดแล้วก็กลับขึ้นท้ายรถดังเก่า วานรสารถีข้างหน้าก็ขับรถให้รถวิ่งวงไป สิ้นเพลงแล้วก็กลับเข้าโรง แต่กระบวนสัตว์ซึ่งเล่นนั้นยังเปลี่ยนแปลงอีกหลายอย่างต่างๆ จะกล่าวไปก็ยืดยาวนัก เวลา ๒ ยามละครเลิกแล้ว มองติคนิก็พาทูตานุทูตกลับมาโฮเต็ล

วันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๑๔ ค่ำ เวลาบ่ายโมงหนึ่ง มองติคนิพาทูตานุทูตไปดูคลังทำเงิน ที่คลังนั้นก่อด้วยศิลาทำแน่นหนามั่นคงนัก มีห้องมากกว่ามาก แต่เงินที่ในคลังนั้นทำเป็นแท่ง ๔ เหลี่ยมก็มี ที่กลมเหมือนยักขี้ผึ้งก็มี ที่ยาวรีเหมือนแผ่นอิฐก็มี กองไว้เป็นแพนกกันมากนัก แต่ที่จะทำเป็นเงินแฟรงนั้น หล่อไว้แท่งยาวประมาณศอกคืบ กว้างประมาณ ๒ นิ้ว หนาประมาณกึ่งนิ้วอยู่แพนกหนึ่ง แล้วจึงเอามาหีบ แต่หีบนั้นถ้าจะเปรียบก็คล้ายกันกับหีบฝ้าย แต่เป็นเครื่องเหล็กใช้กลไก มีหีบที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ตั้งเรียงเป็นแถวกันหลาย

หิบขนถึงหิบที่สุด เงินนั้นก็ขางได้ที่เรียบร้อยเสมอกัน เป็นมันเหมือนกับขัดไว้ แล้วเอาไปใส่ในที่สำหรับตัดให้กลมแห่งหนึ่ง ตัดกลมแล้วเอาไปใส่ในที่สำหรับทำเม็ดขอยเงินแห่งหนึ่ง แต่ที่หิบและที่ตัดกลมและที่ทำขอยนั้น ไม่ต้องลำบากใช้คน ใช้กลไกไฟจักรทั้งสิ้น คนเป็นแต่คอยป้อนเหมือนป้อนหิบอ้อย ด้วยเครื่องมือที่ตัดกลมและทำขอยนั้น เขาทำไว้สำเร็จแล้ว จึงตัดทีเดียวได้ไม่ต้องลำบากวุ่นวายหลายหน แล้วจึงเอาไปตีตรา ๆ แล้วชั่งดู แฟรงใดหนักแฟรงใดเบาก็เอาออกเสีย เอาแต่ที่ได้ตาชั่ง ๆ แล้วจึงต้มให้ขาว แต่ที่ตีตราและชั่งและต้มให้ขาวบริสุทธินั้น ใช้คนทั้งสิ้น ชั้นบนนั้นมีตราตัวอย่างทุกแผ่นดิน และเงินชาติภาษาอื่น ๆ ก็มีมาก ตราที่เป็นรูปคนก็มีครั้นดูทั่วแล้ว มองติคนิก็พาทูตานุทูตไปดูที่ทอพรม พรมนั้นทำเป็นสะดึง ไม่เป็นฟืมเหมือนทอผ้า แต่ทอได้ทุกอย่าง เป็นรูปคนและรูปสัตว์ เป็นดอกไม้ ทอได้ต่าง ๆ ทุกอย่าง งดงามเหมือนกับเขียน แต่คนที่ทอนั้นเป็นผู้ชายทั้งสิ้น ทูตานุทูตดูทั่วแล้ว เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ กลับมาโฮเต็ล

วันอาทิตย์ เดือน ๘ แรม ๑๕ ค่ำ มองติคนิพาทูตานุทูตไปดูพระราชวังแวดไซ ขึ้นรถไฟไปจากกรุงปาริส ทาง ๑๖ ไมล์ถึงพระราชวัง มีตึกมีบ้านมาก มีเขา มีป่า มีสวน ปลูกผลไม้ดอกไม้ต่าง ๆ มีที่น้ำพุผุดขึ้นจากสระจากที่ต่าง ๆ หลายตำบล มีถนนเดินได้ทั่วกันสองข้างถนนมีต้นไม้ใหญ่สูงประมาณ ๗ วา ๘ วา ต้นห่างกันประมาณ ๔ วา ลางถนนกิ่งที่ออกมาขวางถนนต่ำ ๆ นั้นตัดเสีย เอาไว้แต่กิ่งที่

ไปตามถนน ลำต้นนั้นแยนไปตามถนน ยอดนั้นคลุมเข้าหากัน แล้วตัดยอดเสมอไว้ช่องกลางห่างกันประมาณศอกหนึ่ง มิทหารโปลิศรักษาทุกถนน มิพระราชวังทำไว้ยนเขาและในป่า ๓ แห่ง มิพระแท่นที่ข้างหน้าข้างในหลายแห่งต่าง ๆ กัน ห้องที่พระเจ้าลุวิศเสด็จออกมารับทูตกรุงสยามครั้งนั้น พระแท่นที่เสด็จออกก็ยังรักษาไว้งดงามบริบูรณ์อยู่ ห้องอีกแห่งหนึ่งทำเป็นตู้กระจกใหญ่ใส่เครื่องทรงของพระเจ้าลุวิศ มิพระมงกุฎฉลองพระองค์อย่างโบราณ พระแสงทรงและเครื่องใช้สอยแต่ครั้งพระเจ้าลุวิศรักไว้ในนั้นทั้งสิ้น พระตำหนักนั้นใหญ่โต มิโรงละครอยู่ในวัง มิรูปพระเจ้าแผ่นดินกรุงฝรั่งเศสเขียนใส่กระจกติดไว้กับฝาผนัง ๖๘ พระองค์ จนถึงสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอนโปเลียนที่ ๓ พระองค์นี้ มิฉลากยอกพระนาม พระชันยาศักราชแน่นอนทุกพระองค์ มิโรงรถสำหรับกษัตริย์เลียบพระนครแรกครองแผ่นดิน ๔ รถ รถนั้นยีดทองประดับพลอย มิรูปเทวดาฝรั่งประดับทั่วทั้งรถดูงามวิเศษนัก รถอีกอย่างหนึ่งสำหรับเล่นน้ำแข็งแต่ไม่มิล้อมิคันเหมือนอย่างเลื่อน ข้างบนมิหลังคาคล้ายกับเก๋ียว มิที่ทำเพาะนั่งได้คนเดียว แต่ไม่ได้เทียมม้า มิคนเสือกข้างหลังคนหนึ่ง แล้วไปดูตำหนักที่ในสวนอีกแห่งหนึ่ง ทำเย็นตำหนักเล็ก ๆ หลังคามุงด้วยใบไม้ ฝาและเสานั้นทำด้วยต้นไม้เครือไม้ ข้างในฝายีดกระดายลายทอง ม่านและเบาะเก้าอี้ทำด้วยแพรเหลืองทั้งสิ้น ในสวนที่พระราชวังแวดไซนั้น มิธารคลองน้ำไหลมาแต่เขาหลายตำบล ทูตานุทูตดูทั่วแล้ว เวลาบ่าย ๔ โมง ก็กลับมาโฮเต็ล

วันจันทร์ เดือน ๘ ทุติยาสาฒ ขึ้นค่ำ ๑ เวลาทุ่มเศษ มินิส-เตอร์ทูวแนล ผู้สำเร็จราชการต่างประเทศ มีการ์ดมาเชิญทูตานุทูตที่ได้เฝ้าสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอ ๑๔ นาย กับบาทหลวงลุยวิศลอนนาดิหนึ่ง ไปกินโต๊ะที่บ้านมินิสเตอร์ทูวแนล แต่อุปทูตนั้นป่วย หาได้ไปไม่ ทูตานุทูตไปกินโต๊ะพร้อมด้วยมินิสเตอร์ทูวแนลกับขุนนางฝ่ายทหารพลเรือน ๕๔ คน บาทหลวง ๒ รูป หาได้พูดด้วยราชการสิ่งใดไม่ ครั้นกินโต๊ะเสร็จแล้ว มินิสเตอร์ทูวแนลเชิญพระตราดวงหนึ่งกับเงินกระดาษ ๑,๕๐๐ แฟรง ให้แก่บาทหลวงลุยวิศลอนนาดิล่ามว่าสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอโปรดพระราชทาน ด้วยมีความชอบได้เป็นล่าม เมื่อมองติคนิเข้ามา ณ กรุงเทพฯ ครั้งหนึ่ง ได้เป็นล่าม เมื่อทูตานุทูตออกมา ณ กรุงปาริสครั้งหนึ่ง แล้วจะพระราชทานเป็นเงินปี ให้ปีละ ๕๐๐ แฟรงทุกปี ครั้นเสร็จแล้ว เวลา ๔ ทุ่ม ทูตานุทูตก็กลับมาโฮเต็ล

วันอังคาร เดือน ๘ ทุติยาสาฒ ขึ้น ๒ ค่ำ เวลาบ่ายโมงหนึ่ง มองติคนิพาทูตานุทูตไปดูสวนและสัตว์ต่างๆ ในสวนนั้น ถ้าต้นไม้สิ่งใดเป็นของอยู่ในประเทศร้อน ก็ทำเป็นโรงแก้วครอบต้นไม้นั้นไว้ แล้วไขไอร้อนเข้าไปให้ต้นไม้นั้นบริบูรณ์ดี ด้วยได้รับไออากาศที่ร้อน ในสวนนั้นมีต้นผลไม้ร่มรื่น พื้นสะอาดดีบริสุทธิ์ มีสระน้ำอยู่ในสวนสระหนึ่ง น้ำนั้นเย็นใสสะอาด สวนนั้นตั้งอยู่ทิศตะวันออก ชื่อว่าศุอิเลริ เขาทำที่เลี้ยงสัตว์ไว้ ถ้าสัตว์ ๔ เท้า เป็นต้นว่า เสือและหมี สิงโต เป็นสัตว์ร้าย เขาทำเป็นตึกซี่กรงเหล็กกั้นเป็นห้องๆ ทำ

ที่ให้นอนห้องหนึ่ง ที่ออกมาให้คนดูห้องหนึ่ง ถ้าสัตว์เขี้ยงก็ทำคอกขังไว้ สัตว์ที่เรียกว่าสิงโตนั้น หน้าเท้าเหมือนเสือ ขนคอยาว ขนตัวสั้น ตัวแดงหางยาว ปลายหางเป็นพวง ฝรั่งเศสเรียกว่า ลิยอง ดุร้ายยิ่งกว่าเสือ มีสัตว์อีกอย่างหนึ่งเป็นของประหลาด ไม่มีในเขตแดนสยาม เท้าหน้าสั้น เท้าหลังยาว รูปคล้ายชะมด มีถุงอยู่ที่ท้อง เมื่อเวลาเที่ยวหากิน ลูกก็ออกจากถุงท้องเที่ยวเดินตามแม่ คนที่ไปดูคอยมือให้ตกใจ ลูกก็วิ่งเข้าในถุงท้องแล้วเยี่ยมหน้าออกมา แม่ก็พาวิ่งไป ฝรั่งเศสเรียกว่า กังกูลู * เป็นสัตว์บก ถ้าสัตว์น้ำเป็นต้นว่าจระเข้ และสัตว์ต่าง ๆ ที่โต ก็ใส่ไว้ในสระ แต่สัตว์อีกอย่างหนึ่งหน้าสั้นคล้ายกับนาค มีเท้า ๒ เท้า หางคล้ายกับหางปลา

หมดฉบับเพียงนี้

---

* Gangaroo พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ฉบับ พ.ศ. ๒๔๙๓ เรียกสัตว์ชนิดนี้ว่า จิงโจ้

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๑

จดหมายเหตุ
เรื่องมิชชันนารีอเมริกันมาประเทศสยาม
ตอนที่ ๑ แต่ พ.ศ. ๒๓๗๑ จน พ.ศ. ๒๓๗๙

ศาสนาของพระเยซูคริสต์ ซึ่งฝรั่งมาสั่งสอนในสยามประเทศนี้เป็น ๒ ลัทธิ ลัทธิหนึ่งเรียกว่า โรมันคาทอลิก พวกบาทหลวงฝรั่งเศสนำมาสอนแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ตั้งติดต่อมาจนบัดนี้ อีกลัทธิหนึ่งเรียกชื่อว่า โปรเตสแตนต์ เมื่อกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานี หาปรากฏว่า มีฝรั่งชาติใดนำมาสั่งสอนไม่ จนเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๑ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พวกมิชชันนารีอเมริกันจึงนำเข้ามาตั้งเป็นทีแรก แต่พวกมิชชันนารีที่เข้ามาในเมืองไทยครั้งนั้น มาต่างกันเป็น ๓ คราว คราวแรกคือ มิสเตอร์ทอมลิน กับมิสเตอร์กัตส์ลาฟ และเรเวอเรนต์เอบิส ซึ่งเป็นพวกมิชชันนารี คณะลอนดอนมิชชันนารีโซไซเอตี มาก่อน คราวที่ ๒ คือเรเวอเรนต์ ยอนเตเลอร์โยนส์กับภรรยา และ เรเวอเรนต์วิลเลียมดิน ซึ่งเป็นมิชชันนารีคณะอเมริกันแบบติสต์ยอดเข้ามา คราวที่ ๓ คือเรเวอเรนต์ รอบินสันกับภรรยา เรเวอเรนต์เอส. ยอนสันกับภรรยา และหมอ ค. บ. บรัดเลกับภรรยา ซึ่งเป็นมิชชันนารี คณะอเมริกันยอดออฟคอมมิชชันเนอร์ฟอร์โฟเรนมิชชันส์เข้ามา

มิชชันนารีที่มาคราวที่ ๑ นั้น มาโดยลำพัง ด้วยมาสอนศาสนาอยู่ในเมืองจีน มาทราบว่ามีจีนมาอยู่ในประเทศสยามมากจึง

ตามมา ไม่ได้รับคำสั่งจากสมาคมการศาสนาในประเทศอเมริกา แต่เมื่อมาถึงเมืองไทยได้เห็นว่า เมืองนี้สมควรจะเป็นที่แผ่ศาสนาคริสตัง จึงได้มีจดหมายแจ้งความดำริของตนไปยังสมาคมการศาสนา และออกความเห็นให้ส่งมิชชันนารีเข้ามาตั้งสอนศาสนาในเมืองไทย ส่วนชุดมาคราวที่ ๒ กับที่ ๓ นั้น มาโดยได้รับคำสั่งโดยตรงจากสมาคมการศาสนาในประเทศอเมริกา และเมื่อมาถึงเมืองไทยแล้วชุดที่ ๒ กับชุดที่ ๓ นี้ ได้รวมกันเข้าเป็นคณะเดียวกัน ให้ชื่อใหม่ว่าอเมริกันแบบทิสต์ยอดแอนด์อเมริกันบอดออฟคอมมิชชันเนอร์ฟอร์โฟเรนมิชชันส์ มิชชันนารีทั้ง ๓ ชุดนี้ได้มาดำเนินการ คือเผยแผ่ศาสนาอย่างเดียวกัน เรื่องราวของมิชชันนารีทั้ง ๓ คณะนี้มีเค้าความดังจะได้เล่าโดยย่อต่อไปนี้

มิชชันนารีคณะที่ ๑

มิสเตอร์กัตส์ลาฟ กับ มิสเตอร์ทอมลิน เมื่อก่อนจะมาสู่ประเทศสยาม ได้มาพักอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ จน ณ วันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๗๑ โดยสารเรือสำเภาจีนลำหนึ่ง แล่นใบมา ๑๕ วัน มาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๓ สิงหาคม

นอกจากมิชชันนารีทั้ง ๒ ที่กล่าวแล้ว ยังมีมิชชันนารีอีกคนหนึ่งชื่อ มิสเตอร์เม็คเฮิสต์ อยู่ที่เมืองบัตตาเวียในเกาะชวา ตั้งใจจะมาเมืองไทยเมื่อปลาย พ.ศ. ๒๓๗๐ แต่ในปีนั้นมีเหตุขัดข้องเสีย มาไม่ได้ ครั้นมาถึงปี พ.ศ. ๒๓๗๑ ได้ทราบว่า มิสเตอร์กัตส์ลาฟ กับ มิสเตอร์ทอมลิน กำลังเตรียมเดินทางจะมาเมืองไทย เห็นเป็นโอกาสเหมาะที่จะสมทบมาด้วยได้ จึงโดยสารเรือใบออกจากเมืองบัตตาเวียเดินตามมายังเมืองสิงคโปร์ แต่มาไม่ทันมิสเตอร์กัตส์ลาฟ กับ มิสเตอร์

ทอมลินได้ออกเรือจากสิงคโปร์มาเสียได้๒วันก่อน จึงเป็นอันคลาดกัน เมื่อการเป็นเช่นนั้น มิสเตอร์เม็ดเฮิสต์ จึงโดยสารเรือลำหนึ่งมายังเมืองปหัง เมืองตรังกานู เมืองคมามัน เมืองปัตตานี และต่อมาจนถึงเมืองสงขลา เพื่อจะหาเรือใหญ่อาศัยมายังกรุงเทพฯ หรือไปเมืองญวน แต่ก็ไม่สำเร็จอีก มิสเตอร์เม็ดเฮิสต์ ก็กลับไปยังเมืองสิงคโปร์

ฝ่ายมิสเตอร์กัตส์ลาฟ กับมิสเตอร์ทอมลิน ครั้นมาถึงกรุงเทพฯ มาพบมิสเตอร์คาลอส เดอซิลเวียรา ซึ่งเป็นกงสุลโปรตุเกสอยู่ในครั้งนั้น* ได้ช่วยเหลือพวกมิชชันนารีทั้ง๒นี้เป็นอันมาก คือให้ที่อยู่และเมื่อถูกเกียดกันก็ได้ช่วยป้องกัน บ้านที่มิชชันนารีทั้ง๒นี้อยู่นั้น จึงอยู่ใกล้กับกงสุลโปรตุเกส

พอมิสเตอร์กัตส์ลาฟ กับมิสเตอร์ทอมลิน มาอยู่ในเมืองไทยได้ ๒ สัปดาห์ ขออนุญาตจากรัฐบาลได้แล้ว ก็เริ่มชักชวนพวกจีนให้เข้าถือศาสนาคริสตัง และแจกจ่ายหนังสือสอนศาสนาซึ่งพิมพ์มาแต่เมืองจีน การที่เที่ยวแจกหนังสือนั้น พวกถือศาสนาโรมันคาทอลิกเที่ยวพูดหาว่า พวกอเมริกันจะมาปลุกให้พวกจีนก่อการกำเริบ จนทราบถึงพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงสะดุ้งพระทัย จึงตรัสสั่งให้เอามาแปลออก แต่ครั้นทรงทราบว่ามิได้มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นปฏิปักษ์แก่รัฐบาล ก็โปรดฯ อนุญาตให้พวกมิชชันนารีสั่งสอนอยู่ได้อีกต่อไป ถึงเช่นนั้นก็ดีก็ยังมีข่าวว่า ได้มีประกาศออกห้ามมิให้ไทยผู้ใดผู้หนึ่งรับแจกหนังสือ ถ้าเจ้าพนักงานพบหนังสือนั้นมีอยู่ที่ผู้ใด ผู้

* มาแต่รัชกาลที่ ๒ ทรงตั้งเป็นที่หลวงอภัยวาณิช

นั้นจะต้องถูกขับและริบหนังสือนั้นทันที เหตุเช่นนี้ได้เกิดขึ้นแก่มิชชันนารีทั้ง ๒ อยู่เนือง ๆ * จนมิสเตอร์คาลอส เดอซิลเวียรา ต้องพลอยถูกตำหนิติโทษในการที่รับพวกมิชชันนารีทั้ง ๒ นี้ไว้ และในที่สุดได้รับคำสั่งให้ไล่เขาทั้ง ๒ ไปตามเรื่อง แต่มิสเตอร์คาลอส ได้วิ่งเต้นช่วยเหลืออย่างแข็งแรง และคงเป็นมิตรอันดีอยู่จนถึงที่สุด ครั้งนั้นเจ้าพระยาพระคลัง ** ถึงขนาดให้มิสเตอร์สันเตอร์ พ่อค้าอังกฤษคนแรก ซึ่งในเวลานั้นอยู่ในกรุงเทพฯ จัดการเอาคนทั้ง ๒ นี้ลงเรือไปส่งเสียยังเมืองสิงคโปร์

เมื่อพวกมิชชันนารีทั้ง ๒ รู้เรื่องว่าตัวจะต้องถูกไล่ดังนั้น จึงยื่นคำร้องต่อเจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ อยากทราบถึงคดีที่เขาถูกกล่าวหา และอยากทราบว่าเหตุใดเขาจึงจะต้องถูกไล่ออกจากเมืองไทย โดยมิได้มีความผิดอย่างหนึ่งอย่างใด เขาอ้างว่า เขาควรจะได้รับความยุติธรรมเท่ากับพวกยาทหลวงโรมันคาทอลิกเหมือนกัน และว่าถ้าเขาจะต้องถูกไล่จริง ๆ แล้ว ก็ขอให้รัฐบาลออกหนังสือให้เขาฉบับหนึ่ง แจ้งความผิดของเขาที่สมควรจะถูกไล่ออกจากประเทศ จะได้เอาไปแสดงแก่อังกฤษที่เมืองสิงคโปร์ การคัดค้านอันแข็งแรงของเขาทั้ง ๒ นี้มีผลดี กล่าวคือเจ้าพระยาพระคลังตกลงอนุญาตให้เขาอยู่ต่อไปอีก แต่ขอให้เขาระมัดระวังในเรื่องแจกหนังสือให้มาก

---

* มิชชันนารีทั้ง ๒ ก็ยังพยายามที่จะสอนศาสนาแก่ไทยด้วย

** ถึงรัชกาลที่ ๔ เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์

เมื่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นสงบกันไปแล้ว เขาทั้งสองได้กลับตั้งต้นดำเนินการตามเดิมอีก คือแจกหนังสือแต่แจกอย่างระมัดระวัง* และแจกยารักษาโรคต่าง ๆ** ด้วยต่อมาไม่ช้านักคนทั้งหลายก็มีความชอบพอเชื่อถือเขา พากันมารับหนังสือแจกและขอยาเป็นจำนวนมาก ประมาณเดือนเศษเท่านั้นเขาก็ได้มีโอกาสสมาคมติดต่อกับประชาชนมีจำนวนมาก และในจำนวนหนังสือจีน ๒๕ หีบ ซึ่งเขาเอามา ก็เหลืออยู่แต่เพียง ๒ หีบเท่านั้น

ในระหว่างนี้เขารู้สึกว่าหนังสือสอนศาสนาที่แจกอยู่นั้น ถ้ามีเป็นภาษาไทยแจกแก่พวกไทยบ้างแล้ว จะมีประโยชน์มาก เขาจึงเริ่มเรียนภาษาไทย และจัดการจ้างจีน และพม่าให้แปล พระคัมภีร์*** จากภาษาจีนเป็นไทย คือให้จีนคนหนึ่ง ชื่อ คิง ซึ่งเป็นผู้รู้ภาษาไทยแปลภาษาจีนเป็นภาษาไทยโดยวิธีว่าปากเปล่า ให้พม่าคนหนึ่งชื่อฮันเป็นผู้จดเรียบเรียงตามคำที่จีนคิงแปลออก จากภาษาจีน นั้นเป็นภาษาไทย แต่เมื่อได้แจกหนังสือ**** และยาที่มีอยู่หมดแล้ว มิสเตอร์ทอมลิน เกิดไม่ใคร่สบายและคิดที่จะกลับไปรักษาตัวยังเมืองสิงคโปร์ ทั้งจะได้ไปเอาหนังสือและยามาไว้อีก วันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๗๒ มิสเตอร์ทอมลิน ลงเรือออกจากเมืองไทยไปยังเมืองสิงคโปร์ ทิ้งให้มิสเตอร์ กัตส์ลาฟดำเนินการต่อไปในเมืองไทยโดยลำพัง

ในระหว่าง ๖ เดือน ตั้งแต่ มิสเตอร์ทอมลิน กับ มิสเตอร์กัตส์ลาฟ มาอยู่ในเมืองไทยนั้น ได้จัดการแปลพระคัมภีร์ใหม่อัน

---

* แจกเฉพาะจีน
** แจกทั้งไทยและจีน
*** Bible
**** ภาษาจีน

พรรณนาถึงเกียรติคุณของพระเยซูคริสต์ทั้ง ๔ คัมภีร์ * ออกเป็นภาษาไทย เขียนด้วยอักษรโรมันขบริบูรณ์ ** และทั้งได้แต่งอภิธานภาษาอังกฤษกับภาษาไทยขึ้นอีกเล่ม ๑ สำเร็จทั้งแต่อักษร เอ ไปจนถึงอักษร อาร์ กับทั้งได้ช่วยกันแปลพระคัมภีร์ออกเป็นภาษาลาว เขมร และแต่งอภิธาน กับไวยากรณ์เป็น ภาษาไทย และภาษาเขมรไว้อีกด้วย แต่หนังสือที่มิสเตอร์กัตส์ลาฟ และมิสเตอร์ทอมลินแต่งไว้ในครั้งนั้น ไม่ใคร่จะถูกต้องเรียบร้อยนัก เพราะฉะนั้น จึงได้พิมพ์ออกเพียง ๒ คัมภีร์เท่านั้น คือคัมภีร์ลูก กับคัมภีร์จอน *** หนังสือที่แปลออกจากพระคัมภีร์เหล่านี้ ภายหลังมิสเตอร์กัตส์ลาฟส่งไปให้เรเวอเรนต์รอบินสัน มอบไว้เป็นสมบัติของสมาคมอเมริกันแบบติสต์บอดแอนด์อเมริกันบอดออฟคอมมิชชันเนอร์ฟอร์โฟเรนมิชชันส์พร้อมด้วยหนังสือต่างๆ ที่เป็นภาษาไทย ภาษาลาว และภาษาญวนอีกเป็นจำนวนมาก หนังสือไทยต่างๆ ที่มิสเตอร์กัตส์ลาฟให้แก่สมาคมนั้น ยังคงอยู่ในสมาคมตลอดมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๐๙ ส่วนต้นฉบับที่เขียนด้วยกระดาษไทยนั้น ภายหลังได้เอาใช้ทำใบปกหนังสือเสียหมด

ก่อนที่มิสเตอร์ทอมลิน จะออกไปจากประเทศสยาม เขาได้รวบรวมเรื่องราวต่างๆ ที่มิชชันนารีได้ทำไปในระหว่างเวลา ๖ เดือน มอบ

---

* คือคัมภีร์ แมทธิวส์ มาร์ค ลูก และจอน

** พวกบาทหลวงโรมันคาทอลิกก็ใช้เขียนภาษาไทยด้วยอักษรโรมันเหมือนกัน

*** พระคัมภีร์ทั้งสอง ที่ว่าได้พิมพ์ขึ้นนั้น พิมพ์ด้วยตัวอักษรโรมัน เพราะในเวลานั้นตัวพิมพ์อักษรไทยยังหามีในประเทศนี้ไม่

สำเนาให้กัปตันคอฟพีน ชาวอเมริกัน* ขอให้ส่งไปยังสมาคมการศาสนาในอเมริกา

เมื่อมิสเตอร์ทอมลิน ไปเมืองสิงคโปร์แล้ว มิสเตอร์กัตส์ลาฟได้ทำการอยู่ในเมืองไทยอีกหลายเดือน ได้แต่งหนังสืออธิบายเรื่องศาสนาคริสตังเป็นภาษาไทย และได้แปลพระคัมภีร์ใหม่บางตอนออกเป็นภาษาไทย ครั้นทำงานของตนได้ตามที่ได้กะไว้แล้ว จึงได้ออกจากเมืองไทยไปยังสิงคโปร์ชั่วคราว เพื่อจะจัดการพิมพ์หนังสือเหล่านั้น ในการที่ไปคราวนี้เขาได้แต่งงานกับนางสาวมาเรียเนเวลซึ่งแต่ก่อนนี้ได้เคยอยู่ในตระกูลของหมอ แอนดริวริด เมื่องลอนดอน ครั้นเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๗๒ มิสเตอร์กัตส์ลาฟกลับมาเมืองไทยอีก อาศัยมากับเรืออเมริกันลำหนึ่ง ซึ่งเดวิสันเป็นกัปตัน มิสเตอร์เดวิสันผู้นี้ได้เคยเป็นคนถือจดหมายฉบับหนึ่งไปให้สมาคมการศาสนาที่ในอเมริกา ขอให้สมาคมจัดการส่งมิชชันนารีมายังเมืองไทย มิสเตอร์กัตส์ลาฟ กับ ภรรยาได้ ช่วยกัน พยายาม ทำการที่ จะให้การศาสนาเจริญยิ่งขึ้น มิได้เบื่อหน่าย ได้แปลหนังสือเรื่องศาสนาออกหลายเล่ม ใช้เวลามาก แทบว่าจะไม่มีเวลาพักผ่อนหลับนอนเลย และทั้งได้ช้างคนคัดสำเนาไว้อีกเป็นจำนวนมาก

มิสเตอร์กัตส์ลาฟ กับภรรยาได้ดำเนินการอันยากลำบากของเขาอีกต่อมาจนถึงวันที่ ๑๖ เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๗๓ นางกัตส์ลาฟ คลอดบุตรีแฝดแล้วตกโลหิตถึงแก่กรรมในสองสามชั่วโมงนั้น

* กัปตันคอฟพีนคนนี้ ที่มาพาเด็กแฝดสองคนติดกัน ชื่ออินกับชื่อจันไปอเมริกา

เอง ส่วนบุตรีแฝดนั้น คนหนึ่งตายตั้งแต่คลอด อีกคนหนึ่งอยู่มาได้เกือบถึงกลางเดือนมิถุนายนปีนั้นก็ตาย มิสเตอร์กัตส์ลาฟเมื่อต้องพรากภรรยาที่รัก และต้องอยู่แต่ตัวคนเดียวเช่นนั้น ก็เกิดความรำคาญใจจึงคิดที่จะไปยังประเทศจีน

ครั้นวันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๗๔ มิสเตอร์กัตส์ลาฟ โดยสารเรือสำเภาออกไปประเทศจีน ก่อนที่มิสเตอร์กัตส์ลาฟ จะออกเดินทางไป ได้ทิ้งบุตรีน้อยไว้แก่แม่นมไทยคนหนึ่ง และสั่งแม่นมคนนั้นไว้ว่า ถ้าได้พบกับนางทอมสัน ซึ่งยังอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ในเวลานั้นมากรุงเทพฯ เมื่อใด ก็ขอให้มอบลูกของตนให้แก่นางทอมสันนั้นไป แต่ว่าพอไปถึงสันดอนในวันที่ ๙ ได้ทราบข่าวว่าบุตรีนั้นตายเสียอีก เรือสำเภาที่มิสเตอร์กัตส์ลาฟ โดยสารนั้นออกจากสันดอนไปในวันที่ ๑๘ มิถุนายน ก่อนหน้าที่มิสเตอร์ทอมลิน และเรเวอเรนด์เอบิลมาถึงสองสามวันเท่านั้น มิสเตอร์ทอมลินหวังว่าจะมาให้ถึงกรุงเทพฯ ก่อนมิสเตอร์กัตส์ลาฟออกจากเมืองไทย แล้วจะชวนให้อยู่ในเมืองไทยอีกครั้งบีหรือบีหนึ่ง เพื่อช่วยกันแก้ไขพระคัมภีร์ที่ได้แปลออกเป็นภาษาไทยไว้แล้วนั้นให้ดียิ่งๆขึ้น แต่ไม่ทันกัน เพราะมิสเตอร์กัตส์ลาฟไปเสียก่อนแล้ว

ตามจดหมายเหตุของ มิสเตอร์กัตส์ลาฟ เขียนไว้มีใจความว่า ก่อนที่เขาจะลงเรือใบไปเมืองจีนสองสามวัน ได้พบกับพ่อค้าจีนชาวเมืองกวางตุ้งตอนตะวันออกคนหนึ่งชื่อลินจัง ได้เคยเป็นมิตรกันมาแต่ก่อน จีนคนนี้ชวนให้เขาไปเรือใบของตน แต่มิสเตอร์กัตส์ลาฟ

ไม่ไปด้วย เพราะไม่ชอบกิริยาของจีนคนนั้น มิสเตอร์กัตส์ลาฟได้ลงเรือใบของจีนอีกคนหนึ่ง ชื่อซินชันตรงไปเมืองเทียนสิน เรือที่ไปบรรทุกไม้ฝาง น้ำตาล พริกไทย ขนนกและผ้าดอก มีลูกเรือประมาณ ๕๐ คน มิสเตอร์ยันเตอร์กัปตันดอสัน และมิสเตอร์แมคโดแนล ได้ตามไปส่งจนถึงเรือ

เรือล่องลงไป ๖ วัน พอวันที่ ๙ ถึงสันดอน เมื่อคืนวันที่ ๘ มิสเตอร์กัตส์ลาฟป่วย อาการหนักมากแทบจะไม่รอด แต่พอเช้าวันที่ ๙ ก็เผอิญค่อยยังชั่ว วันที่ ๑๔ เมื่อเรือยังทอดอยู่ที่สันดอนมีไทย* คนหนึ่งไปหามิสเตอร์กัตส์ลาฟ ขอตรวจข้าวของ เมื่อตรวจไม่พบสิ่งของที่ต้องห้ามแล้วก็กลับไป เรือทอดอยู่ที่สันดอนจนถึงวันที่ ๑๗ ครั้นวันที่ ๑๘ จึงออกเดินทางต่อไป วันที่ ๑๙ ถึงเกาะคราม วันที่ ๒๒ กันยายน ถึงปากน้ำไพโหเมืองเทียนสิน**

ตามเรื่องของมิสเตอร์กัตส์ลาฟ ซึ่งได้กล่าวมาข้างบนนี้ หมอบรัดเลสรรเสริญ มิสเตอร์กัตส์ลาฟว่า เป็นผู้มีความพากเพียรอุตสาหะยิ่งนัก เพราะเมื่อมาถึงเมืองไทยใหม่ ๆ มีผู้อิจฉาริษยามาก แต่ก็ได้อดทนพยายามประกอบกิจที่ตั้งใจไว้มิได้เอาใจใส่ต่อสิ่งเหล่านั้น จนในที่สุดได้ผ่านพ้นอุปสรรคทั้งหลายนั้น ๆ เสียได้ กลับเป็นผู้มีหน้ามีตา ในระหว่างอยู่ในเมืองไทยได้แจกหนังสือว่าด้วยเรื่องศาสนาและแจกยารักษาโรคต่าง ๆ ซึ่งเป็นอุบายในการที่จะดำเนินกิจในศาสนา

---

* ชาวด่าน

** ความที่กล่าวมาตอนนี้ คัดจากหนังสือ Chinese Repository เล่ม ๑ หน้า ๘๑, ๘๔, ๘๗ ค.ศ. ๑๘๓๒

ให้สะดวกยิ่ง ๆ ขึ้น เพราะการแจกยาและรักษาโรคซึ่งบรรดามิชชันนารีทั้งหลายกระทำกันในสมัยนั้น คนไทยจึงเรียกบรรดาพวกมิชชันนารีว่า “หมอ” นี่เป็นกิจการส่วนหนึ่งซึ่งมิสเตอร์กัตส์ลาฟได้กระทำไปในเวลาที่ตนอยู่ในเมืองไทย ยังมีกิจอย่างอื่นอีกซึ่งนับว่ามิสเตอร์กัตส์ลาฟได้ทำในเวลาที่ตนออกจากเมืองไทยไปแล้ว คือในเวลาที่ตนยังอยู่ในเมืองไทย ได้ตรวจดูอุปนิสัยใจคอของไทย และไตร่ตรองถึงความเป็นไปต่าง ๆ ในเมืองนี้ เมื่อเห็นว่าเมืองนี้สมควรจะเป็นที่แผ่ศาสนาคริสตังให้มาประดิษฐานอยู่ได้แล้ว จึงมีจดหมายไปถึงคณะผู้อำนวยการศาสนาซึ่งตั้งสาขาอยู่ในกรุงลอนดอน ออกความเห็นให้คณะรีบจัดการส่งมิชชันนารีเข้ามายังเมืองไทย และได้เขียนจดหมายถึง เรเวอเรนด์ เจ. จัดสัน ที่ประเทศพม่าอีกฉบับหนึ่งเป็นใจความว่า อยากได้หนังสือสอนศาสนาเป็นภาษาพม่าบ้าง และต้องการมิชชันนารีซึ่งเคยทำการอยู่ในประเทศพม่าสักคนหนึ่ง เพื่อประโยชน์จะสั่งสอนพวกพม่าและญวน ซึ่งอยู่ในเมืองไทยนี้ หนังสือที่มิสเตอร์กัตส์ลาฟเขียนไปนั้น มิสเตอร์ทอมลินเพื่อนร่วมคิดก็ได้ช่วยเหลือชี้แจงเหตุผลสนับสนุนความเห็นเพิ่มเติมลงไปในหนังสือนั้นอีกด้วย แต่ในเวลานั้นมิชชันนารีในประเทศพม่าก็มีจำกัด - ไม่มีตัวมิชชันนารีที่จะส่งให้เข้ามาช่วยเหลือในเมืองไทยได้

ครั้นต่อมามิสเตอร์กัตส์ลาฟ กับมิสเตอร์ทอมลิน ได้พยายามเขียนจดหมายขอมิชชันนารีเข้ามาทำงานในเมืองไทยอีก คราวนี้เขียนถึงคณะอเมริกัน บอด ออฟ คอมมิชชันเนอร์ ฟอร์ โฟเรน มิชชันส์

ซึ่งอยู่ในประเทศอเมริกา ฝากกัปตันคอฟฟีนไป เมื่อคณะกรรมการได้รับหนังสือของมิสเตอร์กัตส์ลาฟก็เห็นชอบด้วย แต่เวลานั้นยังไม่มีตัวมิชชันนารีที่จะส่งตรงมายังเมืองไทย แต่ยังเอิญประจวบกับเวลาที่เรเวอเรนต์ เดวิด เอบิล มิชชันนารีประจำตะวันออกของคณะนั้น กำลังจะเดินทางไปเมืองกวางตุ้ง คณะกรรมการจึงสั่งให้ เรเวอเรนต์ เอบิล แวะมาเมืองไทยด้วย เรเวอเรนต์ เอบิลได้มาทันมิสเตอร์ทอมลินที่สิงคโปร์ และเลยสมทบกันเดินทางต่อมาถึงเมืองไทย

พฤติเหตุของมิสเตอร์กัตส์ลาฟหมดเพียงนี้ จะได้เล่าถึงพฤติเหตุของ เรเวอเรนต์ เอบิล กับมิสเตอร์ทอมลิน อีกต่อไป

ฝ่าย เรเวอเรนต์ เอบิล เมื่อได้ทำการที่เมืองกวางตุ้ง และโดยสารเรือไปยังเกาะชวา และเกาะอื่น ๆ เพื่อตรวจหลักฐานของฮอลันดา ตามคำสั่งโดยตรงของผู้อำนวยการคณะแล้ว จึงออกเดินทางไปเมืองสิงคโปร์ เพื่อหาเรือต่อมาเมืองไทย บังเอิญพบกับมิสเตอร์ทอมลิน ซึ่งออกไปเปลี่ยนอากาศที่นั้น กำลังจะเดินทางกลับมากรุงเทพ ฯ เขาทั้งสองจึงได้เดินทางมาด้วยกัน

วันที่ ๑๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๗๔ จึงโดยสารเรือชื่อโซเฟีย (เป็นเรืออาหรับชนิดหนึ่ง) ซึ่งชาวอังกฤษเป็นกัปตัน ออกจากสิงคโปร์มาเมืองไทย ได้มาถึงกรุงเทพ ฯ ในวันที่ ๒ กรกฎาคม พอมาถึง มิสเตอร์คาลอส เดอ ซิลเวียรา กงสุลโปรตุเกส ได้มีความเออเฟอรับรองคนทั้ง ๒ เป็นอย่างดี มีสิ่งที่ทำให้มิสเตอร์ทอมลินเสียใจอยู่อย่างหนึ่ง คือมาไม่ทันมิสเตอร์กัตส์ลาฟ เขาทั้ง ๒ ได้พักอยู่ที่เรือนซึ่งเคยอยู่กับมิสเตอร์กัตส์ลาฟครั้งอยู่ก่อนนั้น

มิสเตอร์ทอมลินกลับมาประเทศสยามเที่ยวนี้ ได้นำยามาเป็นจำนวนมาก หนังสือจีน ๖ หีบ และหนังสือภาษาไทยพิมพ์ตัวอักษรโรมัน ๓๐๐ ฉบับ มิสเตอร์กัตส์ลาฟได้เหลือหนังสือไว้ให้เขาอีก ๗ หีบ ครั้นจัดแจงที่อยู่ที่พักเรียบร้อยแล้ว มิสเตอร์ทอมลินก็เริ่มแจกหนังสือ แจกยาอีก มีผู้มาขอยาและหนังสือเป็นจำนวนมาก ในไม่ช้าหนังสือภาษาไทยที่นำมาก็หมด* มิสเตอร์ทอมลินรู้สึกปลื้มใจในการงานที่ได้ทำไปแล้วนั้นมาก และพูดถึงคนสำคัญ ๆ ซึ่งได้เคยไปหาเขาและขอหนังสือจากเขา เช่นพระองค์หนึ่งซึ่งเป็นสมภารอยู่ในวัดของเจ้าพระยาพระคลัง ก็ได้เคยมาขอลอกพระคัมภีร์ใหม่ไปหลายภาค มิสเตอร์ทอมลินได้ตั้งโรงสวดสำหรับบูชาพระเจ้าขึ้นแห่งหนึ่งในเรือนของเขา มีการสวดมนต์กันทุก ๆ วันเสาร์ คำสวดนั้นเป็นภาษาจีน มีพวกจีนไปทำสักการบูชากันมาก ในพวกจีนเหล่านั้น มิสเตอร์ทอมลินเคยพูดถึงเด็กคนใช้ ๒ คนว่า ไม่มีสิ่งใดที่จะทำให้เขายินดีเท่าที่ได้เห็นเด็ก ๒ คนของเขากลับใจได้เห็นปรากฏอยู่ดังนี้เลย

เมื่อ เรเวอเรนต์ เอบิล เห็นชัดว่า เมืองไทยจะเป็นสถานที่ ๆ จะประดิษฐานศาสนาคริสตังอันสำคัญยิ่งแห่งหนึ่งเช่นนี้แล้ว จึงได้มีหนังสือไปยังคณะกรรมการ ลงวันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๗๔ ว่า "มีสิ่งหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าควรจะเตือนคณะกรรมการให้ทราบ คือเมืองไทย

---

* คิดไม่เห็นว่าหนังสือนั้นจะมีประโยชน์ในการสอนศาสนาได้อย่างไร เพราะไทยในสมัยนั้นเห็นจะอ่านอักษรโรมันได้น้อยเต็มที

ในเวลานี้มีผู้ที่ต้องการจะรับโอวาทคำสั่งสอนมากมาย เกินกำลังที่พวกมิชชันนารีที่มีอยู่จะเทศนาสั่งสอนให้ทั่วถึงกันได้ และกรุงเทพฯ เป็นสถานที่ใหม่อันสำคัญที่พวกเราต้องการยึดไว้เป็นที่ประดิษฐาน ศาสนา สมควรแล้วที่จะต้องมีผู้มาช่วยเหลือ เหตุนั้นขอให้ส่งมิชชันนารีมาอีกสองหรือสามคนโดยเร็วที่สุด” และกล่าวต่อไปในหนังสือฉบับเดียวกันนั้นว่า “อันข้อซึ่งจะพูดจากันด้วยเรื่องจะตั้งที่เมืองไทยเป็นแหล่งแห่งศาสนานั้น จะต้องจัดการเสียในเวลาเร็วที่สุด อนึ่งมิสเตอร์ทอมลิน เพื่อนผู้เอาการเอางานของข้าพเจ้า ก็ดูเหมือนว่าจะไม่อยู่ในเมืองไทยอีกนานเท่าไรนัก เขาได้มาจากสิงคโปร์โดยมิได้เอาพวกหินลูกน้องมาด้วย และครอบครัวของเขาก็ยังอยู่ที่เมืองสิงคโปร์”

เรเวอเรนต์ เอบิล ชอบเมืองไทยมาก และตั้งใจจะไม่โยกย้ายไปที่อื่นอีก แต่ภายหลังมาประสบเกิดป่วยไข้เข้า เรเวอเรนต์ เอบิล จึงคิดที่จะไปเปลี่ยนอากาศที่เมืองอื่นชั่วคราว ด้วยในครั้งหนึ่ง* น้ำขึ้นมาก ท่วมถนนหนทางทั่วทุกแห่งอยู่ประมาณสองเดือนเศษ จนหาที่เหมาะๆ จะออกกำลังกายไม่ได้ จึงทำให้เกิดเป็นไข้ขึ้น นี่เองเป็นเหตุทำให้เขาคิดจะไปรักษาตัวที่เมืองสิงคโปร์ พร้อมกับมิสเตอร์ทอมลิน ซึ่งจำเป็นต้องไปเยี่ยมภรรยาผู้ป่วยอยู่ที่เมืองสิงคโปร์นั้นด้วย

ครั้นถึงวันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๓๗๔ เรเวอเรนต์ เอบิล กับมิสเตอร์ทอมลิน จึงออกเดินทางจากเมืองไทยไปสิงคโปร์ วันที่ ๑๓

* เมื่อบี เถาะ จุลศักราช ๑๑๙๓ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๗๔

ก็ถึง เรเวอเรนต์ เอยิล ได้ไปเที่ยวที่สิงคโปร์และมะละกาเช่นนั้น การป่วยไข้ก็กลับหายเป็นปรกติ ครั้นวันที่ ๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๓๗๕ เรเวอเรนต์ เอยิล ได้โดยสารเรือสำเภากลับมาเมืองไทยอีก แต่มาโดยลำพัง มิสเตอร์ทอมลินหาได้กลับมาด้วยไม่ เที่ยวนี้ เรเวอเรนต์ เอยิล ตั้งใจะมาให้ถึงกรุงเทพ ฯ ก่อนที่เรือสำเภาลำใดลำหนึ่งไปยังเมืองจีน โดยประสงค์จะจัดการฝากหนังสือเรื่องศาสนาคริสตังไปยังเมืองจีน ครั้นวันที่ ๑๘ พฤษภาคม เขาได้มาถึงกรุงเทพ ฯ มิสเตอร์เดอซิลเวียรา ได้รับรองเป็นอันดี แต่ในเที่ยวนี้เขารู้สึกว่าที่กรุงเทพ ฯ มีการกวดขันมาก ไม่เหมือนเมื่อก่อน ภายหลังเมื่อเขามาถึงแล้วไม่สู้ช้านัก มิหมายประกาศออกครั้งที่ ๒ ห้ามไม่ให้ราษฎรรับแจกหนังสือต่าง ๆ แต่เขาก็ยังได้รับอนุญาตให้ฝากหนังสือไปยังเมืองจีนได้ดังความปรารถนา

เรเวอเรนต์ เอยิล ได้แจกยารักษาโรคต่าง ๆ ให้แก่คนเจ็บป่วยมีจำนวนมาก ซึ่งมีมาหาทุก ๆ วัน แล้วรู้สึกมีความปลื้มใจที่ได้เห็นว่า มีผู้มาทำสักการบูชาพระเป็นเจ้าในวันเสาร์มากหน้าหลายตา การที่มาประชุมกันให้วพระเป็นเจ้าเช่นนี้ แม้ในเวลาที่ เรเวอเรนต์ เอยิล ไปอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ก็ได้กระทำกันอยู่เนือง ๆ เรเวอเรนต์ เอยิล รู้สึกยินดีมาก ได้จดหมายเหตุไว้ว่า "แต่ก่อนนี้ในวันเสาร์มีพวกจีนมาให้วพระสวดมนต์เพียงครั้งละ ๑๒ ถึง ๒๐ คนเท่านั้น แต่เดี๋ยวนี้มีครั้งละมาก ๆ ในบัญชีปรากฏว่ามีผู้มาเข้าชื่อถือศาสนามากขึ้นเป็นลำดับ ข้าพเจ้าเชื่อว่า ต่อไปจะเป็นสมาคมหรือสโมสรอัน

ใหญ่ได้แห่งหนึ่ง ในระหว่างเวลาแจกยาข้าพเจ้าเคยอธิบายแก่ผู้มา
ขอว่าควรจะไปในการพิธีที่ในโรงสวดของข้าพเจ้าบ้าง ได้กำหนด
วันและชั่วโมงแก่เขาเหล่านั้นให้ไปรับยา ณ ที่นั้น โดยวิธีนี้ได้มีคนไป
ยังโรงสวดเป็นอันมาก ต่างมีความยินดีและพอใจจนดูเหมือนว่าไม่มี
ความเกี่ยงคร้านในเรื่องนี้เสียเลย นอกจากนี้ยังมีอีกประมาณ ๖ คน
ได้มีความร่าเริงในผลของการสวดมนต์ไหว้พระ และรับคำสั่งสอนทุกๆ
วัน ผลที่ปรากฏแล้วคือว่ามีคนหมู่มากเห็นแล้ว ว่าคำสอนของศาสนา
คริสตังเป็นคำสอนอันดีและแท้จริง และบางคนถือมั่นฝังหัวใจเสียจน
ไม่มีเวลาที่จะลืมได้อีกเลย และเขาทั้งหลายคงจะละการนับถือลัทธิ
อื่น ๆ และมาเชื่อถือในพระเป็นเจ้าอันแท้จริงของเราพระองค์เดียวได้
อย่างแน่นอน แต่ข้าพเจ้าไม่กล้าพอที่จะทำพิธีรับหรือตั้งชื่อให้แก่
ใคร ๆ ที่จะเข้าศาสนาด้วยตัวข้าพเจ้าเองได้ เพราะฉะนั้น ความหวัง
ที่จะให้เขาทั้งหลายอยู่ในคำสั่งสอนไปทุกสิ่งทุกอย่างเป็นของยากมาก
หรืออยู่ไกลที่สุด เพราะหัวใจของเขาพึ่งจะหลุดพ้นจากความมืดมน
ได้ใหม่ ๆ เท่านั้น"

มีจีนผู้หนึ่งชื่อ มิสเตอร์กัตส์ลาฟ ได้ทำพิธีรับเข้าศาสนาไว้
ต่อมาปรากฏว่า เป็นผู้เชื่อมั่นในคำสั่งสอนของพระเป็นเจ้าเสียจริง ๆ
จีนผู้นี้คือ จีนบุญตีกลับมาจากเมืองจีนและญวน ได้ช่วยเหลือ เรเวอ-
เรนต์ เอบิลมาก คือเป็นผู้ฝึกหัดคนที่ไปสวดมนต์ให้รู้ระเบียบ ก่อน
ที่เรเวอเรนต์ เอบิล จะออกจากเมืองไทย เขาได้ตั้งใจให้จีนบุญตี
เป็นผู้แนะนำกำกับผู้ที่จะมาทำพิธีทั้งหมด และได้ตกลงกับมิสเตอร์

เดอซิลเวียรา ขออนุญาตให้ผู้ที่จะมาทำพิธีพักอาศัยทำกันในเรือนหลังเดิมที่เคยทำกันมานั้นได้

ในการที่จะปลูกสร้างสิ่งใด ๆ ขึ้น เพื่อจะได้ให้เป็นการสะดวกแก่มิชชันนารีนั้น เรเวอเรนต์ เอยิล ออกความเห็นว่า ควรจะสร้างถนนอิฐ ในระหว่างที่พักของมิชชันนารี และหมู่บ้านจีน และควรทำสัญญากับเจ้าฟ้า* ว่าด้วยที่อย่าให้เป็นหลักฐาน และเหมาะโอกาสดีก็จะได้เลยแนะนำพระองค์ ให้เข้าถือศาสนาคริสตังเสียด้วยทีเดียว

เรเวอเรนต์ เอยิล ได้รู้จักคุ้นเคยกับเจ้าฟ้าพระองค์นี้มาตั้งแต่แรกเข้ามาถึงเมืองไทยใหม่ ๆ พระองค์มีพระเมตตาแก่เขาเช่นดียวกับที่ได้มีพระเมตตาแก่มิสเตอร์กัตส์ลาฟ และมิสเตอร์ทอมลิน และเรเวอเรนต์ เอยิล ได้กล่าวถึงคุณ (หลวงนาย) สิทธิ** ซึ่งเป็นผู้ที่พวกมิชชันนารีหวังจะได้อาศัยเป็นอันมากอีกคนหนึ่ง

แต่เพราะเกิดเหตุมีความไม่ผาสุกขึ้นเนือง ๆ ในระหว่างเวลาที่ เรเวอเรนต์ เอยิล อยู่ในเมืองไทย จึงคิดที่จะเดินทางจากเมืองไทยไปยังเมืองอื่น

วันที่ ๕ พฤศจิกายน เรเวอเรนต์ เอยิล โดยสารเรือใบของมิสเตอร์ฮันเตอร์ พ่อค้าอังกฤษ ออกจากกรุงเทพ ฯ ไปยังสิงคโปร์

---

* คือพระบาทสม.เด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสมัยนั้นเรียกกันว่าเจ้าฟ้าน้อย หรือทูลกระหม่อมพระองค์น้อย

** ซึ่งต่อมาคือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

มิสเตอร์ฮันเตอร์นี้เป็นผู้ที่มิสเตอร์กัตส์ลาฟชมว่า เป็นผู้หนึ่งมีความเอื้อเฟื้อแก่มิชชันนารีเป็นอย่างดี โดยความเอื้อเฟื้อของกัปตัน นอริส เรเวอเรนต์ เอยิล จึงได้โดยสารเรือไปสิงคโปร์โดยมิได้เสียค่าโสหุ้ยอย่างใดเลย พอเขาถึงสิงคโปร์ไม่สู้ช้านัก เรเวอร์เรนต์ โรเบิต เบิน ซึ่งเป็นคนสอนศาสนาประจำอยู่ที่สิงคโปร์ก็ถึงแก่มรณะ เรเวอเรนต์ เอยิลไปทัน ยังได้พยาบาลเขาอยู่จนหมดลมหายใจ

เรเวอเรนต์ เอยิล รู้สึกว่าตนมีความสุขมากขึ้น เมื่อได้รับเชิญให้เป็นหัวหน้าสอนศาสนา จึงตกลงยอมรับหน้าที่ ความหวังเดิมที่คิดว่าจะกลับไปประเทศอเมริกา เป็นอันงดเลิกไว้ก่อน เรเวอเรนต์ เอยิล ได้พยายามเรียนภาษารักษาไข้เจ็บคนในพื้นเมือง และพยายามแจกหนังสือศาสนาคริสตังให้แก่พวกจีนทุก ๆ บ้าน โดยเหตุที่ตนตรากตรำต่องานมากเช่นนี้ โรคเดิมก็กลับกำเริบขึ้นอีก เลยจำเป็นต้องออกจากเมืองสิงคโปร์ไปประเทศอเมริกา ตามคำเชื้อเชิญของคณะกรรมการ ซึ่งต้องการจะให้เขากลับไปประจำอยู่ที่นั่นตั้งแต่เขายังอยู่ในกรุงเทพฯ แล้ว

วันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๗๖ เขาโดยสารเรืออังกฤษออกจากสิงคโปร์ไปประเทศอังกฤษ เมื่อได้ท่องเที่ยวไปในประเทศอังกฤษ ฮอลันดา เยอรมัน ฝรั่งเศส และสวิสเซอร์แลนด์แล้ว ก็กลับไปยังประเทศอเมริกา

ความจริง เรเวอเรนด์ เอยิล ผู้นี้ เมื่ออยู่เมืองไทยได้ตั้งใจว่าจะเอาประเทศนี้เป็นที่ประดิษฐานศาสนา ถ้าหากว่าเขามีความผาสุกสบายดีแล้ว เขาคงจะไม่ไปที่ไหนอีก จะเป็นมิชชันนารีอยู่ในเมืองไทยจนถึงที่สุด เหตุนั้นคณะกรรมการจึงถือว่าเขาเป็นมิชชันนารีประจำการแผนกประเทศสยามผู้หนึ่ง

ในต้นปี พ.ศ. ๒๓๗๕ คณะกรรมการได้มีประกาศอย่างเปิดเผยว่า จะส่งมิชชันนารีเข้ามายังเมืองไทย

ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๓๖๕ มิสเตอร์สเตเฟน และเรเวอเรนด์ ชาร์ลส์สรอยินสัน ได้ถูกคณะกรรมการเลือกให้มาดำเนินการสอนศาสนาในเมืองไทย เรเวอเรนด์ อิรา เตรซี ก็หวังว่าจะได้มาเป็นผู้ช่วยด้วยผู้หนึ่ง แต่ภายหลังให้ไปเสียยังประเทศจีน

วันที่ ๑๘ กันยายน พ.ศ. ๒๓๗๕ ขณะที่ เรเวอเรนด์ เอยิล ยังอยู่ในประเทศสยาม เรเวอเรนด์ ยอน เทเลอร์ โยนส์ ได้ถูกพวกมิชชันนารีที่เมืองพม่าเลือกให้เข้ามาเป็นมิชชันนารีในเมืองไทย และได้ออกเดินทางจากมอลเมนมาสิงคโปร์

ในเวลาที่ เรเวอเรนด์ โยนส์ ยังอยู่ที่สิงคโปร์ เรเวอเรนด์ เอยิล ได้ออกไปจากประเทศสยาม พอกันที่นั่น ก่อนที่เอยิลจะออกเดินทางไปอเมริกา ได้เล่าให้มิสเตอร์โยนส์ฟังถึงเรื่องสมาคมน้อย ๆ ของตนในกรุงเทพฯ และขอให้มิสเตอร์โยนส์ช่วยเอื้อเฟื้อสมาคมนั้นให้ได้มาประชุมกันเหมือนแต่ก่อน จนกว่าพวกมิชชันนารีจะมาถึง

เรื่องราวของมิชชันนารีชุดที่ ๑ ซึ่งเข้ามาทำกิจการในเมืองไทยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๒ ถึง พ.ศ. ๒๓๗๕ หมดความเพียงเท่านี้

มิชชันนารีชุดที่ ๒ และที่ ๓

มิชชันนารีชุดที่ ๒ คือ เรเวอเรนต์ ยอน เทเลอร์ โยนส์ กับภรรยา และเรเวอเรนต์ วิลเลียมดิน กับภรรยา มิชชันนารีชุดที่ ๓ คือเรเวอเรนต์รอบินสันกับภรรยา เรเวอเรนต์ เอส. ยอนสันกับภรรยา และหมอ ดี.บี. บรัดเลกับภรรยา

มิชชันนารีชุดที่ ๒ เป็นคณะอเมริกัน แบบติสต์ บอด มาถึงเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ ชุดที่ ๓ เป็นคณะอเมริกัน บอด คอมมิชชันเนอร์ ฟอร์ ฟอเรน มิชชันส์ มาถึงเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๘ ภายหลัง ๒ คณะนี้รวมเป็นคณะเดียวกัน และเรียกชื่อย่อว่าคณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอม. (แทนคำว่า อเมริกัน บอด คอมมิชชันเนอร์ ฟอร์ ฟอเรน มิชชันส์) ดังได้กล่าวไว้แล้วข้างต้นนั้น

มิชชันนารีชุดที่ ๒ มาจากประเทศพม่า ชุดที่ ๓ มาจากประเทศอเมริกา แต่ก่อนจะมาถึงเมืองไทย ต้องเดินทางมายังเมืองสิงคโปร์เสียก่อน แล้วจึงได้เดินทางต่อมายังประเทศสยามอีกต่อหนึ่ง

เมื่อพวกมิชชันนารีชุดที่ ๒ มาถึงเมืองไทยใหม่ ๆ ได้พักอยู่ที่บ้านกงสุลโปรตุเกส ต่อมาไม่สู้ช้านัก จึงได้ว่าเช่าที่ของนายกลิ่นตุลาการคนหนึ่ง ซึ่งเป็นน้องชายของ พระราชาคณะผู้ใหญ่ฝ่ายพระสงฆ์ไทยองค์หนึ่ง * เหนือวัดเกาะขึ้นมาเล็กน้อย และได้สร้างเรือนทำด้วยไม้สักขึ้น ๒ หลังเป็นที่พักอาศัย ครั้นเมื่อมิชชันนารีชุดที่ ๓ เข้าถึงเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๘ จึงได้ตรงมาอยู่ที่เรือน ๒ หลังนี้เดียว ที่ ๆ

---

* คือน้องสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (จี) สมัยนั้นดูเหมือนยังเป็นที่พระธรรมไตรโลก

พวกมิชชันนารีเช่าจากนายกลิ่นอยู่นั้นเป็นที่สกปรก มีเรือนเตี้ย ๆ หลังคามุงจากอยู่รอบ ทางเข้าบ้านก็เยียกแฉะเสมอ ข้างหน้าบ้านเป็นคู ต้องใช้เรือหรือมิฉะนั้นก็ต้องเดินบนไม้กระดานแผ่นเดียวซึ่งทอดยาวยืดเป็นสะพานเดินเท้าไป ข้อนี้เพราะวัดเกาะอยู่ใกล้แม่น้ำที่เป็นชายเลนลุ่ม น้ำขึ้นถึงอยู่เสมอ ในที่ใกล้เคียงกับที่ ๆ มิชชันนารีอยู่นั้นมีตลาด (สำเพ็ง) ตลาดนี้เอง พวกมิชชันนารีได้พบคนเจ็บป่วยบ่อย ๆ เพราะอยู่ในที่ ๆ สกปรกอันเป็นย่อเกิดแห่งโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ที่เรือน ๒ หลังนี้ นอกจากเป็นที่พักของพวกมิชชันนารีแล้ว ยังใช้เป็นสถานที่ทำหน่ายยาและรักษาโรคต่าง ๆ ด้วย

กิจการของพวกมิชชันนารีทั้ง ๒ ชุดนี้ ก็อย่างเดียวกับชุดที่ ๑ กล่าวคือตั้งหน้าทำการแจกหนังสือสอนศาสนาคริสตัง และแจกยาสำหรับรักษาโรคต่าง ๆ อันเป็นอุบายจะให้คนรักใคร่นับถือแล้วจะได้ชักชวนเข้าถือศาสนาได้ง่าย ๆ เพราะฉะนั้น จะได้กล่าวถึงกิจการของพวกมิชชันนารีเหล่านี้แต่เฉพาะบางคน ซึ่งเป็นคนสำคัญและเป็นคนที่อยู่ในเมืองไทยนานที่สุดเท่านั้น

เรเวอเรนต์ ยอน เทเลอร์ โยนส์*

มิชชันนารีผู้นี้อยู่ในคณะอเมริกัน แบบติสต์ ยอด มาถึงเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ พอมาถึงแล้วก็เริ่มสืบถามถึงพวกที่เลื่อมใสในศาสนาคริสตัง ซึ่งเรเวอเรนต์ เอบิลได้สั่งไว้เมื่อพบกันที่สิงคโปร์ให้ช่วยทะนุบำรุงให้จงได้นั้น เขาสามารถรวบรวมคนพวกนั้นเข้าเป็นคณะ

* ในหนังสือแสดงกิจจานุกิจ เรียกว่า หมอยอน

น้อย ๆ ได้อีก และให้มาประชุมกันได้ในวันทำพิธีไหว้พระเป็นเจ้า คือ ประชุมกันสวดมนต์และอ่านพระคัมภีร์ และให้โอวาทสั่งสอนทั่วทุกคน ในปีนั้นเองมีจีน ๓ คน ได้สมัครขอให้ทำพิธีรับตนเข้าในศาสนาเรเวอเรนต์ ยอนเทเลอร์ โยนส์ ได้ทำพิธีรับจีนทั้ง ๓ คนนั้น ในวันที่ ๘ เดือนธันวาคม คือ จีนเปงหนึ่ง จีนใจหนึ่ง และจีนไลเสงหนึ่ง แต่ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๗๗ เขาทั้ง ๓ ได้ถึงแก่กรรมเสียทั้งหมด หาไม่คงจะเป็นกำลังในการช่วยเผยแผ่ศาสนาให้แพร่หลายได้บ้างเป็นแน่ คณะน้อยซึ่งเรเวอเรนต์ เอบิล ได้รวบรวมตั้งขึ้นไว้นั้น นับแต่ยอน เทเลอร์ โยนส์ ได้มาเป็นผู้อุปถัมภ์ให้โอวาทสั่งสอน ก็เชื่อถือพระเป็นเจ้าและอยู่ในโอวาทคำสั่งสอนของโยนส์เป็นอันดี เพราะฉะนั้นโยนส์นับว่าเป็นคนสำคัญผู้หนึ่งซึ่งได้มาคุมคณะน้อย ๆ นั้นขึ้นไว้ได้อันเป็นบำรุงให้ผู้อื่นเข้าในศาสนาได้สืบ ๆ มา เรื่องราวของเรเวอเรนต์ โยนส์ นอกจากที่ได้เล่ามาแล้วนี้ ก็ไม่เห็นมีอะไรควรจะเล่าไว้ในที่นี้อีก จะขอเล่าถึงผู้อื่นต่อไป

หมอ ดี. บี. บรัดเล

หมอบรัดเล เป็นคนสำคัญที่สุดในคณะอเมริกัน ยอด คอม-มิชชันเนอร์ ฟอร์ ฟอเรน มิชชันส์ ซึ่งมาถึงเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๘ ฉะนั้นจะได้นำเรื่องของหมอผู้นี้มาเล่าให้ผู้อ่านได้ฟัง ตามจดหมายเหตุรายวัน ซึ่งตัวหมอบรัดเล ได้จดไว้เอง ดังต่อไปนี้ *

วันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๗๘

วันนี้มิสเตอร์ ฮันเตอร์ ซึ่งเป็นพ่อค้าชาวยุโรปคนเดียวที่อยู่

---

* ความตรงนี้เป็นสำนวนคนอื่นแทรก

เมืองไทยในสมัยนั้น มาหาหมอบรัดเลแต่เช้า ยอกว่าพระยาศรีพิพัฒน์* ให้มาเชิญตัวเข้าไปในพระนามของพระเจ้าแผ่นดิน เพื่อให้ไปรักษาคนใช้และพวกเชลย ซึ่งป่วยเป็นไข้ทรพิษและโรคอหิวาต์ เขายอมไปรักษาโดยเต็มใจ แต่เอามิสเตอร์ธันเตอร์ไปด้วย ชั้นแรกเขาไปที่บ้านของพระยาศรีพิพัฒน์นั้นก่อน แล้วภายหลังจึงได้ไปหาพระนายซึ่งเป็นน้องภรรยาของพระยาศรีพิพัฒน์** พระนายได้นำเขาไปยังที่ๆ คนเจ็บอยู่ เมื่อไปถึงที่คนเจ็บอยู่ พระนายได้ชี้แจงกับเขาว่าในหลวงมิได้เอาพระทัยใส่ในบุคคลเหล่านั้นดอก*** ถ้าว่าเขาได้รักษาบุคคลเหล่านี้หายได้ดีเรียบร้อยแล้ว ในหลวงจึงจะให้เขาเข้าไปทำการรักษาคนชั้นสูงในวังต่อไป ครั้งนี้เป็นการทดลองความสามารถของเขาดูก่อน เขาเห็นจริงด้วยตามคำยอกเล่าของพระนาย ว่าในหลวงมิได้เอาพระทัยใส่ในบุคคลเหล่านั้น เพราะคนป่วยเหล่านั้นล้วนแต่เป็นเชลยและทาสทั้งนั้น คนไข้เหล่านี้อยู่ในที่สกปรกชื้นแฉะ หลังคาเรือนก็ทำด้วยกระแชง อย่างหลังคาเรือซึ่งใช้ในการสงครามอันจอดอยู่ที่คลองบางหลวง อาหารการกินก็ไม่สะอาด คนรักษาพยาบาลก็ไม่มี คนไข้เหล่านี้ล้วนแต่มีอาการเพียบๆ ไปตามกัน สถานที่อยู่ก็สกปรก อาหารการกินก็ไม่สะอาดพอเช่นนั้น เขาก็หมดหนทางที่จะช่วยเหลือได้ เขาได้อธิบายถึงเรื่องความไม่สะอาดของอาหารการกินและความสกปรกของที่อยู่ให้พระนายฟัง และดูเหมือนว่าพระนายก็เห็นจริงด้วย เขาได้ปลอบโยนเอาใจคนไข้ต่างๆ และพวกคนไข้

---

* คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ

** เห็นจะเป็นเจ้าพระยาพลเทพ (เอียม) สมัยนั้นจะมีบรรดาศักดิ์อย่างไรไม่ทราบแน่

*** คำซึ่งบอกนั้น สันนิษฐานว่าเห็นจะบอกว่า "ไม่ใช่ข้าราชการ"

ก็ได้แสดงอาการขอความช่วยเหลือจากเขา แต่ไม่ไหว หมดความสามารถของเขาเสียแล้ว

เมื่อพระนายสังเกตเห็นเขารักษาโรคไข้ทรพิษ และอหิวาต์ไม่ไหวเช่นนั้น จึงถามเขาว่า คนที่เป็นโรคอหิวาต์ก็ดี ไข้ทรพิษก็ดี ถ้าเพียงแต่เห็นเท่านั้น อาจบอกได้หรือไม่ ว่าจะตายหรือจะรอด เขาตอบว่าบอกไม่ได้ เมื่อได้ฟังคำปฏิเสธเช่นนั้น พระนายก็แสดงท่าว่าเขาเห็นจะไม่ใช่หมอที่เก่งจริงดังโฆษกันเสียแล้ว ในเมืองไทยนี้ในครั้งนั้นเห็นจะมีหมอชั้นเลว ๆ เที่ยวอวดคุยต่าง ๆ ว่าเพียงแต่ได้เห็นคนไข้ ก็รู้ได้ทีเดียวว่าจะตายหรือรอด เป็นจำนวนมาก เที่ยวหลอกลวงคนโง่ ๆ ให้เชื่อถือความสามารถของตัว และพรรณนาคุณยาเสียอย่างเลิศลอย จึงถือกันจนชินว่าถ้าหมอที่เก่งแล้วพอแลเห็นคนไข้ก็รู้ทีเดียวว่าจะเป็นหรือตาย เพราะฉะนั้นเมื่อพระนายได้ฟังคำปฏิเสธของหมอบรัดเล จึงได้แสดงว่าหมอบรัดเลไม่เก่งจริงดังว่า ครั้นสนทนากับพระนายพอสมควรแก่เวลาแล้ว เขาก็กลับมายังบ้าน

วันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๗๘

เขาได้จัดบ้านและร้านขายยาให้เป็นระเบียบเรียบร้อย คอยโอกาสที่เขาจะได้ทำการรักษาคนเจ็บป่วย

วันที่ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๗๘

เขาได้รักษาคนป่วยหลายคน อนุญาตให้มาขอความช่วยเหลือเขาได้ตลอดทั้งวัน แต่ความจริง การรักษานี้ต้องทำเพียงวันละหนึ่งหรือ ๒ ชั่วโมงเท่านั้นก็พอ

วันที่ ๑๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๗๘

วันนี้ เขาได้รักษาคนไข้หลายคน แต่โดยมากเยี่นจิน ในเย็นวันนี้เข้าพ้านน้อย * เสด็จมาเยี่ยมพวกมิชชันนารี

วันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๗๘

วันนี้ เขาได้สัญญาไว้ว่าจะไปเฝ้าเข้าพ้านน้อย และได้ไปเฝ้าตามสัญญานั้น

วันที่ ๑๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๗๘

เขาพร้อมด้วยมิสเตอร์รอบินสัน ได้ไปเฝ้าพระองค์ น. ** พระเจ้าลูกเธอพระองค์หนึ่ง ซึ่งประทับอยู่ในวัง พระองค์ น. นี้โปรดภาษาอังกฤษมาก เขาได้เขียนอักษรอังกฤษทั้งสระและพยัญชนะ และตัวกล้ำพร้อมเสร็จถวายพระองค์ไว้ในวันนี้เอง เขาพร้อมด้วยเรเวอเรนต์รอบินสัน ได้รับเกียรติยศให้รับประทานอาหารร่วมโต๊ะกับพระองค์ น. และเมื่อเสร็จการรับประทานอาหารแล้ว พระองค์ น. ยังได้พาไปดูเครื่องพิณพาทย์อีกด้วย ในเครื่องพิณพาทย์เหล่านั้น เขาทั้ง ๒ ชอบฆ้องวงมากกว่าอย่างอื่น

วันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๗๘

มีคนป่วยมาหาพวกมิชชันนารีเยี่นอันมาก ถึงกับที่อยู่แน่นไปหมดตั้งแต่เช้าจนเย็น พวกคนป่วยที่มาเหล่านี้ ล้วนแต่เยี่นคนที่มีโรคอย่างอาการมากจึงมาทั้งนั้น

---

* พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

* พระองค์ น. นี้สันนิษฐานว่า จะเยี่นพระองค์เจ้าคเนจร (กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์) เวลานั้นพระชันษาได้ ๒๐ ปี

วันที่ ๒๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๗๘

มีข้าราชการไทยคนหนึ่ง มาที่ร้านยาของมิชชันนารี ดู เหมือนเพื่อจะสับสวน พอไปถึงร้านเที่ยวดูตามขวดยาต่าง ๆ และลองจิบน้ำในแก้วบนโต๊ะว่าจะเป็นเหล้าหรือน้ำตาลเมา

วันที่ ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๓๗๙

นายกลิ่นซึ่งเป็นเจ้าของที่ ๆ พวกมิชชันนารีเช่าอยู่นั้น มาบอกแก่พวกมิชชันนารีว่า การที่พวกมิชชันนารีอยู่ในที่นั้น พวกข้าราชการไม่ใคร่พอใจ สงสัยการประกอบอาชีพของพวกมิชชันนารี นายกลิ่นออกความเห็นว่า พวกมิชชันนารีควรจะไปขออนุญาตจากเจ้าพระยาพระคลังเสียก่อนจะดีกว่า มิฉะนั้นอาจถูกไล่ให้ออกจากที่นั้นได้ มีวันใดก็วันหนึ่ง

วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๓๗๘

ตอนเช้าวันนี้ มีคนป่วยมาหาหมอบรัดเล กว่า ๑๐๐ คน เพื่อขอคำแนะนำในทางยาและขอยาสำหรับรักษาโรค เขาได้ให้คนป่วยเหล่านั้นสวดมนต์และอ่านพระคัมภีร์ก่อนที่เขาจะให้ยารักษาโรค เพื่อเป็นการชักจูงคนป่วยให้เห็นฤทธิ์เดชของพระเจ้าว่าศักดิ์สิทธิ์ เมื่อสวดมนต์แล้วกินยาจะได้หายดี และต่อไปจะได้มีความเชื่อถือในพระเจ้ามาก ๆ

และในวันเดียวกันนี้เอง หมอบรัดเลพร้อมด้วยพวกมิชชันนารีได้ไปหา มิสเตอร์ชันเตอร์ และได้ไปดูเรืออังกฤษลำหนึ่ง ชื่อบีรามัส

ซึ่งกัปตัน เวลเลอร์ นำเข้ามา กัปตันเวลเลอร์ผู้นี้ ทำงานอยู่กับมิสเตอร์ชันเตอร์ ทั้งได้ไปดูเรืออีกลำหนึ่ง ซึ่งพึ่งมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ ๒—๓ วันก่อนนี้ เรือลำนี้ต่ออย่างแบบอังกฤษ แต่เป็นของพ่อค้าชาวเมืองสุหรัต (อยู่ในอินเดีย) คนหนึ่ง และคนเรือทั้งหมดก็เป็นชาวเมืองสุหรัต

มิสเตอร์ชันเตอร์พาพวกมิชชันนารีไปหาผู้ช่วยเจ้าพระยาพระคลังเพราะกันด้วยเรื่องที่ ๆ พวกมิชชันนารีอยู่ แต่ผู้ช่วยเจ้าพระยาพระคลังไม่มีอำนาจในเรื่องนี้ แต่ได้แนะนำให้ มิสเตอร์ชันเตอร์พาพวกมิชชันนารีไปหาพระยาโชฎึก (ทองอิน) ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจเด็ดขาดในที่ดินแปลงนั้น พวกมิชชันนารีรู้สึกว่ายากมาก ถ้าพระยาโชฎึกเป็นผู้มีอำนาจเด็ดขาดในที่ดินแปลงนั้นแล้ว ทราบอยู่ว่าแกเป็นคนที่ไม่ชอบคริสตัง เมื่อมิสเตอร์ชันเตอร์จะกลับ ผู้ช่วยเจ้าพระยาพระคลังได้แนะนำอีกว่า ควรไปหาพระยาโชฎึก และได้ชี้แจงว่า การที่พวกมิชชันนารีจะต้องย้ายไปอยู่ที่อื่นนั้น เป็นเพราะพวกมิชชันนารีแจกหนังสือมากเกินไปจนเป็นที่น่าสงสัย และเป็นการผิดจรรมเนียมการทำบุญของคนไทย ที่จริงการทำบุญแจกหนังสือนั้น รัฐบาลก็ยินยอมให้ทำเหมือนกัน แต่ต้องเป็นบางครั้งบางคราว หรือแจกแก่พระเจ้าพระสงฆ์ ไม่แจกแก่บุคคลทั่วไป เมื่อผู้ช่วยเจ้าพระคลังอ้างข้อขัดข้องให้ฟังดังนั้นแล้ว จึงได้กล่าวต่อไปอีกว่า ถ้าหากว่าไม่เป็นการขัดข้องแก่จรรมเนียมไทยดังว่าแล้ว ตัวท่านก็ไม่อยากจะขัดขวางในเรื่องการบุญกุศลของพวกมิชชันนารีเลย และว่าตัวท่านก็ชอบการบุญกุศลอยู่เหมือนกัน

ผู้ช่วยเจ้าพระยาพระคลังพูดดูเหมือนเป็นที่เล่นที่จริง แต่เป็นข้อความสำคัญมาก ผู้ช่วยนี้เป็นน้องชายของสมเด็จองค์ใหญ่ (ซึ่งได้ถึงพิราลัยไปเสีย ภายหลังเมื่อได้เซ็นสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างอังกฤษกับไทย เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๙๙ ได้ ๒—๓ วัน เท่านั้น)

ในเวลาที่ หมอบรัดเล เข้ามาถึงกรุงเทพฯ ตัวเจ้าพระยาพระคลังไม่อยู่ ไปเมืองจันทบุรี เพื่อสร้างป้อมป้องกันพวกญวน และได้ต่อเรือใบไทยลำใหญ่ขึ้นเป็นครั้งแรก ท่านมีบุตรชายคนหนึ่ง ชื่อคุณสิทธิ์ (คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นตำแหน่งหลวงสิทธินายเวรมหาดเล็ก) เป็นมือขวาในการช่วยต่อเรือ และเป็นคนสำคัญของเมืองไทย

วันที่ ๖ กันยายน พ.ศ. ๒๓๗๘

มิสเตอร์ฮันเตอร์ มาหาพวกมิชชันนารี บอกว่าได้ไปหาพระยาโชฎึกมาแล้ว พระยาโชฎึกบอกว่า พวกมิชชันนารีจะต้องย้ายไปอยู่ที่อื่น ซึ่งมีอีก ๓ แห่ง แต่ที่ดินทั้ง ๓ แห่งที่พระยาโชฎึกบอกให้นั้น ล้วนแต่เป็นที่พวกยาทหลวงโรมันคาทอลิกอยู่ทั้งนั้น พระยาโชฎึกไม่ชอบให้พวกมิชชันนารีสวดมนต์เป็นภาษาจีนและแจกหนังสือแก่จีน เพราะเมื่อพวกมิชชันนารีได้พวกมาก ๆ แล้ว เกรงว่าจะคิดการกำเริบขึ้นในภายหลัง

วันที่ ๘ กันยายน พ.ศ. ๒๓๗๘

กัปตันเวลเลอร์ เกิดวิวาทขึ้นกับพระวัดเกาะ ถูกพระวัดเกาะตีปางตาย เรื่องที่เกิดขึ้นเป็นดังนี้ คือในเย็นวันนั้น กัปตันเวลเลอร์

กับ มิสเตอร์ชันเตอร์ ถือปืนมาเที่ยวเล่นที่บ้านพวกมิชชันนารี นึกอุตริจะไปยิงนกพิราบเล่น มิสเตอร์ชันเตอร์คุยอยู่กับพวกมิชชันนารี กัปตันเวลเลอร์ถือปืนเดินเข้าไปในวัด พอไปถึงก็ยิงนกพิราบตาย๒ตัว ขณะนั้นเป็นเวลาที่พระกำลังสวดมนต์เย็นอยู่ เมื่อได้ยินเสียงปืน พระจึงกรูกันออกมา เดิมก็เพียงแต่จะว่ากล่าวกันก่อน แต่ทำไมจึงได้เกิดติกันขึ้นก็ไม่ทราย กัปตันเวลเลอร์ถูกติที่ท้ายทอย แผลสาหัสถึงกับสลบไป ยิ้นก็หาย พอมิสเตอร์ชันเตอร์ทรายเรื่อง ฉวยปืนได้ก็วิ่งไปช่วยกัปตันเวลเลอร์ คิดเคืองพระเป็นอักมาก ไปถึงก็ว่าพระเสียต่างๆนานา แต่มิสเตอร์ชันเตอร์เป็นผู้ที่มีคนยำเกรงมาก หาไม่ก็คงจะโดนพระตีเข้าอีก พอกัปตันเวลเลอร์ได้สติ มิสเตอร์ชันเตอร์ก็ช่วยพยุงให้เดินมาที่บ้านพวกมิชชันนารี ทั้งยังเปรอะเปื้อนเลือดอยู่ในระหว่างที่หมอบรัดเลจัดการพันแผลอยู่นั้น กัปตันเวลเลอร์ยังเป็นลมสลบไปอีกหลายครั้ง มิสเตอร์ชันเตอร์ได้ริบไปหาปอร์ดกัปตัน (หมายความว่าเจ้าท่า) และคาดคั้นว่า ให้นำเรื่องนี้ขึ้นซำระให้จงได้ ปอร์ดกัปตันตกใจ จึงริบนำคดีไปเสนอต่อผู้ช่วยเจ้าพระยาพระคลัง

วันที่ ๙ กันยายน พ.ศ. ๒๓๗๘

วันนี้หมอบรัดเลไปเยี่ยมกัปตันเวลเลอร์ พยกำลังนอน แต่อาการค่อยยังชั่วมากแล้ว ในเรื่องนี้เจ้าหน้าที่กำลังไต่สวนกันอย่างเอาจริงเอาจัง มิสเตอร์ชันเตอร์คาดคั้นจะเอาเรื่องให้ได้

วันที่ ๑๑ กันยายน พ.ศ. ๒๓๗๘

วันนี้มิสเตอร์ฮันเตอร์เตือนขอให้ริบชำระเรื่องพระติกัปตันเวลเลอร์อีก มีข่าวว่าในหลวงได้ตรัสสั่งให้พระราชาคณะประชุมหารือตัดสินอธิกรณ์นั้นโดยเร็ว

วันที่ ๑๒ กันยายน พ.ศ. ๒๓๗๘

นายกลิ่น (เจ้าของที่) มาขัยไล่พวกมิชชันนารีอีก ว่าถ้าในหลวงเสด็จผ่านมาเห็นเข้า ตัวเขาจะต้องถูกลงพระราชอาญาอย่างหนัก และอีกราว ๒๐ วัน ในหลวงจะเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคมายังวัดเกาะ ฉะนั้นขอให้พวกมิชชันนารีรีบย้ายไปเสียก่อน กำหนดจะเสด็จพระราชดำเนินนี้ให้ได้

วันที่ ๑๕ กันยายน พ.ศ. ๒๓๗๗

วันนี้สมเด็จพระสังฆราช ลงทัณฑกรรมพระสงฆ์ที่ติกัปตันเวลเลอร์ โดยให้นั่งกลางแดดครึ่งวัน และทัณฑกรรมอย่างอื่นอีก แล้วได้มีประกาศของสมเด็จพระสังฆราชออกห้ามมิให้พวกพระสงฆ์เกะกะวุ่นวายกับพวกฝรั่งอีกต่อไป

วันที่ ๑๘ กันยายน พ.ศ. ๒๓๗๘

วันนี้พวกมิชชันนารีไปหาผู้ช่วยเจ้าพระยาพระคลัง ร้องทุกข์เรื่องพวกจีนทำเสียงอึกทึกต่าง ๆ อันเป็นเครื่องหนวกหู ผู้ช่วยเจ้าพระยาพระคลัง* รับรองเป็นอันดี และว่าจะต้องประชุมเจ้าหน้าที่

* สันนิษฐานว่า พระยาพิพัฒน์โกษา

ฝ่ายปกครองขอให้จัดการเรื่องนี้ให้ พวกมิชชันนารีรู้สึกดีใจ และขอบใจผู้ช่วยเจ้าพระยาพระคลังในเรื่องนี้มาก วันที่พวกมิชชันนารีไปหาผู้ช่วยเจ้าพระยาพระคลังนี้ ว่ามีเทศน์ด้วย (เห็นจะเป็นวันพระ)

วันที่ ๒๐ วันนี้เป็นวันเกิดของมิสเตอร์ธันเตอร์ ๆ มีการเลี้ยงโต๊ะที่บ้าน ได้เชิญพระยาศรีพิพัฒน์* และบุตรชายหัวปีของท่านมากินเลี้ยงด้วย บุตรชายหัวปีของพระยาศรีพิพัฒน์ผู้นี้ พวกมิชชันนารีว่าเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายทหาร

วันที่ ๒๖ กันยายน วันนี้มีคนป่วยมาก

วันที่ ๓๐ กันยายน วันนี้ผู้ช่วยเจ้าพระยาพระคลัง เชิญเรเวอเรนต์ รอบินสัน กับยอนสัน ไปที่บ้าน เพื่อฟังคำเด็ดขาดเรื่องพวกมิชชันนารีจะต้องย้ายที่อยู่ภายในกำหนด ๕ วัน พวกมิชชันนารีจึงต้องไปเช่าบ้านเล็ก ๆ ของเรเวอเรนต์ โยนส์ อยู่หลังหนึ่ง กับบ้านของมิสเตอร์ธันเตอร์อีก ๒ หลัง

วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๗๘

เมื่อพวกมิชชันนารีจะต้องย้ายจากที่อยู่เดิมเช่นนี้ จึงต้องไปอาศัยบ้านเรเวอเรนต์โยนส์อยู่บ้าง มิสเตอร์ธันเตอร์อยู่บ้าง ไปพลางก่อน จนกว่าจะหาที่อยู่ได้เป็นปรกติ เรเวอเรนต์รอบินสัน ไปพักอยู่กับพวกโปรตุเกส เรเวอเรนต์ยอนสันไปอยู่ที่แพซึ่งพวกมิชชันนารีซื้อไว้ ว่าจะทำร้านขายยา หมอบรัดเลกับครอบครัวไปอยู่บ้าน สันตครูส์ (กุฎีจีน) พอรู้ข่าวว่าพวกมิชชันนารีจะต้องย้ายไปเช่นนี้ พวก

* คือ พระสุริยภักดี (สนิท)

คนป่วยพากันเสียดายเป็นอันมาก พวกมิชชันนารีจะย้ายไปในวันนี้แล้ว แต่บุตรีของเรเวอเรนต์ยอนสัน (มารี) ป่วยมาก จึงต้องผัดไปอีก เรื่องที่ถูกย้ายสถานที่นี้ เพราะรัฐบาลรังเกียจด้วยพวกมิชชันนารีอยู่ในระหว่างบ้านของพวกจีนและเป็นที่นับถือของพวกจีนมากด้วย เกรงว่า เมื่อพวกมิชชันนารีมีพวกมาก ๆ แล้ว จะชักชวนพวกจีนก่อการกำเริบขึ้น

วันที่ ๕ ตุลาคม พวกมิชชันนารีต้องย้ายไปวันนี้ เพราะหมดกำหนดที่ผัดไว้ ถึงแม้ว่าลูกสาวของเรเวอเรนต์ยอนสันเจ็บจวนจะตาย เรเวอเรนต์รอบินสันได้ย้ายไปอยู่กับพวกโปรตุเกส ใกล้กับโรงสวด ตั้งแต่เมื่อวันที่ ๒ แล้ว

วันที่ ๖ ตุลาคม วันนี้ลูกของเรเวอเรนต์ยอนสันตาย

วันที่ ๗ ตุลาคม วันนี้ได้จัดการฝังศพผู้ที่ตายใกล้ ๆ กับที่ฝังศพของเมียมิสเตอร์กัตส์ลาฟ และศพของคนอื่น ๆ ซึ่งได้ฝังไว้ในกาลก่อน

เรเวอเรนต์ยอนสันกับภรรยา มาอยู่กับพวกมิชชันนารีได้ ๕ วันแล้ว ก็กลับไปพักยังแพที่ไปอยู่นั้นอีก (แพหลังนี้จอดอยู่หน้ากุฎีจีน)

ต่อมาพวกมิชชันนารีย้ายไปอยู่ทางฝั่งคลองอีกฟากหนึ่งใกล้กับพวกโปรตุเกส มีห้างอังกฤษอยู่ในระหว่างกลาง* พวกมิชชันนารีได้ทำสัญญาเช่ากับเจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยาพระคลังปลูกเรือนให้พวกมิชชันนารีอยู่ ๒ หลัง เป็นเรือนขนาดใหญ่ คิดเอาค่าเช่าเดือนละ ๖๕ บาท พวกมิชชันนารีไม่เห็นว่าแพงนัก เมื่อคิดเทียบกับ

* ที่ริมแม่น้ำตรงหน้าวัดประยุรวงศาวาส

เรือนที่พวกลอนดอนมิชชันนารีเช่าอยู่ที่สิงคโปร์และปีนังก็เห็นว่าดีกว่าด้วยเรือน ๒ หลังนี้เป็นเรือนไม้ มุงด้วยกระเบื้องอย่างวัด มีระเบียงรอบ ทำแข็งแรงดี

วันที่ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๗๘

วันนี้พวกมิชชันนารีไปอยู่ในเรือยีรามัส เพื่อคอยดูในหลวงเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคไปพระราชทานกฐินตามอารามต่าง ๆ ซึ่งอยู่ริมน้ำ พระองค์เสด็จไปโดยเรือศรียีดทอง ยาวประมาณ ๑๐๐ ฟีต กว้างประมาณ ๖ หรือ ๘ ฟีต หัวท้ายยีดทอง ตรงกลางมีพระแท่นที่ประทับ ในหลวงประทับบนพระแท่น มีม่านยีดรอบพระแท่น มีผีพายประมาณ ๖๐ คน นั่งเป็นคู่ ๆ พายพร้อม ๆ กัน และมีคนตีฆ้องคอยให้จังหวะพายด้วย มีเรืออีกลำหนึ่งร้องเพลง (เห่) ตามเสด็จมาข้างหลังเรือทรง* นอกจากเรือพระที่นั่งลำทรงนี้แล้ว ยังมีเรือขนาดใหญ่อีก ประมาณ ๖๐ ลำ อยู่หน้าพระที่นั่งข้าง ตามมาข้างหลังข้าง เป็นกระบวนใหญ่

ตามธรรมเนียมไทยแต่โบราณ ถือกันว่าเป็นการไม่สมควรยิ่งนัก ที่คอยข้องมองดูในหลวงซึ่งเสด็จผ่านมา ฉะนั้นเมื่อเสด็จไปถึงไหน พวกที่แอบดูต้องหลบไปหมด ประตูหน้าต่างต้องยีด เรือแพนาวาจะผ่านไปมาไม่ได้ ผู้ที่ต้องการจะดูจริง ๆ ต้องคอยระวัง คือเมื่อเสด็จผ่านมาตรงตัว ต้องหมอบก้มหน้าลงทำความเคารพ แต่พวกฝรั่งได้รับความผ่อนผันให้ยืนดูได้ แต่ต้องเยีดหมวกถวายคำนับ พวก

* หมายความว่า เรือผ้าไตรพระกฐิน ควรจะไปข้างหน้า

ฝรั่งได้ผ่อนผันพิเศษเช่นนี้ หมอบรัดเลเลยถือโอกาสดูในหลวงเสีย พอใจทางช่องกระจกเรือยีรามัส ปอร์ต กัปตัน เกรงว่าเรเวอเรนต์ยอนสันกับภรรยาซึ่งอยู่ที่แพ จะปล่อยให้คนใช้และพวกเด็ก ๆ ไปยืนดูในหลวง จึงไปวางยามไว้คอยห้าม และสั่งอย่าให้อึง

วันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๗๘

วันนี้ มีขุนนางไทยหนุ่มคนหนึ่งมาหาพวกมิชชันนารี ขุนนางหนุ่มคนนี้ พวกมิชชันนารีกล่าวว่า ท่าทางคมขำ เฉียบแหลมพูดจาไพเราะ เมื่อแรกมาถึง ได้สนทนากับพวกมิชชันนารีอยู่สักพักหนึ่ง ครั้นจวนจะกลับ จึงได้สนทนากับยอนแบบติสต์ ผู้ช่วยในร้านขายยา ตอนที่คุยกับยอนแบบติสต์นี้เอง ขุนนางหนุ่มคนนั้นได้บอกว่าตัวท่านคือ หลวงนายสิทธิ* บุตรหัวปีของเจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ พึ่งกลับมาจากจันทบุรี โดยเรือที่ไปต่อมาจากที่นั่น ซึ่งได้ให้ชื่อว่า "อาเรียล" ส่วนบิดาของท่านยังคงอยู่ที่จันทบุรี เมื่อพวกมิชชันนารีรู้เข้าเช่นนี้ จึงเชื้อเชิญให้ท่านอยู่สนทนากันอีกก่อน ท่านก็ยอมอยู่สนทนาด้วยอีกครู่หนึ่ง ขณะเมื่อจะลาไปได้เชิญให้พวกมิชชันนารีไปเที่ยวบ้านของท่านบ้าง

วันที่ ๒๔ ตุลาคม วันนี้พวกมิชชันนารี ได้ไปหาหลวงนายสิทธิยังบ้านของท่าน บ้านของหลวงนายสิทธินี้ หมอบรัดเลกล่าวว่า

---

* คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

ใหญ่โตงดงามมาก ที่หน้าบ้านเขียนป้ายติดไว้ว่า "นี่บ้านหลวงนายสิทธิ์ ขอเชิญท่านสหายทั้งหลาย" ที่บ้านหลวงนายสิทธินี้ พวกมิชชันนารีได้รู้จักคนดี ๆ อีกหลายคน ข้อนี้พวกมิชชันนารีรู้สึกชอบพอและรักใคร่ท่านมาก

วันที่ ๒๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๗๘

พวกมิชชันนารีไปชมเรือใบ อาเรียล ซึ่งต่อมาจากเมืองจันทบุรี มาถึงได้ ๒—๓ วันเท่านั้น จะนำมาให้ในหลวงทอดพระเนตร พวกมิชชันนารีกล่าวว่า เรืออาเรียลนี้ เป็นเรือลำแรกที่ทำเทียมเรือฝรั่ง หลวงนายสิทธิ์ไม่มีแบบดี แต่เที่ยวได้จำแบบจากเรือฝรั่งลำโน้นนิดลำนี้หน่อย แล้วมาทำขึ้น ถึงเช่นนั้น นับว่าทำพอใช้ได้ทีเดียว หลวงนายสิทธิ์ผู้นี้เป็นคนฉลาดไหวพริบนัก คนไทยออกจะฉลาดเทียมฝรั่งแล้ว นอกจากเรือ อาเรียล ที่นำมาถวายทอดพระเนตร หลวงนายสิทธิ์ยังได้ต่อเรืออื่น ๆ ที่เมืองจันทบุรีนั้นอีกเป็นจำนวนมาก น้ำหนักตั้งแต่ ๓๐๐ ตัน ถึง ๔๐๐ ตัน

ภรรยาของหลวงนายสิทธิ์* นิสัยคล้ายกับสามี ชอบสมาคมกับชาวต่างประเทศ ได้ชอบพอรักใคร่กับนางแยบดิสต์มาก ถึงกับเคยไปนอนค้างที่บ้านนางแยบดิสต์ กินหมากติด

เรเวอเรนต์โยนส์มีลูก ๓ คน แต่ ๒ คนก่อน พออายุได้ ๑๐ เดือนเศษก็ตายเสียเช่นเดียวกันทั้ง ๒ คน เวลานี้เหลืออีกคนเดียวเป็นคนที่ ๓ ชื่ออาวาร์ด คนนี้ก็อีกน่ะแหละ ไม่ใคร่จะสมประกอย

* ชื่อกลีน เป็นมารดาเจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์

ป่วย ๆ ไข้ ๆ อยู่เสมอ จึงได้มอบให้หมอบรัดเลเป็นผู้คอยรักษา ลูกของพวกมิชชันนารีมักไม่ค่อยจะรอด ข้อนี้เป็นของธรรมดา ดูแต่ลูกของรอบินสันตายเหมือนกัน เนื่องด้วยลูกเจ็บ ๆ ไข้ ๆ นี้ นางโยนส์คิดจะเอาลูกไปไว้ในเรือลำหนึ่งซึ่งทอดอยู่นอกสันดอน และถ้ายังไม่ค่อยยังชั่ว ก็จะได้ให้เลยไปอยู่เสียที่สิงคโปร์ทีเดียว

เรื่องเด็กของพวกมิชชันนารีเลี้ยงยากนั้น หมอบรัดเลออกความเห็นไว้ว่า เป็นเพราะแม่บำรุงรักษาไม่ดี อากาศก็ไม่ดีด้วย บิดามารดามักไปอยู่ที่สิงคโปร์ ทิ้งลูกไว้ทางนี้บ้าง อนึ่งแม่นมไทยก็เต็มทีไม่ค่อยจะมีวิธีอะไรมากนัก นอกจากจะหาของต่าง ๆ ให้เด็กกินกันเด็กร้องไห้เท่านั้น เมื่อพี่เลี้ยงนางนมไทยไม่มีความรู้ในทางเลี้ยงเด็กเช่นนี้แล้ว บิดามารดาของเด็กยังไว้ใจเชื่อถือ ก็นับว่าเป็นความผิดของบิดามารดาเอง

วันที่ ๓๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๗๘

วันนี้ เขียดห้างขายยาใหม่ที่บ้านพวกมิชชันนารี ห้องหับจัดสะอาดสะอ้านเรียบร้อยดี มีห้องเหลืออีกห้องหนึ่ง จึงจัดเป็นห้องสำหรับผสมยา

วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๗๘

เรเวอเรนต์ ยอนสันกับภรรยา มาหาหมอบรัดเลแจ้งว่า หลวงนายสิทธิ์เชิญเขาทั้งสองไปเมืองจันทบุรี และจะให้พักอยู่ที่นั่นสัก ๖ เดือน ด้วยหลวงนายสิทธิ์ ภรรยาและลูก มีความประสงค์จะเรียน

สายาอังกฤษในโอกาสอันนี้ ยอนสันจะได้แจกหนังสือและสอนศาสนาแก่พวกจีนที่จันทบุรีด้วย

วันที่ ๗ ยอนสันกับภรรยาตกลงจะไปกับหลวงนายสิทธิ์แน่นอน หมอบรัดเลก็จะไปด้วย แต่ไปเปลี่ยนอากาศชั่วคราว เมื่อสบายดีแล้วจะกลับมา เพราะหมอบรัดเลไม่ใคร่จะสบายมาตั้งแต่พวกมิชชันนารีถูกไล่ออกจากที่อยู่เดิม หมอเป็นผู้วิ่งเต้นเรื่องที่อยู่อันเป็นภารธุระมากมาย

วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๗๘

หมอบรัดเล ออกจากบ้านไปลงเรือ อาเรียล ซึ่งจะไปยังเมืองจันทบุรี พร้อมด้วยยอนสันกับภรรยา ไปถึงเรือเวลาเที่ยงตรง ได้พบกับมารดา * และภรรยาของหลวงสิทธิ์ไปถึงเรือก่อนแล้ว มารดาและภรรยาของหลวงนายสิทธิ์นี้ เป็นคนอัยยาศัยดีทั้งคู่ คุณกลิ่น (ภรรยาหลวงนายสิทธิ์) ออกตัวและขอโทษแก่พวกฝรั่งว่าเรือคับแคบ หลวงนายสิทธิ์จัดให้พวกฝรั่งพักบนดาดฟ้าชั้นบน หมอบรัดเลต้องอยู่พรากจากเมียเป็นครั้งแรกตั้งแต่แต่งงานมา เรือแล่นไปสะดวกดีเกินที่คาดหมายกัน

วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๗๘

รุ่งเช้าเรือล่องลงมาถึงปากน้ำ มารดาและญาติพี่น้องผู้หญิงของหลวงนายสิทธิ์ลงเรือมาส่งแค่นี้แล้วขึ้นจากเรือที่ปากน้ำ ตกเวลากลางคืนพวกมิชชันนารีร้องเพลงเล่นกันแก้ง่วง หลวงนายสิทธิ์ยอกว่า

* ท่านผู้หญิงจัน

ขนดาดฟ้าดีกว่าข้างล่าง เพราะข้างล่างปะปนกันมากนัก พวกที่อยู่ข้างล่างก็ซ้อมเพลงกล่อมช้างเผือกที่ได้ ณ เมืองจันทบุรีกัน วันหนึ่งร้องหลาย ๆ เที่ยวกลับไปกลับมาขนน่าเบื่อ มิสเตอร์ยอนสันกับภรรยาอยู่ห้องใกล้ ๆ กับหมอบรัดเล พวกมิชชันนารีที่ไปเมืองจันทบุรีคราวนี้ได้รับความเอาใจใส่จากกัปตันลิช พวกลูกเรือ และผู้ที่มาด้วยเป็นอย่างดี

วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๗๘

พอน้ำมากข้ามสันดอนได้ ก็ออกเรือ หลวงนายสิทธิ์แสดงว่ามีความเสียใจที่ต้องจากมารดาไป และมารดาก็เหมือนกัน เมื่อจะจากไป แสดงว่าเสียดายที่จะจากบุตรและหลาน ในจำพวกบุตรของหลวงนายสิทธิ์ชั้นหลังได้เป็นอัครมหาเสนาบดี และเสนาบดีกระทรวงกลาโหมคนหนึ่ง * เรือแล่นไปโดยสวัสดิภาพ

ศรีมหาราชา

วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๗๘

ถึงศรีมหาราชา เรือทอดสมอทางทิศใต้ของเขาเขียว วันนี้เดือนหงายดี ทำให้รู้สึกโปร่งใจมาก เวลาประมาณ ๕ ก.ท. หลวงนายสิทธิ์เชิญหมอบรัดเล พร้อมด้วยโยนส์และภรรยาให้ขึ้นไปเที่ยวบนฝั่ง พวกมิชชันนารีจึงขึ้นไปเที่ยวบนฝั่งกับหลวงนายสิทธิ์และคุณกลิ่นภรรยาของท่าน พอไปถึงที่พัก พวกมิชชันนารีได้พบคนเป็นจำนวนมาก ออกรู้สึกเสียใจที่เวลาออกจากกรุงเทพฯ ไม่ได้เอาหนังสือ

* คือเจ้าพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ (วร บุนนาค)

(สอนศาสนา) ติดตัวมาด้วย หาไม่ก็จะได้แจกแก่ผู้ที่ได้พบเป็นจำนวนมากเหล่านี้ หลวงนายสิทธิ์และพวกมิชชันนารีเที่ยวอยู่ที่ฝั่งนั้นหลายชั่วโมง มีความสนุกสนานและสบายเป็นอันมาก และรับประทานอาหารกันที่ฝั่งนั้น มีผู้คนจัดอาหารมาให้มากมาย เวลา ๑๐ ก.ท. จึงบ่ายหน้ากลับไปยังเรือ คุณกลิ่นกับพวกมิชชันนารีมาเรือลำเดียวกัน หลวงนายสิทธิ์มาอีกลำหนึ่งต่างหาก เวลา ๑๑ ก.ท. เรือถอนสมอเดินทางต่อไปอีก

วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน เรือแล่นมากลางทะเล ๓ วัน คลื่นลมแรงมาก จนดูเหมือนเรือแล่นไม่ค่อยเข้อนที่เลย

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน วันนี้กำหนดกันไว้ว่าจะมาถึงปากน้ำจันทบุรีก็มาถึงตามที่คาดหมาย ผ่านแหลม ๆ หนึ่งเรียกว่าแหลมสิงห์ และเกาะเล็ก ๆ อีกเกาะหนึ่ง น้ำขึ้นมากจนฝั่งปริ่มน้ำ ทำให้แลเห็นภาพทางเกาะงดงามมากเหลือที่จะพรรณนา

ท่าเรือจันทบุรี

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๙ แลเห็นเมืองจันทบุรี พวกมิชชันนารีรู้สึกยินดีเป็นอันมากที่เดินทางผ่านพ้นอันตรายมาได้ และขอบคุณพระเป็นเจ้ามาก ที่ปากน้ำเมืองจันทบุรีมีท่าเรือ ที่ท่าเรือนี้มีภูเขายื่นออกมาทางทะเลโค้งเป็นวงแขน เหมาะที่จะเป็นท่าเรือมากทีเดียว จากทะเลขึ้นไปประมาณ ๑๐ ไมล์ แลเห็นเขาสระบาปและต้นมะพร้าวขึ้นสะพรั่งไปหมด

วันที่๒๑พฤศจิกายน เพราะเหตุที่เมืองจันทบุรีไม่ได้อยู่ริมทะเล หลวงนายสิทธิ์ล่วงหน้าขึ้นไปเมืองตั้งแต่เมื่อวานนี้ ส่งเรือมารับ

พวกมิชชันนารีลำหนึ่ง พวกมิชชันนารีดีใจมากที่จะได้ขึ้นบก แต่เรือที่ส่งมารับนั้นเป็นเรือใบ เผอิญลมไม่มีต้องใช้แจว เลยไม่ถึงในตอนเย็นวันนั้น ต้องค้างคืนในเรือ ๑ คืน เวลา ๔ ก.ท. พวกมิชชันนารีตื่นขึ้นนึกว่าถึงเมืองแล้ว แต่ยังไม่ถึง ถึงบ้านหลังหนึ่ง ซึ่งหลวงนายสิทธิ์กะไว้ว่าจะมาคอยพวกมิชชันนารีอยู่ที่นั่น แต่พวกมิชชันนารีมาถึงช้าไป จึงคลาดกับหลวงนายสิทธิ์ไปเสีย

วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน เรือนที่พวกมิชชันนารีพักอยู่นี้ เป็นเรือนบ้านนอก อยู่ที่ตำบลอู่ต่อเรือสยาม ซึ่งเจ้าพระยาพระคลังกับหลวงนายสิทธิ์มาทำการต่ออยู่นั้น ในเวลานั้นก็ยังมีเรือที่กำลังต่ออยู่อีกกว่า ๕๐ ลำ น้ำหนัก ๓๐๐ ถึง ๔๐๐ ตัน เรือที่ไทยเตรียมต่อเรือไว้มากเช่นนี้ เข้าใจว่าเป็นเพราะต้องการจะเตรียมตัวไว้มิให้พวกญวนมารบกวนทางเมืองแถบนี้

วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน หมอบรัดเลกับมิสเตอร์โยนส์ และภรรยาเดินทางไปยังบางกะจะ ในเวลาที่พวกมิชชันนารีผ่านไปนั้น มีคนมาดูและถามว่าจะไปไหนกัน พวกมิชชันนารีบอกว่า จะไปหาหลวงนายสิทธิ์ คนเหล่านั้นก็ช่วยบอกหนทางให้ เวลา ๔ ล.ท. พวกมิชชันนารีไปถึงบ้านหลวงนายสิทธิ์ และรับประทานอาหารเย็นพร้อมกันที่นั่น

วันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๗๘

วันนี้หลวงนายสิทธิ์ มีความกรุณาเตรียมข้าวของและเครื่องเสบียงอาหารอันจะใช้เป็นของสำหรับเดินทางกลับกรุงเทพฯ ให้แก่หมอบรัดเลเป็นจำนวนมาก

วันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๗๘

วันนี้หมอบรัดเลลงเรือที่ปากน้ำจันทบุรี เดินทางกลับกรุงเทพฯ กลับมาพร้อมกับน้องเขยของหลวงนายสิทธิ์*

วันที่ ๑๙ ถึงปากน้ำเมืองสมุทร วันที่ ๒๐ ลงเรือสำปั้นเข้ามากรุงเทพฯ กับนายสุดจินดา วันที่ ๒๑ ถึงกรุงเทพฯ มีความสุขสบายดี

วันที่ ๒๒ เช้าพระยาภัยโณฤทธิ์ทราบว่าหมอบรัดเลกลับมาจากจันทบุรี ก็ให้เชิญตัวไปหาที่บ้าน เพื่อตรวจโรคที่ท่านได้เป็นมาแล้วประมาณ ๒๐ ปี เมื่อหมอบรัดเลไปถึงไม่ใคร่จะยอมให้ตรวจเท้าทั้ง ๒ ข้าง ให้ตรวจและลองรักษาดูข้างเดียวก่อน ครั้นหมอบรัดเลตรวจ และพูดจาถูกต้องเป็นที่พอใจ จึงได้ยอมให้ตรวจและรักษาทั้ง ๒ ข้าง เจ้าคุณผู้นี้ หมอบรัดเลว่าเป็นผู้มีอัธยาศัยอ่อนโยนดียิ่งนัก

วันที่ ๒๓ หมอบรัดเลไปเยี่ยมและตรวจอาการโรคของเจ้าคุณภัยโณฤทธิ์อีก คราวนี้เจ้าคุณมอบภาระเรื่องโรคของท่านให้หมอบรัดเลทั้งสิ้นทีเดียว เท้าข้างหนึ่ง ซึ่งหมอบรัดเลพอกยาไว้ตั้งแต่เมื่อวานนี้ ค่อยยังชั่วขึ้นมาก แต่อีกข้างหนึ่งยังมีความปวดอยู่บ้าง

วันที่ ๒๔ วันนี้ เจ้าคุณได้ต้อนรับหมอบรัดเลอย่างเต็มที่ ขอยใหมากให้สัมโอ มะพร้าว และกล้วยแก่หมอบรัดเลเพื่อเป็นการตอบแทนในการที่ได้รักษาโรคของท่าน

วันที่ ๒๘ ธันวาคม วันนี้มีการเลี้ยงอาหารเย็นที่บ้านกงสุลโปรตุเกส พวกมิชชันนารีได้รับเชิญทุกคน และนอกจากพวกมิชชัน

* คือพระยาสุรเสนา สวัสดิ์ ต้นสกุล สวัสดิชูโต เวลานั้นเป็นนายสุดจินดา หุ้มแพรมหาดเล็ก

นาริแล้ว ยังมีมิสเตอร์ฮันเตอร์ มิสเตอร์เฮส์ กัปตันลิช มิสเตอร์มัวแลโยชินดิซิลวา เป็นแขกมาในการรับประทานอาหารวันนั้นอีก ก่อนเวลาที่พวกมิชชันนาริจะลุกจากโต๊ะมีมหาดเล็กผู้หนึ่งรับ ๆ สั่งมาจากเจ้าฟ้าน้อย (พระปิ่นเกล้า ฯ) กล่าวขอโทษต่อพวกแขกในการที่เจ้าฟ้าน้อยมิได้เสด็จมาเสวยร่วมโต๊ะด้วย และบอกหมอบรัดเลว่าหม่อมของเจ้าฟ้าน้อยประสูติพระธิดา พระองค์ขอเชิญหมอบรัดเลไปที่พระราชวังให้จงได้ เรื่องนี้มหาดเล็กได้บอกอย่างลับ ๆ เสียอีกแต่ถึงเช่นนั้น ในชั่วประเดี๋ยวเดียวก็รู้กันทั่วหมด เพราะนางผู้ประสูติพระธิดานี้ มิใช่เป็นคนสามัญ เป็นหม่อมของเจ้าฟ้าน้อย ซึ่งนับเป็นที่ ๒ รองแต่พระเจ้าแผ่นดินของประเทศ

หมอบรัดเลกลับถึงบ้าน ก็มีคนเอาเรือมารับไปวังของเจ้าฟ้าน้อย พอไปถึงหน้าท่าก็พบพระองค์ท่านประทับรออยู่แล้ว ครั้นทอดพระเนตรเห็นหมอบรัดเล ก็รับสั่งทีเดียวว่าหม่อมของพระองค์ประสูติธิดาองค์หนึ่ง * ก่อนหน้าที่หมอบรัดเลจะกลับมาถึงหน่อยหนึ่ง และรับสั่งต่อไปว่า ตามธรรมเนียมไทยเมื่อหญิงคลอดบุตรแล้ว ต้องอยู่ไฟ ฉะนั้นหม่อมของพระองค์ก็กำลังอยู่ไฟ และจะต้องอยู่ให้ครบ ๓๐ วันด้วย เพราะพึ่งจะคลอดเป็นครั้งแรก ถ้าครั้งที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ก็อยู่ลดลงมาเป็นลำดับ คือ ๒๕ วัน ๑๘ วัน ๑๕ วัน และ ๑๑ วัน

วันที่ ๒๙ ธันวาคม วันนี้เวลาเย็น หมอบรัดเลกับภรรยาไปเฝ้าเจ้าฟ้าน้อยอีก พระองค์ทรงรับรองเป็นอย่างดี หม่อมยังคงอยู่ที่

* คือพระองค์หญิงใหญ่ พี่กรมพระราชวังบวร ฯ ในเจ้าคุณจอมมารดาเอม

กระดานไฟ ชั้นแรกดูเหมือนหม่อมอยู่ข้างจะละอายในการที่นางยรัดเล ผู้ซึ่งเธอไม่เคยรู้จักเข้าไปหาด้วย แต่เพราะเย็นหญิงด้วยกันไม่ช้า ก็ระงับความอายเสียได้ นางยรัดเลได้แนะนำให้เธอกินยาของหมอยรัดเล และแนะนำให้ ๆ น้ำนมของเธอเองให้ชิดาเสวย อย่ามอยให้แก่นางนมในชั้นแรกนี้

วันที่ ๓๐ ธันวาคม วันนี้เจ้าคุณอภัยโณฤทธิ์ให้คนมาแจ้งแก่หมอยรัดเลว่า ท่านได้หายจากโรคที่เป็นแล้ว และชอบใจหมอยรัดเลเสมอ

วันที่ ๓๑ ธันวาคม วันนี้เวลา ๒ ล.ท. เจ้าฟ้าน้อยให้มหาดเล็กริบมาตามหมอยรัดเลไปดูหม่อมและชิดาของพระองค์ พอหมอยรัดเลทราบข่าวก็รีบไปพระราชวังทีเดียว แต่หมอยรัดเลไปถึงไม่ทันจะช่วยเหลือชิดาอย่างใด ๆ ได้เสียแล้ว เพราะสิ้นชีพเสียก่อนหน้าที่หมอยรัดเลมาถึงแล้ว เจ้าฟ้าน้อยทรงโทมนัสมาก ในการที่หม่อมเจ้าอันเป็นหัวยี่ของพระองค์ได้สิ้นชีพไปนั้น ยรรดาพระญาติและบริพารก็ร้องไห้อาลัยถึงเธอเป็นอันมาก ดูเหมือนว่า เจ้าฟ้าน้อยทรงพระดำริจะเลิกใช้หมอไทยซึ่งได้ถวายพระโอสถรักษาหม่อมของพระองค์อยู่นั้น และจะมอบภาระให้หมอยรัดเลถวายพระโอสถแต่ผู้เดียว แต่ต้องเสียพระทัยด้วยไม่สมด้วยพระดำริ เพราะพระราชมารดาและเหล่าพระภคินีกับทั้งหมอหลวง และผู้เฒ่าผู้แก่ทั้งหลายเป็นจำนวนมาก ไม่เห็นชอบด้วยตามพระดำรินั้น

วันที่ ๘ มกราคม

วันนี้เวลาบ่าย เจ้าฟ้าน้อยทรงส่งเรือมารับหมอบรัดเลกับภรรยาให้ไปเฝ้าสมเด็จพระราชินี* พระราชมารดาของพระองค์ หมอบรัดเลพร้อมด้วยภรรยา จึงได้รีบไปเฝ้าตามพระกระแสรับสั่งนั้น สมเด็จพระราชินีศรีสุริเยนทรนี้ ประทับอยู่ในวังเดียวกับเจ้าฟ้าน้อย แต่ต่างตำหนัก ก่อนหน้าที่จะเฝ้าสมเด็จพระราชินี เจ้าฟ้าน้อยทรงพาให้หมอบรัดเลกับภรรยาชมเครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง เป็นเครื่องลาว (แคน) หมอบรัดเลเคยทราบว่า แคนมีเสียงไพเราะนัก อยากจะได้ฟัง จึงถามว่าใคร ๆ ที่อยู่ในที่นี่เป่าแคนได้บ้าง เจ้าฟ้าน้อยตรัสตอบว่า ได้ซิ แล้วพระองค์จึงหยิบแคนขึ้นทรงเป่า และตรัสถามหมอบรัดเลว่าต้องการจะฟังแอ่วด้วยหรือ เมื่อหมอบรัดเลตอบรับแล้ว พระองค์จึงตรัสเรียกคนใช้เข้ามาคนหนึ่ง คนใช้นั้นเข้ามากระทำความเคารพโดยคุกเข่ากรายลง ๓ ครั้ง แล้วก็นั่งลงยังพื้นคอยฟังแคนอยู่ ครั้นได้จังหวะก็เริ่มแอ่วอย่างไพเราะจับใจ ดูเหมือนจะได้ศึกษามาเป็นอันดีจากโรงเรียนสอนดนตรีฉะนั้น

ประมาณสักครึ่งชั่วโมงกว่า ๆ มีข้าหลวงตัวโปรดคนหนึ่งซึ่งเรียกกันว่าคุณ เข้ามาเฝ้าเจ้าฟ้าน้อย นั่งพับเพียบลงถวายบังคมแล้วทูลว่า เวลานี้เข้าเฝ้าได้แล้ว ครั้นทรายเช่นนั้น หมอบรัดเลกับภรรยาจึงเดินเกี้ยวแขนกันเข้าไป เจ้าฟ้าน้อยทรงพระดำเนินตามไปข้างหลัง การที่หมอบรัดเลกับภรรยาเดินเกี้ยวแขนกันเข้าไปเช่นนั้น

* สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี

ดูเหมือนจะทำให้เห็นเขืนการแปลกมาก หนทางที่เดินเข้าไป ผ่านพวกข้าหลวงไปเยืนอันมาก พวกข้าหลวงเหล่านี้เมื่อเห็นเจ้าฟ้าน้อยเสด็จมา ก็หมอบลงถวายบังคมทุกคน หมอบรัดเลกับภรรยาเข้าไปถึงตำหนักของสมเด็จพระราชินี แล้วเข้าไปในท้องพระโรง เวลานั้นสมเด็จพระราชินียังไม่ได้เสด็จออกมาประทับยนพระแท่น ซึ่งตั้งอยู่กลางท้องพระโรง ที่พื้นข้างหน้าพระแท่นมีหมู่เจ้าหญิงประทับอยู่ ๑๒—๑๓ พระองค์ เคียงกับพระแท่นที่ประทับนั้น ในขณะนั้น เจ้าหญิงองค์หนึ่งซึ่งประทับอยู่ในท้องพระโรงนั้น ต้องพระประสงค์ให้หมอบรัดเลตรวจอาการโรคของพระองค์ ในเวลาที่หมอบรัดเลกำลังตรวจอยู่นั้น สมเด็จพระราชินีก็เสด็จออกมาจากพระทวารกลาง ซึ่งอยู่ตรงกับพระแท่นที่ประทับ นางบรัดเลเห็นพระองค์ก่อน จึงลุกขึ้นเดินตรงเข้าไปเฝ้า การที่นางบรัดเลอาจเดินเข้าไปเฝ้าเช่นนั้น ดูเหมือนเจ้าหน้าที่ผู้เฝ้าแหนอยู่รู้สึกไม่พอใจกันมาก แต่หากไม่กล้าที่จะพูดประการใด เมื่อนางบรัดเลเข้าไปถึงพระองค์แล้ว ทูลถามถึงสุขทุกข์ส่วนพระองค์ทันที พระองค์ตรัสตอบว่า ไม่ใคร่จะทรงสบาย และใคร่จะได้หมอมารักษา เมื่อรับสั่งเยืนซ่องเช่นนั้น นางบรัดเลจึงออกมานำหมอบรัดเลเข้าไปเฝ้าใกล้ๆ หมอบรัดเลลุกขึ้นทำความเคารพอย่างธรรมเนียมอเมริกัน และพระองค์ก็ประทานพระหัตถ์ให้จับเยืนเกียรติยศ เมื่อเสร็จการทำความเคารพแล้ว หมอบรัดเลก็ริบลงมือตรวจพระโรคทันที ดูเหมือนพระองค์จะทรงแปลกพระทัยมาก ที่หมอบรัดเลซึ่งใครๆ ก็กล่าวยก

ย่องสรรเสริญว่าเป็นหมอที่มีความรู้ดี แต่หาสมจริงตามคำที่เล่าลือกันไม่ รู้อาการพระโรคของพระองค์เพียงเล็กน้อยเท่านั้น หมอบรัดเลเลยต้องทูลสารภาพว่า เขาไม่มีความรู้อย่างที่เข้าใจกันจนชินในเมืองไทยว่า พอเห็นคนไข้ก็ทรายได้ทันทีทีเดียวว่าจะเป็นหรือจะตายเช่นนั้น และการที่ถือกันเช่นนั้นเองทำให้ความสามารถทางใช้ยาของเขาถูกลบหลู่มาก หมอบรัดเลทูลต่อไปว่า หมออเมริกันที่มีชื่อเสียงไม่คุยอวดดีเหมือนหมอไทยเลย และว่าการที่จะรู้ว่าจะเป็นหรือจะตายนั้น ธรรมดามนุษย์ย่อมรู้ไม่ได้ รู้ได้แต่พระเจ้าบนสวรรค์พระองค์เดียวเท่านั้น แล้วสมเด็จพระราชินีตรัสถามถึงเรื่องประเทศอเมริกาว่าไกลเท่าไหร่จากประเทศสยาม และเดินทางมาเสียค่าพาหนะเท่าไร พวกมิชชันนารีจะมาอยู่ในเมืองไทยนานเท่าไร และที่สุดตรัสถามว่า ประเทศอเมริกามีความสุขสบายอย่างประเทศสยามนี้หรือไม่ หมอบรัดเลทูลตอบว่า มีความสุขสบายมาก ตรัสว่า ถ้าเช่นนั้นแล้ว ทำไมพวกท่านจึงมาประเทศนี้เล่า หมอบรัดเลทูลตอบว่าการที่มานี้ มิได้มาหาความสุข มาโดยหวังจะนำคำสั่งสอนของพระเยซูคริสต์มาเผยแผ่แก่สัตว์โลกทั่วไป ในระหว่างที่สมเด็จพระราชินีตรัสแก่หมอบรัดเลนั้น เจ้าฟ้าน้อยประทับนิ่งมิได้ตรัสประการใดเลย แลดูเหมือนว่า พระองค์ทรงเกรงกลัวพระราชมารดามากทีเดียว

เมื่อได้เฝ้าสมเด็จพระราชินีอยู่ประมาณชั่วโมงหนึ่งแล้ว หมอบรัดเลกับภรรยาก็ทูลลากลับ คำนับอย่างธรรมเนียมอเมริกัน เดินเกี่ยวแขนกันออกมา ส่วนสมเด็จพระราชินีพร้อมด้วยราชบริพารทั้ง

ฝ่ายหน้า และฝ่ายในก็พากันแลตามดูหมอบรัดเลกับภรรยา ซึ่งเดินเกี่ยวแขนกันเช่นนั้น ซึ่งเป็นภาพที่แปลก ยังไม่มีใครได้เห็นเลย และแปลกกับธรรมเนียมของไทยมาก

วันที่ ๑๑ มกราคม วันนี้พวกคนไข้มาขอยากันเป็นจำนวนมาก

วันที่ ๒๔ มกราคม วันนี้เป็นวันพระของมิชชันนารี มีการประชุมสวดมนต์ไหว้พระกันตามเคย และมีการแจกยาแก่ผู้ที่ไปสู่โรงสวดด้วย

วันที่ ๒๕ มกราคม วันนี้พวกมิชชันนารีเตรียมตัวจะไปเที่ยวอยุธยาราชธานีเก่าของกรุงสยาม เดิมคิดจะไปกันอย่างเงียบ ๆ แต่มิสเตอร์ธันเตอร์มาแนะนำว่า ตามหนทางที่ดีแล้วควรต้องขอหนังสือเดินทางจากเจ้าพระยาพระคลังเสียก่อน หาไม่อาจถูกขับก็ได้ หมอบรัดเลรู้สึกว่าคำแนะนำของมิสเตอร์ธันเตอร์สมควรดี เพราะหนังสืออนุญาตจากชาวด่านนั้น ชาวต่างประเทศใช้เป็นหนังสือเดินทางไม่ได้ นอกจากหนังสืออนุญาตจากเจ้าพระยาพระคลังฉบับเดียวเท่านั้น

วันที่ ๒๖ มกราคม พวกมิชชันนารีที่จะไปเที่ยวอยุธยานั้น คือ หมอบรัดเล เรเวอเรนต์รอบินสันและเรเวอเรนต์ดิน เมื่อพวกมิชชันนารีมาพร้อมกันแล้ว มิสเตอร์ธันเตอร์จึงบอกว่า ควรจะไปหาเจ้าพระยาพระคลังเสียวันนี้ทีเดียว *

---

* เจ้าพระยาพระคลัง คนที่มิสเตอร์ธันเตอร์บอกให้พวกมิชชันนารีไปหานั้น เข้าใจว่าคือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เวลานั้นเป็นพระยาศรีพิพัฒน์ รั้งราชการกรมท่า เจ้าพระยาพระคลังลงไปสร้างเมืองใหม่อยู่ที่เมืองจันทบุรี

ในเวลาเย็น พวกมิชชันนารี และมิสเตอร์ฮันเตอร์ไปหาเจ้าพระยาพระคลัง พบกำลังอยู่ในห้อง เป็นโรครูมะติซำ เจ้าคุณพระคลังมีความยินดีที่ได้ทราบว่าพวกมิชชันนารีจะไปเที่ยวอยุธยา แต่เสียใจว่าการออกหนังสือเดินทางให้นั้น ไม่ใช่หน้าที่ของท่าน เป็นหน้าที่ของพระยาพิพัฒน์โกษา (เจ้าพระยาพระคลังที่ ๒) แล้วเจ้าคุณพระคลังได้เออเฟอส่งล่ามโปรตุเกสให้มากับพวกมิชชันนารีด้วย

ประมาณครึ่งชั่วโมงกว่า ๆ พวกมิชชันนารีข้ามแม่น้ำไปหาพระยาพิพัฒน์ พบเจ้าคุณที่ท่าน้ำกำลังจะลงเรือ เมื่อได้ทราบข่าวว่า พวกมิชชันนารีจะไปเที่ยวอยุธยา ท่านเจ้าคุณกล่าวว่า ไม่เป็นการสมควรที่พวกมิชชันนารีจะไปที่นั่น และว่าจะได้รับความลำบากทั้งพวกมิชชันนารีและพวกอื่นด้วย แล้วจึงได้ถามว่า พวกมิชชันนารีมีความประสงค์อย่างไรที่จะไปอยุธยา พวกมิชชันนารีตอบว่า ต้องการจะไปแจกหนังสือสอนศาสนาคริสตังแก่ประชาชนที่เมืองนั้น และจะดูว่าเมืองนั้นสมควรจะเป็นแห่งประดิษฐานศาสนาหรือไม่ ดูท่านไม่พอใจ กลับถามว่า ทำไมก็ได้รับอนุญาตให้ไปตั้งได้ในจันทบุรีแล้ว ยังไม่พอใจอีกหรือ

เมื่อได้สนทนาโต้ตอบกันพักหนึ่งแล้ว ท่านกล่าวเป็นคำขาดว่าพวกมิชชันนารีจะไปอยุธยาไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว พวกมิชชันนารี ก็จำเป็นต้องลาท่านกลับไปยังที่พักของตน คิดจะคือไปให้ได้

แต่มิสเตอร์ชันเตอร์คัดค้านว่า ถ้าขืนไป เกิดถูกจับขึ้นแล้วจะเกิดความลำบากมาก ทั้งจะทำให้เสียหนทางของพวกมิชชันนารีต่อไปในข้างหน้าด้วย พวกมิชชันนารีเห็นชอบด้วย จึงเย็นอันงดการไปเที่ยวเมืองอยุธยา

วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ วันนี้พอหมอบรัดเลกินอาหารเย็นแล้ว ภรรยาของพระยาพิพัฒน์โกษาส่งเรือมาให้รับหมอบรัดเลไปบ้านของท่าน เมื่อไปถึงบ้านแล้วก็ได้รับเชิญให้เข้าไปในห้องรับแขก บุตรีของพระยาพิพัฒน์โกษาคนหนึ่ง เป็นไข้ทรพิษประมาณ ๑๐ ยี่ล่วงมาแล้ว นัยน์ตาข้างซ้ายของเธอเกิดเป็นต้อขึ้นเพราะการออกไข้ทรพิษนั้น พระยาพิพัฒน์โกษาต้องการจะให้หมอบรัดเลรักษาต้อนี้ บุตรีอีกคนหนึ่งในตระกูลนั้นจะให้รักษาโรคที่หมูกี (ริดสีดวง) อีกคนหนึ่งจะให้รักษาที่ร่างกายส่วนอื่น ถามว่าจะรักษาได้หรือไม่ หมอบรัดเลตอบว่าจะรักษาได้หรือไม่นั้น ต้องตรวจดูเสียก่อน แล้วจึงเอื้อมมือไปจะจับศีรษะเพื่อตรวจดู เหมือนกับที่เคยทำแก่เด็ก ๆ ในประเทศของตนในทันใดนั้น บุตรีของพระยาพิพัฒน์โกษา ร้องไห้โวยวายและห้ามไม่ให้หมอบรัดเลจับศีรษะของเธอเป็นอันขาด (ข้อนี้ทำให้หมอบรัดเลแปลกใจมากและชักโกรธ ด้วยยังไม่เคยรู้จารีตนิยมของไทยซึ่งถือกันว่าไม่สมควรจะจับศีรษะกันเล่นง่าย ๆ หมอบรัดเลเลยจำเป็นบทเรียนของตัว ไม่จับศีรษะของเด็กซึ่งมิสกุลเช่นนั้นเล่นอีก) ส่วนตัวของพระยาพิพัฒน์โกษาเองต้องการให้รักษาโรครูมะติซำซึ่งได้เป็นมานานแล้ว หมอบรัดเลรับรักษาอย่างดีและพอใจมาก

วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๗๘

วันนี้หมอบรัดเลและภรรยาไปดูเรือสำเภาซึ่งพึ่งเข้ามาจากเมืองจีนเป็นครั้งแรกในปีใหม่ของฝรั่ง (ขึ้นต้นแต่เดือนมกราคม) หมอบรัดเลเล่าว่า ในครั้งกระนั้นเมื่อมีเรือสำเภาเข้ามา นับว่าเป็นสิ่งที่พอใจของประชาชนยิ่งนัก ด้วยเรือสำเภาเหล่านั้น นำของดีๆ ของที่หายากและของแปลกๆ เข้ามาขายมากมาย เรือลำนี้ คนขายของเป็นจีนมากคนด้วยกัน ตั้งแต่ ๒๐ ถึง ๖๐ คน ซึ่งอาศัยอยู่ในชั้นดาดฟ้าของเรือนั้นเอง พอเรือสำเภาเข้ามาถึงก็มีฝูงคนไปประชุมกันซื้อของหนาแน่น ฤดูที่มีเรือสำเภาเข้ามาเมืองไทยนั้น คือตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ ไปจนถึงเดือนเมษายน ตั้งแต่เดือนมิถุนายน ไปจนถึงเดือนมกราคมเป็นฤดูสำเภาออก ในขาออกไป สำเภามักจะบรรทุกสินค้าต่างๆ ออกไปขายเมืองจีนอีก สินค้าเหล่านั้น คือ น้ำตาลทราย มะพร้าว กำยาน เปลือกไม้สำหรับย้อมสี ฝ้าย เขา กระดูกและงาช้าง เป็นต้น

วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ วันนี้พวกมิชชันนารี รู้สึกว่าเป็นเกียรติยศมาก ที่มีพวกชาววังมาขอให้รักษาโรคที่ร้านจำหน่ายยาถึง ๓ คน คนที่มาก่อนยอมให้รักษาตามตำราของพวกมิชชันนารี ไม่มีความเห็นคัดค้านอย่างใดเลย แต่อีก ๒ คนหลัง ออกจะถือตัวอยู่บ้าง หรือออกจะถือธรรมเนียมจัดเกินไป จนไม่ยอมให้ผู้ช่วยของหมอบรัดเลทำการรักษาอย่างธรรมเนียมฝรั่ง

วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์

ในบรรดาคนไข้ของพวกมิชชันนารี มีพระสงฆ์เยี่ยมจำนวนมากเหมือนกัน หมอบรัดเลก็ให้เกียรติยศแก่พระมากกว่าพวกฆราวาสเล็กน้อย คือยอมให้พระเข้านั่งยนม้าในร้านขายยาได้ ส่วนคนสามัญต้องนั่งคอยอยู่ข้างนอก หมอบรัดเลเล่าว่าในสมัยนั้น คนชั้นต่ำเมื่อเห็นพระเยี่ยนแต่แสดงความเคารพเพียงเล็กน้อยเท่านั้น (ยกมือไหว้) ส่วนคนชั้นสูงนั้น เคารพอย่างจริงจังถึงกับต้องคลานเมื่อพบพระเข้าในที่เช่นนั้น คือเมื่อสองสามวันที่ล่วงมานี้เอง มีหญิงชาววังคนหนึ่งมาที่ร้านขายยาเพื่อต้องการยาบางอย่าง ชั้นแรกนางไม่เต็มใจจะเข้าไปข้างในด้วยเห็นมีพระอยู่มาก หมอบรัดเลขอเชิญให้เข้าไป แต่หมอประหลาดใจมากที่ได้เห็นหญิงชาววังผู้นั้นลงคลานเข่าไปและไม่ยอมนั่งยนม้าเลย อ้างว่าการที่จะขึ้นนั่งยนม้าเสมอกับพระสงฆ์เช่นนั้น เป็นการแสดงความไม่เคารพและผิดธรรมเนียม แต่คนสามัญไม่ได้คิดที่จะคลานเช่นนั้นเลย เป็นแต่แสดงความเคารพยำเกรงนิดหน่อยเท่านั้น

วันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๗๘

วันนี้หมอบรัดเลและภรรยากับพวกมิชชันนารีทั้งหมด รวมทั้งมิสเตอร์ธันเตอร์ และมิสเตอร์เฮส์ด้วย ได้ไปในการพระราชพิธีแห่งพระศพของพระเจ้าลูกเธอพระองค์หนึ่ง * ซึ่งได้สิ้นพระชนม์มาประมาณ ๑๐ เดือนแล้ว พระเจ้าลูกเธอพระองค์นี้ พวกมิชชันนารี

* คือพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ

กล่าวไว้ว่า ถ้าท่านมีพระชนม์อยู่จะได้เป็นพระมหาอุปราชในอาณาจักร และว่าเป็นความจริงทีเดียว ด้วยตั้งแต่ท่านสิ้นพระชนม์แล้ว ก็ไม่มีผู้ใดได้รับตำแหน่งนั้นมาจนถึง ปี พ.ศ. ๒๓๙๓

วันที่ ๙ มีนาคม วันนี้พวกมิชชันนารีได้ไปดูการพนัน ซึ่งเล่นกันที่แพริมบ้านของพวกมิชชันนารี พวกจีนเป็นหัวหน้าตั้งขึ้น พวกจีนออกจะเป็นครูสำหรับการพนันในกรุงเทพฯ ทุกอย่าง และไม่ใช่แต่การพนันเท่านั้น ในเวลาเล่นยังมีการมหรสพอีกด้วย ตามริมแม่น้ำได้เล่นกันหลายแห่ง และถ้าคิดทั่วทั้งกรุงเทพฯ บางทีจะกว่าร้อยแห่งด้วยกัน การเยีดโอกาสให้เล่นการพนันโดยได้รับอนุญาตจากรัฐบาลเช่นนี้ ในปีหนึ่งได้เล่นกันถึง ๙ วัน คือในวันขึ้นปีใหม่ของจีน ๓ วัน ขึ้นปีใหม่ของไทยอีก ๓ วัน และสงกรานต์อีก ๓ วัน

วันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๗๙

วันนี้มิสเตอร์วัลดรอน นายทหารเรืออเมริกัน มาหาพวกมิชชันนารี มิสเตอร์วัลดรอนมาจากปากน้ำตั้งแต่เมื่อวานนี้ เขาถูกกักอยู่ที่ปากน้ำหลายเวลาเกือบจะหมดหวังที่จะได้หนังสือเดินทางเข้ามากรุงเทพฯ เขาเป็นนายทหารเรือคนแรกของเรือสลุปปีก็อก ผู้ซึ่งเข้ามาถึงประเทศสยาม มิสเตอร์โรเบิตส์ อัครราชทูตอเมริกันก็ว่าจะเข้ามาถึงในวันสองวันนี้ พวกมิชชันนารีมีความตื่นเต้นยินดีอย่างเหลือล้น ที่ได้พบและสนทนากับชาวอเมริกันด้วยกันเป็นครั้งแรก ตั้งแต่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยอันอ้างว้างและเปล่าเปลี่ยวนี้

ในอาทิตย์นี้ คนไข้ของหมอบรัดเลมีจำนวนมาก คิดเฉลี่ยราววันละ ๑๔๐ คน แต่ที่ร้านขายยาไม่สู้จะยุ่งอะไรมากนัก เพราะหมอบรัดเลได้จัดระเบียบไว้เรียบร้อย แม้จะมีงานมากก็เรียกว่ามากอย่างมีระเบียบ คือจัดให้นางบรัดเลและหญิงผู้ช่วยเป็นผู้จ่ายยาให้แก่คนไข้พวกผู้หญิง ให้มิสเตอร์ยอนและจีนผู้ช่วยเป็นธุระจ่ายยาให้แก่คนไข้ผู้ชาย ตัวหมอบรัดเลคอยดูแลกำกับงานทั่วไป และยังมีครูภาษาไทยของหมอบรัดเล นั่งโต๊ะตรงกับหมอบรัดเลอีกคนหนึ่ง คอยเขียนการ์ดคนป่วย และคำถามคำตอบในระหว่างหมอบรัดเลกับคนป่วย การที่หมอบรัดเลทำการเช่นนั้น โดยประสงค์จะเรียนภาษาไทยในเรื่องไข้เจ็บให้ชำนาญยิ่ง ๆ ขึ้น

วันที่ ๓ เมษายน วันนี้เรเวอเรนด์รอบินสัน แสดงปาฐกถาที่แพของพวกมิชชันนารี มีคนไปฟังกันหนาแน่น จนถึงแพปริ่มน้ำ เฉพาะผู้ที่อยู่สวดมนต์ไหว้พระเวลาที่เลิกปาฐกถาแล้ว ยังมีจำนวนถึง ๑๗๐ คน

วันที่ ๗ เมษายน วันนี้มีพวกนายทหารเรือในเรือสลุปยี่ก๊อกมาหาพวกมิชชันนารี ๔ คน ๆ หนึ่งเป็นนักประพันธ์ผู้มีนามโด่งดัง ชื่อหมอสวิเดนเบิกแพทย์ทหารเรือ ซึ่งเคยแต่งหนังสือชื่อศรีเยียอินธิแปซิฟิก พวกมิชชันนารีมีความยินดีมาก ที่พวกนายทหารเรือเหล่านั้นมาหา ทั้งได้ค้างอยู่กับพวกมิชชันนารีถึง ๓ คืน

ในวันนี้เอง เจ้าฟ้าใหญ่* พระราชอนุชาของพระเจ้าแผ่นดิน

---

* คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมัยนั้นเรียกกันว่า เจ้าฟ้าใหญ่ หรือทูลกระหม่อมพระองค์ใหญ่

และเป็นประธานของพระสงฆ์ในอาณาจักร มิรับสั่งให้หมอบรัดเลไปเฝ้าที่วัด * ซึ่งอยู่เหนือที่พักของพวกมิชชันนารีขึ้นไปราว ๑๒๐ เส้น หมอบรัดเลรู้สึกหนักใจอยู่ข้างในเรื่องพาภรรยาไปด้วย เพราะเจ้าฟ้าใหญ่เป็นพระที่มีเกียรติยศสูง ดูไม่สู้จะเหมาะนักในการที่จะนำผู้หญิงไปเฝ้าพระองค์ แต่คิดว่าเป็นการดีเหมือนกันที่จะให้คนไทยรู้เสียบ้างว่าชาวอเมริกันไม่นับผู้หญิงว่าเป็นเพศที่เลวกว่าชายเลย พอไปถึงพระองค์ทรงรับรองหมอบรัดเลอย่างดี และเชิญให้นั่งที่โต๊ะแห่งหนึ่ง แล้วพระองค์เองก็ประทับที่เก้าอี้ ตรงข้ามกับเขาทั้งสอง ดูเหมือนว่าพระองค์มิได้ทรงรังเกียจในการที่หมอบรัดเลพาภรรยามาด้วยเลย เจ้าฟ้าใหญ่พระองค์นี้ หมอบรัดเลกล่าวว่า พระองค์สมควรจะเป็นรัชทายาทโดยตรงที่เดียว แต่ตามขัตติยราชประเพณีราชสมบัติต้องได้แก่พระเชษฐาธิราชก่อน เหตุนั้นพระองค์จึงเสด็จออกทรงผนวชเสีย

วันที่ ๑๐ เมษายน วันนี้เป็นวันพระของพวกมิชชันนารี มิการสวดมนต์ไหว้พระกันที่บ้านของพวกมิชชันนารีตามเคย

วันที่ ๑๓ เมษายน วันนี้มีการเลี้ยงน้ำชาที่บ้านของ เรเวอเรนต์ รอบินสัน มิสเตอร์โรเบิตส์ อัครราชทูตอเมริกัน เรเวอเรนต์เทเลอร์ และมิสเตอร์ฮันเตอร์ หมอบรัดเลพร้อมทั้งภรรยา ได้มาประชุมที่บ้านเรเวอเรนต์รอบินสัน มีการสนทนาปราศรัยกันเป็นอย่างดี

* คือวัดราชาธิวาส เวลานั้นยังเรียกวัดสมอราย

เมื่อเลี้ยงน้ำชาเสร็จแล้ว มิการสวดมนต์ไหว้พระ เพื่อเป็นการแสดงความเคารพต่อพระเยนเจ้าด้วย

วันที่ ๑๖ เมษายน วันนี้มิสเตอร์โรเบิตส์ อัครราชทูตอเมริกันเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน

วันที่ ๑๘ เมษายน วันนี้ มิสเตอร์ยอน ผู้ช่วยในร้านขายยาลาหยุดพักไปรับใช้ท่านอัครราชทูตอเมริกัน และในเย็นวันนี้เองเป็นวันที่ท่านอัครราชทูตออกจากกรุงเทพ ฯ กลับไปประเทศอเมริกา

วันที่ ๒๓ เมษายน

เวลาเช้าหมอบรัดเลได้รับสั่งจากเจ้าฟ้าน้อย ขอเชิญให้หมอบรัดเลไปเฝ้าเจ้าฟ้าใหญ่ ไปพร้อมกับพระองค์และส่งเรือเก๋งประทานมาให้รับหมอบรัดเลไปก่อน ส่วนพระองค์เสด็จโดยเรือพระที่นั่งอีกลำหนึ่งต่างหากตามไปข้างหลัง ที่วัดวันนี้มีผู้คนมาทำบุญแน่นหนา เมื่อไปถึงแล้ว คอยอยู่สักครึ่งชั่วโมงจึงได้เข้าเฝ้า เจ้าฟ้าใหญ่เสด็จออกมาประทับบนพระเก้าอี้ตรงหน้าหมอบรัดเล หมอบรัดเลนั่งเฝ้าอยู่บนเก้าอี้ ซึ่งสูงกว่าบรรดาผู้ที่หมอบเฝ้าอยู่ทุก ๆ คน สงสัยว่าจะต้องกล่าวคำขอโทษหรือไม่ แต่ถือเสียว่าเป็นธรรมเนียมฝรั่ง และทั้งไม่มีผู้ใดต้องการให้กล่าวคำขอโทษด้วย จึงมิได้กล่าวคำขอโทษอย่างใด ๆ หมอบรัดเลเห็นว่าอาการประชวรของพระองค์ไม่ใช่โรคเล็กน้อย โรคชนิดนี้หมอไทยเรียกกันว่า โรคลม (อัมพาต) เดิมทีตั้งแต่พระบาท แล้วลามสูงขึ้นไปโดยลำดับจนถึงเท่าที่เป็นอยู่ในขณะนี้

(ถึงพระพักตร์) และเท่าที่หมอไทยได้รักษากันมาแล้วนั้น ใช้ยาฉนิดร้อน ๆ พอก หมอบรัดเลตรวจอยู่เป็นเวลานาน จึงเห็นว่าตามที่หมอไทยว่าเป็นโรคเกิดแต่ลม และรักษาโดยวิธีนั้น ไม่ถูกเสียแล้ว เมื่อเข้าพ้าวใหญ่และเจ้าพ้าน้อยได้ทรงสดับคำชี้แจงกราบทูลของหมอบรัดเลเช่นนั้น ก็ทรงเห็นว่ามีความจริงมาก ใคร่จะทรงเลิกหมอไทย และให้หมอบรัดเลรักษาต่อไป แต่ชั้นต้นก็ยังทรงลังเลพระหฤทัยอยู่จนเมื่อหมอบรัดเลได้ชี้แจงถวายให้ชัดเจนอีกครั้งหนึ่งแล้ว จึงตกลงให้เลิกหมอไทย แล้วมอบภาระในเรื่องการรักษาพระโรคให้แก่หมอบรัดเลต่อไป ในเวลาที่หมอบรัดเลออกจากที่เฝ้าแล้ว มีคนนำไปพักยังตึกเล็ก ๆ หลังหนึ่ง ซึ่งมีหน้าต่างเยี่ยดได้รอบ มีพรมปูพื้น และเครื่องประดับห้องอย่างธรรมเนียมอเมริกัน และมีอาหารลูกไม้ ขนมจัดไว้เรียบร้อย สำหรับรับรองหมอบรัดเลด้วย ในระหว่างที่หมอบรัดเลรับประทานอาหารอยู่นั้น มีคนไปล้อมดูกันมากเพราะยังไม่เคยเห็นฝรั่งชาวอเมริกันกินอาหารเลย

วันที่ ๒๕ เมษายน เช้าวันนี้เจ้าเมืองนคร* ซึ่งเข้ามาเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินสยาม ให้มาเชิญหมอบรัดเล กับมิสเตอร์ธันเตอร์ไปหาหมอบรัดเล และมิสเตอร์ธันเตอร์ ก็ไปหาตามความประสงค์ เจ้าเมืองนครผู้นี้หมอบรัดเลว่า เป็นคนที่มีอัธยาศัยใจคอดีนัก และ

*เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย)

ว่าชอบชาวประเทศที่เจริญรุ่งเรือง เพื่อเป็นที่ระลึกของตัวเจ้าเมือง และของลูกสาว เจ้าเมืองนครได้ให้ผ้านุ่งไหมแก่ หมอบรัดเล ๓ ผืน และสั่งว่ามะรืนนี้ให้ไปหาอีก

วันที่ ๒๗ เมษายน พ.ศ. ๒๓๗๕

วันนี้หมอบรัดเลกับภรรยา ไปหาเจ้าพระยานคร ๆ ตามที่ได้รับเชิญไว้ว่าจะไป เจ้าพระยานครรับรองเป็นอย่างดี ขั้นแรกรับที่เรือนหลังหนึ่งริมแม่น้ำ * ภายหลังชวนหมอบรัดเลไปยังเรือนอีกหลังหนึ่งใหญ่โตกว้างขวางมาก เรือนเหล่านี้เหมือนว่าจะพึ่งสร้างขึ้นเป็นที่พักของเจ้าพระยาคนนี้ ในระหว่างที่เข้ามาเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินคราวนี้เอง เจ้าพระยาคนนี้ ได้แสดงกิริยาตามแบบอเมริกันและอังกฤษทุกอย่างเท่าที่ตนรู้ จัดให้หมอบรัดเลกับภรรยานั่งเก้าอี้นวมยาวตัวเดียวกัน หมอบรัดเลนั่งข้างซ้ายของภรรยา ในระหว่างที่นั่งสนทนากันนี้ เจ้าพระยาเรียกผู้หญิงหลายคนเข้ามาในห้องนั้น พวกผู้หญิงเหล่านี้ หมอบรัดเลนึกว่าเป็นภรรยาของเจ้าเมืองคนนี้แทบทุกคน ด้วยหมอบรัดเลได้เห็นเองในระหว่างเวลาอยู่ ณ ที่นั้นขึ้นไปนั่งร่วมอาสน์กับเจ้าพระยานคร อันเป็นการผิดธรรมเนียมของคนที่ไม่ใช่สามีภรรยากัน เจ้าพระยานครได้ให้จัดโต๊ะเลี้ยงน้ำชาแก่หมอบรัดเลและภรรยา การจัดโต๊ะพยายามจะทำให้เป็นไปตามแบบของชาว

* อยู่ริมแม่น้ำตรงหน้าวัดมหาธาตุ

อเมริกันทุกอย่าง ชาก็เลือกชนิดที่ดี ขนมก็ล้วนแต่อย่างอร่อย มะปรางก็หวานสนิทน่ารับประทานทุกอย่าง

เมื่อกินน้ำชากันเสร็จแล้ว เจ้าพระยานครให้หมอบรัดเลตรวจโรคลูกชายซึ่งมีอายุได้ ๑๘ หรือ ๒๐ ปี และตรวจตัวเจ้าพระยานครเอง เพื่ออยากทราบว่ากินยาชนิดไรจึงจะดี ที่สุดให้ตรวจโรคเนื่องอกที่ข้อมือของลูกสาวคนหนึ่งด้วย

วันที่ ๒ พฤษภาคม บ่ายวันนี้ หมอบรัดเลกับเรเวอเรนต์รอบินสันไปหาเจ้าพระยานครอีก คอยอยู่ประมาณชั่วโมง ๑ เจ้าพระนครจึงได้ออกมา ยาดีเกลือ ซึ่งหมอบรัดเลให้ไว้แต่คราวก่อนก็ยังไม่ได้กิน โดยกลัวว่าจะเป็นยามีพิษ หมอบรัดเลได้พยายามอธิบายให้เห็นว่าไม่จำเป็นต้องกลัว แต่เจ้าพระยานครต้องการจะพิสูจน์ให้เห็นประจักษ์แก่จักษุ จึงได้เรียกคนใช้มาคนหนึ่ง ซึ่งเป็นคนมีความปรกติสุขดี ให้กินยาดีเกลือนั้นต่อหน้าของตน โดยกล่าวว่า ถ้ายานี้ดีจริงแล้วท่านจึงจะขอใหม่ คนใช้นั้นก็กระทำตามคำสั่ง

วันที่ ๔ พฤษภาคม วันนี้เรเวอเรนต์ ยอนสัน กับภรรยากลับมาจากเมืองจันทบุรี ซึ่งได้ไปอยู่ถึง ๖ เดือน ในระหว่างที่อยู่เมืองจันทบุรีนั้น เขาได้สอนศาสนาและแจกจ่ายหนังสือทุก ๆ วัน แก่พวกจีนนับด้วยจำนวนพัน เขาเดินทางมา ๔ วัน ถึงปากน้ำ และเดินทางจากปากน้ำเข้ามากรุงอีก ๓ วัน เสียเวลาอยู่ที่ปากน้ำเสีย ๒ วันเปล่าๆ โดยความเฉื่อยชาของเจ้าหน้าที่

วันที่ ๕ พฤษภาคม บรรดาคนไข้ของพวกมิชชันนารีมีทั้งหวัดและในพระนคร โดยมากมาจากอยุธยา สามโคก ปากเกร็ด และปากน้ำ ซึ่งไกลจากที่อยู่ของพวกมิชชันนารีออกไปตั้งหลาย ๆ ไมล์ ในเวลานี้ชื่อเสียงของหมอยรัดเลเลื่องลือไปทั้งในที่ใกล้และที่ไกล มีคนนับหน้าถือตากันมากว่าเป็นหมอที่มีความรู้

วันที่ ๖ พฤษภาคม วันนี้เจ้าพ้าใหญ่มีลายพระหัตถ์ฉบับหนึ่งมาถึงหมอยรัดเลว่า บัดนี้พระเจ้าแผ่นดินมีพระราชโองการจะให้หมอหลวงมาประจำรักษาพระองค์ และได้ทรงสัญญาว่า หมอหลวงนั้นจะรักษาให้หายได้ภายใน ๓ วันเท่านั้น พระองค์ได้ทูลพระเจ้าแผ่นดินให้ทรงทราบเหมือนกัน ว่าเวลานี้หมอยรัดเลได้ถวายพระโอสถอยู่ และว่าพระองค์ทรงสบายขึ้นมาก ตั้งแต่ได้เสวยพระโอสถที่หมอยรัดเลถวาย แต่ครั้นจะทรงปฏิเสธหมอหลวงเสียทีเดียวก็เกรงว่าจะเป็นการขัดพระราชโองการ ฉะนั้น พระองค์จึงได้แจ้งแก่หมอยรัดเลว่า ขอให้หมอหลวงได้รักษาพระองค์ตามพระราชประสงค์ ขอหมอยรัดเลอย่าได้มีความรังเกียจเลย ถ้าว่าหมอหลวงไม่สามารถรักษาพระองค์ให้หายตามกำหนดนั้นแล้ว พระองค์จึงจะขอให้หมอยรัดเลถวายพระโอสถต่อไปใหม่ หมอยรัดเลทูลตอบไปว่า มีความยินดีจะให้หมอหลวงได้ถวายพระโอสถตามพระราชโองการของพระเจ้าแผ่นดิน และให้อยู่ในความรับผิดชอบของหมอหลวงนั้นทีเดียว และไม่ยอมรับถวายพระโอสถพระองค์อีกต่อไป ด้วยเกรงว่าจะเกิดมีการแกล้งกันขึ้นในระหว่างหมอ ซึ่งอาจจะเป็นอันตรายแก่คนไข้ (คือว่าเมื่อต้องการจะ

ให้หมออีกฝ่ายหนึ่งเสียชื่อ ก็จะแกล้งเอายาที่แสลงแก่โรควางแล้วก็ทิ้งเสีย) อนึ่ง หมอบรัดเลเชื่อว่าพระอาการโรคของเจ้าฟ้าใหญ่เท่าที่ตนได้รักษาไปแล้วนั้น นับว่าเกือบหายดีแล้ว และถึงแม้ว่าจะไม่ได้เสวยพระโอสถอย่างใดๆ อีก พระองค์ก็มีแต่จะทรงสบายขึ้นทุกๆ วัน เรื่องนี้ หมอบรัดเลเชื่อว่า เจ้าฟ้าใหญ่ทรงทราบอยู่ในพระหฤทัยเป็นอันดี และปอตกัปตันก็เห็นเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะว่าพระโรคที่เจ้าฟ้าใหญ่ทรงประชวรนั้น หมอบรัดเลเชื่อว่าหมอไทยน้อยตัวนักที่จะรู้ถึง และหมอบรัดเลอยากรู้นักว่าหมอไทยคนไหนที่ได้กล้าสัญญาว่าจะรักษาให้หายได้ใน ๓ วันเท่านั้น ตัวเขาจะได้สบายใจ ไม่ต้องเกี่ยวข้องอีกต่อไป

วันที่ ๑๓ พฤษภาคม วันนี้หมอบรัดเลไปหาเจ้าพระยานครอีกไปคราวนี้เอาหนังสือไบเบิล คัมภีร์แมตธิว ซึ่งมิสซิสจัดสัน แปลไว้เป็นภาษาไทย ไปให้เจ้าพระยานครด้วย หมอบรัดเลอ้อนวอนพระเป็นเจ้าขอให้ดลใจเจ้าพระยาคนนี้ให้อ่านหนังสือนี้ให้จงได้ อนึ่งวันนี้เองเป็นวันที่เจ้าพระยานครเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน

วันที่ ๑๔ พฤษภาคม วันนี้ลูกชายของเรเวอเรนต์ รอบินสันถึงแก่ความตาย หมอบรัดเลพยายามรักษาอย่างเต็มความสามารถแต่เกินกำลังที่หมอบรัดเลจะเอาไว้ได้ หมอบรัดเลโทมนัสถึงแทบจะเลิกเป็นหมอ (ลูกชายของรอบินสันคนนี้ หมอบรัดเลว่าเป็นบิด)

วันที่ ๓ มิถุนายน วันนี้เรเวอเรนต์รอบินสัน ได้ส่งหนังสือพิมพ์แผ่นหนึ่งเป็นตัวอักษรไทยมาให้หมอบรัดเล พิมพ์แยกถ้อยคำ

ถูกต้องดีมาก หนังสือฉบับนี้ หมอบรัดเลว่าเป็นหนังสือไทยฉบับแรกที่พิมพ์ขึ้นในเมืองไทย

วันที่ ๔ มิถุนายน เย็นวันนี้เจ้าพระยาพระคลังกลับจากจันทบุรี กล่าวกันว่า ท่านเดินทางยกมาจนถึงบางปลาสร้อย แล้วจึงได้ลงเรือต่อมายังกรุงเทพฯ เพราะระหว่างเมืองจันทบุรีกับบางปลาสร้อยมีคลื่นลมจัดเรือเดินไม่ได้ เจ้าพระยาพระคลังไปสร้างป้อมป้องกันพวกญวนที่จันทบุรีซึ่งเป็นราชการสำคัญ อยู่เสียเป็นเวลานาน จึงพึ่งกลับมากรุงเทพฯ วันนี้เอง

วันที่ ๑๓ มิถุนายน

เย็นวันนี้ ขณะที่หมอบรัดเลนั่งอยู่ในห้องอ่านหนังสือ มีเสียงร้องทักเป็นภาษาอังกฤษว่า Hallo Doctor ! How do you do ? เป็นอย่างไรหมอ สบายดีหรือ หมอบรัดเลได้ยินเช่นนั้น จึงหันไปดูทางนอกชานว่าจะเป็นชาวอังกฤษที่ไหนมา เมื่อได้เห็นคนรูปร่างสันทัดผิวเนื้อดำแดง แต่งตัวเป็นทหารเรือ มีกระบี่กระไหล่ทองแขวนอยู่ข้างๆ จึงเดินตรงเข้าไปหา ขณะที่หมอบรัดเลเดินตรงเข้าไปหานั้นเอง นายทหารเรือผู้นั้นอดขันไม่ได้ หัวเราะออกมาดังๆ อาการเช่นนั้นทำให้หมอบรัดเลจำได้ว่าไม่ใช่ใครที่ไหนมา คือเจ้าฟ้าน้อยนั่นเอง พระองค์ทรงเครื่องทหารเรือที่ได้รับพระราชทานเมื่อเร็วๆนี้ และการที่ทรงเครื่องมาเช่นนี้ ก็โดยพระประสงค์จะทรงสัพยอกหมอบรัดเลกับภรรยาเล่น เพื่อเป็นการสนุกซึ่งพระองค์ทรงโปรดนัก

วันที่ ๑๕ มิถุนายน เย็นวันนี้ มีการประชุมสวดมนต์ที่บ้านหมอบรัดเล การประชุมชนิดนี้มีทุกวันพุธ ที่บ้านของพวกมิชชันนารีคนใดคนหนึ่ง พวกมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ในกรุงเทพฯ มากันทั้งหมด เมื่อสวดมนต์แล้วมีเทศน์ด้วย แต่ผู้ที่จะเทศน์นั้นผลัดเปลี่ยนกันเวียนไปตามตัวอักษร เมื่อถึงชื่อผู้ใด ผู้นั้นต้องเป็นผู้เทศน์

วันที่ ๑๗ มิถุนายน

พระยาพิพัฒน์และพระยาโชฎึกต้องรับพระราชอาญา

วันนี้ประชาชนมีความตื่นตกใจกันเป็นอันมาก โดยที่ได้ทราบว่า ข้าราชการผู้ใหญ่ ๒ คน คือพระยาโชฎึก กับพระยาพิพัฒน์ต้องรับพระราชอาญา เรื่องที่เกิดขึ้นนั้น เป็นเช่นนี้ คือ

พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงทราบว่า เรือสำเภาจีนทั้งหมด เมื่อขายสินค้าหมดแล้ว บรรทุกข้าวสารกลับออกไปแทนไม้ฝาง ซึ่งเป็นไม้ที่ได้ภาษีขาออกสูง ส่วนข้าวสารได้ภาษีขาออกต่ำ ฉะนี้พระเจ้าแผ่นดินตั้งพระหฤทัยจะให้ไม้ฝางออกจากประเทศให้มาก จะได้รับภาษีงามๆ เมื่อมาทรงทราบว่าไม่เป็นไปดังพระราชดำริเช่นนั้น พระองค์จึงมีพระราชโองการให้จำพระยาทั้ง ๒ ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่นั้นทันที โดยมิได้มีผู้พิพากษาหรือตุลาการตัดสินเลย เป็นด้วยฉะนี้ พระองค์ต้องพระราชประสงค์จะได้พระราชทรัพย์มากๆ เพื่อจะเอามาทรงใช้จ่ายในการสร้างวัด ซึ่งทรงตั้งพระหฤทัยจะให้แล้วเสร็จโดยเร็วที่สุด

วันที่ ๒ กรกฎาคม วันนี้หมอบรัดเลได้รับรอง มิสเตอร์ริดและ

มิสเตอร์เคเวนปอตซึ่งพึ่งมาจากสิงคโปร์ ถึงกรุงเทพฯในวันนี้ ด้วยความยินดี นางริดยังอยู่ที่เรือ และนางเคเวนปอตยังป่วยอยู่ที่สิงคโปร์ เขาทั้ง ๒ มาเที่ยวนี้ เตรียมพร้อมสำหรับการงานของมิชชันนารี คณะแบบติสต์ ยอด คือคนหนึ่งเป็นช่างพิมพ์หนังสือ ได้นำเครื่องพิมพ์อย่างดีมาด้วยเครื่องหนึ่ง พร้อมทั้งเครื่องอะไหล่สำหรับใช้ในการพิมพ์หนังสือด้วย เคเวนปอต จะเข้าสมทบกับแผนกไทย (คือพวกที่มีธุระเกี่ยวข้องกับคนไทย) ริดจะเข้าสมทบกับแผนกจีน (คือพวกที่มีธุระเกี่ยวข้องกับจีน)

วันที่ ๑๒ กรกฎาคม วันนี้เป็นวันมีเหตุสำคัญของหมอบรัดเล คือเป็นวันที่เจ้าพระยาพระคลังสั่งให้หมอบรัดเลนำเครื่องมือที่ใช้ในการตัดผ่าทั้งหมดไปแสดงที่บ้านของท่าน หมอบรัดเลยอมทำตามความประสงค์ มีข้าราชการผู้ใหญ่ชั้นเจ้าเมืองซึ่งอยู่ในจังหวัดต่างๆ มาดูกันมาก เจ้าพระยาพระคลังเข้าใจและรู้จักวิธีใช้เครื่องมือเหล่านี้ดีกว่าคนที่มาดูทั้งหมด

ในวันนั้นเองหมอบรัดเลเห็นว่าเป็นโอกาสอันดีที่จะร้องขอความช่วยเหลือจากเจ้าพระยาพระคลังสักอย่างหนึ่ง คือมีที่ดินแปลงหนึ่งของเจ้าพระยาพระคลัง ซึ่งหมอบรัดเลคิดว่าเป็นสถานอันเหมาะสำหรับจะตั้งโรงสวดสำหรับคนไทยขึ้น ถ้าขอเช่าจากเจ้าพระยาพระคลังได้ คำขอร้องเรื่องนี้ก็เป็นผลสำเร็จ เจ้าพระยาพระคลังยอมให้พวกมิชชันนารีเช่าที่แห่งนั้น เมื่อพวกมิชชันนารีเช่าที่ตรงนั้นได้แล้วจึงได้สร้างโรงสวดสำหรับคนไทยขึ้นในระหว่างบ้านอัครราชทูตและ

คลอง นับว่าเป็นสาขาแห่งหนึ่งของคณะอเมริกันบอดออฟคอมมิชชันเนอร์ฟอร์โฟเรนมิชชันส์

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม เมื่อวันที่ ๑๕ มิสเตอร์ริด กับมิสเตอร์เดเวนปอต ไปหาเจ้าพระยาพระคลัง เรียนถามเรื่องจะอนุญาตให้เขาทั้งสองอยู่ไหน และจะให้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่แห่งใด เจ้าคุณพระคลังตอบว่า พวกฝรั่งจะอยู่ในหมู่เดียวกับมิสเตอร์ชันเตอร์ (ที่ตำบลกุฎีจีน) ทั้งหมด (คือ โรงงานของมิสเตอร์ชันเตอร์อยู่ตรงกลาง พวกมิชชันนารีคณะแบบติสต์ บอดอยู่ข้างขวา พวกคณะอเมริกันบอดออฟคอมมิชชันเนอร์ฟอร์โฟเรนมิชชันส์อยู่ข้างซ้าย)

วันที่ ๑๘ กรกฎาคม วันนี้เป็นวันฉลองวันเกิดของหมอบรัดเล เป็นวันตายของมารดาหมอบรัดเล และเป็นวันที่หมอบรัดเลมาถึงกรุงเทพฯ แต่นางบรัดเล กับมาดิลดาไปเปลี่ยนอากาศที่ปากน้ำ นางบรัดเลขึ้นไปเที่ยวบนเรือของพวกแขกชาวเมืองสุหรัดลำหนึ่ง ได้พบจดหมายและกระดาษต่าง ๆ เข้าหีบหนึ่ง จดหมายและกระดาษต่าง ๆ เหล่านี้ พวกมิชชันนารีคอยรับมา ๑๘ วันแล้ว ตั้งแต่เรือลำนี้ข้ามสันดอนเข้ามา (สมัยนั้น เป็นสมัยที่การคมนาคมยังไม่เจริญ เมล์จากสิงคโปร์มากรุงเทพฯ อย่างเร็วที่สุด ๔ เดือนจึงจะมีครั้งหนึ่ง จดหมายและสรรพหนังสือต่าง ๆ ๖ เดือนจึงจะมาถึงสักครั้งหนึ่ง)

วันที่ ๙ สิงหาคม วันนี้เรือแฟตเติล บาร์ริ ของบริษัทบอมเบย์ ซึ่งเป็นเรือลำที่หมอบรัดเลและครอบครัวพร้อมทั้งพวกมิชชันนารี โดย

สารมากรุงเทพฯ คราวแรก เข้ามาถึงกรุงเทพฯ เรเวอเรนด์โยนส์ พร้อมด้วยภรรยาและลูกกับนาง เคเวนปอต โดยสารเข้ามากรุงเทพฯ ในเที่ยวนี้

วันที่ ๒๖ สิงหาคม เช้าวันนี้ ช้างเผือกเชือกหนึ่งของพระเจ้าแผ่นดินเจ็บมาก พระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงสบายพระหฤทัย เพราะความตายของพระยาช้างซึ่งเป็นที่นับถือกันเช่นนั้น ถือกันว่าเป็นลางร้ายสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน และเรื่องราวก็ได้เคยเป็นมาแล้ว คือพระราชบิดาและพระอัยกาของพระองค์ก็เสด็จสวรรคตภายหลังเมื่อพระยาช้างเผือกสำคัญในไม่สู้ช้านักเหมือนกัน

วันที่ ๑ กันยายน พระยาช้างเผือกตัวสำคัญของอาณาจักรยังคงอยู่ในอาการหนัก พระเจ้าแผ่นดินทรงตกพระหฤทัยมาก

วันที่ ๙ กันยายน เจ้าพระยาพระคลัง มีธุระยุ่งด้วยเรื่องช้างเผือกเจ็บมาก ต้องไปคอยดูอาการทั้งกลางวันและกลางคืน พร้อมด้วยข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และหมอหลวง พวกมิชชันนารีก็ไปหาท่านเพื่อต้องการพูดจาเรื่องเรือนที่จะให้ท่านปลูกให้เช่า แต่หมดหวังที่จะได้พบ จะพบกับท่านได้ก็เมื่อพระยาช้างเผือกได้ถึงแก่ความตายหรือหายนั่นแหละ

วันที่ ๑๗ กันยายน แม้ว่าเจ้าพระยาพระคลังจะอยู่บ้าน พวกมิชชันนารีก็ไม่มีโอกาสจะพบท่านได้ ด้วยท่านมัวแต่กังวลปรึกษาหารือถึงเรื่องพระยาช้างเผือกป่วยเท่านั้น จนแทบว่าจะไม่มีเวลาพักผ่อนหลับ

นอนเลย (แต่พระยาช้างเผือกนั้น หายป่วย พระเจ้าแผ่นดินมิพระชนม์ ครองราชสมบัติยืนนานได้อีก ๑๔ พระพรรษา)

วันที่ ๑๘ ตุลาคม วันนี้สมเด็จพระราชินี พระมารดาของเจ้าฟ้าใหญ่และเจ้าฟ้าน้อยเสด็จสวรรคต ครั้งนี้ข้าราชการน้อยใหญ่ทั้งหมด ต่างมีธุระยุ่งไม่น้อยไปกว่าคราวที่พระยาช้างเผือกได้ป่วยลงนั้น พวกราชบริพารทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในทั้งหมด ได้โกนศีรษะกันเพื่อเป็นการไว้ทุกข์

วันที่ ๒๕ ตุลาคม เช้าวันนี้มีผู้หญิงบ้านนอกคนหนึ่ง ชาวเมืองอยุธยามาหาหมอบรัดเล ในขณะที่หมอบรัดเลพูดกับหญิงนั้นถึงเรื่องสวรรค์และนรก หล่อนตอบว่า ไม่ได้ตั้งใจจะไปอยู่ที่ไหนทั้งนั้น จนกว่าหล่อนจะได้พูดจาตกลงกับสามีเสียก่อน ถ้าสามีจะไปสวรรค์ หล่อนก็จะไปด้วย ถ้าสามีจะไปนรก หล่อนก็จะไปอยู่กับเขายังที่นั้นด้วยเหมือนกัน การที่หล่อนพูดเช่นนี้ เห็นได้ว่ามีความรักสามีผิดกับคนธรรมดา และมีความเมตตาปรานีแก่ลูกชายและลูกสาวทั้งสองซึ่งพามาให้หมอบรัดเลรักษาหูหนวกนั้นเป็นอันมาก

วันที่ ๒๖ ตุลาคม เมื่อวานนี้ เรเวอเรนต์ รอบินสัน ได้พิมพ์หนังสือไทยขึ้นฉบับหนึ่ง โดยเครื่องพิมพ์ของพวกมิชชันนารี คณะแบบติสต์ พิมพ์คราวนี้ดีกว่าพิมพ์คราวก่อนซึ่งตัวพิมพ์ยังแกะด้วยไม้นั้นมาก พวกมิชชันนารีหวังว่าการพิมพ์หนังสือนี้ ต่อไปข้างหน้าคงจะทำให้ประชาชนไทยมีความนิยมกันมาก

วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน วันนี้พวกมิชชันนารีไปดูเรือรบซึ่งหลวงนายสิทธิ์ต่อที่อู่เมืองพันทยุรีเมื่อเร็ว ๆ นี้ เรือลำนี้มีน้ำหนัก ๗๐๐ ถึง ๘๐๐ ตัน คาดกันว่าจะเป็นเรือที่ใช้การได้ดี และเป็นเกียรติยศแก่ผู้ต่อเป็นอันมาก เป็นเรือลำที่ ๔ ซึ่งไทยต่อตามแบบฝรั่ง

วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน วันนี้เรือคราย์เลยอย ของแขกอาหรับเข้ามาจากสิงคโปร์ลำหนึ่ง แต่ไม่ได้เอาเมล์เข้ามาด้วย ทำให้พวกมิชชันนารีหลง หวังใจผิด

วันที่ ๒ ธันวาคม วันนี้เป็นวันแรกที่หมอบรัดเลได้เริ่มปลูกผีกันไข้ทรพิษ โดยวิธีฉีดหนองเชื้อเข้าไปในแขนของเด็ก ๆ ประมาณ ๑๕ คน ถ้าหากว่าการปลูกผีเป็นผลสำเร็จดีแล้ว จะเป็นประโยชน์แก่ชาวสยาม ซึ่งได้รับความเดือดร้อนจากการออกผีกาฬกันทุก ๆ ปีนั้นมากที่เดียว

หมอบรัดเลไปหาเจ้าพระยาพระคลัง หารือเรื่องปลูกผีกันไข้ทรพิษ เจ้าพระยาพระคลังเห็นชอบด้วย และกล่าวว่าเป็นการบุญอย่างยิ่งจะหาการบุญอย่างอื่นมาเปรียบเทียบได้โดยยาก ถ้าว่าหมอบรัดเลคิดการปลูกผีเป็นผลสำเร็จ และท่านยินดีอนุญาตให้หมอบรัดเลเรียกเอาขวัญข้าวจากคนที่ได้ปลูกผีขึ้นแล้วคนละ ๑ บาท แต่หมอบรัดเลทำการครั้งนั้นยังไม่สำเร็จ อยู่ตั้ง ๔ ปี จนถึงปี พ.ศ. ๒๓๘๓ การปลูกผีจึงได้เป็นผลสำเร็จ

จดหมายเหตุทั่วไปสำหรับ พ.ศ. ๒๓๗๙

พวกมิชชันนารีแยกกันตั้งอยู่ ๓ แห่ง คือเรเวอเรนต์ รอบินสัน ตั้งอยู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา หรือฝั่งพระนคร ใต้พระราชวังลงไปประมาณ ๘๐ เส้น ใกล้กับโรงสวดของคณะแบบติสต์ เรเวอเรนต์ ยอนสัน ตั้งอยู่ฝั่งพระนครเหมือนกัน ใต้พระราชวังไปประมาณ ๒๐ เส้น หรือเหนือบ้านเรเวอเรนต์ รอบินสัน ขึ้นมาประมาณ ๖๐ เส้น หมอบรัดเล ตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาเยื้องกับรอบินสันเล็กน้อย ในบริเวณที่พวกมิชชันนารีตั้งอยู่นั้น นับว่าเหมาะทั้ง ๒ ฝั่ง เพราะอยู่ในที่ประชุมชนชาติต่าง ๆ ซึ่งมีจำนวนตั้งล้านกว่า แต่เป็นจีนโดยมาก พวกมิชชันนารียังได้เที่ยวไปตามบริเวณห่างจากที่อยู่ออกไปตั้ง ๑๒๐๐ เส้น ซึ่งเต็มแน่นไปด้วยหมู่ราษฎร ผู้มีความกระหายอยากได้หนังสือแจกยิ่งนัก ทั้งในทิศเหนือและทิศใต้ของพระนคร ในบรรดาฝูงชนเหล่านั้น มีพวกพม่าและญวนไม่ต่ำกว่า ๕๐,๐๐๐ คน ซึ่งสมควรจะแจกหนังสือและสั่งสอนศาสนา

พวกมิชชันนารี ๒ คน คือ เรเวอเรนต์ ยอนสันกับภรรยา ได้ไปจังหวัดจันทบุรี ซึ่งเป็นเมืองอยู่ในทิศตะวันออกเฉียงใต้ของกรุงเทพ ฯ ไกลออกประมาณ ๖,๔๐๐ เส้น ใกล้กับเขตแดนเขมร เมืองนี้มีราษฎรประมาณ ๑๐,๐๐๐ คน เฉพาะแต่ในเมืองมีราษฎรประมาณ ๑,๐๐๐ ถึง ๕,๐๐๐ คน พวกมิชชันนารีได้รับอนุญาตให้แจกหนังสือและสอนศาสนาแก่พวกจีนที่เมืองนี้ได้ตามความชอบใจ เรเวอเรนต์

ยอนสันกับภรรยา ได้อยู่ที่เมืองจันทบุรี กับครอบครัวของหลวงนายสิทธิ์ ลูกชายเจ้าพระยาพระคลัง ซึ่งเป็นผู้เชิญให้ไปถึง ๖ เดือน

แพนกจีนได้แจกหนังสือไปเป็นจำนวนมาก แก่พวกจีนที่อยู่ในเมือง และพวกจีนที่มาสำเภาจากเมืองจีน หนังสือจีนทั้งหมดที่ได้แจกไปประมาณ ๒๐,๐๐๐ เล่มกว่า พวกคณะแบบติสต์ก็ได้แจกไปเท่าๆกับจำนวนนี้เหมือนกัน

แพนกไทย ได้แจกหนังสือไปเพียงเล็กน้อยเท่านั้น เพราะหนังสือมีไม่พอแจก ถ้ามีมากจะแจกสักกี่พันก็ได้ หนังสือภาษาไทยพิมพ์ด้วยตัวโรมัน คัมภีร์ยอน ๒--๓ ฉบับ (ฉบับละ ๔--๕ ตอน) เท่านั้น ที่ได้พิมพ์และแจกจ่ายไปในเมืองไทย ในระหว่างที่พวกมิชชันนารีอยู่ที่สิงคโปร์ ได้พิมพ์หนังสือ คัมภีร์ลูก ซึ่งมิสเตอร์กัตส์ลาฟแปลออกไว้ ๗๐๐ ฉบับ แล้วนำเข้ามาด้วย และต่อมาเรเวอเรนต์โยนส์ ได้พิมพ์คัมภีร์แมตธิวขึ้นอีก ๒,๐๐๐ ฉบับ ในแพนกนี้ ได้แจกหนังสือไทย ทั้งที่พิมพ์ด้วยตัวอักษร โรมัน และตัวอักษรไทยไปได้ รวมทั้งสิ้นประมาณ ๔,๐๐๐ ฉบับเท่านั้น

แพนกยา ในแพนกนี้ได้ทำประโยชน์มากที่สุด กล่าวคือได้รักษาคนไข้ทั้งชั้นสูง ชั้นกลาง ชั้นต่ำ เกินกว่า ๓,๘๐๐ คน นับว่าได้ทำการช่วยเหลือคนทุกๆส่วนของประเทศ และได้ทำให้เกิดวิชาหมออย่างใหม่ขึ้นในเมืองไทยด้วย

เรื่องราวของพวกมิชชันนารี คณะอเมริกันแบบติสต์บอด แอนด์อเมริกันบอดออฟคอมมิชชันเนอร์ฟอร์โฟเรนมิชชันส์ ที่หมอบรัดเลเขียนไว้ หมดใจความเพียงเท่านี้ หมอบรัดเลกล่าวไว้ว่า ถ้ามีโอกาสก็จะได้เขียนต่อไป แต่ก็ยังไม่ได้เขียนไว้ จึงสมมติว่าเป็นอันจบเรื่องพวกมิชชันนารีชุดที่ ๓ ที่ได้เข้ามาทำการในเมืองไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๘ ถึง พ.ศ. ๒๓๗๙ เพียงเทาน.

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY
หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

ซ่อมครั้งที่

